

Printed-Published & sold by
JAI KRISHNADAS-HARIDAS GUPTA,
The Chowkhamba Sanskrit Series Office,
VIDYA VILAS PRESS,
North of Gópál Mandir,
BENARES CITY.

*Printed by Jai Krishna Das Gupta
at the Vidya Vilas Press, Benares.*

हरिदाससंस्कृतग्रन्थमालासमाख्य-
काशीसंस्कृतसीरिजपुस्तकमालायाः

३१

व्याकरणविभागे (५) पञ्चमं पुष्पम् ।

→* श्रीः *←

परिभाषेन्दुशेखरः

महामहोपाध्यायश्रीनागेशभट्टविरचितः ।

महामहोपाध्यायश्रीभैरवमिश्रविरचितया भैरवीत्यपराल्पया
परिभाषाविवृत्या प० श्रीलक्ष्मणशर्मणा संवृष्टीतया
तत्त्वप्रकाशिकया च सहितः ।

काशीस्थधीत्याद्वादमहाविद्यालयव्याकरणाध्यापकेन लब्धसाहित्योपाध्याय-
व्याकरणशास्त्रीपदवीकेन जोशीत्युपनामकदामोदरात्मजसदाशिव-
शास्त्रिणा टिप्पण्यादिना परिष्कृतः संशोधितश्च ।

प्रकाशकः-

जयकृष्णदास हरिदास गुप्तः-

चौखम्बा संस्कृत सीरिज आफिस,

विद्याविलास प्रेस, गोपालमन्दिर के उत्तर फाटक,

बनारस सिटी ।

१९८८.

अस्य सर्वेऽधिकाराः प्रकाशकेन स्वायत्तीकृताः ।

इस कार्यालय द्वारा “काशोसंस्कृतसीरिज” के अलावा और भी ३ सीरिज यथा “चौखम्बासंस्कृतसीरिज” “बनारससंस्कृतसीरिज” “हरिदाससंस्कृतसीरिज” ग्रन्थ-मालाये निकलती है तथा इन ४ सीरिजों के पश्चात् और भी विविध शास्त्र की पुस्तकें प्रकाशित की गई हैं तथा अन्य सब स्थानों के छपे हुए संस्कृत तथा भाषा-भाष्य के ग्रन्थ विक्रयार्थ प्रस्तुत रहते हैं, सूचीपत्र पृथक् मंगवाकर देखें, इसके अलावा हमारे यहाँ सर्व प्रकार की संस्कृत, हिन्दी, अङ्ग्रेजी की सुन्दर छपाई होती है, परीक्षा प्रायणीय है।

पत्रादि प्रेषणस्थानम्—

जयकृष्णदास-हरिदास गुप्तः—

“चौखम्बा संस्कृतसीरिज” आफिस, विद्याविलास प्रेस,
गोपालमन्दिर के उत्तर फाटक, बनारस सिटी।

॥ श्रोः ॥

भूमिका

→*←

सुरासुरासेवितपादपङ्कजा, करे विराजत्कमनीयपुस्तका ।

विधेश्च पत्नी कमलासनप्रिया, सरस्वती नृत्यतु वाचि मे सदा ॥

अपि गीर्वाणवाणीविलासासादितहृदयानन्दाः पद्वाक्यप्रमाणपारावारीणवर्षाः पण्डितराजशोर्षण्या महाभागाः, विदितमेवाग्रभगताम्भवताम्प्रेदमुत्तया परमपवित्रीभृत् वेदाङ्गधुरीणतामवलम्ब्यमानमखिलभारतवर्षप्रचलितं विशेषतश्च विद्यापीठेषु वाराणस्यादिमाननीयस्थलेषु पठनपाठनगोचरीभूतम्पाणिनीयव्याकरणं नाम शास्त्रं सर्वत्र ।

तत्र तत्रभवता भगवता पाणिनीयमुनिना विरचिताङ्कुरोपणे महर्षिणा पूज्यपादेन श्रीकात्यायनेन विरचितपल्लवे तत्रभवता श्रीमता भाष्यकारेण चाढीकृतकन्धेऽत्र शास्त्रिणि समावल्लूणां तत्फलस्वादरसिकानां सुखसमारोहणाय विरचिताः सोपानपरम्परा इव नानाविधाः प्रबन्धाः पण्डितप्रकाण्डैर्मान्यैर्मनीषिभिः ।

येषु प्रबन्धेष्वद्यत्वे श्रीमन्महामहोपाध्यायनागेशभट्टोपनिषद्दः परिभाषेन्दुशेखरः समाद्रियते शेखरतया सर्वैर्विचक्षणैः ।

श्रीमन्महामहोपाध्यायनागेशभट्टाः 'काले' इत्युपनामका महाराष्ट्रीयब्राह्मणा लब्धवागीश्वरीप्रसादका वाराणसीवास्तव्याः सतीदेवीगर्भजाः श्रीशिवमृतनुजन्मानः श्रीहरिदोक्षितगुरुवर्यैः प्रशंसिताः शब्देन्दुशेखराद्यनेकप्रन्यक्तारो निरतैर्विद्यावारिधिच्छवमानाः परमधार्मिका इत्यादि न तिरोहितं विदुषाम् ।

अस्मिन् कुशाग्रबुद्धिनिषद्धे परिभाषेन्दुशेखरे कालकलिकालकूटकृतिविकम्पितधियां छात्राणां दुस्वमाहतामवलोक्य बहुभिर्विद्वद्गैर्विरचितासु बहोष्वपि टीकासु मध्ये सरलतया मूलार्थज्ञापिकामगल्यकुलावर्तसश्रीमद्भवदेवनिष्ठात्मजमहामहोपाध्यायश्रीमैस्वमिश्र-विरचितां मैर्वीं परिभाषावृत्तोत्पपराख्यां टीकां छात्राणाम्परमोपयोगिनीं विचिन्त्य संवलितोऽयम्परिभाषेन्दुशेखरस्तथा ।

सम्प्रति वाराणस्यादिविद्यालयेषु प्रचलिताध्यापनशैल्यनुसारेण तत्प्रवणानामपि छात्राणामध्ययनाय लक्ष्मणशर्मणा संगृहीतया तत्प्रकाशिकया च समलंकृतोऽयं ग्रन्थः ।

यद्यपि टीकाद्वयेन संवलितस्तथापि बहुस्थलेषु भैरव्याल्लुब्ध्या नानास्थलेषु तत्प्रका-

शिक्षाया भ्रंशनेन च न तादृक् अलहादकोऽयमिति मत्वा 'चौखन्वासंस्कृतग्रन्थमाला,
'काशीसंस्कृतग्रन्थमाला, 'हरिदाससंस्कृतग्रन्थमाला, इत्येतासामध्यक्षमहोदयेन श्रीहरि-
दासगुप्तात्मजजयकृष्णदासश्रेष्ठिना प्रोत्साहितेन मया अतिपरिश्रमेण प्राचीनद्विद्यान्
ग्रन्थान् समवलम्ब्य साधन्तां भैरवीं तत्रप्रकाशिकां च पर्यालोच्य सन्देहस्थलानि च
गुरुवर्यपूज्यमहोदयपण्डितप्रकाण्डराजकीयसंस्कृतमहाविद्यालयाध्यापकमोकादेइत्युपनामकश्री-
मणपतिशास्त्रिचरणानां सविधे परिज्ञाय तत्तत्स्थलस्य परिपूरणेन विषमस्थले टिप्पणीदानेन
कुत्रचित्स्वतन्त्रव्याख्यानैश्च परिष्कृत्य यथाशेषमुपि संशोधितः ।

मुद्रणसमये अर्थवद्रूपग्रहणपरिभाषोपरि श्रुतिभैरवीटीकापरिदानेन भिन्नवर्षधंडितराजकीय-
संस्कृतपाठशालाध्यापकफडकेइत्युपादानन्तशास्त्रिभिरुक्ततास्तेभ्यो धन्यवादान्वितरामः ।

अस्मिन् परिशोधितग्रन्थे गच्छतस्खलनन्यायात् मतिमान्द्याहोखदोषान्मुद्रकदोषात्
दृष्टिदोषाद्वाशुद्धिः स्यात्तर्हि गुणैकपक्षपातिनो विद्वांसस्तां परिशोधयन्तु कण्ठकोविद्धसरो-
जमुकुलवत् हंसक्षीरन्यायेन निर्गता एव गुणग्रहणपरा भवेयुः इत्यलम् ।

नचात्रातीवकर्तव्यं दोषदूष्टिपरं मनः ।

दोषो ह्यविद्यमानोऽपि तच्चिचत्तानां प्रकाशते ॥

इत्युक्तिमनुसंधाय मामनुपृहन्त्विति मुहुर्मुहुः साजलिबन्धं सम्प्रार्थयते ।

विदुषामनुचरः

जोशित्युपाहसदाशिवशास्त्री

साहित्योपाध्यायः ध्याकरणशास्त्री च

परिभाषाणां सूचीपत्रम् ।

परिभाषानाम	परि.अं	पृ.अं.	परिभाषानाम	परि. अं.	पृ.अं.
व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिः०	१	३	पूर्वपरन्त्यान्तरङ्गापवा०	३८	१०४
ययोद्देशं संज्ञापरिभा०	२	४	पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्०	३९	१०५
कार्यकालं संज्ञापरिभा०	३	४	सकृत्ततो विप्रतिपेधे०	४०	१०५
अनेकान्तानुबन्धा इति	४	१३	विकरणेभ्यो नियमो ष०	४१	१०५
एकान्ता इति	५	१६	परास्त्रित्ये बलवत्	४२	११२
नानुबन्धकृतमनेकाल०	६	१८	शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन्०	४३	११३
नानुबन्धकृतमनेजन्त०	७	१९	शब्दान्तरात्प्राप्नुवतः०	४४	११३
नानुबन्धकृतमसारूप्यम्	८	२१	लक्षणान्तरेण प्राप्नुवन्०	४५	११३
उभयगतिरिह भवति	९	२१	कचित् कृताकृतप्रसङ्ग०	४६	११४
कार्यमनुभवन्०	१०	२२	यस्य च लक्षणान्तरेण०	४७	११४
यद्वागमास्तद्गुणीभू०	११	२९	यस्य च लक्षणान्तरेण०	४८	११४
निर्दिश्यमानस्यादे०	१२	३७	स्वरभिन्नस्य प्राप्नुवन्०	४९	११५
यत्रानेकविधमान्त०	१३	४७	असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे	५०	११६
अर्थवद्ग्रहणे नानर्थ०	१४	४९	नाजानंतयै बहिष्प्र०	५१	१४२
गौणमुख्ययोर्मुख्ये०	१५	५१	अन्तरङ्गानपि विधीन्०	५२	१४७
अग्निस्मन्ग्रहणान्यर्थ०	१६	५६	पूर्वोत्तरपदनिमित्तकार्यात्०	५३	१५५
एकयोगनिर्दिष्टानाम्०	१७	५८	अन्तरङ्गानपि विधीन्०	५४	१५६
कचिदेकदेशोऽपि०	१८	५९	वाणांदाङ्गं बलीयः	५५	१५६
भाव्यमानेन स्वर्णाना०	१९	६०	अकृतव्युहाः पाणिनीयाः	५६	१६६
भाव्यमानोऽप्युकारः	२०	६२	अन्तरङ्गादप्यपवादा०	५७	१७३
वर्णांश्रये नास्ति प्रत्यय०	२१	६५	येन नाप्राधे यो विधि०	५८	१७३
उणादयोऽव्युत्पन्नानि०	२२	६८	कचिदपवादविषये०	५९	१८२
प्रत्ययग्रहणे यस्मात्०	२३	६९	पुरस्तादपवादाः०	६०	१८५
प्रत्ययग्रहणे चापञ्चम्या	२४	७२	मध्येऽपवादाः पूर्वान्०	६१	१८५
उत्तरपदाधिकारे प्रत्यय०	२५	७५	अनन्तरस्य विधिर्वा०	६२	१८६
सोप्रत्यये चानुपसर्ज०	२६	७६	पूर्वं अपवादा अभिनि०	६३	१८८
संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे०	२७	८०	प्रकल्प्य चापवादविषयम्०	६४	१८९
कृद्ग्रहणे गतिकारक०	२८	८२	उपसर्जनित्यमाणा०	६५	१९०
पदाङ्गाधिकारे तस्य च०	२९	८४	अपवादा यद्यन्त्र चरि०	६६	१९२
व्यपदेशिवदेकस्मिन्	३०	८५	अभ्यासविकारेषु बाध्य०	६७	१९३
ग्रहणवत्ता प्रातिप०	३१	८९	ताच्छीलिकेषु वासरूप०	६८	१९५
व्यपदेशिवद्भावोऽप्राप्ति०	३२	९१	कल्पयद् तुमुन्बल्येषु०	६९	१९५
यस्मिन्विधिस्तदादाबल०	३३	९३	लादेशेषु वासरूपविधि०	७०	१९६
सर्वो द्वन्द्वो विभाषया०	३४	९६	उभयनिर्देशे पञ्चमी०	७१	१९७
सर्वे विधयश्छन्दसि०	३५	९८			
प्रकृतिवदनुकरणम्०	३६	९८			
एकदेशविकृतमनन्य०	३७	१००			

इति द्वितीयमप्रकरणम् ।

परिभाषानाम	परि.अं.	पृ.अं.	परिभाषानाम	परि.अं.	पृ.अं.
प्रातिपदिकप्रहणे लिङ्ग०	७२	१९८	अनन्त्यविकारेऽन्त्यसदे०	१०४	२४२
विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाप्र०	७३	२०१	नानर्थकैऽलोन्त्यविधिः०	१०५	२४७
सूत्रे लिङ्गवचनमतन्त्रम्	७४	२०२	प्रधानाप्रधानयोः प्रधाने०	१०६	२४७
नञिव्युत्कमन्वसहश०	७५	२०४	अवयवप्रसिद्धेः समुदाय०	१०७	२४८
गतिकारकोपपदानाम्०	७६	२०६	व्यवस्थितविभाषयापि०	१०८	२४९
सांप्रतिकामावे भूतपूर्व०	७७	२०८	विधिनियमसम्भवे०	१०९	२६०
बहुव्रीहौ तद्गुणसैवि०	७८	२०९	सामान्यासिद्धेश्च विशेषा०	११०	२६०
चानुवृष्टं भोत्तरत्र	७९	२०९	प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्यय०	१११	२६१
स्वरविधा व्यञ्जनमवि०	८०	२१०	सहचरितासहचरितयोः	११२	२६२
ह्रस्वप्राप्तौ व्यञ्जनम०	८१	२१२	श्रुतानुमितयोः श्रुतसम्बन्ध०	११३	२६३
निरनुबन्धकप्रहणे०	८२	२१३	लक्षणप्रतिपदोक्त०	११४	२६५
तदनुबन्धकप्रहणे०	८३	२१३	गामादाप्रहणेषु०	११५	२६६
क्वचित्स्वार्थिकाः प्रकृ०	८४	२१५	प्रत्येकं वाक्यपरि०	११६	२६७
समासान्तविधिरनि०	८५	२१६	क्वचित्समुदायेऽपि	११७	२६८
संनिपातलक्षणो विधिः०	८६	२१६	अभेदका गुणाः	११८	२६८
संनियोगशिष्टानामन्य०	८७	२२६	बाधकान्येव निपा०	११९	२६९
ताच्छीलिकेऽणवृत्तानि०	८८	२२७	पञ्जन्यवृत्तलक्षणप्रवृ०	१२०	२६२
धातोः कार्यमुच्यमानम्	८९	२२७	निषेधाश्चबलीवांसः	१२१	२६३
तन्मध्येपतितस्तद्ग्रह०	९०	२२८	कनिर्दिष्टार्थाः प्रत्य०	१२२	२६४
लुग्विकरणालुग्विकरणयोः०	९१	२२९	योगविभागादिष्टसिद्धिः	१२३	२६५
प्रकृतिप्रहणे ष्यधिकस्यापि०	९२	२३०	पर्यायनब्दानां लाघव०	१२४	२६५
अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिः	९३	२३०	ज्ञापकसिद्धे न सर्वत्र	१२५	२६५
संज्ञापकविकारेनि०	९४	२३१	पूर्वज्ञासिद्धीयमद्वित्ये	१२६	२६५
आगमशास्त्रमनित्यम्	९५	२३२	एकस्या आकृतेश्चरितः	१२७	२६६
गणकार्यमनित्यम्	९६	२३२	राम्प्रसारणे तदाश्रये च०	१२८	२६६
अनुवृत्तचमस्त्वलक्षण०	९७	२३२	क्वचित्कृतिः प्रकृतिम्०	१२९	२६७
नञ्वटितमनित्यम्	९८	२३२	औपदेशिकप्रयोगिकयोः	१३०	२६७
आदिदेशिकमनित्यम्	९९	२३४	द्वितीया दायापुबन्धेन निर्दिष्टम्०	१३१	२६८
सर्वविधिम्यो लोपपि०	१००	२३४	पदगौरवाद्योगविभा०	१३२	२७१
प्रकृतिप्रहणे बह्वलुगान्त०	१०१	२३५	अर्थमात्रालाघरेण पुत्रो०	१३३	२७२
विधौ परिभाषोपतिष्ठते०	१०२	२३७			
उपपदविभक्तेः कारक०	१०३	२४०			

इति तृतीयप्रकरणम् ॥

शुद्धिपत्रम् ।

	पृ. अं.	प. अं.
अशुद्धम्		
आगतपर्यन्तलीपः	४७	२
सहितामरवि	८३	१
विपन्नोऽनि	१०८	११
संज्ञादृष	१५६	२४
प्रत्ययः	२१६	१२

॥ श्रीः ॥

श्रीगणेशाय नमः ।

परिभाषेन्दुशेखरः ।

नत्वा साम्बं शिवं ब्रह्म नागेशः कुरुते सुधीः ।

भैरवी ।

वन्देऽहं परमात्मानं सर्वज्ञं रघुनन्दनम् ।
यत्कृपावशतो यान्ति सिद्धिमत्र महर्षयः ॥ १ ॥
सरस्वतीञ्च तां नौमि वागधिष्ठातृदेवताम् ।
देवत्वं प्रतिपद्यन्ते यदनुपहतो जनाः ॥ २ ॥
नत्वा तातं गुरुदेवं भवदेवाभिर्धे विभुम् ।
यद्यशोभिर्धवलिताः ककुभो जननीं पराम् ॥ ३ ॥
सीतां पतिव्रतां देवीं भारद्वाजकुलोद्भवाम् ।
विद्वृतेः परिभाषाणां व्याख्यां कुर्वं यथामति ॥ ४ ॥

चिकीर्षितस्य ग्रन्थस्य समासिप्रचारादिप्रतिबन्धकदुरितोपशमाय कृते मङ्गले शिष्यशि-
क्षायै निबध्नाति *नत्वा साम्बं शिवमिति* । ननेः स्वावधिकोत्कर्षप्रकारकज्ञानाऽनुकूलव्या-
पाररूपेतया, उत्कर्षस्य च सर्वजगत्कर्तृत्वादिरूपस्य मायाशबलिते एव सम्भव इत्यभिप्रायेण
साम्बमिति विशेषणोपादानम् । *नागेश इति* । न च 'आत्मनाम्' इत्यादिना स्वस्य ना-
म्नो ग्रहणं निषिद्धमिति कथमेतन्निर्देश इति वाच्यम् ? तस्य निषेधस्य पितृसङ्केतितनामप-
रत्वात्स्य च निर्देशस्य 'गोनर्हीयस्त्वाह' इति भाष्यकारोक्तिस्य इव यौगिकशब्दघटितत्वात् ।
एतेनाऽस्य ग्रन्थस्य भाष्यसिद्धान्ताऽनुसारित्वं ध्वन्यते ।

तत्त्वप्रकाशिका-

राघयराश्रितकरः स्मिताननः साभिलापमभितो विलोकयन् ॥
पातु केलिबनवीधिसंस्थितो माधवो मञ्जुरया गिरा वदन् ॥ १ ॥
पार्वतीतनयं नत्वा कृत्वा गुरुत्वं बन्दनम् ।
यथामति सतान्मुप्ये कुर्वं तत्त्वप्रकाशिकाम् ॥ २ ॥
भैरवेणार्चिता वाणी नागेशस्यातिदुर्गमा ॥
सन्न गन्तुं प्रवृत्तेऽस्मिन् न हसन्तीह धीवराः ॥ ३ ॥

साम्बमिति । अम्बा पार्वती, माया, जननी सतीदेवी वा, तथा सहितमित्यर्थः ।

शिवं शम्भुं, शोतेऽस्मिन् जगदिति व्युत्पत्त्या प्रलयकर्तारं, पितृत्वे वा *महा* व्यापकं, पाल-
नरुतारं, ब्रह्मरूपिणम्वा । नत्वेत्यन्वयः । *यौगिकेति* । ननु नागः ईशः प्रवर्तको यस्येति-
व्युत्पत्त्यङ्गीकारे क्रियावाचकत्वेन विशेषणत्वादीशस्य पूर्वनिपातापत्तिः । न च पितृसङ्केतित-
नामलेखने दोषाभावः, तत्रापि स्वीयसुसुप्तोच्चारणस्यावश्यभावात्, यद्यपि प्रतिज्ञावाक्य-
घटकतया स्वीयनामनिर्देशे प्रत्यवायाभाव इति नामसङ्कीर्तनपूर्वकमभिवादनं कर्तव्यमित्यर्थ-
बोधकप्रत्यभिवादेऽशुद्धे इत्यादिभाष्यप्रामाण्याहभ्यते तथाप्यभिवादात्परं विप्रो ज्यायांस-
मभिवादयन् । असौ नामाहमस्मीति "हृत् नाम परिकीर्तयेत्" इत्यादिस्मृत्येकवाक्यतया नि-

वालानां सुखबोधाय परिभाषेन्दुशेखरम् ॥ १ ॥

प्राचीनवैयाकरणतन्त्रे वाचनिकान्यत्र पाणिनीयतन्त्रे ज्ञापकन्यायसिद्धानि भाष्यवार्तिकयोः रूपनिबद्धानि यानि परिभाषारूपाणि तानि व्याख्यायन्ते ।

शैखी ।

कुस्त इति । न च 'वालानां सुखबोधाय' इत्युक्त्या क्रियाफलस्य परगामित्वसूचनादात्मनेपदाऽनुपपत्तिरिति वाच्यम् ? स्वस्य यशःप्राप्तिरूपस्य बालसमेते सुखबोधात्मकसत्कर्मप्रयोज्याऽदृष्टस्य च फलस्य कर्तृगामित्वसम्भवात् । *बालाश्च*—भाष्याद्याकरग्रन्थात्परिभाषार्थस्य इदिति ग्रहणेऽसमर्थाः । *परिभाषेन्दुशेखरमिति* । परिभाषा एव इन्दुः अर्थप्रकाशकत्वात् ; सा शेखरे यस्येति ग्रन्थपक्षे, यद्वा शेखरशब्दस्य भूषणत्राचकस्य परिभाषेन्दुशब्देन परिभाषेन्दुरेव शेखरो यस्येति बहुव्रीहिः । शिवपक्षे तु परिभाषेन्दुः शेखरो यस्येत्यर्थः ॥ १ ॥

ननु कास्ताः परिभाषा अत आह—प्राचीनेति* । इ(१)न्द्रादिनिर्मिते । *वाचनिकानि* । वचनरूपेण पठितानि । *अत्र* । एतच्छास्त्रे । *ज्ञापकन्यायेति* । अस्य प्रायेणेत्यादिः । ज्ञापकन्यायसिद्धानि, अत्र न्यायशब्दस्याऽल्पात्त्वेऽपि लौकिकत्वेनाप्राधान्यं, ज्ञापकत्वेनेतच्छास्त्रीयं लिङ्गमिति शास्त्रस्य ऋषिप्रणीतत्वेन स्मृतित्वात् 'स्मृत्यनुगृहीतत्वं ज्ञापकस्य' इत्यभ्यर्हितत्वात्पूर्वनिघातः ।

न चाऽत्र शास्त्रेऽपि कासाञ्चित्परिभाषाणां वाचनिकत्वमिति न्यूनताऽऽपत्तिरिति वाच्यम् ? प्रायेणेत्यादिपूरणेन परिहृतत्वात् । तत्र ज्ञापकमेतच्छास्त्रीयं लिङ्गमेव । न्याय-श्वेतच्छास्त्रप्रसिद्धा युक्तिर्यथा—नित्यस्य बलवन्ते प्रदर्शिता लाघवरूपा, अपि च लोकतन्त्रान्तरप्रसिद्धा युक्तिः, एताभ्यां सिद्धानि । इन्द्रान्ते श्रूयमाणस्य सिद्धशब्दस्य प्रत्येकं सम्बन्धः । तैत्रैकमिन्द्रासंग्रहः । ज्ञापकसहितो न्याय इति च समासः । तैमोभयसिद्धयोर्यसंग्रहः पुनरुभयोरैकज्ञेयः ।

ननु सूत्ररूपेण पठितानां परिभाषाणामिहाऽव्याख्यानादप्रामाण्यं प्रतिज्ञायाः प्राप्नोतीत्यत आह—भाष्येति* । परिभाषापदस्य च, 'परितो भाष्यते या' सा परिभाषेति व्यापृतिरूपस्य हृदयार्थाऽवच्छेदकस्यापि सम्भवात्परिभाषापदमासु योगरूढमिति बोध्यम् । न तत्त्वप्रकाशिका-

यमस्य विशेषविषयकत्वात्, इति घेत्सत्यं गोनदीयस्त्वाह इति भाष्यघटेन सामान्यविषयकत्वकल्पनेनादोषात् । *कुस्त इति* । "गन्धनावभेष" इति प्रकथनादावात्मनेपदम् । *सुखबोधायेति* । अनायासेन बोधायेत्यर्थः । एतेन शास्त्रारम्भस्य प्रयोजनं दर्शितम् *सुखीरिति* । एतेनोद्वापोहकुशलत्वं सूचितम् ॥ १ ॥

परिभाषारूपे विषये दर्शितं तत्स्वरूपजिज्ञासायां जिज्ञासाल्परूपमाह—ननु कास्ता इति* । *पठितानांति* । एवं च "इहो गुणपृद्धी" इत्यादीनां न प्रतिज्ञाविषयीभूतत्वमिति भाषः । *परिहृतत्वादिति* । केचित्तु सर्वासां ज्ञापकन्यायसिद्धत्वमेव, वाचनिकत्वकथनन्तु भाष्येऽनुगन्त्याममृत्कमिन्त्याहुः ।

व्यापृतिरूपम्येति । परित इत्यस्य विधिशास्त्रजन्यशब्दयोरे इत्यर्थः । व्यापृ-

(१) इन्द्रादीनि । आदिपदेन

इन्द्रं चान्द्रं कचकृश्रं कौमारं शाकटायनम् ।

शारस्वतं चारिदामं शाकलम्—इति अष्टम्याकरणानि ज्ञेयानीति भाष्यः ।

ननु "लण्" "श्रद्धलण्" सूत्रयोर्णकारद्वयस्यैवोपादानेनाणिग्रहणेषु सन्देहादनिर्णयोऽत आह--

व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादलक्षणम् ॥६॥

विशेषस्यान्यतराद्यर्थरूपस्य व्याख्यानाच्छ्लष्टकृतात् प्रतिपत्तिर्निश्चयो, यतः सन्देहाच्छ्लष्टमलक्षणमननुष्ठापकं लक्षणमलक्षणं तथा न, शास्त्रस्य निर्णयजनकत्वौचित्यादित्यर्थः ।

भैरवी ।

तु यौगिकमेव संज्ञायामतिव्याप्तेः ।

यत्तु, परिभाषात्वं 'लिङ्गवत्ये सति नियामकत्वम्' इति तन्न, वक्ष्यमाणे केवलवाचनिकानामसंग्रहाऽऽपत्तेः । यदपि 'अनियमे नियमकारित्वम्' इत्येव तदपि न, अत्राऽव्याख्यातनियमार्थस्यैवतिव्याप्तेः ।

सर्वशास्त्रोपकारकत्वेन भाष्ये सर्वतः पूर्वं पाठेन चाभ्यर्हितत्वाद्वाऽपि सर्वत एतन्व्याः कथने वीत्रे वक्तुं भूमिकामाह--*नन्विति* । *व्याख्यानत इत्यादि*--आद्यादित्वात् सार्वविभक्तिकस्त्वसिः । *विशेषप्रतिपत्तिरिति* । कर्मपष्टयन्तेन समासः, आचार्यस्य कर्तुरनुपादानात्रात्र "उभयप्राप्तौ" इति सूत्रविहिता पृष्टी इति "कर्मणि च" इति समासनिषेधो न शक्यः । शेषपष्टयन्तेन वा समासः । व्याख्यानञ्च,—

पदच्छेदः पदार्थोक्तिर्विग्रहो वाक्ययोजना ।

आक्षेपेऽथ समाधानं व्याख्यानं पङ्क्तिं मतम् ॥

तत्वप्रकाशिका-

तिशब्दस्य व्यापारविशिष्टत्वमर्थान्न्यूनाधिकवृत्तिसङ्घोचकत्वमर्थः । शाब्दबोधजनकरूपेण भाषापदेन स्नातन्श्रेण वाक्यार्थधीप्रयोजकत्वमधिकारादिव्यावृत्ते रूपं सूचितमिति भावः । *अनियमे नियमकारित्वमिति* । अनियमत्वं न्यूनातिरिक्तवृत्तित्वम्, नियमत्वं—सङ्घोचकत्वमेवं च न्यूनातिरिक्तवृत्तिमङ्गोचकत्वं परिभाषात्प्रमिति फलितम् । *अतिव्याप्तेरिति* । वस्तुतस्तु साक्षाद्दृश्यधर्मिकसाधुत्वप्रकारकविशिशास्त्रजन्यशाब्दबोधीन्यूनाधिकवृत्तिसङ्घोचकत्वमिति स्वीकारात्त दोषः । नियमनिषेधापवादानां विषयसङ्घोचकत्वेन शाब्दबोधीयसङ्घोचाभावाद्बुद्ध्युदासः । संज्ञावारणाय विधिशास्त्रेति । परम्परया तामेव वारणाय साक्षादिति ।

शास्त्रत्वबाधबीजतन्त्रशेषसम्पादिकासु शास्त्रत्वं विना लक्ष्याविषयत्वेन बाधस्यैवासम्भवात् बाधबीजानामुपजीव्यत्वेन तन्त्रशेषस्य च शेषत्वेनैव शेषभूतत्वाद्बुद्धौघातसङ्गत्या शास्त्रत्वसम्पादिकानाम्पूर्वपाठे प्राप्ते तास्वपि पूर्वं कस्याः पाठ इत्याशङ्क्यामाह—*सर्वशास्त्रोपकारकत्वेनेति* *अभ्यर्हितत्वादिति* उपोद्घातसङ्गत्येति भावः ।

मूले—*सन्देहादिति* । ननु पशुपदंलोमवलाङ्गुलावच्छिन्ने शक्तमिति निश्चये श्वेते नीले वेतिसंशयादर्शनाद् "आदिरन्त्येन सहैता" इत्यनुशासनेनाणपदेऽण्त्वावच्छिन्ने यावद्गणं शक्तनिश्चयेन निश्चयस्य च संशयप्रतिबन्धकत्वेनाणपदे वर्णत्रये वर्णचतुर्दशे वा शक्तमिति शक्तौ, तात्पर्येऽपि चैकत्रानेकेच्छायाः दर्शनेन पूर्वतात्पर्येणोच्चरितम्परतात्पर्येण वेतीच्छायाः विरोधाभावादेकधर्मिकविरुद्धकोटिद्वयावगाहि ज्ञानरूपसंशयस्याभावेन कथं सन्देह इति चेत्सत्यम् पूर्वणकारोच्चारणसामर्थ्याच्छक्तिद्वयकल्पनेन तयोश्च व्याप्यव्यापकयोर्विरोधेन तात्पर्यसंशयस्य जागरूकत्वात् । *अनिर्णयइति* । तात्पर्यसंशयान्निश्चयात्मकशाब्दबोधाभाव इत्यर्थः । अन्यतराद्यर्थस्य । अन्यतम आद्यर्थः ।

असन्दिग्धानुष्ठानसिद्धयैर्धेऽत्र शास्त्रे सन्दिग्धोच्चारणरूपाचार्यव्यव-
हारेण सन्देहनिवृत्तेर्व्याख्यानातिरिक्तनिमित्तानपेक्षत्वं बोध्यत इति यावत् ।

तेन “अणुदित्सवर्णस्य” (१-१-६९) इत्येतत्परिहाय पूर्वैणाणग्रहणं,
परैरेणग्रहणमिति “लण”सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥ १ ॥

तत्र संज्ञापरिभाषाविषये पक्षद्वयमित्याह—

यथोद्देशं संज्ञापरिभाषम् ॥ २ ॥

कार्यकालं संज्ञापरिभाषम् ॥ ३ ॥

उद्देशमनतिक्रम्य यथोद्देशम् । उद्देश उपदेशदेशः । अधिकरणसा-
भैरवी ।

इति प्रसिद्धमेव । पदार्थोक्तिरित्यत्र पदार्थपदे वृत्त्या पदबोध्यपरम् । वृत्तिश्च शक्तिलक्ष-
णान्यजनान्यतरूपा, तेन ज्ञापकसिद्धानामपि संग्रहः । यथा—परैणाणग्रहणे “उर्ध्वत्” इति-
सूत्रस्थे सपरकरणं व्यञ्जकमिति ॥ १ ॥

अत्र शास्त्रे संज्ञापरिभाषाणां कार्यनिर्वाहकत्वं पक्षभेदेन तत्र तत्र दृश्यतेऽतस्तौ पक्षा-
वाह—*यथोद्देशमित्यादिना* । तत्र प्रथमपरिभाषाऽर्थमाह—*उद्देशमिति* ।

यद्यप्यन्यत्र भावघञन्तयोस्त्वदेशोपदेशपदयोः “प्रत्यक्षमाख्यायानमुपदेशो” ‘गुणैः प्रापणमु-
द्देशः’ इति भेदेनोपादानं दृश्यतेऽ । “उद्देशश्च प्रातिपदिकानां नोपदेश” इति चोक्तम् । तथापी-
होद्देशपदमधिकरणघञन्तम् । उदुपेत्युपसर्गभेदेऽपि दिशधातुस्वार्थार्थक एव । यथा—प्रत्य-
क्षमाख्यायानेऽपि “इपेतकमर्थाभव” इति गुरणा कथिते, शिष्यो वक्ति “उद्दिष्टो मेऽनुवाकः” इत्य-
श्रोतृपूर्वकदेशोः प्रयोगे । एवञ्चोद्देशपदस्योद्दिश्यते उच्चार्यतेऽस्मिन्नित्यधिकरणघञन्तस्यो-
क्तत्वप्रकाशिका—

ननु ज्ञापितेऽपि स्वांशे चारिताध्यांभावात्, व्याख्यानेनैव सन्देहनिवृत्तेरनन्यथासिद्ध-
पलाभावाच्चेयमसद् तैत्यत आह—*असन्दिग्धेति* । सन्देहविषयमिदं यदनुष्ठाने शब्द-
प्रयोगस्तत्सिद्ध्यर्थ इति भावः । भावकान्तेनाशं आद्यधि निष्पन्नमेतद् ।

अयम्भावः—तद्विषयकरप्रवृत्तिं प्रति तद्विमिकेष्टसाधनत्वनिश्चयस्य हेतुत्वेनात्रानुष्ठान-
स्य शब्दोच्चारणविषयकेच्छारूपत्वेन तस्याश्च साधुत्वाभिधानद्वारा पुण्यजनकरूपेष्टसा-
धनत्वज्ञानजननत्वाच्छास्त्रस्योत्तेजस्त्वेन शास्त्रमसन्दिग्धानुष्ठानप्रयोजकमभवतीति । प्रयो-
गश्चेत्ये—शाब्दं, सन्देहाभाववच्छब्दोच्चारणविषयकेच्छाजनकं इष्टसाधनत्वनिश्चयजनक-
त्वात् । *सन्दिग्धेति* । भावकान्ते सन्देहजनके लक्षणाकरम् । *बोध्यत इति* । अनुमी-
यत इत्यर्थः । प्रयोगश्चेत्यम्—सन्देहविषयीभूतं शाब्दं, व्याख्यानातिरिक्तनिमित्तानपेक्षे
सन्देहजनकोच्चारणविषयत्वे सति, असन्दिग्धानुष्ठानप्रयोजकत्वात् । अत्र घानुष्ठाने णकारो
च्छारणम् । अन्यथा गकाराद्यनुष्ठानेनैव सन्देहनिवृत्तेस्तदुच्चारणं व्यर्थमेव स्यात् । कल्पिते
र्यस्मिन्निमित्तान्तरस्यापेक्षाभावेन व्याख्यानेनैव निर्णयः । ननु गकारादिकरणेन । अत ए-

ध्वञ्जकमिति । न च भाष्यमानस्येन मर्यादापाहकत्वात् ज्ञापितेऽपि कथं स्वांशे चारि-
ताध्यामिति वाच्यम् ? अपूर्वबोधकत्वाभावेन भाव्यमानत्वाभावात् । “अणुदित्”सूत्रादन्यत्र
तत्र तत्राणग्रहणमात्रमप्युक्तं नैव, अन्यथाऽप्येव विदध्यात् । व्योरिति सम्प्रत्ययहणादि-
मपि पूर्वमेव ॥ १ ॥

*तात्र—शाब्दं । तेन, शास्त्रस्यावच्छेदेन पक्षद्वयमिति न प्रत्येकं संज्ञापरिभाषादेशमादाय

धनश्चायम् । यत्र देशे उपदिश्यते तद्देशे एव वाक्यार्थबोधेन गृहीतशक्त्या गृहीतपरिभाषार्थेन च सर्वत्र शास्त्रे व्यवहारः । देशश्चोच्चारणकाल एवात्र शास्त्रे व्यवहियते । तत्तद्वाक्यार्थबोधे जाते भविष्यति किञ्चिदनेन प्रयोजनमिति ज्ञानमात्रेण सन्तुष्यद्यथाश्रुतग्राहिप्रतिपत्रप्रेक्षोऽयं पक्ष इति "ईदृत्" (१-१-११) सूत्रे कैयटः ।

मैरवी ।

धारणाधिकरणमर्थः । *अनतिप्रम्येति* । ल्यबन्तस्याध्याहृतवर्तत इति क्रियायामन्वयः । यद्यप्युच्चारणस्य शब्दरूपतया तदधिकरणं गगनं सुप्रसिद्धं तथापि तस्याऽनौपाधिकभेदाऽभावेन पौर्वापर्यव्यवहारनियामकत्वाभावादिहाऽधिकरणं खण्डकाल एव विवक्षितः । तत्र संज्ञापिभाषाविषये आह—*यत्र देशइत्यादि* ।

संज्ञाविषये आह—*गृहीतशक्त्येति* । परिभाषाविषये आह—*गृहीतपरिभाषार्थेनेति* । गृहीतपदस्योभयत्र कर्मधारयः । *व्यवहियत इति* । यक्ष्यमाणव्यवस्थासिद्धये आश्रीयते । यथोद्देशकार्यकालयोर्मध्ये द्वितीयपक्ष एव मुख्यः, प्रथमस्तु क्वचिद्दृश्यसिद्धये आश्रीयते । परन्त्वयन्न मुग्धाधिहारियोग्यमित्याशयेनाह—*तत्तदिति* । *ईदृत्सूत्र इति* । यथा—अग्नी इत्यत्र "ईदृत्" इत्यनेन प्लुतम्बाधित्वा, प्रगृह्यत्वे जाते, तस्य स्था-

तत्त्वप्रकाशिका-

दोषले(१)शोऽपि । *ल्यबन्तम्येति* । "परावरयोगे च" इति क्त्वाप्रत्ययस्य "समासे नप्पूर्व" इति ल्यप् । *सुप्रसिद्धमिति* । नैयायिकादीनामित्यादि । *अनौपाधिकभेदाभावेनेति* । नित्यस्याकाशस्यैकविधत्वात्तत्रोपाधिकृत एव भेदः । पौर्वापर्यं चाधिकरणभेदस्यैव नियामकत्वेन वास्तविकस्य तस्यात्राभावेनपौर्वापर्यव्यवहार एव न स्यादतः खण्डकाल एव शाब्दाधिकरणत्वेन विवक्षित इत्याह—*पौर्वापर्येति* ।

गृहीतशक्त्येति । अयं भावः—उद्बोधकस्य स्मरणे कारणत्वेन, विधिशास्त्रप्रकृत-त्तत्साहेतिकपदानुभवोद्बोधितेन संज्ञाशास्त्रजन्यबोधादातसंस्कारेणैव शाब्दबोधे जाते विधिप्रदेशे न संज्ञाशास्त्रोपस्थितेः प्रयोजनम् । कार्यकालपक्षस्तु स्मरणे अपेक्षाबुद्धेरपि सहकारित्वेन फलादर्शनात् गुरुवाक्ये विश्वासाभावाद्यत्र श्रोतुर्येक्षा जाता तत्रानुभावकतया असम्भवात्पुनर्विधिदेशे संज्ञाशास्त्रजन्यबोधस्यावश्यकत्वादाश्रयणीयः । *गृहीतपरिभाषार्थेनेति* । अत्रापि स्वलिङ्गलिङ्गितविधिशास्त्रप्रकृतलिङ्गानुभवोद्बोधितेन संस्कारेणैव निर्वाहः । अयमभावः—उभयत्र यथोद्देशे वाक्यैकवाक्यता । साचो(२)पञ्जीव्यजीवकमावा-

(१) दोषलेशोऽप्येति । शास्त्रे इत्यस्य पक्षद्वयमित्यत्रान्वयेन पक्षद्वयत्वावच्छिन्ना-धेयतानिरूपिताधिकरणता शास्त्रत्वावच्छिन्नेति लभ्यते । अन्यथा संज्ञापरिभाषादेशत्वावच्छिन्नायाः एव तस्या लाभेन प्रतिपक्षविषयं प्रतिपरिभाषाविषयं पक्षद्वयमित्यनिवृत्तंभावना स्यादितिभावः ।

(२) लपञ्जीव्येति । "वृद्धिरेचि" इत्यादिशास्त्राणां शाब्दबोधः वृद्ध्यादिपदार्थज्ञानाय संज्ञाशास्त्राधीन इत्युपजीव्यत्वं, संज्ञाशास्त्राणामुपजीवकत्वं विधीनाम् । एवं परिभाषाविषयेऽपि बोध्यम् । यद्यपि परिभाषाशास्त्राणां तात्पर्यमाहकत्वेन शाब्दबोधे च पदपदार्थज्ञानस्यैव कारणत्वेन न तासां तथात्वम्, तथापि निश्चयात्मकशाब्दबोधे तात्पर्यनिश्चयस्यैव कारणत्वेन परिभाषाणामुपजीव्यत्वमबोध्यम् ।

केचित्तु-परिभाषाविषये "तस्मिन्" (१-१-६६) इत्यादिवाक्यार्थबोधे 'सप्तमीनिर्देशादि क' इति पठ्यालोचनायां सकलतत्तद्विध्युपस्थितौ सकल-तत्तरसंस्काराय गुणभेदे परिकल्प्यैकवाक्यतयैव नियमः ।

कार्यकालपक्षे तु त्रिपाद्यामप्युपस्थितिरिति विशेषः । एतदेवाभिप्रे-
त्याधिकारो नाम त्रिप्रकारः कश्चिदेकदेशस्थः सर्वं शास्त्रमभिज्वलयति;

भैरवी ।

१-१-६६

ने प्लुते कृतेऽपि पुनः प्रगृह्यसंज्ञा प्लुतस्याऽसिद्धत्वेन द्विमात्रत्वबुद्ध्या प्रवर्तते । यद्यत्र कार्य-
कालपक्षः स्यात्तदा प्रगृह्यत्वस्य "अणोऽप्रगृह्यस्य" इत्येकवाक्यतापन्नत्वेन प्लुतात्परत्वबु-
द्ध्या तद्गृह्यत्वात् प्लुताऽसिद्धत्वन्नस्यात् । 'लक्ष्ये लक्षणे सकृदेव प्रवर्तते' इति न्यायस्तु संज्ञा-
शास्त्रविषये नाश्रीयते इत्यन्यत्र स्पष्टम् । कैयट इत्यनेन सूचितामरुचि सूचयन् स्वसिद्धान्त-
माह—*केचित्त्विति* ।

परिभाषाविषय इति भिन्नो ग्रन्थः । उच्यते इति शेषः । *वाक्यार्थबोध इति* । सती-
तितोषः । *तत्तत्संस्काराय* । सप्तम्यन्तपदघटितवाक्यजन्यशाब्दबोधाय निश्चयात्मकबोधो
हि निवामकशास्त्रमहायेन भवतीति भावः । *गुणभेदम्* परिभाषाभेदम् । *एकवाक्य-
तयैवेति* । एकरूपेण यथोद्देशपक्षेऽपि वाक्यभेदो वेति व्योच्यते ।

ननु यथोद्देशेऽपि चेदेकवाक्यता तर्हि कार्यकालपक्षादस्य को विशेष इत्यत आह—*का-
र्यकालेति* । *विशेषः* । यथोद्देशपक्षाद्विशेषः । अत्र त्रिपाद्यामप्युपस्थितिरित्यनेन परि-
भाषायाः यत्तत्संज्ञानं तत्र वाक्यार्थबोधस्तन्नन्योऽस्त्येव, परन्तु सपादसप्तम्यायां यच्चच्छास्त्र-
संस्कारयोर्न्ये, तैः पदेकवाक्यता न तु त्रैपादिकैः, तेषामभिद्धत्वात् । कार्यकालपक्षे, तु परि-
भाषाशास्त्रे त्रैपादिकेन शास्त्रेण स्वसंस्काराय स्वमन्त्रिधि प्राप्यते त्रैपादिकहृत्वा परिभाषा-
याः सिद्धत्वात्, तद्नन्तरं वाक्यार्थनिश्चयः । एवं च त्रैपादिकस्य शास्त्रम्यानतिप्रसक्तत्वं
कार्यकालपक्षमाधित्येव सम्पाद्यमिति भावः । अत्र साधकमाह—*एतदेवेति* । पक्षद्वयेऽप्येक-
वाक्यत्वस्यैव देव । *नामेति* । निश्चित इत्यर्थः । अधिकारत्वेन निश्चितत्रिप्रकार इति
योच्यम् ।

तत्त्वप्रकाशिका-

पद्यविषयताश्रयत्वरूपा । कार्यकाले तु पदेकवाक्यता । सपि स्वीयपदेन सह विधिशास्त्रोप-
पदानां परस्परं नि(१)रूप्यनिरूपकभाषापद्यविषयताप्रयोजकत्वरूपा ।

ननु शाब्दी द्वाकादशा शब्देनैव प्रयुयंतेऽन्यथाऽशाब्दादऽपि बोधप्रसङ्गः । एवं बोधेक्षा-
धियामिशापेक्षाधियामपि न स्मरणेन निर्वाह अपि तु पदममर्षणेनैव, तच्चापेक्षाधियां गुणप्रदेने
विधिशास्त्रोपस्थापनेन, उपेक्षाधियां विधिप्रदेशे गुणशास्त्रोपस्थापनेनेति । प्रभाकरानुवाचिनः
यैः यद्यस्य मतममद्गतमत आह—*अरुचि सूचयन् स्वसिद्धान्तमिति* । *वाक्यभेदो वेति* ।
पदेकवाक्यतयैव भवतीति भावः ।

को विशेष इति । बोधस्योभयत्र समन्वादित्यादि । *स्वमन्त्रिधि प्राप्यते* । अहृत्-
पिनाकार्थगन्यायेन । *साधकमाह इति* । अनुकूलत्वेनेति शेषः । *अधिकारेति* । स्वदेने
बोधशुद्ध्यर्थे मति साक्षादेकवाक्यतया बोधोपयोगित्वमधिकारत्वम् । शेषो यथा-म्यायव-

(१) निरूप्येति । "तस्मिन्" इति परिभाषया पूर्वस्वेतिपदेऽर्षिते किञ्चिदपि-
तस्मिन्परिभाषापरिनिर्णयनायाम् "इदं यगनि" इति सूत्रपठकाचीति तद्विरुद्धो भवति,
परिभाषापरिभाषादप्यु निरूप्यः ।

यथा प्रदीपः सुप्रज्वलितः सर्वं वेश्माभिज्वलयतीति! "पृष्ठी स्थाने" (१-१-४६) इति सूत्रे भाष्ये उक्तम् । अधिकारशब्देन पाराध्व्यात्परिभाषाप्युच्यते । कश्चित् परिभाषारूप इति कैयटः । दीपो यथा प्रभाहारा सर्वगृहप्रकाशक एवमेतत् स्वयुद्धिजननद्वारा सर्वशास्त्रोपकारकमिति तत्तत्पर्यम् । एतच्च पक्षद्वयसाधारणं भाष्यं पक्षद्वयेऽपि प्रदेशैकवाक्यताया इतः प्रतीतेः । तत्रैतावान् विशेषः । यथोद्देशे परिभाषादेशे सर्वविधिसूत्रबुद्धावात्मभेदं परिकल्प्य तैरेकवाक्यता परिभाषाणाम् । तदुक्तं "किञ्चित् च" (१-१-५) इति सूत्रे कैयटेन—'यथोद्देशे, प्रधानान्यात्मसंस्काराय सन्निधीयमानानि गुणभेदं प्रयुञ्जत' इति ।

कार्यकाले, तु तत्तद्विधिप्रदेशे परिभाषायुज्यैकवाक्यतेति । अत्रैकदेशस्थ इत्यनेन तत्र तत्र तत्तद्बुद्धावपि तत्तद्देशस्थत्वं धारयति, यथा—व्यवहर्तृणां कार्यार्थमनेकदेशगमनेऽपि न तत्तद्देशीयत्वव्यवहारः, किन्त्वभिजनदेशीयत्वव्यवहार एव तद्वत् । निषेधवाक्यानामपि निषेधविशेषाकाङ्क्षत्वाद्द्विधेकवाक्यतयैवान्वय इति परिभाषासादृश्यात् परिभाषात्वेन व्यवहारः "किञ्चित् च" (१-१-५) इत्यत्र भाष्ये । तत्रैकवाक्यता प-
भैरवी ।

परिभाषायाः कथमधिकारत्वमित्याकाङ्क्षायामाह—*अधिकारशब्देनेति । *एतच्चेति* भाष्यमित्यनेनाऽन्वितम् । *प्रदेशः* विधिः । *इतः* । उक्तभाष्यात् । *तत्र* यथोद्देश-पक्षे । परिभाषादेशे स्वसंस्कारायोपस्थितं विधिशास्त्रमेव परिभाषाभेदकम् । अन्तिमं पक्षे आत्मशब्द आत्मोपपरिभाषापरः । विधिशास्त्राणां प्राधान्यं, साक्षाद्बुद्धयसंस्कारकत्वम् । *गुणभेदम्* परिभाषाभेदम् । यथोद्देशपक्षे परिभाषाया एकदेशस्थत्वं स्पष्टमेव, कार्यकाल-पक्षे तु यद्यपि प्रधानदेशे स्वबुद्धिस्तथापि स्वप्रदेशे वाक्यार्थयोरे जाते तत्र तत्रैकवाक्यता-भवतीत्येतावता ।

अत एव वक्ष्यति *अत्रैकदेशस्थ इत्यादि* । *अत्र* उक्तभाष्ये । एतेन भाष्येण यद्देशे परिभाषाणां पाठस्तद्देशस्थत्वव्यवहार एवेति सूचितम् ।

ननु कार्यकालपक्षमाश्रित्य निषेधशास्त्रविषये व्यवस्थोपपादनमयुक्तं तस्य परिभाषा-त्वाभावादत आह—*निषेधवाक्यानामपीति* । अत्राऽपिना मुख्यपरिभाषात्वं येषां तेषां संग्रहः । निषेधपदद्वयं, संस्कारार्थपरम् । एकवाक्यतामुपपादयति—*तत्रैकेत्यादिना* । पुरु-दासन्ध्यायेनेत्यनेन, यथा—तत्र पक्षे पदैकवाक्यता "निपात एकाजनाद्" इत्यादावास्मिन्न एकाज्निपातः प्रगृह्यसेवक इति दृष्टा, तथा "किञ्चित् च" "इति शास्त्रेण विधिशास्त्राणामेक-वाक्यता किञ्चिन्निसावधानुकार्थधानुकयोरेत्यादिरीत्या कार्य्येति बोधितम् । नन्विदम-युक्तम् "नधानुलोप" इत्यादौ नगोऽसमस्तत्वेन क्रियायामैवान्वयस्योचितत्वादित्याशये-
तत्त्वप्रकाशिका—

प्रभासम्बलितपदार्थप्रकाशक एवं परिभाषाशास्त्रमपि स्वावयवपरिणैवेत्याह मूले—*दीपो यथेति* ।

ननु "घटो न पट" इत्यत्र नत्रयं भेदे सत्यऽपि 'घटे न पटे' इत्यादौ तथाभावात्, अ-समस्तनत्रयभेदयोरे प्रथमान्तपदोपस्थितेः कारणत्वं कल्प्यते । एवंचात्र प्रथमान्तान्यसम्बन्-न्तपदसमभिव्याहृतत्वेन नगो भेदबोधकत्वं न सम्भवति तदाह—*नन्विदमयुक्तमिति* ।

व्याप्यतया कार्य्यज्ञानोत्तरमेव तत् प्रवृत्तिः, कार्य्यज्ञानं च प्रवेशदेश एवेति तद्देशस्थस्यासिद्धत्वात् पूर्वग्रहणेनाग्रहणात्, एवं तद्बोधोत्तरमेव विरोध-प्रतिसन्धानं चेति तत्रत्यपरत्वमेव "विप्रतिषेध" सूत्रप्रवृत्तौ बीजम् । अत एव कार्य्यकालपक्षे 'अयादिभ्यः परैव प्रगृह्यसंज्ञा' इति "अदसो मात्" (१-१-१२) इति सूत्रे भाष्य उक्तम् ।

आकाडाराधिकारस्थभपदसंज्ञादिविषये तु यथोद्देशपक्ष एवेति तत्रत्य-
भैरवी ।

प्रदेशेति । तत्र वाक्यार्थबोधे जाते एव कार्य्यनिश्चयात् । *तद्देशस्थस्य* "अणोऽप्रगृह्य" इत्येतद्देशस्थस्य । "अदसोमात्" इत्यस्येति शेषः । *पूर्वग्रहणेन* "अदसोसेः" इति सूत्रैकवाक्यतापन्न "पूर्वत्रासिद्धम्" इत्येकदेशभूतपूर्वग्रहणेन । एवमसिद्धत्वविषये सर्वत्र व्यवस्था बोध्या । असिद्धत्वं संज्ञाशास्त्रदृष्ट्या यत्र प्राप्तं, तत्र व्यवस्थामुक्त्वा लाघवाय विप्रतिषेधसूत्रविषयेऽपि व्यवस्थामत्रैवाह—*एवमिति* । तद्बोधोत्तरम्* प्रदेशो वाक्यार्थबो-
धोत्तरम् । चेन कार्य्यज्ञानसमुच्चयः । *तत्रत्यपरत्वम्* प्रदेशदेशीयपरत्वम् । अत्र साध-
कमाह—*अत एवेति* । प्रदेशदेशीयपरत्वस्य विप्रतिषेधसूत्रप्रवृत्तौ बीजत्वादेवेत्यर्थः ।
परैवेति । एवकारेण यद्यप्यष्टाध्याय्याम्पूर्वम्पाठः संज्ञायास्तथापि स्वदेशीयवाक्यार्थबो-
धस्य लक्ष्यसाधकत्वाऽभावेनाष्टाध्यायीपाठकृतम्परत्वं यद्यप्ययादीनान्तथापि तस्य लक्ष्य-
साधकत्वमेति सूचितम् । अत्र संज्ञापदोपादानेन परिभाषाविषये स्वदेशीयपरत्वस्यैव का-
र्य्यकालपक्षेऽपि नियामकत्वमिति ध्वनितम् ।

सूत्रे भाष्य इति । तत्र हि—'अन् अत्र' अमी अत्र' इत्यादौ मूत्त्वमीत्वयोः "अ-
दसो मात्" इति सूत्रदृष्ट्याऽऽरम्भसामर्थ्यादसिद्धत्वाभावेऽपि "एवोऽयवायावः" इत्येतद-
दृष्ट्याऽसिद्धत्वादयादय आदेशाः प्राप्नुवन्तीत्याशङ्कायां, परेण "अदसोमात्" इतिसूत्रस्य
तर्हि वैयर्थ्यं प्राप्नोतीति शङ्किते, घचनस्य यद्देशस्थात् "अदसो मात्" इत्येतद्दृष्ट्या सू-
त्वमीत्वे सिद्धे, तत्र चारितार्थ्यम्प्रदर्शितम् । "अन् अमी" इत्यत्र "अदसो मात्" इत्य-
नेन प्रगृह्यते सति "अप्रगृह्यस्य" इति पर्य्युदासाय तदेकवाक्यतापन्न "अदसो मात्" इत्येतद्-
दृष्ट्या सिद्धत्वं यथा, ततः सिद्धान्तिना कार्य्यकालपक्षे "इतप्रगृह्या अचि" इति सूत्रैकवा-
क्यतापन्नस्य "अदसो मात्" इत्यस्य "एवोऽयवायावः" इत्येतदपेक्षया परत्वाद्विप्रतिषेधशा-
स्त्रश्लेनायादीन् बाधित्वा प्रगृह्यत्वमेव भवतीतिप्रतिपादितम् ।

नन्येवं सर्वसंज्ञाशास्त्रविषये व्यवस्था स्यात्, एवञ्च भवेज्ञायाः सर्वत्र पदसंज्ञासाधकत्व-
मिष्टन्तन सिध्येत् आह—*आकडारेति । यथोद्देशपक्ष एवेत्येवकारेण कार्य्यकालपक्षन्य-
वच्छेदः । यद्यत्र कार्य्यकालपक्षः स्यात् तत्र "अदसोमात्" इति सूत्रस्योक्तमाप्यरीत्या नलो-
पैकवाक्यतापन्नपदत्वस्य त्रैपादिकत्वनासिद्धत्वाद्भेदसंज्ञया बाधो न स्यादेवञ्च राज इत्यादौः
नलोपः स्यात् ।

यथोद्देशपक्षे तु, स्वदेशीयपरत्वस्यैव नियामकतया पदसंज्ञाया भवेज्ञाया परत्वाद्वाचः ।
अस्मिन्पक्षे 'अविष्यति किञ्चिदनेन प्रयोजनम्' इति ज्ञानमात्रेण प्रवृत्तेः स्वीकारात् ।
अत्र तु पदत्वस्य बाध एव प्रयोजनमित्यस्य बाधुं शक्यत्वात् । कार्य्यकालपक्षे तु, तत्त-
द्विधिप्रदेशीयपरत्वस्यैव नियामकतया यत्र भाऽधिकारीयशास्त्रस्य प्राप्तिस्तत्र भवेज्ञाप्रवृत्ति-
रिति 'मुखा, धात्रा' इत्यादौ भाऽधिकारीयशास्त्रस्याऽप्राप्ते भवेज्ञाया अप्राप्तौ "स्वादिपु, इति
सूत्रेण पदसंज्ञा "इको सवर्णं" इति सूत्रैकवाक्यतापन्ना स्यात्तथा च प्रकृतिभावः स्यात् ।

न च भवेज्ञा पदसंज्ञाया अपवाद इति वाच्यम् ? शुनः शुना पुन इत्यादौ युगपदुभयो

परत्वेनैव वाध्यवधकभावः । पदादिसंज्ञानां तत्र जातशक्तिग्रहेणैव त्रिपा-
द्यामपि व्यवहारः । अत एव “पूर्वत्रासिद्धम्” (=-२-१,) इति सूत्रे भाष्ये
परिभाषाणामेव त्रिपाद्यामप्रवृत्तिमाशङ्क्य कार्थ्यकालपक्षाश्रयणेन समाहि-
तमित्याहुः । यथोद्देशपक्षः प्रगृह्यसंज्ञाप्रकरणे भाष्ये ॥ २ ॥

भैरवी ।

स्वस्व कार्थ्यसमर्पणाय प्राप्तयोर्भसंज्ञायाः सम्प्रसारणप्रापकतया चारिताध्यै न तातद्द्वयानेन
तत्र प्रदेशीयपरत्वमादाय पदमज्ञैव स्यादिति भावः ।

नन्वेवमभसंज्ञाविधायकसूत्रदृष्ट्या त्रैपादिकरूपासिद्धत्वात्तत्र प्रवृत्तिर्न स्यात्, एतच्च-
दृश्यते एव “तलोपः प्रातिपदिकान्तस्य” इत्यस्य प्रवृत्तिरिति न स्यादत आह—*पदादिसं-
ज्ञानामिति* । *तत्र* स्वदेशे । अत्र मानमाह—*अत एवेति* । संज्ञाविषये स्त्रीयदेशे
जातशक्तिग्रहेणैव त्रिपाद्यामर्थोपस्थितिसत्त्वादेव । परिभाषाणामेवेत्येवकारेण संज्ञाव्यवच्छे-
दः । एवञ्चैतद्भाष्यसूचितोक्तव्यवस्थयासिद्धौ “व्यङ्गः सम्प्रसारणम्” इति सूत्रभाष्ये भसं-
ज्ञायाः कार्थ्यकालपक्षमाश्रित्य कार्थ्यनिष्पादकत्वमिति यत् दृश्यते, तद्भाष्यन्तेकदेश्युक्ति-
रिति बोध्यम् । ‘अनस्तक्षणा’ इत्यादावाद्याकारस्य लोपाभावस्तु ‘अनन्त्यविकारेऽन्त्यसद-
शस्य’ इति परिभाषयेवेत्यन्यत्र स्पष्टम् । यथोद्देशपक्षस्य सुप्रसिद्धत्वसूचनाय तस्य स्थ-
लमाह—*यथोद्देशपक्ष इति* । एतेनाऽऽद्यपरिभाषाऽर्थो ध्वनितः ॥ २ ॥

तत्त्वप्रकाशिका—

मू०—आहुरिति । अयमत्र निष्कर्षः—प्राद्यस्तु संज्ञापरिभाषाणां वाक्यार्थयोः सतोर्जात-
स्य संस्कारस्य तल्लिङ्गलिङ्गितविषयकलिङ्गोद्देशे स्मरणेनैव विधावुपकारः । एवं च यथो-
द्देशे वाक्यैक्यास्यतैव फलति । तयोर्वाक्यार्थे उपेक्षायां संस्काराभावाद्द्विधावनुभवेनैवोप-
कारः । एवं च (१)पदैकवाक्यता फलति । अयमेव कार्यकाल इत्याहुः ।

नरीनाः खलु-शाब्दी ह्याकाङ्क्षा शाब्देनैव प्रपूर्यते इति नियमात् संस्कारस्मरणेनोपकार
अपि त्वनुभवेनैव । एवं च परिभाषाविषये पक्षद्वयेऽपि पदैकवाक्यतयैव स्वभद्वारंगमेव ननु प्र-
देशे स्वस्य गमने जडत्वादिति फलति । संज्ञाविषये तु यथासम्भवमेकज्ञान्यताद्वयम्, प्रदेश-
गमनञ्च विनिगमरुत्वादित्याहुः । मतद्वयेऽपि पक्षद्वयमपेक्षोपेक्षाबुद्धिकृतमेव । विधादस्तु स्म-
रणेऽनुभवे नत्वेकवाक्यतायामिति भावः । वस्तुतस्तु परिभाषाविषये न यथोद्देशः, नापि
कार्यकालः, अप्रामाण्यज्ञानानास्करुत्तलक्ष्यधर्मिण्युत्पन्नप्रकारकबोधजनकत्वरूपशास्त्र-
मिथ्या “पूर्वत्रासिद्धम्” इत्यनेन त्रिपाद्या असिद्धत्वाभावेन, तादृशाशास्त्रत्वस्य शास्त्रत्वस-
म्पादिकाधीनत्वेन शास्त्रत्वसम्पादिकानां परिभाषाणां सर्वत्र प्रवृत्तिः । शास्त्रत्रावच्छिन्नोद्दे-
शपतात्परिभाषाणाम् ‘असिद्धे बहिरङ्गे’ “विप्रतिषेधे परम्” इत्यादीनां त्रिपाद्या असिद्ध-
देशे न तत्र प्रवृत्तिः । मैत्राशास्त्राणामपि ‘संस्कारकशास्त्रदृष्ट्या संस्कार्यस्य नासिद्धत्वम्’
इत्ययमानसंज्ञाविधानात्कल्पनेन त्रिपाद्यामप्रवृत्तावधिरोधात्प्रतिषेधेऽपि न पक्षद्वयम् । परत्वा-
दित्यवस्थानु पाणिन्युच्चारणाधिकरण्यत्वं लक्ष्यसंस्कारजननाधिकरणत्व, पाणिन्युच्चारणाधि-
करण्ये सति लक्ष्यसंस्कारजननाधिकरण्यरूपाधिकरण्यप्रयोगकल्पनीया । तत्रोत्तरात्तरं यत्नव ।
तत्र परिभाषाविषये तृतीयं, भगदसंज्ञादिविषये प्रथमं, द्वितीयं प्रगृह्यादिविषये, इति न कापि
दोषोक्त इति बोध्यम् ॥ २ ॥

(१) पदैकवाक्यता । सा च हापटकादप्रयोगविषयतानिरूपितविषयताप्र-
कारकादपटितावस्था बोध्या ।

कार्यकालमित्यस्य च कार्येण काल्यते स्वसन्नधिं प्राप्यत इत्यर्थः । कार्येण स्वसंस्काराय स्ववृत्तिलिङ्गचिन्हितपरिभाषणामाक्षेप इति यावत् । अत एव “पूर्वत्रासिद्धम्” (८-२-१) इति सूत्रे भाष्ये त्रिपाद्या असिद्धत्वात्तत्र सपादसप्ताध्यायीस्थपरिभाषणामप्रवृत्तिमाशङ्क्य यद्यपीदं तत्रासिद्धं तत्त्वित्वात् सिद्धमित्युक्त्वा तावताप्यसिद्धिरित्यभिप्रायके कथमिति प्रश्ने ? कार्यकालं संज्ञापरिभाषं यत्र कार्यं तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यमित्युक्तम् ।

न च कार्यकालपक्षे “डमो ह्रस्वात्” (८-३-४२) इत्यादौ “तस्मादित्युत्तरस्य” (१-१-६७) “तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य” (१-१-६६) इति परिभाषाद्वयोपस्थितौ परत्वात् ‘उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयान्’ इति “तस्मिन्” इति सूत्रस्थभाष्यासङ्गतिः । उभयोरेकदेशस्थत्वेन परत्वादित्यस्यासङ्गत्यापक्षेः । स्पष्ट चेदम् “इको गुण” (१-१-३) इत्यत्र कैयट इति वाच्यम् ? “विप्रतिषेध” सूत्रेऽष्टाध्यायीपाठकृतपरत्वस्याश्रयणेनादोपात् । न हि कार्यकालपक्ष इत्येतावता तदपैति । पक्षद्वयेऽपि प्रदेशेषु स्व-
भैरवी ।

द्वितीयपरिभाषाऽर्थमाह—*कार्यकालमिति* । चकारस्त्वर्थे द्रष्टव्यः । *कार्येण* कार्यविधादकशाखेण । *स्ववृत्तीति* स्वघटकेत्यर्थः । यथा—“इको यणचि” इत्यादावर्चाति पदम् । *अत एव* कार्येण स्ववृत्तिलिङ्गचिन्हितपरिभाषणामाक्षेपादेव । *इदम्* त्रैपादिकम् । *तत्र* सपादसप्ताध्यायीस्थपरिभाषायाम् । अयम्भावः—यत्कार्यं सिद्धन्तत्समकालमप्रवृत्तिरास्ताम् । येषान्त्वसिद्धत्वन्तत्राकथमप्रवृत्तिः, उभयोः परस्परकाङ्क्षायां समकालप्रवृत्तेन्याय्यत्वादिति पूर्वपक्षः । संस्कारकस्य तदाकाङ्क्षाभावेऽपि, संस्कारार्थस्य संस्कारकाङ्क्षाऽस्त्येवेत्यन्यतराकाङ्क्षया संबन्ध इति समाधत्ते—*तत्त्वित्यादिना* । *तत्र* सपादसप्ताध्यायीस्थन्तु । *इह* त्रैपादिकशास्त्रपर्यालोचनकाले । *उपस्थितमिति* । एतेनाक्षेपपदार्थ उक्तः ।

परिभाषाविषये पूर्वोक्तं व्यवस्थामजानन् शङ्कते *न चेति* । “डमो ह्रस्वादचि” इत्यादिना “डः सि धुट्” इत्यादेः परिग्रहः । *परत्वादिति* एतदुपादानं परत्वेन व्यवस्था भविष्यतीत्यभिप्रायेण, परिभाषा तुभयनिर्देश इत्याद्येव । *‘इको गुण’ इत्यत्र कैयट इति* तत्र हि—भाष्ये—नियमात् ‘इको गुणवृद्धी भवतो विप्रतिषेधेन’ इति क्रोड्रीयवार्तिक्याख्यानाऽवसरे, भाष्यकृता नियमस्य, “अलोऽन्त्यस्य” इत्यस्य ‘राज्ञः कच’ राजकीयमित्यत्राऽवकाराः, “इको गुण” इत्यस्य चयने लघ्वनमित्यादाववकाराः, इहोभयम्प्राप्नोति मेषतीति, ‘इको गुणवृद्धी भवतो विप्रतिषेधेन’ इत्युक्तम् । ततो नैव युक्तो विप्रतिषेधः, विप्रतिषेधे परमित्युच्यते पूर्वशाऽर्थे योगः परो नियम इत्यादावक्येष्टवाचो परशब्दः, विप्रतिषेधे परं यद्विद्वन्तद्वतीति समाहितम् । तत्र नैव युक्त इति प्रतीतमुपाशयेष्ट सिद्धये न युक्तः, यथोद्देशपक्षे परिभाषयोः पौर्वापर्यन्तु कार्यकालतायामिति तेनोक्तम् । तस्य भावस्तु, गुणविधायके “सार्वधातुकार्धधातुकयोः” इत्यादौ “अलोऽन्त्यस्येको गुण” इत्यनयोरेकदेशस्थत्वेन विप्रतिषेधाऽमन्त्रातिरिति समाधत्ते—*विप्रतिषेधसूत्रे इत्यादिना* । *तदपैतीति* । अष्टाध्यायीपाठकृतम्पर-
सत्त्वप्रकाशिका—

म्—*परिभाषणामाक्षेप इति* । परिभाषोपस्थाप्यदशानामुपस्थापनमदृष्टपिना चार-
दणन्यायादिति भावः । एतेनारूपदृश्यस्य स्मरणमित्यर्थमुरीरुदस्य प्राचीनरीत्यापलपन्तः परा-

बुद्धिजननेनाविशेषात् । नहि तत्पक्षेऽप्यचेतनस्य शास्त्रस्य स्वदेशं विहाय तद्देशगमनं सम्भवति । नाप्यस्मदादिवुद्धिजननेन स्वदेशत्यागो भवति । अत एव भाष्ये एकदेशस्थस्यैव सर्वशास्त्राभिज्वालकत्वमुक्तम् । अत एव "तस्मिन्" इति सूत्रे कैयटः । सूत्रपाठापेक्षया परत्वस्य व्यवस्थापकत्वमिति । "इको गुण" इति सूत्रस्थकैयटस्तु चिन्त्य एव । अन्यथा सर्वशास्त्राणां प्रयोगार्थत्वेन प्रयोगरूपैकदेशस्थत्वेन कापि परत्वं न स्यात् ।

किञ्च "ङ्किति च" इति सूत्रस्थकैयटरीत्या विधिसूत्राणां यथोद्देशपक्षे परिभाषादेशसन्निधानेन तेषां परत्वं व्याहन्येत । एवं च 'वृक्षेभ्य' इत्यत्र "सुपि च" (७-३-१०२) इत्यतः परत्वात् "बहुवचने भ्रूलयेत्" (७-३-१०३) इत्येत्वमित्याद्युच्छिद्येतेत्यलम् ॥ ३ ॥

इत्संज्ञका अनुबन्धास्तेष्ववयवानवयवत्वसन्देह आह—

अंत्वी ।

त्वमपगच्छेतीत्येतन्नास्तीत्यर्थः । इदं परिभाषाविषये एवेति प्रागुक्तभाष्याद्विज्ञेयम् । *तद्देशगमनमिति* तद्देशीयत्वसम्पादनमित्यर्थः । *अत एव* परिभाषायाः स्वदेशत्यागाऽभावादेव । परिभाषास्थले स्वोक्तव्यवस्थाया इयदस्यापि सम्मतिमाह—*अत एवेति* । परिभाषायामुक्तव्यवस्थासत्त्वादेव । *कैयटस्त्विति* यथोद्देशपक्ष इत्याद्युक्तकैयटस्त्वित्यर्थः । *अन्यथा* कैयटोक्तिस्योकारे । *प्रयोगार्थत्वेन* प्रयोगसिद्धिफलकत्वेन । तत्साधनावसरे द्वयोरप्येकदा युतेर्जातत्वादेकदेशस्थत्वव्यवहारस्तयोः स्यात् । *न स्यादिति* तथा च-विप्रतिषेधशास्त्रासङ्गतिरेव स्यादिति भावः ।

ननु विप्रतिषेधशास्त्राऽसङ्गतिभयात् प्रयोगरूपो देशो न गृह्यते इत्यत आह—*किञ्चेति* । *सूत्रस्येति* । प्रधानान्यातमेत्याद्युक्तकैयट इत्यर्थः । *एवञ्च* । तेषां परत्वस्य व्याघाते च । नच कार्यकालपक्षेऽपि परिभाषाया यदि स्वदेशीयत्वमेव, तदा त्रैपादिकस्य तद्गृह्याऽसिद्धत्वं स्यादेवेति कार्यकालपक्षमाश्रित्य प्रागुक्ता व्यवस्था न सङ्गच्छेतेति वाच्यम्, ? न हि प्रागुक्तभाष्यात्परिभाषायाः स्वदेशत्यागे कल्पयामः, किन्तु सिद्धायाः परिभाषायास्त्रैगादिकेन स्वसंस्काराऽपेक्षेयम् । एवं सत्युपस्थितपरिभाषयैव त्रिपाद्यामिष्टव्यवस्थ्यासिद्धिरित्याशयात् । अत्र मूले, स्थलान्तरे परैत्विति यथोच्यते तथा नोक्तङ्कित्तु केचित्त्वित्युक्ततद्दृष्टिसूचनाय । परिभाषायाः कार्यकालपक्षेऽपि यथा न स्वदेशत्यागस्तथा संज्ञाविषयेऽपि बोध्यः । नच "अदसोमात्" इति सूत्रभाष्ये यदुक्तं 'कार्यकालपक्षे' 'अयादिभ्यः परैव प्रगृह्यसंज्ञा' इति तद्विरोध इति वाच्यम् ? तत्रत्यसंज्ञापदस्य संज्ञाकार्यप्रकृतिभावोपलक्षकत्वात् । न हि प्रगृह्यसंज्ञाया अनुनासिकदेशप्रवृत्तिप्रतिबन्ध एव फलम् । तत्रैव "अदसो न" इत्युक्तयानात् । एवञ्च संज्ञापरिभाषयोरैकस्यैवा भवतीति बोध्यम् ॥ ३ ॥

अत्र संज्ञापदोपादानेन यथा वृद्ध्यादिसंज्ञाया उपस्थितिस्तपेतसंज्ञाया अपीति तत्रप्रसङ्गात्तद्विषये व्यरस्थामाह—*इत्संज्ञका इत्यादिना* । अनुबन्धयन्ते परस्मिन् सम्बध्यते, तत्त्वप्रकाशिका-

स्ताः । यथोद्देशे उभयाकाराक्षरानुप्रकरणस्य प्रमाणेनाङ्गाङ्गीभावः । कार्यकाले, स्वगत्यतराकाराक्षरानुबन्धानासपात्सयोपस्थाप्यरदाकरणेनापि सम्भवतीति भावः ॥ ३ ॥

स्मृतिविषयस्य सत्युपेक्षानर्हत्वरूपप्रसङ्गसङ्ख्यानेकान्तपरिभाषामस्यरहितिकामः स्मरणे उद्देश्यमाह—*अत्र संज्ञापदोपादानेनेति* । अनुबन्धानामितसंज्ञालोपान्ध्यामस्यरारेण विषये कश्चिद्दर्शनान् स्यस्त्रसाधेग बोध्यबोधरूपोः ममानानुद्देश्योक्तव्यविषयात् "उद्देशो माहः"

णित्वप्रयुक्तं काच्यं पूर्वस्यैवेत्यादि तु व्याख्यानतो निर्णयम् । “हलन्त्यम्”
(१-३-३) इत्यत्रान्त्यशब्दः परसमीपबोधकः ॥ ४ ॥

वस्तुतस्तु—

मैरवी ।

ले पूर्वस्मिन् समीपे यथास्तीति तत्राऽवयवत्वारोपो भवति, तथा णकारस्य ककारसामीप्यं यद्यप्यस्ति, तथापि ‘ऋश्यकः’ इत्यादौ णित्वप्रयुक्तकार्थ्याऽदर्शनमूलकवृद्धव्यवहारमूलकव्याख्यानेन, न णकारे कप्रत्ययसमीपेऽपि ककाराऽवयवत्वाऽऽरोपः; किन्तु छकारावयवत्वारोप इति निर्णयमित्यर्थः ।

ननु यत्रान्त्यशब्दोच्चारणन्तस्य का गतिरत आह—*हलन्त्यमित्यत्रेति* । “उद्गीर्वा माङ्गे व्यतीहारे” इति निर्देशोऽनवयवप्रत्यये ज्ञापक इत्यपि सम्भाव्यते । अन्यथा मेळ एजन्तत्वाभावादात्वांसम्भवेन निर्देशासङ्गतिः स्पष्टैव । अतएव “अवर्णछसौ” इति सूत्रविहित आदेशस्य सर्वादेशत्वञ्च न । एवमस्मिन्पक्षे “नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वम्” इत्यादिव्यवहारमात्रपरिभाषाणामनारम्भेण लाघवमपि सम्भवति ॥ ४ ॥

पुतावता प्रबन्धेन एकदेशिमतमुपपाद्य सिद्धान्तमतमाह—*वस्तुतस्त्विति* ।

तत्त्वप्रकाशिका—

किमादाय दोष इति वाच्यम् ? स्वघटितपदाघटितानुबन्धेतरविभक्तीतरयावद्धत्तीतिविवक्षितत्वात् । “बुच्छण” इत्यादौ द्वन्द्वात्मरूपदमादाय दोषवारणाय स्वघटितपदाघटितपदघटकस्य यावतो ग्रहणं बोध्यम् ।

अथ प्रत्युच्चारणं शब्दो भिद्यते चेत्सनः सकारे हेतोः सत्वाद्यभिचारः, नचाभेदस्तर्हि मनिनो नकारे भागामिद्धिरिति चेत्सत्यम्, स्वघटितपदाघटितपदघटकानुबन्धेतरविभक्तीतरयावत्प्रयोज्यविधेयतावच्छेदकधर्माभावस्य हेतुत्वेनादोषात् । धर्मस्य विनोप्यविनोपणदलसङ्घटितस्य ग्रहणेन न केवलं नत्वधर्ममादाय दोषः । इतरविशेषणानां फलन्तु, साध्यद्वयव्यवहारात् । कुरुमुमोः ककारमकारयोर्भागासिद्धिस्तु कुरुमुमोः ककारमकारौ बोधकानवयवौ, स्वबोधकावयवोत्तरबोधकानवयवोत्तरत्वात् । इत्यनुमानान्तरेण परिहरणीया । *वृद्धव्यवहारमूलकव्याख्यानेनेति* । मात्रचक्षित्वेन “स्वाघटितपदघटकेऽनुबन्धे स्वनिरूपितावयवत्वेन” इति कल्पनेनेति भावः । अनतिदिष्टघटकत्वस्वीकाराद्योपशित्यत्र शित्तिभिन्नपदत्वेऽर्थावयवत्ववारोपदोषः ।

केचित्तु, स्वममीपत्व स्वाघटितपदाघटितत्वोभयसम्बन्धेन स्वविशिष्टेऽनुबन्धे स्वनिरूपितावयवत्वमारोप्यते । अत्रापि घटकत्वं व्यपदेशितवादा(१)नतिदिष्टम् । एमुडादौ ह्य् उट्, इति पृथक्पदत्वकल्पे तु, अर्धवदघटकत्वं, ह्य्, उ, ट्, पदप्रथमत्वा परिकल्प्यावयवत्वं कल्प्यम् । आद्ये, उट् अर्थवत्त्वाभावात्, अन्त्येऽतिदिष्टघटकत्वमन्वादित्याहुः ॥ ४ ॥

ननु हेतोरावटः नकारे मत्प्राङ्घ्यभिचारः, अपिच “धिन्विहृण्वयोरा घ” इति सूत्रपट्टाकारे गणधातुपट्टाकारे च, हेतोः मत्प्राङ्घ्य(२)भिचार अत आह—*एकदेशिमतमिति*

(१) व्यपदेशिघट्टावतानतिदिष्टमिति । तेन लोपश् ह्यत्र न दोषः । तथाहि—स्वं लोपश् ह्यत्र लोप इति पदम् तेनापठितं शित्तिपदं व्यपदेशिवद्भावेन तद्व्यवहृत्यस्य शकारे सांघेऽपि यस्तुतोऽपघटकत्वेन शे लोपनिहरितावयवत्वात्सिद्धिः ।

(२) व्यभिचार इति । अत्र चक्रमापत्तिरपि दोषो ज्ञेयः । तथाहि—“विधेये कदाप्यदत्तानादिति हेतोः सिद्धिः “तस्य लोपः” इति यावयार्थज्ञानाधीना “तस्य लोप”

एकान्ताः ॥ ५ ॥

इत्येव न्याय्यम् । शास्त्रे तत्रोपलम्भादन्यत्रानुपलम्भाच्च । अनवयवो हि काकादिरेकजातीयसम्बन्धेन गृहवृक्षादिपूपलभ्यते नैवमयम् । एवं हि बहु-

भैरवी ।

शास्त्रे वत्र इति—अयम्भावः, “वृद्धिधारादेषु” इत्यादौ शास्त्रे सामानाधिकरण्येन निवृद्धेशात् ।

‘रामेतिव्यश्वरत्नाम मानभङ्गः पिनाकिनः’ ।

इत्यादौ लोके सामानाधिकरण्येन व्यवहाराच्च वाच्यवाचकयोरभेदेन व्यवहारो न्याय्यः । तथा च—पूर्वोक्तो हेतुर्दुष्टः, स्वरूपासिद्धत्वरूपदोषाक्रान्तत्वादिति । *तत्र*—वाचकत्वामिपेताणादिशब्दे । *अन्यत्र* वाच्ये औपगवादिशब्दधटकाकारप्रत्यये । एवञ्च यथा कुड्गरादिना छेदनेऽवयवभूतापि शाखाऽवयवविनि वृक्षे नोपलभ्यते तथाऽस्यापीतसंज्ञालोपाभ्यामपहाराद्यत्नेनानुपलम्भो न्याय्य एवेति ।

एतेन ‘यो छेकान्तः स कदाचित्तत्रोपलभ्यत एव’ इत्यादि यत् प्रागुक्तन्तत्सतोक्ता, तथावयवविनि वाचके तस्य सत्त्वात्तत्सम्बन्धित्वेन प्रतीतत्वरूपो यः प्रागुक्तहेत्वभावस्तल्लभः, अन्यत्रानुपलम्भादित्यनेन वाच्ये प्रयोगघटकेऽनुपलम्भोऽपि प्रकृतस्यावयवत्वस्य साधक इति ध्वनितम् ।

एवञ्चानुबन्धाः अवयवाः अवयविसम्बन्धित्वेनाप्रतीतत्वात् छिन्नशाखादिवदित्यनुमानमस्मिन्नपि पक्षे सम्भवतीति । परमते हेतोः सत्प्रतिपक्षे तत्त्वमपि सम्भवतीति बोधितम् । एवं हेत्वन्तरेणाप्यवयवत्वं सिध्यतीत्याह—*अनवयवो हीति* । एकजातीयसम्बन्धेन*—संयोगेन । *नैवमयमिति* । तादृशैकजातीयसम्बन्धेन सर्वत्रोपलभ्यमानत्वरूपो योऽनवयववृत्तिर्भस्मस्तदभावो दर्शितः ।

तत्त्वप्रकाशिका—

नचैतन्मते “नानुबन्ध” इत्यादि परिभाषाप्रयत्नाद्गौरवमिति वाच्यम् ? अनवयवत्ववादिनोऽपि लक्षणाव्याख्यानादिकरणगौरवस्य समत्वात्, सामीप्येऽवयवत्वारोपे प्रादेने सर्वादेशात्कारणाद्योक्तपरिभाषाप्रयत्नवश्यं कर्तव्यत्वात् ।

तत्र योषके । योषकत्वनिर्णयस्तु समुदायाद्विभस्त्युत्पत्त्याऽनुमेयः । *अन्यत्र* विधेये ।

तथा च—‘अनुबन्धाः योषकावयवाः, एकजातीयसम्बन्धेन योषके उपलब्धविषयत्वे मत्वन्वयप्र तदभावात् । कपालात् । घटावयवः कपालः घटप्रतिपोगिकसमवायानुयोगिकत्वसम्बन्धेन घटे उपलभ्यते । अन्यत्र सम्बन्धान्तरेणोपलम्भेऽपि तेन सम्बन्धेन तदभावोऽप्येव । यो ह्यनवयवः पृक्षादः काकादिः स संयोगेनैकेन गृहवृक्षादिपूपलभ्यते । नचैतं घट्टे उत्पन्नविनष्टस्य घटस्य चक्रावयवत्वं स्यादिति वाच्यम् ? अन्यत्रोपलब्धिप्रकाररूपभावनाभावस्य हेतुत्वेन विरक्षितत्वात् । *हेतुर्दुष्ट इति* । अवयववृत्तिधर्माभावरूपहेतुर्दुष्टः । *दोषाक्रान्तत्वादिति* । अवयवत्वे सिद्धे सतीति भावः । *अस्मिन्नपि पक्षे सम्भवतीति* । एवञ्च वित्त्वदोषाक्रान्तोऽप्यर्थ हेतुः । अस्य मतेऽनुपलम्भाद्येत्यत्र चकारो इत्यन्तरममुषापकः ।

इति सूत्रार्थबोधय “हसन्त्यम्” इति सूत्रार्थानिर्हणद्वयबोधय पदार्थज्ञानविधया लक्षणाप्रहार्थिनः, लक्षणाप्रहय अनवयवत्वप्रहृषकशक्यार्थबोधयप्रहृषकः, अनवयवत्वप्रहृषक प्रकृतहेतुत्वं नपुंसक इति ।

वीहिरपि न्यायत एवोपपन्नः । अन्त्यादिशब्दे लक्षणा च न ।

किञ्चानवयवत्वे 'एशक'प्रत्ययादौ णादेरित्वानापत्तिः प्रत्ययादित्वाभावात् । दम्प्रचश्चकारस्य वैयर्थ्यापत्तेश्च । इदं च "तस्य लोपः" (१-३-६) इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् । तत्र ह्युक्तं 'एकान्ता अनुबन्धा' इत्येव न्याय्यमिति दिक् ॥ ५ ॥

नन्वेकान्तत्वेऽनेकाल्त्वादेव औशादीनां सर्वादेशत्वसिद्ध्या "अनेकाल्" (१-१-५५) सूत्रे शिद्ग्रहणं व्यर्थमत आह—
भैरवी ।

एतेनानुबन्धाः अवयवाः अनवयववृत्तिधर्माभावादित्यस्य लाभेन सत्प्रतिपक्षितत्वमिति भावः । एतावता प्रबन्धेन प्रागुक्तद्वैतोर्दुष्टत्वं प्रसाध्यावयवत्वे साधकान्तरमाह—*एवंहीति* । अवयवत्वे हीत्यर्थः । *न्यायतः—अरोंपं विनैवेत्यर्थः ।

किञ्च प्राथमिकशक्तिग्रहेणैव "हलन्त्य"सूत्रजन्यशाब्दबोधोपपत्तौ लक्षणाकल्पनं गौरवस्तमिति भावः । एवमादिशब्दस्याधावयवबोधकत्वं "हलादिः शेषः" इत्यादौ दृष्टमनुबन्धस्यातथात्वे णादिप्रत्ययावयवणादेरित्वानापत्तौ "आदिर्जी" त्यादिशास्त्राणामसङ्गतिरिति भावः ।

नन्वित एवानुपपत्तेस्तत्रापि लक्षणां वदाम इति चेत्तत्राह—*दृघनचश्चेति । एवञ्च दृघनचप्रत्यये चकारोच्चारणमेकान्तपक्षे ज्ञापकमपीति भावः । *इदञ्च*—प्रागुक्तं सर्वन्चेत्यर्थः । "एकान्ता अनुबन्धा इत्यस्योभयमिदमनुबन्धेपूकम्, एकान्ता अनेकान्ता इति, किं पुनरत्र न्याय्यमेकान्ता अनुबन्धा इत्येव न्याय्यम्"इत्युक्तमित्यर्थः ।

ननु णादिप्रत्ययावयवणादेरित्वाभावापत्तिरूपः प्रागुक्तोऽवयवत्वे यो दोषस्तस्य ज्ञापकेन वारणमपि सम्भवति, यदि णशयो रित्वञ्च स्यात्तदा द्वयोरसत्त्वरूपत्वादेव विकल्पे सिद्धे "श्याद्वयध" इति सूत्रे "विहितप्रापकन्दधातीति" सूत्रे विभाषाग्रहणं व्यर्थमिति तत्सामर्थ्यादेवेत्संज्ञा भविष्यतीति चेन्न, कप्रत्ययादेः फकारस्य सा नस्यादित्यनेन प्रागुक्तदोषस्यादृढीकरणत्वात् । "इगुपध"इति यः कस्तस्य सा न स्यादित्यर्थान्नवदुक्तं ज्ञापकं हि "श्याद्वयध" इति सूत्रविहितप्रत्ययविषय एवेति भावात् । *दिगिति*—दिगर्थस्तु "द्वयसच्" इति चकार एकोऽवयवो द्वयोरनं सम्भवतीति चकारोच्चारणं दृघनचप्रत्यये कृतमनवयवत्वे तु सामीप्यस्योभयनिरूपितस्य सम्भव इति तस्य वैयर्थ्यम् । लक्षणाकल्पनाभावेन लाघवञ्चेति ॥ ५ ॥

अवयवत्वपक्षे यो दोषः 'अवर्णस्त्रसौ' इत्यादेः सर्वादेशत्वाऽपत्तिरूपस्तमुद्धृतुं माह—*नन्वे-
तत्वप्रकाशिका

अवयवत्वे साधकान्तरम् । लाघवमूलकं तर्कमिति भावः । *लाघवञ्चेति* । अनेकान्तपक्षेऽनुवादं "सन्त्यतः" इत्यादौ नकारेत्संज्ञकसकारे परतः, विधौ "गुपसिञ्जिकिन्नयः" इत्यादौ नकारेत्संज्ञकः सो भवतीत्याद्यर्थकल्पनागौरवम् । एकान्तपक्षे तु सन् भवति समि परत इत्याद्यर्थ एवेति लाघवम् ।

एवञ्च 'न विधौ परः शब्दार्थ' इति न्यायविरोधोऽपि न । अनुपलब्धिस्तु चलवद्भामि-
त्संज्ञालोपाभ्यामपहारेणेति बोध्यम् । न च सूत्र एव अपहारेण नकाराभावात्सन् भवतीत्याद्यर्थासङ्गतिः, स एवायमिति प्रत्यभिज्ञया नकारे सन् बुद्धेः सत्त्वेनादोषात् ॥ ५ ॥

सर्वादेशत्वापत्तीति । नचैतदनुपपन्नं "तद्" इति न्यासेनान्त्यादेशत्वोपपत्तेः, नचाचारक्रियन्तादशब्दाद्भिन्नोपे सौ स्यानिवन्नायेन हलन्तत्वमादाय "हल्द्वयाष्" इति मुलोपापत्तिः, ह्यावग्रहणेन "अनुबन्धगतहलन्तत्वमादाय मुलोपश्चेत्स्याभ्यामेव" इति नियमेनादोषादिति वाच्यम् ? 'ओदशु छेदने' इति निष्पन्नस्य चप्रनशाब्दस्य कुशादेन समासे

नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वम् ॥ ६ ॥

शिद्ग्रहणेमेवैतज्ज्ञापकम् । तेन “अर्थव्यस्तुः” (६-४-१२७) इत्यादेर्न सर्वादेशत्वम् । डादिविषये तु सर्वादेशत्वं विनानुबन्धत्वस्यैवाभावेनानुपूर्व्या-

भैरवी ।

कान्तत्व इति* । *एतज्ज्ञापकमिति* । तथा च-शिद्ग्रहणेनानुबन्धानामस्वय्यहारविषयत्व-
श्रस्तीति ज्ञाप्यते इति बोध्यम् ।

नन्वेवं डादिविषये सर्वादेशत्वानापत्तिरत आह—*डादिविषये त्विति* । अत्रादिपदेन “जसःशि” इत्यस्य, “सुर्णं सुलुग्” इति सूत्रोक्तादेशस्य संप्रहो, न तु णञ्जन्तस्य, प्रत्ययाधि-
कारे पाठेन स्वतः प्रत्ययत्वात् । न च डादिविषये आनुपूर्व्यात्सर्वादेशत्वस्वीकारे सर्वादेशस-
म्पादकतया ढकारोच्चारणस्य चरितार्थतया द्वित्वसामर्थ्याद्भक्त्यापि टेलोप इत्यस्यासङ्ग-
तिरिति वाच्यम् ? इत्यस्य स्थाने केतिसिद्धे ङेत्याकारोच्चारणमेतदर्थमित्यादायात् ।

यदि त्वित्संज्ञायोग्यत्वमनुबन्धत्वमिति ढकारस्य सर्वादेशत्वात् प्रागित्संज्ञाभावेऽप्यने-
काल्त्वन्नभविष्यतीत्युच्यते तदा “डा आ” इत्याकारस्य प्रश्लेषेण सर्वादेशत्वं बोध्यम् ।
प्रकृतप्रत्यस्तु प्राचीनरीत्या ।

नच “अनेकाल्” इति सूत्रे शिद्ग्रहणस्य पूर्वोक्तार्थज्ञापकत्वकथनमसङ्गतम् “ध्वसोरे
द्वौ” इति सूत्रविहितलोपस्य सर्वादेशत्वसम्पादकतया शिद्ग्रहणस्य चारिताध्यादिति
वाच्यम् ? “लोपोवि” इत्यतो लोपग्रहणे प्रकृते पुनर्लोपग्रहणसामर्थ्यात्सर्वादेशत्वं भविष्य-
तीत्यादायात् ।

यसु ‘अनुबन्धा एकान्ता’ इति मुख्यवक्षे, उच्चारणार्थज्ञानामित्संज्ञां विना निवृत्त्यभाव
इति ‘सिद्धान्तात् ‘दिव औत्’ इत्यत्रौतस्तकारस्येत्येऽप्यौदवयवत्वेनौदादेशस्यानेकाल्त्वेन
सर्वादेशत्वापत्तिरिति कस्यचिद् दूषणाभिधानन्तत् स्वीयो योऽनुबन्धानामस्वय्यहारविषय-
त्वाभाव इत्यर्थे शिद्ग्रहणस्य ज्ञापकत्वमिति निष्कर्षस्तदज्ञानेन ।

यदपि धैयाकारण इत्यर्थेवश्रित्वाच्चित्तस्वरपत्तिः, न चास्य प्रवृत्तावपि बहुपदत्व इत्यत्र-
शुचिश्रित्वाद्यया समुदायस्यान्तोदात्तत्वं भवति, तथा धैयाकरणेति समुदायान्त्यत्योदात्तत्वं
भविष्यतीत्यनुप्रत्ययाहुदात्तत्वाच्च विशेष इति वाच्यम् ? “चित” इति सूत्रे “सप्रकृतः” इ-
त्त्वप्रकाशिका-

हुवधन इत्यत्रोत्तरपदे स्थानिपदानेनाजादित्वमादाशय कोः कदादेशापत्तेरुपलक्षकत्वात् ।
बोध्यमिति । एवञ्च नानुबन्धेत्यादिपरिभाषाप्रथमत्रैव गतार्थम् । भाष्ये नानुबन्धे-
त्पादिकथनन्त्वेतदग्निप्रायेणैत्र । अत एवानुबन्धवृत्तोऽनेकाल्त्वव्ययहारो । यथा न भरेत्तथा
कसंभ्यमिति ध्याऽद्यानमपि सङ्गच्छते । अनुबन्धकार्यं “अन्त्ययिषी” इतिनिषेधो न प्रवर्तत
इति प्रवाद एतन्मूलकः । “न एषपि” इतिनिषेधोऽपि पृथग् एव ज्ञापकः । नचैवं “हलन्त्यम्”
सिक्त्रित्दित्यादी हलादिपदेनानुबन्धानामग्रहणादित्यंज्ञाद्यनापत्तिः, तत्तत्सुप्रारम्भमामर्था-
दिपदप्रयोग्यविययतानिरूपितविययत्वाप्रयोजकानुबन्धानामस्वय्यहारो नेति कल्पनेना-
शोभात् । इत्यप्यस्यविययतानिरूपितविययत्वप्रयोजकत्वात् ।

इत्थंज्ञायोऽपत्यमिति । अत्रार्थं जयपदस्यान्व । विरूपपत्रिधापकं “ददातिदधात्यो-
रिभाषा” इति विभाषापदज्ञापकम् । अन्यथा प्रत्ययसंज्ञायाः पूर्वमित्संज्ञाया अभावेन “वाऽ
मरुयोऽश्रियाम्” इति विरुद्धे विभाषापदज्ञे व्यर्थमेव स्थान् । *प्राचीनरीत्येति*
यदात्यर्थं एवसम्पदः ।

एतज्ज्ञानुबन्धत्वस्याभावेन विनापि, शार्धाऽनुबन्धत्वमत्वेऽपि “शा आ” शानुपूर्व्यादा-

सिद्धम् ॥ ६ ॥

नन्वेवमप्यवदातं मुखमित्यत्र पलोपोत्तरमात्वे कृते "अदाप्" (१-१-२०) इति घुसंज्ञाप्रतिषेधो न स्याद्वैपः पकारसत्त्वेऽनेजन्तत्वादात्वाप्राप्त्या पलोपोत्तरं पकाराभावेनास्य दाप्पूर्वत्वाभावात्त आह—

नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वम् ॥ ७ ॥

"उदीचां माङः" (३-४-१६) इति निर्देशोऽस्या ज्ञापकः । "आदेच उ-
भैरवी

तिवार्तिके प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य चिद्रूपहणेन प्रहणेऽपि वैयाकरणशब्दावयवैचोऽप्रत्ययतया अत्रापि समुदायग्रहणे मानाभावादिति चेन्न, ऐजित्यत्र चकारस्येच्चकारसदृशत्वेऽपी-
त्वाभावात् ।

यद्रूपबन्धानामलव्यवहारविषयव्रास्तीतिसिद्धान्तोपरि अनुबन्धविनिर्मुक्तपदार्थोप-
स्थितेः सर्वसम्मतत्वेनेशशब्दादिकारमात्रोपस्थितेस्तस्य च नानेकाल्त्वमिति सर्वादेश-
त्वप्रापकस्य शकारस्यावश्यकत्वेन ज्ञापकत्वासङ्गतिरिति मूलशैथिल्याभिधानन्तत्त्व-
वीयः, अनुबन्धानामेकान्तपक्षस्य वाच्यवाचकयोरभेद इत्येतत्पक्षोपबृंहिततयाऽनेकाल्प-
स्याऽनेकाल्विषयकोपस्थितिष्विषयार्थकतया च वाचकोपस्थितिमादाय सर्वादेशत्वे सिद्धे
शिद्रूपहणे व्यर्थमिति मूलशैथिल्याभावात्, उपस्थाप्योपस्थापकयोरभेदादेवाप्रहीदित्यत्र
"ग्रहो लिटि" इति दीर्घे कृतेऽपि स्थानिवद्भावः सिध्यति, आदेशविधायकवाक्यघटकेऽपदा-
द्विनिशेषस्थितेः सत्त्वात् ।

यत्तु शब्दत उपात्तस्थानिस्थान्यवयवान्यतरालवृत्तिधर्मवत् उपस्थितिर्यत्र तत्र
"अनल्विधौ" इति निषेध इति सिद्धान्तं ईदृपदादिकारमात्रोपस्थितेः सत्त्वादनल्विधाविति-
निषेधापत्तिरिति दूषणोद्भूतन्तदपेक्षालम् । अल्वृत्तिधर्मवत् इत्यस्यालपयांसधर्माद्यच्छिन्न-
विषयताकोपस्थितिष्विषयधर्मवत् इत्यर्थः । प्रकृते त्विदृपदादुभयपर्याप्तं यदिद्वन्तद्धर्माव-
च्छिन्नविषयताकोपस्थितेः सत्त्वेन निषेधविषयताया अप्रसक्तेः ॥ ६ ॥

अथानुबन्धानामवयवत्वपक्ष प्यावदातं मुखमित्यादिसिद्ध्यर्थमभाष्ये परिभाषान्तरमुप-
न्यस्तन्तद्वक्तुमभूमिकां रचयति—*अन्वेवमित्यादिनाः* । *एवमपि* उक्तदोषस्योक्तरीत्योद्दारे
ऽपि । *आत्वाप्राप्त्येति* । अस्य दाप्त्वाभावादित्यत्रान्वयः ।

ननु पलोपोत्तरमात्वं भविष्यतीत्यत आह—*पकाराभावेनेति* । *माङ इति निर्देशः*—
मेङः सानुबन्धकमाङ इति निर्देशः । ज्ञापकत्वमुपपादयति *"आदेच" इतीत्यादिनाः* ।

तत्त्वप्रकाशिका—

कारप्रदनेपात्सर्वादेशत्वं सिद्धमिति योजनया नानोनरीत्यापि व्याख्येयम् । *ज्ञापकत्वामङ्ग-
तिरिति* । अयमभावः "अनेकाल्" मूलस्यानेकालादेशः सर्वत्र्येत्यर्थेनानुबन्धविनिर्मुक्तपदा-
र्थोपस्थितेः आदेशान्पानेकालत्वाभावेन सर्वादेशत्वसम्पादनार्थं शिद्रूपहणे चरितार्थमिति कथं
ज्ञापकत्वमिति भावः । बोधस्मृत्यनेकाल्त्वमादाय तु न निवाहः, "पादस्य लोपः" इति वि-
हितलोपस्यापि सर्वादेशत्वापत्तेः, बोधस्य लोपस्यानेकाल्त्वात् । *अभेद इत्येतत्पक्षेति*
इत्यत्र म एवायमिति प्रत्यभिज्ञयाऽऽदेशान्पानेकाल्धर्मवत्त्वं भविष्यतीति भावः । सर्वा-
शादी शकारोच्चारणमध्यांत् भूतपूर्वानेकालत्वमादाय सर्वादेशत्वमित्या ज्ञापितेऽपि "अनेका-
ल्" सूत्रे शिद्रूपहणे व्यर्थमिति शङ्काम्, "विभाषादिद्वयोः" "सिः सर्वनामस्थानम्", इत्यादी
विशेषणार्थत्वेन चरितार्थ्येन "जमः सिः" इत्यादिः शिक्तस्य धैयर्थांभावात् ॥ ६ ॥

पलोपोत्तरमात्त्वमिति । नन्वेवमप्यवदातं मुखमित्यत्र पलोपोत्तरमात्वे कृते "अदाप्" (१-१-२०) इति घुसंज्ञाप्रतिषेधो न स्याद्वैपः पकारसत्त्वेऽनेजन्तत्वादात्वाप्राप्त्या पलोपोत्तरं पकाराभावेनास्य दाप्पूर्वत्वाभावात्त आह—

पदेशे” (६-१-४५) इति सूत्रेणोपदिश्यमानस्यैजन्तस्यात्त्वं क्रियते, उकारस-
त्वे तु एजन्तत्वाभावाद्वाच्चाप्राप्तेस्तस्यासङ्गतिः । न चास्यामवस्थायां तस्य
धातुत्वाभावात्कथमात्वम् ? “तत्र धातोः” (६-१-८) इत्यस्य- निवृत्तेरित्य-
न्यत्र विस्तरः । स्पष्ट चेद् “दाधा ध्वदाप्” (१-१-२०) इति सूत्रे भाष्ये ॥ ७ ॥
नन्वेवमपि “वासरूपः” (३-१-२४) इति सूत्रेण कविपद्येऽणोऽप्यापत्ति-
भैरवी ।

उपदिश्यमानस्येति* । उपदेशपदे कर्मणि घञ्, पष्ठप्रथे च सप्तमीत्यभिप्रायेणेदम् । धातुग्रहण-
ङ्कम् ? ‘लट् लविता’ ‘पृञ् पविता’ इति “न धातुलोप” इति सूत्रभाष्यादनुबन्धसद्भावकाले
धातुत्वाभावात्कथन्धातुत्वमित्याशङ्कते- *नचेति* । समाधत्ते- *तत्रेति* । *अन्यत्र विस्तर
इति* । गवादिक्षानामुद्देशो नतुपदेशः येषामिरेप्रभृतीनां प्रत्यक्षमाख्यानमस्ति तेषामपि
सित्परत्वयोरन्यानाम् नचेति प्रत्यासत्त्या लाभादित्यादिविस्तर इत्यर्थः ।

यदि तु “लिटि धातोः” इतिसूत्रस्यधातुग्रहणं तिष्ठतु तावत्, सान्ख्यासिकमिति भाष्या-
दिरेप्रभृतीनामेकाराणान्तद्वादेशानां, ष्टैरेवन्नेति ज्ञापकतया चारिताध्यैनेकारोच्चारणसाम-
र्थ्यान्नात्वमित्यस्य चतुस्रस्यतया च धातुग्रहणानुवृत्तेः “भादेव उपदेश” इति सूत्रे
आवश्यकतेति विभाव्यते । तदा “लिट्” इति सूत्रविहितादेशावयवैकारेभ्योभ्यांश्च ज्ञापकता
स्वीकार्या, यविता विनेतिन्यायात् । अत्रार्थं मामन्तु ‘माड’ इति निर्देशस्य नानुबन्धकृत-
मनेजन्तत्वमित्यर्थज्ञापकतापरं भाष्यमेव । एवं तादृशभाष्यादेव “माड् माने” इति धातोः
स्वाप्रत्ययोऽनभिधानान्न भवतीत्यपि ज्ञेयमित्याशयः ॥ ७ ॥

अनुबन्धानामेकान्तत्वपक्ष एव सम्भाविनन्दोपान्तरचिरसितुमाह— *नन्वेवमित्यादि ।
तत्त्वप्रकाशिका—

न्याभावेन पलोपोत्तरे कथमात्वं भविष्यति, नच स्थानिवद्भावेन तल्लाम्, इत्संज्ञाविधौ तु
मकारेत्संज्ञापरिप्राणार्थं कृतेन धमोरुकारेणानतिदिष्टोपदिश्यमानत्वस्य ग्रहणम् । अत
पृवाटधातावका-स्येत्संज्ञालोपोत्तरमतिदिष्टोपदिश्यमानत्वमादाय न उकारस्येत्संज्ञा ।
अनेकानुबन्धघटितस्योत्संज्ञा युगपदेव सर्वेषु विरोधाभावेन संज्ञायाः प्रवृत्तिः । आत्वविधौ
त्वतिदिष्टानतिदिष्टयोरभयोर्ग्रहणम् । अत एव “दो दृघोः” इत्यत्र दापहणे चरितार्थम् ।
अन्वया धारूपे धावस्याप्राप्तेर्दापहणमनर्थकं स्यात्, घेट्टित्त्वेनोपदिश्यमानत्वाभावाद्वात्वा-
प्राप्तेरन्यत्र “द्वघातेर्हिः” इत्यनेन बाधादिति वाच्यम्, तस्य शाश्वतप्रयोज्यविधेयताश्रयत्वरू-
पशाश्वोपकार्यत्वाभावादिति चेन्न तदेनेदमिति प्रत्यभिज्ञयोपदिश्यमानत्वस्य सत्येनादोपात्त,
“दो दृघोः” इत्यत्र दापहणेन “आत्वविधात्तनुबन्धलोपोत्तरमपि उपदिश्यमानत्वम्” इति क-
ल्पनेनादोपात्त । इत्संज्ञाविधौ तु कारणजन्यत्वरूपैवास्व मतं मिद्वान्तितत्त्वेन तत्र शङ्कैव नोद-
त्तिति शोच्यम् ।

दाप्याभावादि । दाप्यमानुपूर्वोरूपत्वम् । अत एव ‘न विप्रै परः दाप्यार्थः’ इति
न विद्वेभ्ये । अन्वया पकारेत्संज्ञाकदात्वस्यदाप्यत्वम् लक्षणं विनाश्रमभवेन न्यायविरोधोऽप-
रिहायः स्यात् । न चैत्र ‘देव रक्षीत्यत्रोत्संज्ञा स्यादिति वाच्यम् ? “अतो रोः” इत्यत्रानुनासिको
कारस्य विरक्षितत्वेनात्र तत्त्वाभावात् । *निर्देश इति* । ननु माहो निर्देशः ज्ञापकपरभाष्य-
प्रामाण्येन कर्मप्रतिहारे साम्यानभिधानात् ॥ ७ ॥

अणोऽप्यापत्तिरिति अनुबन्धस्यावयवत्वेन बाणोरस्यरूपत्वादितिभावः ।

ननु वाग्यरूपमौर्देशिकं प्रायोगिकस्या, नाद्यः ध्यावत्योऽग्रिमिद्वे । नापि द्वितीयः लक्षण-
रूपतया तादृशवृत्तिं विना निश्चितप्रयोगज्ञानाभावादिति चेन्न कथादेशस्यविधायित्वात् “हनश्च-

रित्यत आह—

नानुबन्धकृतमसारूप्यम् ॥ ८ ॥

“ददातिदधात्योर्विभाषा” (३-१-१३९) इति एवाधकशस्य विकल्पवि-
धायकमस्या ज्ञापकम् । तेन गोद् इत्यादौ नाणिणति वासरूपसूत्रे भोष्ये
स्पष्टम् ॥ ८ ॥

ननु संख्याग्रहणे यद्वादीनामेव ग्रहणं स्यात् प्रकरणस्याभिधानियामक-
त्वसिद्धात् ‘कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्थ्यसम्प्रत्यय’ इति न्यायात् । अ-
स्ति च प्रकृते यद्वादीनां संख्यासंज्ञा कृतेति ज्ञानरूपं प्रकरणम् । न तु लोक-
प्रसिद्धैकद्वयादीनामित्यत आह—

उभयगानरिह भवति ॥ ९ ॥

इह = शास्त्रे । “संख्याया अतिशदन्तायाः” (५-१-२२) इति निषेधोऽ-
स्या ज्ञापकः । न हि कृत्रिमा संख्या त्यन्ता शदन्ता वास्ति । तेन “कर्त्तरि
भैरवी ।

एवमपीति । पूर्वोक्तदोषवारणेऽपि । *एवाधकशस्य* । “श्याब्ध” इति सूत्रेणासस्य णस्य
बाधको यः शस्तस्येत्यर्थः ।

ननु ‘नानुबन्धकृतमनेकालत्वम्’ इत्यादिपरिभाषात्रयस्वीकारोऽनुबन्धानामेकान्तत्वपक्षे
‘कार्थ्य’ इति गौरवमतोऽनेकान्तत्वपक्ष एव स्वीकार्थ्य इति चेन्न, अनेकान्तत्वपक्षस्य दृढतर-
साधकामात्रेण पूर्वोक्तानुमानस्योक्तरीत्या दोषाक्रान्तत्वेनैकान्तत्वपक्षेण सम्मतेनाविरोधा-
च्चयुक्तत्वमिति स्वीकारात् ॥ ८ ॥

इत्संज्ञाविषये व्यवस्थायाः कथने संज्ञाप्रसङ्गेन सह्यासंज्ञाविषयेऽप्याह—*नन्वित्या-
दिना* । *प्रकरणस्य* । भोजनादिप्रकरणस्य । *अभिधानियामकत्वम्* । शक्तिनियामक-
त्वम् । यथा सैन्धवपदस्य नानाधर्मावच्छिन्नशस्यताकत्वेऽपि भोजनरूपेण प्रकरणेन सैन्धव-
पदस्य लक्षणप्रतिपादादरुतैव तदा, मत्वपदप्रतिपादकता तद्वत् ।

ननु ‘कृत्रिमाकृत्रिमयोः’ इत्यत्र कृत्रिमशब्दः कृत्रिमप्रयोज्योत्पत्त्याश्रयपरः । एवञ्च घटाद्य-
र्थवत् कृत्रिमत्वं संज्ञायामेव न तु संज्ञिन इत्यनुपपत्तिः कृत्या निवृत्तमिति विषहादिति चेन्न,
शब्दार्थयोस्तादात्म्यादेवैतादृशव्यवहारत् ।

ननु लोके यथा भोजनगमनादिकं प्रकरणं तथेह शास्त्रे किमित्याशाङ्गानुपपत्त्यर्थमाह—
अस्तिचेति । “अतिशदन्तायाः” इति निषेधस्य ज्ञापकत्वमुपपादयति—*नहीत्यादिना* ।
त्यन्तस्य विशतिशब्दस्य मत्वेऽपि या न कृत्रिमेतित्यन्तप्रतिषेधवैयर्थ्यं स्पष्टमेव, कतिना-
रुश्य व्यापृश्यन्तदिति तु न कर्तोतिममुदायस्य कृत्रिमत्वेऽपि तेस्तिशब्दस्यानर्थकत्वात् ।

तत्वप्रकाशिका—

यद्यः” इति विहितापः सरूपत्वेन “मूर्तापेन” इत्यपि विकल्पेन बाधाभावायामरूपपरमार्थ-
वयात् । “इनग्रवयोऽमूर्ता” इति न्यासेन बाध्यबाधकभावाभावस्वरूपेण तु इगुपपत्त्यर्थ-
स्य “तुन्दराकुरोः” इति केन विकल्पेन बाधाभावश्च तत् । तत्त्वे तु विकल्पसमासापत्ति-
रति योष्यम् । सारूप्यश्च सञ्चायकप्रमंरूपदितत्त्वे सति स्वपदकप्रमंरूपदितत्वम् ॥ ८ ॥

शक्तिविषयकत्वम् । शक्तिनिष्पन्नम् । निष्पन्नग्रहानेकार्थस्य शब्दार्थ्यं दार्थापत्त्यात् ।

कर्मव्यतिहारे" (१-३-१४) "कएवमेवेभ्यः करणे" (३-१-१७) "विप्रति
पिद्वं चानधिकरण" (३-४-१३) इत्यादौ लौकिकक्रियाद्रव्याद्यवगतिः ।
तत्र कोभयगतिः काकृत्रिमस्यैव क कृत्रिमस्यैवेत्यत्र लक्ष्यानुसारि व्याख्या-
नमेव शरणम् । अतएवाध्नेडितशब्देन कृत्रिमस्यैव ग्रहणं, न तु द्विखिर्घुष्ट-
मात्रस्य । स्पष्टं चेदं संख्यासंज्ञासूत्रे भाष्ये ।

यत्तु, संज्ञाशास्त्राणां मच्छास्त्रेणैव शब्देनैत एवेति नियमार्थत्वं कृत्रि-
माकृत्रिमन्यायवीजमिति, तत्र तेषामगृहीतशक्तिग्राहकत्वेन विधित्वे सम्भ-
वति नियमत्वायोगात् । 'सर्वे सर्वार्थवाचकाः' इत्यभ्युपगमोऽपि योगिदृष्ट्या,
नस्वस्मदादिदृष्ट्या विशिष्य सर्वशब्दार्थज्ञानस्याशक्यत्वात् । सामान्यज्ञानं
तु न बोधोपयोगीत्यन्यत्र निरूपितम् ॥ ९ ॥

नन्वधेता शयितेत्यादाविड्शीडोडित्वाद्गुणनिषेधः स्यादत आह—

कार्यमनुभवन् हि कार्यानिमित्ततया नाश्रीयते ॥१०॥
भैरवी ।

तेन 'उभयगतिरिह' इति परिभाषासत्त्वेन । *लौकिकेत्यादि* । आद्ययोः क्रियावगतिः,
अन्त्ये द्रव्यावगतिरिति त्रिकः । *तत्र* उभयगतौ । उभयोः कृत्रिमाकृत्रिमयोरित्यस्य
कृत्रिमस्यैवाकृत्रिमस्यैवोभयोर्वैतर्थाः । उक्तानां लौकिकत्वञ्च वेदभिन्नप्रसिद्धरूपम् । नच कृत्रिम-
स्यैव ग्रहणमित्यर्थ एव शाप्यतामिति वाच्यम् ? आध्नेडितादिसंज्ञाविषये दोषापत्तेः । *न्या-
ख्यानमिति* = भाष्यकारादिव्याख्यानमित्यर्थः । *अत एव* व्याख्यानस्य शरणत्वादेव ।
स्पष्टचेदमिति । प्रागुक्तं सर्वमित्यर्थः । प्राचासुक्तिं खण्डयति—*यत्त्विति* । *नियमा-
र्थत्वमिति* । तन्मतं बोधकत्वस्य शक्तिरूपत्वेन यथा कथञ्चित् सर्वेषां शब्दानां सर्वार्थबोधक-
त्वं सिद्धमेवेति संज्ञासूत्राणि नियमाधानां भावः । *तेषाम्* संज्ञासूत्राणाम् । नियमार्थत्व-
साधक्युक्तिं खण्डयति—*मवेति* । सर्वशब्दार्थेत्यत्र शब्दार्थशब्दयोर्द्वन्द्वं कृत्वा सर्वशब्देन
कर्मधारयोत्तरे तन्प्रकृतिरूपप्रपञ्चस्य ज्ञानशब्देन सह तत्पुरुषः । *सामान्यज्ञानमिति* ।
शब्दत्वेनार्थत्वेन च सामान्यरूपेणेत्यर्थः । "व्यवहाराय निधमः, संज्ञायाः संज्ञिनि क्वचित्" इति
हरिपत्न्यस्य तु, संज्ञाशास्त्रेण संज्ञाशब्दानां संज्ञिनि शक्तिग्रहे वृत्ते अन्येषामर्थानामुपस्थिति-
र्भवेति न भवतीति फलितार्थपरत्वेनोपपत्तिः कार्य्या ॥ ९ ॥

सिंहारण्योक्तनन्यायेनेतमेज्ञायाः पुनः स्मरणात् तद्विषये वक्तुं शक्यते—*नन्विति* । "हि-
ति" इति सूत्रार्थप्रविष्टमिच्छित्तद्धारणमात्रपरमित्यभिप्रायेण शब्दा । *कार्यमनुभवन्नि-
तत्वप्रकाशिका—

तात्पर्यबोधकत्वमितिभावः । *मिद्धमिति* "मिद्धं शब्दार्थमन्वये" इति वार्तिकाल्पकृतिस-
धनस्य सिद्धत्वबोधनादिति भावः । *अगृह्यतेति* = । सत्यपि सम्यग्बोधे ग्राहकभावे बोधो
न दृश्यतेऽतः शक्तिग्राहकत्वेन विहितमेव युक्तम् । एषाशागृहीतशक्तिग्राहकत्वं विधित्व-
मिनिविधेःश्रेणं निष्पन्नम् ॥ ९ ॥

शब्दो इति । ययोर्द्वेनाविचारो "क्विति च" इत्यत्र क्वेयत् इत्युक्तम्, तत्र "क्विति च"
इत्यस्य कोट्यवधारणार्थं इत्यानाह्यायां संज्ञाविषयकविचारे निष्पत्तेः, सप्रसङ्गसङ्ख्या तद्विष-
यिनां व्ययस्यां वस्तुमारेत्यपि बोध्यम् ।

कारणमात्रेण । समवायिनिमित्तोभयपरमितिभावः । कारणत्वञ्च—कार्यान्वयमदि-
तशब्दशगावच्छेदेन कार्याधिपरागृहित्वम् । तस्य च प्रकृत्ये, ईशारेऽपि मर्येनेयमाहृष्टे

भैरवी ।

त्यस्य* काट्येण सम्बद्धमित्यर्थः । *काट्यीत्यस्य* । तु काट्येणम्बन्धिन्धत्वेन प्रसक्तमित्यर्थः ।
तत्त्वप्रकाशिका ।

तत्त्वम् । इदञ्च 'निमित्तप्रहणं कर्तव्यमुपधारोरवीत्यर्थम्' इति वार्तिकमिप्रायेण, वस्तुतस्तु परसप्तम्याश्रयणेऽपि रोरवीतीत्यादानन्तरङ्गे प्रतिपेधे बहिरङ्गुणस्यासिद्धत्वेन, भिन्ने छिन्न-मित्यादौ द्वकारेण व्यवधानेऽपि कनोः कित्त्वसामर्थ्येनैकवर्णव्यवधानेऽपि निपेधप्रवृत्तिस्यो-कारेण चेष्टसिद्धेः नेदम्फलमिति बोध्यम् । भवत इत्यादावकारव्यवधाने तु न गुणनिपेधः ह्रस्वर्णप्रहणस्य विवक्षितत्वात् ।

केचित्तु निपेधे बहिरङ्गतया वारयन्ति तन्न 'निपेधाश्च बलीयांम्' इत्यनेन तद्बधात् । निपेधविपर्ययान्तरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्तेश्च । अत एव "दीर्घीवेवीटाम्" इति सूत्रं प्रत्याख्या-नपरं तन्नाप्यं च सङ्गच्छते । अन्यथा निपेधदृष्ट्या गुणस्यासिद्धत्वेन तद्वैयर्थ्यं स्यात् ।

नच 'प्रेद्ध' इत्यत्र गुणनिपेधवारणपर "न धातुलोप" इति सूत्रस्थभाष्यविरोधः, प्रकृतिः प्रत्ययोभयकृतान्तरङ्गबहिरङ्गभावेऽप्रवृत्तिकल्पनेन प्रकृते प्रत्ययमात्रकृतत्वेनादोपात् । नचा-क्षैष्टमित्यत्र सिचः सकारेण व्यवधानात् वृद्धिनिपेधः स्यात्, ज्ञापकसाजत्वात् धात्ववयवह-रवर्णस्य ग्रहणेनानिपेधात् ।

ननु गुतेत्यत्र धात्ववयवैकह्रस्वर्णाभावेन निपेधाप्रवृत्तिः, सिञ्चिन्नह्रस्वर्णेकव्यवधान इति कल्पनेन तु न निर्वाह्य अगुपीदित्यत्र सिचो व्यवधानेन निपेधाप्रसक्तेः । नच "गाङ्कु-टादिभ्यः" इत्यनेन कुटादिभ्यः परस्य प्रत्ययमात्रस्य डित्यविधानेन सिञ्जिमित्तको निपेधो भविष्यतीति वाच्यम् ? अन्तरङ्गे निपेधे बहिरङ्गस्य तिञ्जिमित्तकगुणस्यासिद्धत्वात् इति चेन्नागुपीदितिभाष्योदाहरणात् "गाङ्कुटादिभ्यः" इति विहितडित्वाश्रयनिपेधे गुणवृद्धयोर-सिद्धत्वञ्चेति ज्ञापनेनादोपात् ।

यत्तु व्यवधानं-ह्रस्ववैकवर्णस्यैवास्तु तच्च गुणांशे, इत्यत्राक्षैष्टमित्यत्र वृद्धिः सुलभा नवागुपीदित्यत्र दोष इति तन्न । मृष्टइत्यत्र "मृजेवृद्धिः" इत्यनेन प्रासायाः वृद्धेर्दुवारत्वात् ।

अन्येतु निपेधशास्त्राणां तत्तच्छास्त्रारम्भसामर्थ्याद्विधिनिपेधयोः पर्यायापत्तिवारणाय विध्यैकवाक्यतयैव बोधः । सच पर्युदासन्यायेन । एवञ्च द्विङ्गिन्नसार्धधातुकार्धधातु-कयोः रित्याद्यर्थेन सर्वत्र बाधयोगात्परसप्तम्याश्रयणन्नतु निमित्तप्रहणं कर्तव्यम् इति वदन्ति, तन्न प्रथमान्तान्यपदार्थमभिध्याहारे नञो भेदबोधकत्वं नेति सिद्धान्तेन नञोऽत्र भेदबोधक-त्वाभावात् । येऽपि पूर्वोक्तायं लक्षणाया सम्पाद्य "विडति च" इत्यस्य तात्पर्यग्राहकत्वं वद-न्ति, तेऽप्यमान्याः, निमित्तप्रहणाभावे, पृथक्वाक्यायं बोधे भेदनम् लक्षणायां भिन्नम् इति स्वरूपभेदेन लक्षणाया अप्रवृत्तेः ।

अपरेतु सत्यपि निमित्तप्रहणे कितः सर्वत्र प्रत्ययसम्बन्धिसत्त्वेन तत्साहचर्यान्वितोऽपि प्रत्ययसम्बन्धिनो ग्रहणेनेङ्गीडोर्डित्वस्य तथाभावेनावतरणासङ्गतिः, नच "इक्, स्मरणे" इत्यादौ धातुरपि किदस्तांतिवाच्यम् ? तस्य गान्तत्वात् कान्तस्तु चत्वेन, एष सर्वत्र । नच "ओहाक् धातोर्धङि "जाहायत" इत्यत्र दीर्घपर्युदासायं कित्करणमिति वाच्यम् ? "दीर्घोऽ-कित" इत्यत्राकितोऽभ्यासविशेषणत्वाद्न पर्युदासाभावात् । नवा "अस्य ह्यो ई" ई इवावर-वीत्यर्थं किपि लटि वापि निष्पन्नस्यायतीतिरूपस्य प्रत्ययसम्बन्धिनो हितः सत्त्वेनोपलक्ष्यम् । कित्साहचर्यादुद्देश्यताश्रयभिन्यस्य, धातुविहितस्यैव वा हितो ग्रहणेनात्र तथात्वाभावात् ।

यद्यपि आद्ये छिन्नम् भिन्नमित्यादावेव निपेधाप्रवृत्तिः तकारस्य नकारनिरूपितोद्देश्य-ताश्रयत्वात् द्वितीये अक्षरदादाचारकिबन्तात्कर्त्तरि किपि ततो हीपि आचारकिपि "अयनी" इत्युदाहरणं भविष्यति, अस्य हितो धातुविहितत्वात् । तथाप्यपदेशिकधातुविहितस्येतिक-

“स्थण्डिलाच्छ्रयितरि” (४-२-१५) इति निर्देशश्चास्या ज्ञापकः
 “ऊर्णुनविपति” इत्यादिसिद्धये कार्य्यमनुभवन्निति । अत्र हि—“द्विर्वचने
 ऽचि” (१-१-६८) इति शुशब्दस्य द्वित्वम् । अन्यथा “सन्यडोः” (६-२-९
 इत्यस्य पष्ठ्यन्तत्वात्सन्नन्तस्य कार्य्यत्वेन इसो द्वित्वनिमित्तत्वाभावात्
 तत्प्रवृत्तिर्न स्यात् । वस्तुतः समवायिकारणनिमित्तकारणयोर्भेदस्य सक
 ललोकतन्त्रप्रसिद्धतया तस्य तत्त्वेनाश्रयणाभावेन नैषा ज्ञापकसाध्या
 अतएव हिः प्रयुक्तः । स हि तत्त्वेनानाश्रयणे हेतोः प्रसिद्धत्वं द्योतयतीति
 भैरवी ।

निर्देशयेति । चस्त्वर्थे ।

यत्तु “दीधीवेवीटाम्” इति सूत्रे दीधीवेवीट्प्रहणमस्यां ज्ञापकङ्कुटादिषु कुट्टधातुपाठश्च तथेति
 तत्र । आद्ये दीधीवेवीट्प्रहणस्य भाष्यकृता प्रत्याख्यानात् सूत्रकाररीत्या ज्ञापकत्वमित्यपि ।
 आदीर्भ्यक् इत्यत्रानिगलक्षणवृद्धिवारणतया साफलयात् । अन्त्यस्य ज्ञापकत्वमपि न चमत्कृ
 तिकारि तत्रान्यत्र वा पाठे लाघवगौरवविरहात् *अन्यथा* = । कार्य्यमनुभवन्नित्यस्या
 भावे । “इको यणचि” इति सूत्रस्य विषये ‘सुच्युपास्य’ इत्यादाविको निमित्तत्वन्तु “तस्मिन्”
 इति परिभाषाययादनुपदिल्लक्षणाच्च पूर्वस्तेः कार्य्यत्वस्वीकारादुकारस्य न कार्यानुभव इति
 स्पष्टमेव । कार्य्येण उपदिल्लक्ष्य कार्य्यत्वमित्येतद्व्यवहारात् तन्त्रान्तरीयव्यवहाराच्च सर्वे
 ऽसिद्धौ नेये परिभाषा ज्ञापकसिद्धेति सूचयन्नाह—*वस्तुतः इति* । *तत्त्वेन* = निमित्त
 त्वेन । *अतएव* = तन्त्रान्तरीयव्यवहारसाध्यत्वादेव । *तत्त्वेनानाश्रयणे* निमित्तत्वेना
 तत्त्वप्रकाशिका—

रूपेण नदोषः । नैत्रमपि इनुप्रत्ययस्य औपदेशिकघातुविहितत्वेन छित्त्वेन सुनोतीत्यस्योप-
 पन्नक्षाम्, इत्यत्रावच्छिन्नाया उकारे अङ्गत्वावच्छिन्नायाः सुन्वित्यस्मिन्नुद्देश्यतायाः
 सत्येऽपि नुनन्ते कस्याप्यभावात् । एवं जिप्ण्यतीत्यत्रापि स्तुनिष्ठाया उद्देश्यताया अ-
 भावो बोध्यः । अथाहपूर्वादाघातोः क्रिप्रत्यये, आचारक्रिपि “आध्ययति” इत्यत्र औपदेशि-
 कघातुविहितक्रिप्रत्ययसम्बन्धिक्रियस्य सत्त्वात्तदुपलक्षणे चेत्तर्हि गिन्निष्ठाया निमित्ततायाः
 सर्वत्र सत्त्वन्तपदप्रयोज्यायाः सत्त्वेन तत्साहचर्यान्दिगिन्निष्ठाया अपि तथाग्रहणात् प्रकृते
 पठ्यन्तपदप्रयोज्यायाः सत्त्वात् । एवञ्चारिरिपतीत्यस्योपलक्षणम्योध्यमिति वदन्ति ।

कार्याति । इन्प्रत्ययस्योद्देश्यताश्रयत्वमर्थः । कार्य्यनिष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यता-
 श्रयः निमित्ततया न गृह्यत इत्यर्थः । उद्देश्यत्वे विधेयतया साक्षान्निरूपितविषयताश्रय-
 त्वम् । विधेयत्वन्वापूर्वाज्ञानीविषयताश्रयत्वम् । एवञ्च गुणनिष्ठविधेयताया इक्षुपदसन्नि-
 घानेन साक्षाद्विषयताश्रयत्वमिदं तत्र निमित्ततायाः निषेधेन परम्परया समुदायेऽपि निषे-
 धेन न समुदायवृत्तिनिमित्ततामादाय निषेधप्रवृत्तिः । यदितु यदुपदेशप्रयुक्ता यस्तेऽसौ तद-
 नुबन्धनत्वं तस्येत्युच्यते तर्हि अद्याप्यवृत्त्युद्देश्यताश्रयत्वमादाय निमित्तत्वं वारणीयम् ।

इत्यन्व-स्याश्रयस्य स्वांश्रयप्रदित्त्यान्यतरसम्बन्धेन कार्य्यनिष्ठविधेयतानिरूपितसा-
 क्षाद्विषयताविनिष्ठः कार्य्यस्य निमित्ततया नाश्रीयत इति फलितोऽर्थः । एतद्विभ्रामयेण मूलेऽव-
 नरनेऽप्येतां विनेत्युदाहरणप्रयुक्तम्

चस्त्वर्थ इति = । अर्थः प्रयोजन संघट्टरूपमिति बोध्यम् । तेन “निष्ठातीट्” इत्यस्य
 गेहः । अन्यथा शक्ति इत्यत्र प्रवृत्तिनिष्ठत्वेन गुणे प्रतिषिद्धे कृत्वप्रतिषेधस्य वैषम्यं
 ६०१ । *सरायपोरान्तेति* । अत्र सकलार्थं लोकेऽन्वितं ननु सन्ने, तेन वेदान्तिनये एक-

तत्त्वम् । "द्विर्वचनेऽचि" (१-१-५९) इत्यत्र भाष्ये ध्वनितैवा ॥ १० ॥
भैरवी ।

नाश्रयणे* निमित्तत्वेनानाश्रयणे । *तत्त्वम्* सिद्धान्तः । *ध्वनितैपेति* । तत्र हि-अची-
त्यस्य जेघ्रीयते देघ्मीयते इति प्रत्युदाहरणमुक्तम् । अत्र "ईघ्राध्मोः" इतीत्वस्याज्यहणाभा-
वे स्थानिवत्त्वेन निवृत्तिः स्यात्, रूपातिदेशस्य सिद्धान्तिसम्मतत्वात्, 'कार्यमनुभवन्' इत्यं-

तत्त्वप्रकाशिका ।

स्मिन्नेव ब्रह्मणि कारणद्वयस्वीकारेऽपि न क्षतिः । *सिद्धान्त इति* । चिन्त्यमिद्म्, वैया-
करणनये शब्दस्य नित्यत्वेन तन्निरूपिततत्त्वयोगंगनकुमुमायमानत्वात् । न्यायनयेऽप्येकारादेः
समवायिकारणमाकाशः नत्विकारादिः ।

केचित्तु सकललोकतन्त्रेऽप्रसिद्धतयेति पाठम्मत्वा नैपेत्यत्रत्यनकारस्य काकुपरतया, ज्ञाप-
कसाध्या न, अपितु ज्ञापकसाध्यैवेति । *अत एव* ज्ञापकसाध्यत्वादेव । यद्वा तत्त्वेनाश्रय-
णाभावे सत्येषा ज्ञापकसाध्या नेति न, अपितु ज्ञापकसाध्यैवेति वर्णयन्ति ।

परंतु अचीत्यादौ शब्दे निमित्तकारणत्वव्यवहारस्य नित्यतापक्षे वास्तविकत्वासम्भवेन
कालपनिकत्वम्, जन्यतापक्षे कण्ठतालवाद्यवच्छेदेन वायुसंयोगस्येव निमित्तकारणत्वम्, एवं
स्थानिरूपसमवायिकारणत्वमपि कालपनिकं शक्यते वक्तुं, लोकेऽपि घटोत्पत्त्यनन्तरं कपालस्य
व्यवहाराभावः, एवमादेशोत्पत्त्यनन्तरं स्थानिनो व्यवहाराभावेऽपि निमित्तात्पृथक् समवायि-
कारणत्वेन परिभाषा न ज्ञापकसाध्यैति यथाश्रुतं युक्तमेवेत्याहुः ।

सिद्धान्तिसम्मतत्वादिति । अयम्भावः, अचिप्रहणाभावे द्विरुच्यतेऽस्मिन्निति व्युत्प-
त्या द्वित्वे निमित्ते परत आदेशः स्थानिवदित्यर्थकम् "द्विर्वचने" इत्येव सूत्रमस्तु । घ्राध्मा-
घातोर्ध्वेऽपि परत्वात् "ईघ्राध्मोः" इतीत्ये "द्विर्वचने" इत्यनेन कार्यातिदेशे "घ्राध्मा" इति बु-
द्ध्वावपि द्वित्वन्तु घ्रीध्मीत्यस्यैवेति "जेघ्रीयते देघ्मीयते" इतीष्टं सेत्स्यतीतिप्रश्नः । चक्रतुरित्य-
त्र द्वित्वात्परत्वाद्यणि, अनच्छत्वेन द्वित्वाप्राप्तावनेन कृबुद्ध्वावपि यण्विशिष्टस्यैव द्वित्वेऽभ्यासे-
ऽकारस्य ध्रुवणं नस्यात्तदर्थं रूपातिदेशेऽङ्गीकृते जेघ्रीयते देघ्मीयते इत्यग्रापि प्राधमेति रूपाति-
देशेऽभ्यासे एकारध्रुवणं नस्यात्तदर्थमचिप्रहणे कृते "स्वरान्तरं व्यञ्जनाभ्यास्यत्तस्त्वं" इति प्रातिशा-
ख्येन यदोऽजाद्विद्वित्यनिमित्तत्वाभावेनातिदेशाभावाद्विद्वित्त्विदित्युत्तरम् । अचिप्रहणमेव
रूपातिदेशे ज्ञापकमिति सात्पर्यम् ।

एवञ्च विशेषणांशविशिष्टेयम्परिभाषा ध्वनिता । अन्यथा "सन्त्यहोः" इत्यस्य पठ्यन्त-
त्वेन कार्यिणो यदो निमित्तत्वाभावेनातिदेशाभावे जेघ्रीयत इत्यादीष्टसिद्धौ फलाभिधानमस-
ङ्गतम् स्यात् ।

अत्रेत्थं यदन्ति "द्विर्वचनेऽचि" इत्यस्य यदि द्वित्वनिमित्ततापर्याप्त्यधिकारोऽचीत्यर्थ-
स्तदैवाश्रयणे इत्यादौ यणि वारितेऽपि चक्रतुरित्यादौ द्वित्वात्पूर्वं यण् दुर्वास्तत्रानुमोऽकार-
स्य द्वित्वपर्याप्त्यधिकरणत्वाभावात् । यदितु द्वित्वपर्याप्त्यधिकरणप्रदकेऽचीत्यर्थमन्तदा जग-
तुरित्यत्र द्वित्वात्पूर्वमुपधालोपः प्रवर्तते मकारेण व्ययधानाद् "द्विर्वचनेऽचि" इत्यस्याप्र-
त्यये । अथ द्वित्वनिमित्ततापर्याप्त्यधिकरणप्रदकाग्निमित्तकोऽजादेशो नेत्यर्थमन्तदा जेघ्रीयत
इत्यादौ द्वित्वात्पूर्वमौल्ये न स्वादेतदर्थमचि पर्याप्तिनिर्णये जगमनुरित्यादौ द्वेषः, अनुमोऽका-
रे लोपशास्त्रीयनिमित्ततापर्याप्तेरभावात् । तस्मात्, द्वित्वनिमित्ततापर्याप्त्यधिकरणप्रदकाव्य-
पर्याप्ता या निमित्तद्वलप्रविष्टा विपयता तन्निमित्तक इत्यर्थं आयदयकः, तेनाचरेदोषा या नि-
मित्तद्वलप्रविष्टा विपयता तस्या अगुमोऽकारे सत्याजगमनुरित्यादौ न द्वेषः, नापि जेघ्रीयते
इत्यादौ, तत्र घटोऽकारे निमित्तद्वलोपायाः कस्या अपि विपयताया अभावात् ।

एवैवमिति, उर्णुनदियतीरयादाविमः इकारेऽपि कस्यापि विपयताया अभावात् गुगमय नि

ननु 'प्रणिदापयति' इत्यादौ दारूपस्य विधीयमाना घुसंज्ञा दापेर्न स्या-
दत आह—

भैरवी ।

शोऽपि तस्माद्भाष्यादेव लभ्यते, अन्यथा यदन्तस्य कार्थ्यत्वेन "द्विर्वचनेऽचि" इत्यस्य प्रवृ-
त्तिर्न स्यात् ॥ १० ॥

संज्ञाप्रसङ्गाद्घुसंज्ञापि स्पृतेत्येतद्विषये विशेषेण वक्तुमुपक्रमते—*नन्विति । *दापेर्न स्या-
दिति* । यत् 'यदागमा' इति परिभाषाया एतावत्पर्यन्तमसिद्धतया तद्व्यकृताशब्दस्य स्या-
देवेति तन्न, तस्यानर्थकत्वात् । अर्थस्य वाच्यता हि, लोके, यदर्थबोधनाय यस्य प्रयोगो भ-
वति तन्निरूपिता कल्पनीया, लोके हि यत्रागमप्रवृत्तिस्तत्रागमसहितप्रयोग एव दृश्यत इ-
त्यनर्थकत्वं स्पष्टमेव । *न स्यादित्यस्य* । तादृगेऽर्थे प्रयोगेऽपि शब्दान्तरत्वादिति शेषः । स्व-

तत्वप्रकाशिका ।

पंधो न स्यादिति चेन्न कापि क्षतिः, अवादेशे निषेधस्य प्रवृत्तेः तत्राचपदीयविषयताया इह
इकारे सत्वात् इति परिभाषा निष्फला । न च दुद्युपतीत्यत्र दि उमेतिदशायां यणो द्वित्व-
निमित्तता पर्याप्त्यधिकरणघटकाचपर्यात्पनिमित्तद्वलप्रविष्टविषयताकट्येन निषेधात्पूर्वं द्वित्वे
दिद्युपतीत्यनिष्टे स्यात् । सत्यां परिभाषायां सम्भावनिकस्य कार्यानुभवकर्तृत्वस्य ग्रहणेन
यद्यत्र "द्विर्वचनेऽचि" इति न प्रवर्तत तर्हि यणि परिभाषाया विषयस्त्वादिति सम्भावनाया
न दोष इति वाच्यम् 'प्रत्यय इति वक्तव्यम्' इति भाष्यात् प्रत्ययावयवस्याचो ग्रहणेनात्राप्र-
वृत्तेः । नचात्मनो भवनमिच्छति भवनोयति ततः सनि द्वित्वात्पूर्वं व्युत्स्थानिकाननिमित्तक-
गुणनिषेधे, "ओः पुण्ण" इत्यस्याभ्यासोत्तरखण्डव्यवधान एव प्रवृत्त्याऽत्राप्राप्तेः, विभवंनी-
यिपतीति रूपन्तस्यादिति परिभाषा सफलेति वाच्यम् ? "द्विर्वचनेऽचि" इत्यस्य द्वित्वविधा-
यद्भाष्येयनिमित्तद्वलप्रविष्टविषयताप्रयोजकप्रत्ययघटकाचपर्यात्पनिमित्तद्वलप्रविष्टविषयताके
कार्यं उजादेशो नेत्यर्थेनाग्रानस्य द्वित्वविधायकत्वात्वे निमित्तत्वेनाश्रयभाभावेनाप्राप्तेः ।
अध्यज्ञोपदिष्टेयदर्थमग्निष्टा निमित्तताप्रत्ययनिष्टविशेष्यतानिरूपिताव्यवहितपूर्वत्वसम्ब-
न्धावच्छिन्नप्रकारता असमानाधिकरणा प्राद्या, "णो च सैंश्रद्धोः" इत्यत्र समानाधिकरण-
स्यैव सत्येन द्वित्वात्पूर्वं गादादेशो भवत्येव । चकतुरित्यादेस्तु एकारभ्यः आचारकि-
पोऽनभिधानाद्नभिधानम् । सत्यप्यभिधाने प्रत्ययान्तत्वादासुत्पत्योक्तरूपालाभः । उदा-
हृदादाचारक्रियन्तात्मनि, अविविपतीत्यत्र द्वित्वात्पूर्वं गुणेऽप्यत्रादेशे प्राप्तस्य निषेधस्य
प्रतिबन्धाय परिभाषाऽऽवश्यमेति चेत्तर्हि "द्विर्वचनेऽचि" इत्यत्र "अचः परस्मिन्" इत्यतः
पूर्वविधावित्यनुसृत्यं पूर्वत्वेन दृष्टस्यैव द्वित्वे कर्तव्ये इत्यर्थेन प्रवृत्ते तदाभावेन तदप्राप्तिरि-
ति शोध्यम् ॥ १० ॥

अन्तेऽपि पतेन सप्रमङ्गमङ्गनिरुक्ता । पूर्वाऽवतरणस्य शयितेत्यत्रेतेत्यस्यार्थेधातुकत्वं
कथमिस्थान्तहायां तदुपपादकजयोपोद्गतमङ्गत्वा तदनन्तरे "यदागमा" परिभाषां वक्तुमुपक्र-
मते—*नन्वित्यपि कश्चित्* । *अभिद्वनयति* । एवञ्च बाहकाभावेन स्वतन्त्रे दाशब्दे दाश-
ब्दप्रमर्षव्यवशास्त्वय । *नस्यानर्थकत्वादिति । अयमाशयः—"दाघाच्यदाए" इत्यत्र "दा"
इति त्रिसिष्टरूपीपादानेन, अर्थेयद्ग्रहणपरिभाषयाऽर्धंदाशब्दस्य ग्रहणेनात्र "आगमसमभि-
धायारं आगमवित्तिष्टस्यैवार्थस्त्वम्" इति सिद्धान्तेन, दाघटकशभागत्यानर्थकत्वम् । तदु-
पपादयति—*आर्धस्य वाच्यनेति* । *तत्रिरूपिता कल्पनीयेति* । यच्च पाश्चात्तिपमेन प्रतीय-
ने तन्मस्य वाच्यम् यथा गोशब्दस्य गोत्वमिति प्राप्तेः । *स्वप्नेऽपि* तथा चागमप्रवृत्ति-
स्यैव आगमत्तद्विः अनर्थकः तदर्थविरक्षयान्तद्विदितस्याप्रयोगादित्यनुमानमागमवदभि-
स्थाहास्यापविनिगमकम् ।

भैरवी ।

रूपमिति शस्त्रीयोपस्थितिसत्त्वाच्चेत्यपि बोध्यम्; णत्वात्मककार्यकालपक्षाभिप्रायेणैयमाशङ्क्य ।
तत्त्वप्रकाशिका ।

यत्तु न्यायस्य भूयादित्यत्र "त्" लोपाभावः, भूयास्तामित्यत्रेडभावात्, एधिर्धीध्वमित्यत्र मूर्धन्याभावः फलम्, अन्यथा सतोऽध्वमित्येतेपाठमर्थवत्त्वेन लोपादीनां प्रवृत्तितुं वारा स्यादिति तत्र, आद्ये ङ्याप्साहचयेण लुप्यमानप्रत्ययानवयवस्य ह्रलो ग्रहणेन, द्वितीये धातोः परस्येत्स्येन यासुदा व्यवधानात्, तृतीये इइभिन्न इणः ग्रहणेनादोपात् ।

यदपि फलोपभाषकतारूपजनकतायाः ग्रहणे कामिनोजिज्ञासादिप्रतिबन्धरुवशादौ धाजनेने प्रणिद्रातेत्यादौ घुत्वानापत्तिः, स्वरूपयोग्यतायाः ग्रहणे प्रकृते दाशब्देऽपि सत्त्वादवतरणासङ्गतिः । अत अर्थविषयकबोधजनकत्वमिति परित्यज्य, अर्थविषयकबोधजनकत्वप्रकारकतात्पर्यविशेष्यत्वरूपमर्थवत्त्वं वाच्यम्, दायववर्तिनः तस्यापि समुदायस्य प्रत्येकानतिरिक्ततया दाशब्दे प्रकृते सत्येनावतरणासङ्गतेस्तादृशस्यमिति तदपि न । तादृशतात्पर्यविशेष्यत्वप्रतियोगिकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकधर्मवत्त्वरूपस्याध्वत्वस्य ग्रहणेनादोपात् । अवच्छेदकत्वञ्चात्रान्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वं प्राङ्म । पर्याप्तिश्चायमेको घटः, इमौ द्वौ, इति प्रतीतिमाक्षिकः स्वरूपसम्बन्धविशेषः । एवञ्च प्रकृतेऽनुयोगितावच्छेदकधर्मः त्रित्वं न तु दागतद्वित्वं तस्य न्यूनवृत्तित्येनावच्छेदकत्वाभावात् ।

न च तत्सम्बन्धेन प्रत्येकावृत्तिधर्मस्य तत्सम्बन्धेन समुदायावृत्तित्वनिर्णयमात्रं दागतद्वित्वेऽपि तद्वन्तं इति वाच्यम् ? भवयवस्य समुदायातिरिक्तत्वस्वीकारेणादोपात्, प्रकारान्तरस्य सर्वथा दुर्बलत्वात् ।

ननु "अतिद्वौ" स्यादिना णेः पुद् विधीयताम्, णेरवयवत्वेन पुटोऽप्यार्धधातुकत्वात्तार्थवतीत्यादौ गुणानापत्तिर्दोषः "पुगन्त" इति सूत्रे पुगन्तग्रहणं च न कार्यमिति लाघवमिति प्रकृते प्रणितदातीतिवण्णत्वसिद्धिरिति चेन्न उत्तरसूत्रे पष्टगन्तस्य णेरनुवृत्तौ लुरु चुकादीनामन्त्यावयवत्वेन ह्यापयति धाजयतीत्याद्यसिद्धेः । न च तत्रापि युद् जुद् इति न्यस्यतामिति वाच्यम्, विलीनयतीत्यादौ गुणापत्तेः । न चोत्तरप्रयोगानुरोधेन णाविति सप्तम्यन्तत्वेन विपरिणाम इति न प्राप्पनुपपत्तिरिति वाच्यम् ? दापेर्लुङि पुङ्ङिशिष्टस्य णेर्लोपेऽदीदपदिष्ट्याद्यसिद्धेः, श्रवत्याकारस्योपधात्वाभावेन ह्रस्वासिद्धेश्च ।

न च इपृणावितिन्यासेन न कापि दोषः, धापयतीत्यादौ जिघ्रादेनापत्तेः । न च पप्रत्ययः विधीयतामिति वाच्यम् ? श्रोपयतीत्यत्र गुणानापत्तेः पितेतिन्यासेन तु न गुणनिर्वाहः पकारादिसार्धधातुकार्यधातुकयोः रित्यर्थेन प्रकृते व्यपदेशनिवदानेन निर्वाहेऽपि तदादिकिधेः फलभाषेनाप्रसूत्या भाव्यधातुकार्यधातुकारकणकार इत्यर्थे श्रोपयतीत्यत्र गुणापत्तेः । न च पनिहपितमङ्गत्वमिति वाच्यम् ? श्रोपानाशब्दादाद्यक्षणग्यन्तात् किपि गिधि धेषयतीत्यनिष्टापत्तेः । पकाररुपार्धधातुकइत्यर्थेन तु न निर्वाहः पुग्विपायके धातोः रित्यन्धाननुवृत्त्या पकारस्यार्धधातुयथाभावेन द्वेषयतीत्यसिद्धेः ।

णत्वात्मककार्यकालपक्षेति न यथाद्देशपक्षे, तत्र प्रयोजन विशेषानुद्देशेन धातुमङ्गलमन्तरमेव धुर्मङ्गलां मन्प्रति पुत्रयपि गृहीतमीजाल्मरणेन णन्वयस्य मूलमत्त्वात् । किञ्च कार्यकालेऽपि 'पूर्वं धातुः साधनेन पुत्रयने' इति मने, न पुनह्यमर्गणेति मने, पूर्वमेव प्रनिष्पन्नां योगं धुर्मङ्गलायामन्तरङ्गतया पूर्वमेव णत्यप्रवृत्तेरिष्टमिद्धेः, एतदपि अङ्गमङ्गलपरिभाषां स्विकृत्यां प्राचीनानां मने तत्रार्थरहात्परनिमित्तस्य पुत्रा विनासापन्मशरत्वं धुर्मङ्गलाया अप्रवृत्तेः, न मङ्गलां पुत्रं मरीचानां मने किञ्च पुत्रो वदिरङ्गनयाऽभिव्यह्येन दा पुत्र्येव पुत्रं भविष्यतीति बन्धुनन्तु 'यत् क्रियायुक्ताः प्राद्वन् प्रत्येव गरपुरवर्गं मङ्गलाः' मङ्गलांति नियमेन सुपो-

यदागमास्तद्गुणीभूतास्तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते ॥ १ ॥

यमुद्दिश्यागमो विहितः स तद्गुणीभूतः शास्त्रेण तदवयवत्वेन बोधि-
भैरवी ।

यदागमेतिपरिभाषार्थमाह—*यमुद्दिश्येत्यादिना* । यद्यपि परिभाषायां यदागमा इति बहुव-
चनान्तं, तथापि तत्सङ्ग्राहकवाक्यमित्यभिप्रायेण, इदञ्चैकवचनं प्रत्येकमेव लक्ष्यसंस्कारो ल-
क्षणेन भवतीत्याशयेन । अस्यां यत्तच्छब्दौ कार्थियपौ । तद्गुणीभूत—इत्यस्य व्याख्या—
शास्त्रेणेत्यादि । शास्त्रमत्राद्यन्तादित्यादिशास्त्रसहितमतिर्दीप्त्यादि । लोके यथा देवदत्तेत्या-
दिशब्देन व्यवहृतस्य पश्चाद्ग्राहक्येऽपि देवदत्तेति व्यवदेशहानिर्न भवतीति दृश्यते तथाऽत्र
शास्त्रेऽपि यादृशागमेन पूर्वकालजातव्यवहारहानिर्न भवति तादृशागमेन तद्व्यवहारविषयता-
तत्त्वप्रकाशिका ।

दूदेशपक्षे पूर्वं घुसंज्ञायां सत्यामपि प्रकृते निशब्दादौ तन्निरूपितोपसर्गत्वाभावेन गत्वाप्रवृ-
त्तिः । उपसर्गत्वस्य जन्यबोधविषयीभूतक्रियाविशेषविषयकतात्पर्यप्राहकत्वे सति प्राच्यन्यत-
मत्वरूपत्वेन जन्यत्वस्य निरूपकांशे साकाङ्क्षत्वेन, किन्निरूपितजन्यताबद्बोध इत्याकाङ्क्षायां
‘नेगंद’ इत्यत्र प्रत्यासत्या गदादिनिरूपितस्य ग्रहणेन प्रकृतेऽर्थवत्त्वस्य दापि सत्त्वेन घुपदप-
यांसजनकतानिरूपितजन्यताबद्बोधविषयीभूतक्रियाविशेषविषयकतात्पर्यप्राहकतायाः प्रगिशा-
ब्देऽसत्त्वात् । एतेन पूर्वं धातुस्वरसंगणेति मतमपि प्रत्युक्तम् । नवीनानां मतेऽपि ‘स्थादिष्व-
भ्यासेन’ इत्यादिनिर्देशेनासिद्धशास्त्रप्रवृत्त्युत्तरकालिकसापादिकशास्त्रप्रवृत्तिप्रयोगो ज्यासिद्धशा-
स्त्रनिमित्तविनाशसम्भावनायां पूर्वमसिद्धशास्त्रस्याप्रवृत्तिरितिकल्पनेनादोषात् । अन्यथा छा-
धातावन्तरङ्गतया पूर्वं घुत्वे पश्चाद्घातुसंज्ञोक्तं सत्त्वेऽपि टकारश्रवणापत्तौ निर्देशामङ्गतिः स्पष्टैव ।
प्रकृते तु सापादिकशास्त्रप्रवृत्त्या श्रैपादिकशास्त्रनिमित्तविनाशः घुसंज्ञानिमित्तविनाश-
द्वारा परंपरया बोध्यः । संज्ञाशास्त्राणां विधिनिमित्तनिमित्तकत्वेनान्तरत्वाङ्गभावाच्च । अत
एव ‘न यासयोः’ इत्यादिनिर्देशः सङ्गच्छते । अन्यथा परनिमित्तकत्वेनात्वस्य बहिरङ्गासिद्ध्या
गुणसंज्ञाया अप्रवृत्त्या पररूपाप्रवृत्तेः निर्देशासङ्गतिरिति बोध्यम् । न च तथापि विभक्तिनि-
रपेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वं, ‘नाजानन्तर्यं’ इति निषेधात् । न चैवमप्यदावितिनिषेधेन घुसंज्ञाया
अप्राप्तिरितिवाच्यम् ? ‘अपिद्वग्रहणं कर्तव्यम्’ इतिवार्तिकेन फलेक्याय प्रकारेत्संज्ञरूपापः
प्रतिषेधात् वान्तस्य प्रतिषेधाद्वा । पान्तनिर्देशस्तु दत्त्वेन ।

केचित्तु ‘सर्वे सर्वपदादेशाः’ ‘अनागमरूपाणां सागमरूपादेशा’ इति न्यायान्वां दास्थानिकाना-
देशातां दापि प्रतिपाद्य स्थानिवद्भावेनैकदेशविहितन्यायेन वा दापि सुत्वमादायावतरणापङ्क्ति
यदन्ति, तन्मुधेव स्थानिवद्भावाप्रवृत्तेर्धन्वृत्ता वक्ष्यमाणत्वात् । विकारपदेन स्थाने जाय-
मानहासवृत्त्योरेव ग्रहणेनागमविषये एकदेशविहितन्यायाप्राप्रवृत्तेश्च । अत एव लोपागमवर्णवि-
कारेभ्यस्त्वप्रागमात्पृथक् विकारव्यवहारोऽप्युपपद्यते । प्रकृतिग्रहणे ण्यधिकृत्यापि ग्रहणमित्य-
पि न शरणम् । कुत्वविषय एव तस्याः प्रवृत्तेः । येऽपि ‘लक्षणप्रतिपदोक्त’ परिभाषयाऽवतरणा-
सङ्गतिं यदन्ति तेऽप्यन्याः । ‘आगमादाग्रहणेऽप्यविशेषः’ इति तत्प्रतिषेधात् । न चानयान-
र्थकृत्यापि दाशब्दस्य घुसंज्ञेति वाच्यम् ? अर्थवत्परिभाषाविषयेऽस्या अप्रवृत्तेः । अत एव
जन्मतः प्राकालिकविशेषणानां त्यागाभावो मोमांसकैः स्वीकृत्यत इति बोध्यम् ।

यमुद्दिश्येति यस्यागमा इति विग्रहः । उद्देश्यत्वं पदार्थः अवयवत्वावच्छिन्नविषय-
ताश्च इति आगमपदार्थः । मूढे ‘विहित’ इति तु फलितार्थरूपनम्, आगमपदेनैव सत्ताभा-
त् । पदार्थस्योद्देश्यतायाः विषयतायामन्वयः । *तत्पर्याहकति* । तत्र, यदागमा इति
बहुवचनान्तम् । *कार्थियपौ* आगमिपौ । *तद्गुणीभूत इति* । गुणादत्र अवयवपरः । आ-
शेषितत्वं चिप्रत्ययार्थः । क.प्रत्ययार्थो विषयताश्चयः । ननु ग्रहणे ज्ञानमुधारणन्या, तस्य

तोऽतस्तद्ग्रहणेन तद्ग्राहकेण तद्बोधकेन शब्देन गृह्यते बोध्यत इत्यर्थः । तत्र तद्गुणीभूता इत्यंशो बीजकथनम् । लोकेऽपि देवदत्तस्याङ्गाधिक्ये तद्विशिष्टस्यैव देवदत्तग्रहणेन ग्रहणं दृश्यते । यमुद्दिश्य विहित इत्युक्तेः प्रनिदास्यतीत्यादौ न दारित्यस्य घुत्वम् । “आने मुक्” (७-२-८२) इति मुग्विधानसामर्थ्यादेवाऽनित्या । अन्यथा ‘पचमानः’ इत्यादावकारस्य मुकि भैरवी ।

वच्छेदकधर्मातिदेशो विशिष्टे भवतीति लोकसिद्धेयम् ।

यस्य तु परिमाणस्याङ्गाधिक्ये तादृशपरिमाणवत्त्वेन यथा लोके न व्यवहारस्तथात्र शा-
खेऽपि, पश्चादागतागमसहिते पूर्वं जातव्यवहारविघट्टकागमसहिते न तद्व्यवहारः । अत्रायं मा-
नमपिबध्यति—*आने मुगित्यादिना* । बोध्यत इत्यस्य, समुदाय इति शेषः । अस्याः परि-
भाषाया लोकसिद्धत्वमभिव्यञ्जयति—*तत्रेत्यादिना । लोकेऽपीत्यपिशब्दः शास्त्रसमुच्चारकः ।
अत्र यथाधिकाङ्ग विशिष्ट एव देवदत्तशब्देन व्यवहियते नत्वधिकाङ्गरहितस्तथान्नापि उत्तरकाल-
जातागमसहितस्यैव तद्ग्रहणेन ग्रहणत्र तु तद्ग्रहितस्येति बोध्यम् । *न घुत्वमिति* । रेफस्य
घुसंज्ञायोर्यसमुदायोद्देशेन विधानाभावादिति भावः । यमुद्दिश्येत्यनुपादाने तु रेफस्याका-
रावयवत्वाद्यवयवावयवस्य समुदायावयवत्वाद्दारित्यस्य घुत्वव्यवहारे मति नैर्णत्वापत्तिः स्या-
त् । यदुक्तं पूर्वत्र, “पूर्वकालजातव्यवहारविघट्टकागमसहिते न तद्व्यवहारः” इति तत्र मानमुदा-
ट्याति—*आने मुगित्यादिना* । *अन्यथा* । अनित्यत्वानङ्गीकारं । अङ्गस्यातो मुगित्यर्थ-

तत्त्वप्रकाशिका ।

ग्रहणं नहि सम्भवतीत्याह मूले—*तद्ग्राहकेति-।* कर्तृबोधकः ल्युट्प्रत्यय इति भावः ।
धोत्रे आन्तिवारणाय आह—*बोधकेनेति* । *बीजकथनमिति* । तद्ग्रहणेन गृह्यत इत्यंशो
‘तुकथनम् । तद्गुणीभूता इत्यंशे ‘यदागमा’ इति बीजकथनमित्यपि बोध्यम् ।

एवञ्चानुमानगम्येयम् । तथाहि—स्वेतरत्व स्वीकृतेश्चावयवेतरत्वोभयमन्वयेन स्ववि-
शिष्टाघटितत्व स्वघटितत्व स्वीकृतेश्चावयवघटितत्व त्रितयमन्वयेन आगमविशिष्टः
आगमिबोधजनरूपद्वयबोधविषयताभयः, आगमिनिरूपितायवदत्तप्रकारकाहार्यज्ञानविष-
यत्वात् । अधिकाङ्गदेवदत्तवत् । दापीति ष्यन्ते व्यभिचारवारणाय स्वविशिष्टाघटितत्वेति ।
दाघटकापमादाय तद्वारणाय मन्वन्धघट्टकद्वितीयमन्वन्धः । पुकमादाय तद्वारणाय प्रथमः । न
च स्वरूपामिद्विः, आगमविशिष्टस्तत् गुणीभूतः, आगमिनिष्ठोद्देश्यतानिरूपितावयवत्वात्-
च्छिन्नविषयताश्रयत्वादित्यनुमानेन यथे तत्माघनात् अत्र घानुह्ले “आघन्तौ टकिनौ” इ-
त्यादियद्वृत्ते तत्तद्विधिनाहमेव । ज्यासि विवृणोति—*लोके यथेति* ।

ननु यदागमा इत्यत्र निरूपितत्वं पष्ठार्धस्तस्य चावयवपदार्थेऽन्वयोऽस्त्वत आह—*य-
मुद्दिश्येति* । *विधानाभावादिति* । अपितु “उरणरपरः” इत्यगमुद्दिश्य विधानमिति भावः ।
अवयवावयवम्येति अक्षरावयवः समुदायावयवो भवतीति न्यायान् । अत एव लोके शरी-
रावयवपरस्यावयवगानाङ्गुल्यादीनां शरीरावयवत्वम् । अत एव “शरीरे” इत्यत्रातमाभित्य जा-
सस्य शः समुदायावयवमन्वन्धेन भाः घानुह्ले “शोः सार्वधानुके गुण” इति गुणसिद्धिः ।

यत्तु दधिच्छाद्यनी रथत्र “तिट्टिनटः” इति निपातसिद्धिरिति तत्र “ट्टेच” इत्यत्र पूर्वपद-
मभ्याहृत्य इन्वान्तपूर्वपदस्य सुग्विधानेनादोषात् । न च परमं दधिच्छादावयवत्वस्य वृक्षप्रचल-
नन्यायेन त्रुः समुदायावयवस्थाप्रिधातो न न्यादिति चाक्षयम् ? पदद्वयनिमित्तमत्रुकी बहिर-
द्गाविद्वन्नेन त्रियासस्य सुत्वत्वात् ।

वे विष्णु “पदस्य” इत्यभ्याहृत्य गच्छन्तीत्येतदर्थम् “द्वयुगमियमां चः” इति छ विधाप

अनया परिभाषया विशिष्टस्य स्वर्णदीर्घं तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव ।

भैरवी ।

नाकारोद्देशेन सुग्विधानात्, मकारविशिष्टस्यातोऽङ्ग्रहणेन प्रहणे सति आकारसहितस्य तस्य स्थाने स्वर्णदीर्घः स्यात् । यत्तु मुक्तिं कृते मकारसहितस्य स्थानित्वेन समुदायान्तरतमो दीर्घं औकारः स्यादागमाभावे त्वाकार एव स्यादिति फलभेदस्य स्पष्टतया कथं सुग्विधानसामर्थ्यमिति तन्न । मुक्तिं कृते तद्विशिष्टेऽत्वातिदेशेन तद्विरुद्धस्यामृत्वस्याव्यवहारात् स्थानित्वेन कण्ठगोष्ठ्यव्यवहारो न, किन्तु कण्ठग्यवहार एवेति केवलकण्ठ्य एवाऽदेशः स्यादिति फलभेदाभावात् । अत एव मकारसहितसमुदायस्य यो दीर्घः सोऽनुनासिकः स्यादिति सुग्विधानसामर्थ्यं दुरुपपादमिति प्रलपितमप्यपास्तम् । पूर्वस्याङ्ग्रहणेन प्रहणात् तस्मिन्ननुनासिकत्वबुध्यभावेनाक्सहिताकारस्य स्थाने निःशुनासिक एव स्यात् ।

ननु पचमान इति स्थिते दीर्घस्य मुक् “आतो डित” इतीयादेशस्य च प्राप्तावनवकारात्वेन दीर्घाद्यके इयादेशे कृते ‘सर्वं सर्वपादेशाः’ इति न्यायेन समुदाये आननुडौ मुक्प्राप्तिः मुक्तिं कृते न दीर्घप्राप्तिरिति सुग्विधानसामर्थ्यं दुरुपपादमिति चेन्न । बाध्यविशेषचिन्तया मु-
तत्त्वप्रकाशिका ।

पृच्छति प्रहण इति रूपे इष्टार्पितं कृत्वा दधिच्छाद्यतीत्यत्र निघातं साधयन्ति ते त्वमान्याः “प्र-
हणे चासन्नकाले” इति निर्देशस्यासङ्गत्वापत्तेः ।

अन्ये तु वृद्धित्यत्र प्रत्ययलक्षणेन कुद्न्तत्वमादाय प्रादिपदिकत्वं यथा, तद्वदधिदित्यस्यापि प्रत्ययलक्षणेन पदत्वं वदन्ति । यत्तु वाणेन च्छिन्नतीत्यत्र निघातः प्रयोजनं तन्न “पूर्वोत्तरपदेति” परिभाषायामेकादेशपदस्य संहिताधिकारे विहितकर्णोपलक्षणत्वस्य रात्रिमर् इत्याद्यर्थमवश्यं स्वीकार्यत्वेन तथैव पूर्वं तुको निघातसिद्धेः । गीः पुरित्यत्रेकारोकारावयवरेफस्य समुदायाद्यत्रत्येन दीर्घः फलमित्यपि न “उरण्पर” इत्यनेनावयवत्वविशिष्टपरस्परविधानात् ।

वस्तुतस्तु शेरत इत्यत्र स्तः समुदायावयवतेऽपि माहकाभावेन गुणानापत्तावश्यं तस्मिन्नाये माहकत्वं स्वीकार्यम् । एवञ्च प्रनिदारयतीत्यत्र सुत्वारपत्तेस्तादवस्थम्, अत आगमात्प्राक्कालिकस्यावयवावयवस्य समुदायावयवत्वं न्याय्यम् । अत एव “माथं चिरं प्राहेः प्रगे” इति सूत्रे द्युदयुलोष्टित्वं चरितार्थम् । एवं च यन्निरूपितावयवत्वावच्छिन्नविधेयताध्व इत्यर्थेऽपि न दोषः । नच शेरत इति न फले ‘शीडोरत्’ इति न्यासेन ‘सार्वाधुतुः’ इति विषयमसम्प्राश्रयणेन वेष्टसिद्धेरिति याच्यम् ? प्रदीव्यमान इत्यत्राकारावयवस्य मकारस्य समुदायावयवत्वेन “तास्यनुदात्तेत्” इतिस्वरसिद्धेः फलत्वात् ।

परंतु यत्रिष्टोद्देश्यताया अपर्यात्त्वाऽपि प्रहणेन शेरत इत्यस्यानर्थैव निवाहि प्रनिदारयतीत्येतदर्थम् द्युदयुलोष्टित्वरणेनागमविधानात्प्राक्कालिकस्योद्देश्यस्य प्रहणेन यमुद्दिश्येति-
ग्रन्थप्रवृत्तिरित्याहुः । *समुदायान्तरतम इति* । कण्ठगोष्ठ्यस्थानतयेति शेषः । *औकार इति* औकारस्याप्युपलक्षणम् । *अव्यवहारादिति* अतिदिश्यमानधर्मविरुद्धस्वाध्वधर्मप्र-
युक्तकार्याभावस्यातिदेशस्वभावसिद्धत्वात् ।

फलभेदाभावादिति । केचित्तु तावन्मात्रफलकत्वे उदानस्येति घटेत्, औदानस्येतिन्यासेन तु न निर्वाहः, “अतो गुण” इति परत्वे औकार एव विधेयः स्यात्, तस्युदानस्येतिन्यासे विधानसामर्थ्यात् पररूपस्य बाधेन कदाचिदौकारोऽपीति मुमाऽभेदः । लाघास्त्वाधन्तावि-
त्यस्याप्रवृत्त्येत्यपि वदन्ति* । *आननुडौ मुक्प्राप्तिरिति* । एवं च तत्रकौण्डिन्यन्यायेन इया-
देशाभावे पुनसुग्विषये इयादेशप्राप्तिरिति भावः ।

यत्तु मुक्तिं कृतेऽत इति तपरकरणाधेयादेश इति तन्न, पचमान इत्यप्रादुपदेशपुनस्वरमा-
धरपरभाष्यप्रामाण्येन यदागमद्वयस्य तरत्येनाऽव्यापृतेः । *न दीर्घतासिरिति* तन्नन्यायेन

तेन 'दिदीय' इत्यादौ यणादि न, 'जहार' इत्यादौ "आत औ णल" (७-१-३४) इति च न ।

भैरवी ।

ग्विधायकशास्त्रस्य 'येन नाप्राप्तिन्यायेन' दीर्घयादेशोभयाबाधकत्वात् । तथाहि-कृतेऽपीयादेशे मुकः प्राप्तिरितोयाद्देशस्यैतद्विषयत्वाभावे सम्पादिते सति केवलसवर्णदीर्घस्यैव प्रसिस्तेन मह मुकः स्पद्धायां तत्सर्गो दीर्घे कृते न मुकः प्राप्तिरिति येन नाप्राप्तिन्यायविषयताया अभावेन निरवकाशत्वेनैव मुका दीर्घबाध इति मुकि कृतेऽपि दीर्घः स्यात्तथाच सति मुग्विधानस्य वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेत्याशयात् ।

तेन । यदागमा इति न्यायस्यानित्यत्वेन । *दिदीय इति* । अत्र "दी ऐ" इति स्थितेऽन्तरङ्गे युडागमे कृते ततो द्वित्वे यदागमन्यायेन युइविशिष्टस्यात्त्वे "एनेकाच" इति यणु स्यात् । न चाकृतेऽपि युडागमे यणादेशे "यणो मय" इति यस्य द्वित्वे तादृशी रूपं सिद्धमेवेति वाच्यम् ? यत्रयसिद्धयर्थेनतस्यावश्यकत्वात् ।

ननु युटि कृतेऽपि यदि यणादेशस्तर्हि "बुग्युटाबुवह्यणोः" इतिवार्तिकवैयर्थ्यमिति यणु न भविष्यतीत्यत आह—*जहार इति* । अत्राकारोद्देशेन रेफविधानादाद्ग्रहणेन रेफविशिष्टस्य ग्रहणे स्यात् । न चादन्तादङ्गात्परस्य णल इत्यर्थे रेफविशिष्टस्य प्रनिदारयतीत्यत्रेव नादन्ताद्भवमिति कथमात इत्यस्य प्राप्तिरिति वाच्यम् ? भाष्यरीत्याऽऽतः परस्याङ्गसंज्ञानितत्वप्रकाशिका ।

दीर्घस्यापि बाधादित्यभिमानः । *येन नाप्राप्तिन्यायेनेति* तत्ककौण्डिन्यन्यायेनेतिभावः । *एतद्विषयत्वाभावात् इति* तत्कन्यायेन बाधात् । *विषयताया अभावेनेति* । तदप्राप्तिसौम्येऽचार्गितार्थं सति कृते चारितार्थ्यविशिष्टत्वत्रन्यायस्य विषयस्तस्यात्राभावेन । *दीर्घः स्यादिति* । रमायामित्यादाविव निरवकाशत्वेन बाधे पुनस्तत्प्रवृत्तेरक्षतत्वात् । *वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति* । न च मुगभावे सवर्णदीर्घे बाधित्या इयादेश एव स्यादिति तद्बाधनार्थं मुकश्चारितार्थ्यमितिवाच्यम् ? तद्बाधमाप्रफलकत्वे "अतो दीर्घो यत्रि" इत्यस्य स्थाने "अत उर ने दीर्घः" "इदासः" "यत्रिच" इति न्यासेन ईदास इत्यत्र ईइति दीर्घग्रहणाभावरूपपक्षेन च विशिष्य दीर्घविधानात्तद्बाधसिद्धेः । एतेन "आतो छित" इत्यनन्तरज्ञानस्येत्यादिन्यासकल्पने गौरवपस्तत्वाद्युक्तमितिबोध्यम् । न च मुग्विषयेऽप्रवृत्तिरित्येव कल्प्यतामिति वाच्यम् ? बाधापेक्षयाऽनित्यत्वकल्पनस्य लघुभूतत्वात् घटुलस्य संस्कारानुरोधाच्च ।

यन्तुतन्तु 'यम्भवति मामानाधिकरण्य' इति न्यायेन अदन्ताङ्गस्य मुगित्यर्थ उचितः । करिष्यमाण इत्यादौ स्वयमित्यर्थे उपदेशविधिनेपणकृतदन्तविधिरायस्यकत्वेन साबंधातुकप्रत्ययेणोपस्थितत्वात्सिद्धिनेपणकृतेऽप्यदन्तविधेर्युपस्थितेन च्यत्स्योपस्थित्यन्यागन्तत्वादेः परे यम्भाबंधातुकमित्यर्थेनादन्तोपदेशमानान्ततदादिग्रहणेन मुग्विशिष्टस्य ग्रहणात्पञ्चमात्र इत्यादौ "ताम्ययुरात्ते" इतिस्वरसिद्धिः सुकृमा । अनुपदेशभक्तस्तद्ग्रहणेनेति भाष्यन्तु फलिभार्थवर्गन्या नेपम् । एवञ्चाङ्गग्रहणेन मुकौ ग्रहणेऽप्यरूपग्रहणेनाङ्गग्रहणात्तद्ग्रहणनित्यत्वज्ञापकम् । किन्तर्हि णपकमित्यपेक्षायां "न पदान्ताम्" इत्यत्रानां ग्रहणे बोध्यम् । अन्वधा पण्गामित्यत्र "यधि, भम्" इति भवेन जटत्वाप्रवृत्त्या एववप्राप्तिर्दुर्लभेति दिक् ।

यणु स्यादिति । इयदन्तु न प्राप्तिः, तत्कन्यायेनेवद्यो युटा बाधात् । अत एव द्वित्वोत्तरमपि न प्राप्तिः, स्वोद्देश्यतायावच्छेदकावच्छिद्यतिरिक्तत्वेन सद्योचात् । एतेन "बुग्युटो" इत्यत्र यत्रि यदोःप्युपस्थितम् । यणादिनेत्यत्रादिना इयदोऽपि संप्रहः, इति वदन्तः प्रत्युक्ताः । यगन्तु नेपत्वम् युटा बाधः, तदप्राप्तिर्भागे चमर्ष के दोष इत्यादौ युटश्चारितार्थ्यात् । *जहा-रस्यादाविति* । आदिना यण्गामिनि इत्यादीनां संप्रहः भाषे नामिं शाम्पुत्र्या एत्वप्रवृत्तिर्भे

न चाकारादेर्वर्णस्य वर्णान्तरमवयवः कथमिति वाच्यम् ? वचनेनाव-
यवत्वबोधनात् । तस्य चावयवत्वसाद्दृश्ये पर्यवसानं बोध्यम् । न चोक्त-
ज्ञापकाद्वर्णप्रहणेऽस्या अप्रवृत्तिरिति वाच्यम् ? "आनेमुक्" (७-२-२२)
इति सूत्रे भाष्येऽकारस्याङ्गावयवस्य मुगित्यर्थे 'पचमानः' इत्यत्र 'तास्यनुदा-
त्तेत्' (६-१-१८६) इति स्वरो न स्यादित्याशङ्क्यादुपदेशभक्तस्तद्प्रह-
णेन प्राहीष्यत इत्युक्तेरसङ्गत्यापत्तेः ।

किञ्च ङमन्तपदावयवस्य ह्रस्वात्परस्य ङमो ङमुडित्यर्थे 'कुर्वन्नास्ते'
भैरवी ।

मित्तस्य णल इत्यर्थस्यैव सत्त्वात् । न च णलोऽकारात्मकस्य सन्निपातेनारित्यस्य सिद्धिरिति
पुनस्तस्य स्थाने आदेशो न, उपजीव्यविरोधादिति वाच्यम् ? "तौ सत्" इतिनिर्देशेन विभ-
क्त्यादेशे उपजीव्यविरोधस्यान्याप्यत्वमूलकसन्निपातपरिभाषाप्रवृत्त्यनङ्गीकारात् ।

केचित्तु "यामुदपरस्मैपदेपूदात्त" इति सूत्रेणोदात्तविधानं यदागमन्यायस्यानित्यत्वे ज्ञा-
पकमित्याहुः । तत्तुच्छम् । भूयासमित्यादौ चारिताध्यात् । दिदीय इत्यादिस्थले शङ्कते—
कथमिति । अङ्गुल्योः परस्परमवयवावयविभावादर्शनादिति भावः । गगनकुसुमवद्वचनेना-
मतो योपनङ्गमत् आह—*तस्य चेत्यादि* ।

सामान्यतो नानित्यत्वं किन्तु वर्णपहणे उक्तन्यायाप्रवृत्तायेव मुखिविधानं ज्ञापकमिति वा-
दिमतन्निरस्यति—*नवेति । *इत्यर्थे* सिद्धान्तात्मके । *अदुपदेशभक्त इति* । तस्य स्वरवि-
धायकस्य उपदिश्यमानाकारान्तस्येत्यर्थः । अत एव हतो ह्य इत्यादौ नातिप्रसङ्गः । वर्ण-
स्य प्रहणे विनेपणतया विनेप्यतया योभयत्र यदागमन्यायप्रवृत्तिः । यदागमा इति परिभा-
षार्थस्य यमुद्दिश्य य आगमो विहितः स तन्निष्ठविनेपणत्वविशेषत्त्वान्यतरविषयताकबोधज-
नकशब्देन गृह्यत इत्यकारकस्य स्वीकारात् । एतन्स्वरविधायके सूत्रे वर्णस्य विनेपणतया प्र-
हणेऽपि परिभाषायाः प्रवृत्तिमुक्त्या, विनेप्यत्वेन प्रहणेऽपि तद्प्रवृत्तौ दोषमाह—

किञ्चेति । *इत्यर्थे इति* । तत्र हि, ङमुडि पदादिति पहणे कर्त्तव्यम् । इह माभूत्, दण्डि-
ना शकटिना, तर्हि वक्तव्यं न वक्तव्यम्, पदादिति वनेते, एवमपि परमदण्डिना परमच्छ्रि-
णेति प्राप्नोति, नैव दोषः । 'उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ' इतिप्रत्ययलक्षणग्रह भवति । एवमपि
पदादिति वक्तव्यम् । यदि तत्र प्रहृतं, प्राक् मुपि हृतसनादित्येवन्तत् । एवं तर्हि नम एवायं

तत्त्वप्रकाशिका ।

स्यादन्त्ये ह्राद्व्राजसदसौ लुमि यदागमपरिभाषया मीत्यस्य इप्रहणेन प्रहणे सवर्णदीर्घं इनि
इति रूपं न स्यात् ।

यसु निर्दिश्यमानपरिभाषया न दोषं इति तद्य स्यानिनिर्गापकरिभाषाणां स्यानिनिर्गा-
यकत्वे न प्रवृत्तिरितिनिषेधेन तद्प्रवृत्तेः । अत एव "नात्रेदितम्भान्त्यस्य तु वा" इति सूत्रस्या-
न्त्यपहणे परितापम् । अन्ययालोन्त्यपरिभाषयैव सिद्धेस्तद्वैष्यं स्पष्टमेव । अत एव "अभि-
पूर्यः" इत्यत्राक्रोऽनुवृत्तिश्चरितायांऽन्वयाऽमः पूर्वं इति न्यासेन "आदेः परस्य" इत्युपल-
स्यात्तद्वैष्यं स्यात् ।

यसु आदिना भयेपुरित्यस्य सेपहः । अन्यथा "अतो येपः" इत्यादेशेन तन्निष्ठस्यैवपुम्पि-
स्योऽनुपहणेन प्रहणे "उभ्य पदान्तात्" इति परस्परपरिभारिति तत्र । यामुडि उभ उद्देश्य-
दशभाषेन परिभाषाया अप्रवृत्तेः । *अदुपदेशभक्त इति* । अन् उपदेशो यस्य तस्य भक्तः अ-
वयव इत्यर्थः । यन्मन्तद्वयगोऽन्मन्तद्वयोपेन तन्निष्ठः चर्त्तव्येन यदागमपरिभाषयैति भा-
वः । *विनेप्यतया* यन्माप्रवृत्तिपर्यायेति भावः । *विनेपणतया* तद्विनेपणतया ।

इत्यादौ ङमो ङमुडागमे एत्वप्राप्तिमाशङ्क्य 'यदागमो' इति न्यायेनाद्यन-
स्यापि पदान्तग्रहणेन ग्रहणात् "पदान्तस्य" (८-४-३७) इति निषेध
इति । अनया परिभाषया आगमानामागमिधर्मवैशिष्ट्यमपि बोध्यत इत्या-
शयक "ङमुट्" (८-३-३२) सूत्रस्थभाष्यासङ्गतेः ।

भैरवी ।

ङमुट् क्रियते, कथं, पदस्येति वर्तते ङम इति च नैवा पञ्चमी, का तर्हि ? सम्बन्धपक्षे इस्वा-
दुत्तरस्य पदान्तस्य ङमो ङमुट् भवतीति, यदि ङम एव ङमुट् भवति कुर्वन्नास्ते. "रपान्यां-
नोणःसमानपदे" इति शब्दं प्राप्नोति पदान्तस्य इति प्रतिषेधो भविष्यति पदान्तस्येत्युच्यते
नैव पदान्तः पदान्तभक्तः पदान्तग्रहणेन प्राहिष्यते । एवमपि न सिद्ध्यति, उक्तमेतत् न वा
पदाधिकारस्य विशेषणत्वादिति, एवं तर्हि पदे इति वर्तते । क प्रकृतम्, "उञ्चि पदे"
इति एवमुक्तम् । तत्र कैयटः एवं तर्हि ङम एवेति । ङमा पदस्य विशेषणोत्तदन्तविधिना
ङमन्तस्य पदस्यागमो त्रिधीयमानो दण्डिनेत्यादौ ङमन्तपदाभावान्न भवति । नवा
पदाधीति । पदस्येति नहि विशेष्यं किं तर्हि विशेषणमतस्तदन्तविध्यभावाद् दण्डि-
नेत्यत्र ङमुट्प्रसङ्ग इति एतादृशभाष्यकारोक्त्या ङमन्तपदावयवेत्यर्थ एव नास्तीत्यर्थ-
कथनेन ध्वनितम् । *आद्यनस्य* आगमनस्य ।

ननु कुर्वन्नास्त इत्यत्र आगमनकारस्योक्तरीत्या पदान्तत्वमिति यदुक्तं तदसङ्गतम् 'यदा-
गमा' इति परिभाषयाऽऽगमविशिष्टस्य समुदायस्यागमिधर्मातिदेश एव युक्तो ननु आगममा-
त्रस्येति कथं 'कुर्वन्नास्त' इत्यत्र शब्दापत्तिवारणमत आह *अनया चेति* । आगमिधर्मवैशि-
ष्ट्यमपीत्यदिशब्द आगमानामित्युत्तरमर्थक्रमेण द्रष्टव्यः । अस्मिन् पक्षे यदागमा इत्युत्तर-
मपीतिषो बोध्यः । *तदग्रहणेन । इत्यस्यागमिप्राहकवर्णन । *पृच्छन्ते । ज्ञानविषयोकि-
यन्त इत्यर्थः । एवञ्चागमी यद्धर्मप्रकारकज्ञानविषयो भवति तद्धर्मप्रकारकज्ञानविषय आगमो-
ऽपि भवतीति फलितम् । अङ्गुल्याद्यवयवावच्छेदेनापि अङ्गुलिव्यवहारस्य तस्मिन्नवयवे वणा-
दिमद्भावदर्शनादयमप्यर्थो लोकदृष्ट एवेति बोध्यम् ।

ननु वर्णस्य विशेषणतया ग्रहणे परिभाषाप्रवृत्त्युपपादनमप्ये 'पचमान' इत्यत्र वा स्वरा-
मिदिरक्ता सा कथं, पचमान इत्यत्र पचमान इत्यवस्थायाम् मुक्तः "तास्यनुदात्तेत्" इत्यस्य च
प्राक्तावपरनिमित्तकत्वेन स्वरस्यान्तरङ्गत्वात्पूर्वमेव प्राप्तेः । न च "वाणांदाङ्गुल्यवयवः" इति
परिभाषाया पूर्वमुक्त एव स्वादिति वाच्यम् ? वाणंवरिभाषाज्ञापकस्यासिद्धपरिभाषाया
तत्त्वप्रकाशिका ।

इति भावः । *असङ्गत्यापत्तेरिति* । अयमभावः—यदि तद्वदितधर्मातिदेशस्या अप्रयुक्तिरित्यु-
च्यते तर्हि "आनेमुग्" इत्यास्याङ्गावयवस्याकारस्य मुगित्यर्थे 'पचमान' इत्यत्र "तास्यनु-
दात्तेत्" इति स्वरो न स्यादनुपदेशात्परत्वाभावादित्याशङ्क्या यदागमपरिभाषयादुपदेशत्व-
स्यापनवरभाष्यामङ्गतिः स्यात् । अनुपदेशत्वस्यावर्णवर्तितधर्मत्वात् । अनुपदेशत्वमित्यस्या-
कृतोपदिदपमानप्रमित्यर्थोऽङ् । शचि व्यपदेशित्वद्वारेणादन्तत्वे वाच्यम् । *बोध्यमिति* ।
एवञ्चागमानामिति परिभाषाऽपि यदागमशरीरेणैवानुमानगम्या । प्रयोगश्चेत्यम्—आगमा-
गमिधर्मवैशिष्ट्यकारकज्ञानविषयत्वात्तथा आगमिधर्मविषयतावयवप्रकारकाहायेज्ञानविषय-
त्वात् । वणादिमद्भावदर्शनायामङ्गुलिव्यवहारत्वात् ।

यन्मुनस्त्वद् धिन्त्यम्, अङ्गुल्यवयवदर्शनाद्यवयवज्ञानाभावेन दृष्टान्तदृष्टान्तिरूपोर्वध-
स्यात् । नच पचमाने गल्लक्ष्ये वणादिमद्भावदर्शनायामङ्गुलिव्यवहारत्वेन गल-
लक्ष्येण दृष्टान्तत्वसम्भवेन न व्यभिचार इति वाच्यम् ? पञ्चाभाषात् ।

किञ्च गुणादे रपरत्वे रेफविशिष्टे गुणत्वाद्येष्टव्यम् । अन्यथा ऋकारस्य गुणवृद्धी अरारावेवेति नियमो न स्यात् । तच्च वर्णप्रहणे एतदप्रवृत्तौ न सङ्गच्छते । अतएव "रदाभ्याम्" (८-२-४२) इति सूत्रे भाष्यं 'गुणो भवति वृद्धिर्भवतीति रेफशिरा गुणवृद्धिसंज्ञकोऽभिनिर्वर्तत' इति । अतएव "नेट्टि" (७-२-४) "शेरनिट्टि" (६-४-५२) इत्यादिचरितार्थम् । अनागमकानां भैरवी ।

अनित्यत्व एव ज्ञापकत्वसम्भवेन वर्णपरिभाषाया एवाऽभावात् । असिद्धपरिभाषाया अनित्यत्वं च यातेतिरूपसिध्यर्थमावश्यकम् । अन्यथा वर्णटावपेक्षयाऽऽङ्गत्वयाद्यत्वस्यासिद्धत्वं स्यात् । एवञ्च वर्णपरिभाषाया असत्त्वान्न तथा मुक्तः पूर्वं प्रवृत्तिः ।

किन्तु पूर्वोक्तरीत्या स्वरस्यान्तरङ्गत्वात् पूर्वमेव प्रवृत्तिरिति चेत्, अत एवास्वरसात्किञ्चेति दूषणान्तरं वक्ष्यति—*किञ्चेति* । कथनोत्तरे यद्भाष्योयप्रघट्टकबलेन दूषणाभिधानन्तदप्यसङ्गतम् । तस्य भाष्यस्यैकदेशयुक्तित्वात् । कथमिति चेच्छृणु । 'उत्तरपदत्व' इति परिभाषायामपदादिविधावितिपशुंदासेन पदान्तत्वप्रयुक्तकार्यं एव उत्तरपदत्व इत्यस्य प्रवृत्तिरिति परमदण्डनेत्यत्र ढमुडापत्तेस्त आह *किञ्च गुणादेरिति* । अन्यथा* । विशिष्टे तदभावे । *अतएव* वर्णप्रहणेऽपि यदागमन्यायस्यप्रवृत्तेरेव । अत्र रेफशिरा गुणवृद्धिसंज्ञक इति कथनेन वर्णप्रहणे यदागमा इति न्यायस्य प्रवृत्तिः स्फुटैव । *अतएव* । यदागमा इति न्यायस्य स्वीकारादेव । एवं च लोकन्यायसिद्धयदागमा इति वचनस्य शास्त्रे आश्रयणे "नेटी" त्यादिज्ञापकं बोध्यम् । आदिना "पूर्वपरावर" इति सूत्रेऽधराणोत्यत्र दीर्घत्वप्रवृत्तेः संग्रहः ।

ननु शब्दस्य नित्यत्वस्वीकारेणागमविधानं यथाशुभेऽनुपपन्नम् । यदि तु "तेस्तुः" इति तत्त्वप्रकाशिका ।

नच कुर्वन्नास्ते इत्येव फलमिति वाच्यम् ? रामाणामित्येतादौ नुटः सुप्तेन नान्तस्य पदः त्वेन "पदान्तस्य" इति णत्वनिषेधापत्त्या सर्वेषामिति निर्दिशेन एतस्याप्यनित्यत्वाश्रयणे महतः झेःशस्य सद्भावात् । भाष्यन्तु णत्वविधायकशास्त्रे नस्येत्यनेन ढमुदसहितस्य यदागमपरिभाषया प्रहणेन, कुर्वन्नास्ते इत्यत्र नद्वयस्य णत्वं प्राप्तं पदान्तस्येत्यनेन वार्यते, नत्वं न पर्याप्तधिकरणसम्बन्धेन, किन्त्वाश्रयतासम्बन्धेन । एवं च नत्वाश्रयः पूर्वोऽपि अत्येवेति पादान्तस्येति निषेधसिद्धिरित्यभिप्रायेण ।

किञ्च वर्णमात्रवृत्तिधर्मातिदेशे परिभाषाया अप्रवृत्तरङ्गीकारेण पदान्तत्वस्य वर्णमात्रवृत्तिधर्मत्वाभावेन, पदान्तभक्तेतिभाष्यस्यासङ्गत्यभावात् । *वर्णपरिभाषाया असत्त्वादिति* समानरार्थित्वे एव प्रवृत्तरङ्गीकारेण प्रकृते तथाभावाच्चेति शेषः । "रदाभ्याम्" इति सूत्रे भाष्यमिति । सङ्गच्छते इति शेषः । तत्रहि-कार्तिरित्यत्र रेफात्परत्वेन "रदाभ्याम्" इति तकारस्य नत्वमाशङ्क्य वृद्धिनिमित्तं यस्य तस्मात्परस्य प्रतिषेध इत्यर्थकेन वृद्धिनिमित्तात्प्रतिषेध इतिवार्तिकेन समाहितम् ।

किञ्च रेफशिरा गुणवृद्धिसंज्ञक इत्युपसंहृतम् । *अभिनिर्वर्तत इति* । उत्पद्यत इत्यर्थः । स्तुतस्तु रेफः शिरसि यस्येत्यतद्गुणसंविज्ञानबहुमीहिणा गुणवृद्धिसंज्ञकोऽभिनिर्वर्तमानो रेफशिरस्कः जायते "उरण्पर" इति शास्त्रात्, इति भाष्यस्याभिप्रायेणारारानेनेति नियमो न भाष्याभिप्रेतः । अत एवानयोरेसादृश्यमेव सादृश्यमिति नष्टाच्छदधरथन्यायश्च भाष्योक्तः सङ्गच्छते ।

ननु "स्वरूपम्" इतिशास्त्रेण दादादस्य संज्ञित्वं, लोकन्यायसिद्धयाऽनया पुर्विशिष्टस्य बोध्यते, इति स्मृतिलोकबोर्विरोधे स्मृतेर्गलौपस्त्वेन मानया शास्त्रे व्यवस्था न्यादात् आह-
अत एवेति । *स्वीकारादेवेति* । अन्यथाऽपटीत् कारयितव्यमित्यादाविदा व्यवधानेन

सागमका आदेशा इत्यस्य त्वयमर्थः । आर्द्धधांतुकस्येडागम इत्यर्थे
ज्ञाते नित्येषु शब्देष्वागमविधानानुपपत्त्याऽर्थापत्तिमूलकवाक्यान्तरकल्पने-
नेद्द्रहितबुद्धिप्रसङ्गे सेद्बुद्धिः कर्त्तव्येति । एवं चादेशेष्विवात्रापि बुद्धिविपरि-
णाम इति न नित्यत्वहानिः । स्थानिवत्सूत्रे च नेद्द्रशादेशग्रहणं साक्षादप्रा-
ध्यायीबोधितस्यान्यादेशभावे चारितार्थ्यात् ।

किञ्चैवं सति स्थानिवुद्ध्यैव कार्यप्रवृत्त्या 'निर्दिश्यमानस्य' (प० १२)
इति परिभाषया अप्राप्त्याडागमसहितस्य पिवाद्यादेशपत्त्या लावस्थायाम-
डिति भाष्योक्तसिद्धान्तासङ्गतिः । स्थानिवद्भावविषये 'निर्दिश्यमानस्य' इति
परिभाषायाः प्रवृत्तौ 'तिसृणाम्' इत्यत्र परत्वात्तिस्त्रादेशे स्थानिवद्भावेन त्रया-
देशमाशङ्क्य सकृदतिन्यायेन समाधानपरभाष्यासङ्गतिः । "एकः" (३-४-८६)
भैरवी ।

यदनागमकानां सागमका आदेशा इति स्वीक्रियते तदा स्थानिवद्भावेन यदागमपरिभाषा
गतायेति केचित् तन्मतल्लगडनापाद् *अनागमकानामिति । अर्थापत्तीति* । अर्थापत्तिरपि
प्रमाणमितिवादिनो मतेनेद्म् । यदागमा इति न्यायस्य गतार्थतां निरस्यति—*स्थानिवत्सूत्र
इत्यादिना । साक्षादिति* । ययोः स्थान्यादेशभाव इष्टस्तयोरानुपूर्व्या उपादाने यत्र तत्रे
त्यर्थः "अदोजग्धिः" इत्यादौ यथा ।

ननु यत्र साक्षात्तयोऽप्यादानन्तत्रापि सिद्धान्ते बुद्धिविपरिणाम एव कल्प्यत इत्यत आ-
ह—*किञ्चैवमिति । *एवम्* । आनुमानिकस्थान्यादेशभावो यत्र तत्रापि स्थानिवद्भावप्रवृत्ति-
स्वीकारे । प्रथमनृतीयान्तस्य निर्दिश्यमानपरिभाषाया अप्रवृत्तौ हेतुत्वम्, स्थानिवुद्ध्यौ निर्-
दिश्यमानभिन्नत्वबुद्धेस्तत्राभावादिति भावः । *अप्रत्ययेति* अपिबदित्यादौ यथा । न चात्र
लावस्थायामडागमेऽद्द्रहितस्यैवार्थवत्त्वत्र तु तद्द्रहितस्येत्यर्थवत्त्वग्रहणपरिभाषयाद्द्रहितस्या-
देशो न प्राप्नोताति वाच्यम् ? पाठान्तानामङ्गानामर्थवतामवयवस्य निर्दिश्यमानस्येत्यर्थश्र-
यणात् । आदेशे स्थानिवद्भावेन स्थानिवुद्ध्यैत्र तत्र निर्दिश्यमानभिन्नत्वबुद्ध्यभावे भाष्यं
यापकमाह—*स्यानोति* । *परत्वादिति* । त्रयदेशापेक्षया परत्वादित्यर्थः । *भाष्यासङ्गति-
रिति । 'निर्दिश्यमाना' इति परिभाषाया जागरूकत्वेन दाट्टाया एवाभावात्, यदित्येतत्परि-
भाषाया अज्ञानेन दाट्टा, तदा समाधानमप्ये निर्दिश्यमानपरिभाषयैव समाधान कर्तुमुचित-
मिति भावः ।

ननु यत्र न साक्षात् स्थान्यादेशभावः किन्त्वानुमानिकस्तत्रास्थानिवद्भावाप्रवृत्तौ पचदिव-
स्यादौ तुशब्दे तित्त्वाभावेन समुदायस्य पदत्रय स्यादत आह—*परित्त्वादाविति* । स-
तत्वप्रमासिद्धा ।

बुद्धिगिवावपौरप्रसौ निषेधस्य वैषय्यापत्तिरिति भावः । *अनागमकानामिति* इदित्यत्र
बुद्धीद्विगाऽऽर्थापत्तुरुच्येति स्थानवच्छ्रान्तताश्रयणपरम् "आघन्तौ" इति सूत्रस्यभाष्ये
होरेदेशुभिराटः उदात्तस्यानुरसभेः । *बुद्धिः कर्त्तव्येति* । अत एव कार्यविपरिणामाङ्क-
मिदम् । कार्यो बुद्धिः सा विपरिणम्यते । तद्यथा कस्मैचित् प्राचीने ग्रामादाद्य इत्युपदिष्टे
नस्य मर्गप्राप्तृदौ पश्चात् ये शीरिणोऽवरोहयन्तः शृणुष्णांस्ते न्यघोषा इति कथिते न तत्रा-
श्रुत्या न्यघोषबुद्धि प्रतिरघनेन निरयाश्च स्वस्मिन्विषये दाट्टाः न्यघोषाश्च बुद्धिस्तस्य
विपरिणम्यते । एषं नित्य एव स्वस्मिन् विषयेऽस्मिन्नित्यत्र भवति, बुद्धिस्तस्य विपरिणम्यते
इति स्थानिवत्सूत्रे भाष्ये उच्यते ।

*अन्यादेशापेक्षयाऽनुमानिकस्थान्यादेशभावेऽपि प्रवृत्तिरस्तौच्यत आह—*स्थानिवत्सूत्रे

इत्यादौ स्थानपट्टीनिर्देशात्तदन्तपरतया पठितवाक्यस्यैवं समुदायादेशपर-
त्वेनादेशग्रहणसामर्थ्यात्तस्य स्थानिवत्सूत्रे ग्रहणेन न दोषः । आनुमानि-
कस्थान्यादेशभावकल्पनेऽपि श्रौतस्थान्यादेशभावस्य न त्याग इति “अचः
परस्मिन्” (१-१-५७) इत्यादेर्नासङ्गतिः । एतेन ‘यदागमा’ इति परिभाषा-
स्थानिवत्सूत्रेण गतार्थेत्यपास्तम् । एतत्सर्वं “दाधा द्यदाप्” (१-१-२०)
इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥ ११ ॥

ननु एवं ‘उद्स्थात्’ इत्यादौ “उद्ः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य” (८-४-६१)
इति पूर्वसवर्णापत्तिरत आह—

निर्दिश्यमानंस्यादेशा भवन्ति ॥ १२ ॥

“पट्टी स्थानयोगा” (१-१-४९) इति सूत्रमावर्त्तते । तत्र द्वितीयस्या-
भैरवी ।

सुदायादेशपरत्वेन समुदाययोः स्थान्यादेशभावबोधकत्वेन तदन्तेति नित्यत्वसंरक्षणार्थैवमेव-
स्वीकारान् । अत एव पठन्ति, ‘सर्वे सर्वपदादेशाः इत्यादि पदशब्दोऽत्र अर्थवत्परः पठितवा-
क्यस्यैवेत्यनेन यत्र न तथा पाठस्तत्र आगमत्रिपये बुद्धिविपरिणामसत्त्वेऽपि न स्थानिवद्-
भाव इति ध्वनितम् । *आदेशग्रहणसामर्थ्यादिति* । सम्बन्धिशब्दत्वात् स्थानिवदित्यु-
क्त्यैवादेशलाभे आदेशग्रहणमानुमानिकस्यैवं विधादेशस्यापि ग्रहणार्थमिति भावः ।

ननु वर्णमात्रस्य यत्र स्थानित्वं तत्रानुमानिकस्य तस्य कल्पने “अचःपरस्मिन्” इत्य-
स्यासङ्गतिः स्यादत आह—*आनुमानिकेति* । *नासङ्गतिरिति* । एवञ्च तत्र यथा श्रौत-
स्थान्यादेशभावस्य न त्यागस्तथागमत्रिपयेऽपि श्रौतस्यागमित्वस्य न त्याग इति ‘यदाग-
मा’ इति परिभाषा नासङ्गतेति सूचितम् ॥ ११ ॥

नन्वेवमिति । यदागमन्यायस्वीकारे । *पूर्वसवर्णापत्तिरिति* । पूर्वस्य इकारस्य
सवर्गः प्रथमोपस्थितस्तत्कारोऽकारस्य स्थाने स्यात् । निर्दिश्यमानरिभाषा न ज्ञापकलौकि-
कन्यायमिहा किन्तु सूत्रबलादेव लभ्यत इत्याह—*पट्टीस्थान इति* । *भावर्त्तते इति* ।
यद्यपि भाष्ये “पट्टीस्थान” इति सूत्रभाषेऽप्यन्तरङ्गत्वादिनान्यथासिद्धिस्तावित्ता, तथापि
स्पष्टप्रतिपत्तये सूत्रबोद्धारम्यते तदाप्यावृत्त्यैतादृशार्थलाभ इति भावः । पट्टीपदं प्रत्ययग्रह-
तत्त्वप्रकाशिका ।

चेति* । *उपादानमिति* । स्थानपट्टीतयेति शेषः । *यत्र स्थानित्वमिति* । पठयतीत्यत्र
यथा ॥ ११ ॥

यदागमपरिभाषयापवादसंगति सूचयन्निर्दिश्यमानरिभाषामवतारयति—*नन्वेवमि-
ति* । *स्यादिति* । नन्वङ्गोद्देश्यत्वेनाद्ये विधानेन, यदागमपरिभाषया यमुद्देश्येत्यर्थत-
याऽङ्गत्वातिदेशेऽपि स्यात्त्वस्थानतिदेशात्कथं पूर्वसवर्णापत्तिरिति चेन्न कार्यप्रयोगकागानुद्दे-
श्यतावच्छेदकीभूतपरमसमानाधिकरणयावद्दमांगां कार्यार्थतयाऽतिदेशेन स्यात्त्वस्था-
तिदेशात् । अन्यथा प्राग्निदापयतीत्यादावादन्तोद्देशेन जाते पुकि दात्त्वस्थानतिदेशात्पुमे-
शानापस्या तदसङ्गतिः स्पष्टैव । न चैवमपि सिनन्तस्याङ्गस्याडागमेन स्यात्वातिदेशः, आ
पस्थापामेवाऽविधानात् ।

यत् “त्रिवनुरोः खियाम्” इत्यत्रेव ‘धृतानुमितयोः’ इति न्यायेन उद्ः परयोः स्थान्त-
म्भोरवयस्य निर्दिश्यमानस्य पूर्वसवर्ग इत्यर्थेन निर्दिश्यमानरिभाषास्वीकारेऽपि तर्ध
दोष इति, तत्र “प्रधानाप्रधानयोः” इतिन्यायेन पञ्चम्यन्तार्थेन तदन्वयात् ।

सागमका आदेशा इत्यस्य त्वयमर्थः । आदर्धधांतुकस्येडागम इत्यर्थे
ज्ञाते नित्येषु शब्देष्वागमविधानानुपपत्त्याऽर्थापत्तिमूलकवाक्यान्तरकल्पने
नेङ्हितबुद्धिप्रसङ्गे सेङ्हबुद्धिः कर्त्तव्येति । एवं चादेशेष्विवात्रापि बुद्धिविपरिणाम इति न नित्यत्वहानिः । स्थानिवत्सूत्रे च नेङ्हशादेशग्रहणं साक्षादष्टा-
ध्यायीयोचितस्थान्यादेशभावे चारितार्थ्यात् ।

किञ्चैवं सति स्थानिवुद्ध्यैव कार्यप्रवृत्त्या 'निर्दिश्यमानस्य' (प० १२) ।
इति परिभाषया अप्राप्त्याडागमसहितस्य पिवाद्यादेशपत्त्या लावस्थायाम-
डिति भाष्योक्तसिद्धान्तासङ्गतिः । स्थानिवद्भावविषये 'निर्दिश्यमानस्य' इति
परिभाषायाः प्रवृत्तौ 'तिसृणाम्' इत्यत्र परत्वात्तिस्रादेशे स्थानिवद्भावेन त्रया-
देशमाशङ्क्य सकृदतिन्यायेन समाधानपरभाष्यासङ्गतिः । "एहः" (३-४-८६)
भैरवी ।

यदनागमकानां सागमका आदेशा इति स्वीक्रियते सदा स्थानिवद्भावेन यदागमपरिभाषा
गतार्थेति केचित् तन्मतखण्डनायाह *अनागमकानामिति । अर्थापत्तीति* । अर्थापत्तिरपि
प्रमाणमितिवादिनो मतेनेदम् । यदागमा इति न्यायस्य गतार्थतां निरस्यति—*स्थानिवत्सूत्र
इत्यादिना । साक्षादिति* । ययोः स्थान्यादेशभाव इष्टस्तयोरानुपूर्व्यां उपादाने यत्र तत्रे
त्यर्थः "अदोजग्निः" इत्यादौ यथा ।

ननु यत्र साक्षात्तयोरुपादानन्तत्रापि सिद्धान्ते बुद्धिविपरिणाम एव कल्प्यत इत्यत आ-
ह—*किञ्चैवमिति । *एवम्* । आनुमानिकस्थान्यादेशभावो यत्र तत्रापि स्थानिवद्भावप्रवृत्ति-
स्वीकारे । प्रथममूतीयान्तस्य निर्दिश्यमानपरिभाषाया अप्रवृत्तौ हेतुत्वम्, स्थानिवद्भावो निर्-
दिश्यमानभित्तवबुद्धेस्तत्राभावादिति भावः । *अप्रात्येति* अपिबदित्यादौ यथा । न चात्र
लावस्थायामडागमेऽसहितस्यैवार्थवत्त्वन्न तु तद्रहितस्येत्यर्थवत्त्वद्ग्रहणपरिभाषयाङ्हितस्या-
देशो न प्राप्नोतीति वाच्यम् ? पाठान्तानामङ्गानामर्थवतामवयवस्य निर्दिश्यमानस्येत्यर्थ-
यणात् । आदेशे स्थानिवद्भावेन स्थानिवुद्ध्यैत्र तत्र निर्दिश्यमानभित्तवबुद्ध्यभावे भाष्यं
साधकमाह—*स्थानोति* । *परत्वादिति* । त्रयादेशापेक्षया परत्वादित्यर्थः । *भाष्यासङ्गति-
रिति । 'निर्दिश्यमाना' इति परिभाषाया जागरूकत्वेन शङ्काया एवाभावात्, यदित्येतत्परि-
भाषाया अज्ञानेन शङ्का, तत्र समाधानमप्ये निर्दिश्यमानपरिभाषयैव समाधानं कर्तुमुचित-
मिति भावः ।

ननु यत्र न साक्षात् स्थान्यादेशभावः किन्त्वानुमानिकस्तत्रास्थानिवद्भावाप्रवृत्तौ पचतित्र-
त्यादौ मुनाभ्ये तिदत्वाभावेन समुदायस्य परत्वं स्यादत आह—*परित्यादाविति* । स-
तत्वप्रकाशिका ।

बुद्धिगिर्वायोरप्राप्तां निषेधस्य वैषम्यापत्तिरिति भावः । *अनागमकानामिति* इदित्यत्र
यदुदीहिगाऽऽर्धधांतुकस्येति स्थानपठ्यन्तनाश्रयणपरम् "आचन्तौ" इति सूत्रस्यभाष्यं
संकेदेषुभिराहः उदात्तस्यानुपपत्तेः । *बुद्धिः कर्त्तव्येति* । अत एव कार्यविपरिणामात्
नित्यम् । कर्त्तव्यं बुद्धिः सा विपरिणम्यते । तद्यथा कस्मैचिन् प्राचीने प्रामादाद्य इत्युपदिष्टे
तस्य सर्वप्राप्त्यदौ पश्चात् ये शीरिणोऽपरोहवन्तः पृथुपर्णास्ते न्यपोथा इति कथिते न तत्रा-
प्रवृत्त्या न्यपोथुदि प्रतिपद्यते । नित्याद्य स्वस्मिन्विषये आग्नाः न्यपोथाद्य बुद्धिस्तस्य
विपरिणम्यते । एवं नित्य एव स्वस्मिन् विषयेऽस्मिन्नित्यत्र भवति, बुद्धिस्तस्य विपरिणम्यते
इति स्थानिवत्सूत्रे भाष्ये उच्यते ।

*स्थान्यादेशादानुमानिकस्थान्यादेशभावेऽपि प्रवृत्तिस्तीत्यत आह—*स्थानिवत्सूत्रे

इत्यादौ स्थानपट्टीनिर्देशात्तदन्तपरतया पठितवाक्यस्यैवं समुदायादेशपर-
त्वेनादेशग्रहणसामर्थ्यात्तस्य स्थानिवत्सूत्रे ग्रहणेन न दोषः । आनुमानि-
कस्थान्यादेशभावकल्पनेऽपि श्रौतस्थान्यादेशभावस्य न त्याग इति “अचः
परस्मिन्” (१-१-५७) इत्यादेर्नासङ्गतिः । एतेन ‘यदागमा’ इति परिभाषा-
स्थानिवत्सूत्रेण गतार्थेत्यपास्तम् । एतत्सर्वं “दाधा ध्वदाप्” (१-१-२०)
इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥ ११ ॥

ननु एवं ‘उदस्थात्’ इत्यादौ “उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य” (८-४-६१)
इति पूर्वसवर्णापत्तिरत आह—

निर्दिश्यमानं स्यादेशा भवन्ति ॥ १२ ॥

“पट्टी स्थानेयोगा” (१-१-४९) इति सूत्रमावर्त्तते । तत्र द्वितीयस्था-
भैरवी ।

सुदायादेशपरत्वेन समुदाययोः स्थान्यादेशभावबोधकत्वेन तदन्तेति नित्यत्वसंरक्षणार्थमेव-
स्वीकारान् । अत एव पठन्ति, ‘सर्वे सर्वपदादेशाः इत्यादि पदशब्दोऽत्र अर्थवत्परः पठितवा-
क्यस्यैवेत्यनेन यत्र न तथा पाठस्तत्र आगमविषये बुद्धिविपरिणामस्तत्त्वेऽपि न स्थानिवद्-
भाव इति ध्वनितम् । *आदेशग्रहणसामर्थ्यादिति* । सम्बन्धिशब्दत्वात् स्थानिवदित्यु-
क्त्यैवादेशलाभे आदेशग्रहणमानुमानिकस्यैवं विधादेशस्यापि ग्रहणार्थमिति भावः ।

ननु वर्णमात्रस्य यत्र स्थानित्वं तत्रानुमानिकस्य तस्य कल्पने “अचःपरस्मिन्” इत्य-
स्यासङ्गतिः स्यादत आह—*अनुमानिकेति* । *नासङ्गतिरिति* । एवञ्च तत्र यथा श्रौत-
स्थान्यादेशभावस्य न त्यागस्तथागमविषयेऽपि श्रौतस्यागमित्वस्य न त्याग इति ‘यदाग-
मा’ इति परिभाषा नासङ्गतेति सूचितम् ॥ ११ ॥

नन्वेवमिति । यदागमन्यायस्वीकारे । *पूर्वसवर्णापत्तिरिति* । पूर्वस्य दकारस्य
सवर्णः प्रथमोपस्थितस्तकारोऽकारस्य स्थाने स्यात् । निर्दिश्यमानपरिभाषा न ज्ञापकलौकि-
कन्यायमिहा किन्तु सूत्रबलादेव लभ्यत इत्याह—*पट्टीस्थान इति* । *आवर्त्तते इति* ।
यद्यपि भाष्ये “पट्टीस्थान” इति सूत्राभाष्यन्तरङ्गत्वादिनान्यथासिद्धिरुदाहिता, तथापि
स्पष्टप्रतिपक्षे सूत्रबोद्धारभ्यते तदाप्यावृत्त्यैतादृशार्थलाभ इति भावः । पट्टीपदै प्रत्ययग्रह-
तत्वप्रकाशिका ।

चेति* । *उपादानमिति* । स्थानपट्टीतयेति शेषः । *यत्र स्थानित्वमिति* । पठ्यतीत्यत्र
यथा ॥ ११ ॥

यदागमपरिभाषयापवादसंगतिं सूचयन्निरिद्वयमानपरिभाषामवतारयति—*नन्वेवमि-
ति* । *स्यादिति* । नन्वद्गोदृश्यत्वेनादौ विधानेन, यदागमपरिभाषया समुद्दिश्येत्यर्थत-
याऽङ्गत्वातिदेशेऽपि स्थात्वस्थानतिदेशात्कथं पूर्वसवर्णापत्तिरिति चेन्न कार्यप्रयोजकानामुद्दे-
श्यतावच्छेदकीभूतधर्मसमानाधिकरणभावद्वामांगां कार्यार्थतयाऽतिदेशेन’ स्थात्वस्था-
तिदेशात् । अन्यथा प्राणिद्वयपतीत्यादावाद्गन्तोद्देशेन जाते पुकि दात्वस्थानतिदेशाद्गुण-
शानापत्या तदसङ्गतिः स्पष्टैव । न चैवमपि सिञ्जन्तस्याङ्गस्याडागमेन स्थात्वातिदेशः, ला-
वस्थायामेवाडविधानात् ।

यत्तु “त्रिवनुरोः स्त्रियाम्” इत्यत्रेव ‘धृतानुमितयोः’ इति न्यायेन उदः परयोः स्थास्त-
म्भोरवयसस्य निर्दिश्यमानस्य पूर्वसवर्णं इत्यर्थेन निर्दिश्यमानपरिभाषास्वीकारेऽपि तथैव
दोष इति, तन्न “प्रधानप्रधानयोः” इतिन्यायेन पञ्चम्यन्तार्थेन तदन्वयात् ।

यमर्थः, पृथ्यन्तं. निर्दिश्यमानमुच्चार्यमाणमुच्चार्यमाणसजातीयमेव निर्दिश्यमानावयवरूपमेव वा स्थानेन स्थाननिरूपितसम्बन्धेन युज्यते न तु प्रतीयमानमित्यर्थस्तेनेदं सिद्धम् । न च “अस्य च्चौ” (५-४-३२) इत्यादौ दीर्घाणामादेशानापत्तिस्तेषां निर्दिश्यमानत्वाभावादिति वाच्यम् ? जातिपक्षे दोषाभावात् । किञ्च “न भूसुधियोः” (६-४-२५) इति निषेधेन ग्रहणकशा-
भैरवी ।

णपरिभाषया तदन्तपरम् । निर्दिश्यमानमित्यस्य चाध्याहारः निर्दिश्यमानपदं व्याचष्टे—
उच्चार्यमाणेति । नन्वेवमपि यस्य प्रयोगस्थत्यादेश इष्टस्तस्य भोच्चार्यमाणत्वमत आह—*सजातीयेति* । आनुपूर्वीकृतमत्र साजात्यं विवक्षितम् ।

नन्वेवमपि सुपद उद्स्यादित्यादिसिद्धावपि यत्रावयवस्यैवादेश इष्यते तत्रातिस्य इत्यादौ निर्दिश्यमानपरिभाषाप्रवृत्तिर्नस्यादत आह—*निर्दिश्यमानावयवरूपमेवेति* । निर्दिश्यमानसजातीयावयवरूपमेवेत्यर्थः । “पाद्ः पत्” इत्यादौ तु व्यपदेशिवद्भावो विवक्षितः । स्थानेन इत्यस्य व्याख्या—स्थाननिरूपितसम्बन्धेन, स च सम्बन्धो निवर्त्यनिवर्त्तकभावः । *जातिपक्ष इति* । अत्वजातेः स्थानित्वविवक्षया सा जातीयत्र यत्र वर्त्तते तद्द्वारकङ्कान्यमतो दीर्घस्यापि भविष्यतीति भावः । इदं निर्दिश्यमानपरिभाषाप्रवृत्तिमभ्युपेत्य ।

वस्तुत एतादृशस्थले निर्दिश्यमानपरिभाषा न प्रवर्त्तत इत्याशयेनाह—*किञ्चेति* । यत् “न भूसुधियोः” इत्यस्य ज्ञापकदोषपादनमयुक्तम् । निर्दिश्यमानपरिभाषावाधिकार्या “अलोऽन्त्य” परिभाषायाः प्रवृत्त्या दीर्घाणामप्यादेशसम्भवादिति । तन्न । अनया च स्व-स्वनिमित्तसन्निधापितानाम् “अलोऽन्त्यस्य” इत्यादीनां समावेशे पुषेत्युत्तरप्रत्यविरोधात् । “अलोऽन्त्य” परिभाषाया एतद्वाचकत्वे तुल्यन्यायेन “आदेः परस्य” इत्यपि बाधिका स्यात्तथाच “उद्स्यात्” इत्यनानया दोषवारणपरिभाष्यविरोधः स्पष्ट एव ।

तत्त्वप्रकाशिका ।

यदितु लुप्तपठन्तसकारप्रश्लेषेण “उद्ः परस्य” स्यास्तम्भसम्यन्धिसकारस्येत्यर्थेन प्रवृत्तेऽत्र व्यवधानात्त दोष इति, तर्हि त्रितामित्यस्योपलक्षणमिति चोच्यम् ।

तदन्तपरमिति । घन्तुवस्तु पठ्यन्तस्यादेशसम्भवात्तस्यैव लक्षणया पठोपदे पठोप्रकृतिपरम् । “पठ्यन्तं स्थानेन युज्यते यतः पन्दुयुचारिता” इति भाष्यात् । भाष्येऽन्तशब्दः समीपतिप्रवृत्तिवचन इति भावः । यतः सेत्यनयोरेष्याहारेण यतः पठो सा स्थानेन स्थानानुयोगिकसम्बन्धेन युज्यते इति तात्पर्यम्, प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तत्वे सस्य च समीपवर्तिप्रवृत्तिरचनवरात्यमित्यादिकल्पने गौरवात् । *विवक्षित इति* । यद्यप्यतिस्य इत्यादौ “अन्त्यघोषेऽन्त्यमेदन्त्या” इत्येव पिद्वे तयाप्यतिवधे विरवोहः विदुषी इत्याद्यर्थे द्वितीयाप्यन्त्यादयस्कृतम् । *न प्रतीयमानमिति* । शास्त्रान्तरमहकारेण योच्यम् नेत्यर्थः । तथाच—पठोप्रवृत्तिजन्यप्राथमिकोपस्थितिविषयताप्रत्यवे निर्दिश्यमानत्वमिति फलितम् । उपस्थितौ प्राथमिकत्वे, शास्त्रान्तरामहकारत्वे योच्यम् । आनुपूर्वीकृतं साजात्यन्तु न युक्तं वृक्षस्त-प्रेषत्र निर्दिश्यमानपरिभाषया दोषवारणपरिभाष्यात्प्रवृत्तेः । विन्दुद्वयारम्भस्य विमर्गस्य विमर्गतीपरदृष्ट्यानुपूर्वीमदभावेन परिभाषाया अग्रवृत्तेः ।

ननु शास्त्रोभयनोत्पदादौ “अस्य च्चौ” इत्यनेनेतदं न स्यात् “आणुदित्” शास्त्रमहकारेणोपाऽऽहारस्योपस्थितिविषयत्वेन निर्दिश्यमानत्वाभावादित्यात्तदुते—*नयास्य च्चाविति । *मनुवृत्तकमिति* । जातेः स्वगोऽनिर्दिश्यमानत्वेऽपि नान्तरीयकत्वात्तत्तात्पर्येणोच्चरितव्य-निर्दारणं तदन्त्यातिपात्रः । *न प्रवर्त्तत इति* । “आणुदित्” सूत्रवाचकत्वेति शेषः ।

खगृहीतानां निर्दिश्यमानकार्यबोधनाच्च दोषः । इयद्बुवडोर्दित्त्वं त्विचर्णोव-
र्णान्तधातुशुभ्रुवामित्यर्थेन धात्वादीनामपि निर्दिष्टत्वादेस्तत्त्वाय ।
रीडिडोर्दित्त्वं तु स्पष्टार्थमेव । एतेनेदं दित्त्वं वर्णग्रहणे निर्दिश्यमानपरि-
भैरवी ।

ननु निर्दिश्यमानपरिभाषयैव सिद्धे इयद्बुवडोर्दित्त्वं व्यर्थमत आह—इयद्बुवडोरिति* ।
इत्यर्थे । इत्याद्यर्थे । आदिना “स्त्रियाः” इत्यस्य संग्रहः । तस्य हि स्त्रीशब्दान्तं यदङ्गं
तदवयवस्य निर्दिश्यमानस्य सर्वस्येत्यर्थः स्यात्तथा च समुदायादेशत्वापरित्तिरितीयडो दित्त्वं,
यदित्येतच्छास्त्रीया यात्मान्तबोधकभिन्नसंज्ञा या च परिभाषा तत्सहकारेण पद्योपकृतियो-
ष्यत्वन्निर्दिश्यमानत्वमिति विभाव्यते तदा “अचिरनु” इति सूत्रविषयेऽपीयडो दित्त्वं सफ-
लम् । परिभाषापदं तन्मध्यपरित्त इति परिभाषापारम् । अत एव साकचकस्यापि कादेशस्य
सिद्धिः । *स्पष्टार्थमिति* । ऋत इत्युपादानेन ऋकारस्यैव निर्दिश्यमानतया दित्त्वाभावेऽ
पीष्टसिद्धेः ।

यत्तु व्यक्तौ पदार्थे गुणानाञ्च भेदकत्वे गुणान्तरयुक्तानामनिर्दिश्यमानत्वेनेतयोर्दित्त्वं
सप्रयोजनमिति तद्वभसात् । गुणान्तरयुक्तत्वेऽपि सूत्रोच्चारितशब्दसजातीयत्वात् ‘सुपद्’
इत्यत्र पादशब्द इवैषा वन्तुं शक्या । न हि व्यक्तिभेदमात्रेण साजात्यस्य हानिः सम्भवति ।
अन्यथा कापि साजात्यज्ञ स्यादित्याशयेन स्पष्टार्थत्वकथनात् ।

एतेनेति । वक्ष्यमाणदोषेणेत्यर्थः । *इदं दित्त्वं* । रीडिडोर्दित्त्वं । निर्दिश्यमानप-
त्त्वप्रकाशिका ।

न दोषः । व्यक्तिपक्षेऽपीतिभावः । एवञ्च “अणुदित्” सूत्रातिरिक्तः शास्त्रान्तरो प्राह्यः ।

ननु प्रभवति सुप्द्रुभ्यायति वा यत्कलन्तदतिक्रान्तौ “अतिप्रभुवौ, अतिसुधियौ” इत्यत्र
प्राप्तस्य यणो निषेधेन सूत्रञ्चरितार्थम्, “गति-कारकेतर” इति निषेधाच्च यण इति तु न शङ्क्यम् ।
पूर्वपदेनोत्तरपदस्य समासस्य चाक्षेपेण घातुभूतोत्तरपदकसमास एव तत्प्रवृत्तेः । अत एव
परमसुधयौ परमसुल्भाविति सिध्यति ।

किञ्चाभवति यत्तदाशु क्रिपि नपुंसकद्वस्वे अः आशु ययोस्तावाशुवावित्यत्र चारिता-
र्थ्यम्, गतिकारकेतरस्य तु न विषयः, अन्तादिवद्भावेन गतिपूर्वकत्वादितिचेत्तर्हि दीर्घोच्चा-
रणं ज्ञापकम्, निषेधेनेत्यस्यनिर्देशेनेत्यर्थं इति केचिन् । न च दीर्घं अचपदीयनिर्दिश्य-
मानत्वाभावाच्च हस्य इति वाच्यम् ? सिद्धान्तभूतेन जातिपक्षेण दार्ढ्यस्यापि निर्दि-
श्यमानत्वात् ।

यत्तु प्रभुसुधीशब्दयोर्नपुंसकद्वस्वे तच्चारितार्थ्यमिति तत्र, सुमा यणो वाधात् । न च
पुंवद्भावापक्षे सुमोऽप्रवृत्तिरिति वाच्यम्, ? तत्र ह्रस्वत्वस्याप्यप्रवृत्तेः, ह्यीवत्वविशिष्टार्थ-
वाचकस्य पुंविशिष्टार्थवाचकत्वात्पातिदेशे ह्यीवत्वस्यार्थनिवृत्तेः ।

अन्येतु आभाति यत्तदाभम्, आशुसुधयोस्तौ, आशुवावित्यत्र गुणे पूर्वान्तवद्भावेन
नपुंसकद्वस्वे “नभुसुधियोः” इत्यत्र दीर्घनिर्देशे यणनिषेधो न, सुशब्दस्य भोस्थानिकत्वेन
स्थाननिवद्भावेन भूशब्दत्वालभात् । सूत्रे दीर्घनिर्देशाभावे भुत्वस्य स्वाध्यत्वेन यणः प्रति-
षेधो दुर्वार एव । नचाभाशब्दस्य नपुंसकद्वस्वे ततो गुणे ‘लक्ष्ये लक्षण’ इतिन्यायात्पुनर्द्वस्वो
न स्यादिति वाच्यम् ? तद्व्यत्येत्वाभावात् । अत एव कण्ठे लुङ्ये इत्यत्र पूर्वान्तवद्भा-
वेन ह्रस्वत्वमाशङ्क्य सत्वप्रधानस्य ह्रस्व इत्यारधनेन भाष्यहृत्तसमाधाने सङ्गच्छते । एव-
ञ्चाचार्यं “अतो लोप” इत्यादौ तपरकरणं ज्ञापकम् । अन्यथा दीर्घोच्चारस्य निर्दिश्यमानत्वा-
भावेन तद्व्यावृत्त्यर्थं तपकरणं व्यर्थमेव स्यादिति प्राहुः ।

दित्त्वं व्यर्थमिति । तद्वि ह्यर्णोवर्णान्तधातोरित्यर्थेऽन्त्यादेशत्वाय, यदि वर्णग्रहणे एषा

भाषाया अप्रवृत्तिज्ञापकमित्यपास्तम् । “हयवरट्” सूत्रस्येतायोगवाहानामुपदेशेऽल्लोऽन्त्यविधिः प्रयोजनम्, वृक्षस्तत्र, नैतदस्ति प्रयोजनं निर्दिश्यमानस्येत्येव सिद्धम्” इति भाष्येण विरोधात् । अनया परिभाषया “धेनविधिः” (१-१-७२) इति सूत्रबोधिततदन्त्यस्यानित्वाभावबोधनं ‘यदागमाः’ (प० ११) इति लब्धस्य च । तेन मुपद् उद्स्थादित्यादिविधिः

भैरवी ।

रिभाषाया अप्रवृत्तौ त्वनेकाल्त्वादीडादिः समुदायादेशः स्यादिति द्वित्रे सफलमित्याशयः । तं दोषमेवाह—*हयवरडिति* । *उपदेशः* । यस्मिन् प्रत्याहार उपदेशे प्रयोजनं तत्र उपदेश इति अविशेषेणेतिष्ये । *विरोधादिति* । विसर्जनीयान्तस्य पदस्येत्यर्थेन पदसंज्ञकस्य समुदायस्यादेशप्रसङ्गात्ल्लोऽन्त्यपरिभाषायाः सञ्चारः क्रियते । यद्ययोगवाहानामुपदेशो न स्यात्तदा विसर्जनीयस्याल्लोऽन्त्यपरिभाषायाः प्रवृत्तिर्न स्यादित्याशयेनोपदेशस्य प्रयोजनमुक्त्या निर्दिश्यमानपरिभाषया खण्डितम् । स्वद्रीत्या तु तत्रापि वर्णग्रहणेन निर्दिश्यमानपरिभाषोपन्यासविरोधः स्यादिति भावः । न च निर्दिश्यमानपरिभाषा यस्यानुपूर्व्यां सूत्रे उपादानं तत्र प्रवर्तते “विसर्जनीयस्य स” इति सूत्रे तु न तथोपादानमिति कथं निर्दिश्यमानपरिभाषायाः प्रवृत्तिरिति वाच्यम् ? तद्भाष्यप्रामाण्येन रूढ्या स्वरूपस्य बोधनमेव यत्रत्यानुपूर्व्यां तथापि तस्याः परिभाषायाः प्रवृत्तिःस्योकारात् ।

एवञ्च वर्णग्रहणेऽप्येवा प्रवर्तते । अत एव कारीपगन्धेय इत्यत्र “आपत्यस्य” इति यलोपः सिध्यति । प्यटः प्रत्ययस्य तु न निर्दिश्यमानत्वम् । यकारमात्रस्य तु वर्णत्वाद्भवदुत्तरीत्या परिभाषाप्रवृत्तिर्न स्यात् ।

तत्त्वप्रकाशिका ।

प्रवर्तते तदानर्थेव सिद्धे द्वित्वविधाने व्यर्थं स्यात् । एवं च द्वित्वेन वर्णग्रहणेऽप्रवृत्तिकल्पनार्थं मालीभरतीत्यादावित्ये सिद्धे ग्रहणकृताम्प्रवृत्तानां निर्दिश्यमानकार्यबोधनं व्यर्थमिति तात्पर्यम् ।

स्पष्टार्थमिति । नन्वङ्गस्यापि धातुश्रीनामिदं निर्दिश्यमानत्वादन्यथादेशत्वाय द्वित्वमिति चेन्न । यत्पृष्टीप्रवृत्तियोधस्य स्थानेन सम्बन्धः प्राप्तः, तत्पृष्टीबोधस्य निर्दिश्यमानस्यैव स्थानसम्बन्ध इति परिभाषया बोधनेनाङ्गस्य तथात्वाभावात् । अन्यथा “विसर्जनीयस्य स” इत्यादी मकारत्वपदस्यापि निर्दिश्यमानत्वेन पदरूपादेशावधारणायायोगवाहानाम् “अल्लु” पाठस्यावश्यकत्वान् “नैतदस्ति प्रयोजनं निर्दिश्यमानस्येत्येव सिद्धमिति” भाष्ये विरुद्धं स्यात् ।

मम तु पदस्येतिपृष्टीप्रवृत्तियोधस्य सर्वत्र निर्दिश्यमानस्यैव सत्त्वेन तत्र प्रवृत्तपरिभाषया अप्रवृत्त्योक्तं भाष्यं युक्तमेव । अत एव “जराया जारम्” इत्यादावङ्गस्य निर्दिश्यमानत्वमादाय नात्रिप्रसङ्ग इति दिक् । एवञ्चयदुपदोर्द्वित्वमपि स्पष्टार्थमेव ।

स्यादिति भाव इति । केचिन्नु विमर्गस्याल्लोऽपि वर्णत्वाभावात् भाष्यविरोध इति वदन्ति । *गुपद् इत्याद्यमिदिरिति* । इदं न युक्तम्, शास्त्रान्तरामद्वयस्य पृष्टीप्रवृत्तिर्न स्वप्राथमिकोपनिविष्टस्य त्रियशितत्वेन गुपद् इत्यत्र दोषामावात् । एवं मतिं शास्त्रान्तरपदेन “स्ये” “निट्छाणि प्रोमि” “अणुदिन्” “स्यानिरन्” तन्मन्त्रपरितम् “लिङ्गविनिष्ट” इत्यादिशास्त्रानिर्दिष्टं विशिष्टम् । आद्ये तत्पृष्टाचारम्भः द्वितीये “रिच” कृतीये “न भूमुषिपोः” इति गुपद्, तृतीये ‘सन्तस्य प्रतिपेयः’ इति पार्तिरुम्, पञ्चमे “किमः कः” यत्ते

भैरवी ।

परस्य" इत्यस्य बहुवचनेनानेकालित्यस्य च परिग्रहः । एवकारव्यवच्छेद्ये स्पष्टयति—अन
तत्त्वप्रकाशिका ।

इत्यपास्तम् । अनन्वर्पुद्गासादव्ययपूर्वत्वैव क्त्वो ल्यबन्धिधानात् । विशेषाश्रयणे मानामा-
वेन निपातनदेव तदभावाच्च । अत एवासुप्यायणपुत्र इत्यादौ न सुपो लुक् ।

यत्तु चकारेण समासान्तरे घटकतया प्रवेशो न, अत एव 'परमो मयूरव्यंसक' इति वाक्य-
मेव भवति । एवं च स्नात्वाकालकोट्येति रूपमेवासाधिविति तत्र, तस्यासार्वत्रिकत्वात्
एव प्रत्ययमात्रपहणेत्वादिप्रयोगोऽपि सङ्गच्छते । सञ्जुः सञ्जुर्न्यामित्यादावपि "ससञ्जुपोरुः"
इत्यस्य सञ्जुप्राग्वदान्तस्य पदस्य रुत्वर्थेन सञ्जुप्राग्वदत्वावच्छिन्नायाः शाब्दीविषयताया
उभयत्र सत्त्वेनोभयत्र निर्दिश्यमानत्वाच्च व्यभिचारः । एवं जरसोजरसावित्यादावलुकि चोह-
नीयम् । जराजरसावित्यादिस्थले पूर्वस्मिन् शाब्दबोधोद्योयविषयताया अभावेन न जरसापत्तिः ।
अत एव "पादः पात्" इति सूत्रे भाष्ये पाद् उपधाया ह्रस्वत्वं वक्तव्यम्, न वक्तव्यम्, निर्-
दिश्यमानस्येतेव सिद्धमित्युक्तम्, अन्यथा ह्रस्वे सुपत्पद इति रूपं भविष्यति पाच्छब्दा-
न्तं यद्गं तदवयवोपधाया ह्रस्व इत्यर्थात्, अन्यत्र सुपत्पद इति फलभेदस्य सत्त्वाद्वाचित्क-
प्रत्याख्यानसम्भवेन तदसङ्गतं स्यात् ।

ननु पदद्वित्वस्थले ऽनस्तमितावयवभेदस्य सर्वसम्मतत्वेनोत्तरस्यापि शाब्दोद्योयविष-
यताश्रयत्वेन समुदायस्य तद्वदितत्वाच्चिर्दिश्यमानत्वानापत्तिः । न च स्थानिवद्भावेन समुदाय-
स्यापि निर्दिश्यमानत्वं, नचानस्तमितावयवकत्वेन भागद्वयस्य पदत्वेन समासपहणकृतनि-
यमाक्रान्तत्वेन समुदायाद्विभक्त्यनुत्पत्तौ जराजरसावितिरूपासम्भयः परमादिना ऽन्वयाभा-
वेन सामर्थ्यात्समासाप्राप्तेश्च । यत्किञ्चिन्निरूपितव्याप्यताया एव बोधसापदार्थतया वीप्सितस्य
व्यापकेऽन्वयनियमात्, अतिशयिता जराभर्तिर्जरेतिविप्रेष्टात्यर्थातिशयं प्रति वीप्सितत्वा-
त्तत्रान्येनातिजराजरसावितिप्रयोगस्य सम्भवादिति वाच्यम् । कारकविभक्तैर्यलवत्वेन अ-
ध्याहृतोच्चारणक्रियानिरूपितकर्मत्वस्थोपस्थितस्य द्वे इत्यस्य सम्भवेन आप्तमिकद्वित्वस्यापि
स्थानेद्वित्वाभावेन स्थानिवत्त्वाप्रवृत्तेरितिचेन्न, इष्टापत्तेः । अत एव त्रैरयद् जराया असुह-
इति प्रथिपालाघनाय न कृत इति मूलकृता उक्तम् ।

अन्यथा पदद्वित्वस्य स्थानेद्वित्वत्वेन यथास्थितन्यासे स्थानिरत्वेन समुदायस्य, अथ-
ददमुद्रन्यासेऽन्वयस्यादेना इति फलभेदस्य सत्त्वेन प्रथिपालाघनोक्तिरसङ्गता स्यात् । अत
एव "किमः क" इत्यत्र कजारोचरणमरुच्छदितस्याप्यादेशार्थमद्वचनं साकञ्कार्थमित्यादि-
भाष्यमपि सङ्गच्छते । अन्यथा स्थानेद्वित्वत्वेन समुदायस्थादेशार्थं तदावश्यकत्वेन तत्राप्य-
नसङ्गतं स्यात् । अत एव "पादः पद्" इति सूत्रस्योक्तं भाष्यमपि सङ्गच्छते ।

एतेन स्थानिरत्वेन समुदायस्यैवादेशः, साकञ्कार्थमिति पदद्वित्वस्याप्युपलक्षणम्, फल-
स्य अन्यथामिद्विसाश्रयप्रतिपादनपरं "पादः पद्" इति सूत्रस्य भाष्यमितिप्रास्तम् । अनेक-
ग्रानेकाप्रामाणिकविलक्षकल्पनाकल्पने गौरवाच्च । उपस्थितौ प्राथमिकत्वनिर्देशेन तत्तच्छा-
स्त्रमहकारेणोपस्थितिविषयताश्रयः यद्वा शाब्दोद्योयविषयताश्रयः निर्जरेत्यादि, तस्योदासा-
नयगोपयित्तत्वेऽपि न निर्दिश्यमानत्वम्, निर्जरेतादीनां तत्तच्छास्त्रासहकारेण तद्विषयताभावात् ।

एतेन प्राथमिकपठितं तैर्षिकानां लक्षणं चन्द्रपहणप्रपामरद्विफलयप्रायमित्याकथयन्तु
शुषिय इति दिक् ।

ननु साकञ्कार्थप्रहारकर्मविषयेऽर्थ न्यायः सा प्रवर्तनाम् तदप्रहारकं तु प्रवर्तनं एव ।
अत एव भिन्नाकारेणैव विज्ञे निर्दिश्यमानपरिभाषया धिन्व्यं प्राप्नोतीति भाष्ये सङ्ग-

इत्यादीनां समावेश एव, न बाध्यबाधकभावो विरोधाभावात् । नाप्येतयो-
रङ्गाङ्गिभाव उभयोरपि परार्थत्वेन तद्योगात् । “अनेकाल् शित्”
(१-१-५१) इति सूत्रे सर्वश्चैतत्परिभाषाबोधित एव गृह्यते ।

यत्तु “आदेः परस्य” (१-१-५४) “अलोऽन्त्यस्य” (१-१-५२)
इत्येतावेवतद्बाधकाविति तत्र । “उद्ःस्थात्” इति सूत्रविषयेऽस्याः, “पादः
पत्” (६-४-१३०) इति सूत्रे भाष्ये सञ्चारितत्वात् । नाप्येतयोरियं वा-
धिका । एतयोर्निर्विषयत्वप्रसङ्गादिति “तिर्विशतेः” (६-४-१४२) इति
सूत्रे कैयटः । अकञ्चिपये तु नार्थं न्यायः स्थानिवद्भावेनेव तन्मध्यपतित-
भैरवी

वाध्यबाधकेति* । वाध्यबाधकभावे हि परत्वं बीजन्तश्च न सम्भवति विरोधाभावात् ।
कचिन्निष्फलत्वेऽप्यस्याः प्रवृत्तिः स्यात् । कचिन्तु ताभिः साध्यानां फलानामेतदेकवाक्यतया
सिद्धिरिति भावः । नन्वेवमङ्गाङ्गिभावः स्यात्तथाचैकस्या अप्रवृत्तावियमपि न प्रवर्ततेत्यत
आह—*नापीति* । *परार्थत्वेनेति* । विध्युपकारकत्वेनेत्यर्थः, ‘गुणानाञ्च परार्थत्वात्’ इति
न्यायात् । समावेशफलन्तु “अस्थिद्वधि” इत्यत्र “पत्युर्नो यज्ञे” इत्यत्र “अन्तस्यसर्गोभ्य”
इत्यादौ च बोध्यम् । *एतद् परिभाषाबोधित एवेति* । तेन निर्जरसावित्यादेः सिद्धिः ।

कौस्तुभोहितामुक्तिमपनुदति—*यत्त्विति । एतद्बाधकावित्यस्य परत्वादिति शेषः ।
भाष्ये “अनेकाल्” इति सूत्रविहितसर्वादेशेन समावेशस्य कथनात्तत्रास्याञ्चारितार्थम् “आ-
देः परस्य” इत्यस्य “अलोऽन्त्यस्य” इत्यस्य च “तास्यनुदात्तः” इत्यत्र “सयोगान्तस्य लो-
पः” इत्यत्र च चारितार्थमित्यभिमानः । तदुक्तिन्निरस्यति—*उद्ःस्थादित्तीति* । एवं तत्रैव
भाष्ये “अलोऽन्त्यस्य” इति सूत्रविषये “तिर्विशतेः” इत्यत्र सञ्चारितत्वादित्यपि बोध्यम् ।
एवमुक्तरीत्या सर्वाभिः स्वस्वविषये समावेशेन सर्वलक्ष्यसिद्धौ बाधकलपनमन्याध्यमित्यपि
बोध्यम् । *एतयोः* । पूर्वोक्तसूत्रयोः । *इयम्* । निर्दिश्यमानपरिभाषा । *बाधिकेति* । सू-
त्रोच्चारिताच्छब्दात् प्रथमं स्वस्वरूपोपस्थितिस्तत आद्यन्तयोः परामर्श इति, अन्तरङ्गा एषा,
तयोर्बाधिकेति तद्वयः । *निर्विषयत्वेति* । “उद्ःस्थास्तम्भोः” इति सूत्रविषये “उद्ःस्था-
त्” इत्यत्रादेरित्यस्य, “समः सुटि” इति सूत्रविषये “अलोऽन्त्यस्य” इत्यस्य च समावेशस्य
तत्र तत्राकारे प्रदर्शनेन तत्तद्विषयताकत्वमपि तयोरिति तत्तद्विषयताकत्वविशिष्टयोश्चारिता-
र्थ्याभावप्रसङ्गादित्यर्थः । तयोरियं यतो न बाधिकाऽत एव उद्ःस्थादित्यत्र सोमसुतावित्यत्र
च पूर्वसवर्णाभावस्य “ओः सुपि” इति यणादेशाभावस्य च सिद्धिः । अत्र आद्यस्य “आदेः
परस्य” इति परिभाषया सिद्धिरुक्तैव, द्वितीये तु सुनोतेः क्विपि तु कितद्विशिष्टस्य ओरित्यनेन
ग्रहणेन यणापत्तिः “अलोऽन्त्यस्य” निर्दिश्यमानस्येत्यर्थे तु भान्त्यस्य निर्दिश्यमानत्वमिति यो-
ध्यम् । *कैयट इति* । तत्रहि तिशब्दान्त्यस्य लोपः कुतो नेति शङ्कायां निर्दिश्यमानपरि-
भाषया समुदायस्यैव लोपसमाधानेन हि सा तयोर्बाधिकेतिप्रतिपाद्यान्तस्य “यन्मेति च”
इति लोपे सिद्धे तिप्रहणस्य वैयर्थ्यमिति तिप्रहणमामर्श्यात्समुदायनिवृत्तिरिति तनोक्तम् ।

नन्वेवमकञ्चिपयेऽप्यस्याः प्रवृत्तौ सारूप्यस्य कार्य्येण स्यादत आह—*अकञ्चिपय
इति* । तत्रेतन्न्यायाप्रवृत्तौ बीजमाह—*स्थानीत्यादि* । एवञ्च स्थानिवद्भावे सति यथा-
ऽऽदेशे न निर्दिश्यमानभिरत्युद्धिस्तथा तन्मध्यपतितन्यायस्योऽपि तत्त्वपुद्धिरिव, गङ्गां
यमुनाञ्च प्रविष्टा नद्यो यथा गङ्गायमुनाग्रहणेन गृह्यन्ते तद्वदिति भावः

ननु दोषरऽकञ्चिपयसहितस्यापान्त्यस्य ध्याख्यानत्वमरे यद्यपि निर्दिश्यमानपरिभाषया न प्रा-
प्नोतीति शङ्कते तेनेतद्विरध्यत इति चेन्न । तत्रत्यपूर्वप्रथममापानयोः प्राध्यानुपारित्वात् ।

न्यायेन तद्व्युद्भवैव कार्यजननात् । इयं चावयवपट्टीविषयेऽपि । अतएव
 “तदोः सः सौ” (७-२-१०६) इति सत्वम् अतिस्य इत्यत्र उपसर्गतकारस्य
 न निर्दिश्यमानयुष्मदाद्यवयवमपर्यन्तस्यैव यूयादयो न त्वतियूयमित्यादौ
 सोपसर्गावयवमपर्यन्तस्येति बोध्यम् । “पादः पत्” (६-४-१३०) इति
 सूत्रे “पट्टीस्थाने” (१-२-४६) इति सूत्रे च भाष्ये स्पष्टैवा ॥ १२ ॥ ..

भैरवी ।

अत एव तत्रावृत्याश्रयणेनादेश इति कैयट इति कैयटपदोपादानमरुचिबोधकमुपात्तम् । एवं
 यदि अकचि हृते निर्दिश्यमानपरिभाषाप्रवृत्तिस्तदा ‘इमभ’ इत्येव सिद्धे कद्रयोपादानसाम-
 ध्यात् स्याददेशः, तत्र च निर्दिश्यमानपरिभाषाया अप्रवृत्तिस्वीकारेणापि समाधानं बोध्यम् ।
 एवमिभन्धकीत्यत्राकचि हृते निर्दिश्यमानपरिभाषया धित्वन्न प्राप्नोतीति भाष्यमपि परि-
 भाषाप्रवृत्तिमभ्युपेत्य पूर्वपद्युक्तिरिति कल्पनया निर्वाह इति ।

वस्तुतस्तु “कृतिहोः” “काति” इत्युत्तरार्थं द्विम इत्यावश्यकमित्यकञ्चिपये निर्दिश्यमान-
 परिभाषान् प्रवर्त्तते इति सामान्यतो न नियमः । इह सकारकस्यादेशस्तु द्वेः प्राक्किम्प्राग्द्वय
 पठेन ‘किमभ’ इतिन्यासेन ‘अनन्त्यविकार’ इति परिभाषाप्रवृत्याऽकारयोः परस्मैण च भवि-
 ष्यति । एवं मति “विं सर्वानामग्रहुभ्य” इत्यत्र किदाद्दोपादानमपि न कार्यमतो लाघवमपी-
 ति बोध्यम् । अस्याः परिभाषायाः “पट्टीस्थाने योगा” इति सूत्रमूलकत्वस्य प्राक्पठनेन यत्र
 स्थानपट्टी निर्दिष्टा तत्रैवास्याः प्रवृत्तिर्न्याय्येति “तदोःसःसौ” इत्यादौ कथं प्रवृत्तित आह-
 इयञ्चेति । चो ह्यर्थे लक्ष्यानुसारिव्याख्यानादिति शेषः । तदेव दर्शयति- *अत एवेति* ।
 अवयवपट्टीविषयेऽपि प्रवृत्तिस्वीकारादेवत्यर्थः । *अतिस इति* । अतिशयितः स इति कर्म-
 धारयः, त्याद्याघन्तानामवयवयोस्तदोरित्यर्थे उपसर्गावयवस्य तस्य सकारः स्यादिति भावः ।
 एवमितियूयमित्यादावपि सोपसर्गावयवस्यापि युष्मदाघन्तादावयवमपर्यन्तस्येत्थयेन प्रा-
 सिद्धौ ध्या ।

अन्ये तु निर्दिश्यमानपरिभाषाया यदुदस्थात्सुपद् इत्यत्र प्रयोजनमुपात्तन्तदन्वयासि-
 दम् । “उदस्थास्तम्भोः” इति सूत्रे स्थाशब्दात् प्राक् सकारस्य प्रश्लेषेण स्थास्तम्भो-
 रिति षष्ठ्यर्थस्यावयवत्वस्य सकारविशेषणत्वेन स्थास्तम्भोरवयवो य उदः परः सकारस्तस्य
 पूर्वसर्जनं इत्यथाश्रयणादुदस्थादित्यत्र न प्राप्तिरिति सुरद इत्यपि अङ्गमज्ञानमित्त-
 प्रत्ययपरस्य षष्ठ्यर्थस्येत्थयेन सिद्धम् । नचैवमपि कौमुदगन्ध्या भजतात् प्रणम्य कारया-
 भासेति प्रयोजनानि सम्भाष्यते कौमुदगन्धेत्यत्र “गोत्रे यावज्जिवावनापीं तदन्तयो-
 गुंरयोत्तमयोः” इत्यर्थेन षष्ठो षकारस्य षष्ठश्राद्धित्यत्र चरितार्थतया तातदन्वयायेन गोत्रप्र-
 तत्वप्रकारिका ।

एतेन । एवं च न “किमः कः” मूयस्यनेश्वरविरोधोऽत आह- *एवमिभन्धकीति* । *पूर्वपद्यु-
 क्तिरिति* । यद्वा नैतत्कल्पनमन्य प्रयोजनम् । “अन्तात्यन्त” इति सूत्रेऽत्यन्तपहणात् स्वयट-
 यात्रधिकपूर्वत्व स्वयटशायधिशोसरत्व स्वयपयांसोदेश्यतानिरूपितविषयताश्रयत्वैतत्प्रितयस-
 म्यन्धेन म्यविशिष्टपठितसमुदायस्य तन्मध्यपठितत्वस्वीकारेण प्रवृत्तेति ह्यन्तोद्देश्यत्वेनाकचो-
 विधानात्तिहन्तम्य तन्मध्यपठितत्वेऽपि द्विशब्दस्य तदभावाद्भाष्यं त्वदुक्तार्थं न ज्ञापयम् ।
 अत एव जने रातोति निरुप्रअनारादस्य न जरसादेशः, नकारस्य जरान्ताद्देश्यत्वेन वि-
 धानामारात् ।

नप मभिर्गीस्थगर्भः गर्भिणीग्रहणेन, गङ्गास्यो घटो गङ्गाग्रहणेन, गृह्यत इति लौकिक
 दृष्टान्ताशेष इति यावद् १ पुनर्यं तत्पठनीयतास्यैव रूपान्यादृशतन्मध्यपठितत्वस्य
 स्यात्कारणम् । *किम इत्यावयवमिति* । तथापि ‘उतिहोः’ ‘वातोतिन्यासेषु’ इम इत्यनेनः

भैरवी ।

‘पयान्तस्य प्यडादेशोऽन्यथा स्यात् । एवन्तुह्यन्तं यदङ्गन्तस्य तातडित्यर्थे समुदायादेशत्वा-
गतिरेवं प्रणम्येत्यत्रापि समासेऽनङ्पूर्वं क्त्यान्तं यदङ्गन्तस्य ह्यवित्यर्थेन समुदायादेशत्वं
ऋषः स्यात् । एवङ्कारयामासेत्यत्र आमादौ प्रत्यये परे ते यस्माद्विधीयन्ते तदादिष्वन्तस्ये-
यर्थेन विशिष्टस्यायादेशः प्राप्नोतीति वाच्यम् । “अणिनोः” इत्यत्र गुरुषोत्तमयोरवयवौ य-
गिनौ तयोः प्यडित्यर्थाश्रयणेन तातडो डित्करणेन समासेऽनङ्पूर्वं इत्यत्रापि पूर्वग्रहणम-
हत्वाऽनङ्गः परस्य क्तवः समासावयवस्य ह्यवित्यर्थाश्रयणेन येन नाव्यवधानन्यायेन धातु-
मात्रव्यवधानेऽपि प्रवृत्त्या दोषाभावेन आमन्तादौ प्रत्यये परे यत्तदादि तदवयवस्य गेरित्य-
र्थाश्रयणेन समुदायादेशत्वस्य व्यावृत्तिसम्भवादित्याहुः ।

अत्रेदमवयवम्—उदस्थादित्यस्य सकारप्रदलेपेण यत्साधनं तत् “पाङ्गः पक्” इति
सूत्रस्यभाष्यविरुद्धम् । तत्र हि ‘अवश्यमेवा परिभाषा कर्त्तव्या निर्दिश्यमानस्यादेशा भव-
न्ति’ इत्युपक्रम्य “उदस्थात्” इत्यत्र पूर्वसवर्णादेशव्यावृत्तेः प्रदर्शनात् । यदि सकारस्य
प्रदलेपस्तदाऽऽहोस्वहित्यं यत्र तत्र प्राप्तेरभावेन भाष्यविरोधः स्पष्ट एव ।

किञ्च सकारस्य प्रदलेपेऽप्युदस्थशब्दावयवसकारस्य पूर्वसवर्णापत्तिः । अत्र हि व्युद-
शब्दविजन्तस्थाशब्दयोः समासे विशिष्टादाख्यानाथके णिचि टिलोपे च कृतेऽविशिष्टावयव-
सकारे स्थाशब्दावयवत्वस्य प्रक्रियानान्वयतां बुद्धिसम्भवात् । स्थाशब्दस्यैव कार्थित्ये तु
प्रकृते न स्थाशब्दः । अक्षपरिमाणग्रहणेनैकदेशविकृतन्यायानुसरत्वात् । नापि स्थानिवद्भावेन
व्युदस्थाशब्दस्य स्थाने हि व्युदस्थशब्दादेशो न तु स्थाशब्दस्य स्थशब्द इति । न च
व्युदशब्दस्य पृथक्करणेन स्थाशब्दाणिचि तस्यैव स्थाने स्थाशब्दादेश इति वाच्यम् ?
उपसर्गसमानाकारस्य पूर्वपदस्य पृथक्कृतिर्हि संप्रामेति विशिष्टपाठेन कल्प्यते । यच्चात्र
पूर्वपदे व्युदिति तन्नोपसर्गसमानाकारमिति स्पष्टमेवेति निश्चयात् ।

यदपि ‘मुपद्’ इत्यस्यान्यथासिद्धिकल्पने पूर्वोक्तन्यायेन तदपि न, निरुतन्दुरुत्तमित्यस्य
सिद्धयेऽङ्गाधिकारस्यावश्यकत्वेनाङ्गभङ्गयाऽऽक्षिप्तप्रत्ययस्य नित्यसम्बन्धित्येन प्रत्यय-
स्याङ्गविशेषणत्वमेवोचितमिति पाठोऽन्तं यदङ्गन्तस्य प्रत्ययपरकस्यादेश इत्यर्थस्यैव
न्याय्यत्वात् ।

यदपि कौमुदगन्तवाशब्दस्यान्यथासिद्धेर्वैयधिकरण्येन सम्बन्धकलनया कल्पनं तदपि
स्थूलं सम्भवति सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्येनान्वयस्य गौरवपराहसत्वात् ।

किञ्च वैयधिकरण्येन सम्यन्वे दाक्षीणुत्रीत्यत्रापि प्यडादेशः स्यादतः सामानाधिकरण्येन
सम्बन्ध एव दीक्षितैराहृतः ।

यदपि “समासेऽनङ्पूर्वं” इति सूत्रे पूर्वग्रहणमहत्वाऽनङ्गः परस्य क्तव इत्यर्थाश्रयणेन
प्रणम्येत्यस्य समाधानं तत्त्वस्थीयः, तस्मिन् सूत्रे पूर्वग्रहणभागे प्रशब्दशमोदाविन्धित्वा-
तत्त्वप्रकाशिका-

सिद्धौ नावश्यकत्वमित्यपि बोध्यम् । *इत्याहुरिति* परमजरमौ जराजरसावित्यादौ समु-
दायस्य पूर्वजरा शब्दस्य वा जस्तापत्तिरजादिविभक्तेः जराशब्दस्य विशेषणत्वेन वारणोया ।
“विभाषा सपूर्वस्य” इत्यस्य विद्यमानत्रयपूर्वकपतितशब्दान्तप्रातिपदिकस्य नकारादेश
इत्यर्थनालोऽन्त्यपरिभाषयाऽन्त्यस्यैवेति वृषलपतिपत्नीत्यादौ न दोषः । व्याघ्रपात्वद्ः वि-
द्ववाडुह इत्यादौ भरद्वाक्षिसाजादिसर्वनामस्थानस्य निर्दिश्यमानविशेषणत्वेन न दोषः ।
रुनातत्राकालकीरुतेत्यत्र निपातत्वेन । एवं च निर्दिश्यमानपरिभाषा मास्तु प्रणिहापयती-
त्याद्यर्थं यदागमपरिभाषास्तु । अविद्यदित्यत्र परिभाषाया अनित्यत्वाच्च दोष इत्यभिप्रायः ।
दर्शनादिति । किञ्च त्रितामित्यत्र यदागमपरिभाषया विशिष्टस्य त्रिशब्दत्वेन त्रयादेशा-

ननु चेत्तेत्यादौ ह्रस्वस्येकारस्य प्रमाणत आन्तर्यादिकारोऽपि स्याद्-
भैरवी ।

शब्दयोरैकार्थीभावविवक्षायां समासे प्रथमीदाविन्ध्याग्रिभ्रजुहोतीत्यत्र ल्यबनापत्तेः ।

न च पूर्वग्रहणसत्त्वेऽपि कथमिह प्राप्तिर्भावताऽऽव्ययस्य क्तान्तेन यत्र समासस्तत्रैव ल्यब-
ह्रस्वादिति वाच्यम् ? छृद्ग्रहणपरिभाषया शमीदाविन्धित्वा शब्दस्यापि क्तत्वान्तत्वात् ।

यदपि कारयामासेत्यस्यामादौ प्रत्यये यत्र तदादितद्वयवस्य णेरित्यर्थेन "स्यतासी"
इव तदुपस्थितस्य तदादेरित्यस्य विधित्वेनान्वयात् 'प्रत्ययग्रहणे 'चापञ्चम्या' इति
निषेधाण्यन्तस्येत्यर्थासम्भवप्रदर्शने तदपि न विचारसहम् । तत्र ललुटोर्निमित्तत्वेनोपादाना-
त्तेन तदन्तविधौ निमित्तत्वानुपपत्त्या "उत्तमैकाभ्याम्" इति निर्देशेन च यत्र यस्य प्रत्य-
यस्य निमित्तत्वेनाश्रयणन्तेन तदन्तविध्यभावस्य आश्रयणेऽपि निमित्तत्वानाक्रान्तप्रत्यय-
ग्रहणेन तदन्तविध्यभावे मानाभावात् । एवञ्चामादौ प्रत्यये णिर्यस्माद्धिधीयते तदादेर्ण्यन्त-
स्यायादेश इत्यर्थेन किमवधिकमिति णिमात्रस्यायादेशसिद्धये निर्दिश्यमानपरिभाषया
आवश्यकत्वात् ।

किञ्च तस्यै इत्यत्र स्यादि कृते आपञ्च ह्रस्वे डेग्रहणेन स्वैशब्दस्य ग्रहणात् स्मेशब्दा-
देशः स्यादिति निर्दिश्यमानपरिभाषया आवश्यकत्वम् । अपि च क्रियास्तां क्रियास्तम्
क्रियास्त इत्यत्र परत्वादन्तरङ्गत्वाद्वा यासुटि कृते तामादयो भवन्ति । एते च निर्दिश्यमान-
परिभाषाभावे सयामुत्कस्य स्युः । परस्मैपदेषु इत्यस्य विषयसप्तम्याश्रयणेन "आद्युदात्तश्च"
इति सूत्रभाष्यरीत्या लावस्थायीं यासुटः प्राप्तयान्तरङ्गत्वं बोध्यम् । न च निर्दिश्यमानप-
रिभाषास्वीकारेऽपि कथमिहादेशः, यासुटा व्यवधानेन धातोः परत्वाभावादिति वाच्यम् ?
धातोर्विहितानान्तसादीनामित्यर्थाश्रयणात् ।

अपि चातिविध अतिचतस्र इत्यत्र त्रिचतुरन्तस्य तिचतस्रदाद्देशावारणाय स्वी-
कार्या । न च परिभाषाभावे समुदायस्य तिस्राद्यादेशे कथमन्यपदार्थप्रतीतिर्वाचकाभावा-
दिति वाच्यम् ? सामान्यदाब्दस्यापि प्रकरणाद्यपेक्षस्य विशेषावसायेतुत्वस्य दर्शनात् ॥ १२ ॥

स्थान्यादेशानां प्रक्रमत् स्मृतवामन्यामपि परिभाषां वक्तुं भूमिकामारचयति—*नन्वि-

तत्त्वप्रकाशिका ।

पत्तिः, नचेकारं प्रदिलभ्येकारान्तस्य श्रयादेशविधानेन तुग्विदिष्टे इकारान्तत्वस्य घर्गमात्र-
न्निघमत्वेनालिवधित्वेन च यदागमपरिभाषायाः स्थानिवज्जावस्य चाप्रवृत्तेर्नदोष इति वाच्य-
म् । प्रत्ययस्यैकासम्भवात् । अत एव 'रान्तस्य प्रतिषेध' इति वार्तिकमपि सङ्गच्छते । अन्य-
थाऽलिवधित्वेन स्थानिरदायाप्राप्ती तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । सत्यां निर्दिश्यमानपरिभाषायाम्
त्रिदिष्टे अद्भाव्याम् दोष इति बोध्यम् । एते मखिदित्यत्रान्तपत्तिर्षोऽप्येव ।

यसु आमांति न्यासे रामाणामित्यादौ परत्वाद्यर्थे नुद् तु ह्रस्वग्रहणसामर्थ्यात् भूतपूर्व-
गतेरयगमेन, त्रिगुणामित्यत्र "पद्चतुश्चैत्र" इति सूत्रे त्रैरनुवृत्त्या मिहम्, नच नृणामित्यत्र
यातिार्थम्, तावन्मात्रप्रयोजनस्यै नृनचाप इत्येव भूयादिति भाष्यात् ह्रस्वे कारान्तकार-
ान्तस्य आचारकिञ्चोऽनभिधानेन त्रिणां मखिदित्यादिरूपामम्भारः । अन्यथा त्रिणां वृतामि-
त्यत्र ह्रस्वग्रहणस्यै नुदोऽप्राप्तिन्तरभावे तु स्थानिरन्तेन त्रिगुणेषु त्रिणां नृणामिति फल-
भेदस्य स्येन ह्रस्वग्रहणसामर्थ्यात्तद्वगतिरयङ्गता स्यादिति तद्य, सूत्रद्वयस्य नद्यावन्तयनुः
शब्दमाह्वयैण शब्दोन्ने प्रवृत्तेरन्युदागमेन शृतां त्रिणामित्यत्र नुदोऽप्राप्तेः ॥ १२ ॥

स्थान्यादेशानां प्रक्रमत्स्थानिनियामिसाः परिभाषा उररा इदानीमनन्तरं कथ्य-
तरस्यावयवमद्वयस्यऽदेशनियामिसां परिभाषां वक्तुं भूमिकां रचयति—*नन्विति ।

त आह—

यत्रानेकविधमान्तर्यं तत्र स्थानत आन्तयर्चनीयः ॥ १३ ॥

अनेकविधं स्थानार्थगुणप्रमाणकृतम् । अत्र मानम्—“पष्टीस्थाने”
(१-१-४९) इत्यत एकदेशानुवृत्त्या स्थाने ग्रहणेऽनुवर्त्तमाने पुनः “स्था-
नेऽन्तरतमः” (१-१-५०) इति सूत्रे स्थानेग्रहणमेव । तद्धि तृतीयया
विपरिणम्यै वाक्यभेदेन स्थानिनः प्रसङ्गे जायमानः सति सम्भवे स्था-
नत एवान्तरतम इत्यर्थकम् । तमवग्रहणमेवानेकविधान्तर्यंसत्तागमक-
म् । स्थानतः स्थानेनेत्यर्थः । तत्र स्थानत आन्तर्यम् “इको यणचि”
(६-१-७७) इत्यादौ प्रसिद्धमेव । अर्थतः “पहन्न” (६-१-६३) इत्यादौ ।
स्थान्यर्थाभिधानसमर्थस्यैवादेशतेति सिद्धान्तात् यदर्थाभिधानसमर्थो यः
स तस्यादेश इति तत्समानार्थतत्समानवर्णपादादीनां ते । “तृज्वत्कोष्ठुः”
भैरवी ।

विति* । *अकारोऽपीति* अपिना स्थानकृतान्तर्याश्रयणपक्षे प्राप्तस्यैकारस्य परिग्रहः । *यत्रा-
नेकविधेत्यादि* । *यत्र* लक्ष्ये । *आन्तर्यम्* सादृश्यम् । स्थानिभिः सहादेशानामिति
शेषः । अस्य वचनस्य निर्मूलत्वशङ्कां वारयति—*अत्र मानमिति* ॥ *स्थाने ग्रहणे*
प्रसङ्गवाचिनीति शेषः । *तृतीयया विपरिणम्येति* । ध्वनितेनेत्यस्य शेषः । *तमवग्रहण-
मिति* । यदि स्थानकृतमेवान्तर्यं सुप्रसिद्धन्तदा तमवग्रहणवैयर्थ्यं स्पष्टमेव । *पादादीना-
मिति* ।

यद्यपि तस्मिन् सूत्रे स्थानिनो नोपात्तास्तथाप्यर्थवत् एव स्थान्यादेशभावस्य विश्रा-
न्तेरेवं कल्पना कार्येति भावः । पदादिनामनादेशत्वसिद्धान्ताभिप्रायेणाह—*तृज्वदिति* ।
नच स्थानार्थगुणप्रमाणकृतमिति परिगणने “उरणरपरः” इति सूत्रेण जातस्याणो रपरत्वं
तत्त्वप्रकाशिका ।

प्रमाणतः । कालकृतत्वं । *आन्तर्यात्* । सादृश्यत्वं । *परिग्रह इति* । विनिगमनाविरहा-
दुभयोः पर्यायापत्तिरिति भावः । *स्थानार्थगुणेति* । एतेन वर्णत्वादिधर्माणां व्यावृत्तिः सूचि-
ता । अत एव “स्थानेन्तरतम” इति चरितार्थम् । अन्यथा वर्णत्वधर्मेण साधर्म्यादिकारस्य
स्थाने घटारादीनामपि प्राप्तौ व्यावर्त्यालाभेन तद्वैयर्थ्यं स्यात् । बाह्यप्रयत्नानां साध्यादूर्ण-
वृत्तित्वाभावेऽपि, औपचारिकं गुणत्वं बोध्यम् । *इति शेष इति* । अयम्भावः—अन्तरतम्
इत्येको योगः, स्थाने द्वितीयः, तत्र प्रसङ्गार्थकस्थानेग्रहणानुवृत्त्या पूर्वैरेव सिद्धे द्वितीययो-
गस्तात्त्वादिस्थानरतो नियमार्थश्च । द्वितीये स्थानेऽन्तरतम इत्यनयोरनुवृत्त्या योऽर्थो भ-
वति तं दर्शयति—*सति सम्भव इति* । सम्भवाभावे तु पूर्वैरेवैष्टसिद्धिरिति भावः । वा-
च्यरितित्यादौ यथा ।

नन्वेक एव योगोऽस्तु, अनुवृत्तस्थानेपदे प्रसङ्गार्थपरमत्रत्यन्तात्त्वादिपरमस्तु । योगवि-
भागेनानेकविधसादृश्यसत्ताश्रयणे किं बीजमित्यत आह—*तमवग्रहणमिति* ।

अयम्भावः—वाक्यभेदाभावे प्रसङ्गे सति स्थानेन सदा अदेश इत्यर्थकान्तर इत्येता-
वतैरेष्टसिद्धौ तद्व्यर्थं सद्नेकविधान्तर्यसत्ताश्रयणे गमकम् । एवञ्च वाक्यभेदोऽपि सिद्धः ।
अन्यथा तदाश्रयणमेव व्यर्थं स्यात् । नच सति तमपि लाकृत्तिरित्यत्र लकारो भगवन्त्यया
यकारोऽपि स्यादिति वाच्यम् ? अन्तरग्रहणसामर्थ्यनातिशयार्थलाभात् । अन्यथा तत्स्थान-
न इत्येव मूपात् । तदाह—*यदि स्थानकृतमेवेति* । *एवकृत्यना कार्येतीति* । सत्य-
न

स्पष्टैवा ॥ १३ ॥

ननु प्रोढवानित्यत्र "प्रादूहोढ" (६-१-८९३-घा०) इति । वृद्धि
स्यादत आह—

अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य ॥ १४ ॥

विशिष्टरूपोपादाने उपस्थितार्थस्य शब्दप्रति विशेषणतयान्वयसम्भवे
भैरवी

व्यञ्जनयोरित्यादिना प्रदर्शिता ॥ १३ ॥

अर्थवृत्तान्तरस्य प्रतिपादनात् तत्प्रसङ्गेनार्थवत्परिभाषाप्युपधिता तां वस्तुमुपग-
मते—*नन्विति* । परिभाषायां मानमाह—*विशिष्टैति* । अर्थवोधनत्वावच्छेदकानुपूर्वा
विशिष्टैत्यर्थः । *विशेषणतयेति* । वाचकतासम्बन्धेनोपस्थिततदर्थविशिष्टस्योपात्तशब्दस्य
तत्र तत्र ग्रहणमिति भावः ।

तत्त्वप्रकाशिका ।

स्यान्यादेशभावकल्पे दधीत्यादोग्घटितस्य स्थाने कदाचिन्मध्यित्यादियण्यदितोऽपि प्रस-
ज्येनेत्यर्थत आन्तर्याम्यित्येवादेशो भवतीति वदन्ति ॥ १३ ॥

प्रतिपादनादिति । यदागमपरिभाषाव्याख्यानकाले अर्थवद्ग्रहणस्य ध्रुवैत्यर्थस्योप-
क्रमाच्चेति शेषः । *तत्प्रसङ्गेनेति* । सप्रसङ्गसङ्गत्येति शेषः । मूले—*अर्थवद्ग्रहणइति* ।
सम्भवत्यर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य ग्रहणमित्यर्थः । *आनुपूर्वीविशिष्टैत्यर्थं इति* । साक्षादानुपूर्व-
वच्छिन्नमुख्यविशेष्यताप्रयोजकत्वेनेत्यर्थः । नच तत्प्रयोज्यशाब्दयोधीयविशेष्यतानिरु-
पितप्रकारता ऽसमानाधिकरणविशेष्यताया मुख्यविशेष्यताशब्देन बोधनेन जराशब्दादौ तद-
भावेन परिभाषायाऽप्रवृत्त्याऽजरातात्यर्थकाजराशब्दादावपि जरादेशापत्तिः । नचात्रसाक्षा-
न्मुख्येति विनेने मानाभावः, अर्थवत्स्यस्थार्थवत्प्रदस्यैव मानत्वात् । अन्यथा ऽधातुप्रदस्य
परम्परयाऽऽनुपूर्ववच्छिन्नविषयताप्रयोजकत्वेन परिभाषयैव मिद्वेस्तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । अत एव
यच्छतीति सिध्यति । अन्यथा परिभाषाप्रवृत्त्या "छे च" इति तुकोऽप्रवृत्तिः स्यादितिवाच्यम्
आनुपूर्व्यां साक्षाद्वच्छिन्ना प्रायमिकोपस्थितीया या मुख्यविशेष्यता तत्प्रयोज्यत्वस्य ग्रह-
णेनादोषात् । लक्षणाप्रहातप्राक् तथात्वस्य सुस्थत्वात् । *तत्रग्रहणमितिभावः इति* । अय-
माशयः—पदस्य शब्दे अर्थं चोभयत्र शक्तिः, "घटमानय" "घटमुच्चारय" इत्युभयत्र प्रयोग-
दर्शनात् । उभयोरुपस्थितार्थैकांशस्य त्यागः कार्यः, उत तयोः विशेषणविशेष्यभाव इति वि-
प्रतिपत्तौ, विशेषणतयाऽन्वयसम्भवे त्यागस्य निर्मूलत्वाद्द्विशेषणतयैवा(१)न्वयः । तथाच क-
विद्वर्धप्रकारको बोधः क्वचिच्च शब्दप्रकारकः । अत्र शास्त्रेऽर्थं कार्यस्य बाधाच्छब्द एव विशेष्यः,
अर्थस्तु प्रकार इत्येतन्मूलेषा परिभाषा सिद्धेति भावः ।

(१) विशेषणतयैव अन्वय इति । ननु अर्थस्य शब्दप्रति वाचकतासम्ब-
न्धेन विशेषणत्वाङ्गीकारे प्रोढवन्तिवाद्यौ वृद्धिर्दुर्वारा वाचकतावच्छेदकानुपूर्वात्वे वाचकता-
ऽस्ताति वक्तुमशक्यत्वेन तेन सम्बन्धेन वहनकर्माभूतवाचकोडशब्दसत्त्वात् । नच ए-
विषयकबोधजनकतासम्बन्धेन शब्दे अर्थविशेषणत्वाङ्गीकारेण न दोष इति वाच्यम् ?
जनकतायास्वरूपयोग्यतारूपाया ग्रहणे प्रोढवानित्यत्र वृद्धिर्दुर्वारत्वात् । फलोपवायकनारूपाया
ग्रहणे तु यत्र प्रोढपदाद्बुद्धसंस्कारायभावेन शब्दबोधोभावरतत्र वृद्धयभावप्रसङ्गादिति
चेन्मैवम् । स्वविषयकबोधतात्पर्येणोच्चरितत्वसम्बन्धेन शब्दप्रत्यर्थस्य विशेषणत्वस्वीकारे-
णादोषादित्यन्यत्र विस्तरः ।

स्यागे मानाभावोऽस्या मूलम् । अत्रार्थः कल्पितान्वयव्यतिरेककल्पितः, शा-
स्त्रीयोऽपि गृह्यत इति "संख्यायाः" (५-१-२२) इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ।
इयं वर्णप्रहणेषु नेति "लस्य" (३-४-७७) इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् । अत्र
एवैवा विशिष्टरूपोपादानविषयेति वृद्धाः । एतन्मूलकमेव "येन विधिः"
(१-१-७२) इत्यत्र भाष्ये पठ्यते—"अलैवानार्थकेन तदन्तविधिः" इति ।

भैरवी ।

ननु लौकिकाथं वत्त्वं वाक्यस्यैव नतूदादिशब्दानामिति कथमूढवच्छब्देऽतिप्रसङ्ग-
वारणमत आह—*अत्रार्थ इति* । *कल्पित इति* । कल्पितौ भावव्यव्यतिरेकी
ताभ्यां कल्पित इत्यर्थः । कल्पितेत्यस्य शास्त्रवासनया कल्पित इत्यर्थः । शास्त्रीयोऽपीत्य-
पिना लौकिकस्य संप्रहः । यदुक्तं विशिष्टरूपोपादानविषयेति तस्य फलमाह—*इयमि-
ति* । तेनोपेन्द्र इत्यत्र "आदगुण" इत्यस्य प्रवृत्तिमिदिः । अन्यथोपादेहागच्छेत्यादावेव
स्यादिति भावः । *लस्येत्यत्र भाष्य इति* । तत्र हि लादेशे सर्वप्रसङ्गोऽविशेषादित्यनेन उता-
तीत्यादाद्युदावितस्य अतिप्रसङ्गस्यानया परिहारे कृत्वा अनेन प्रकारेण खण्डनं कृतम् ।
अतः *एव* । वर्णप्रहणेऽप्रवृत्तेरेव । उक्तार्थेऽन्यदपि प्रमाणमाह—*एतन्मूलकेति* । वर्णप्रह-
तत्वप्रकाशिका ।

नन्वर्थे शब्दे च शक्तिरेका उत भिन्ना, नाद्यः क्वचिदर्थस्य क्वचिच्छब्दस्येति नियमाप्रस-
क्तैः, यत्प्रकारकं यद्विशेष्यकं शक्तिज्ञानं तत्प्रकारकतद्विशेष्यकबोधस्य नियमेन पुनरुक्तोपा-
पातात् । नाप्यन्त्यः एकशक्तिरूपकार्थविषयकशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति अपरशक्तिरूप-
परार्थविषयमतात्पर्यज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वाद्बुद्ध्याविषयकबोधोपासकैरिति चेन्न । उभयार्थे
पुनः खण्डनाः शक्तिरिति स्वीकारात् । तथाच धातुस्थल इत्येहापि बोध इति भावः ।

तत्र क खण्डनाः क भिन्ना कच विशिष्टाशक्तिरिति चेत्, यत्र बोधः भिन्नः, तत्ररूपिता वि-
षयता च भिन्ना तत्र भिन्ना शक्तिः । यथा हर्षादिपदे । यत्र नानाधर्मावच्छिन्ना विषयता ए-
का तत्र विशिष्टा । गोशब्दे यथा । यत्र प्रत्येकधर्मावच्छिन्ना विषयता नाना बोधश्चैकस्तत्र ख-
ण्डनाः शक्तिः ।

केचिन्नु अर्थविशिष्टे शब्दे शक्तिः, अर्थस्य लक्षणया बोधः । अपरेऽर्थे शक्तिः शब्दे लक्षणा
इति वदन्ति । उभयमपि लक्षणाफलनेन गौरवप्रस्तमिति बोध्यम् ।

ननु यान्यन्योऽप्युपादानात्मते विशिष्टे एव शक्तिरिति विशिष्टस्यैवार्थोपादेवैवावयवस्ये-
ति प्रौढम्पदयेति विशिष्ट एवार्थबोधकः न केवलम् ऊदशब्द ऊदवच्छब्दो वेत्यत आह—*लौ-
किकार्थस्यमिति* । *शास्त्रागमनया कल्पितेति* । शब्दानां नित्यत्वेऽपि यथा शास्त्रप्रक्रि-
यानिराहाय "हको यगचि" इत्यादाविकोऽचि परे यन् इत्यर्थस्तथेहापि प्रौढम्पदय प्रौढमान-
देत्यादावपापोऽपार्थ्यां कल्पितौ योऽर्थः प्रसङ्गस्य प्रहृष्टार्थोपादेवैवमूढशब्दस्य वहनकर्म-
त्वमर्थेऽनमादाय शास्त्रप्रवृत्तिरिति भावः ।

ननु यत्रान्यव्यतिरेकेणापि अर्थज्ञानेन भवति, यथाऽस्त्यन्तस्वार्थिके कादौ, तत्र कथं प्रवृ-
त्तिः स्यात्त आह—*शास्त्रीयोऽपीति* । प्रत्यय इति संज्ञाकरणेन शास्त्रप्रामाण्यवादगत्या लो-
ऽपि गृह्यत इति भावः । *विशिष्टरूपोपादाने एपेति* । धातुपूर्वीमन्बोधकारणोपादान इत्यर्थः ।
नन्वाधुपूर्वीमनो वाच्यम् इति पद्योतपुरः, उत कर्मधारयः धातुपूर्वीमांशसौ बोधक
इति, नाद्यः "एकारणो बन्तो भू" इति शब्दे एकारणस्य धातुपूर्वीमांशदुहादिशाब्दानां बोधकत्वेन
तत्प्रत्ययस्याः प्रवृत्तौ गर्भमादौ दमोऽनर्पस्यात्प्रभावो न स्यात्, नाप्यन्त्यः "वृद्धिर्व्यस्य" इति
शब्दे वृद्धिर्नन्वाधुपूर्वीमन्त्वात्तादेर्बोधकत्वात् तत्रैतत्प्रवृत्तौ धातुकारणस्यान-

किञ्च "स्वं रूपम्" (१-२-६८) इति शास्त्रे स्वशब्देनात्मीयवाचि-
नार्थो गृह्यते रूपशब्देन स्वरूपम् । एवं च तदुभयं शब्दस्य संज्ञीति तदर्थः ।
तत्रार्थो न विशेष्यस्तत्र शास्त्रीयकार्यासम्भवात्, किन्तु शब्दविशेषणम् ।
एवं चार्थविशिष्टः शब्दः संज्ञीति फलितम् । तेनैवा परिभाषा सिद्धेति
मार्ग्ये स्पष्टम् ॥ १४ ॥

नन्वेवमपि महद्भूतश्चन्द्रमा इत्यत्र "आन्महतः" (६-३-४६) इत्याद्या-
पत्तिरत आह—

गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्थ्यसम्प्रत्ययः ॥ १५ ॥

गुणादागतो गौणः । यथा गोशब्दस्य जाड्यादिगुणनिमित्तोऽर्थो चाही-
भैरवी ।

प्रवृत्तिमूलकमेतत्पर्यः । यदि सर्वत्रेतस्याः प्रवृत्तिस्तदाऽऽलोऽनर्थकनेति विशेषणोपादान-
विफलमिति भावः । "तस्मादित्युत्तरस्य" इत्यादौ कृतपणादेशोऽपि वर्णग्रहणेऽस्या अप्रवृत्तो-
साधकः ।

सूत्रकारमते परिभाषायां साधकान्तरमाह—*किञ्चेति* । *एवञ्च* । अर्थस्य विशेषणत्वे
व । *तदुभयम्* । शब्दार्थोभयम् । *तत्र* । उपस्थितयोस्तयोः । *शास्त्रीयेति* । शास्त्रबोध्य-
मित्यर्थः । यथा "अग्नेर्देव्" इति ढकृदर्थदङ्गाराद्दि सम्भवति । अधिकमन्यत्रोक्तम् ॥१४॥
अर्थत आन्तर्ध्यस्य उक्तत्वात्तद्व्यक्तयोर्पस्थितौ तत्प्रसङ्गेनाह—*नन्विति* ।
एवम् । उपस्थितार्थविशिष्टशब्दस्य ग्रहणेनानर्थकवारणेऽपि । *महद्भूत इति* । अमहति
महत्त्वस्यारोपेणात्र महच्छब्दः प्रवृत्त इत्ययद्गौणः, भूतशब्दः कर्तृकान्त इति सामाना-
धिकरण्यम् ।

वाक्यार्थयोरे पदार्थबोधस्य कारणत्वात् तस्मिन्पदशक्तिज्ञानस्य कारणत्वात् तत्सौकर्या-
याह—*गुणादागत इति* । "तत आगतः" इत्यण् गुणो ह्यत्रारोपिते प्रवृत्तिनिमित्ते तस्मादा-
गतस्तज्ज्ञानजन्यशाब्दबोधविशेष्यः । एवञ्च गौणतजाड्यादिगुणज्ञासदृशजाड्यादिगुणज्ञानहेतु-
तत्त्वप्रकाशिका ।

र्यकत्वेन वृद्धसंज्ञानापत्तेः । सूत्रन्तु अशब्दाद्वापि तस्य पदान्तरेण समाप्ते विशिष्टस्य वृद्धसंज्ञ-
या चरितार्थम् । इति चेन्न, अनुपूर्ववच्छिन्नविषयताप्रयोजकत्वस्य विशिष्टरूपत्वेन प्रकृते ए-
काचपदस्यैकविशिष्टाच्छिन्नविषयताप्रयोजकत्वेन तत्त्वाभावात् ।

नन्वेवमपि सङ्घे तसम्बन्धेन वृद्धिपदत्वावच्छिन्ने वृद्धिपदस्य शक्तेः स्वीकारेण वृद्धिपदत्वस्य
व जात्यखण्डोपाधिबन्धितिरिक्तस्य सप्रकारत्वेनैव भानमिति नियमाद् वृद्धिपदत्वेनैवावच्छेद-
कत्वं तच्चानुपूर्वीरूपमिति वृद्धिपदे तस्यसम्भवात्पुनस्तथैव दोष इति चेन्न । आनुपूर्व्यां साक्षा-
दवच्छिन्नायाः विषयतायाः ग्रहणेन प्रकृते परम्परयावच्छेदकत्वात् । ननु "गौतो गित्" इत्या-
देः "सहृद्भूचरितः शब्दः सहृद्भूय गमयति" इति न्यायेनैकार्थोपस्थापकगोशब्दे प्रवृत्तिर्नस्यात्-
भूमावृत्तौ तु गौरवमत आह—*किञ्चेति* । एवञ्च सूत्रसिद्धेरेवा ॥ १४ ॥

तत्प्रसङ्गेनेति । सप्रसङ्गसङ्गत्येति भावः । अर्थवत्परिभाषायटकार्यः गौणः मुख्यो वा गृ-
ह्यत इत्याशङ्क्यां तदुपपादकत्वयोपोद्घातसङ्गत्याऽऽह—*नन्विति* । इत्यपि कश्चिन् । गौणत्वं
चात्र स्वशास्त्रार्थनिर्दिष्टगुणसजातोयगुणसत्ताप्रयोज्यारोपविषयीभूतत्वम् । गौर्बाहोर्क इत्यत्र ब-
न्धीवदौदिरुपायस्य वाहीकेऽन्वयतात्पर्यानुपपत्तौ गोत्वस्य साधारण्यमाश्रयत्वेन वाहीके आ-
रोपो भवति । एवञ्चारोपितगोत्ववान् वाहोर्क इति बोधो भवति तदेतदाह—*तत आ-
गत" इत्यादि* । गुणसत्ता वास्तविकी, आरोपिता तत्रारोपिता । संशयाच्चित्याह—

कः । अप्रसिद्धश्च संज्ञादिरपि तद्गुणारोपादेव बुध्यते । मुखमिव प्रधान-
त्वान्मुख्यः प्रथम इत्यर्थः । गौणे ह्यर्थे शब्दः प्रयुज्यमानो मुख्यार्थारोपेण प्र-
वर्तते । एवं चाप्रसिद्धत्वं गौणलाक्षणिकत्वं चात्र गौणत्वम् । तेन प्रियत्र-
याणामित्यादौ त्रयादेशो भवत्येव । तत्र त्रिशब्दार्थस्येतरविशेषणत्वेऽप्यु-
क्तरूपगौणत्वाभावात् ।

किञ्चायं न्यायो न प्रातिपदिककार्यं, किन्तूपात्तं विशिष्यार्थोपस्थाप-
नैस्वी ।

कारोपविषयगतत्वरूपप्रवृत्तिनिमित्तजन्यशब्दबोधविशेष्य इति फलितम् । *अप्रसिद्धश्चेति* ।
पुतेनाभिव्यक्त(१) पदार्थ इति न्यायसंग्रहः । *संज्ञादिरित्यस्य*—सहा.आदिः प्रथमो यस्येत्य-
र्थः । बोध्यबोधकभावरूपपञ्चम्यर्थे बहुव्रीहिः । *तद्गुणारोपात्* । प्रसिद्धार्थसम्बन्धिगुणारोप-
हेतुकतद्वर्मांरोपात् । *संज्ञादिरपि* । इत्यपिना अनुकरणशब्दसंग्रहः । अत एव “युष्मद्युपपद”
इत्यादौ “त्वमावेकवचन” इत्यादि न भवति । तद्गुणेत्यत्र तच्छब्दो यदीयगुणारोपस्तद्वा-
चकताशब्दस्य बोधकस्तद्वाच्यसम्बन्धित्वार्थकपञ्चम्यन्तेन समासः । तथाच यः शब्दः संज्ञा-
त्वेन विनियुज्यते तस्य शब्दार्थस्य यो वाच्यो लोके प्रसिद्धार्थस्तद्गुणारोप-
स्य प्रकृतंऽपि निमित्तत्वेन गुणादागत इत्यवयवार्थसद्भावात् ध्वनितः । मुखमिनेत्यनेन यत्
सादृश्यमुक्तं तत्र हेतुमाह—*प्रधानत्वादिति* । प्रधानत्वञ्च वाच्यातिरिक्तत्वात्प्रधानत्ववृत्तिरु-
त्तरूपम् । *मुष्य* । इत्यत्र शाखादित्वाद्यप्रत्ययः । परिभाषायुक्तनिष्कृष्टगौणत्वमाह—*प-
वद्येति* । *तन* । एतादृशस्य गौणत्वस्याध्वयणेन । *उत्करूपेति* । द्विविधेत्यर्थः । परिभा-
षायामेतादृशस्यैव गौणपदार्थस्य प्रहणमित्यत्र मानन्तु सर्वादिमुत्रे ‘संज्ञोपसर्जनप्रतिषेधो’
वार्तिककृता य उक्तः स एव, सामान्यतो गौणपदार्थस्य ग्रहणे परिभाषयैव, उपसर्जनव्यावृत्तौ
संज्ञोपसर्जनप्रतिषेधवार्तिकवैयर्थ्यं स्पष्टमेव । *गौणलाक्षणिकत्वम्* । इत्यस्य गौणः सन् लाक्ष-
णिक इत्यर्थः । तेन शुद्धलाक्षणिकस्य व्यावृत्तिः, उक्तस्य गौणपदार्थस्य प्रहणादेवाप्तयो देव-
तास्याग्रेव इत्यत्र “अभिकलिभ्याम्” इतिलिङ्गविशिष्टपरिभाषया दक्षिसिद्धिः । अत्र द्वितीयो
पुम्नाशब्दस्य प्रवृत्तौ पुम्सम्यन्थो निमित्तप्र नु तदीयगुणारोपः ।

सिद्धान्तरीत्यापि न तस्य प्रतिषेधस्य परिभाषया गतार्थेति सूचयितुं सिद्धान्तार्थमाह-
क्रियेति । *उपासमिति* । शब्दत उपात्तमित्यर्थः । *विशेष्येत्यादि* । विशेष्यमंप्रकार-
कोपस्थितिजनकमिति यावत् । *विशिष्टरूपम्* । इत्यस्य पूर्वोक्त पृथार्थः । अर्थवत्परिभाषामूल-
तत्त्वप्रकारिका-

प्रसिद्धार्थसम्यन्धीति । *शुद्धलाक्षणिकत्वमेति* । मादृशेतरसम्बन्धमूलकलाक्षणिकत्वस्य-
र्थः । तन्नामहाभाषणः इत्यप्रारोपितमहत्त्वस्य भावेऽपि सादृश्यतरसम्बन्धमूलकत्वादात्व-
विधिः । एतेन गुणप्रयोज्यलक्षणाविवयत्वमिति परिष्कर्तव्यं प्रयुक्ताः । महत्त्वगुणप्रयो-
ज्याया एव लक्षणावास्तत्र सत्वात् । अत एव तत्र न गुणप्रयोज्यत्वमपि तदुक्तिरुपास्ता ।
अत एव ।

“भेदाग्निमी च सादृश्यात्सम्बन्धान्तरतन्तथा ।
गौणो शुद्धो च विशेषी”

इत्युभया तात्पर्यार्थं यथा अतथा तथा इति शुद्धोद्गाहणं यदन्त्याल्लक्षारिकाः । अन्यथा
गुणप्रयोज्यारोपपरिषेधार्थादपि गौणोद्गहणा स्यात् । *शुद्धोक्तः पृथेति* । साक्षादात्तु-

(१) आमाश्वकेति । अभिव्यक्तार्था मे स्वतन्त्रा भोक्त्रियुताः ।

वाच्यैस्तेषु कर्तव्याः शब्देषु न तदुचितम् ॥

कं विशिष्टरूपं यत्र तादृशपदकार्यं एव । परिनिष्ठितस्य पदान्तरसम्बन्धे हि गौर्वाहिक इत्यादौ गौणत्वप्रतीतिर्न तु प्रातिपदिकसंस्कारवेलायामित्यन्तरङ्गत्वाज्जातसंस्कारवाधायोगः प्रातिपदिककार्ये प्रवृत्त्यभावे बीजम् । ध्यश्रुत्सदृशस्यापत्यमिश्यर्थके श्याश्रुरिरित्यादौ "अत इजः" सिद्धये उपात्तमित्यादि । न च प्रातिपदिकपदं तादृशमिति वाच्यम् । तेन हि प्रातिपदिकपदवचस्वेनोपस्थितिरिति तस्य विशिष्ट्यार्थोपस्थापकत्वाभावात् । निपातपदं तु चादित्वेनैव चादीनामुपस्थापकमिति तदुद्देश्यककार्यविधायके "ओत्" भैरवी ।

कत्वादस्या अपि विशिष्टरूपोपादानविषय एव प्रवृत्तिरिति भावः । *विशिष्ट्यार्थोपस्थापकत्वञ्च* । साक्षात्संज्ञाद्वारकपरम्परया वा विवक्षितम् । *विशिष्टरूप* । इत्यस्य स्वस्वरूपातिरिक्ततत्तद्धर्मावच्छिन्नशक्ततावच्छेदकं विलक्षणं रूपमित्यर्थः फलितः । संज्ञाद्वारकपरम्परानिदेशात् "ओत्" सूत्रस्थेन गोभवदित्यग्रानया प्रगुह्यसंज्ञाव्यावृत्तिपरभाष्येण न विरोधः । निपातेत्यानुपूर्व्यास्तथात्वात् । प्रातिपदिकमितिपदन्तु स्वस्वरूपप्रवृत्तिनिमित्तकमिति श्याश्रुरिरित्यत्र "अत इज्" सिद्धे राजश्रुराद्यच्च न भवति तस्य तथात्वात् । यदुक्तं प्रातिपदिककार्येऽयं न्यायो नेति तद्वीजमाह—*परिनिष्ठितस्येत्यादिना* । स्वाथं परिपूर्णम् अथान्तरमाकाङ्क्षत इति न्यायात् । हेः यत इत्यर्थः । *प्रातिपदिकसंस्कारेति* । सुप्सन्निधानसाध्यसाधुत्वरूपसंस्कारकाल इत्यर्थः । *अन्तरङ्गत्वात्* । पूर्वकालप्राप्तत्वात् । उत्तरकालिकप्रतीतिविषयगौणत्वज्ञानप्रयोज्यप्रवृत्तिकबहिरङ्गो गौणमुख्यन्यायादितिशेषः ।

नन्वभ्य न्यायस्यार्थवद्ग्रहणपरिभाषासाध्यत्वेन यत्र विशिष्टं रूपं पदकार्यं प्रयोजकन्तत्र प्रवृत्तिरित्यस्य अर्थाह्लाभेन पदकार्यं इत्येव सिद्धेऽधिकविशेषणोपादानमनर्थकमत आह—*अश्रुरेति* । *तादृशम्* । विशिष्ट्यार्थोपस्थापकम् । प्रातिपदिकेतिपदं स्वस्वरूपातिरिक्ततत्तद्धर्मावच्छिन्नशक्ततावच्छेदकधर्मविशिष्टत्वेत्याशयेनाह—*तेन हीति* । "ओत्" सूत्रस्थभाष्यविरोधमुपपादयति—*निपातपदमिति* । *चादित्वेन* । इत्यस्य परम्परयेत्यादिः । एतेन संज्ञाशब्दानां स्वस्वरूपमेव प्रवृत्तिनिमित्तमिति नियमेऽपि न विरोध इति ध्वनितम् । एवञ्च "ओत्" इति सूत्रे यदत् इति तत्र विशिष्टं रूपं प्रातिपदिकादिति यद्यपि विशिष्टं रूपं तथापि नोक्तविशिष्ट्यार्थोपस्थापकमदन्तप्रातिपदिकादिति तु नोपात्तमिति भावः ।

यदि चोपात्तं विशिष्ट्यार्थोपस्थापकमित्यस्यैव स्वरूपातिरिक्ततत्तद्धर्मावच्छिन्नशक्ततावच्छेदकं यत्रोपात्तन्तरेत्यर्थं आधीयते, तदा विशिष्टं रूपमिति स्वरूपकीर्तनमिति बोध्यम् । प्रातिपदिकपदाभिप्रातपदे धैलक्षण्यप्रयोजकं त्विदम्, प्रातिपदिकसंज्ञाप्रदर्शकसूत्रे संज्ञितावच्छेदकस्य तत्तद्धर्मस्यानुपादानम्, निपातसम्प्रदर्शकसूत्रे तु "चादयः" इत्यस्योपादानमिति । *गो-तत्त्वप्रकाशिका ।

व्यवच्छिन्नविषयताप्रयोजकत्वरूप इत्यर्थः । *पदकार्यं एवेति* । पदकार्यत्वञ्च—सुवनिमित्तकस्येति सति स्त्रीत्वानिमित्तकत्वम् । "गोतो णित्" "त्रेख्यः" इत्यादीनां विभक्तिनिमित्तकत्वेन "जानपद" इत्यादीनां स्त्रीत्वनिमित्तकत्वेन पदकार्यस्वाभावात्त्रौण्डेऽपि प्रवृत्तिः ।

यत्तु पदोद्देश्यकत्वं तत्, तत्र तद्विधिविधानुपस्थितेः, तेषां सुयन्तात्प्रवृत्तावपि तदनुद्देश्यकत्वात् । नापि पदसम्बन्धित्वं णित्वस्यापि तथात्वात् । त्वद्भूत इत्यादौ त्वाद्यादेशानापत्तेश्च । नापि प्रत्ययानिमित्तकत्वं "हरितादिभ्योऽजः" इत्यस्यापि तथात्वेन तत्रैतस्या प्रवृत्तौ गौणेऽपि तेभ्यः फगापत्तेः । *चादय इत्यस्योपादानमिति* ।

अयम्भावः—प्रातिपदिकसंज्ञाप्रदर्शकसूत्रे संज्ञितावच्छेदकस्य तत्तद्धर्मस्यानुपादानेन सूत्रे-

(१-१-१५) इत्यादौ चेतत्प्रवृत्त्या गोऽभवदित्यादौ दोषो न । अग्नीषोमी मा-
णवकावित्यत्र प्रसिद्धदेवताद्भेदाद्यग्नीषोमपदस्य तत्सदृशपरत्वेऽन्तरङ्ग-
त्वादीत्वपत्वे भवत एव । सदृशलक्षणिकाग्निषोमपदयोर्द्वन्द्वे तन्नामकावित्य-
र्थके च नेत्वपत्वे । आद्ये गौणलाक्षणिकत्वादन्येऽप्रसिद्धत्वात् । अतएवाग्नि-
षोमी माणवकावित्यत्र गौणमुख्यन्यायेन पत्ववारणपरं "अग्नेः स्तुतस्तीम-
सोमाः" (८-३-८२) इति सूत्रस्थं भाष्यं संगच्छते । गां पाठयेत्यादौ मुख्य-
गोपदार्थस्य पाठनकर्मत्वासम्भवेन विभक्त्युत्पत्तिवैलायां प्रयोक्तृभिर्गौणार्थ-
त्वस्य प्रतीताद्यप्यपदस्याप्रयोगेण योक्तृभिः सर्वत्र पदस्यैव गौणार्थकत्वस्य
भैरवी ।

भवदिति* । अत्र गोशब्दोऽगवि गोगतगुणसंजातीयगुणज्ञानजन्यगोत्वारीपेण वर्ततेऽतएव
चित्रप्रत्ययः । यत्र तु योगोद्वरदापादिना मुख्यगोत्वताप्रतिस्तत्र चित्रप्रत्ययो नेप्यत इति
तात्पर्यम् । *दोषो नेति* । प्रगृह्यसंज्ञाप्रयोज्यप्रकृतिभावरूपो दोषो नेत्यर्थः । गौणमुख्य-
न्यायस्वीकारे लक्ष्यासिद्धिरूपं दोषं परिहरति—*अग्नीषोमाविति* । *प्रसिद्धदेवतावाची* ।
इत्यनेन गौणत्वज्ञानत्रयो बो ध्वनितः । *आद्ये* । सदृशलक्षणिकयोर्द्वन्द्वे । *अन्त्ये* । तन्ना-
मकयोर्द्वन्द्वे । उक्तार्थं भाष्यमुपगृह्यन्मह—*अत एवेति । उक्ताभिप्रायकत्वादेवेत्यर्थः । उक्त-
न्यायस्याव्यापकत्वसद्भावावर्णायाहाह—*गाम्पाठयेत्यादाविति* । *प्रयोक्तृभिरित्यादि* । ए-
तेन प्रातिपदिकप्रकृतिकमुच्यन्तस्यैव गौणत्वग्रहो यद्यपि बोद्धस्तथापि न क्षतिरिति बोधितम् ।

ननु 'औतोमशोः' इति सूत्रे विशिष्टरूपोपादानाभावेन न विशिष्यार्योपस्थापकत्वमिति
गोशब्दस्य गौणत्वेऽपि स्यादेवात्वमिति पदस्यैव गौणार्थकत्वमिति यद्गाम्पाठयेत्यस्य प्रयो-
गस्योपपत्तये द्युत्पाद्यते तत्किमर्थमिति चेत् । अचिनवमसुनवमित्यत्रात्यम्प्राप्तीत्याशङ्क्य
गोत इति वक्तव्यमिति चार्त्तिकरुतोक्तन्मत्तरीत्या निरुक्तविशिष्यार्योपस्थापकस्योपादान-
स्य सत्त्वादेव द्युत्पादनस्यावश्यकत्वात् । यदि च शशा साहचर्यादिह सुपेवामृच्छते तेन गो-
शब्दोप इति यथाश्रुतं सूत्रमेवास्त्विति विभाव्यते तदा पदकार्येऽप्यवन्त्यायो न प्रातिपदि-
तत्वप्रकाशिका ।

तमन्यन्थेन प्रातिपदिकपदवति प्रातिपदिकपदस्य शक्तेः स्वीकारेण, अस्य च न्यायस्य साक्षा-
दानुपूर्व्यवच्छिन्नमुप्यविशेष्यताप्रयोजकपदे एव प्रवृत्त्या प्रातिपदिकपदे तथात्वाभावेन परिभा-
षा न प्रयतते । या प्रातिपदिकपदवच्छिन्नमुख्यविशेष्यता तस्या अनुपूर्व्याः साक्षादवच्छिन्न-
त्वाभावात् । या च साक्षादवच्छिन्ना प्रातिपदिकशब्दस्वरूपानुपूर्वी, तस्या तद्वच्छिन्नविशेष्यतानि-
रूपितप्रकारतायामानाधिकरूप्येन मुक्तविशेष्यत्वाभावात् । निपातसंज्ञाविधायकसूत्रे "चाद-
यः" इत्यस्यानुसृतेः शेषितार्थवच्छेदस्य तत्तदसंख्योपादानेन निपातपदस्वरूपलक्षितचाद्यन्य-
तमरदावच्छिन्ने शक्तेः स्वीकारेण चादित्वरूपानुपूर्व्यां साक्षादवच्छिन्नप्रायास्तत्प्रयोज्यमुक्तवि-
शेष्यतायाः मत्वाप्रोत्सृज्यमान्यविशेषः ।

हस्तुताम्नु शोरगुप्त्याभाष्यन्त्येकदेशुक्तिः, "ज्यन्तस्य प्रतिपेपो वक्तृभ्यः" इति पतिर्क-
मारम्भगोपमेय । चादौ चित्रप्रत्ययमित्यस्य पाठेन ज्यन्तस्यानुपूर्व्यवच्छिन्नत्वाभावात्, प्र-
कृत्याशोऽपि वर्तमानादप्यविधानेन तस्य गौणमुख्यार्थपौरुषम्भवाच्च । तदाह—*यत्र तु
योगोद्वरदापादिनेति* ।

ननु पदस्यैव मुद्रणान्तेनाभ्यासादपि मूलेन प्रयोक्तृगौणार्थकत्वपदे यथासाध्यमन आह-
दोषभिरिति । तदा धोक्तुः गौणार्थकत्वपदसम्भवात्तदत्र गौणमुख्यन्यायप्रवृत्तिरिति कथ्य-

ग्रहेणात्वं त्वं सम्पद्यते श्रमहान् महान्भूतस्त्वद्भवतीत्यादिभाष्यप्रयोगे त्वा-
द्यादेशदीर्घादीनां करणेन चास्य न्यायस्य पदकार्यविषयत्वमेवोचितम् ।
अन्यथा वाक्यसंस्कारपक्षे तेषु तदनापत्तिः ।

किञ्च शुक्लामियुक्त कर्मनिर्दिष्टं, पर्वृत्तिये चानिर्दिष्टे इत्याद्युक्त्वा इहे-
दानां गामभ्याज कृष्णां देवदत्तेत्यादौ सर्वं निर्दिष्टं गामेव कर्म देवदत्त एव
कर्त्ता अभ्याजैव क्रियेत्यर्थकोनार्थवत्सूत्रस्यभाष्येण कारकादिमात्रप्रयोगे
योग्यसर्वक्रियाध्याहारे प्रसक्ते नियमार्थः क्रियावाचकादिप्रयोगः इत्येतत्ता-
त्पर्यकेण सामान्यतः क्रियाजन्यफलाश्रयत्वमात्रप्रियक्षायां द्वितीयादीनां सा-
धुत्वान्याख्यानमित्यर्थलाभेन पाठनक्रियान्वयकाले पदस्यैव गौणार्थत्वप्रती-
तिः प्रयोक्तुरपि । एवमेतन्मूलकः “अभिव्यक्तपदार्था ये” इति श्लोकोऽपि
पदकार्यविषयकः । ध्वनितं चेदं सर्वादीनि’ (१-१-२७) इति सूत्रे संज्ञाभू-
भैरवी ।

ककार्यं इति नियमस्यात्र व्यभिचार इति कस्यचित् कथनं यत्तत्र युक्तमिति सूचयितुमेवं व्यु-
त्पादनमिति बोध्यम् । बोधः पदस्यैव गौणार्थकत्वग्रह इति नियमे भाष्यमप्युपपत्प्रभङ्गमा-
ह—*अक्ष्वन्तमित्यादिना* । आदिना यद्भवतीत्यस्य परिग्रहः । *अन्यथा* । पदकार्यवि-
षयकत्वमेवेति नियमभावे । *तेषु* । गाम्पाठ्येत्यादिषु । *तदनापत्तिः* । आत्वाधनापत्तिः ।
इदं प्रयोक्तृणां नन्दागौणार्थकत्वप्रतीतिमभ्युपेत्य ।

वस्तुतः सापि नेत्याशयेनाह—*किञ्चित्* । इत्यादीत्यत्रादिना देवदत्त इत्युक्ते कर्त्ता
निर्दिष्टः कर्मक्रिये अनिर्दिष्ट अभ्याजेत्युक्ते क्रिया निर्दिष्टा कर्त्तृकर्मणी अनिर्दिष्ट इत्यस्य परिग्र-
हः । *गामेव कर्म* । गामिति शब्दावाक्यमेव कर्म एवमपेऽपि बोध्यम् । *सामान्यतः* ।
क्रियात्वरूपसामान्यपमंग । *मात्रशब्देनाविशेषधर्मव्यावृत्तिः* । *साधुत्वेति* । अस्य कर्मणि
द्वितीयेत्यादिसूत्रेणेत्यादिः । विशेषक्रियान्वये आह—*पाठनेति* । *गौणार्थत्वप्रतीतिरिति* ।
न च “कर्मणि च” इतिसमासनिषेधोऽत्र स्यादिति वाच्यम् ? “शेषे विभाषा” इति विकल्प-
विधानेन “उभयप्राप्तौ” इति नियमाप्रवृत्तिपक्षेऽत्र समासस्यासत्वात् एतावता प्रवन्देन गौण-
मुख्यन्यायस्य पदकार्यविषयत्वमेवेति व्यवस्थाप्यामिष्यतेतिन्यायान्तरान्तस्य प्रातिपदिक-
कार्येऽपि प्रवृत्तिरिति केपाञ्चिनमतन्तत्र युक्तमित्याह—*एवमिति* । *एवम्* । उक्तन्यां-
यवत् श्लोकोऽपीत्यत्र श्लोकपदोपादानेन तस्य कल्पितत्वं सूचितम् । उक्तन्यायस्य पदकार्य-
विषयत्वमेवेत्यत्र मानान्तरमप्याह—*ध्वनितमिति* । ध्वनितमपीत्यर्थः । यदि प्रातिपदिकका-
र्येऽपि न्यायस्य प्रवृत्तिः स्यात्तदा न्यायेनैव सिद्धे उक्तत्रितयासङ्गतिः स्यात् ।

यत्तु प्रातिपदिककार्येयुक्तन्यायाप्रवृत्तिस्वीकारे, युष्मदस्मदोः स्वरूपमात्राश्रयकार्याणां-
मुपसर्जनतायामिव संज्ञायामपि प्रवृत्त्यापत्तिरेवम् “त्रैभ्यः” इत्यादेरपि तथेति तत्र “प्रत्ययो-
त्तरपदयोश्च” इतिसूत्रभाष्ये त्रिचतुर्भुव्मस्मदपहणेऽप्यर्थग्रहणे शब्दविधेयगामिति वार्त्तिकस्या-
द्वयानावसरे उपस्थितार्थविशिष्टस्यैव प्रियतिसा अतित्वमित्याद्युदाहरणघटकतया प्रदर्शनेन
तत्त्वप्रकाशिका ।

नेन प्रयोक्तुः पूर्वं गौणार्थकत्वग्रहेऽपि योद्भुस्तथाभावान्न दोष इति भावः ।

नन्वेवं कल्पने किं बाञ्जमित्याह—*योद्भुः पदस्यैव गौणार्थकत्वग्रह इति* । अत्र केचिदि-
ये परिभाषा प्रत्याख्यानकल्पे नोपयुज्यते तत्कल्पे महत्त्वेन महत्त्वसमवायिन उपस्थितौ श-
ब्दा सैवार्थपदेन ग्रहीतुमुचितोऽन्यथा घटमानयेत्युक्तौ स्वसमानकालीनपदत्ववत्त्वेन घटत्व-

तानां प्रतिषेधमारभता वार्त्तिककृता “पूर्वपर” इति (१-१-३४) सूत्रेऽसंज्ञ-
 यामिति-वदता सूत्रकृताऽन्वर्थसंज्ञया तत्प्रत्याख्यानं कुर्वता भाष्यकृता च
 अर्थाश्रय पतदेवं भवति शब्दाश्रये च वृद्ध्याच्चे इति श्रोतसूत्रस्थभाष्यस्य
 त्रिकिकार्थवत्त्वयोग्यपदाश्रय एव न्यायस्तद्रहितशब्दाश्रये च ते इत्यर्थः ।
 “गोतः” (७-१-६०) इति यथाश्रुतसूत्रे विशिष्टरूपोपादानसत्त्वेनोक्तरीत्यैव
 तस्य भाष्यस्य व्याख्येयत्वादित्यलम् ॥ १५ ॥

अर्थवद्ग्रहणेन (पा० १४) इत्यस्यापवादमाह—
**अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च
 तदन्ताविधिं प्रयोजयन्ति ॥ १६ ॥**

भैरवी ।

तादृशार्थविशिष्टानामेव उद्देश्यत्वकल्पनात् । यच्च प्रातिपदिककाव्यं गौणमुख्यन्यायाप्रवृत्तौ
 सर्वनामसंज्ञासूत्रीयशेखरे संज्ञाशाब्दव्यावृत्त्यर्थमभिव्यक्तेति न्यायमूलकं प्रसिद्धेतिरित्युक्तं त-
 द्विरोध इति तत्र । सर्वनामेत्यन्वर्थसंज्ञाकालेनैवाभिव्यक्तेति न्यायमूलकं यत्प्रसिद्धार्थकत्वम-
 न्यत्र दृष्टं तस्य लाभ इत्यर्थो न तु परिभाषामूलमित्यर्थोऽभिप्रेतः । अभिव्यक्तेति न्यायमू-
 लकमित्यश्रोष्ट्रमुख्यमित्यत्रैव समास इत्यविरोधात् ।

मन्वस्य न्यायस्य, पदकार्थ्यं एव चेत् प्रवृत्तिस्तदा गोभवदित्यत्रानेन न्यायेन प्रगृह्यसंज्ञा-
 धारणपरभाष्यविरोधः प्रगृह्यसंज्ञायाः पदकार्थ्यत्वाभावादिति चेन्न । निर्पातस्य तत्रोद्देश्य-
 त्वात् तस्य पदत्वमम्भवात् नहि पदत्वेन यश्रोद्देश्यता तत्रेति निवेशोऽस्ति ।

ननु तथापि गौणमुख्यन्यायप्रदर्शनेत्तरङ्गादीर्वादीकः साम्प्रदाय्येत्यत्र गौणमुख्यन्यायेन वृ-
 ष्यात्वे न प्राप्तु इति शाब्दाया अर्थाश्रये पतदेवम्भवतीत्यादिना प्रकारान्तरेण वारणइहृतत्र तु
 पदकार्थ्यत्वाभावेन वृष्ट्यात्वविषये गौणमुख्यन्यायाप्रवृत्तिप्रदर्शनेन इत्येपा कल्पना भाष्यज्ञा-
 नानभिप्रेतैरुक्तमाह—*अर्थाश्रयेति* । वास्तविकमर्थवत्त्वं चाक्षयस्यैव न तु पदस्येत्वाशयेनेह
 योग्यतानिवेशः । *तद्रहितेति* । सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन श्रौतिकार्थवत्त्वविशिष्टपदत्व-
 हितेत्यर्थः ।

ननु तस्य भाष्यस्यार्थरहितवर्गमात्राश्रये इति योग्यार्थो क्षटिति प्रतीयते स एव कुतो
 नेत्यत आह—*गोत इतीति* । *यथाश्रुतेति* । गकारविवक्षायामसत्याम् ।

यत् तु प्रातिपदिककाव्यं युष्मदाद्यादेगे अयादेगे च कर्त्तव्येऽभिव्यक्तेति न्यायस्य संज्ञाव्या-
 वृत्तपेक्षयस्यमाश्रयणात्प्रभिव्यक्तेति न्यायस्य गौणमुख्यन्यायेन गतार्थेतेति तत्र । गौणमुख्य-
 निन्यायापदस्य, पृथक्त्वकल्पने न्यायान्तराश्रयणस्य गौरवपराहृतत्वात् युष्मदादेशविषये दो-
 षाभावस्य पूर्वमुपगदिनत्वात् ॥ १६ ॥

तत्त्वप्रकाशितम् ।

स्यापि पदे मन्वात् समानवित्वा कृती स्यात् । तथाच—समरायेन महत्त्वविशिष्ट इत्याद्यर्थं
 महद्गत इत्यादी नास्य प्रवृत्तिः, समरायेन महत्त्वस्य तत्रामत्वात् । नवा महत्त्वमन्वाय
 भारोपवित्रु शरपते । शरयतावच्छेदकेः लक्षणाव्योक्तौ गण महत्त्वस्य शक्यतावच्छेदरूपेऽपि
 समरायस्य तद्भावात् । आरम्भाशे च पृथार्थो वस्तुनात्पर्यविशेष्यः स पृथार्थोपरदेन
 गृह्यत इति आरम्भोपार्थशाब्दकम्भद्गत इत्यत्रान्यक्षरमित्यस्ति परिभाषोपयोगः । अत
 एव चिद्येत्वापुनयाऽऽरम्भश पृथार्थो उद्वेष्टः कृत इत्याहुस्तन्मन्दम्, अनयापि दाफगो-
 पस्थितायो दाष्टः । प्राथमिकोपरस्थितत्वात् विनेयाभावाद्येन्युभयकल्प एवोपयुज्यते ॥१६॥

“येन विधिः” (१-१-७२) इत्यत्र भाष्ये घचनरूपेण पठितैवा । तेन राज्ञा सान्नेत्यादाद्यज्ञोपो, दण्डी वाग्मी इत्यादौ “इन्हन्” (६-४-१२) इति नियमः, सुपयाः सुस्रोता इत्यादौ “श्रत्वसन्तस्य” (६-४-१४) इति दीर्घः, सुशर्मा सुप्रथिमेत्यादौ “मनः” (४-१-११) इति ङीवृनिषेधश्च सिद्धः ।

अन्ये तु परिधेविपीध्वमित्यत्र ढस्वव्यावृत्तये क्रियमाणात् “इणः पीध्वम्” (८-३-७८) इत्यत्राङ्गग्रहणादर्थवत्परिभाषाऽनित्या तन्मूलकमिदमित्याहुः । “विभाषेष्टः” (८-३-७९) इत्यत्रानर्थकस्यैव पीध्वमः सम्भवाद्वापि तस्यैव ग्रहणमिति भ्रमवारणायाङ्गादिति परे ॥ १६ ॥

भैरवी ।

अर्थवत्परिभाषामूलकत्वाद्गौणमुद्यन्यायं व्युत्पाद्यार्थवत्परिभाषयैव प्राप्तातिप्रसङ्गस्य वारणाय परिभाषान्तरमाह—*अर्थवदित्यादिना* । इयञ्चापूर्वपरिभाषेति परमतखण्डनावसरेऽयकीमविष्यति । परिभाषाघटकृतीयान्तद्वयन्तदन्तविधिशोधकसूत्रघटकं यत्कृतीयान्तं येनेति तस्य विशेषणमित्यभिप्रेतमतोऽत्राऽनर्थकेन चेत्यनन्तरं विशेषणेनेति शेषो बोध्यः । *वचनरूपेण* । वार्तिकत्वेन । एतेनास्याः परिभाषाया अपूर्वत्वं ध्वनितम् । *तेन* । विशेषणबोधकात्त्रादिशब्दानान्तत्तत्सूत्रघटकानान्द्विविधविशेषणबोधकत्वेन परिभाषापठितक्रमेणोदाहरणमाह—*राज्ञेत्यादिना* । *अज्ञोपः* । “अज्ञोपोऽनः” इत्यज्ञोपः । सर्वेषाम्प्रथमान्तानां सिद्ध इत्यत्रान्वयः । दण्डी वाग्मीत्यादावादिपद्मार्हो दण्डिनौ वाग्मिनौ इत्यादौ नियमः सिद्ध इत्यत्रान्वयः दण्डी वाग्मीत्यत्र तु “सौ च” इति दीर्घः । *सुस्रोता इति* । आगमसञ्ज्ञिधाने तद्विशिष्टस्यैवार्थवत्त्वाया भाष्यसम्मतत्वादिहानर्थकत्वम् । लोके । यथाङ्गाधिक्येऽधिकाङ्गविशिष्टस्यैव देवदत्तग्रहणेन।ग्रहणन्देवयते तथेह विशिष्टस्यैव वाचकतासम्बन्धेन अर्थवद्विशिष्टमिति भावः ।

प्राचां मतमाह—*अन्येत्वित्यादिना* । *परियेविपीध्वमित्यत्र* । परिपूर्वकार्त्विधातोर्विधौ लिङ् सोयुटः सस्य लोपः । *दत्येति* । पीध्वन्निमित्तकेत्यादिः । *तन्मूलकम्* । अर्थवत्परिभाषाऽनित्यत्वमूलकम् । आहुरित्यनेन सूचितामहचिन्मप्रकटयति—*“विभाषेष्टः” इत्यादिना । *अत्रापि* । पूर्वसूत्रेऽपि । *तस्यैव* । अनर्थकस्यैव । अर्थाधिकारस्य न्याय्यत्वादिति प्राप्तिभ्रमयोर्जमिह दृष्टव्यम् । *इति पर इति* । एतेनानिन्स्मद्वृत्तान्तीति परिभाषाया वाचनिकत्वं हृदीकृतम् ।

यत्तु “कामंस्ताच्छील्य” इति ब्राह्मोजाताविति च टिलोपनिपातनमस्या ज्ञापकम् । एतत्परिभाषाभावे तयोवयवस्यानोऽनर्थकतया “अन्” इति प्रकृतिभावाप्राप्त्या “नस्तद्विते” इति टिलोपेनैव सिद्धे कामं इत्यादिनिपातनानर्थक्यमिति । तन्न । इनाद्यंशे तस्य ज्ञापकत्वासम्भवात् । नचार्थवत्परिभाषाया अनित्यत्वमेव ज्ञाप्यतान्तावयवैव सर्वत्रेष्टसिद्धिरिति वाच्यम् ? तस्या अनित्यत्वेऽपि पृथ्वे तस्या अप्रवृत्तिरित्यर्थबोधनार्थतस्या आवश्यकत्वात् । “न्याय्यात्तव्यनाम्नः” “अन्तर्बहिर्भ्याञ्चलोम्नः” “स्थाम्न्मोऽकार” इत्यादिनिर्द्वैशानां विशेषोपापेक्षत्वेन सौत्रत्वेनापि बोधोपत्तिरिति बोध्यम् । न चार्थवद्ग्राहणपरिभाषानुरोधत् “विभाषेष्टः” इति तत्त्वप्रकाशिका ।

धारणापेति । अपवादसङ्गत्येतिशेषः । *विशेषणेनेति* । यद्वा प्रकृत्यादित्वाद्यर्थवताऽनर्थकेनेत्यभेदे मृतीया । प्रयोज्यकर्तृत्वेन वा मृतीयेति बोध्यम् । *अङ्गग्रहणादिति* । नन्वस्धातोः कर्मव्यतिहारे व्यतिपीध्वमित्यत्रार्थवत्तः पीध्वमसम्भवात्तत्र प्लवव्यावृत्तयेऽङ्गादिति-त्तिचेन्न, “उपसर्गाप्रादुर्भ्याम्” इति विहितपत्रस्यासिद्धत्वेन तदभावात् । *भ्रमवारणापेति* ।

ननु “उच्च” (१-२-१२) इत्यत्र “लिङ्स्त्रिचौ” (१-२-११) इत्यत आत्मनेपदेष्वित्येव संबध्येतानन्तरत्वाद् अत्राह—

एकयोगनिर्दिष्टानां सह वा प्रवृत्तिः सह वा निवृत्तिः ॥१७॥

वा शब्द एवार्थे । परस्परान्वितार्थकपदानां सहैवानुवृत्तिनिवृत्तित्व-
र्थः । एककार्यनियुक्तानां बहूनां लोके तथैव दर्शनादिति भावः ।

यत्त्वत्र ज्ञापकं “नेड्वशि” (७-२-८) इत्यत इडित्यनुवर्त्तमाने “आर्धधा-
तकस्येद्” (६-२-३५) इत्यत्र पुरनिड्ग्रहणं तद्धि नेत्यस्यासम्बन्धार्थमिति,
तत्र । “दीधीवेवीटाम्” (१-१-६) इति सूत्रे भाष्ये तत्रत्येड्ग्रहणप्रत्याख्या-
नायेड्ग्रहणेऽनुवर्त्तमाने पुनरिड्ग्रहणस्येदो गुणरूपविकाराभावार्थकत्वस्यो-
क्तत्वेन तद्विरोधात् । नञो निवृत्तिस्तु कचिदेकदेशोऽप्यनुवर्त्तते इति
न्यायेन सिद्धा ।

घस्तुतस्तु “दीधीवेवीटाम्” (१-१-६) इति सूत्रस्थभाष्यमेकदेशयु-
क्तिः “आर्द्धधातुकस्य” (७-२-३५) इति सूत्रस्थेड्ग्रहणस्य “नेड्वशि”
(७-२-८) इति सूत्रे भाष्ये प्रत्याख्यानात् । तत्करणेन गुरुतरयत्नमाधि-
भैरवो ।

सूत्रे पीठेदाब्दासम्बन्ध एवास्तिवद्ग्रहणं ज्ञापकमेव भविष्यतीति वाच्यम् ? परत्र वक्ष्य-
माणस्यैकयोगनिर्दिष्टानामिति न्यायस्य जागरूकतया पीठेदाब्दासम्बन्धस्य चतुस्रस्य-
त्वात् ॥ १६ ॥

अतएव तात्परिभाषामवतारयति—ननु उच्येत्यादिना* । *अनन्तरत्वात्* । अवयवहित्वात् ।
एकस्मिन् योगे कार्ये इत्यर्थो चाभिप्रेतः न तु योगशब्दः सूत्रपरः “चिण्भावकमेणोः” इति
सूत्रे पुनश्चिण्ग्रहणात् । तद्धि “चिण्तेपद” इत्यतोऽनुवृत्तचिण्ग्रहणस्य “न रुथ” इति सूत्रे नकार-
सम्बन्धिनया प्रतीतत्वेन नकारस्याननुवृत्तेश्चिणोऽपि सम्बन्धाभावः स्यादतः कियते । अत्रैव-
कार एव प्रयोक्तव्ये वाशब्दद्वयमलङ्कारायाः परिभाषायाः फलितार्थमाह—परस्परान्वितार्थेति* ।
अत्र परस्परान्वितेति कथनेनान्वितयोरेकसूत्रनिर्दिष्टयोः सहानुवृत्त्यवभाषेऽपि क्षत्यभावः सू-
चितः । अतएव परिभाषायां योगपदस्य कार्यपरत्वेनेति युक्तम् । परिभाषाया लोहसिद्धत्वा-
त्—*अङ्केति* । अन्यथा ज्ञापकसिद्धत्ववादिमतद्वण्डयति—*यत्त्विति* । तत्रत्य इति* । “दी-
धीवेवीटाम्” इति सूत्रस्येत्यर्थः । विकारस्य इष्टत्वादाह—*गुणरूपेणेति* । तद्विरोधादिति* ।
यदि नञोऽसम्बन्धाभेदेन “आर्द्धधातुक” इति सूत्रस्थमिड्ग्रहणे स्यात् । तदेड्ग्रहणेऽनुवर्त्त-
मान इत्युक्तिर्विरुद्धा स्यात् । नञो निवृत्तियोगिनया “आर्द्धधातुक” इति सूत्रस्थेड्ग्रहणस्य
पारिनाध्यगम्भसादिति भावः ।

नन्विषं परिभाषा यदि लोकप्रियदा तदानर्थेव नन्सम्बन्धस्य तत्रावगम्यकरणेनेड्ग्रहणेऽनुव-
र्त्तमाने पुनरिड्ग्रहणद्वयभाषावार्थमिति कथनं विरुध्येतेत्यत आह—नञो निवृत्तिस्त्विति* ।

ज्ञापकस्यवादिमतस्य भाष्यविरुद्धमिति बोधयिषुमाह—*वस्तुनस्त्विति* । तत्करणेन* ।
“आर्द्धधातुक” इति सूत्रे इदत्तादस्य करणेन । *गुरुतरयत्नमिति* । तत्रेड्ग्रहणस्य करणानुव-
त्त्वप्रकाशिका ।

यद्युक्तान्तरात् योऽप्यमोऽर्थतयाम्भवात्तत्रार्थेन्द्वरिभाषायावेऽप्यत्र बाये मानाभावा-
ज्जातस्येव ॥ १६ ॥

एकयोगनिर्दिष्टेति । अत्र ज्ञापकम् । “हनः सिन्धु” इत्यत्र सिन्धुग्रहणम् । अस्यथा

त्येतत्प्रत्याख्यानस्यायुक्तत्वात् ॥ १७ ॥

नन्दलुगधिकारः प्रागानन्द उत्तरपदाधिकारः प्रागङ्गाधिकारादित्यनुपपन्नमेकयोगनिर्दिष्टत्वात् । तथा “दामहायनान्ताच्च” (४-१-२७) इत्यादौ “संख्याव्ययादेः” (४-१-२६) इत्यतः सह्यादेरित्यनुवर्ततेऽव्ययादेरिति निवृत्तमिति चानुपपन्नमत आह—

क्षचिदेकदेशोऽप्यनुवर्तते ॥ १८ ॥

एकत्रार्थे योगः सम्बन्धस्तेन निर्दिष्टयोः समुदायाभिधायिद्वन्द्वनिर्दिष्टयोरित्यर्थ इति “पदात्तिः” (५-२-२५) इति सूत्रे कैयटः । तावन्मात्रांशे स्वरितत्वप्रतिशावलालभ्यमिदम् । स्पष्टा चेयं “दामहायनान्ताच्च” भैरवी ।

स्य नियमार्थत्वस्य स्वरक्षणम् । तदुत्तरं सामर्थ्यादित्ये “वतो वा” इति दीर्घस्य इहस्थानिकस्य स्वीकरणमपि च अचेतीदित्यादौ सर्वणदीर्घस्य “मिज्जलोप एकदेशेन” इति वचनसामर्थ्यात् प्रवृत्तिस्वीकरणमित्यादिसाधकगुणस्तरयतमित्यर्थः । *एतत्प्रत्याख्यानस्य* । “दीर्घीयेवीद्यम्” इति सूत्रस्थेऽप्रहणप्रत्याख्यानस्य ।

यत्तु अस्यां परिभाषयां “हनः सिञ्ज” इति सूत्रस्थसिञ्जप्रहणस्य ज्ञापकत्वमिति । तन्न । लोकन्यायसिद्धपरिभाषया “लिङ्सिचौ” इति सूत्रस्थमिञ्जप्रहणस्यासम्बन्धे प्राप्ते सिञ्जप्रहणस्यावश्यकत्वात् ॥ १७ ॥

पूर्वोक्ता परिभाषा न सर्वत्रेष्टसधिकेति परिभाषान्तरमवतारयति—*नन्विति । एकयोगेति परिभाषायामपिशब्द एवार्थकः । एवञ्च पूर्वपरिभाषया अविरोधात् नैद्य प्रवृत्तिरित्यतो लक्ष्यनुरोधाद् व्यवस्था स्वीकार्या । परिभाषाघटकैस्देशपदोपादनस्यास्वारस्यसिद्धे कैयटप्रदक्षितम्परिभाषार्थमाह—*एकत्रार्थे इति । द्वन्द्वनिर्दिष्टयोरिति* । यथा “सङ्ख्याव्ययादेः” इत्यत्र अव्ययपदम् । कैयट इत्यभिधानमरविबोधनाय, सा च यदि द्वन्द्वनिर्देशस्थल एवास्याः प्रवृत्तिस्तदा अलुगधिकारः प्रागानन्द इति प्रागुक्तव्यवस्थायामसङ्गतिरेव ।

किञ्च “अतोमृशलोः” इति सूत्रेऽनेन न्यायेन “वा सुपि” इति, सूत्रस्यासुप्रहणसम्बन्धकथनपरिभाष्यविरोधश्चेति । परिभाषायस्तु—पूर्वपरिभाषाघटकयोगमदवदिहापि योगपदाद्वाच्यं परम् । एकदेशपदञ्च समुदायावयवैकशब्दपरमिति । परिभाषायां साधकमाह—*तावन्मात्रेति* । तथाचोभयोः परिभाषयोः समासासमासयोः प्रवृत्तिः, अस्या असमासेऽपि प्रवृत्तिस्वीकारादेव “आर्द्धधातुक” इति सूत्रस्थेऽप्रहणप्रत्याख्यानपरिभाष्यस्योपपत्तिः ।

न च यदि प्रवृत्तपरिभाषायाः प्रवृत्तिर्न स्यात् तदा नकारसम्बन्धेऽप्रहणस्य “आर्द्धधातुक” इति सूत्रे सम्बन्धः स्यात् । तथा च विध्यप्रसिद्धिरिति वाच्यम् ? विध्यनुमानेन विकल्पस्यैव फलत्वात् । तथाहि—वलाघात्पूर्वधातुकम् इडागमि इडभाषादिति न्यायो बोध्यः । स्वयोधकत्वात्सोद्देश्यत्वमिह हेतुतावच्छेदकसम्बन्धः । न चैत्रम् “आर्द्धधातुक” इति सूत्रे वेत्येव पठनीयनेडित्यनुवृत्त्या विकल्पस्य सिद्धत्वादिति वाच्यम् ? अत्र वाशब्दस्योच्चारणेन “नेडुदि” इत्यस्य नियमार्थत्वकल्पनेन गौरवस्य स्वष्टत्वात् । “वेडुदि” इति तु वक्तुमशक्यम् । सर्वत्र विकल्पापत्तेः ।

तत्त्वप्रकाशिका ।

“लिङ्सिच” इत्यतः सिञ्जदानुवृत्त्यैव सिद्धे किं तेन ॥ १७ ॥

अवतारयतीति । अपवादसङ्गत्येति शेषः ॥ १८ ॥

तिषेधं शास्त्रं तज्ज्ञापयति भवत्येषा परिभाषा "भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रह-
ण न" इति । *

किञ्च 'ज्याद् ईयस' इत्येवान्तर्प्यतो दीर्घं सिद्धे "ज्यादादीयसः"
भैरवी ।

बोध्यते इत्यभिहितम् । प्रत्ययसंज्ञकपरत्वमेवेति च ध्वनितम् ।

तथाहि-अणुदित्स्वरे भाष्ये "अप्रत्यय इति किमर्थम्"? "सनाशेसभिध उः" अत्यल्पमिद-
मुच्यते, अप्रत्ययादेशादित्किन्मित इति वक्तव्यम् "आदेशोदाहरणम्" "इदम इत्" इत्याद्यु-
क्तम् । एतदुपक्रमभाष्ये प्रत्ययांशे प्रकारान्तरोपन्यासकाले प्रत्ययपदस्य योगार्थाप्रदर्शनेन छ-
त्रिमाहृत्रिमन्यायस्वारस्येन च प्रत्ययपदस्य प्रत्ययसंज्ञकपरत्वमेवोचितम् । तत्रैव भाष्ये "भा-
व्यमानेन" इति वचने गृहीत्याऽप्रत्ययपदस्य वैयर्थ्योपपादने कृतम् । तेन प्राचीनपठितत्त्वमग्नि-
वचन इति च ध्वनितम् ।

अस्या ज्ञापकमित्त्वमपि "ज्यादात्" इति सूत्रादानीति तमेव ज्ञापकमाह-किञ्चेति* ।
तदुक्तं भाष्ये—"किमर्थं ज्यादादित्युच्यते न ज्याद् इत्येयोच्यताम् । का रूपमिद्धिः, आन्त-
र्प्यतो दीर्घस्य दीर्घो भविष्यति, एवं तर्हि इदमेव ज्ञापयति भवत्येषा परिभाषा भाव्यमानेन
सवर्णानां ग्रहणम्" इति । अग्रान्तर्प्यतो दीर्घस्य दीर्घो भविष्यतीति कथने यदि व्यक्तियशे-
"अणुदित्"सूत्रेण तदा तस्मिन् सूत्रेऽप्रत्ययपदस्य सत्त्वेऽपि तादृशोपपादनेन प्रत्ययपदस्य प्रत्यय-
संज्ञकपरत्वमेवेत्यादायेन । जातिः पदार्थ इति पक्षेण चेत्तथापि अप्रत्ययः इत्यस्य तदाऽणुदित्स्व-
रेऽणुग्रहणस्य अनावश्यकतया तस्य प्रत्याख्यानाने उद्दिदेशे उद्दिक्करणसामर्थ्येन तत्राप्रत्यय-
स्येत्यस्य सम्बन्धाभावेन प्रतियोगिसमर्पकं प्रत्ययपदं प्रत्ययसंज्ञकपरमेवेति बोध्यम् । इदं ज्ञा-
पकं सामान्यापक्षम्, तेनास्याः परिभाषायाः सर्वेषां प्रकारेण प्राप्तस्य सर्वग्रहणस्य बाधकत्वम् ।
तत्त्वप्रकाशिका ।

नन्वनया सर्वाग्रहणे निषिद्धे, उच्चारितव्यक्तेरेव ग्रहणं भविष्यति । न तु तद्व्यतिरिक्तस्य
धर्मान्तरयुक्तस्य धा, एवदोदात्तानुदात्तादिधर्मज्ञां विधानं न स्यादिति चेन्न सवर्णानां ग्रहणं
नेत्यस्य स्वावृत्तियोंऽसौ स्वरत्वव्याप्यधर्मतरः पाणिनीयसंकेतविषयतावच्छेदकधर्मस्तद्गतां ध-
रणं नेत्यर्थात् । स्वावृत्तिधर्मं पाणिनीयसंकेतविशेषणनेन तत्पुरुषीयत्वतत्कालिकत्वं तद्व्य-
क्तित्वेत्यादिधर्ममादाय न दोषस्तेषां पाणिनीयसंकेतविषयतावच्छेदकत्वाभावात् । यणादिप-
देन वकारादीनां ग्रहणं च सिध्यति क्त्वादीनामपि तादृशधर्माभावात् । "ज्कालोऽच्" इत्य-
नेन ह्रस्वादिसंज्ञाविधानात्, "मुखनासिक" इति सूत्रेणानुनासिकसंज्ञाविधानात्तेषां तादृशध-
र्मत्वेन तद्गतां व्यावृत्ताविममित्यादौ नानुनासिकः । भवितेत्यादौ च न दीर्घकार इति बोध्य-
म् । 'सर्वेभ्य' इत्यादायनुदात्तत्वादिधर्मसिद्धये स्वरत्वव्याप्येतरत्वेति विशेषणम् ।

अन्येतु स्वतादात्म्य स्वनिष्प्राप्तिरूपरुतावच्छेदसमुदायव्यक्तत्वात्तत्त्वान्तरसम्बन्धेन स्वर-
विशिष्टावृत्तियोंऽसौ तद्व्यक्तित्वं तत्पुरुषीयत्व स्वरत्वव्याप्योदात्तत्वादिधर्मतरः धावणप्रत्यय-
विषयतावच्छेदको धर्मस्तद्गतां ग्रहणं नेत्यर्थः । यणाद्यधर्मन्यतरसम्बन्धेन वैशिष्ट्यम् । स्वता-
दात्म्यमादाय यणादावव्याप्तिवारणाय स्वविशिष्टनिरूपितवृत्तित्वसामान्याभावयतो धर्मस्य
ग्रहणमिति वदन्ति । *प्रत्ययांशेऽनभिधानेनेति* । अर्थविषयकबोधजनकत्वं शक्त्यधीनं, शक्ति-
श्च लोकाधीना, लोके तत्तदर्थतात्पर्येण दीर्घकारादीनां प्रयोगाभावेनानभिधाने तेषां बोध्यम् ।
ज्ञापकमिति । ननु ज्ञापितेऽपि स्वाने चारिसार्थ्याभावः "बहो लोपे" इत्यतोऽनुवृत्तेन लोपे-
नैव ज्ययानिति रूपे सिद्धे ह्रस्वाकारविधानसामर्थ्यात्पररूपं बाधित्वा सवर्णदीर्घेण रूपसिद्धेरि-
ति चेन्न, लोपे सत्यकृतसार्थधातुकयोरित्यस्य प्रवृत्त्या ज्यायानितिरूपं ह्रस्वाकारविधाने ज्यया-
निति फलभेदेन विधानसामर्थ्याभावात् । नच लोपेऽप्यङ्गवृत्तपरिभाषया "अकृत्सार्व" इत्यस्या-

(६-४-१६०) इति दीर्घोच्चारणमस्या ज्ञापकम् । “अणुदित्” सूत्रे “ज्यादात्” इति सूत्रे च भाष्ये स्पष्टैषा । “चोः कुः” (८-२-३०) इत्यादौ भाष्यमानेनापि सर्वर्णग्रहणम् । विधेये उदित्करणसामर्थ्यात् । एतदेवा(१)भिप्रेत्य-
‘भाव्यमानोऽणुसवर्णाच्च गृह्णाति’ इति नव्याः पठन्ति ॥ १९ ॥

नन्वेवं “अदसोऽसेः” (८-२-८०) इत्यादिना अम् इत्यादौ दीर्घविधानं न स्यादत् आह—

भाव्यमानोऽप्युकारः सर्वर्णान् गृह्णाति ॥ २० ॥

“दिव उत्” (६-१-१३१) “ऋत उत्” (६-१-१११) इति तपरक-
मैत्री

यत्तु गुणाभेदकत्वेन प्राप्तस्य सर्वर्णग्रहणस्य नानेन निषेध इति तन्न । ‘भाव्यमानत्वावच्छेदेन सर्वर्णग्राहकत्वाभावस्य भाष्यतात्पर्यविषयत्वात् तैनेदम्’ इत्यादिभाष्योक्तस्य लयत् । ‘भा-
दुपधाया’ च इत्यादावपि प्रवृत्तिरस्ते एव षट्त्रित्यादौ नानुनासिकः । ज्ञापकस्य सामान्यापेक्ष-
त्वाभिप्रायेणैवाह—*अणुदित्यादि* । सामान्यापेक्षत्वे प्राप्तातिप्रसङ्गे वारयति—*“चोः कुः”
इत्यादिना* । *पुनर्मूलकमेव* । उदित्करणसामर्थ्यमूलकमेव । पुनः वास्तविको नैतादृशः
पाठ इति ध्वनितम् ॥ १९ ॥

पुनम् । भाष्यमानत्वावच्छेदेन सर्वर्णग्राहकत्वाभावस्य भाष्यतात्पर्यविषयत्वे । *भा-
व्यमानोऽप्युकार इत्यादि* । अस्यां ज्ञापकमाह—*“दिव उत्” इति* ।

न चास्य स्वविषये चारितार्थ्याभावेन कथं ज्ञापकत्वन्तपरत्वाभावेऽप्येवंमात्रिकस्य वका-
रस्य किञ्चित् सादृश्यादेकमात्रिक पूर्वोकारो धुभ्यां धुयानमित्यादौ भविष्यतीति वाच्यम् ?
“च्योः शूद्” इति सूत्रे द्विद्वग्रहणानुवृत्तिपक्षे धुयानमित्यादौ चरितार्थस्य ह्रस्वोच्चारदेव-
स्यास्य धुत्त्यादौ किपि चरितार्थेन “च्योः शूद्” इत्यनेन धुभ्यामित्यत्र परत्वाद्वाचके दीर्घो-
च्चारदेशे कृतेऽपि “दिव” इत्यनेन दीर्घस्य दीर्घेण स्यात् । तपरत्वसत्त्वे तु दीर्घस्याप्युटः “पुनः
प्रमद्विज्ञान” न्यायेन इत्यादेश इति चारितार्थ्यसम्भवात् । नचोच्चारदेशस्यापवादसङ्गा
अक्षरुवावित्यादौ चारितार्थ्यसम्भवात् । नहि तत्र उक्तं प्राप्नोति दिव्धातोः सारुबन्धकत्वात्
सा च परिभाषा प्रत्ययाप्रत्ययग्रहणेऽपि प्रवर्तते इत्यस्य वक्ष्यमाणत्वात् ।

नन्वेवमपि “सकृत्ति” न्यायस्य प्रवृत्तिपक्षे धुभ्यामित्यत्र ह्रस्वो न स्यात् ।

रिञ्च “च्योः” इति सूत्रे द्विद्वग्रहणम् “अनुनासिकरूप्य” इति सूत्रादिवचनानुवर्तनीयम् । अ-
न्यथा धुभ्यामित्यादौ “उदितम्” इति सूत्रेण विभक्तेः परत्वादुदात्तत्वं स्यात् । नच “उपधाग्रहणं
तत्त्वप्रकाशिका ।

प्रकृत्या विधानमानार्थेनैवमिदौ पुनश्चारितार्थ्यसम्भवा इति वाच्यम् ? भाष्यमानपरिभा-
षागतपतेतामेयाद्वृत्तपरिभाषायां ज्ञापकमित्यादायात् । अद्वृत्तपरिभाषाज्ञापनोत्तरं भाष्य-
मानपरिभाषाज्ञापकत्वे तु दीर्घग्रहणस्य स्पष्टार्थतया ज्ञापकत्वसम्भवात् “ईदलयोः”
इत्यत्रावदीर्घोच्चारणस्य ज्ञापकत्वे धीष्यम् ।

एतन्तन्मु, शत्रययपदणम्यापि ज्ञापकत्वं धीष्यम्, स्वांशे चारितार्थ्यन्तु भाष्यमानत्वस्य
वच्छान्तपदप्रयोगयोर्द्वन्द्वतानिरूपितविषयताध्यत्वरूपस्य स्वांशेण पदमन्तपदप्रयोगयो-
र्द्वन्द्वतानिरूपितविषयताध्यस्य प्रत्ययस्य भाष्यमानत्वाभावेन धीष्यम् ॥ १९ ॥

अपवादम्पुस्त्या परिभाषान्तरमयतारयति—*नन्वेवमिति* । *दीर्घविधाननेति* । भाष्य-
मानपरिभाषया भयर्णोपहृत्तादिनिषेधः । *परत्वादुदात्तत्वं स्यात्* । *अत्र” इति सूत्रे उपहृत्ता-

करणमस्या ज्ञापकम् । "तित्स्वरितम्" (६-१-१८५) इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टैया ॥ २० ॥

भैरवो ।

कर्त्तव्यम्" इति वार्त्तिकत्वात् "दिवो इत्" इति सूत्रेण वा तन्निरासो भविष्यतीति वाच्यम् ? धौरित्यत्र दोषतादवस्थ्यात् । तथाहि-दिवशब्दस्य प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तत्वेऽन्तरङ्गे कृते-ततो वकारस्य धैसनधर्मिणोऽनुदात्ते ऊडादेशे तस्य स्थाने "दिव औत्" इत्यौकारादेशे तस्य स्थाने सावपि पदमिति पक्षे दीर्घस्योकारस्य दीर्घ उकारः स्यात् । तत इकारस्य यणि कृते "उ-दात्तस्वरितयोर्वणः" इति स्वरितत्वे स्यादित्योकारः स्वरितो न श्रूयेत, यदि त्वेवं प्रक्रियायां "दिव औत्" इति सूत्रस्य वैयर्थ्यमिति श्रूयेत तदा सङ्कृतनित्यायेनैवोडादेशेन बाधितः उकारा-देशो न भविष्यतीतिकल्पना सम्भवति । पुनः प्रसङ्गविज्ञानपक्षे तु दोषः । एवङ्किप्रहणानु-वृत्तौ तु अव्युत्पन्ने दिवशब्देऊडादेशस्य प्राप्त्यभावेन धौरित्यत्र "दिव औत्" इत्यौकारादे-शेनोकारादेशस्य "दिव उत्" इतिसूत्रविहितस्य बाधः शुभ्यामित्यादौ त्वान्तरतम्याभावाद्दीर्घ उकारादेशो न भविष्यतीति तपरकरणचारितार्थ्यन्तुर्वचमित्यक्षेराह—*ऋत उदिति* ।

नच पूर्ववदधुनाप्याकारस्य स्थाने दीर्घ उकारः स्यादिति वाच्यम् ? "दिव उत्" इतिव-क्तव्ये औकारादेशविधानसामर्थ्यात् । न च लाघवाभावः, प्रक्रियायां लाघवात् अपवाद्त्वाद्धौ-कारस्यौकारादेशाप्रवृत्तेः । अस्यादेशस्य ऋकाराकारोभयस्थानिकत्वेनान्तरतम्यात् प्राप्तदीर्घ-ध्यावर्त्तकत्वेन तपरत्वस्य चारितार्थ्यम् । *तित्स्वरितमिति सूत्रे इति* । तत्र हि—"तितिप्रत्य-यग्रहणं कर्त्तव्यम् । इह मा भूत् "ऋत इद्वातोः," न कर्त्तव्यम् । नैप तकारः किन्तर्हि दकारः। एवन्तर्हि दीर्घस्य ऋकारस्य सवर्णग्रहणेनान्तरतम्याद्दीर्घः स्यादित्याशङ्क्य भाव्यमानेन सव-र्णोनाद्ग्रहणञ्चेति समाधाय यद्येवा परिभाषा स्वीक्रियते तदाऽमु अमूभ्यामित्यादौ दीर्घो न प्राप्नोति "अदसोऽसेः" इत्यनेनोकारस्य भाव्यमानत्वात्" इत्याशङ्क्य संज्ञापिकया भाव्यमा-नोऽप्युकार इति परिभाषया समाधानं कृतम् ।

तत्त्वप्रकाशिका ।

करणकृते लाघवमन्यस्ति । *चारितार्थ्यन्तुर्वचमिति* । धुयानमित्यत्र "दिव उत्" इत्यस्य चारितार्थ्येनाक्षयूरित्यत्रोदञ्चारितार्थ्येन क्यजन्तादिवशब्दात् किपि शुभ्यामित्यत्रोभयोः प्रा-प्तयोः परत्वादाङ्गत्वाच्चोडि कृतेऽपि पुनः प्रसङ्गविज्ञानन्यायेन द्विमात्रिकस्याप्येकमात्रिक एवा-देशो यथा स्यादित्यस्ति चारितार्थ्यसम्भवः । नचाल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेनोद्ग्न स्यात्, कौ वि-धिं प्रति तन्निषेधात् । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेन पदत्वाभावात् "दिव उत्" इत्यस्याप्राप्तिस्तु न, ऊद्स्थानिभूताद्यः पूर्वत्वेन दृष्टत्वभावेन स्थानिवत्त्वाप्रवृत्तेः। एवञ्च "ऋत उत्" इति ज्ञाप-कान्तरमिति केचित् ।

वस्तुतस्तु एतादृग्शुभ्यामित्यस्यानभिधानाच्चारितार्थ्यं दुर्बलमेव । *ऋत उदिति* । आन्तरतम्यादकाराकारयोः स्थाने प्राप्तदीर्घव्यावृत्त्याऽन्तरत्वं तपरं चरितार्थम् । नच पितृराज्य-मित्यादौ "दूलोप" इति दीर्घवाधनार्थं तच्चरितार्थमिति वाच्यम् ? "स पितृरज्यमयो यथा" इ-ति रामायणप्रयोगविरोधात् "उरण्पर" इति सूत्रेऽणग्रहणाभावे 'उरण्पर' इति भाष्यविरोधा-त् । बाहिरङ्गत्वेन "दूलोप" इति दीर्घस्यासिद्धत्वाच्च ।

नन्वेवमुत्पथाया गुह इत्येव सिद्धे "ऊदुपथाया गोह" इति दीर्घोच्चारणं विकृतनिर्देशश्च व्यर्थ इति चेन्न । अन्त्ये तत्प्रकौण्डिन्यायेन गुणोत्तरे चारितार्थ्येन उत्त्वेन गुणं बाधित्वा उ-कारादेशे गृह्यतीत्याद्यसिद्धेः । "किति च" इति निषेधेन गुणाप्राप्तियोग्ये शुगुहसुरित्यादाहुका-रादेशस्य चारितार्थ्यात्क्रन्त्यायाविषयस्तु न फलाभावेन तदर्थमनारम्भात् निषेधेनापि तत्प्रा-

ननु गवे हितं गोहितमित्यादौ प्रत्ययलक्षणेनावाद्यादेशापत्तिरत आह—
वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम् ॥ २१ ॥

भैरवी ।

वर्गस्य ज्ञापकत्वप्रमद्गादन्यामपि वर्णत्रिपये प्रवृत्तियोंर्थां परिभाषामरुत्तारयति—*नन्वि-
ति* । न च गोहितमित्यत्र “न लुमता” इति निषेधेनैवावादेशस्य वारणे सिद्धे नैतत्परिभा-
षाप्रयोजनमिति वाच्यम् ? सुष्टपत्प्रामाद इत्यत्र “अल्पसन्तस्य” इति दीर्घस्य “नोर्मन-
सो” इति स्वरस्य च व्यावृत्त्यर्थं सूत्रस्यावश्यकत्वेन वक्ष्यमाणरीत्या सूत्रनीयमसिद्धाया ए-
तत्परिभाषाया अपि तत्र प्रयोजनस्योक्तत्वात् । ‘वर्णाश्रय’ इत्यस्य, विधौ कार्य्य इति शेषः ।
वर्णाश्रय इति बहुमोहिः ।

तत्त्वप्रकाशिका ।

परिभाषामवतारयति । अवसरसङ्गत्यतिशेषः । *तत्प्रयोजनस्योक्तत्वादिति* । चि-
न्त्यमिदम्, “न लुमता” लुनेऽङ्गाधिकारः प्रतिनिर्दिश्यते किं तर्हि योऽसौ लुमता लुप्यते त-
स्मिन्त्यदङ्गन्तस्य कार्य्यं भवतीति “न लुमता” इति सूत्रशेषभाष्यात्, “युवोरनाकौ” इति सूत्रे
चाङ्गस्य युवोरनाकौ भवतो यत्र तत्रस्ययोरितिसूत्रार्थं निर्गाते नन्दनदधि, कारकधीत्यत्र दोषे
एवं तर्हि नवा परं निमित्तं संज्ञा च प्रत्ययलक्षणेनेति भाष्यप्रतीकमुपादाय नदीह विभक्तिः प्र-
त्ययान्तरं वा निमित्तत्वेनोपात्तमिति प्रत्ययलक्षणमनाकयोनास्तांति “न लुमताङ्गस्य” इति-
प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधस्यायमविषयः केवलमङ्गस्य युवोरनाकौ भरत इत्युच्यते, तर्हि अस्मिन्
प्रत्ययलक्षणेनाङ्गसंज्ञा नहि तस्यां विधीयमानायां “न लुमताङ्गस्य” इति निषेधः प्रवर्तते । ल-
ब्धाङ्गसंज्ञकस्य कार्यान्तरे विधातव्ये स निषेधः प्रवर्तते । नवाङ्गसंज्ञाङ्गस्य कार्य्यमितिप्रतिषे-
धाभाव इति सिद्धान्तत्रैययोक्तेश्च । लुप्तप्रत्यये परतो यः पूर्वस्तत्प्रकृतिभूतो लब्धाङ्गसंज्ञकस्त-
दुद्देश्यकं यत्कार्यमाङ्गमनाङ्गं वा तत्रैतत्पर्य्यस्य सर्वसम्मत्तत्वेनावादेशस्य च लब्धाङ्गसंज्ञाकोद्-
देश्यकत्वाभावेन तत्र सूत्रप्रवृत्तेः ।

नच शब्दान्तित्यवधारणार्थेऽव्ययिनशब्दप्रयोगेऽवादिष्यतिः साधुरित्यर्थेनवादेशस्य तद्-
स्तीति वाच्यम् ? गोधनमित्यादाववादेशवारणाय निमित्तस्यैवैवान्वयेन साक्षात्लब्धाङ्गसं-
ज्ञकोद्देश्यकत्वाभावात् । उक्तमेत्याद्यर्थं साक्षात्प्रतिनिर्देशस्यावश्यकत्वाच्च । अत्र साक्षात्-
सप्रत्ययाव्यवहितपूर्वत्वनिष्ठप्रकारतानि रूपितविशेष्यताऽङ्गपर्याप्तधर्मावच्छिन्ना यत्र तत्र “नलु-
मता” इत्यस्य प्रवृत्तिस्वीकारान्निमित्तस्य निर्दिश्यमानेऽन्वयेऽपि निर्जरघनमित्यादौ न प्रत्य-
यलक्षणेन जरसाद्यादेशापत्तिः, अङ्गविशेषितनिर्दिश्यमाननिष्ठविशेष्यताया अङ्गपर्याप्तधर्माव-
च्छिन्नत्वेन “नलुमता” इतिनिषेधस्य प्रवृत्तेः । अन्यथा “क्रमः परस्मैपदेषु” इति दीर्घो न स्यात् ।

न च तदर्थमजव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टस्यैजन्तस्यार्थबोधनायोच्चारणप्रसङ्गस्याद्यन्तः साधु-
रित्येयोच्यतामिति वाच्यम् ? “गोरग्वचने स्वरसिद्धयर्थम्” इतिवार्तिककृतिसिद्धान्तितागा-
गमपक्षे विशिष्टस्यैवार्थवत्त्वेन केवलस्यैजन्तस्यार्थबोधकत्वाभावेनावादेशानापत्त्या भाष्यवि-
शोधापत्तेः ।

नचैवमपि “अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुक् बाधते” इति न्यायेनेत्संज्ञालोपाभ्यां प्रा-
गेव छे इत्यस्य लुकि प्रत्ययलक्षणेन छेद्युद्धावपि अचरत्वाभावाद्वादेशो न स्यादिति वाच्य-
म् ? इत्संज्ञादिविषये तदप्रवृत्तेः । अत एव ‘किल्लुगुपधा’ इतिवार्तिके लुकि न स्थानिवदित्य-
स्य पश्चेन्न इत्युदाहरणं भास्योक्तं सङ्गच्छते । अन्यथा इत्संज्ञालोपाभ्यां प्रागेव लुक्छितल-
कीति लुप्तस्य ङीपः अजादेशत्वाभावेन स्थानिवच्चाप्राप्तौ तत्रैवार्थं स्पष्टमेव । *कार्य्य इति* ।
कर्तव्य इत्यर्थः । *बहुमोहिरिति* । वर्णः वर्णत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नः आश्रयो निमित्तं सस्ये-

वर्णप्राधान्यविषयमेतत् । तत्त्वं च "प्रत्ययलोपे" (१-१-६२) इति सूत्रे "स्थानिवत्" (१-१-५६) इत्यनुवृत्त्यैव सिद्धे प्रत्ययलक्षणग्रहणं प्रत्यय(१)स्येतराविशेषणत्वरूपं यत्र प्राधान्यं तत्रैव प्रवृत्त्यर्थमित्येतत्सिद्धम् । वर्णप्रा(२)धान्यं च वर्णस्येतराविशेषणत्वरूपं प्रत्ययनिरूपितविशेष्यतारूपं भवेत् ।

ननु निमित्तत्ववन्नित्ततावच्छेदकत्वेन यत्र वर्णस्य आश्रयणन्तत्राप्यनया प्रत्ययलक्षणनिषेधः स्यात् । तथाचातृणेडित्यस्यासिद्धिरत आह—*वर्णप्राधान्येति* । एवञ्च यस्मिन्विधौ वर्णप्राधान्याश्रयकविधित्वं तस्मिन् कर्तव्येऽप्ये निषेधः प्रवर्तते । यत्र त्वप्राधान्येनाश्रयणन्तत्र नायन्निषेध इत्यत्र प्रमाणमाह—*तत्त्वञ्चेति । इत्येतत्सिद्धमित्यत्रास्यऽन्वयः । इत्येतत्सिद्धमित्यस्मिन्त्येतेन सिद्धमित्यर्थः । एतेनोक्तार्थस्य सूत्रसिद्धत्वमेवेति बोधितम् । तत्त्वमित्यस्य वर्णप्राधान्याश्रयकविधिप्रवृत्तिविषयाधिकरणकाभावप्रतियोगित्वम् "प्रत्ययलोप" इति शाब्धान्निष्ठमित्यर्थः । *स्थानिवत्सिद्धमित्यनुवृत्त्यैवेति* । "प्रत्ययलोप" इति सूत्रे प्रत्ययलक्षणग्रहणमपीत्यस्यान्तिग्रहणमनुवृत्त्यर्थं प्रत्ययस्य लोपे स्थानिवत्कार्यं भवतीति वाच्यम् ? स्थानिवत्पदे च मत्स्यन्तादतिरिह विवक्षितो न तु पठ्यन्तात् । तेन हरिकृतमित्यादौ नाऽभावो न । *इ-तादिपिणेषणत्वम्* । इतरनिरूपिताभेदसम्बन्धावच्छिन्नविशेषणत्वाभावः । *यत्र* । यस्मिन्विधौ, तत्रैवेत्यस्य कर्तव्य इति शेषः । *प्रवृत्त्यर्थम्* । "प्रत्ययलोप" इत्यस्य प्रवृत्त्यर्थम् । तेन चित्राया ज्ञाता चित्रेत्यत्र "टिड्ढाणञ्" इति दीपः प्रवृत्तिर्न । तत्र हि—अनुवसर्जनमप्योऽकार-मदन्तादित्यर्थाश्रयणेन वर्णनिरूपिताऽभेदसम्बन्धावच्छिन्नविशेषणता प्रत्ययस्य स्फुटैव । चित्रेत्यत्र "सन्निबोल्या" इति जाताधेऽण् तस्य "चित्रारेवतीरोहिणीभ्यश्चोपसङ्ख्यानम्" इति लुट् ।

ननु यत्र वर्णस्य प्राधान्यं तत्रैव 'वर्णाश्रय' इति परिभाषायाः प्रवृत्तिरिति स्वीकारे गण-दिनमित्यादावसदस्य चारणेऽपि चित्रेत्यत्र प्रत्ययलक्षणं स्यात्, नहि ङीष्विधौ वर्णस्यात तत्त्वप्रकाशिका ।

नि । मच प्रत्यामत्या लुप्तप्रत्ययवृत्तिः(३) । तेन यथाः सञ्चरित्यादौ इत्ये कर्तव्ये पदस्य प्रत्ययलक्षणं भवत्येव । *अतृणेडित्यस्यासिद्धिरिति* । इन्मिधौ हलादौ वितीति विशेषणताया वर्णाश्रयणात् । *इत्यत्र प्रमाणमाह* । ननुपुनम्, तत्रै चेत्यनेन परिभाषावामेव प्रमाणशुक्तम् । वर्णप्राधान्यविषयत्वं तु वार्तिककारमते सूत्रस्याल्लिख्यत्वकल्पनयेव । अन्यथाऽप्राधान्येऽप्यनया निषेधे सूत्रे निर्विषयमेव स्यात् । तत्रैचेत्यस्य वर्णाश्रये प्रत्ययलक्षणाप्रवृत्तिमन्वयेत्यर्थः । *प्रत्ययस्येतराविशेषणत्वमिति* । अवयव(४)निष्ठविशेष्यतानि-

(१) प्रत्ययस्येतराविशेषणत्वमिति । अवयवत्वमप्यनयावच्छिन्नप्रकारताभिन्नप्रत्ययत्वस्याप्यधर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिर्हृतप्रकारतानामवयवम् । तेन मित्रशीरुणेर् इत्यादौ कुत्रापि न दोष इति दिव्य ।

(२) वर्णप्राधान्यञ्चेति । प्रत्ययस्यप्यधर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिर्हृतप्रकारतानामवयवम् । तेन मित्रशीरुणेर् इत्यादौ कुत्रापि न दोष इति दिव्य ।

(३) लुप्तप्रत्ययवृत्तिरिति । लुप्तप्रत्ययवृत्तियों वर्णत्वप्यधर्मावच्छिन्ना विषयता तन्निरूपणे यार्थे वर्णस्ये प्रत्ययलक्षणं न भवतीत्यर्थः पर्यवसन्नः ।

(४) अवयवेति । तेन शरीत्यादौ पुनस्तममुदाये सुपो विशेषणत्वेऽपि स्वावयवोऽविशेष्यत्वनिष्पन्नान्येन प्रत्ययलक्षणादिः ।

च । तेन गोहितमित्यादाववादिर्न 'चित्रायां जाता चित्रा, इत्यादावयोऽ-
कारस्तदन्तान्छीविति ङीप् च न' । इयमल्लिखधौ स्थानिवन्वाप्राप्तावपि
नासप्रत्ययलक्षणविधेर्निषेधिकेति स्पष्टं भाष्ये ॥ २१ ॥

भैरवी ।

इत्यस्य प्राधान्यं प्राप्तिरदिकविशेषणत्वादृत आह—*वर्णप्राधान्यञ्चेति* । चस्त्वर्थे । *इतरा-
विशेषणत्वमिति* । इदङ्गोहितम्, 'रैकुलमित्यादाववादेशत्वादिव्यावृत्त्यर्थम् । प्रत्ययनिरूपि-
तेत्यादि* । इदञ्चित्रेत्यादौ ङीपोऽप्रवृत्त्यर्थम् ।

ननु भाष्यकारमते स्थानिवत्सुश्रेणैव सिद्धे "प्रत्ययलोप" इति सूत्रत्रियमार्थन्तेन 'वर्णा-
श्रये प्रत्ययलोप' इत्यस्य प्राप्तिरेव नेतीयं परिभाषा व्यर्थाऽत आह—*इयमिति* । अल्लिखा-
विति विशेष्यतया विशेषणतया वा यत्राऽलाश्रयणे तत्रानल्लिखावित्यस्य प्रवृत्तेः । एवञ्च यन्म-
ते "प्रत्ययलोप" इति सूत्रं विधायकं तन्मतेऽस्याः परिभाषायाः प्रयोजनम् । *स्पष्टम्भाष्ये* ।
"प्रत्ययलोप" इति सूत्रे भाष्ये । तत्र हि—"प्रत्ययलोप" इति सूत्रस्य प्रयोजनं वार्तिककृता प्रद-
र्शितम् 'प्रयोजनमपृक्तशिलोपे नुममामौ गुणवृद्धी दीर्घत्वे मडाद्शनम्बिधय' इति । अपृक्तलोपो
नुम्, गोमान्यवमान् । शिलोपे नुम्, अग्नेत्रीते ताता पिण्डानाम्, अत्र "ग्रेष्ठन्दसि" इति शो-
लुक् अपृक्तलोप अमामौ, हेअनङ्गन् अनङ्गान् । गुणः, अधोक् अलेट् । वृद्धिः, न्यमार्द । दीर्घत्वम्,
अग्नेत्रीतेवाजिनां ग्रीषधस्था ताता पिण्डानाम् । इम् अतृणेद् । अडादौ अधोक् अलेट् सौव्यः
औनः । इन्म् अभीनोऽत्र अशीनोऽत्रेत्येतानि प्रयोजनाणि । यत्प्रत्ययल्लिखध्वर्थमिदं सूत्रन्तथाप्या-
रब्धे सूत्रे एतान्यपि प्रयोजनानीति भावः । अल्लिखधौ प्रयोजनमतृणेद् । अत्र हि "तृणहइम्
इति "हलादौ पिति सार्वधातुकेः" इम् विध्यर्थमिदं सूत्रमिति वार्तिकमतेऽपि "प्रत्ययलोप" इ-
त्यत्र स्थानवदित्यस्यानुवृत्त्यैव सिद्धे प्रत्ययलक्षणग्रहणात् प्रत्ययासाधारणधर्मावच्छिन्ननिमित्त-
त्वे विधौ प्रत्ययलक्षणद्वार्यं यथा स्यादित्यर्थस्य सत्त्वेन मुह्यत्प्रासाद् इत्यत्र "अत्वसन्त-
रुय" इति दीर्घः "सोमंनसो" इति स्वरश्च न । अस्त्वस्याः प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणत्वम् । ऐवङ्ग-
पेहितमित्यत्रापि प्रत्ययलक्षणस्य न प्राप्तिरत्त्वस्य उभयसाधारणत्वात्, भवति प्रत्ययलक्षणेन
कार्यम् अतृणेद् अचकात् अचका इत्यादौ सार्वधातुक्त्वसिप्त्वसिप्तधर्मावच्छिन्ननिमित्तकृते ध-
र्माः प्रत्ययासाधारणाः । एवञ्च यत्र वर्णस्य प्रधान्यन्तत्र वर्णगुणधर्मस्य प्रत्ययाप्रत्ययसाधारण-
त्वेन तत्र प्रत्ययलक्षणञ्च भवतीति 'वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम्' इति परिभाषा सिद्धैव । भा-
ष्यकारमते तु यद्यत् "प्रत्ययलोप" इति सूत्रस्य प्रयोजनन्तत्स्थानिवद्भावेन सिद्धमिति "प्रत्य-
यलोप" इति सम्पूर्णसूत्रत्रियमार्थम् । तथाहि—यत्र राजपुरुष इत्यादौ समासावयवस्य ङ-
सो लुक् तत्र प्रत्ययलक्षणेन "यचि भम्" इति भर्भक्षया नलोपाप्रवृत्तिः प्रयोजनमिति सम्भा-
ष्यते, तच्च न "नदि सम्बुद्धोः" इति टौ प्रतिषेधाद्दिङ्गात् । अन्यथा भर्भक्षया परमे व्योमनि-
र्यादिसिद्धौ तद्वैष्यं स्पष्टमेव । 'नलुमता' इति प्रतिषेधाच्च । आशीरित्यत्र हलादौ किति वि-
धायमानमित्यमपि न प्रयोजनमाशासः क्वावितिवचनेन तस्य सिद्धत्वात् । न च मित्रशीरिति त-
स्य प्रयोजनं भविष्यति न ङेतन्स्था निरुद्धानेन सिच्यत्प्रत्ययल्लिखधित्वादिति वाच्यम् ? "शास" इति
धुने हलपहणाकारणात् । नचैवमजादौ प्राप्तिरिति वाच्यम् । शास इदिति पृथक् सूत्रं कार्यन्त-
तोऽस्ति तच्च नियमार्थम् अजादौ चेदहोऽपेति नियमेन तद्वारणात्, आशासः क्वाविति वचने तु

तत्त्वप्रकाशिका ।

रूपितप्रकारतानाश्रयत्यम् । *वर्णान्येतेरेति* । अवयविनिष्ठविशेष्यतेत्यादिरर्थः । तेनाप्यदा-
र्थस्येचि विशेषणत्वेऽपि न प्राधान्यत्वप्रतिरिति गोहिते रैकुलमिति सिद्धम् । *प्रत्ययनिरु-
पितेति* । स्यावयविनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वम् । तेन चित्रेति सिद्धम् ॥ २१ ॥

ननु “अतः कृकमि” (८-३-४६) इत्यत्र कमिप्रहणेन सिद्धये कंसप्रहणं व्यर्थमत आह—

उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि ॥ २२ ॥

इदमेवास्या ज्ञापकमिति कैयटादयः । कंसेस्तु न कंसोऽनभिधानात् । “प्रत्ययस्य लुक्” (१-१-६१) इत्यादौ भाष्ये स्पष्टा । एवं “गबुल्लुचौ” (३-१-१३३) इत्यादौ भाष्ये व्युत्पन्नानीत्यपि । इदं शाकटायनादिरीत्या ।

भैरवी ।

शासोरेवात्रप्रहणे विषयर्थम् । अन्यथा कावेवेतिनियमार्थन्तेनाशास्त इत्यत्र न । न च गोमान्य धमान्, अचकात् अचकाः अनड्डान् अनड्डमिति प्रयोजनम् “भोभगो” इति सूत्रभाष्योक्तरीत्या ऽल्लुत्तिधर्मावच्छिन्नाभ्रवकृचिपित्वाच्च स्थानिवद्भावेन सिद्धरिति वाच्यम् । आदेशविधावुपातो यत्राल्त्वपर्याप्त्यवच्छेदकधर्मस्तत्पर्याप्तावच्छेदकताकोद्देश्यताको यो विधिस्तत्रानल्लिध-वित्यस्य प्रवृत्तेः “हल्लुङ्गाव्यम्” इति सूत्रे तु सुतिस्यभेदविशिष्टहल्लुत्वमुद्देश्यतावच्छेदकन्त-च नाल्लत्वमिति स्पष्टमेव । एवमेव शिलोपेऽप्यप्रोत्रोत् इत्यादौ बोध्यम् । न चैवमप्यतृणोऽित्य-स्यासिद्धिरिति वाच्यम् ? तत्र हलीत्यस्यासम्बन्धात् । चैवन्तृणहानीत्यत्रेम् प्राप्नोति “तृणह” इति सूत्रे “नाभ्यस्तस्य” इति सूत्रादपि नेत्यस्य सम्बन्धात् । न चात्रिचिदित्यत्र स्थनिताव-च्छेदको धर्मोऽनुबन्धलोपे कृते वकारमात्रवृत्तौ चि वाच्यम् ? तात्राप्युपात्तस्य वित्तस्यालपर्या-प्त्यवच्छेदकत्वात् । उद्देश्यतावच्छेदकधर्मं उपात्तत्वविशेषणदाने चाप्रहोदित्यस्य साधना-यसरे “विशिष्टे ह्येऽनलमाभ्रयने इदं नाम” इति भाष्यमेव मानम् । न चोद्देश्यतावच्छेदके उपात्तत्वविशेषणे प्राचीनोक्तासाधारण्यनिर्देशात्को विशेष इति वाच्यम् ? स्थानित्वदा-स्यानितावच्छेदकधर्मस्योपस्थितत्वेन तस्मिन्नुपात्तत्वविशेषणापेक्षयाऽसाधारण्यनिर्देशेऽनु-स्थितकल्पनायाद्गौरवस्य स्पष्टत्वात् । अधिकमन्यत्रोहनीयम् ॥ २१ ॥

पूर्वपरिभाषाप्रयोजननिरूपणावसरे गोहितत्युक्तन्तत्र गोशब्दस्य उक्तत्वात् प्रसङ्गेनोणा-दिभामान्यन्याप्युपस्थिततत्वात् तद्विषये विशेषं वक्तुमवतारयति—नन्यत इति । कमिप्रहणे-नेति* । “विष्णवेवयोः” इति सूत्रेऽप्रत्ययप्रहणेन “धानुप्रहणे तदादिविधि” इति परिभाषाया ज्ञापित्वादिति भावः । अव्युत्पन्नानि* । प्रवृत्तिप्रत्ययभागकल्पनाद्वारकशब्दसंस्काररहितानि । *इदमेव* । कंसप्रहणमेव । एतेन “अर्थवदधातुः” इति सूत्रमव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि तत्र ज्ञापकमित्युक्तत्परास्तम् । बहुपठव इत्यर्थन्तस्यावश्यकत्वाच्च ।

ननु कंसप्रहणस्य ज्ञापकत्वम् दुरणसदम् कंसैरपि वस्य सिद्धैरत आह—कंसमस्तिवति । नरैः* । नरंमतकः । यत्र भाष्ये कृषोका तदाह—अप्रत्ययस्येति* । आदिना “आयनेयी” इति सूत्रपरिग्रहः । “प्रत्ययस्य लुक्” इति सूत्रभाष्ये हि प्रत्ययप्रहणाभावे “कंसीयनरराज्य-धोः” इति सूत्रे प्रवृत्तिनिरूपणमस्यै उच्यते इति वाच्यम् । अन्यथा कंसवचनस्य पररा-ज्यावयवोक्तारम्य लुक्स्यादिश्वभिधापानवापरिहितम् ।

अन्ते तु कमिप्रवृत्तिकाऽजन्तानभिधाने प्रमाणाभावाच्च कमिप्रहणेनेषां ज्ञाप्यते किन्-भाष्यकाररतिरेत्याहुः । सर्वेषां यातुरेपादौ परवादिकार्थ्यन्तु पारस्य्यादिशब्दानां व्या-करणागततीर्णेषां ज्ञानमात्रकानामस्मिन्नपि व्याकरणे साधुन्याय्यनुज्ञानार्थमारुह्ये “उणाद-यो बल्लुक्” इति सूत्रे बहुपठनेन साधनोपम् । “भवागन्त” इति सूत्रेऽप्येतद्व्याकरणानुशा-सनामनुशासो व्याकरणान्तरास्ति । *बल्लुक्त्वादिनि* । तत्र हि—नृपञ्चकाराभावे मात्रादिश-ब्दे दोषोरादने इत्यां तत्रप्रसङ्गेन व्युत्पत्तिर्दिशता । वस्तुनो नायमभाष्यकारोपस्थितवान् इत्या-ह—इदमिति* । इदम् व्युत्पन्नानीति । साकटापतादीरवादिना मेशकस्येव* । *नाभेन्दुमेव

पाणिनेस्त्वव्युत्पत्तिपक्षे वेवेति शब्देन्दुशेखरे निरूपितम् । “आयनेयो”
(७-१-२) इति सूत्रे भाष्ये स्फुटमेतत् ॥ २२ ॥

ननु देवदत्तश्चिकीर्षतीत्यादौ देवादेः सन्नतत्वप्रयुक्तधातुत्वाद्यापत्ति-
रुत आह—

त्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणम् ॥२३॥

“यस्मात्प्रत्ययविधिः” (१-४-१३) इति सूत्रे ‘यस्मात्प्रत्ययविधिस्त-
दादि प्रत्यय’ इति योगो विभज्यते । गृह्यमाण उपतिष्ठत इति शेषः । तेन
तदाद्यन्तांशः सिद्धः तदन्तांशस्तु “येन विधिः” (१-१-७२) इत्यनेन
सिद्धः । स च शब्दरूपं विशेष्यमादाय विशेष्यान्तरासत्त्वे ।

यत्तु प्रत्ययेन स्वप्रकृत्यवयवकसमुदायाद्योपात्तद्विशेषणत्वेन तदन्तवि-
भैरवी ।

इति* । “उणादयो बहुलम्” इति सूत्रे इत्यर्थः । अव्युत्पन्नानीति पक्षे पाणिनीयसिद्धान्तभूते
“उणादय” इति सूत्रस्य व्याकरणान्तरे ये उणादिप्रत्ययान्ताव्युत्पदितास्ते बहुलं वर्तमाने भूते
या साधवो भवन्ति । *पूतत्* । उणादीनामव्युत्पन्नत्वम्, तत्र हि-शङ्कः कण्ठः इत्यादौ
इनाद्यादेशमाशङ्क्य प्रातिपदिकविज्ञानाच्च भगवतः पाणिनेः सिद्धमित्युक्तम् ॥ २२ ॥

प्रत्ययप्रसङ्गादाह—*नन्विति* । परिभाषायां मूलमाह—*यस्मात्प्रत्ययविधीति* । *शे-
ष इति* । तेन प्रत्यये गृह्यमाणे यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादीत्युपतिष्ठत इति वाच्यार्थः सम्प-
न्नेः*तदाद्यन्तांश इति* । तदादेरित्यन्तः समुदायस्य घटकेष्वोऽवयवस्य निरुक्तीत्या सिद्धः ।

ननु यत्र न प्रकान्तं विशेष्यङ्गन्तत्र तदन्तविधिरत आह—*सचेति* । शब्दानुशासनप्र-
स्तावादेतहाभः । प्राचामुक्तिरित्येति—*यत्त्विति* । स्वप्रकृत्यवयवेति* । स्वम्प्रत्ययः प्रकृ-
तिश्चैतावयवयो यस्य तस्येत्यर्थः । आक्षेपे बीजन्तु प्रत्ययस्य प्रकृत्यवयवहितोत्तरत्वनियमेन
तत्त्वप्रकाशिका ।

प्रत्ययप्रसङ्गादिति । सप्रसङ्गसङ्गत्येतिशेषः । देवद(१)त्तश्चिकीर्षतीत्या*दाविति* ।
आदिना देवदत्तो गार्ग्यं इत्यस्य परिग्रहः । *धातुत्वाद्यापत्तिरिति* । एवञ्च मुञ्जुगापत्तिः,
विशिष्टातुङ्गाद्युत्पत्त्या विशिष्टस्याडापत्तिः, “सन्त्यटोः” इतिद्वित्वस्य दे इत्यत्र प्रवृत्त्यापत्तिर्बो-
ध्या । *शब्दरूपमिति* । तदादिशब्दरूपमित्यर्थः । *विशेष्यान्तरासत्त्व इति* । यत्र तु विशेष-
ण्यं प्रकान्तं तत्र तद्विशेष्यक्रमेण ध्रुतत्वात्, न तदादिविशेष्यकमिति भावः ।

नयोभयतदन्तविधिरित्येतिशेष्यम् ? तत्रा स्ति यन्नततशदितदन्तप्रातिपदिकत्वात्कमि-
त्यर्थेन “यजिजोश्च” इत्यनेन परमगार्ग्येतिविशिष्टान् फकि “कितिव” इत्यादिवृद्धौ परमगा-
र्यापण इत्यनिष्टापत्तेः । नचैवं “वनोरच” इत्यत्रोभयतदन्तविधेयभावेऽतिधीयरीति न स्यात्,
“नित्ये ममास” इत्यत्रानुत्तपदग्रहणेन क्वचिदुभयतदन्तविधेयं पनेनाशेषात् । अन्यथा परम-
गार्ग्येः कुण्डिकेत्यल्पे सन्ततदाद्यभावात्पत्वाप्राप्तौ तद्वयं स्यात् । तेन हे यदुभेयसि इति सिद्ध-

(१) देवदत्तश्चिकीर्षतीति । धातुत्वे “सुने” इति गुणोपः स्यात् ॥ ननु प्रातिपदि-
कान्तवयवमुपमाहर्च्येण धात्ववयवोऽपि सुप् संज्ञाप्रयोजक एव गृह्यत इति प्रकृते धातुमञ्जा-
प्रयोजकत्वाभावात्सुप्, इति चेन्न । पदसंज्ञाप्रयोजकत्वस्य तत्रापि सत्त्वात् ॥ नच शक्तिप्रयोजक
त्वेन गार्हर्च्यम् ॥ देवदत्तो गार्ग्यं इत्यत्र ‘देवदत्तो गार्ग्यं’ इति समुदायस्यापि तद्विनाशत्त्वेन
प्रातिपदिकत्वात्तदवयवस्य सुने गृह्यप्रयोजकत्वापि सम्भवेन माहर्च्यसंज्ञासम्भवात्

धिरिति तत्र । इयानित्यादौ तस्य तादृशसमुदायेन व्यभिचारेणाक्षेपासम्भवात् । यत्र प्रत्ययो निमित्तत्वेनाधीयते, तत्र तदादेरित्यन्तांशमात्रोपस्थितिरिति “अङ्गस्य” (६-४-१) इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः । एवं यत्रापि पञ्चम्यन्तारपरः प्रत्ययः आधीयते तत्रापि तदादीत्यन्तांशोपस्थितिः, परन्तु तत्र पञ्चम्यन्तता । अत एव “एङ्ङस्वात्” (६-१-६९) इति सूत्रे एङ्ङन्तादित्यर्थलाभः । अस्याः परिभाषायाः प्रयोजनान्तरं “येन विधिः” (१-१-७२) इत्यत्र भाष्ये उक्तम् । परमगार्ग्यायण इति परमगार्ग्यस्यापत्यमिति विग्रहेऽपि गार्ग्यशब्दादेव प्रत्ययो न विशिष्टात् । निष्कृष्य तावन्मात्रेण एकार्थी भवती ।

प्रत्ययज्ञानस्य तादृशसमुदायाधेपकत्वमित्यभिमानः । अभिमानन्निरस्यति-इयानित्यादाविति* । व्यभिचारश्चात्र सत्तायाम्योष्यः । *तस्य* । ध्रुवमाणप्रत्ययस्य । *समुदायेनेति* । सङ्घेतिशेषः, एवञ्चाधेपोऽनुमानम्, स च-कालः, स्वप्रकृत्यवयवकममुदायवान्, प्रत्ययावयवत्वात्, इतिरीत्या न्यायप्रयोगे सति स्वीकार्यः । कालिकसम्बन्धो व्याप्यव्यसकभावनियामको वक्तव्यः । एवञ्चेपानित्याद्यधिकरणकालान्तर्भावेन व्यभिचारः स्फुटः ।

ननु तदन्तस्य चेत्येनांशद्वयस्य सर्वत्रोपस्थितिर्वाच्या चतस्रोपादानात् । एवञ्च “सुपि च” इत्यादौ सुप्चरमावयवको यस्मात्सुप्चिधिरुदाद्यवयवको यः समुदायस्तत्परकस्तत्सुप्चिनिमित्तकाङ्क्षस्यकोऽप्रसिद्ध इत्यत आह-यत्र प्रत्यय इति* । मात्रपदेन तदन्तांशानुपस्थितस्तत्र कल्पनीयेति बोधितम् । अत एव “श्रीर्षुस्मभ्याम्” इति निर्देशसङ्गतिः । एवम् “अतो भिस एङ्गम्” इत्यादावप्यकारान्ताद्वात् परस्य भिसन्तल्यासम्भवः इति तत्रापि तदादेरित्यंशमात्रोपस्थितिरित्याह-एवमिति* । एवञ्चोभयत्रोपस्थितस्य तदादेरित्यस्य विशेषत्वं, प्रकृतन्तु तस्य विशेषणमिति भवति तदन्तविधिः । एतावानंशो यद्यप्युभयत्रोपस्थितस्तथापि पूर्वापक्षयस्यो विशेषस्तमाह-परन्त्विति । अतएव* । पञ्चम्यन्तस्य तदादेरित्यस्योपस्थितिसत्त्वादेव । एनेन विशेषस्य सुलभत्वमुक्तम् । एवमेकदेशमात्रस्योपस्थितिर्यत्रोक्तप्रकारहयन्तत्रैव, यत्र तु केवलप्रत्ययस्यैव शाब्दे वार्थित्वेनोपादाने यथा “कृत्तद्धितसमासाश्च” “बहुगणस्तुडितिसङ्ग्या” “इतरइतमौ” समादिषु पठितौ तत्रोभयांशोपस्थितिरभेदति एतदेव ध्यनयति-अस्या इति* । देवदत्तशिकीपतास्यत्र प्रयोजनस्योक्तत्वादाह-प्रयोजनान्तरमिति । न विशिष्टात्* । न परमगार्ग्येतिममुदायात् ।

ननु “यनित्रोश्च” इति सूत्रे प्रातिपदिकादित्यस्य पञ्चम्यन्तस्य सम्बन्धाद्दृश्यमाणायाः “प्रत्ययप्रसादिका ।

। । *तादृशसमुदायाधेपकत्वमिति* । एवञ्च ‘प्रत्ययः स्वप्रकृत्यवयवकममुदायविशिष्टः, प्रत्ययस्यात्’ इत्यनुमानगम्येवमितिभावः । *व्यभिचार इति* । यद्यपि प्रत्ययः स्वप्रकृत्यवयवकममुदायधेपोपलक्षण इत्युक्तौ नास्ति व्यभिचारस्तथाप्येतन्मतं आक्षिप्तशार्धस्य शाब्दयोरेव भावभावनेन स्योक्तत्वाप्येव युक्तमिति बोध्यम् । *यत्रोक्तप्रकारद्वयमिति* । अयम्भारः पत्र पञ्चम्यन्तारपरः प्रत्ययः आधीयते तत्र “प्रत्ययवहणे चापञ्चम्या” इति तदन्तविधेर्निषेधशार्धसमाप्रगुणित्वेन । परन्तु तत्र पञ्चम्यन्तता । यत्र तु प्रत्ययः सप्तम्यन्तरेतोवादीयते तत्र यस्मात्तर इत्यप्युदाहात्पापो पूर्वतेनाभिमानस्य पञ्चम्यन्ततयोपस्थित्या तत्रापि प्रत्ययस्य पञ्चम्यन्तारपरत्वेन प्रत्ययवहण इति तदादिकिर्धेर्निषेधः । *एङ्ङन्तादिति* । अङ्गाधेपस्यासम्भवात्तादित्येनोप्यकारान्तविधिरितिभावः । एङ्गाहयथा इत्यान्ततरादेः सम्बन्धवदशवदित्यस्य वदनेन इ एङ्गादिपत्र सन्तस्य तदादित्यादकारणोपादान्ता मेति बोध्यम् ।

भावाभावेऽपि वृत्तिर्भवत्येव । अत्र चेद् भाष्यमेव मानमित्यन्यत्र विस्तरः ।
भैरवी ।

त्यग्रहणे चापन्न्या” इति परिभाषाया विषयतासत्वात् कथमिहांशद्वयोपस्थितिरिति चेन्न
“यनिजोः” इति पञ्चम्यर्थे षष्ठी प्रातिपदिकादिति च तस्य समानाधिकरणं विशेषणमिति नि-
पेधस्याप्राप्तेः, तत्र हि, पञ्चम्यन्तं प्रत्ययस्य वैयधिकरण्येन विशेषणन्तत्रैव निपेधवार्तिकस्य
प्रवृत्तेः । एतच्च तस्य निपेधवाक्यस्य व्याख्यानेन स्फुटीभविष्यति ।

ननु परमगार्ग्यस्यापत्यमिति विग्रहे विशिष्टार्थस्यापत्यार्थेन सन्बन्धो न तु केवलगार्ग्यश-
ब्दार्थस्येति कथमत्र समुदायात् प्राप्तिरत आह—*निष्कृष्येति* । अत्र निष्कृष्यैकार्थीभावभा-
येऽपि वृत्तिप्रवृत्तौ इदमभाष्यमेवेत्यत्रैवकारोऽप्यर्थः । तेन “अनुपसर्जनात्” इति सूत्रे कुम्भका-
र्या अपत्यमित्यर्थे कारोशब्दादपि ङगापत्तिरिति शङ्कापरमभाष्यमपि मानमित्यस्य ह्यमः,
एतदेवाह—*अन्यत्रेति ।

यत्तु परमगार्ग्यस्यापत्यमिति विग्रहे गार्ग्यशब्दात् फक्प्रत्ययेऽपत्यार्थे परमशब्दार्थो विशेष-
णमिति तन्न । एवं सति परमगार्ग्यस्यापत्येन योगाभावाद्दिशिष्टात् प्राप्त्यभावेन परिभा-
तत्त्वप्रकाशिका ।

विशिष्टार्थस्यापत्यार्थेन सन्बन्ध इति

अयमभावः—वृत्तिघटकपदार्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारताप्रयोजकपदस्य वृत्त्यघटकप-
दार्थनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वाप्रयोजकत्वं यत्र तत्रैव वृत्तिरितिनियमस्य ऋद्धस्य राज्ञः
पुरुष इत्यत्र वृत्तिधारणायावचनं वक्तव्यतया प्रकृते गार्ग्यफगित्यनयोर्वा तद्धितरूपा वृत्ति-
रिद्धतरूपगार्ग्यनिरूपितप्रकारताप्रयोजकस्य गार्ग्येत्यस्य तद्वृत्त्यघटकपरमपदार्थनिष्ठप्रकारता-
निरूपितविशेष्यताप्रयोजकत्वेन तद्धितरूपा वृत्तिर्न स्यादतो विशिष्टार्थस्यापत्यार्थेन सन्बन्ध
आवश्यकः । तदाह—*ननु केवलगार्ग्यशब्दार्थस्येति* । *समुदायात्* । गार्ग्यशब्दात् ।
निष्कृष्येति । अयमाशयः—यादृशयोः पदयोः वृत्तिशिकीर्षिता तद्वृत्तित्वेन सम्भाव्यमा-
कार्थीभावानाश्रयीभूतपदार्थनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वाप्रयोजकं यत्र वृत्तिघटकपदन्तत्र
वृत्तिर्भवतीति नियमस्याभ्युपगमेन ऋद्धस्य राज्ञः पुरुष इत्यत्र ऋद्धस्य राजपुरुषयोः या वृत्ति-
स्तद्वृत्तित्वेन सम्भाव्यमानैकार्थीभावानाश्रयीभूतत्वेन न तत्र वृत्तिः । परमगार्ग्यायण इत्यत्र
तु परमशब्दस्य गार्ग्यफगित्यनयोर्वृत्तित्वेन सम्भाव्यमानैकार्थीभावाश्रयीभूतत्वेन तद्विरूपि-
तविशेष्यताश्रयत्येऽपि गार्ग्या शब्दाद् वृत्तिर्भवत्येव । पर्याप्त्या समुदाये णकार्थीभावसत्येऽपि,
अपर्याप्त्यागार्ग्यशब्देऽपि तस्य सत्त्वाद् वृत्तिः भवतीति भावः ।

नन्वेव राजपुरुषयोस्समाप्तेऽपर्याप्त्या पुरुषनिष्ठमेकार्थीभावमाश्रित्य तस्मादिजि राजपौर-
षिरिति स्यात् नचेष्टापत्तिः, “सामान्यप्रत्ययविधौ प्रतिषेधः” इतिवार्तिकस्य सौप्रनाडिरितिक-
लदानपरमाप्यस्यापर्याप्त्येकार्थीभावमादाय दोषसत्त्वेन विरोधापत्तेः,

नच भाष्यप्रयोगविषयत्वस्वीकाराद्य दोष इति वाच्यम् । अनुपसर्जनादितिसूत्रस्यस्य,
कुम्भकारोयोप्यापघेत इति भाष्यस्यासङ्गत्यापत्तेरिति चेन्न यत्र प्रत्ययान्तत्वव्याप्यधर्मावच्छि-
न्नोद्देश्यताकः प्रत्ययो भवति तत्रापर्याप्त्यैकार्थीभावमादाय वृत्तिर्भवतीति नियमेनादोषात् ।
नर्षमपि राजपुरुषिघटकपुरुषिघटकरुपिनाम्नात्फका भवितव्यम् । नच प्रत्ययत्वव्याप्येत्यत्र
प्रत्ययस्य प्रातिपदिकत्वात्तानुपूर्यवच्छिन्नोद्देश्यताकस्य ग्रहणेन न दोषः । कुम्भकारोयोप्या-
पघेनेति भाष्यस्यासङ्गतेरिति वाच्यम् । आनुपूर्व्यवच्छिन्नोद्देश्यताकप्रत्ययवृत्तिप्रत्ययव्याप्य-
त्ववमोवच्छिन्नोद्देश्यताकप्रत्ययविधिषिष्ये तथानियमात् । एवञ्च न चापि दोषेण इति
वाच्यम् ।

ननु प्रत्ययस्य प्रत्ययत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नग्रहणेऽपि प्रकृते सन्त्वस्य धातावपि भूत्वेन

प्रत्ययमात्रग्रहणे एषा न तु प्रत्ययाप्रत्ययग्रहण इति "उगितश्च" (४-१-६) इति सूत्रे भाष्ये । इयमङ्गसंज्ञासूत्रे भाष्ये स्पष्टा ॥ २३ ॥

"येन विधिः" (१-१-७२) इति सूत्रे भाष्य एतद्वद्वक्तव्यं शस्य-
पवादः पठ्यते—

प्रत्ययग्रहणे चापञ्चम्याः ॥ २४ ॥

यत्र पञ्चम्यन्तात्परः प्रत्ययः कार्यान्तरविधानाय परिगृह्यते, तत्र तदन्त-
विधिनैत्यर्थः । यथा "रदाभ्यां निष्ठातो नः" (८-२-४२) इत्यत्र । तेन
द्वपत्तीर्णत्वाद्दौ धातुतकारस्य न नत्वम् । तदन्तेत्यंशानुपस्थितावपि तदा-
भैरवी ।

पाप्रयोजनकथनपरभाष्यस्यासङ्गतेः । *प्रत्ययमात्रग्रहण इति* । यत्रोच्चारिते पदप्रत्ययभि-
न्नस्याबोधकन्तत्र । *भाष्ये इति* । यत्र हि विशेषणविशेष्यभावे कामचारदुगितः प्राति-
पदिकादुगित्वात् प्रातिपदिकादित्यर्थयोः सम्भवादुभयमवलम्ब्य लक्ष्याणि प्रसाध्योभयया-
पि निर्वच्यतीति निर्गोमतीति न सिध्यतीत्यादादुगित्वस्य प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणत्वेन स-
माहितम् ॥ २३ ॥

उक्तपरिभाषापवादत्वादाह—*येनेति* । "प्रत्ययग्रहणे चापञ्चम्या" इति वार्तिकम् ।
अत्रापञ्चम्या इत्यसमर्थसमासः प्रत्ययः पर इति शेषः । एवञ्च प्रत्ययग्रहणे तदन्तस्यग्रहण-
म्वति प्रत्ययः पञ्चम्यन्तात्परो न गृह्यते चेदित्यर्थस्तत्र फलितमाह—*यत्रेति* । परिगृह्य-
ते* । अनुषते । अनेन तदन्तांशमात्रस्य निषेधादपवादत्वव्यवहारः । *न नत्वमिति* । *रे-
कदान्तात् परे निष्ठातमित्यर्थेन धात्ववयवतकारस्य नत्वापत्तिरिति भावः । एकदेशस्यैवाय-
न्निषेध इत्यर्थस्य स्पष्टप्रतिपत्तये आह—*तदन्त इत्यादि* । न च "रदाभ्याम्" इत्यस्य निष्ठा-
विशेषणत्वे चरितम्मुदितमित्यत्र नत्वापत्तिः, निष्ठातकारस्य विशेषणत्वे पञ्चम्यन्तात् परस्य प्र-
त्ययस्य ग्रहणाभावेन तदन्तांशोपस्थितिः स्यादेवेति वाच्यम् । संयोगादेरित्युत्तरसूत्राद्धातो-
रित्यस्यापकरणं तस्य निष्ठाविशेषणतया तदन्तांशानुपस्थितेः सिद्धौ रदाभ्यामिति तदवयव-
तकारस्य निर्दिश्यमानविशेषणमिति तत्राप्राप्तेः । यदि तु निर्दिश्यमानत्वं कार्यविधायकशा-
श्रयत्कशादप्रत्ययमिदं तद्विधेयतावच्छेदकानुपूर्व्यवच्छिन्नत्वमित्युच्यते तदाज्ञया
परिभाषया रदाभ्यामित्यस्य निष्ठाविशेषणत्वंऽपि न चारितार्थो शेषः । नचैवं निर्दिश्यमान-
परिभाषायः प्रयाजनमिति वाच्यम् । "स्यतामी लुलुगेः" इत्याद्यर्थमियमारुह्यया । तथा-
न-ज्ञानयापि रदाभ्यामित्यत्र निराह इत्यादायात् । *तदन्तानुपस्थिताविति* । यत्र तदन्तस्ये-
रदन्तानुपस्थितिः तत्र प्रत्ययग्रहणे कन्मात्प्रत्ययविधिस्तदादेरित्यंशानुपस्थितावित्यर्थः ।

एनेन यत्र "तनाद्यन्तशब्देन प्रत्ययस्योपादाने तत्रापि तदन्तस्येत्यंशस्यानुपस्थितावपि "य-
स्मात्प्रत्ययविधिस्तदादेः" इत्यन्तस्य पठ्यन्तस्योपस्थितिरित्येवेति बोधितम् । तेन वानुदेय-
वायकात् आशङ्कान् "तत्र साधुः" इति यति "यस्येति च" इति शेषे प्रत्ययमात्रस्य यदादन्त-
प्रत्ययेनाशङ्कानेन तद्विस्तारत्वात् प्रातिपदिकत्वे मुपि पठ्यन्तस्योपस्थितस्य तेन क्मात्ते गोय इ-
ति प्रयोगे "वान्तो यि प्रत्यये" इत्यादिनाभावात् । एते हृदयस्य यः हृदय इत्यत्र "यस्य" इति
शेषोपस्थितौ हृदयस्य हृदादेशनाभावात् च संसिध्यति । एतत्परिभाषाविषये प्रयोजनमाह—तदं

तन्वप्रकाशिका ।

प्रत्ययग्रहणे चापञ्चम्यांशानुपस्थितौ शेषः—*प्रत्ययमात्रग्रहण इति* । एवञ्च "तनाद्य-
न्त" इत्यवयवस्यस्य प्रत्ययमात्र सन्नेन न शेषः । धातुमात्रग्रहणे न ग्रहणम् क्वतादीनि-

द्व्युत्तोर्येत्यादौ दोषः स्यादेव । “स्यतासी लृलुटोः” (३-१-३३) इत्यादौ लृलुटोः पर्योरित्यर्थे नियमेनावधिसाकाङ्क्षत्वेनोपस्थितधातोरित्यस्यावधित्वेनान्वयात् तदन्तविधिः । “हल्लुङ्यावभ्यः” (६-१-६८) इत्यादौ तु न दोषस्तत्र कस्मादिति नियतावध्याकाङ्क्षाया अभावेन पञ्चम्यन्तस्य प्रत्ययविशेषणत्वाभावात् । अङ्गसंज्ञासूत्रे तु तदादेः प्रत्यये पर इत्यर्थे पञ्चम्यन्तस्य विशेषणत्वं स्पष्टमेव । अत एव “उत्तमैकाभ्याम्” (५-४-९९) इत्यादिनिर्देशाः सङ्गच्छन्ते ॥ २४ ॥

नन्वेवं कुमारी ब्राह्मणिरूपेत्यादौ “घरूप” (६-३-४३) इति ह्रस्वापत्तिर्भवेत् ।

यत् “मुत्तिङन्तम्” इति पदसंज्ञायामपि दोषः स्यादिति तत्र । तत्र यस्मात्प्रत्ययविधिरित्यस्यानुवृत्त्या निर्वाहात् ।

ननु “स्यतासी” इति सूत्रे प्रत्ययविशेषणबोधकपञ्चम्यन्तानुपादानेनांशद्वयोरुपस्थितौ दोषः स्यादत आह—*स्यतासीति । अवधिसाकाङ्क्षत्वेन* । परत्वस्यावधित्वनिरूपकतया नियमेनावधिसाकाङ्क्षत्वेन उपस्थितेति धातोरित्यधिकारे तस्य पाठेनेत्यादिः । *न तदन्तविधिः । न प्रत्ययग्रहण परिभाषाप्रवृत्तिः । यद्यपि धातोरिति स्यतासी विशेषणमत एव तयोराद्धधातुत्वसिद्धिस्तथाप्युपस्थितत्वात् तदेवावधित्वेन कल्प्यत इति भावः ।

नन्वेवं दगापोरपि प्रत्ययत्वात् ताम्भ्यां प्रातिपदिकादित्यस्याक्षेपे नस्य दयाविवेकपणत्वेन तदन्तांशानुपस्थितौ ह्यन्तादाबन्तादित्यथांलाभोऽत आह—*दयाभ्य इत्यादाविति । अभावेनेति* । आक्षिप्तस्यार्थस्य शाब्दयोषे भाने मानाभावेन नियतावध्याकाङ्क्षाया अभावेनेत्यर्थः । एवञ्चोपस्थितस्य तदादेरित्यस्य विशेष्यत्वं दयापदस्य तद्विशेषणमिति भवति तदन्तविधिः ।

नन्वेवमङ्गसंज्ञासूत्रे सामान्यतः प्रत्यय इत्यस्योपादानेन तदन्तविधौ प्रत्ययपूर्वभागस्येयाङ्गत्वमित्यस्य कथं लभ इत्यत आह—*अङ्गसंज्ञासूत्र इति* । एवञ्चोपस्थिततदादेरित्यस्यावधित्वेनान्वयात् तदन्तांशानुपस्थितैरेव । अन्यथाऽङ्गत्वं प्रवृत्तिमात्रस्य न स्यादिति निर्देशासङ्गतिः स्पष्टैव २४ ।

नन्वेवम् । प्रत्ययग्रहणपरिभाषास्वीकारे । *कुमारीति* । शृयकृपदमेतत् । न च रूपवाचने तदन्तविधावपि नात्र ह्यन्तत्वस्य प्राप्तिः, उत्तरपदशब्दस्य समासचरमावयवे लुप्तया ब्राह्मणिरूपेति समुदायस्योत्तरपदत्वाभावादिति वाच्यम् ? समानाधिकरणसमासे दोषदानाय तादृशसमासममानार्थव्याक्यत्वोपादानात् । दोषस्तु कुमारब्राह्मणिरूपेत्यत्र बोध्यः । अत्र हि कुमारीशब्दस्य पुंसत्वात् वाधित्वा “पुंसत्वाद्भ्रूत्वं विप्रतिषेधेन” इति वाचिसिद्ध्या लुप्तुवत्त्ववाचकं ह्यन्तत्वं स्यात् । तथा च—कुमारिब्राह्मणिरूपेति स्यादित्यत्र तात्पर्यम् । परस्यैवैतद्विधाविति निषेधात् तदन्तविध्यभावेन दोषो नोक्तः ।

तत्त्वप्रकाशिका ।

मिति* । नच “निष्ठयां श” इति महतीतनुपुरे न निर्दिश्यमानपरिभाषाप्रवृत्तिरिति वाच्यम् ? महतीति योगविभागस्य भाष्येऽदृष्टत्वेन, “मह मुग” इत्यस्यागतिरुपगतिरुत्त्वेन, समासप्राप्तेः । नचाचारविह्वन्ताद्गुणामिच्छविविष्टिदातोः ऋप्रत्यये दृषत् इत्यस्योपलक्षणमिति वाच्यम् । तन्व्यानभिधानात् । अनन्त्यविकारपरिभाषाया न विषयः, देवर्त्त इत्यत्रानन्त्यविकाराभावश्च ॥ २४ ॥

अत्रादृशत्वाद्—*नन्वेवमिति* । कुमारीशब्दस्य भाषितपुंसत्वेन पुंसत्वावप्राप्त्या यदुपगतिरुत्त्वेन परिभाषाया, नदीतेरेत्यत्र ह्यन्त्यापुंसत्वं समानाधिकरणे उत्तरपदे इत्यविधानेन यदुत्तरपुंसत्वात्परिषयत्वादाह—*शृयकृपमिति । कुमारब्राह्मणिरूपेति* । यदोपा-

रत आह—

उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे न तदन्तग्रहणम् ॥ २५ ॥

“हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेपु” (६-३-५०) इत्यत्र लेखग्रहणात् । तत्र लेखे-
ति न घञन्तमनभिधानात् । इयं च “हृदयस्य” इति सूत्रे एव भाष्ये स्पष्टा ॥ २५ ॥
भैरवी ।

ननु घादिषु परोष्विति ज्ञाने कस्मादित्याकाङ्क्षायां यस्माद्विधिरित्यस्योपस्थित्या यस्मा-
द्विधिल्लेखनादेः परो यो घादिरित्यर्थे पञ्चम्यन्तात् परस्य प्रत्ययस्याश्रयणेन “प्रत्ययग्रहणे वाप-
ञ्चम्या” इत्येव सिद्धेऽस्या वैयर्थ्यमिति चेन्न । शब्दस्वरूपं विशेष्यमादाय प्राप्ततदन्तविधेस्त-
या निषेधोऽपि उत्तरपदस्य विशेष्यत्वाद्यस्तदन्तविधिः प्राप्तस्तन्निषेधार्थमस्यावश्यकत्वात् ।
द्विविधतदन्तविधिनिषेधकत्वन्तु तस्या वक्तुमशक्यम्, “येनानाप्राप्तन्यायेन” पूर्वप्रतिपादि-
ततदन्तविधेरेव तथा निषेधात् । प्रकृतपरिभाषायां ज्ञापकमाह—*“हृदयस्य” इति* । अन्य-
थाऽणैव सिद्धे लेखग्रहणं कुर्यात् ।

ननु लेखग्रहणे यत्र घञन्तेन समास्तदर्थमस्तु इत्यत आह—*तत्रेति* । तत्र उक्तसूत्रे
गृह्यत इति शेषः । अनभिधाने मानमाह—*इयञ्चेति* । तत्र हि—लेखग्रहणस्य उक्तरीत्या ज्ञा-
पकत्वमुपपादितम् । यदि च हृल्लेखशब्दावयवो लेखशब्दो घञन्तः स्यात् । तदा ज्ञापकपर-
भाष्यविरोधः स्पष्ट एव ।

ननु अयन्निषेधो यद्युत्तरपदाधिकारपठितप्रत्ययत्वानच्छेदेन कल्प्यते तदा “घरूप” इति-
सूत्र एव हीग्रहणेन तदन्तग्रहणं न स्यात् । एवम् “इको ह्रस्वो हयो गालवस्य” “हयोपोः
संज्ञाछन्दसोः” “खित्यनख्ययस्य” इत्यादावपि निषेधापत्तिरिति चेन्न । ज्ञापकस्य सजातीया-
पेक्षत्वेन निमित्तत्वेनेष्टस्य प्रत्ययस्य यत्र ग्रहणं तत्र उपात्तस्य प्रत्ययस्य उत्तरपदविशेषणत्वं न
इत्येव कल्प्यते । हयोः हयापोरित्यनयोर्न निमित्तत्वम् । पष्ठान्तशब्देनोपादानात् । “खिति” इति
सूत्रे यद्यपि सप्तम्यन्तपदबोधे तत्त्वं, तथापि तत्र उपात्तम्, किन्तु बहुव्रीहिशोध्यमित्यदोषात् ।
उपात्तत्वञ्च प्रत्ययशब्दशक्यतानच्छेदकं यद्रूपं तेन रूपेण गृहीतत्वम् । अत एव “रात्रेः कृति”
“विविध्वग्देवयोश्चेत्तद्व्यञ्जतावप्रत्यये” अनयोर्न निषेधस्य विषयता । “श्येनतिलस्य पातेऽं”
“उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये” तनिपुक्ती” एतेषु सप्तम्यन्तशब्दबोधयत्वं यद्यपि अस्ति, तथापि
न निषेधः उत्तरपदविशेषणत्वस्य सामर्थ्येन कल्पनादिति दिक् ॥ २५ ॥

तत्त्वप्रकाशिका ।-

चीनां पाक्षिकजातिकार्यत्वात् पुंशब्दावस्य “जातेष्व” इति निषेधेन कुमारीमाहृणिल्लेखयति
बोध्यम् । *शब्दस्वरूपं विशेष्यमादाय* इति । सामान्यतः यत्किञ्चित्पदविशेष्यकृततदन्तविधे-
स्तु न निषेधकत्वथा सति “तिङ्ङितिङ्” इत्यत्रापि पदविशेष्यकृततदन्तविधेर्निषेधेन देवदत्तो
भवतीत्यत्र तिङन्तस्य निषेधात्प्राप्तः । *न कुर्थादिति* । न च तदन्तविधिना परमलेखशब्दे
हृदादेशार्थं तदिति वाच्यम् ? ज्ञापकपरभाष्यप्राभाष्येन तस्यानभिधानात् । “गिलेऽगिलस्य”
इत्यनेनैव तदन्तविधिना “तिमिगिलगिल” इत्यस्य सिद्धेः “गिलगिले च” इति वचनेन “प्रा-
तिपदिकग्रहणे उत्तरपदाधिकारे न तदन्तविधिः” इति परिभाषाज्ञापनेन फलभेदाभावाच्च ।

न च तिमेः गिलस्य च यो गिलस्य तिमिगिलगिल इत्यत्रोत्तरपदत्वाभावेन तदर्थं तदि-
ति वाच्यम् ? एतादृशशब्देऽन्तरङ्गत्वात्पूर्वमेव मुमुत्सिद्धेः ।

यस्य गिलान्ते चेत् गिलगिले एव इति नियमेन चरितार्थत्वम् । अत एव तिमिक्षिप्रगिल
इत्यत्र मुमु न इति वदन्ति तत्र विधेर्बलीयस्त्वात् । *उपात्तस्य प्रत्ययस्येति । श्रावणप्रत्य-

नन्वेवं परमकारीपगन्धीपुत्र इत्यत्रेवातिकारीपगन्ध्यापुत्र इत्यत्र "प्यङः सम्प्रसारणं पुत्रपत्योः" (६-१-१३) इति स्यादत आह—

स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जने न ॥ २६ ॥

विषयसप्तमीयम् । यः स्त्रीप्रत्ययः स्त्रियं प्राधान्येनाह तत्र तदादिनियमो भवती ।

प्रत्ययप्रसङ्गादाह—*नन्वेवमिति । एवं प्रत्ययग्रहणपरिभाषासत्ये उक्तस्यल्लेख्येव तदन्तांशनिषेधस्वीकारे इति वा । न च प्रत्ययग्रहण इति परिभाषासत्वात् कथं परमकारीपगन्धीपुत्र इत्यत्र सम्प्रसारणप्राप्तिरिति दृष्टान्तासङ्गतिरिति वाच्यम् ? भाष्ये प्रथमतः स्त्रीप्रत्ययेन इत्येष पठितमतः तेन प्रत्ययग्रहण इति परिभाषाया निषेधे, परमकारीपगन्धीपुत्र इत्यत्र यथा भवति तथाऽतिकारीपगन्ध्यापुत्र इत्यत्रापि स्यादित्यर्थान् ।

मद्वा इवनाम्नो भिन्नक्रमः अतिकारीपगन्ध्यापुत्रशब्दानन्तरं द्रष्टव्यः, एवञ्चातिकारीपगन्ध्यापुत्रशब्दघटकपूर्वपदसम्बन्धभावप्रतियोगि "प्यङः सम्प्रसारणं पुत्रस्योः" इतिसूत्रविहितं सम्प्रसारणं यथा भवति तथा परमकारीपगन्धीपुत्रइत्यत्रापि स्यादित्यर्थः।*स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जनेन* । अत्र स्त्रीप्रत्यय इत्यस्य गृह्यमाण इति शेषः, अनुपसर्जने न इति विषयसप्तमी । एवञ्च स्त्रीप्रत्यये गृह्यमाणोऽनुपसर्जने स्त्रीप्रत्ययविषये तदादिनियमो नेत्यर्थस्तत्फलितार्थमाह—*य स्त्रीप्रत्यय इत्यादिना* तदादिनियमो नेत्यस्य तदारेरित्येतास्य तत्रानुपस्थितिरित्यर्थः । अतिप्रसङ्गाद्वाः तत्त्वप्रकाशिका ।

क्षविपयतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नविषयताप्रयोजकस्य प्रत्ययस्येत्यर्थः । नचैत्रे "एकतद्धिते च" इत्यत्राप्रवृत्त्यापत्तिः, "सर्वनाम्नो वृत्तिमात्र" इति भाष्येष्टया तस्य गतार्थत्वात् । एवञ्चोत्तरपदाधिकारे समस्यन्ते निरुक्तप्रत्ययग्रहणे उत्तरपदविशेष्यकतदन्तविधिर्नेति फलितः । तथा च न कापि दोषोऽस्ति ।

केचित्तु "एकतद्धिते च" इत्येतदर्थं वृद्धिच विषयताप्रयोजकपदव्यति शब्दे तदन्तविधिर्नेति परिभाषास्य संत्येन "मुपि च" इत्यादावप्यनेनैव तदन्तविधिनिषेधेन "प्रत्ययग्रहणे प्राग्भ्रम्योः" इति परिभाषा न कर्तव्या । न च "स्यतासी हलुदोः" इत्यत्र हृदन्तत्वेन निषेधो न स्यादिति वाच्यम् ? इदमिति इत्यस्य तिरस्यानितावच्छेदकधर्मवृद्धिः कृतसंज्ञकाः भवन्तीत्यर्थेन हलुदोः हृत्संज्ञाया अभावात् । ह्यत्तोर्ण इत्यत्र निष्ठान्ततदाद्यवधवस्य निष्ठातकारस्य नत्वमित्यर्थेन न दोष इति वदन्ति ॥ २६ ॥

प्रत्ययप्रसङ्गादिति । अपवादसङ्गत्वेति शेषः । *स्यादित्यर्थ इति* । केचित्तु ह्येन निरयममामस्य विधानाद्विन्नक्रमस्यामस्यनेन विभक्तः "यस्मात्प्रत्यय" इति सूत्रेऽस्त्रीत्पुनरुत्थं स्त्रीप्रत्ययभिन्ने प्रत्ययग्रहणे तदादेरप्यित्या यथाश्रुतमेवावतरणमुपपन्नं परिभाषयाऽनुपसर्जने निषेधे निषयमन्ति । *स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जने नेति* । अनुपसर्जने विषयकस्त्रीप्रत्ययस्योपकरणपदत्वे तावदेतदादेरप्यित्यनेन भवतीति परिभाषाः । अयमत्राशयः—प्यङ इत्यादिनास्त्वभावर्तनीयम् । नत्राद्येऽनुपसर्जने विषयिका स्वरितत्वप्रतिज्ञा कर्तव्या । द्वितीयमुपसर्जने विषयकम् । तत्रानया परिभाषया प्रथमे तदादिनिषेधेन परमकारीपगन्धीपुत्र इत्यत्र सम्प्रसारणं भवति । अतिकारीपगन्ध्यापुत्र इत्यत्र हृदन्तत्वात्प्रथमस्याप्राप्तिः । द्वितीयस्यापि तदादेरप्यित्यस्य संत्येन तदादिनाभावेनाप्राप्तिः ।

न च द्वितीयं वाच्यमनर्थकमुदाहरणमायादिति वाच्यम् ? कन्तुपन्तस्त्रीपगन्ध्याशब्दस्य पुत्रशब्देन समामे तदुदाहरणमाह । एतेन "प्यङः सम्प्रसारणम्" इत्यत्रानुपसर्जनेत्यनेन प्यङ्ग शब्देऽस्तीत्यर्थे परिभाषात्मना ।

न । यस्त्वप्राधान्येनाह तत्र तदादिनियमो ऽस्यैवेत्यर्थः । प्रत्यासत्यो यस्य समुदायस्य स्त्रीप्रत्ययान्तत्वमानेयं तदर्थं प्रत्यनुपसर्जनत्वमेवैतत्परिभाषाप्रसूतौ निमित्तम् ।

तेनातिराजकुमारिरित्यादौ राजकुमारीशब्दार्थस्यातिशब्दार्थं प्रत्युपसर्जनत्वेऽपि तदर्थं प्रत्यनुपसर्जनत्वात्तदादिनियमाभावेन ह्रस्वसिद्धिः । अत एवात्र परिभाषायां न शास्त्रीयमुपसर्जनत्वमसम्भवात् । अस्याः "प्रत्ययप्र-
भैरवी ।

चारणायाह—*प्रत्यासत्येति । तेन* । निरुक्ताद्यस्य प्रत्यासत्त्याद्यप्येन । *इत्स्वसिद्धिरिति* । राजकुमारीशब्दस्य स्त्रीप्रत्ययान्ततया तदन्ते यन् प्रातिपदिकमतिराजकुमारीति तस्य ह्रस्वत्वसिद्धिरित्यर्थः । *अत एव* । प्रत्यासत्त्या पूर्वोक्तायांश्रयगादेव । *शास्त्रीयम्* । प्रयमानिर्दिष्टमित्यादिशास्त्रयोष्यम् । *असम्भवात्* । स्त्रीप्रत्ययमात्रनिर्द्देश्य तस्यासम्भवात् । अस्याः परिभाषायां यत्र प्रवृत्तिरिष्टा तादृशी स्थलमाह—*अस्या इति* । उत्सर्गसमानधर्मकृत्यस्य तत्त्वप्रकाशिका ।

उपसर्जनत्वञ्चात्र, स्थापयामासक्तिप्रयोज्यविशेष्यतानिरूपितप्रकारताप्रयोजकत्वम् । एव-
दन्तेऽपवाप्ता या शक्तिन्तत्प्रयोज्या विशेष्यता तद्विनाथं तद्विरुधितायाः प्रकारतायाः एवङ्गि-
सत्त्वेन कन्लुबन्ते उपसर्जनत्वं निरायाधम् ।

यन् स्थान्तर्पयामित्यादि यदन्ति तत्र युक्तम् । पूर्वशाल इत्यत्रोपसर्जनत्वेन सर्वनामत्वा-
भावात्पूर्वशालाभावमात्राद्य मोत्रपहणमामर्थ्यात् भूतपूर्वगतयाश्रयगतरभाष्यविरोधापत्तेः ।

यदा 'स्त्रीप्रत्यये अनुपसर्जनं' इत्युपलिखते तदादेशोपस्थितित्यर्थः । अत एव चकारपदार्थं
सङ्गच्छते । एवञ्चावृत्तिभ्यनैवानुपसर्जनोभूतप्यदन्तपूर्वपदस्य सम्प्रसारणमित्यर्थेनोपसर्जने
ऽप्रक्षिरनुपसर्जने प्रवृत्तिश्च नेत्येति । नचास्मिन्कल्पे कन्लुबन्ते उपसर्जनत्वात्सम्प्रसारणं
न स्यादिति वाच्यम्, इष्टापत्तेः । स्थान्ततदाश्रयधिकपूर्वपदप्रयोज्यविशेष्यतानिरूपितप्रका-
रताप्रयोजकत्वरूपोपसर्जनत्वस्योकाराद्वा । कन्लुबन्ते पूर्वपदप्रयोज्यविशेष्यताया अभावाद्गो-
पसर्जनत्वम् । अतिकारीपगन्धेत्यत्र पूर्वपदभूतानि शब्दप्रयोज्यविशेष्यतायाः सत्त्वाद्दुपसर्ज-
नत्वम् । अत एव "तदोः सम्भौ" इत्यत्रत्यानन्तपहणं प्रत्याख्याय इ इति स्यात् स्व इति
चेप्यते इति भाष्यं सङ्गच्छते । अन्यथोपसर्जनत्वात्पदादित्वाभावेन तदुक्तिरसङ्गता स्यात् ।
अत एवानुपसर्जनादित्यस्य तदन्तविधेजांपकत्वं सङ्गच्छते । अन्यथाऽऽधारकित्वन्तप्रकृतिक-
कर्तृत्वबन्ते कुरुचरशब्दे तस्य चारिताद्यर्थं तदसङ्गतं स्यात् ।

यत्तुतस्तु यत्किञ्चित्प्रकृतिकर्तृत्वोऽनभिधानेनोक्तोपसर्जनत्वे मानाभावात्पूर्वकल्प-
एव युक्तः । अत एव "आरगुदीचाम्" इत्यप्राकारोच्चारणमन्त्रापि विधानार्थमिति भाष्यं
सङ्गच्छते । अन्यथाचष्टणित्प्रकृतिकर्तृत्वबन्ते चरितार्थेन तदुक्तिरसङ्गता स्यात् । *प्र-
वृत्तौ निमित्तमिति* । नन्वेवमतिबहुश्रेयसिरत्यर्थपिप्पलिरत्यर्थस्य इत्यादौ ह्रस्वानापत्तिः
यस्य बहुश्रेयसी अर्धपिपली अर्धस्यद्वैत्यस्य स्त्रीप्रत्ययान्तत्वमानेयमस्ति तस्य स्त्रीप्र-
त्ययान्ततदादित्वाभावात् । न च प्रातिपदिकविशेष्यकतदन्तविधिना स्त्रीप्रत्ययान्तत-
दादित्तदन्तप्रातिपदिकेत्यर्थेन तत्सिद्धिरिति वाच्यम् । अनयैवातिराजकुमारिरित्यत्रापि नि-
र्वाहे प्रत्यासत्येत्यादिमूलमसङ्गतं स्यादिति चेन्नार्थशब्देन पक्षीतत्पुले प्रघान्यात्तत्र तदा-
धंशानुपस्थितेः । इयसन्ताव्यवेकारस्य ह्रस्वो नेत्यर्थक—'इयसोवहुमोहेन' इति धातिर्केन—
'अतिबहुश्रेयसी' इति दीर्घस्यैवेष्टत्वात् । *इत्स्वसिद्धिरिति* । लौकिकोपसर्जनत्वसमा-
नाधिकरणशास्त्रीयोपसर्जनस्त्रीप्रत्ययान्तस्य ह्रस्वविधायक "गोक्षियोः" इत्यनेन ह्रस्वसिद्धि-

हणे" (प० २३) इत्यस्यापचादत्वात्तदेकवाक्यतापन्नत्वाद्यात्रापि ग्रहणप-
दसम्बन्धेन स्त्रीप्रत्ययसामान्यग्रहणे तद्विशेष च प्रवृत्तिर्न तु स्त्रीप्रत्ययास्त्रीप्र-
त्ययग्रहणे । ध्वनितञ्चेदम् "अर्थवत्" (१-२-४५) सूत्रे भाष्ये । इयञ्च वा-
चनिक्येव प्यङ्गः (६-१-१३) इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टा ॥ २६ ॥

भैरवी ।

न्याय्यत्वादिति भावः ।

ननु उत्सर्गसमानधर्मकत्वं इनमादौ व्यभिचरितमत आह—तदेकेति । वाक्यैकवाक्यता
अत्र बोध्या । ग्रहणपदसम्बन्धेनेत्यनेन स्त्रीप्रत्ययमात्रस्य येन केनापि रूपेण ग्रहण इति बोधि-
तम् । स्त्रीप्रत्ययसामान्यग्रहणे "गोस्त्रियोस्वसर्जनस्य" इत्यत्र, विशेषग्रहणे "प्यङ्गः सम्प्रसा-
रणम्" इत्यत्र, न तु स्त्रीप्रत्ययास्त्रीप्रत्ययग्रहणे, यत्रोभयबोधकस्य शब्दस्य उपादाने तत्र, तेन
पुण्योऽस्ति ते पुञ्जते इत्यत्र तिस्रश्चान्तवाक्यस्य तद्विद्वान्तत्वप्रयुक्तप्रातिपदिकत्वञ्च, यदिस-
मासग्रहणवृत्तनियमेनैतद्व्यावृत्तित्युच्यते, तदापि भस्त्या परमगतिरित्यत्र "कर्तृकरणेकृता
बहुलम्" इति समाससंज्ञाभावः कलं सिध्यति । एतेन प्रत्ययान्तपर्युदासप्राप्त्या भिक्षाः भि-
क्षा भिक्षा आम् इत्यत्र एकमेवो न स्यादित्युक्तेरपि सङ्गतिः । *ध्वनितञ्चेदमिति* । स्त्रीप्रत्य-
यास्त्री प्रत्ययग्रहणे स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जने न" इति परिभाषाया अप्रवृत्तित्येतद् ध्वनितम् । त-
त्र हि—समुदायव्यर्थवत्रो देवदत्तशुक्रमभ्याज दण्डेनेत्यस्य प्रातिपदिकत्वमाशङ्क्य समासग्रहण-
स्य नियमार्थत्वेन तेन नियमेन चारितम् । यदि स्त्रीप्रत्ययास्त्रीप्रत्ययेऽप्येव परिभाषा प्रवृत्तं तदा
राजकुमारीति समुदायस्यानया प्रत्ययान्तत्वेन प्रत्ययान्तपर्युदासस्य प्राप्त्या समासग्रहणस्य
तत्र प्रातिपदिकसंज्ञाविधायकत्वेन चारितार्थसम्भवेन नियमार्थत्वकथनविरोध इति तेन ध्वनि-
रहित्यर्थः । *भाष्ये स्पष्टेति* । तत्र हि मुख्यदृष्टान्तेन गौणेऽतिप्रसङ्गमाशङ्क्य अनया स उद्-
घृतः । अप्रेक्ष्यपेयम्—परमकारीपगन्धीपुत्र इत्यत्र सम्प्रसारणप्रवृत्तिस्वीकारे भाष्यविरोधसम्भा-
वना भवति । तथा हि—“सम्प्रसारणाच्च” इति सूत्रेण पूर्वरूपस्य “शकृत्पूर्वम्” इत्यत्र प्राप्ति-
माशङ्क्य “सम्प्रसारणपूर्वत्वे समानाङ्गग्रहणे कर्तव्यम्” इत्युक्त्या परिहारः कृतः । तस्य यदि
सम्प्रसारणाचोरेकाङ्कस्यमित्यर्थस्तदा सुधुपात्वेत्यादौ समासादुत्पन्नमुनिमित्तकाङ्कसंज्ञा-
विशिष्टसमुदायावयवतया सम्प्रसारणस्य इकारस्य च स्थाने पूर्वरूपापत्तिरित्येव । यदि च प्र-
त्ययमत्स्या सम्प्रसारणनिमित्तप्रत्ययनिमित्तैकाङ्कवयवत्वं विवक्षितमित्युच्यते, तदा परम-
कारीपगन्धीपुत्र इत्यत्र सम्प्रसारणनिमित्तकाङ्कसंज्ञाया अप्रमिद्वया पूर्वरूपानापत्तिरिति
केचित् । तत्र 'सम्प्रसारणपूर्वत्वे समानाङ्गग्रहणे कर्तव्यम्' इति वार्तिकेऽङ्कशकृत्स्य सम्प्रसा-
रणनिमित्ताप्यग्रहितपूर्वसिसमुदायपरतया परमकारीपगन्ध्याशकृत्स्य पुत्रशकृदवयवहितपूर्व-
वर्तित्वेन तद्वयवसम्प्रसारणस्यावयवतादृशसमुदायावयवतया पूर्वरूपस्य सिद्धेः ।

अन्ये तु “स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जनेन” इति परिभाषा न स्वीकार्या “प्यङ्गः सम्प्रसारणम्”
इति सूत्रेऽनुपसर्जनमिति वाच्यम्, तद्यत्तैवातिकारीपगन्ध्यापुत्रा इत्याप्रातिप्रसङ्गस्याभावः
सिध्यति । उपसर्जनत्वमत्र लौकिकमेव । प्यञ्च प्रत्ययग्रहणपरिभाषालक्ष्यस्य प्यङ्गन्तस्य

तत्त्वप्रकाशिका—

रित्यर्थः । गौरीपुत्र उमापुत्र इत्यत्र द्वास्त्रीयोपसर्जनत्वमप्येऽपि लौकिकोपसर्जनत्वाभावात्
ह्यस्यः । *प्रसम्भवादिति* । नचाप्य स्त्री ई पाः निष्कारिता निरिस्व्यादौ तसम्भारः । अत
पुत्र “स्त्रीभ्यो ङ्ङ्” इति न ङ्ङ् निरिस्वस्य स्त्रीप्रत्ययान्ततदादित्वाभावादिति, वाच्यम् ।
प्रवृत्तिविशिष्टप्रत्ययेऽसम्भवादित्यर्थात् ।

वन्तस्तु अत्रोपसर्जनं शाब्दिकमेव बोध्यम् । स्त्रीप्रत्ययग्रहणे स्त्रीप्रत्ययान्तस्य ग्रहण-

भैरवी ।

अनुपसर्जनत्वं तत्र परमकारीपगन्धीपुत्र इत्यत्रैव भविष्यति । न च प्रत्ययग्रहणपरिभाषाल-
भ्यस्य प्यङ्गन्तास्य न पूर्वपदत्वं हिन्तु परमकारीपगन्ध्याशब्दनिष्ठम्, तच्च न प्यङ्गन्तमिति क-
थमिह सम्प्रसारणसिद्धिरिति वाच्यम् । अनुपसर्जनप्यङ्गन्तान्तस्य पूर्वपदस्य ग्रहणेनादोषा-
त् । न च परमा कारीपगन्ध्या यस्येति बहुमीहौ विनापीति वचनेन परमशब्दस्य लोपेऽर्वाशि-
ष्टस्य कारीपगन्ध्याशब्दस्य पुत्रशब्देन समासे प्यङ्गन्तस्य कारीपगन्ध्याशब्दस्य उपसर्जन-
त्वेन कारीपगन्धीपुत्र इति न स्यादिति वाच्यम् । “प्यङ्” इति सूत्रेऽनुपसर्जनेत्यस्य पाठे
सर्वत्रैव प्यङ्गन्तार्थस्य पुत्रप्रतिपाद्यार्थविशेषणतया उपसर्जनत्वेन तादृशस्य प्यङ्गन्तस्येष्टस्य-
लेऽप्रसिद्ध्याऽसम्भवापत्तिः । अत उत्तरपदार्थभिन्नार्थविशेषणतापन्नायैवोपसर्जनस्य प्यङ्गन्तस्या-
नुपसर्जनपदेन ग्रहणेन पूर्वोक्तस्थले ‘यः शिष्यत’ इति न्यायेन प्यङ्गन्तस्य बहुमीहार्थप्रतिपादकत-
या तस्य निरुक्तानुपसर्जनत्वेन दोषाभावात् ।

न च “स्त्रीप्रत्यय” इति परिभाषाया अनङ्गीकारे परममालायामित्यत्र याङनोपत्तिरिति
वाच्यम् । तत्र आवन्तमापन्तश्च यदङ्गमित्यर्थस्य स्वीकारात् । न च “गोखियोः” इति सूत्रे
उपसर्जनत्वस्य शास्त्रीयस्याङ्गीकारादतिराजकुमारिरित्यत्र शास्त्रीयोपसर्जनत्वस्येऽपि स्त्रीप्रत्य-
यान्तत्वाभावेन कुमारीशब्दस्य तत्समासे शास्त्रीयोपसर्जनत्वाभावेन च द्वस्त्वानापत्तिरिति
वाच्यम् । स्त्रीप्रत्ययान्तस्त्रीप्रत्ययान्तान्तश्च यदुपसर्जनमित्यर्थस्य स्वीकारात्, “तस्य च” इति
वार्तिकस्वरसात्पुनस्तस्य प्रातिपदिकविशेषणतया प्रत्ययग्रहणपरिभाषालभ्यस्योपसर्जन-
स्योपसर्जनपदार्थविशेषणतया स्त्रीप्रत्ययान्तात्वं यदुपसर्जने स्त्रीप्रत्ययान्तश्च यदुपसर्जने तदन्तं
यत्प्रातिपदिकं तस्य द्वस्व इत्यर्थाश्रयणात् । नचैवमावन्तान्तमित्यर्थस्वीकारेऽतिसद्व्यायेत्यत्र
याङापत्तिरिति वाच्यम् । तस्याबन्तस्य लाक्षणिकत्वात् वर्णग्रहणेऽपि लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभा-
षा प्रवृत्तिः “ओत्” सूत्रस्यभाष्यसम्मतत्वात् । न च निरायै इत्यत्र चरितार्थस्य “याङाप”
इति सूत्रस्य लाक्षणिकत्वात् खद्वयार्थे इत्यत्रापि अप्रवृत्त्यापत्तिरिति वाच्यम् । यस्य स्वरूपस्य
लक्षणप्रवृत्तिं विना नोपलब्धिस्तस्यैव लाक्षणिकस्य परिभाषाविषयत्वात् । खद्वया इत्याका-
ररूपन्तु सर्वर्थाद्यर्थप्रवृत्तिपूर्वकालेऽप्युपलभ्यत इति न परिभाषाया विषयः, पूर्वोक्ततदन्तविधि-
स्वीकारादेवार्थखद्वयायामित्यत्र यादसिद्धिः । न च “स्त्रीभ्यो ढक्” इति सूत्रे द्रदोऽपत्यन्दा-
रद इत्यत्र ढगभावाय स्वरितत्वप्रतिज्ञया सूत्रधिकाराविहिततावाच्यन्तानामेव ग्रहणम् । एवंच
परमगाङ्गेय इत्यत्र विशिष्टस्य श्रीप्रत्ययान्तत्वविरहाद्दृङ् न स्यात् । द्वितोयतन्तविधिस्तु
समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेधः” इति निषेधाद् दुर्लभ इति वाच्यम् । विशिष्टेनैकाधीभावेऽवयवे-
नापि तस्यैव सत्वेन परमगाङ्गेयण इत्यत्रैवावयवाद्दकि तत्सिद्धेः

वस्तुतस्तु “स्त्रीभ्यो ढक्” इत्यत्रार्थग्रहणमेव । अतएव “पितृष्वसृभ्यां ढकि लोपविधान-
सङ्गच्छते । द्रदादिष्वर्थकानान्तु शिवादीं पाठात्तेभ्योऽण् बोध्यः ।

पुतेनावयवाद्दकः प्रवृत्तौ परमगाङ्गेयलिङ्गावपि पारमगाङ्गेयासिद्धिरिति यो दोषः
परिभाषाया अस्वीकारे सम्भाव्यते, सोऽपि वारितो भवतीत्येवं रीत्या स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्ज-
नेनेतिपरिभाषाया अभावेऽपीष्टसिद्धिः काव्येत्याहुः ।

अपरे तु “प्यङ्” इति सूत्रेऽनुपसर्जनस्येत्यस्य कथनेन बहुषु स्थलेषु पूर्वोक्तरीत्याऽनेक-

तत्त्वप्रकाशिका ।

म् । अतिकारीपगन्ध्यापुत्र इत्यत्र शास्त्रीयोपसर्जनत्वत्वाच्चदादिनियमविधिः । अत एवार्थख-
द्वयेत्यादिस्थलेऽर्थाचासौ खद्वयेति कर्मधारयसमासे स्वीकृत्यैकदेशिसमासे प्रत्याख्यातपान्ना-
भ्यकारः । अन्यथाऽऽरम्भप्रत्याख्यानयोः फलभेदः स्पष्ट एव ।

नचात्र शास्त्रीयोपसर्जनग्रहणे परिभाषा व्यर्था, “प्यङ्” इति सूत्रे ‘अनुपसर्जने’ इति

“सुतिङन्तम्” (१-४-१४) इत्यन्तग्रहणमस्या ज्ञापकम् । न च प्रत्यययोः पदसंज्ञायामपि प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तग्रहणसम्भवाज्ज्ञापितेऽपि फलाभाव इति वाच्यम् । पदसंज्ञायाः “स्वादिपु” (१-४-१७) इति भरणी ।

न च “संज्ञात्रया” इति परिभाषाभावे तदन्तस्य घसंज्ञायां प्रदेशे तदन्तस्य स्थितौ पुनस्तस्य उत्तरपदविशेषणत्वेन तदन्तान्ते उत्तरपदे इत्यर्थः स्यात् । तथा च—कुमारीपरमब्राह्मणितरेत्यत्रापि ह्रस्वस्य प्राप्तिः, परिभाषासत्त्वे तु न प्राप्तिरिति निषेधसामर्थ्यादित्यनुपपन्नमिति वाच्यम् । अन्तग्रहणस्य तत्र ज्ञापकतापरभाष्यप्रामाण्येन कुमारीपरमब्राह्मणितरेत्यत्र ह्रस्वाभावनिश्चये तत्र उत्तरपदग्रहणस्य विशेषणताया एव कल्पनात् ।

न च पूर्वनिपातविधायक “निष्ठा” इति सूत्रे स्वरविधायक “निष्ठाचञ्चज” इति सूत्रे च तदन्तग्रहणदर्शनेन प्रदेशेषु न तदन्तस्य ग्रहणमित्यनुपपन्नमिति वाच्यम् ? तत्र सामर्थ्यात् तदन्तविधिसम्भवात् । यदि तु लेखग्रहणयत्नेन प्रत्ययमेज्ञास्यतावच्छेदकानुपूर्ववच्छिन्नस्य यत्र उपादानं तत्र न तदन्तग्रहणमिति पूर्वोक्तः प्रकार एवाद्रियते, तदा तु नानुपपत्तिरिति ध्येयम् ।

अन्तशब्दस्य “सुतिङन्तम्” इति सूत्रस्य ज्ञापकत्वं सम्भवतीत्याशयेनाशङ्कानिराचष्टे—नचेत्यादिना* । प्रत्यययोः* । सुसिद्धोः । *फलाभावः* । चारिताभ्यांभावः । तत्त्वप्रकाशिका ।

न च “क्कवतोनिष्ठा” इति सूत्रे तदन्तविधिनियेधाय सार्थिका, प्रदेशे “रदाभ्याम्” इत्यत्र “प्रत्ययग्रहणे ज्ञापकस्या” इति निषेधादिति वाच्यम् । निष्ठासंज्ञाकाले क्कवतोः प्रत्ययत्वाभावेन प्रत्ययग्रहणपरिभाषाया अप्रवृत्त्या तदनुयोगात् ।

न च “पः प्रत्ययस्य” इत्यत्र तदन्ताग्रहणायवश्यकम् इति वाच्यम् ? साक्षात्संज्ञानिष्ठविधेयत्वात् कृत्स्नितोद्देश्यताप्रयोजकं प्रत्ययमात्रवृत्तिविषयताप्रयोजकं पदे तदादिशब्दस्वरूपविशेष्यमादाय तदन्तोपस्थापकं न भवतीति परिभाषाया अर्थेनात्र प्रत्ययस्य साक्षात्तुद्देश्यताप्रयोजकत्वाभावेन निषेधाप्रवृत्तेः । अत एव “अर्थवत्” इति सूत्रे प्रत्ययान्ते पर्युदासः सिद्धः ।

नचैवं “कृदिति” इत्यत्र कृत्स्नानिष्ठविधेयतया साक्षात्स्वरूपितोद्देश्यताया तिष्ठिभावान्निषेधस्याप्रवृत्तेस्तदन्तविधौ तिङन्तस्य पर्युदासेऽपि तिङः कृत्स्नान्तस्मिन्भवत्यस्य “ह्रस्वस्य पिति” इति तुगापत्तिरिति वाच्यम् ? संज्ञानिष्ठविधेयतया साक्षात्स्वरूपितप्रत्ययनिष्ठोद्देश्यताप्रयोजकपदघटितशाब्दे तदन्तविधिनैतयर्थस्य विवक्षितत्वात् । “पः प्रत्ययस्य” इत्यत्र तु प्रत्ययपदस्य सूत्रघटकत्वादिबोधकत्वेन प्रत्ययबोधकत्वाभावात्प्रत्ययग्रहणपरिभाषाया अप्रवृत्त्या न तदन्तविधिः । एतेन पणामित्यत्र पर्येत्वापत्तिरिति प्रत्युक्तम् । “सामन्त्रितम्” इत्यादौ सामन्त्रितेति महासंज्ञाविधानात्तदन्तविधिः । “बहुगणवतु इति” इत्यत्रापि सेष्येति महासंज्ञाकरणत्तदन्तविधिः । “तद्धितश्चासर्वविभक्तिः” इत्यत्रासर्वविभक्तिविशेष्यमादाय तदन्तविधिः । “कृन्मेजन्त” इत्यत्राव्ययेति महासंज्ञया ।

केचित्तु “प्रयोसन्त सर्वनिर्माव्यय” इति वार्तिकवलाचञ्चस्वरूपे विशेष्यमादाय तदन्तविधिं वदन्ति ।

* ज्ञापकमिति* । नचान्तग्रहणसत्त्वे तदादिविशेष्यकतदन्तविध्यन्तरे च सुबन्ततदाद्यन्तस्य पदसंज्ञा तदभावे सुबन्तस्यैवेति फलभेद इति वाच्यम् ? विशेष्यान्तरासत्ते तेन तदादिविशेष्यकतदन्तविधिविश्रांतेनात्र विशेष्यान्तरस्यान्तपदस्य सत्तेन तदन्तविधेरसम्भवात् । यत्र लाघवात्कर्मधारयाश्रयणेन सुबन्ततदाद्यभिरान्तस्य पदसंज्ञाविधानेन तदन्तविधा

विषये प्रकृतिनिष्ठतया पदग्रहणस्य प्रत्ययमात्रग्रहणत्वाभावात् । “सुतिङन्त-
म्” (१-४-१४) इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टा ॥ २७ ॥

नन्वद्यत्नेनकुलस्थितमित्यादौ नकुलस्थितशब्दस्य कान्तत्वाभावा-
त्समासो न स्यादत आह—

कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम् ॥ २८ ॥

अस्याश्च कर्मणि कान्ते उत्तरपदेऽनन्तरो गतिः प्रकृतिस्वर इत्यर्थके
“गतिरनन्तरः” (६-२-४९) इति सूत्रेऽनन्तरग्रहणं ज्ञापकम् । तद्धि अभ्यु-
द्भूतमित्यादावतिश्याप्तिवारणार्थम् । प्रत्ययग्रहणपरिभाषयोद्भूतस्य का-
न्तत्वाभावाद्देवाप्राप्तौ तद्व्यर्थं सदस्या ज्ञापकम् ।

न चाभ्युद्भूतमित्यादौ परत्वात् “गतिर्गतौ” (८-१-७०) इत्यनेनाभे-
निघात एवेति वाच्यम् ? पादादिस्थत्वेन पदात्परत्वाभावेन च तदप्राप्तेः ।
अनन्तरग्रहणे कृते तु तत्सामर्थ्यात्प्रत्याक्षिप्तघातुनिरूपितमेवानन्तर्यं गृह्यते
इति न दोषः ।

भैरवी ।

प्रत्ययमात्रेति । एतेन प्रत्ययग्रहणपरिभाषाप्रवृत्त्यनवसरो ध्वनितः ॥ २७ ॥

प्रत्ययस्य प्रसङ्गादेवाह—*नन्वद्यत्त इत्यादि* । *समासो न स्यादिति* । “*तेना-
होराग्र” इति सूत्रात् कतेनेत्यस्यानुवृत्तौ “क्षेप” इति सूत्रेण विहितः समासो न स्यादित्यर्थः ।
अस्याश्चेति । ज्ञापकमित्यत्रास्यान्वयः । *तदप्राप्तौ चिति* । अत्र शब्दे स्वरप्राप्तिक्रमः
उच्छेदग्रहणशब्दयोः समासे “कुगती” इति सूत्रेण कृते, सामान्यस्वरस्यादौ प्राप्तिस्ततोऽव्यय-
पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य ततो “गतिकारकोपपदान्” इत्यस्य ततः “स्यायचक्रुः” इत्यस्य तां
“गतिरनन्तरः” इति बाधत इत्यामुदात्त उद्घृत्तशब्दः ।

ज्ञापकत्वविधेदने खण्डयति—*नचेति* । परत्वादित्यस्य “गतिरनन्तरः” इत्यपेक्षे-
स्यादिः । तथा च स्वविषये चारिताभ्यांभाय इति भावः । बाधकत्वेनाभिप्रेतस्याप्राप्तिमु-
पपादयति—*पादादिस्थेत्यादिना* । पदात्परत्वाभावेन चेति* । अत्र चकारो धर्मो म
चाऽनास्यायां प्रत्ययः । तेन “पदान्” इति सूत्रस्येन अथ “पदान्” इत्यधिकारः आकृतः
“प्राक् मुपि पुरगनात्” इति भाष्येण न विरोधः ।

न च “गतिर्गतौ” इति सूत्रे “अभ्युद्धरति” इत्यत्र “यत् क्रियायुक्ता” इति वचनादभे-
द्वरति प्रति योगो न घातुमाच्छाये प्रतीत्यतिव्याप्तिनासाद्दोषो घेतस्त्वभिप्रायेण समा-
धाने कृते भाष्यस्यां तेनास्य विरोध इति वाच्यम् ? तस्य भाष्यस्यापादादिस्थत्वप्रयोगवि-
षयत्वात्स्य शु पादादिस्थत्वप्रयोगाभिप्रायस्त्वान् ।

तत्त्वप्रकाशिका ।

यपि न कर्मभेदः । *न गम्यगतीति* । स्वाने चारिताभ्यांभावादिनिर्मायः ।

अभ्येते अनेकानेकस्तिष्ठत्स्वपनापेक्षया परिभाषा एव न कर्तव्या । परी-तरसमपौ ध
इति व्यस्य अन्तर्गतविल्लक्षणापेक्षाह्यायां प्रवृत्तेः परादित्यर्थे “प्रत्ययग्रहणे चाप्यभ्या”
इति निषेधात्प्रत्ययविधेः प्राप्तिः । अत्र चान्तर तरसमपुपतिङ्गते इत्यर्थेन चाऽदोषः ।
“यस्य” इत्यादौ “उत्तरपदाधिकार” इति निषेधः । “तिङ्गित्” इत्यादौ सावधान्यकोद्दे-
शक्यायां नामाधिकारे चाऽप्यनवर्थात् दोषः ॥ २७ ॥

न चाम्युद्धृतमित्यादाचमिना समासेऽनन्तरस्योदः पूर्वपदत्वाभावेऽ-
पि स्वरार्थं तदिति वाच्यम् । “कारकाहत्त” इति (१-२-१४८) सूत्रे कार-
कादितिःयोगं विमज्य गतिग्रहणमनुवर्त्य कारकादेव परं गतिपूर्वपदं कान्त-
मन्तोदात्तमिति नियमेन थाथादिस्वराप्राप्त्या कृत्स्वरेणोद उदात्तत्वसिद्ध-
धैः । तस्मादनन्तरग्रहणं व्यवहितनिवृत्त्यर्थमेवेति ज्ञापकमेव ।

यत्र गतिकारकसमभिव्याहृतं कृदन्तं तत्र कृद्ग्रहणे तद्विशिष्टस्यैव ग्रह-
णमपिशब्दात्तदसमभिव्याहृतस्य केवलस्यापीतितदर्थः । अन्यथा अनया कृद्-
ग्रहणविषये परत्वात् प्रत्ययग्रहणपरिभाषाया वाच्य एव स्यादित्यपि ग्रहणम् ।

अैरवी

मन्त्रनन्तरग्रहणस्यान्यार्थत्वमपि सम्भाव्यत इति कथं तस्य ज्ञापकत्वमित्याशयेन शङ्क-
ते—न चेति* । *अभिना समास इति* । आद्युदात्तोद्धृतशब्दस्येति शेषः । *स्वरार्थन्त-
दिति* । अनन्तरग्रहणमित्यर्थः ।

अयम्भावः—“बहुवीही प्रकृत्या” इति सूत्रात् पूर्वपदग्रहणानुवृत्तौ कर्मकान्तोत्तरपदं
प्रत्यासत्त्या तत्समासावयवः पूर्वपदं प्रकृत्येति पर्यवसितोऽर्थोऽनन्तरग्रहणाभावे स्यात् । तथा
चैतत्समासे उदस्त्वत्वाभावेन स न स्यात् । किन्तु पूर्वोक्तरीत्या थाथादिस्वरस्य सति शिष्टत्वा-
दुद्धृतशब्दस्यान्तोदात्तत्वमेव स्यादिति । *उदात्तत्वसिद्धेरिति* । “गतिकारकोपपदात्”
इत्यनेनाद्युदात्तसिद्धिरित्यर्थः । न च “प्रत्ययग्रहणे चापञ्चम्या” इति निषेधात् कथमत्र तद-
न्तविधिरिति वाच्यम् । कारकात् परत्यस्य उत्तरपदविशेषणतया पञ्चम्यन्तात् परस्य प्रत्य-
यस्येहाश्रयणाभावात् ।

अन्ये तु ज्ञापकत्वासम्भववादिमते परिभाषाया अभावेनोद्धृतस्य कान्तत्वाभावेना-
न्तोदात्ताप्राप्त्याऽनन्तरग्रहणस्य तद्वाचकत्वासम्भवादनन्तरग्रहणे ज्ञापकमेव भविष्यतीति
शङ्कासमाधानयोरसङ्गतिः ।

न चैवपरिभाषा प्राचीनपठितैव तत्र लिङ्गप्रदर्शनमात्रमेतदित्येनामादायैवान्तोदात्त-
त्वस्य प्राप्तिरिति वाच्यम् ? एवं सति सिद्धपरिभाषयैव उद्धृतशब्दस्य कान्तत्वेन “गतिः”
इति सूत्रेणाभेः स्वरप्राप्त्या तद्धारणायैवानन्तरग्रहणस्यावश्यकत्वेन ज्ञापकत्वकथनासङ्गति-
प्रसङ्गात् । यदि त्वनन्तरग्रहणं पूर्वाचार्य्यपठिता परिभाषा इहाप्याश्रीयते इत्यर्थकमेवास्त्विति
रूपे तथाप्यनन्तरग्रहणं ज्ञापयतीति भाष्याक्षरस्वारस्य भङ्गोऽस्त्येवेति शशङ्किरे ।

अत्राहुः—परिभाषायां ज्ञापितायां स्वविषये चारितार्थ्यं सति ज्ञापकत्वं सुहृदम्भवति-
ज्ञापकत्वभावात् । तथात्वत्र नास्ति अनन्तरग्रहणस्यान्यार्थकत्वस्यापि सम्भवादिति शङ्कामि-
प्रायः । उत्तरशयस्तु कारकात्परत्वाभावेन थाथादिस्वराप्राप्त्या कृद्ग्रहणप्रकृतिस्वरेणैव भव-
दभिप्रेतस्य स्वरस्यानन्तरग्रहणसाध्यस्य सिद्धावनन्तरग्रहणमनन्तरस्योदस्वरो भवतीत्यर्थस्य
स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमेवेत्याहुः ।

केचित्तु ज्ञापयतीत्यस्य स्वरशास्त्रे तत्प्रवृत्तिमित्यादौ पूरणेनैकदेशद्वारा सा परिभाषेहा
स्याधीयत इत्येवाह इत्याहुः ।

परिभाषार्थमाह—*यत्रेत्यादिना* । *तदसमभिव्याहृतमिति* । “समासेऽननुपूर्वे क्त्वा
रयन्” इति सूत्रेऽकृत्वेत्यादौ, एवमादेशवारणायाननुपूर्वग्रहणे कृतं, तच्च तदसमभिव्याहृतस्य
ग्रहण इव धरितार्थमिति सत्करणमत्रार्थं मानम् । *अन्यथा* । अपिशब्दाभावे । *परत्वा-
दिति* । न च कृद्ग्रहणे सर्वत्रैव प्रत्ययग्रहणपरिभाषाप्राप्त्याऽस्या अचारितार्थ्यं परत्वादि-
त्युक्तिरसङ्गतेति वाच्यम् ? व्यावक्रोशीत्यादौ “स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जनेन” इत्यनया प्रत्यय-
ग्रहणपरिभाषानिषेधात्प्रतिविशिष्टस्य णिजन्तत्वबुद्धिसम्पादकतयाऽस्याश्चारितार्थात् ।

अतएव साङ्कृटिनमिति 'गतिकारकोपपदानाम्' (प० ७६) इति 'कृ-
 -द्रुप्रहण' इति च परिभाषाभ्यां कृदन्तेन समासे कृते विशिष्टादेर्वाणि, सिध्य-
 -ति, न तु साङ्कृटिनमितीति - 'पुंयोगात्' (४-१-४८) इति सूत्रे भाष्योक्तं सङ्ग-
 -च्छब्दे । अन्यथा तत्र केवलं कृटिन्नित्येतस्यापीनुणन्तत्वात्ततोऽपि पाक्षिक-
 -दोषो दुर्वार एव स्यात् । स्पष्टं चेदं सर्वं "समासेऽनञ्पूर्वे" (७-२-३७)
 इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः । "गतिरनन्तरः" (६-२-४९) इत्यत्र तु गतेः पूर्व-
 -पदस्य कान्त उन्तरपदे परे कार्यविधानात्तत्समवधानेऽपि केवलस्य कान्त-
 -त्वेन ग्रहणं बोध्यम् । इयं च कृत्सामान्यग्रहणे कृद्विद्देशोपग्रहणे च, न तु कृद-
 -द्रुप्रहण इति "अनुपसर्जनात्" (४-१-१४) इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥२८॥

पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदन्तस्य ॥ २९ ॥

यदमङ्गं विशेष्यं विशेषणो न च तदन्तविधिः । "येनविधिः" (१-६-७२)

भैरवी ।

अत एव । अपिशब्दार्थेतिपरिभाषासत्वादेव । अपिशब्दाभावे केवलस्य । कृद्वि-
 -त्यस्य कृदन्तत्वमनया परिभाषया न स्यात् । एवञ्च "गतिकारकोपपदानाम्" इति वचनस्य
 प्रवृत्तिर्न स्यात् । यदि परिभाषैव न स्यात् । तदा साङ्कृटिनित्यस्येणुन्तत्वञ्च स्यात् इति
 तादृशप्रमुदायादणप्रत्ययो न स्यात् इति भावः ।

न चानन्तरग्रहणेन कृद्रुप्रहणे तदादिनियमो नेत्येवं ज्ञाप्ये तावदेव विशिष्टादणभविष्द-
 -तोनि वाच्यम् ? अविश्वान्यादादस्यापि ग्रहणापत्त्या परमसाङ्कृटिन् शब्दादप्यण् स्यात्,
 -स्तोकात्पाममुक्तं इत्यादौ, समासापत्तेश्च । *अन्यथा* । गतिकारकसमभिव्याहृतकृदन्तो
 यत्र तत्र तद्विशिष्टस्यैव ग्रहणमिति नियमाभावे । "पुंयोगात्" इति सूत्रभाष्ये हि—साङ्कृ-
 टिनमित्यस्य "कृद्रुप्रहणे गतिकारक" इति परिभाषाफलत्वमुक्तम् ।

अनु गतिकारकमभिव्याहारे तद्विशिष्टस्यैव कृद्रुप्रहणेन ग्रहणमिति नियमश्चेद् "गतिर-
 -नन्तर" इति सूत्रेणोद्घृतशब्दस्य स्थरमिद्धिर्न स्यात्, उधृतशब्दस्य कप्रत्ययान्तत्वेनाग्रहणात्
 पुरोहितमित्यादौ कारकमभिव्याहारेऽपि दोषक्षेत्यत् आह—*गतिरनन्तर इति* । एवञ्च
 तत्र सूत्रारम्भस्यामर्थात् पूर्वोक्तनियमस्य त्याग इति भावः । *इयञ्च* । परिभाषा च, प्रव-
 -णं, इति शेषः । *कृत्सामान्यग्रहण इति* । तेन विष्णुसुप्तमित्यत्र "कर्तृकरणे कृता बहु-
 -लम्" इति सूत्रेण विष्णुनेतिवृत्तौयान्तस्य सुप्तशब्देन समासो "गतिकारकोपपदात्" इति
 कृदन्तरपदप्रतिस्वरेण मन्वोदात्तत्वञ्च विध्यति । *कृद्विद्देशोपग्रहण इति* । एतन्फले सा-
 -ङ्कृटिनमित्युक्तमेव । *न तु कृदद्रुप्रहण इति* । तेन बहुसुरागिणी नगरीत्यत्र "इन्-
 -नियाम्" इति कप्रत्ययो न, पुष्पसुहारीत्यादौ णिनोति पूर्वपदासुदात्तत्वञ्च । तत्र हि-
 "कादथरगोशिकाप्याम्" । *कम्पविदेशस्यायान्तेयामिभ्यश्च" इत्यादिविहितगिनेस्त्वित-
 -त्वापि पदगात् । *भाष्य - इति* । नत्र हि—प्रधानेन तदन्तविधिः प्रयोजनदोषकारोऽ-
 -मिद्धिः । अन्यथा प्रत्ययपदपरिभाषया कारिकाशब्दादेव उरस्यादिति कथितान्या वित्तिरा-
 -म्भयातात् प्रत्ययैतत्पचित्ताद्यामेयमुक्तम् । "दिग्द" इति सूत्रे, क्णशब्दस्य कृदद्रुप्रहणत्व-
 -दोर् प्रत्ययः केवलकारिकाशब्दादेवेति भावः ॥ २८ ॥

तदन्तविधिप्रसङ्गादाह—*पदाङ्गाधिकार इति* । विशेष्यविशेषणभावविशेषे तात्पर्य-
 -वाहकत्वमन्वयान्तेन पदाधिकारोऽपि अधिकारं यच्छब्दे पश्यते तत्र पदाङ्कत्वदोषत्वस्य विशेष-
 -त्वमङ्गं विद्यति । तादृशतात्पर्यवाहकत्वादेशाह—*येन विधीयतेति । पदाधिकारं प्रयोजन-

वर्त्तते कार्य्यं प्रतीत्येकस्मिन्नसंहायेऽपि तत्कार्य्यं कर्त्तव्यमित्यर्थः । तेनाकारस्याप्यदन्तत्वात्तन्न क्षतिः । एकस्मिन्नित्युक्तेः सभासन्नयन आकारस्य नादित्वं दरिद्राघाताविकारस्य नान्तत्वम् । अन्यथा सभासन्नयने भव इत्यर्थे "वृद्धाच्छुः" (२-१-१४) दरिद्रातेरिवर्णान्तलक्षणोऽञ्च स्यात् । अत एव हरिष्वित्यादौ सोः पदत्वं न । लोकेऽपि बहुपुत्रसत्त्वे नैकस्मिन् ज्येष्ठत्वकनिष्ठत्वादिव्यवहारोऽयं मे ज्येष्ठः कनिष्ठो मध्यम इति किन्त्वेकपुत्रसत्त्वं एव । अनेन चाशास्त्रीयस्याप्यतिदेशः । अत एव इयायेत्यादावेकात्त्वनिबन्धनं द्वित्वसिद्धिः । अत एव भवतीत्यादौ भू इत्यस्याङ्गत्वम्, इयानित्यादौ कार्य्यकालपक्षे तद्विद्वान्तत्वनियन्धनप्रातिपदिकत्वं च सिध्यति ।

अन्यथा यस्माद्विहितस्तदादित्वाभावात्त स्यात् ।

भैरवा ।

वः । *तेन* । व्यपदेशिवदेकस्मिन्निति परिभाषाङ्गीकारेण । *अकारस्य* । वासुदेववाचकस्याकारस्य । *नादित्वमिति* । अत्र स्वाव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकयत्किञ्चिन्नप्रतियोगिताकाभाववत्वमादित्वव्यपदेशे निमित्तम् स चाभावः सभासन्नयनात्रयवाकोर नास्ति तादृशसम्बन्धव्यतिरेकस्य सद्भावादिति न सुख्यादित्वमसहायत्वाभावेनेये परिभाषा तु न प्रवर्त्तत इति । एवं दरिद्राशब्दावयवाकारेऽपि बोध्यम् । अत्रोक्तस्य विशेष्यस्याभावादिति भावः । *अन्यथा* । असहाय इत्येतदर्थंरूपैकस्मिन्नित्यस्याभावे । *अत एव* । एकस्मिन्नित्यस्य सत्त्वादेव । व्यपदेशिवदेकस्मिन्निति वचनं लौकिकमिति ध्वनयितुमाह—*लोकेऽपीत्यादि* । *एकपुत्रसत्य एवेति* । एतेन तत्रापि असहायत्व एव तादृशो व्यवहार इत्यस्य दृष्टीकरणम् । अत्र एकपुत्रत्व एवेत्यत्र बहुमीदृशत्वः । व्यपदेशित्वादित्यस्य लौकिकत्वस्वीकारात् फलान्तरमपि सिध्यतीत्याशयेनाह—*अनेनेति* । अशास्त्रीयस्यापीत्यपिना शास्त्रीयपरिग्रहः । तेन "अचो यत्" इत्यादावाच् इत्यादेरजन्त इत्यर्थो यद्यपि शास्त्रीयोध्यस्तथाप्यनेन न्यायेन केवलेऽतिदेशो भवति । *अत एव* । अशास्त्रीयस्य अतिदेशादेव ।

तत्त्वप्रकाशिका ।

प्रागभावाधिकरणक्षणावृत्तित्वैतद्विधितयसम्बन्धेन समुदायविशिष्टत्वम् । एतच्छाघन्तवदितिसूत्रमारभतः सूत्रहतोऽभिमतम् । अत एव सत्यन्यस्मिन्न्यस्मात्पूर्वं नास्ति स आदिः, सत्यन्यस्मिन्न्यस्मात्परो नास्ति तदन्यमित्युक्तं भाष्ये । अत्र यस्मादित्यस्य पत्समुदायादित्यर्थः । पूर्वं इत्यस्य तत्समुदायघटकीभूतान् आदित्येनाभिमतयणात्पूर्वं इत्यर्थः । अत एव घटपटावित्यत्र प्रकारात्पूर्वमकारस्य सत्येऽपि नादित्वव्याघातः । एवमन्यत्वलक्षणेऽपि बोध्यम् ।

वार्तिककारस्तु, अनयोर्लक्षणे पूर्वोत्तरत्वेऽग्निनेदय सूत्रं प्रत्याघग्यौ । भाष्यकारस्तु भुगित्यादौ घटकत्ववतिदेशार्थमिमांस्पपरिभाषामारभन् हानर्थक दोषान् निराचकार । आदित्यान्त्यत्वलक्षणे वार्तिककृद्भिमते ऽङ्गीकृतवान् । एवं चादित्यान्त्यत्वघटकत्वपटिनत्वेतिधर्मचतुष्टयम् भाष्यप्रामाण्याद्नयाऽतिदिश्यते । घटकत्वञ्च स्वसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वस्याभावाधिकरणशून्यत्वात् एतदुभयसम्बन्धेन स्वविशिष्टत्वम् । एवं घटित्वं स्वाभावाधिकरणाशून्यत्वात् स्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वैतदुभयसम्बन्धेन स्वविशिष्टत्वम् बोध्यम् । उभयत्र विषयिनासम्बन्धेन ज्ञानरूपमधिकरणं बोध्यम् ।

एतेन भुगिरयादौ घटत्वं लोङ्गस्मिन्ने इयथेयम्परिभाषा इति वदन्तः प्रत्युक्तः, द्वितीयसम्बन्धाभावेन परिभाषा बिना घटकत्वाभावात् । *असहाय इति* । अतिदिक्षितधर्मवदपत्त्वे अतिदिक्षितधर्मवदपत्तित्वं अतिदिक्षितधर्मवदपत्तित्वं असहायत्वम् ।

यत्तु योऽर्थवांस्तत्र अर्थस्य त्यागोपादानाभ्यामेकाज्ज्यपदेशो यथेयाये-
त्यादावर्थवतो धातोऽयं वर्णरूप एकोऽजिति कैषटस्तत्र । तस्यैकपदा ऋगि-
त्यत्र भाष्योक्तृत्या मुख्यव्यवहारसत्त्वात् । एकपदा ऋगित्यत्रार्थेन युक्तो
व्यपदेश इति भाष्य उक्तम् । ऋक्त्वादेरर्थशब्दोभयवृत्तित्वेन तस्याः शब्द-
मात्ररूपं पदमेकोऽवयव इत्यर्थः इति तदाशयः । तस्मादेकस्मिन्स्तत्तद्धर्मा-
रोपेण युगपद्यथा ज्येष्ठत्वादिव्यवहारो यथा च शिलापुत्रकस्य शरीरमित्या-
दायेकस्मिन्नारोपितानेकावस्थाभिः समुदायरूपत्वाद्यारोपेण एतस्य शरी-
रमित्यादिव्यवहारः तथा अत्रैकाच्त्वादिव्यवहारोपपत्तिरिति 'लोकन्या-
यसिद्धयेयम् ।

न चासहाय एवैतत् प्रवृत्तौ भवतीत्यत्र भू इत्यस्याङ्गत्वानापत्तिः सस-
हायत्वादिति वाच्यम् ? शपमादायाङ्गत्वे कार्ये यस्माद्धिहितसन्दादित्वे
तस्य ससहायत्वाभावाङ्गोके विजातीयकन्यादिसत्त्वेऽप्येकपुत्रस्य तस्मिन्ने-
वायमेव ज्येष्ठ इत्यादिव्यवहारवत् ।

भैरवी

“शाघन्तवत्” सूत्रस्यैयदोक्तमनुवदति—*यत्तिवति* । शब्दार्थसमुदायन्यान्यपदा-
र्थत्वे शब्दमात्रस्य तद्व्यववर्त्यमित्येकाज्ज्यपदेशो युक्त एतेति भावः ॥ मुख्यव्यवहारसत्त्वादि-
त्यनेन तथोपपादने गौणत्वानापत्त्या लोकरूपान्तविरोध इति भावः । अर्थमाश्रित्य यो व्य-
वहारः स मुख्य इत्यत्र भाष्यसम्मतिमाह—*एकपदेति* । युक्तपदोपादानेन व्यपदेशिवदि-
त्यस्य मुख्यव्यवहारतुल्य एव प्रवृत्तेर्भाष्यसम्मत्तत्वेनार्थमादाय व्यपदेशिवद्भावोपपादनमयु-
क्तमिति सूचितम् । यथा व्यपदेशिवद्भावस्य प्रयोजनमुक्तत्र तथा आह—*तस्मादिति* ।
वयः कृतावस्थानां प्रागिधर्मत्वादाह—*आरोपितेति । अनेकावस्थाविशिष्टः शिलापुत्रकप-
दव्यवहारार्थं, एकावस्थाविशिष्टः शरीरपदज्यव्यवहारविषयः । *कार्ये* । कर्तुमिष्टे । *तदा
दित्व इति* । तदादित्वव्यवहार इत्यर्थः । *विजातीयकन्येति* । लोके कन्यायाः पुत्रवैजात्यं
प्रसिद्धमेव, शास्त्रेऽस्मिन् वैजात्यन्तु तत्तत्कार्यविधायकशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकाकान्तसमु-
दायघटत्वाभाववत्त्वेन, तेन विजातीयप्रकृतिपहायसत्त्वेन हरिषु करोपीत्यादौ प्रत्ययमात्रस्य
पदत्वै स्यादिति निरस्तम् । भवनीत्यादौ शपमादायाङ्गत्वे विकीर्णिते यस्माच्छब्दविविक्त-
दादित्वस्य शप्पदत्वविशिष्टस्य उद्देश्यतावच्छेदकतया तस्य मुख्यत्वाभावेन व्यववदेशिवद्भा-
वः प्रवर्तते । असहायत्वञ्च सजातीयद्वितीयरहितत्वम् । सजातीयत्वमत्र तत्तदुद्देश्यतावच्छेद-

तत्त्वप्रकाशिका ।

वनेनेति । अयम्भावः—दीक्षितैः परिभाषायाः शास्त्रीयकार्ये एव प्रवृत्तिरित्यभिप्रेत्य प्रत्यय-
पूर्वदासाभावे हरिष्वित्यादौ प्रत्ययस्य प्रातिपदिकत्वेन सुचरन्तत्वात्पदत्वे पत्वनिषेधापत्ति-
मुपपाद्य व्यपदेशिवद्भावेन प्रत्ययान्तपर्युदासमाशङ्क्य तत्र तदादिपदोपस्थित्या तस्य चाशा-
स्त्रीयत्वेन, परिभाषाया ः प्रवृत्तिरक्ता । तत्र शास्त्रीयत्वं शास्त्रकारीयसङ्घे तविषयतावच्छेद-
कधर्मघटितधर्मवत्त्वरूपमभिप्रेतम् । अत एवेयायेत्यादौकाञ्चत्वनिबन्धनद्वित्वसिद्धिः । अन्य-
थैकाञ्चत्वस्य शास्त्रकारीयसङ्घे तविषयताश्रयत्वाभावात्तत्र स्यात् ।

भवनीनास्तु शास्त्रीयलक्षणे घटितत्वनिषेगे मानाभावाद्गौरवादस्या अशास्त्रीयकार्येऽपि
प्रवृत्तौ वाचकाभावादयुक्ततदिति मन्यन्ते । हरिष्वित्यादौ प्रत्यये प्रत्ययान्तत्वात्तदिसत्त्व-
सहायत्वाभावाच्च । *त्यागोपादानेति* । *ज्येष्ठत्वेत्यादि* । स्वजन्यत्व स्वजन्योत्पत्त्युत्त-

न चैवं "निजौ चत्वार एकाच्च" इति भाष्यासङ्गतिरिकारस्यासहायत्वाभावेन तत्र एकाच्त्वानुपपादनादिति वाच्यम् ? एकस्मिन्नित्यस्यापठ्यालोचनया तत्प्रवृत्तेः । अर्थव्रता व्यपदेशिवद्भाव इत्यत्रार्थवत्पदेनाप्यसहायत्वमुपलक्ष्यते । अर्थबोधकेन शब्देन व्यपदेशिसङ्गशो भावः कार्यं लभ्यते इति तदर्थः । प्रायोऽसहाय एवार्थवत्त्वात् कुरुत इत्यादौ तशब्दाकारोऽचामन्त्य भैरवी ।

कावच्छिद्यघटकत्वेन विवक्षितम् । *न चैवमिति* । असहाय पुत्रैतत्परिभाषाप्रवृत्तिस्वीकार इत्यर्थः । *तत्र* । इकारे । अनुपपत्त्यादित्यस्यानया परिभाषेत्यादिः । *तत्प्रवृत्तेः* । उक्तभाष्यप्रवृत्तेः । एतेनास्य भाष्यस्य एकदेशयुक्तित्वं दृढीकृतम् ।

ननुअर्थवता व्यपदेशिवद्भाव इति भगवदुक्तेरर्थस्य त्यागोपादानाभ्यामेव व्यपदेशिवद्भावप्रयोजने कैयटोक्तरीत्येनोचितमिति तत्त्वण्डनमनुचितमत आह—*अर्थवतेति* । *पदेनापीति* । अत्रापिशब्दः । सूत्रस्यैकशब्दसमुच्चयकः । अर्थवतेत्यत्र पठ्यर्थे मनुप पठ्यर्थश्च सम्बन्धः स च वाच्यवाचकभाव एव ।

एवञ्च यत्फलितं तदाह—*अर्थबोधकेनेति* । व्यपदेशिवद्भाव इत्यत्र तृतीयान्तादितिना सादृश्यलाभादाह—*व्यपदेशिसदृश इति* । भावपदद्वार्यापरम् । *तदर्थः* । उक्तभाष्याक्षरार्थः । असहायत्वस्य उपलक्ष्यत्वे मानमाह—*प्राय इति* । इति आत्मनेपदावयवाकारोऽप्यसहायत्वसिद्धिरुक्तमस्त्येति तस्य टिसंज्ञायामेवसिद्धिरित्याह—*कुरुत इत्यादावित्त्वप्रकाशिका ।

रकालावृत्ति—उत्पत्तिरकालिकत्व स्वभ्रम्योत्पत्तिप्राकारालिकोत्पत्तिकृत्यैतन्मित्यसम्बन्धेन पितृविनिष्टत्वं ज्येष्ठत्वम् । यत्र देवदत्तास्य प्रथः पुत्राः सन्ति तत्र कनिष्ठे सम्बन्धद्वयाभावात् ज्येष्ठत्वं मध्यमे कनिष्ठस्यापेक्षया प्राकारालिकोत्पत्तिकृत्येऽपि ज्येष्ठपेक्षयोत्तरकालवृत्त्युत्पत्तिकत्वात् ज्येष्ठत्वं किन्त्येतज्ज्येष्ठ एव । यत्र त्येक एव पुत्रस्तत्र व्यपदेशिवद्भावोदितदुपपद्यते नेत्रमेकदा क्षगित्यादौ तत्रार्थेत्यागोपादानाभ्यम्मुख्यव्यवहारस्य विद्यमानत्वात् ।

असहायत्वमिति । किञ्चित् उक्तासहायत्वलक्षणस्वीकारे सभासन्नयने वृद्धनिग्रप्रातिपदिकत्वस्य व्यपदेशिवद्भावेनाभावात् एकवद्भावक्यतावच्छेदकधर्मव्यादेशो भवतीति निरिने सामानोऽस्मिन् इत्यादाव्योदन्तद्वयवचनत्वस्यातिदेशेनाप्राप्तिरतः एकवद्भावक्यतावच्छेदकत्वे सति अनिदिश्यमानघटकरपरमाप्रधानविशेषणीभूतधर्मत्वम् असहायत्वम् वक्ष्यम् । हरित्यादावितिदिश्यमानादन्तत्वघटकरपरमाप्रधानविशेषणीभूतस्यास्त्वस्याशब्दे स्तराद्भवति व्यपदेशिवद्भावः । धुगित्यादौ धात्वप्रयत्नकालवच्छेदकीभूतस्य धात्वत्वस्य मत्त्वान्, इमापेक्षयादापेक्षावच्छेदकीभूतत्वस्य सत्त्वात् अतिदेशो भवति । हरिपु घटकमुपागे न सुवन्ततद्वादित्वारोहः तस्य एकवद्भावक्यतावच्छेदकत्वाभावात् । अत एव रामराष्ट्रेन जराशब्दत्वस्वारोपः अतिदिश्यमान धर्मवच्छेदकत्वसिद्धिरुक्तमस्त्यात् । यद्यपि जकारोत्तरवर्तिभत्वादिस्वरुपमवच्छेदकीभूतः । अस्वेत्यस्वरुपमोऽस्ति, तथापि तस्य मुक्तवधर्मत्वाभावात् परिचायकमार्थ केवल्यन्तदिति वदन्ति ।

अभ्येत् अन्त्या घटकत्वघटितत्वे एवादिदिश्येने । अत एवामहायत्वेन रामराष्ट्रे न जरास्वारोपः । न च स्वमुक्तप्रतिष्ठमस्यैव स्वस्मिन्नारोपो भवति तत्रै जराशब्दत्वादेः, अकारात्स्वरोऽस्तु मत्त्वारोपः स्वस्याकारस्य मुने प्रतिष्ठत्यादिति वाच्यम् ? लोकाध्यवहारविशेषात्तः । एकस्मिन्मुने ज्येष्ठत्वादेरतिदेशान्, उक्तमारत्रे, जराशब्दितपूर्वजराशोषाद्यगापत्तेः, भूषणित्यादौ दुर्गुहादस्य भूषणानागतत्वात्निदिश्यमानधर्मवच्छेदकीभूतत्वव्यवहारतुनासिद्धत्वात्तत्त्वात् ।

न च घटकत्वघटितत्वमात्रानिर्देशे एकास्मिन् ज्येष्ठत्वादिष्ववधारानुगतसिद्धत्वात्तत्त्वात् ।

इति व्यवहारे, स आदिर्यस्येति व्यवहारे, असहाय एवेति तत्र व्यपदेशिव-
द्भावेन द्विसंज्ञासिद्धिरिति अन्यत्र विस्तरः ॥ ३० ॥

ननु गर्गादिभ्यो विहितो यञ् तदन्तविधिना परमगर्गादिभ्योऽपि स्या-
दत आह—

ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ति ॥ ३१ ॥

इयं च “समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेध” “उगिद्धर्णग्रहणवर्जम्” इति वार्त्ति-
भैरवी ।

ति* । यदुक्तम् प्राय इति तदभिप्रायस्तु कविदेकवर्णोऽपि ससहाय एवार्थवत्त्वम् । यथाऽधोत
इत्यादौ । *अन्यत्र* । उद्योतादौ ॥ ३० ॥

तदन्तविधिप्रसङ्गात् “अत इति सूत्रस्य प्रागुक्तत्वात् तस्य तद्विद्विधायकतया “गर्गा-
दिभ्यः” इत्यप्युपस्थितमतस्तत्र शङ्कने—*नन्विति* । *ग्रहणवतेत्यादिना* । अत्र यस्य प्रा-
तिपदिकस्य सूत्रे ग्रहणमुपादानं तेन तदन्तविधिर्नास्तीत्यर्थकरणे “अस्मायामेधास्त्रोविनिः”
इति सूत्रे समाघटकरूपदस्योपात्तस्य प्रातिपदिकत्वात्तदन्तविध्यभावावर्त्तो यशस्वीत्यादिरूपा-
सिद्धिरतः प्रातिपदिकत्वव्याप्यधर्मव्यत्येनोपादानं यस्य प्रातिपदिकस्य तेन तदन्तविधिर्ना-
स्तीत्यर्थः काय्यः । अस्त्वत्र प्रातिपदिकाप्रातिपदिकसाधारणमिति भवति तेन तदन्तविधिः ।

नन्वेवं “जराया जरसन्यतरस्याम्” इत्यादौ तदन्तविधिर्न स्यादत आह—*इयञ्चेति* ।

तत्त्वप्रकाशिका—

वाच्यम् ? स्वघटकत्व स्वघटकोत्पत्त्युत्तरकालिकोत्पत्तिकृत्वाभाववत्त्वोभयसम्बन्धेन स्वपुत्र-
समुदायविशिष्टस्वरूपज्येष्ठत्वव्यवहारस्य स्वघटकत्व स्वघटकोत्पत्तिपूर्वकालिकोत्पत्तिकृत्वा-
भाववत्त्वोभयसम्बन्धेन स्वपुत्रसमुदायविशिष्टस्वरूपनिष्ठत्वव्यवहारस्य घटकत्वातिदेशेनै-
वोपपत्तेः ॥ ३० ॥

नन्विति । पदाङ्केतिपरिभाषायकत्वस्येत्यस्योपवादिकासु कृत्वात्तदन्तैशस्येतिव्या-
सिवारकत्वेनोपवादिकामवसरसङ्कत्याह इत्यपि कश्चित् । *परमगर्गादिभ्योऽधीति* । अपिना
केवलस्यापि ग्रहणम् ।

नच “व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन” इति व्यपदेशिवद्भावभावात् “येन” इति सूत्रेऽपि
तत्त्वेत्यंशाभावात्कथं केवलस्येति वाच्यम् ? प्रतिषेधस्य सूत्रगृहीतान्तादिशब्दविषयकत्वाद्
इत्याशयात् । *प्रातिपदिकत्वव्याप्येत्यादि* । “अचः” इत्यादौ अचत्वस्य प्रातिपदिकत्व-
व्याप्यत्वाभावेन निषेधाप्रवृत्त्या तदन्तविधावनैकाक्षरपि प्रवृत्तेः ग्रहणवत्प्रातिपदिकत्वं प्रत्य-
योगिद्धर्णग्रहणान्यतमभिन्नत्वे सति प्रातिपदिकवृत्तिविषयताप्रयोजकत्वम् बोध्यम् । तेन “य-
ञिञोश्च” “उगितश्च” “अत इञ्” इत्यादौ निषेधाप्रवृत्तिः ।

केचित्तु “संज्ञाया अतिशान्ताया” इत्यादौ संज्ञात्वस्य प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणत्वेन
प्राप्ततदन्तविधिवारणाय प्रत्ययपदं प्रत्ययमात्रम् । अन्यथा “बहुगगत्रनुक्ति” इत्यत्र
“संज्ञाविधौ” इति निषेधेन इतिमात्रस्य संज्ञायामपि प्रदेशेषु संज्ञाया इत्यादिषु प्रातिप-
दिकविशेषणत्वेन तदन्तविधौ संज्ञान्तादित्यर्थं केवलस्यापि अतः संज्ञायाश्चारिताद्यथा पञ्चक
इतिवत् प्रियपञ्चक इत्यपि स्यात् ।

मम तु मात्रपदनिषेधेन प्रदेशे ‘ग्रहणवता’ इति निषेधात्तदन्तविध्यभावेन नोक्तदोषः ।
इदानीं केवलस्य संज्ञायाः व्यप्यर्थासंज्ञाविधायिति वाधित्वा तदन्तस्य संज्ञेत्यन्यदेतत् । अत
एव स्त्रीप्रत्ययेषु ग्रहणवतेति निषेधाप्रवृत्तौ अनुपसर्जनादित्यस्य ज्ञापकत्वं भाष्यश्लोकोक्तं
सङ्गच्छते । अन्यथा “द्विद्व” इत्यत्र द्वित्वस्य प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणत्वेनैतन्निषेधाप्रवृत्त्या

अन्यथा "पूर्वादिनिः" (५-२-२६) इत्यत्र तदन्तविधिनैव सिद्धे किं तेन ॥३१॥
 नन्वेवं "सूत्रान्तात् ठक्" (४-२-६०) "दशान्ताड्डः" (५-२-४५)
 "एकगोपूर्वात्" (५-२-११८) इत्यादेः केवलसूत्रशब्ददशान्शब्दैकशब्दादि-
 ष्यपि प्रवृत्तिर्व्यपदेशियद्भावात्स्यादत आह—

व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन ॥ ३२ ॥

पूर्वात्सपूर्वादिनिरित्येकयोग एव कर्त्तव्ये पृथग्योगकरणमस्यां ज्ञापकम् ।
 भैरवी ।

सिद्धो भवतीति भगवतोक्तम् ततो नैतदस्ति प्रयोजनं ग्रहणयता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः
 प्रतिषिध्यते इत्युक्त्वा न च ठक्विधौ काचिन् प्रकृतिर्पृथक्ते इदं तर्हि प्रयोजनमाहादगोपुच्छ-
 सङ्ख्यापरिमाणात् ठक् परमगोपुच्छेन क्रीतम्पारमगोपुच्छिजमत्र ठक्प्रतिषेधश्च न सिद्धो
 भवति एतदपि नास्ति प्रयोजनम् विधौ प्रतिषेधः प्रतिषेधश्रयमिति प्रतिपादिम् । अत्र न
 च विधौ काचिदित्येवं कथनेन सत्तद्रूपेण प्रातिपदिकस्य यत्र ग्रहणे तत्र प्रतिषेधः इति कथ-
 नेन च ग्रहणयतेत्यस्य प्रत्ययविधिविषयत्वमेवैति ध्वनितमित्यर्थः । *अन्यथा* । एतद्वचना-
 भावे । एतेन व्याख्यानानेन यत्केनचिदुक्तं "ममासप्रत्ययविधौ" इत्येतद्रूपेक्षया "ग्रहणयता"
 इति भिन्नवचनमिति तन्निरस्ताम् । असमासग्रहणस्य वार्त्तिकस्यप्रत्ययांशो नाप्यं इत्यत्रैव
 ज्ञापकत्वादिति ॥ ३१ ॥

तदन्तस्य उपस्थितिप्रसङ्गादाह—*नन्वेवमिति* । *एवम्* । प्रातिपदिकेन तदन्तवि-
 धिप्रतिषेधे ऽपीति नेपः । एतेनैकातिप्रसङ्गस्य परिहारेऽप्यतिप्रसङ्गान्तरमस्त्येवेति ध्वन्यने
 तत्त्वप्रकाशिका ।

न चैवम् "अङ्गोपोऽन" इत्यत्रादिति तपरकरणं व्यथं स्यादिति वाच्यम् ? अन्धातोः
 क्प्युपधादीर्घं आनित्यादौ षण्त्वासिदेशेऽपि अलत्वस्यानतिदेशाद्गणल्लिखधाविति निषेध-
 स्यात्प्रवृत्त्या स्थानिवद्भावेनान्त्वातिदेशेन प्राप्ताल्लोपस्य वारणाय तदावश्यकत्वादिति च-
 न्ति । *प्रत्ययविधिविषय इति* । तत्रञ्च स्वतादात्म्य स्वनिष्ठोद्देश्यतानिरूपितविधेयता-
 धरत्वैतदन्तरसम्बन्धेन प्रत्ययाधिकारपठितत्वे सति प्रययविशिष्टविधायकत्वम् । आद्यसम्ब-
 न्धनिषेधाद् "गर्गादिभ्योयञ्" इत्यस्य 'सङ्ग्रहः', द्वितीयेन "नान्तादसङ्ख्यादेः" इत्यस्येति
 बोध्यम् । विशेष्यानुपादाने "अग्रान्त" इत्यादावपि निषेधप्रवृत्त्या कुङ्मलाप्रद्विति न
 स्यात् । *उत्तरार्धत्वादेव* । प्रत्ययविधिविषयत्वादेवेत्यर्थः ॥ ३१ ॥

एकयोगे इति । ननु स्वातिरिक्तावयवकत्वस्य व्यपदेशिवद्भावेनातिदेशेऽनुमशस्यत्वादे-
 कयोगे केवलपूर्वशब्दात्कयमिनेः प्राप्तिरितिचेन्न "पूर्वादिनिः" "सपूर्वाच्च" इत्यनयोः स्थाने
 "पूर्वान्तरदिनि" "इष्टादिभ्यश्च" इत्यत्रेष्टाद्यन्तेभ्य इत्यैव कर्त्तव्ये श्रुत्ययोगद्वयकरणमस्यां
 ज्ञापकम् इत्यत्र तात्पर्यात् । नच पूर्वशब्दस्येष्टादिगणे पाठे इष्टाद्यन्तेभ्य
 इतिरित्येकसुत्रकरणेन लाघवमिति, अनेनेत्यस्यानुवृत्तेष्टाद्यन्तनिरूपितकृत्यं एव प्रत्या-
 सत्या प्रत्ययस्य विधाने कृतपूर्वात्त्यस्य सिद्धावपि व्यपदेशिवद्भावेन पूर्वात्त्यस्यामिध्यापत्तेः
 पूर्वान्तनिरूपितकर्त्तृत्वाभावात् । अतो योगविभागसामर्थ्याद्बहिर्भूतक्रियानिमित्तकर्त्तृत्वेऽपि
 पूर्वशब्दात्प्रत्ययार्थे तथा पाठस्यावश्यकत्वादिति वाच्यम्, योगविभागाभावस्यैव लाघवात् ।
 इत्यत्र धर्मिप्राहकमानेन सूयोपात्तान्तादिशब्दविषयकत्वमेव तस्याम् । इति सिद्धम् ।
 युक्तञ्चेत् प्रत्ययविधिविषयकत्वं हि "रोणी" "उगितश्च" इत्यादीनां केवलेऽप्रवृत्त्यापत्तिः ।
 एतदर्थं तस्य चेति पाठे गौरवं स्यात् ।

न च "इष्टादिभ्यः" (५-२-८८) इति सूत्रेऽनुवृत्त्यर्थं तथा पाठोऽत एवानिष्टी-
त्यादिसिद्धिरिति वाच्यम् ? ज्ञापकपरभाष्यप्रामाण्येनानिष्टीत्यादिप्रयो-
गाणामनिष्टत्वात्, एकयोगेऽपि तावत् उत्तरानुवृत्तौ बाधकाभावाच्च ।
अत एव "नान्तादसंज्ञयादेः" (५-२-४२) इति चरितार्थम् । अन्यथा पञ्च-
म इत्यादावपि व्यपदेशिवद्भावेन सङ्ख्यादित्वात्तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । इयं च
प्रातिपदिकग्रहण एव, न तु प्रातिपदिकाप्रातिपदिकग्रहणे । तेन "उगितश्च"

भैरवी ।

तानेवातिप्रसङ्गानुपपादयति—*सूत्रान्तादित्यादिना* । *व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन* ।
अत्रापि प्रातिपदिकपदं पूर्ववत् प्रातिपदिकत्वव्याप्यतद्दमोवच्छिन्नपरमेव । अत एव व्यपदे-
शिवद्भावेन "अत इत्" इत्यनेनेन अस्यापत्यमिरित्यादौ भवति । *अत एव* । सपूर्वादित्य-
नुवृत्तैरेव । परोक्तम् "एकयोगनिर्दिष्टानां सह वा प्रवृत्तिः सह वा निवृत्तिः" इति न्यायमाभि-
त्य खण्डयति—*ज्ञापकरूपेत्यादिना* । द्वितीयन्यायमाभित्पाह—*एकभोगेऽपीति* । *अत
एव* । प्रातिपदिकेन व्यपदेशिवद्भावनिषेधादेव । इतीत्यस्येति सूत्रमित्यर्थः । *अन्यथा* ।
एतन्निषेधाभावे । परिभाषाघटकं प्रातिपदिकपदमुपात्तप्रातिपदिकत्वव्याप्यतद्दमोवच्छिन्न-
परमित्येतत् व्युत्पादयति—*इयमित्यादिना* । *उगितश्चेति* । यदि प्रातिपदिकपदं प्राति-
पदिकघटकराद्भद्रमात्रपरं तदा "उगितश्च" इति सूत्रघटकस्योगित्त्वस्यैव प्रातिपदिकघटक-
त्वात्, तेनापि व्यपदेशिवद्भावो न स्यात्, तथा चेत्यतीत्यत्र ढीव्नस्यात्, यदि च 'तस्य चाह-
तिवार्तिकरत्नात्केवलादपि णीत्वित्युच्यते तदा ओभावेन आवमित्यत्र "इगन्ताच्च लघुपूर्वात्" इ-
त्यणप्रत्ययसिद्धिः पूर्वोक्तार्थस्य फलम्, एवं हि पूर्वपरिभाषासाक्षात्प्रत्ययस्याः परिभाषाया
मप्यति, अत एव प्रत्ययविधिभिन्ने व्यपदेशिवद्भावः सिध्यति, तेन सर्वमधीनं सर्वं येषु चा
मर्तं इत्यत्र 'मर्तादेः' इति लुक् पूर्वपरिभाषायाः प्रत्ययविधिमाश्रयित्वात् परमसञ्चरित्यत्र
स्त्वञ्च सिध्यति ।

ननु यदि "व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन" इति परिभाषायाः पूर्वपरिभाषासाक्षात्प्रत्ययत्वं
प्रत्ययविधिमाश्रयित्वत्वं तदाऽत्र एव "नान्तादसंज्ञयादेः" इति सूत्रस्यैतत्परिभाषासङ्गा-
धारित्वात्प्रसङ्गानुपपादयति, यदि प्रत्ययविधिपदं प्रत्ययपदद्वेषकविधिपरं तदा च्या-
गकरणस्य
ज्ञापकप्रत्ययकथनामङ्गतिः । इयं ग्रहणयति चेत्तु चरन्यायमङ्गतिश्चेति चेत्, महादीनां स्वतः प्रत्य-
यत्रमेतेत्याशयस्य कल्पनात् । प्रत्ययविधिनाऽस्तु प्रत्ययकमांशविधिर एव, महादीनां प्रत्य-
यत्रे "नान्तादसंज्ञयादेः" इत्यादिपुद्गलग्रहणानुसृष्टिर्न कल्प्या, प्रथमान्तस्य पठनत्वेत्तत्कल्पना
एव न कल्प्येति लज्यम् । "द्वैतीयः" इत्यनेनेन कल्प्यश्च भवति "यदुक्ती" इत्यत्र तु युक्तस्याने
भङ्गित्वात्तम् । आगमत्वप्रतिपादनपरमन्याय प्राचामनुरोधेनेति व्याख्येयम् ।

न च महादीनां प्रत्ययत्वे पठ इत्यत्र जदन्त्यस्य चतुर्थं इत्यत्र रेफस्य स्थाने त्रिमार्तस्य च
"स्यादिप्यमर्तनामस्थानम्" इति पठशपत्तिरिति वाच्यम् ? "पठारामायां चतुर्थोवाशिपी"
इति निर्दिनेन भाशानुमानात् ।

न र्थयमपि त्रिगणितम् इत्यत्र प्रत्ययापुद्गलत्वेन सत्काराकारस्य उदात्तत्वापत्तिरागमत्वे
तु अनुदात्तत्वमिति दोष इति वाच्यम् ? "त्रिगत्यादिभ्यः" इति सूत्रे वेतिवत्तत्वेऽन्यतरस्यां
ग्रहणेन मनु च्ययाधेनान्तोदात्तत्वमपि विधीयत इत्यप्यांशयगम् ।

अत्र मानन्तु "उभयो मगिदभये देवमनुष्याः" इति भाष्योदाहरणवचनोमपत्तद्वि-
षयताभाष्यत्वात्तद्विनाशितम् इत्यन्तोदात्तोच्चारणमेव ।

पदा "पठारामायां चतुर्थी" इति निर्दिनेन पठग्रहणस्यानुवृत्तस्य मत्रत्यत्वं कल्प्ये

(४-१-६) इत्यत्र न दोष इति तत्रैव भाष्ये स्पष्टम् । इयं 'ग्रहणयता'
(प० ३१) इति च परिभाषा प्रत्ययविधिविषयैवेति "असमासे निष्कादि-
भ्यः" (५-१-२०) इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टम् । तेन "अहन्" (८-२-३८)
इत्यादेः परमाहन्शब्दे कंधलाहन् शब्दे च प्रवृत्तिरित्यन्यत्र विस्तरः ॥ ३२ ॥ •
ननु "वान्तो यि" (६-१-७९) इत्यादौ यादौ प्रत्यय इत्यर्थः कथमत आह—

यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे ॥ ३३ ॥

भैरवी ।

एवञ्च शबादीनां विकरणत्ववत् मडादीनामपि तत्त्वमस्तु । एवञ्चान्यत्र "विकरणेभ्यः" इत्यु-
क्त्या तस्य प्रत्ययाद्युदात्तत्वप्रवृत्तावपि दोषो न भविष्यतीति स्वरे यो दोषः सोऽपि वारित
इति केचिन् ।

परे तु मडादीनामागमत्वमेव युक्तम् "मडादिषु यस्यादिस्तत्रिदंशः कर्तव्यः, अक्रियमाणे
प्रत्ययाधिकारात्, प्रत्ययो विज्ञायेत तत्र स्वरे दोषः" इति भाष्येण प्रत्ययपक्षस्य दुष्टत्व-
वृणनात् ।

नन्वेवं पञ्चम इत्यत्र व्यपदेशिवद्भावेन पञ्चदशब्दस्य संख्यादित्वात् निषेधस्य प्रवृत्तिः
स्यादिति चेत्, एवं सति सर्वत्रैव सङ्ख्यादित्वात् सूत्रस्यैव वैधर्म्यमिति मडागमविधानसा-
मर्थ्यात् तद्विषये व्यपदेशिवद्भावानाश्रयणात् । एवञ्च पृथग्योगकरणे ज्ञापकमित्यस्य व्यपदे-
शिवद्भावस्य क्वचित्कत्वबोधनद्वारेति शेषः । *अत एव* व्यपदेशिवद्भावस्य क्वचित्कत्वा-
द्देव । *अन्यथा* । क्वचित्कत्वानुद्गीकारे इति रीत्योपपत्तिः काव्यैत्याहुः । द्वयोः परिभाष-
योः प्रत्ययविधिमात्रविषयत्वे मानान्तरमाह—*इयमित्यादिना* । *तेन* । उक्तपरिभाष-
योः प्रत्ययविधिमात्रविषयत्वेन । "असमासे निष्कादिभ्यः" इति सूत्रे—"विधौ प्रतिषेधः प्र-
तिषेधश्चायम्" इति भाष्योक्त्या तथा कल्पतादिति प्रागुक्तम् ।

न च "विधौ प्रतिषेधः" इत्युक्त्वा पूर्वपरिभाषाया अविषयत्वध्वननमस्तु, द्वितीयायाः
प्रत्ययविधिमात्रविषयत्वध्वननन्तु कथमिति वाच्यम् ? असमासग्रहणेन तदन्तविधौ ज्ञापिते
सति केवले तदन्तस्थो यो निषेधस्तत्तिसद्विरप्युपपादनीया सा नोपपादिता व्यपदेशिवद्भावेन
केवले तदन्ते तत्सम्भवस्याभिप्रायविषयत्वात्तेन द्वितीयपरिभाषादि प्रत्ययविधिमात्रविषये-
त्यस्य ध्वननशत् ॥ ३२ ॥

तदन्तविषयपवादत्वात् स्मृतामन्यामपि परिभाषामवतारयति—*नन्वित्यादिना* । *क-
थमिति* । तदन्तविधेः सम्भवादिति भावः ।

न च यान्तप्रत्ययाप्रसिद्ध्या न तदन्तविधिरिति वाच्यं गोकाम्यमतोति गोकाम्यात्
पृतस्माच्छब्दादाद्ययानार्थके णिचि ढिलोपे यान्तप्रत्ययस्य सम्भवात् ।

न च "अचः परस्मिन्" इतिस्थानिवत्वम्, अज्जलादेशत्वात् । सूत्रारम्भसामर्थ्यादिति-
द्वत्वमपि न । *यस्मिन्नित्यादि* । अत्र यस्मिन्नितिसम्यन्तानुकरणम्, अल् गृह्यते ज्ञायते
येन तस्मिन् सप्तम्यन्ते यो विधिः स तदादौ बोध्य इति अर्थकरणे "इको यणचि" इत्यादावपि
तदादिविधेरपचिरिति तदन्तविषयपवादत्वमस्या उक्तम् । तदन्तविधिः समानविभक्तिकविशे-
ष्यविशेषणवाचकपदसन्निधाने भवति यथा तथेयमपि सप्तम्यन्तविशेष्यविशेषणवाचकसन्नि-
धाने भवतीति कल्प्यम् । तथा च गृह्यते इतरभिन्नत्वेन ज्ञायते येन तद्ग्रहणम् विशेषणमिति
तत्त्वप्रकाशिका ।

नचैवं कुट्टमलाप्रदमिति न स्यात्, व्यपदेशिवद्भावाप्राप्तेरिति वाच्यम् ? इष्टापत्तः ॥३२॥
समानविभक्तिकेत्यादि । नामार्थयोरभेदान्वये समानविभक्तिकत्वनियमात् सामाना-

तदन्तविधेरपवाद् इयम् । वाचनिक्येपा "येन विधिः" (१-१-७२) इत्यत्र भाष्ये पठिता । अस्याश्च स्वरूपसती सप्तमी निमित्तम् । अत्र एव "नेड्वशि कृति" (७-२-८) इत्यादौ वशादेः कृत इत्याद्यर्थलाभः । इयं च भैरवी ।

यावत्, अलग्रहण इति कर्मधारयः पूर्वनिपातप्रकरणस्य "समुदाभ्राद्घ" इति निर्देशेनानित्यत्वाद्धिदोषणस्य ग्रहणपदस्य परनिपातः गृह्यमाण इत्यस्याभ्याहारः । एवञ्चेतरभेदानुमितिवत्तदज्ञानविषये विशेषणे सप्तम्यन्तपदेन गृह्यमाणे यो विधिः स तदादौ बोध्य इति परिभाषार्थो भवति तस्य च यत्र विशेष्यवाचकं सन्निहितं भवति तत्रैव सम्भवो नान्यत्रेकोपणोच्चारितादौ शब्दतादृशविशेष्यसन्निधानाभावान् । क्वचित्तु विशेष्यबोधकपदसन्निधानेऽपि अल्बोधकस्य विशेष्यममर्षकतापीति स्वीकार्यम् "कारनामि च" इति सूत्रे आदिग्रहणात् तेनाचीत्यस्य सन्निधानेऽपि "प्रादुहोऽटोऽवैप्येषु" इत्यादेरुहाद्यवयवेऽचीत्यर्थेनानुपपत्तिः । वाचनिक्येपेतिः यथेपा "नल्पपितिज्ञापकमाध्या तथाहि अत्र हि "धुमास्य" इति सूत्रे हलौत्यस्य किङ्कतीत्यनेन सम्बन्धेन हलन्तकिङ्कतीत्यर्थो वाच्यस्तथा सति लयपस्तत्त्वात्सम्भवेनेत्वाप्राप्तिरतः सप्तम्यन्ते दृष्टिनीत्यस्मिन् सन्निहिते यद्वलीति तत्तदादेर्वोधकमिति स्वीकार्यमित्येपा स्वीकार्या अस्ति च तस्य सूत्रस्य उदाहरणं पीतगानित्यादि तसादिपरश्चेति वदन्ति । तन्न मनोरमम्, हलीत्यस्य कटिद्विदोषणत्वे तदन्तविधौ पीतमित्याद्यसिद्ध्यापत्तेः । लयत्र उपदेशे हलन्तस्य शीपदेशिरुल्लङ्घने इत्यप्रवृत्तिज्ञापनेन चारितार्थ्याच्च ।

पूनेन पीयते इत्यादिरपि सिध्यति । अकारान्ते कृटिति प्रत्ययेपीत्वं प्रवर्त्तत इत्यर्थज्ञान-
वन्तयापि चारितार्थ्याच्च ।

नन्वस्यां परिभाषायां यस्मिन् विधिरिति न वाच्यम् तदादावलिग्रहण इति पाठ्यम् "तस्मिन्" इति परिभाषा पूर्वस्येत्येवविशेष्योपतिष्ठतामन आह—*अस्याश्चेति । नन्वस्य-
तीत्यनेन सप्तम्यर्थोभावेऽपि अस्याः प्रवृत्तिरितिसूच्यते तस्मिन्निति परिभाषया तु न निर्गह-
नस्याः सप्तम्यर्थसद्भाव एव प्रवृत्तेः । *अन एव* । सप्तमीश्वरगमात्रेण प्रवृत्तेरेव । अस्याः

तत्त्वप्रकाशिका ।

धिकरणं समानविभक्तिकानामेव । एतन्नवशयमागविशेष्यविशेषणयोरभयोः सप्तम्यन्तत्वेति
प्रत्यः न्यायमिदार्थानुवादकः ।

पूनेन गृदु पचतीत्यादौ ध्यभिवारादपुनमेतदिति वदन्तः प्रत्युक्ताः । नामप्राप्त्यर्थो-
त्सायात्वेऽपि सामार्थ्येतरतथात्वान् ।

चारितार्थ्याच्चेति । कृटिति विद्यमानो यो हल् तस्मिन्प्रत्ययान्तोऽपि वाच्यः ।

पूनेन "रथरथोमा" इति सूत्रे "श्री च" इति धार्तिकं चान्यांशापरकम् । अन्यथा "कोः कः ।" इत्याजन्ते उत्तरपदे इत्यर्थं पूनामप्यजन्तयेन तेनेन सिद्धौ पूनयोर्व्यर्थं न्यायस्यप-
त्त्यात् । आचष्ट्यजन्तान् क्विपि निष्पन्नयोः रद्धोः परत आदेशनिधानेन चारितार्थ्यात् । नच
गन्माप्रयोगजनकत्वे रद्धोःसिन्धेयं वदंदितीवाच्यम्, क्विप्यन्तरम् यद्गतोः च्यातृत्वर्थत्वात् ।

यथु प्रदापच्छप्रमित्यत्र मुक्ति इत्येवागन्तार्थकत्वा "नल्पपि" इत्यस्य चारितार्थ्यं नच
परिहृतत्वा मुक्तोऽभिदर्थं, "नाजानन्तं" इति निषेधादिनि वदन्ति तत्र । "आगो लोप इटि-
घ" इत्यादावपि आजन्ते आर्द्धधातुकं इत्यधीरती प्रदायेत्यादायकारस्यैव लोपे चारितार्थ्यं
न्यायस्याजान् ।

नचिषु सप्तम्यनि सामानाधिकरण्ये ध्वविधिरस्यस्यास्यात्त्वान् "न लपयि" "अपो-
भिः" इत्यादीनां शारत्रमिति वदन्ति ।

“आर्द्धधातुकस्येड्” (७-२-३५) इति सूत्रे यलादेरित्यादिप्रहणसाम-
र्थ्याद्विशेष्यविशेषणयोश्चभयोः सप्तम्यन्तत्वं एव प्रवर्तते । तेन “डः सि धुट्”
(८-३-२६) इत्यादौ सादेः पदस्येति नार्थः । “तीपसह” (७-२-४८)
भैरवी ।

प्रवृत्तौ विनोपान्तरमाह—*इयञ्चेत्यादिना* । *आदिप्रहणसामर्थ्यादिति* । अन्यथा वली-
त्येव मूयात् ।

ननुभयोः सप्तम्यन्तत्वं एव चेदस्याः प्रवृत्तिस्तदा “तीपसह” इति सूत्रेऽनुवृत्तस्य विशेष्य-
बोधकत्वाद्द्विधातुकस्येत्यस्य सप्तम्यन्तत्वाभावात्सादेरित्यर्थलाभः कथमत आह—*तीपसहेति* ।
अत्रावृत्तस्य यलादेरित्यस्य तीतिविशेषणम् तीतिसौत्री प्रथमार्धे सप्तमी । एवञ्च यलादेरि-
विममुद्रायार्थेनान्यत्रान्येह व्यधिकरणत्वादिति यलादिपदार्थकदेशरूपपदार्थेऽभेदेन विशेषणम् ।
एवञ्च तकाररूपयलादेरित्यर्थ एतत्परिभाषाप्रवृत्तिं विनापि सिध्यति । एवं “सैसिधि” इत्य-
त्रापि बोध्यम् ।

यन्तुतस्तु “तीपसह” इत्यत्र “सैसिधि” इत्यत्र च सप्तमी यथाश्रुतैव यलादेरिति च
तत्रानुवर्तते तीति इच्छत्यादिविशेषणं तस्मिन्निति परिभाषायाः प्रवृत्त्या च तकाराव्यवहि-
तपूर्वभ्य इच्छत्यादिभ्यः परस्य यलाद्यार्द्धधातुकस्येडित्याद्यार्थाश्रयणेन घेष्टसिद्धिः काट्यां ।
एवञ्च तीतिसप्तम्याः प्रथमार्धकत्वरूपपना सौत्रत्यादेकदेशान्यकल्पना च न काट्यां
“तस्मिन्” इति परिभाषाया पद्येशविशेषणत्वात् उपस्थितिद्वान्यत्र कल्पैव ।

न च “तीपसह” इत्यादेर्लादिपदार्थविशेषणत्वेन तस्य तीतिविशेषणं न स्यान्ननुपा-
धेरसाधिर्भवति विशेषणस्य वा विशेषणमिति न्यायादिति वाच्यम् ? गुणः कृतात्मसंस्कार
इति न्यायस्यापि कल्पत्वात् ।

गन्धेवम् “आर्द्धधातुकस्येडुलादेः” इति सूत्रे आदिप्रदन्त्यकत्वा वलीत्येव पाठ्यमाह-
तत्वप्रकाशिका ।

वलीत्येव मूयादिति । ननु विभिन्नविभक्तिकत्वेन सामानाधिकरण्याभावात्सादादवि-
धेरप्रवृत्तौ तस्मिन्निति परिभाषया वलि परत आर्द्धधातुकस्येडगमविधाने भविष्यतोत्यादा-
येव स्यान्नतु भवितेत्यादावपि “नेडुशि” इतिनिषेधस्तु सुप्तम्मां देवदत्त इत्यादौ चरितार्थः ।
एवञ्चादिप्रहणं सकलमिति चेन्न बहुलस्यसंस्कारानुरोधेन वलीति सप्तम्याः पद्यर्थत्वाङ्गी-
कारेण तस्मिन्नित्यस्याप्रवृत्त्या सामानाधिकरण्यस्यापि सत्त्वेन परिभाषाप्रवृत्तेर्नित्यत्वत्वात्
शामिता यत्र इत्यादिनिर्देशानामसङ्गत्यापत्तेश्च । *सादेः पदस्येति* । नचैवं तदादिविध्यभा-
वेऽपि तदन्तविधिपूर्वकारा पद्यर्थकसीतिसप्तम्याः सामानाधिकरण्यादिति वाच्यम् “डःसि” इति-
दृष्ट्या ह्त्वविसर्गयोः सिद्धत्वेन सान्तपदस्यासम्भवात् । अगत्या वैयधिकरण्यान्यवस्यैव
मन्तव्यत्वात् ।

नचैवं तदादिविधेरप्यप्राप्तिः, तदन्तविधौ तथाङ्गीकारेऽपि तदादिविधौ सामानाधिकर-
ण्यसम्भवात्तदानींचित्यात् ।

केचित्तु प्रत्ययावयवकाराव्यवहितपूर्वयोरोदीतोरवावौ स्त इत्यर्थेन संबन्धसिद्धौ परि-
भाषा व्यर्थेव । नचाक्षराद्वात् गौयुगचप्रत्यये अशुभोयुगमित्यत्र प्रत्ययावयवकाराव्यवहि-
तपूर्वत्वेन गोघटकौकारस्यावादेशापत्तिः, नच ओकारोच्चारणसामर्थ्यान्नावादेशः । अन्य-
थागव्यनेव विदध्यात्, अनाब्देन समासे अशुभोयुगमाशब्दादाद्यद्यन्ताण्णिचि कर्तोरि विपि
क्लिन्नमिक्कक्यलोपे निष्पन्ने अशुभोशब्दे तस्य चारिताख्यात् । अन्यथा वस्योऽि वृद्धौ अशुभो
इति स्यात् । छोपालप्रागेवादेशस्तु अकृतव्यूदेतिपरिभाषया नेति वाच्यम् ओकारसाहचर्येण
तत्प्रत्ययानवयवौकारस्य प्रहणात् । “ड्यो ह्त्वादचि” इत्यादौ पदे परतः यो डम् ततः परस्य

“तेऽसिचि” (७-२-५१) इत्यादौ यथा सादेरित्याद्यर्थलभस्तथा शब्दे
न्दुशेखरे निरूपितम् ॥ ३३ ॥

घटपटं घटपटावित्यादिसिद्धये आह—

सर्वो द्वन्द्वो विभाषयैकञ्चवति ॥ ३४ ॥

भैरवी ।

धातुरूप्य प्रत्ययतथा यस्माद्विहितशब्देरित्यस्य उपस्थितस्य बलीतिविशेषगमिति बलस्य
बहिर्बुद्ध्याद्विधातुक्रियेतिस्तदादेः परस्याद्धं धातुरूपेडित्यर्थेनेष्टसिद्धिरिति चेन्न । ननु
शाषेरुपाधिर्भवति विशेषणस्य वा विशेषणमिति न्यायस्यापीह शाखे क्वचित् प्रवृत्तिर्भवती
त्यस्य ज्ञापनार्थन्तत् सत्वात् ।

यनु प्रकृतसूत्रे आदिप्रहणाभावे श्रुतत्वाद्बलीति आर्द्धधातुरूप्यैव विशेषणं स्यान्नाक्षि
सस्येतिवल्पाद्धं धातुरूप्येत्पर्याप्तौ भविष्यतीत्यादायेवेदस्थानेन तु भवितेत्यादावित्यादिय
हणस्य चारितार्थत्वं न ज्ञापकत्वसम्भव इति तन्न, “सुधापिनेन चन्द्रसि” इति निर्दे
शेन तादृशार्थोपसम्भवात् । न चेकारणकारदेशे कृते चकाररूपवत्परत्वेन निर्देशोरसिद्धिरिति
वाच्यम् ? “अचः परस्मिन्” इति स्थानिवद्भावेन सत्वासम्भवात्, “परोक्षे लिट्” इति सूत्रे
माधनेपु परोक्षेऽप्यित्यर्थकल्पने यदा चत्प्राधान्यतण्डुलोदकं वृष्टद्वयन्तत्र भवितव्यमिति भाष्य-
प्रयोगे इडनापत्तेः ।

यत्तु विशेषणविशेष्ययोरुभयोः सप्तम्यन्तत्व एव चेत्तदादिविधिस्तदा “द्विगोर्लुङ्गनरत्ये”
इति सूत्रभाष्ये पञ्चमगुरुन्त्यमित्यादौ लुक्परिहारायाजादिपहणं कर्तव्यमिति धात्तिककृतोक्तं
तस्य स्य इनाथम् “गोत्रेऽलुगचि” इति सूत्राद्बोत्वपरहृन्पायादेरितिवाक्यभेदेन व्याख्ययताम्,
तेन कत्रविदमजादरपि लुक् द्विप इत्यत्र यतो यथेति चोक्तं तदेतद्विरुद्धमिति तदपि न, तस्य
भाष्यप्रत्ययस्याप्यचरदमम्यद्वे यद्वाजाशेतिममुदितन्तन्न काष्ठांश्चिन्त्यादिपहणुत्पद्येमित्यत्र
तात्पर्यात् । न चेवमपि “हुमश्च्यो हेवि” इति सूत्रे भाष्ये कदिहि रूपिहीत्यत्र सञ्ज्ञानात्
परत्वात् धित् प्रान्तोत्तरादाह्वय “यसिमसोहलि ख” इत्यनो हलोत्यनुवर्त्तं हलादेः हेरिति
व्याख्यानान्न दोषः परिहृतः तत्र विशेष्यस्य सप्तम्यन्तत्वाभावेन तदादिररत्येन व्याख्यानं
विरुध्यत इति वाच्यम्, निर्दिश्यमानररिमापयैव दोषाभावे सिद्धे हल्पद्वयानुवृत्तिपरभा-
ष्यस्यैकदेशमुक्तिरादिति दिक् ॥ ३३ ॥

द्वन्द्वप्रहण इति परिभाषया यथाऽतिदेशेन गतिकारकविशिष्टस्य कर्त्तव्यं भवति तथा द्वन्द्व-
विषयेऽपि अतिदेशमाह—सर्वो द्वन्द्वः इत्यादि* । सर्वत्र इत्यत्र कारस्त्वार्थेकतया द्वन्द्वश्च प्रागो-

तन्वप्रकाशिका ।

समुदायस्य इत्यर्थेन नव्यमते परमद्विडनावित्वादी समुदायस्यो न समः परे परत्वाभावात् ।
प्राचीनमतेऽपि समन्तस्य पदत्वाभावात् न दोषः । “मिनातिर्मानोति” इत्यत्र लक्ष्मणशब्दात् इत्ये
नृत्वात्तादावित्यर्थः । इत्येवमपि परे इत्यर्थो वा । जल्पेत्पेलाजोपाब्धामरहरादेवि भूतपु-
थंगत्पत्रधायनेन गत्परत्ये बोधयम् । “आतो लोप इति च” इत्यप्रार्थधातुकावयवायोः द्विदिशोः
पर्यायित्यर्थेन निर्वाहः । एवं सर्वत्र । अत एव एक इत्यादौ तादीचेत्यादी आदिपदार्थं परि-
तार्थम्, इति वदन्ति ।

यत्पुनर्यु सम्भवति सामानाधिकरत्ये द्वैयधिकरत्यस्यान्यथाव्यवहारपरिभाषाकल्पनमेव
न्याय्यम् ॥ ३३ ॥

अतिदेशमाहिति । मन्मद्वन्द्वप्रत्ययिभाष्यः । *सर्वो द्वन्द्व इति* । ननु समुदायेऽप्यस्य
नव्यमप्या । भाष्येन द्वन्द्वप्रयोगद्वन्द्वः, अनारोपे समादातः इति विपक्षार्थोक्तस्यद्वन्द्वस्य ।

“द्वन्द्वश्च प्राणी” (२-४-२) इत्यादिप्रकरणविषयः सर्वो द्वन्द्व इत्यर्थः ।
 “चाथं द्वन्द्वः” (२-२-२९) इति सूत्रेण समाहारेतेरेतरयोगयोरविशेषेण
 द्वन्द्वविधानात् न्यायसिद्धयेयम् । “तिष्यपुनर्व्यस्वोः” (१-२-६३) इति
 सूत्रस्थं बहुवचनस्येतिप्रहणमस्यां ज्ञापकम् । तद्वीदं तिष्यपुनर्व्यस्वित्यत्र
 तद्व्यावृत्त्यर्थम् । नचैवमप्यत्र “जातिरप्राणिनाम्” (२-४-६) इति नित्यै-
 कवद्भावेन बहुवचनभावादिदं सूत्रं व्यर्थमिति वाच्यम् ? तद्वैकलिपकत्व-
 स्यापि अनेन ज्ञापनात् । नचैते प्राणिन इति वाच्यम्, ‘आपोमयः प्राण’

भैरवी

त्यादिप्रकरणविषयेऽपि वैकलिपकत्वं प्राप्नोतीत्यत आह—*द्वन्द्वश्चेति* । सामर्थ्यात्तस्य
 प्रकरणस्य न वैकलिपकत्वम् । एवञ्च सर्वपदं परिभाषाघटकम् “चाथं द्वन्द्व” इति सूत्रोदाहर-
 णस्य बोधकं न तु लक्षणस्येति फलितम् । अस्याः परिभाषाया न्यायसिद्धयेऽपि दाढांय
 लिङ्गमप्याह—*तिष्येत्यादिना* । ज्ञापकमित्यस्यापीति शेषः । बहुवचनप्रहणस्य ज्ञापक-
 त्वमुपनादयति—*तद्वीत्यादिना* । पुनर्वसुशब्दस्य ताराद्वयबोधकतया वाच्यार्थस्य बहु-
 त्वस्य व्यायत्त्यांप्रसिद्धया बहुवचनप्रहणं व्यर्थमिति तदेनां परिभाषां ज्ञापयति । एतत्सत्त्वे
 एवनेयंवेदं तिष्यपुनर्व्यस्वित्यस्य सिद्धिरिति भावः । *एवम्* । “चाथं द्वन्द्व” इत्यस्य वैकलिप-
 कत्वे । इदमित्युपादानेन “तिष्यपुर्वसु” इति समाहारद्वन्द्वे चतुसकं । तथा च “जातिरप्राणि-
 नाम्” इति सूत्रस्य विषयतास्तोतिशङ्काभिप्रायः । *सूत्रं व्यर्थमिति* । अस्योद्देश्याप्रसिद्धे-
 रिति शेषः । तद्वैकलिपकत्वेति* । अस्यात्र लक्ष्य इति शेषः । न तु सामान्यतो वैकलिपक-
 र्त्वेमेव तस्य, “चाथं द्वन्द्व” इत्यनेनैव सिद्ध्याऽस्य सूत्रस्य वैयर्थ्यमेव स्यात् ।

यद्वा यत्र व्यक्तं प्राधान्यविवक्षा तत्रेदन्न प्रवर्तते, यत्र तु जाते प्राधान्यविवक्षा तत्र तु
 प्रवर्तते इत्येवंरीत्या वैकलिपकत्वमित्यर्थः कार्यः । अत एव उपक्रमोक्तं घटपदं घटपटावित्ये-
 तद्व्युपपद्यते व्यक्तंस्तत्र प्राधान्यस्याश्रयणात् । एवमेव तिष्यपुनर्वसुशब्दयोर्द्वन्द्वे व्यक्ति-
 प्राधान्यविवक्षायां पूर्वोक्तरीत्या बहुवचने प्राप्ते द्विवचनविधानं सङ्गच्छते । *प्राणिन इति* ।
 देवत्वादेवां प्राणित्वमित्यादायः । *आपोमय इति* । अत्रापसुनादादाप्लृधातुप्रकृतिकाऽ-
 मुन्प्रत्ययान्ताज्जलपर्यावात् प्राञ्चुर्यं “तत्प्रकृतवचने मयद्” इति सूत्रेणात्मय इति वचन-
 तत्त्वप्रकाशिका ।

सिद्धौ व्यर्थमपरिभाषेतिचेन्न सर्वनामसंज्ञकत्वेनाभिमतशब्देषु विवक्षाद्वयसत्त्वेऽपि इतरत्र
 तत्सत्त्वे मानाभावेनोक्तरूपद्वयानापत्तेः । अत एव लोके वृक्षाः वनमिति व्यवस्थया प्रयोगः,
 नतु वनानि वृक्ष इति । सर्वनामस्थले तु सर्वो लोकः सर्वे लोका इति द्विविधप्रयोगदर्शनादुभ-
 यविवक्षापि भवति ।

तथाच—कश्चिद्भूतावयवभेदकममुदायबोधकः यथा वृक्षशब्दः, कश्चिद्भूतावयवभेदकस-
 मुदायबोधकः यथा वनशब्दः, कश्चिद्भूतवयवविधबोधकः यथा सर्वादयः । तत्र द्वन्द्वस्योभयविध-
 बोधकाभावात्परिभाषारम्भ इति तात्पर्यम् ।

न च “चाथं द्वन्द्व” इत्यनेन समाहारेतेरेतरयोरविशेषेण द्वन्द्वविधानादेव विभाषवैकवद्भावे
 सिद्धे किमर्थोऽयमारम्भ इतिवाच्यम् ? “द्वन्द्वश्च प्राणितूर्य” इत्यनेन प्राण्यङ्गादीनामेव समा-
 हारो नेतरेपामिति प्राप्तविपरीतनिवमव्यावृत्त्या परिभाषाया आवश्यकत्वात् । *व्यायर्त्या-
 ऽप्रसिद्धेति* । विपरीतनियमनैकवद्भावाप्रवृत्तेः । *ज्ञापयति* । विपरीतनियमभावकल्पन-
 येतिशेषः । *व्यक्तिप्राधान्यविवक्षायाम्पूर्वोक्तरीत्येति* । “फलगुनीप्रोष्टपदानाम्” इत्यतो
 नक्षत्रप्रहणानुवृत्तिसम्भवे पुनर्नक्षत्रप्रहणेन व्यक्तिप्राधान्य एवैतत्प्रवृत्तेः । एतेनैतद्वैकलिपकत्व-

इति श्रुतेरङ्घ्रिनि ग्लायमानप्राणानामेव प्राणित्वात् । स्पष्टं चेदं "तिप्यपु-
नर्यस्योः" (१-२-६३) इति सूत्रे भाष्ये । अत एव "द्वन्द्वश्च प्राणी"
(२-४-२) इत्यादेः प्राण्यङ्गादीनामेव समाहार इति त्रिपरीतनियमो न ॥३४॥

सर्वे विधयश्छन्दासि विकल्प्यन्ते ॥ ३५ ॥

"व्यत्ययो बहुलम्" (३-१-८५) इति सूत्रे भाष्ये बहुलमितियोगवि-
भागेन "वष्टीयुक्तश्छन्दसि" (१-४-६) इति सूत्रे वेति योगविभागेन चैषा
साधिता । तेन प्रतीपमन्य ऊर्मिर्युध्यतीत्यादि सिद्धम् । युध्यत इति प्राप्नोति ॥३५॥
ननु "त्तियः" (८-२-४६) इत्यादावियङ्ग्यमत आह—

प्रकृतिवदनुकरणं भवति ॥ ३६ ॥

भेदात् ।

यद् आप मयमिदम् सर्वमापो मूर्तिः शरीरिणामिति यथा । *भाष्ये* । बहुवचनग्रहणस्य
प्रयोजनरूपनरभाष्ये ।

नन्वेपां प्राणित्वमस्तु "जातिरप्राणिनाम्" इत्यस्य च वैकल्पिकत्वं मास्तु "द्वन्द्वश्च प्राणि"
इत्यादिसूत्रविषये समाहारः प्राण्यङ्गादीनामेवेतिनियमोऽस्त्विति तिप्यपुनर्यमुशब्दयोरितरे-
तरयोग एव द्वन्द्व इति बहुवचनस्यैव सत्त्वाद्बहुवचन ग्रहणमनर्थकमत आह—*अत एवेति* ।
बहुवचनग्रहणादेव पूर्वोक्तप्रकारादेव बहुवचनग्रहणस्य वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति प्राण्यङ्गादीनां समा-
हार एवेत्येव नियमो वाच्यमनया चेतराणामुक्तरीत्या प्राणित्वाभावात्तेषां समाहारद्वन्द्वो
भविष्यत्येव । एवञ्च नित्यैकवचने बहुवचनाभावाद्बहुवचनग्रहणं व्यर्थमेवेति जातिरप्राणिनाम्
मित्यस्योक्तरीत्या वैकल्पिकत्वं स्वीकार्यमिति भावः । "जातिरप्राणिनाम्" इत्यस्य नित्यस्यै
"तन्वादित" इति सूत्रभाष्ये 'क्षीरोदके सम्पृक्त' इति प्रयोगे द्विवचनाभिद्धिरपि न्यादिति
द्रष्टव्यम् ॥ ३४ ॥

विकल्पस्य प्रकान्तत्वादाह—*सर्वे विधय इति* । अस्यार्थाव्ययिरिति शेषः । विकल्पन्त
इति पाठ्यमु सुगमः । एतल्लामोपायमाह—*इत्यस्ये इति* । *येतियोगविभागेनेति* ।
एवज्ञानेन योगविभागेन सर्वेष्टमिद्वी छन्दसि विकल्पविधायकं सर्ववचनं व्यर्थमिति धरति
तम् । *नेन* । छन्दसि सर्वविधोनां वैकल्पिकत्वेन ॥ ३५ ॥

एकवचनस्य प्राक् प्रकृतानुक्रमेणातिदेशान्तरस्यापि, स्मृतौ तस्यापि निरूपणमु-
चिनमिति तद्विरुद्धविपुलमतारपति—*नन्विति* । कथमिति* । सूत्रचतस्रश्चाद्यव्ययव्यतिशक्तौ
तत्त्वप्रकाशिका ।

जापतेऽपि बहुवचनस्य चारिताध्यात्मपरिभाषाज्ञापकत्वात्सम्भव इति वदन्तः प्रत्युक्ताः, जाति
प्रधान्ये प्रवर्तमानस्य "जातिरप्राणिनाम्" इत्यस्यात्र विषयाभावेन व्यभिचाराधान्ये पूर्व-
द्रष्टव्यत्वादेव सत्येन तद्व्यत्ययस्य मौष्ट्यात् ॥ ३४ ॥

*द्विष्य इति । ननु इत्यान्तानुकरणे विभेदायामिवशानुसरतिः, परत्वाद्गुणेन वाधात् ।
दीर्घान्तानुकरणे "द्विष्यो दीर्घान्" इत्यत्र दीर्घग्रहणे व्यर्थमिति चेन्न असर्वातिपुंदामेनाति
द्विष्यानुवचानाश्रयस्यैव फिप्रस्योकारेण गुणाप्रतिः । वानवाऽन्तान्नीयस्यादि गुणाभावस्याति
देशेनादादाद्य । अत एव "द्विष्यो दीर्घान्" इति दीर्घग्रहणं सङ्गच्छते ।

द्विष्यु दीर्घान्तस्यैवानुकरणे दीर्घग्रहणं तात्पर्यवाहकमित्याहुः ।

यच्च अयमोतिरपुंदामेव सादृश्यपरिभाषया वा अपेयोमोपदेशान्तस्य स्पष्टपठका-
धात्वेनान्तस्य सादृश्ये वा मेनाविधानान्न निर्दोषात्प्रतिरिति तत्र "विभाषा द्वेः" इति
निदेशान्तात्प्रापतेः । कुपेतिव्यत्ययिद्वयापत्तेः ।

क्षिय इतीयङ्निर्देशोऽस्या ज्ञापकः । तत्रैव प्रातिपदिकत्वनिबन्धनविभक्तिकरणादनित्या चेयमिति "क्षियो दीर्घात्" (८-१-३६) इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥ ३६ ॥

ननु रामादित्यादौ वृद्धौ कृतायां कार्यकालपक्षे कथं पदत्वमुभयत्र भवती ।

हि क्षिधात्वनुकरणं तु क्षिधातुरेवेति भावः । *निर्देशः* । सौत्रनिर्देशः ।

ननु यद्यतिदेशेन धातुत्वन्तर्हि धातुपभ्युदासात् प्रातिपदिकत्वामात्रेण विभक्तिरेव न स्यादत्र आह—*तत्रैवेति ॥ ३६ ॥

अतिदेशप्रमत्तादतिदेशान्तरमपि वक्तुमाह—*नन्विति* । *कार्यकालपक्ष इति* । रामं स्मरतीतिप्रयोगे नियातप्रवृत्तिसमये पदत्वज्ञानमपेक्षिततन्त्रं न सम्भवति प्रकृत्यवयवप्रत्यययोः स्थाने जातस्यादेशस्यैकस्य उभयस्वरूपस्य निरुपगममम्भवात् । यो हि द्वयोः पक्षो निर्दिष्टयोः स्थाने जातः सोऽन्यतरव्यपदेशं लभते इति न्यायेनायं यत्रि प्रकृत्यवयवप्रत्ययस्य पदत्वाभावः, यदि सुबित्तिव्यपदेशभाक् तदा पूर्वभागे यस्माद्विहितत्वत्वाभावात् इति समुदायस्य पदत्वं कथमिति भावः । अत्र कार्यकालपक्ष इत्युपलक्षणम्, यथोद्देशपक्षेऽपि पूर्वकालप्रवृत्तस्य पदत्वस्यैकादेशे कृते रामादित्यादौ समुदायस्यान्यत्वाद्वाभावात् । एकदेशेन विकृतमिति भावत्त्वान्तेन तृतीयान्तस्य समास एकदेशस्य विकारप्रतियोगिनोऽपि करणत्वविवक्षया तृतीयेति तत्र "अशंभाद्यच्" इति केचित् ।

तत्त्वप्रकाशिका ।

वस्तुतस्तु दीर्घस्यैवानुकरणम्, "क्षियो दीर्घात्" इत्यत्रत्यदीर्घग्रहणन्तु प्रातिपदोक्तक्षीप्धातोः व्यावृत्त्यर्थमिति बोध्यम् ॥ ३६ ॥

पूर्वकालप्रवृत्तस्येति । नित्यमपि एकादेशं वाधित्वा फलानभिसन्धाननापरनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गत्वादिति भावः । *समुदायस्यान्यत्वाद्वाभावादिति* । इदं न युक्तम्, आनुमानिकस्थानिवद्भावेन पदत्वस्य सुलभत्वात् । कार्यकाले तु नानुमानिकस्थानिवद्भावः यस्माद्विहितत्वत्वादित्यस्याशास्त्रीयत्वात् ।

ननु आकडारीयभेदसंज्ञाम् यथोद्देशपक्षस्यैव मिद्वान्तितत्वेनैकतरपक्षेणैष्टसिद्धौ पक्षान्तरेणतदुद्भावनस्यानुचितत्वेन च कार्यकालपक्ष इत्ययमद्भुतम् । इण्धातौ उभयत्र आश्रयणेत्यस्यानाश्रयणादुभयत्र आश्रयण इत्यप्यसंज्ञतमिति चेन्न प्राचीनमनेनैतदुपग्रन्थप्रवृत्तेः । भमाहचयैण पदपरस्य "स्वादिषु" इतिविहितपदपरत्वात् । यदा "कार्यं तदा संज्ञा, स्वदेशतयागश्च" इत्यंशद्वयवतः कार्यकालपक्षस्य स्वदेशतयागांश एव पूर्वग्रन्थस्यैवकारेण व्यावर्तनात् । पक्षद्वयेनापि दोषाभावसम्भवस्याभिप्रेतत्वात् ।

वस्तुतस्तु रामादित्युपलक्षणम् चकार सुपुपुतुरित्यस्य । अत्र हि द्विरुक्तस्याभ्याससंज्ञायाम् "उरत्" इत्यत्ये सम्प्रसारणे च कृते "हलादिः दोष" इत्यस्य पूर्वभागे द्विरुक्तपूर्वभागत्वाभावेनान्यासत्वाभावादप्रवृत्त्यापत्तिः । स्थानिवद्भावेन तु नाभ्यासत्वस्य निर्वाहः प्रकारादेरभ्यासत्वाभावात् । "सर्वे सर्ववशादेशाः" इति न्यायेनापि नातिदेशः तस्यार्थवद्विषयकत्वेनात्राभ्यासस्यानर्थकत्वात् । न चार्थविकारोणाधार्थिक्येन वा न्यायाप्रवृत्त्या कथमभ्यासत्वमिति वाच्यम् ? स्वीयविविधेयताश्रयावधिपूर्वत्वं स्वीयोद्देश्यविविधेयोभयमात्रारब्धसमुदायवच्छब्दोभयसम्बन्धेन द्वित्वशास्त्रविशिष्टोऽभ्याससंज्ञको भवतीत्यर्थं "पूर्वोऽभ्यास" इत्यस्य प्रवृत्तौ "कृहु" इति समुदायनिष्ठस्य स्वीयोद्देश्यविविधेयोभयमात्रारब्धसमुदायत्वस्य "कहु" इत्यत्र न्यायेनातिदेशात् । द्वितीयसम्बन्धाद्गुणानेत्यत्रोणुं इत्यस्य नाभ्यासत्वमिति बोध्यम् ।

यत्तु देवदत्तपत्रे, प्रहिणोति, प्रराम्यां कुलाभ्यामित्यादि फलम् "पत्र इ" इत्यत्रत्यति-

आश्रयणोऽन्तादिवत्वाभावाद्यस्माद्धिहितस्तदादितदन्तत्वाभावादत आह—
एकदेशविकृतमनन्यवत् ॥ ३७ ॥

अनन्यवदित्यस्यान्यवन्नेत्यर्थः । तत्रान्यसादृश्यनिषेधेऽन्यत्वाभावः
सुतराम् । अत एव तादृशादर्थयोश्च । अन्यथा शक्ततावच्छेदकानुपूर्व्यज्ञा-
नात्ततो योधो न स्यात् । एवं च रामिति मान्तस्य यस्माद्धिहितस्तत्रम्
शौ इत्यस्य परादिवत्त्वेन सुष्वमिति तदादितदन्तत्वमार्थसमाजप्रसनम् ।
छिन्नपुच्छे गुणि श्वस्वव्यवहारवन्मान्ते तत्त्वं लोकन्यायसिद्धम् । अत एव
“प्राग्दीव्यतः” (४-१-२३) इति सूत्रे भाष्ये दीव्यतिशब्दैकदेशदीव्यच्छब्दा-
भैषी ।

यस्तुतस्यैकदेशो विकृतो यस्येति बहुधीद्विरित्युचितम् । पूर्वनिपातप्रकरणस्यानित्य-
त्वन्तु प्रागुक्तम् सामान्ये नर्तकम् । अत्र ननाऽन्यशब्दस्य समानेऽन्यभिन्नाप्रसिद्ध्या वाक्या-
यांप्रविद्धिरत आह—*अनन्यवदित्यस्येति* । न चैवमपि अन्यत्वस्य केवलान्वयितयाऽन्य-
सादृश्याऽप्रसिद्ध्याऽप्रसिद्धितादवस्थमिति वाच्यम् । तत्कार्यंविधौ यद्यद्मांविच्छिन्नस्या-
पेक्षा तत्तद्मांविच्छिन्नभेदवत्परमत्रानन्यपदमिति ततो यतिप्रत्यये सति तादृशभेदवत्सादृश्य-
न्नेत्यर्थान् ।

नन्येवमन्यसादृश्यनिषेधेऽपि अन्यत्वनिषेधालाभेन रामादित्यादौ पूर्वोक्तदोषोऽस्त्येरे-
त्यत आह—*तत्रेति* । *तत्र* । एकदेशविकृते । *अन्यत्वाभावः* । अन्यत्वनिषेधः ।
अत एव । अन्यत्वनिषेधादेव । *तादृशात्* । विकृतात् । *अन्यपरः* । अन्यत्वनिषेधा-
भावे । परिभाषायौ मानमाह—*छिन्नपुच्छ इत्यादिना* । यत्र भूयोऽव्यवधानान्तत्र जाते-
रभिच्यक्तिरितिलोकन्यायेन तत्र तत्र स स धर्मः परिकल्प्यः । लोकन्यायसिद्धस्यापि अत्र
साधे साध्यणे मानमाह—*अत एवेति* । लोकन्यायसिद्धस्याप्यवधानस्याङ्गीकारादेव ।

तन्त्रप्रकाशिका ।

एतत्स्वरूप “पचे” इत्यत्रारोपेणाद्ये निरातः “दिनो” इत्यत्र दिनुगर्भस्वारोपेण द्वितीये “हि-
नुमिना” इति ण्ये, “रि” इत्यत्र रेदादृश्वारोपेण तृतीये “रायो हलि” इत्यात्वे सिध्यति इति
तत्र स्थानिवद्भावेन मतार्थत्वात् । एतेन “पचे” इत्यत्र स्थानिवद्भावेऽपि प्रदिप्नोतीत्यत्र न
तेन निरातः, ओ शोरे उबुण्याऽपि दिनुगर्भस्वाराभात्, “सर्वे सर्वपशुदेवाः” इत्यन्वार्थप्रदि-
यक्त्याम् स्थानिति सति यत्तत्र तद्देशेऽपीत्यर्थेन “अथः परस्मिन्” इत्यनेनापि न, स्था-
पनियमसत आदेशेऽप्यभावात् इत्यस्मान् । निगालयत इत्यस्य विकल्पे तादृशनिषेधस्या-
भावात् । अन्यथा स्थान्याधित्वात् शिष्योपीशरे स्वस्वस्य स्यात् ।

इत्युचितमिति । इदं व्युत्पत्तिद्वये न युक्तम् मान्यकारान्तरामशाब्दोक्तिरौकदेश-
वितृत्वागम्भावात् । एतन्पक्षेऽपि विद्वान् यत्रेति बहुधीद्विषोऽप्यः ।

तथाप्य—स्वावपरिष्कारादिभिर्देव्यस्त्यतीति परिभाषार्थः । स्वावच्छेदत्र स्वच्छेदमात्रो-
द्देश्यकरिक्तगतस्य उभयमध्यन्तेन स्वविशिष्टाद्यदित्यत्र स्वावच्छेदोद्देश्यकरिक्तगतस्य
स्वच्छेदोद्देश्यकरिक्तगतस्य उभयमध्यन्तेन स्वविशिष्टे प्रियममध्यन्तेन स्वविशिष्टे स्वस्त्यतीति निष्पद्यो-
त्तेः । तेन न निरातस्ये चरान्तद्वयपक्षिः । नारादेति समुदायस्य ज्ञानशब्दस्यापक्षिः ।
नानावच्छेदकेति । शर्त्तं पदम् शर्त्तं तावच्छेदिका याऽऽनुपूर्वी, तद्विनिष्टमेव शर्त्तार्थयोश्च
विश्वानवच्छेदे तु शब्दच्छेदिशब्दोद्देश्यपक्षेऽप्यभावात्तादृश्यापेक्षो न स्यादित्यर्थः ।

आर्थसमाजिति । अर्थानामप्यर्थः, यथा रामो रामः समुदायस्येन यन्तम् गमितम्,

नुकरणमिदमित्युक्त्वा किमर्थं विकृतनिर्देश एतदेव ज्ञापयत्याचार्यो भवत्ये-
षा परिभाषैकदेशविकृतमनन्यचदित्युक्तम् । एतेनायं, न्यायः शास्त्रीयका-
र्यं एव शास्त्रीयविकारे एवेत्यपास्तम् । विकृतावयवनिबन्धनकार्यं तु
नायं, छिन्नपुच्छे शुनि पुच्छवत्त्वव्यवहारवद्विकृतावयवव्यवहारस्य दुरुपपा-
दत्वात् । एवमक्तपरिमाणग्रहणेऽपि नायम्, उक्तयुक्तेः । एतत् "येन विधिः"
भैरवी ।

विकृतनिर्देशः । इकाराभावरूपो यो विकारस्तद्विशिष्टनिर्देशः, अत्र विकारो न शास्त्रीयः
किन्तु इच्छानुच्चारणमेव । यत्र शास्त्रीयो विकारस्तत्रैवैषा परिभाषा प्रवर्तते इति नाग्रहः ।
किञ्च शास्त्रीयविकारेऽपि, परिभाषाया लोकन्यायसिद्धत्वात् । अत एव रामावित्यादौ वृद्धेः
शास्त्रबोधयत्वेऽपि अकारनिवृत्तेराधिक्येनाशास्त्रीयत्वेऽपि परिभाषाप्रवृत्तिः । अन्यत्वस्य
निर्देशे शक्ततावच्छेदिका याऽऽनुपूर्वा तदभेदप्रतीतिरपि अर्थबोधजनकनिवामिकास्तीति
तस्मादर्थबोधः । *एतेन* । अस्य न्यायस्य लोकसिद्धत्वेन ।

ननु कार्यकालपक्षमुपक्रम्यैतत्परिभाषावतरणमयुक्तमाकडाराधिकारस्य संज्ञाविषये यथो-
द्देशपक्षस्यैवाश्रयणादिनि चेन्न, यत्र तदधिकारस्य संज्ञाद्वयप्रसक्तिस्तत्रैव यथोद्देशत्वस्याश्रय-
णात् । तथाचोक्तं प्राक् "आकडाराधिकारस्य भेदसंज्ञाविषयेत्विति" यत्र तु न द्वयोः प्रसक्ति-
स्तत्र कार्यकालत्वमपि । अत एव "अन्तादिवच्च" इति सूत्रे परादिवद्भावस्य वृक्षे तिष्ठती-
त्यादौ कार्यकालपक्षे निघातसिद्धिः फलमित्युक्तम् ।

ननु व्यवस्थितयोः कार्यकालपक्षयथोद्देशपक्षयोर्मध्ये यथा प्रगृह्यसंज्ञाविषये यथोद्देशपक्ष-
संज्ञाङ्गीक्रियते । अन्यथा "अणोऽप्रगृह्यस्य" इत्येतदेकवाक्यतापन्नस्य "इदुदेत्" इति सूत्रस्य
प्लुनदृष्ट्याऽसिद्धत्वात् । प्लुते कृते 'आगच्छतमग्री' इत्यादौ त्रिमात्रत्वादी कारस्य प्रगृह्याभा-
वेऽनुनासिकापसिर्गयोद्देशपक्षाश्रयणे तु प्लुतस्यैव प्रगृह्यसंज्ञाविधायकशाब्ददृष्ट्याऽसिद्धत्वेनादौ
प्रगृह्यत्वे भवति । न च तस्य स्थाने प्लुतादेशे तन्निवृत्तिरिति वाच्यम्, त्रिमात्रेऽपि प्लुतेऽ-
सिद्धत्वेन त्रिमात्रबुद्ध्या पुनः प्रगृह्यत्वाङ्गीकारात् । तथा रामावित्यादौ यथोद्देशत्वाङ्गीकारेण
पदत्वस्य पूर्वप्रवृत्तस्य "सर्वे सर्वप्रज्ञादेशा" इति न्यायेन सिद्धौ "एकदेशविकृतमनन्यवत्" इति
पारिभाषानाश्रयणीयेति चेन्न, द्रव्यग्री अत्युग्रीत्यादावनडि कृते "बहुबोधैरुपस" इति डी-
प्रवृत्त्यर्थं परिभाषाङ्गीकारस्यावश्यकत्वात् । *विकृतावयवेति* । यथा मघवतः मघवतेत्यत्र
"मघवा बहुलम्" इति त्रादेशे कृते सम्प्रसारणमनेन न्यायेन, तत्रहि श्वादीनां सम्प्रसारणे
नकारान्तप्रहणमनकारान्तप्रतिषेधार्थमिति हि भाष्ये उक्तम् ।

उक्तार्थं मानमाह—*छिन्नपुच्छ इति* । विरोपान्तरमप्याह—*एवमकतेति* । परि-
च्छिन्नपरिमाणेति* । *परिमाणस्यप्रत्युप्यं, न्यपेत्परिमाणस्यप्रत्युप्यं* । न्यपेत्परिमाणस्यप्रत्युप्यं* ।
धिके न्युने वा न प्रवृत्तिरिति लोके दृश्यते तद्वत् । अत एवाऽराजकीयमित्यत्र "राज्ञः क्व"
तत्त्वप्रकाशिका ।

अर्थ सम्बन्धिसमुदायान्तवृत्तमित्यर्थः । *किमर्थमिति* । न च लाघवात्तान्तस्यैवावधित्वे
नैवैवेदमनुकरणं न विशिष्टस्येति वाच्यम् ? "अत इह" इत्यत्राणिनोः पर्यायेणविधानव्या-
वृत्त्यर्थमथानामेवावधिमत्वस्येष्टत्वेनावधवध्यवधिमतोऽस्वाजातयमितिनियमार्थस्यैवावधि-
त्वस्येष्टत्वात्तान्तस्य निरर्थकत्वेन तत्त्वासम्भवात् । एवञ्चैकदेशविकृतोऽप्यर्थबोधः ।
अन्यथाऽनेन न्यायेन शब्दस्वरूपाभेदप्रतिपादनेऽप्युक्तरीत्या ऽर्थबोधत्वेनार्थस्वावधित्वं न
स्यादिति भावः । *ज्ञापयतीति* । बोधयतीत्यर्थः । स्वांशे चारितार्थासम्भवात् ।

नन्वेवं कतरदित्यत्र विकृतावयवद्वयत्वप्रयुक्तमपि कार्यं स्यादत आह—*विकृतावय-
वेति* । *अक्तपरिमाणेति* । संख्यात्वपरिमाणत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नप्रकारताकयुद्धिनिष्ठप्र

(१-१-७२) इत्यत्र भाष्यकैयटयोर्ध्वनितम् । यत्र स्वर्द्धं तदधिकं वा विकृतं तत्र जातिव्यञ्जकभूयोऽवयवदर्शनाभावेन तत्राप्रातीती कार्यसिद्धयर्थं विकृतानलरूपावयवत्वप्रतीत्यर्थं च स्थानिवत्सूत्रम् । क्वचित्तु लक्ष्यानु रोधान्यायानाश्रयणम् । तेनाभीयादित्यादिसिद्धिः । स्पष्टं च क्वचिन्न्य भैरवी ।

इति छप्रत्यये नकारस्य ककारादेशे च कृने “अल्लोपो ऽनः” इति न । एवञ्च विशिष्टानु पूर्वा-काणां शब्दानां साक्षात् संज्ञाद्वारा वा यत्राख्यणन्तत्रैव न प्रवर्त्तत इति, संज्ञाद्वारा परम्परा-श्रयणाद्भीयादित्यादौ “एतेलिङि” इति न प्रवर्त्तते । तदेतद् वक्ष्यति “क्वचित्तु लक्ष्या-नुरोधादिति” । *एतव* । पूर्वोक्तमर्थजातम् । *ध्वनितमिति* । तत्र छकपरिमाणानामर्थानां वाचका ये शब्दास्ते न न्यूने न वाधिके इत्यस्य न्यायस्य सङ्ख्याशब्दपरिमाणशब्दयोः प्रवृत्तिरुक्ता, तत्रार्थशब्दस्य वाच्यपरस्य संज्ञापरस्य च कथनं ध्वनितमित्यर्थः । एवञ्च “स्वरू-पम्” इति सूत्रेऽपि । प्रकृते एकदेशविकृतन्यायेनैव निर्वाहोऽवयवादेशस्थले स्थानिवत्सूत्रस्य न प्रयोजनं किन्तु यत्र समुदायादेशस्तत्रैवेति कश्चिद्वाह तदुक्तिं खण्डयति—*यत्र स्वर्द्ध-मिति । यथा यत्प्रस्तौतीत्यत्र “तिङि चोद्गात्तप्रति” इति प्रशब्दस्य निघातः प्रशब्दस्य गति-त्वं सति स्यात् । तच्च प्रकृतेधांतुत्वसाध्यन्तच्च नैकदेशविकृतन्यायेनेति तदर्थमपि सूत्राभ्य आवश्यकः ।

एवञ्च तत्र “सर्वे सर्वपदादेशाः” इति न्यायेन स्त्वित्यस्य स्तौशब्दादेशकल्पनया स्थानि-चक्षानेन धातुत्वस्य प्रशब्दस्य कार्यकालवक्षे गतित्वं भवति । *नर्धिकर्ममिति* । यथा “प्रतीरम्” इत्यत्र पूर्ववत् प्रशब्दस्य गतित्वे सति “गतिरनन्तर” इति प्रकृतिस्वरसिद्धिर्भवति ।

यदि सर्वशब्देन विकृतन्याय आधीयते तदा बहुधीवानमाच्छे स्त्रीत्यर्थं णिचि ट्ठिणोपे तदन्तात्किमपि णिलोपे वा तस्यापि तेन न्यायेनाद्यन्तयद्बुधीहिप्रहणेन प्रहणं स्यात् । तथाच तस्मात् दास्यतात् । *कार्यमिन्द्रियमिति* । राजेत्यादौ सुलोपेऽपि स्थानियत्त्वेन पदत्व-सिद्धिः समुदायादेशस्थाने यथा भवति, तथा धियौ कतरत् इत्यादौ यस्माद् विहितस्तत्त्व-प्रतीतिरपि स्थानियत्त्वस्यार्थः । *अभीयादिन्यादिमिदिरिति* । अत्रोपमगंतव्यस्यात्कप-तत्त्वप्रकाशिका—

तिश्रयतामिहसितप्रतिवन्धकतावच्छेदकविषयताश्रयशिशिष्टम् वै० स्पष्टित्व स्वयमनि-यतयान्तरमन्वयेन । दृष्टवचकस्यैकत्वप्रतिपत्तौभूतद्विषयधित्वत्वात् । जरास्वजातेः छि-ष्टप्रतिपत्तौ नूतवचपुन्यमनियतत्वात्परिच्छिन्नपरिमाणत्वम् । गुणोद्गमिन्यत्र दृशब्दे उद-कनाश्रयानिदेशान्न भाष्येन्यु पूर्वोक्तपदनिमित्तकापांतूर्वमन्तरङ्गाऽप्येकादेशो नेतिपरिमा-पया पूर्वमेव स्वरप्रतीतिरकेश्युक्तम् । न चैवं दीव्यतितत्त्वस्वाप्यनेनातिदेशाभावः, दीव्य-तिशब्दनिर्णयोपजनस्यैवदीव्योच्चेदितिनेष्टमिद्वेः ।

पुन्य चतुष्टयं जगत्यमनियते चतुष्टयं प्रतिधर्मिभिन्नत्वादिति तत्र जरास्वजातेः मम-निष्ठाभावेऽपि साधनान्यपि निष्ठधर्मस्य तथात्वात् । अत एव लक्षणे न जातिपदोपादानम् एतेन जातिपदित्यर्थेन कृत्वा रोमातोपपादानाय ध्यायकाचारप्रतिषेधित्वात्पर्यन्ती स्तिष्ठन्त-स्तेऽपाम्नाः ।

क्वचित्तु “उदके क्वचि” इति न्यूनस्य भाष्यसिद्धोपाय ममनियतधर्मस्यानेनानतिदेशः, अ-धर्मवार्धियत्तु न्यायस्यानियत्त्वात् इत्यत्राप्रवृत्तिः । अत एवाभीयादित्यत्र न ज-ह्वमिति पठति । *अभीयादिनि* । यद्यपि “अथः परस्मिन्” इति न्यायान्तेनैव भाग्यस्य पदवाचाप्युपायि परिशोभाशोनामुपलक्षणे बोध्यम् ।

याप्रवृत्तिः “प्रथमयोः पूर्वसवर्णः” (६-१-१०२) इत्यत्र कैयटेन दर्शिते-
त्यन्यत्र विस्तरः ॥ ३७ ॥

इति प्रथमम्प्रकरणम् ।

भैरवी ।

रिमाणनिष्ठतयाऽप्यन्याय “पुतेर्लिङि” इति विधीयमाने ह्रस्वे यद्यपि पूर्वोक्तीत्या न भवति,
तथापि पदत्वस्याक्तपरिमाणनिष्ठत्वाभावेन भान्ते जडत्वाभावसिद्धयर्थमिह लक्ष्यानुरोधा
श्रयणं कर्तव्यमिति बोध्यम् । उक्तार्थदाढ्याय दृष्टान्तमाह—*स्पष्टञ्चेति* । *कैयटेनेति* ।
तत्र वृक्षान्तिवत्र “प्रथमयोः” इति सूत्रं बाधित्वा पररूपं प्राप्नोति इति शङ्कायां “प्रथमयोः”
इति योगविभागं प्रदश्यं योगविभागेन पररूपस्य बाधे प्रदर्शिते यथा योगविभागेन
“प्रथमयोः” इति सूत्रम् “अतो गुणे ” इति पररूपे बाधते तथा “अमि पूर्व ”
इत्येतमपि बाधेतेति शङ्कायां भाष्ये ‘मध्येऽपवादाः पूर्वान् विधीन् बाधन्ते’ इत्यर्थं योगवि-
भागः पररूपे बाधिष्यते अमि पूर्वत्वत्र बाधिष्यते इति समाहितम् । ततो भाष्यकृतं चोक्तम्
यद्येतदस्ति मध्येऽपवादाः, पुरस्तादपवादा इति नार्थं पकेनापि योगविभागेन पुरस्तादपवादा
अनन्तरान्विधीन्याधन्ते, इत्येवं पररूपम् “अकः सवर्णो” दीर्घत्वं बाधिष्यते “प्रथमयोः पूर्वसव-
र्णः” दीर्घत्वत्र बाधिष्यते इति तत्र मध्येऽपवादा इतीति प्रतीकमुपादाय कैयटेनोक्तम् । न्यायश्चा-
यन्न तु वचनं यद्भवति यद्येतदस्तीति न हि वचनस्यासत्ता सम्भायना न्यायस्तु क्वचिन्
क्वचिदाधीयत इति युज्यते वक्तुमिति ॥ ३७ ॥

इति प्रथमम्प्रकरणम् ।

तत्त्वप्रकाशिका ।

केचित्तु एतन्न्यायस्वीकारे यत्र यत्राक्तपरिमाणादौ दोषस्तत्र तत्र न्यायानाश्रयणेनैव
निर्वाहो लाघवादिति तत्र, अण्णन्ताच्छ्रायसशब्दाद् द्विवने श्रायसावित्यत्र वृद्धौ सान्तस्यो-
गित्थेनानेन न्यायेनाङ्गतया च प्राप्तस्य नुमः पूर्वसम्बन्धित्वेन “अचः परस्मिन्” इतिस्थ्या-
तिवत्त्वेन वारणपरभाष्यासङ्गतेः । अतः पदत्वे कर्तव्ये एतन्न्यायानाश्रयणमिति बोध्यम् ।
अन्यत्रेति । वस्तुतो व्यर्थेयं परिभाषा रामावित्यादौ यथोद्देशपक्षेण निर्वाहात् । आरेत्या-
दौ स्वीयविधेयताश्रयावधिकपूर्वत्व स्वीयोद्देश्यताश्रयसम्भिव्याहृतवर्णाघटितत्वोभयस-
म्बन्धेन द्वित्वशास्त्रविशिष्टोऽभ्याससंज्ञको भवतीत्यर्थकं “पूर्वोभ्यास” इत्यनेनाभ्यासत्त्वेनादो-
षपात् । ‘प्राग्दीव्यत’ इत्यत्र तु सौत्र इकारलोपः । अत इव स्थानिवत्सूत्रे भाष्ये आदेशग्रहणे-
नानुमानिकस्थान्यादेशभावेन पचत्विक्त्यादीनां पदत्वमद्गीकृत्य एतदर्थमेकदेशविकृतस्योपसं-
ख्यानमिति यद्योदितं तन्न वक्तव्यं भवतीत्युक्तं सङ्गच्छत इति दिक् ॥ ३७ ॥

इति प्रथमम्प्रकरणम् ।

अथद्वितीयम्प्रकरणम् ।

पूर्वपरानित्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं बलीयः ॥ ३८ ॥

पूर्वापरं बलवत् । विप्रतिषेधशास्त्रात्पूर्वस्य परं बाधकमिति यावत् ३= नन्वेवं 'भिन्धि' (भिन्तात्) इत्यत्र परत्वात् तातडा बाधितोऽकञ् (धिः) न भैरवी ।

अथवाधवीजप्रकरणम् ।

एवमेवाविवृत्तमनन्यवदित्यत्र प्रतिषेधार्थकस्य नञः सत्त्वान्निषेधेन भावांशस्य बाधो ह्ये इति तत्प्रसङ्गेनान्यप्रयुक्तबाधानामप्युपस्थितिरिति तन्निरूपयति—*पूर्वपरेत्यादिना* । सं- शाहकवाक्यमेतत् । पूर्वापेक्षया परस्य बलवत्त्वमात्रेण लक्ष्याणां सिद्धिर्न भवतीति फलिता- र्थमाह—*पूर्वस्येति* ॥ ३८ ॥

नन्वेवमिति । पूर्वस्य परशाब्देन विप्रतिषेधशास्त्रमप्याह बाधकत्वने । *अकञ् न स्यात्* । "तिष्ठश्च" इति विहितोऽकञ् न स्यादित्यर्थः । क्वचित्परत्वात्तातडा बाधितो धिर्न स्यादिति- पाठोऽस्ति सत्त्वयुक्तः धिर्न स्यादित्यस्य भिन्धीत्यत्र धीत्यस्य श्रवणञ् स्यादित्यत्र तात्प- र्यमिति धार्यन्तश्च न सम्भवति तातडो वैकल्पिकतया एतदभावे तच्छ्रवणस्य मिद्वेतिरिति तात्पर्यार्थविरोधात्, एवमानुस्यू पुनः प्रसङ्गविज्ञानन्यायेन समाधानमपि न युक्तम् "अचश्च" इति सूत्रस्य भाष्यविरोधात् । तत्र हि-भाष्ये प्रतक्ष्य प्रक्षेप्यत्र संयोगनिवृत्त्यर्थम् "ज्जकाल" इति सूत्रेऽङ्गप्रहणम्, अन्यथा "हत्वस्य पिति" इति तुक् स्यादित्युक्त्वा अच्यमुदायनि- वृत्त्यर्थेऽङ्गप्रहणम् । अन्यथा "छे च" इतितुको "दीर्घात्पदान्तराद्वा" इति वैकल्पिकतुका तित- उच्छ्रमिन्म्यत्राच्यमुदायस्य दीर्घसंज्ञायौ बाधः स्यादिति "ज्जकालोऽच्य" इतिसूत्रेऽङ्गप्रहणस्य प्रयोजनम् "अचश्च" इतिसूत्रे उक्तम् । तत्र कैपटः, दीर्घलक्षणे तुकि परत्वात् प्रवृत्ते सत्त्वति- न्यायाद्बन्धस्वात्क्षणः पुनः प्रवर्तते ।

नन्वेवं विषयविषये पुनः प्रसङ्गविज्ञानमस्ति नित्यविकल्पयोर्विरोधात् पूर्वेण परस्य बाधप्र- तत्त्वप्रकाशिका ।

अथ बाधवीजप्रकरणम् ।

प्रसमासं बाधवीजे यदनुमाह-एकदेशेति* । *उत्तरोत्तरमिति* । "अनुपूर्वे द्वे साध्यौ" इत्युत्तरसाध्यस्य द्वित्वं समासस्य बहुलमिति बहुलप्रहणेनात्र समासयद्वाचः । एवञ्च पूर्वपरे- त्यानुपूर्व्यां यदुच्यते तद्व्यर्थस्य इत्यर्थः । अथवा समाहारद्वन्द्वः एक उत्तरसाध्यः परसाध्यः, एकस्य उत्तरस्येन दृष्टान्तोत्तरपरः ।

ननु परसाध्यं पूर्वसाध्यद्वन्द्वस्य परसाध्यत्वरदित्यनुमानं हेतोः पक्षमात्रवृत्तित्वेनासाधार- णन्यात्त्वान्निषेधप्रतिषेधनादुपप्रसङ्ग इत्यमन आह—*विप्रतिषेधशास्त्रादिति* । एवाद्यानु- क्तनन्वेत्यान्नाप्रयोजनस्यैवैताविति भावः ॥ ३८ ॥

अकञ् न स्यादिति । इदं न युक्तमकञो युन्यानिमित्तकत्वेन बहिरङ्गत्वात् । *श्रवणञ् स्यादिति* । परत्वात्तातडा बाधत्वात् । "तातडा हेः स्थानिःश्वप्रतिषेधो वक्तव्यः" इति चाति- केन न्यानिःश्वनिषेधाच्च । *मिद्वेति* । नच तातडोऽभावपक्षे धिभावाभावोऽपि विषय इति वाच्यम् । अप्राप्तविभावात्पक्षेऽभावस्य विद्वन्तया भाष्यमात्रस्य विज्ञानात् । अत एव अनुमाने वचन इत्यत्राभ्यासयोगो न ।

वेधिषु भिन्धीति भिन्तादित्यस्योरक्षणात् । तत्र परत्वात्तातडा बाधितो धिर्न स्यात् ।

स्यादत आह—

पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्मिन्द्रम् ॥ ३२ ॥

नन्वेवं तिसृणामित्यत्र परत्वात्तिन्द्रदेशे पुनत्रयादेशः स्यादत आह—

सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्वाधितं तद्वाधितमेव ॥ ४० ॥

तत्र क्वचिच्चिन्तार्थयोरेकस्मिन् युगपदुभयोःकार्ययोरसम्भवेन वाच्य-
काभावात्पर्यायेण तृप्तादिवच्छास्त्रद्वयप्रसङ्गे नियमार्थं विप्रतिषेधसूत्रमिति
सकृद्गतिन्यायसिद्धिः ।

यथा—तुल्यबलयोरेकः प्रेष्यो भवति स तयोः पर्यायेण कार्यं करोति
यदा तमुभौ युगपत्प्रेषयतो नानादिक्षु च कार्यं तदाभयोर्न करोति यौगप-
द्यासम्भवात्तथा शास्त्रयोर्लक्ष्यार्थयोः क्वचिन्नदये यौगपद्येन प्रवृत्त्यसम्भवाद्-
प्रतिषेधौ प्राप्तायामिदं परविध्यर्थं, तत्र कृते यदि पुर्यंप्राप्तिस्तदपि भवत्येवेति
पुनः प्रसङ्गविज्ञानसिद्धिरिति विप्रतिषेधसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ।

यत्तु कैयटादयो व्यक्तौ पदार्थे पनिलक्ष्यं लक्षणोपलब्धादुभयोरपि शा-
भैरवी ।

सद्वात् यत्र हि पूर्वो विधिः परत्र वाच्ये तत्र पुनः प्रसङ्गविज्ञानमित्याह—यथा भिन्धकीत्यत्र ।
एवञ्च भिन्धीत्यत्र तातडि कृतेऽपि यदि “ पुनः प्रसङ्गन्यायेन ” समुदायस्य धिः स्यात् तदा
तातड्प्रवृत्तिषाथः स्पष्ट एव ॥ ३९ ॥

नन्वेवम् । वाचके प्रवृत्तेऽपि वाच्यस्य प्रवृत्तिरूपीकारे । *त्रयादेशः स्यादिति* ।
स्थानिवद्भावेन त्रिशब्दत्वादिति शेषः । *सकृद्गतौविति* । गतौ पूर्वपरयोर्युगपत् प्राप्ते सत्यां
यो विप्रतिषेधः परेण वाच्यस्मिन् सति यत् सकृद्वाधितन्तद्वाधितमेव । एतौ ह्यपि न्यायौ
लक्ष्यानुसंधाद् व्यसंस्थितौ । एतयोर्बधा मिद्धिर्भवति तं प्रकारमाह—*तत्रेत्यादिना* ।
क्वचिन् । परंपराविषये चारितार्थयोरित्यस्य कार्ययोरित्यत्रान्वयः । एकस्मिन् लक्ष्ये अ-
सम्भवेनेत्यत्रान्वयः । *लक्ष्यार्थयोः* । लक्ष्योपकारकयोः । *भाष्ये स्पष्टमिति* । एवञ्च वा-
च्योपलक्ष्येन सकृद्गतिन्यायेऽस्मिन् लौकिकरूपान्तेन पुनः प्रसङ्गविज्ञानन्यायस्य सिद्धिः ।
कैयटोक्तरीत्या न्यायद्वयसिद्धिं वदतां मतन्त्वयुक्तमिति सूचयितुमाह—*यत्त्विति* । *व्य-
क्तौ पदार्थे* । व्यक्तिः पदानां वाच्येतिमते । अयं पक्षः “सरूपानाम्” इति सूत्रभाष्ये द्रव्या-
भिधाने व्याडिरित्यनेन वर्णितः, द्रव्यवाच्यत्वे सरूपसुधारम्भ एव साधकः, तथाचोक्तं भा-
ष्यकृतम्—द्रव्यं चरत्पदं निषेधात्तद्वैक्यानेकार्थन्यायिकप्रणमिति, युक्तत्वात्, पक्षः “व्याडिप्रवृत्तिरिति-
सगेव्यवहारस्य तत्रैव सम्भवात् । अनुगता जातिः शक्यतावच्छेदिकेति न शक्यानन्त्यम् ।

नचानुगतजातेः शक्यत्वाभावे शक्यतावच्छेदकत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम् ? अकारणत्वे-
ऽपि कारणतावच्छेदकत्वपदशक्यतेऽपि शक्यतावच्छेदकत्वसम्भवात् । तत्रैव शक्तिपदे श-
क्यनिष्ठा वा विरोधयता तदवच्छेदकतया भासमानत्वम् । अवच्छेदकत्वज्ञानानुनानतिरिक्त-
वृत्तित्वमतः पृथिवीत्वादेन घटादिपदशक्यतावच्छेदकत्वापत्तिः । आकाशशब्दादौ तु संज्ञा-
शब्दप्रकाशाशब्दावच्छिन्ने शक्तिरिति नाकाशः शब्दाश्च इति व्यवहारानुपपत्तिः । *प्रति-
तत्त्वप्रकाशिका ।

एवञ्च स्थानिवत्त्वप्रतिषेधारम्भो व्यर्थः स्यादिति भावः । भाष्यानुगामिनस्तु तिसृणामित्यत्र
परत्वात्तिन्द्रदेशेन वाधितो नृद न स्यादित्यवतरणमाहुः ॥ ३९ ॥

शास्त्रद्वयप्रसङ्ग इति । अयमभावः—यद्यपि विषये स्वोद्देश्यतावच्छेदकावच्छेदेन व्याप-

स्त्रयोस्तत्तल्लयविषययोरचोरितार्थेन पर्यायेण द्वयोरपि प्राप्तौ परमेवेति नियमार्थमिदमिति सकृद्वृत्तिन्यायसिद्धिः । अत्र पक्ष एतन्नियमवशादेतल्लयविषयकपूर्वशाखानुपलव एव । जातिपक्षे तूद्देश्यतावच्छेदकाकान्ते क्वचिद्वयं चरितार्थयोर्द्वयोः शास्त्रयोः सप्रतिपक्षन्यायेन युगपदुभयासम्भवकूपविरोधस्थल उभयोरप्यप्राप्तौ परविध्यर्थमिदमिति "पुनः प्रसङ्गविज्ञानसि-
भवी ।

लक्ष्यमिति* । लक्ष्यभेदेन संस्कारकस्य लक्षणस्य भिन्नस्य कल्पनादित्यर्थः । अत्र सरूपसूत्रस्यमुक्तं भाष्यं संयोगसंज्ञासूत्रस्थं ग्रामशब्दस्य बहुर्थत्वप्रतिपादनानन्तरं तद्यः "सात्पण्यके सत्सोमके सस्थण्डिलके" वर्त्तते तमभिसमीक्ष्यैतत् प्रयुज्यतेऽनन्तराविमौ ग्रामाविति भाष्यञ्च मूलम् ।

ननु परमेव भवतीति नियमरूपने तद्व्यक्तिविषये कल्पितस्य पूर्वशास्त्रस्य वैयर्थ्येन्दुवार्-
मत आह—*अत्र पक्ष इति* । *जातिपक्ष इति* । अत्र जातिपक्षे तत्रत्यपदार्थसाधारण्यम-
परे तेनाकाशत्वाभावत्वादीनां परमतसिद्धजातिलक्षणगुण्यत्वेऽपि न क्षतिः । एतत्स्थैवात्र शास्त्रे
स्वार्थेरेन व्यवहारः । एतादृशधर्मस्य वाच्यत्वे "जात्याद्यथायामेकस्मिन् बहुवचनम्" इति
मूत्रं स्वर्गेश्वरहणपरं भाष्यमाहृतिप्रहणादित्याहृत्याभिधानात् सिद्धमिति च भाष्यम्मानम् ।

ननु व्यक्ती शक्तिप्रादुर्भूय व्यवहारस्य सत्वात् कथञ्जातायेव शक्तिसिद्धिरिति चेदुच्यते।
पूर्वव्यवहारेण व्यक्ती शक्तिप्रदेश्यानन्त्यात् तावतोपु व्यक्तियु शक्तिप्रहासम्भवाज्जातायेव
तस्या उचिनत्यात् ।

यद्यपि मौमौषदशस्य इति शक्तिप्रहो व्यक्तिविशेष्यकस्तथापि शिषीध्वस्त इतिवत्
"प्रतिषेधेण विधिनियेधौ विनेषणमुपसंक्रमतः सति विनेष्ये बोधे" इतिन्यायेन जातौ
शक्तिः कल्प्यते । एतत्पक्षे वाच्यार्थस्यैकत्वाच्छब्दभेदेन अर्थभेदेऽपि न शब्दभेद इत्यत्र
संयोगयोः सात्पण्यवामशब्दोऽयं बद्धं इति भाष्यम्मानम् । न च जातेर्वाच्यत्वे गां दद्याद्
वाहीन् सहन्तीत्यादावन्वयानुपपत्तिरिति वाच्यम् । व्यक्ती लक्षणाया एतादृशे स्थले स्वी-
कारात् । शस्यार्थस्य तत्राश्रयत्वमेव सम्बन्धः । शब्दबुद्धिं प्रति वृत्तिप्रयोज्योपस्थितेर्हेतु-
त्वात् तद्व्यन्योपस्थितेः शब्दशोधेऽनुत्पक्षतिः ।

न चाकाशशब्दस्य शब्दावच्छिन्नं शक्तिश्चेच्छक्तिमन्वन्धस्यैव शस्यतावच्छेदकतावच्छे-
दकत्वं वाच्यम् । एतन्न शस्यतावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धापरिचयात्सत्य शक्तिप्रहानुपपत्ति-
रिति वाच्यम् । पुन्ये कस्मात् भवतीत्यत्र चत्तादात्म्यसम्बन्धस्य शस्यतावच्छेदकतावच्छेदक
तया एतन्नसम्बन्धेन शब्दावच्छिन्नविशेष्यकस्य वाच्यता चक्रभारतमकनाकिप्रकारकस्य प्रहस्य
सम्भवात्)*यत्प्रतिपक्षन्यायेनेति*। यथा सत्प्रतिपक्षस्यैव विरोधिसाम्यद्वयव्याप्यतापरात्म-
सत्त्वेन तद्भावाव्याप्यरसाज्ञानस्य तद्गतबुद्धिं प्रति प्रतिबन्धकत्वात् न यस्यापि सात्पण्यानु-
मितिस्तथापि परस्परप्रतिषेध्यात् कस्यापि शास्त्रस्य प्रवृत्तिः स्यादित्यर्थः । *परविध्यर्थ-
मिति* । विप्रतिषेधशास्त्रमिति शेषः । एतज्जातिप्रत्ययनस्य वाच्यतामिप्रायेण कैयटम-
म्भरीत्या न्यायदोषोपपत्तिमुपशस्य भाष्यगमनेन जातिव्यवहारयोः उभयोर्वाच्यत्वमिति मनेन

गत्प्रहारादिका ।

व*समसद्वे स्यादर्थम् । अन्यथा शिषेणुन्धस्यापि कदाचिप्रयोगः सायुः स्यात्, तद्य नर्द
प्रत्ययः परो भाग्येरेति नियमात् । एतन्न पार्थिवेण्यमद्गन्तम् । तथापि शिषेणुपप्रियानासभ-
वात्सत्त्वात्प्रायेण ध्यायच्छस्यस्योपपत्तात् शेषः ।

यत् "उद्देश्यव्यवच्छेदकसामानाधिकरण्यात् शिषेणुप" इति तत्र । कदाचिद्द्विषयगुण-
स्यापि सायुप्रयोगः । एतन्नाप्रापि शास्त्रप्रमाणव्याख्यासम्बन्धेन प्रवृत्तिप्रगद्गः ।

द्विः" इत्याहुस्तत्र । व्यक्तियत्ते सर्वं लक्ष्यं शास्त्रं व्याप्नोति न जातिपक्षे इत्यत्र मानाभावात् । न शास्त्रं हन्यादित्यादौ जात्याश्रयसकलव्यक्तिविषयत्वार्थमेव जातिपक्षाश्रयणस्य भाष्ये दर्शनात् । अत एव "सरूप"सूत्रे भाष्ये जातौ पदार्थेऽनवयवेन साकल्येन विधेःप्रवृत्तेर्गौरनुबन्ध्य इत्यादौ सकलगवानुबन्धनासम्भवात्कर्मणो वैगुण्यमुक्तम् । द्रव्यादे चासर्वद्रव्यावगतेर्गौरनुबन्ध्य इत्यादावेकः शास्त्रोक्तोऽपरोऽशास्त्रोक्त इत्युक्तम् ।

भैरवी ।

एण्डयति—तत्रेत्यादिना* ।

सर्गं लक्ष्ये शास्त्रमिति । सर्वं लक्ष्यमिति कर्मशोधकम् शास्त्रमिति कर्तृपरम् ।

ननु जातेवाच्यत्वमते जातौ कार्यान्वयस्य शास्त्रशोधकत्वभातौ कार्यान्वयश्च । यत्किञ्चित्किञ्चिद्वारा जातश्चेदपि शास्त्ररितार्थमिति सर्वलक्ष्यव्यापने शास्त्रारम्भसामर्थ्यरूपे यत्तत्स्मिन् पक्षे मानन्तन्नास्तीति वदाम इत्यत आह—न ब्राह्मणमिति* । सकलव्यक्तिविषयत्वाद्यन्नाहणत्वजात्याश्रयसकलब्राह्मणहनननिषेधाय । *भाष्ये* । सरूपसूत्रे ।

अयम्भावः—व्यक्तेरेव जातेरेव वाच्यत्वमिति पक्षस्याश्रयणश्च युक्तम् जातिशक्तिवादे गोत्वशक्तिप्रहादगोत्वपदजन्याद्गोत्वविशेष्यरूपोधापत्तेः । न च गोत्वपदशक्तिप्रहो गोत्वत्वत्वाच्चिन्नविशेष्यताको गोपदशक्तिप्रहस्तु गोत्वत्वानवच्छिन्नविशेष्यताक इति न गोत्वपदजन्यशक्तिप्रहादापत्तिरिति वाच्यम्, गोत्वनिष्ठनिरवच्छिन्नविशेष्यताकशक्तिप्रहस्य गोत्वत्वञ्च गोपदशक्त्यमिति बाधप्रहसत्त्वेऽपि सम्भवेन तादृशबाधप्रहकाले गोत्वनिष्ठनिरवच्छिन्नविषयताकशाब्दबोधोधापत्तेः । यदि च गोत्वे निरवच्छिन्नैव गोत्वपदस्य शक्तिः, गोपदे गौरित्याकारकं स्वरूपतो गोत्वप्रकारकं गोपदत्वविशिष्टविशेष्यकं शक्तिज्ञानं गोत्वविशिष्टविशेष्यकशाब्दबोधस्य हेतुरित्युच्यते । तदा कदाचित्समवायेन गोत्वप्रकारकद्रव्यादित्कालिकसम्बन्धेन गोत्वप्रकारकमिति व्यवस्थानुपपत्तिः । जातिविशिष्टशक्तिस्वीकारे तु समवायेन गोत्वविशिष्टविषयकशक्तिप्रहस्य समवायेन गोत्वप्रकारकशाब्दबुद्धिप्रति हेतुत्वमिति कार्याकारणभावेन नानुपपत्तिः । गोत्वपदस्य गोत्वत्वे शक्तिव्यापोगोपदस्य गोत्व इति तु चक्षुमशक्यम्, लाघवमूलकस्याहुतिवादस्य शिथिलत्वापत्तेः ।

किञ्च केवलव्यक्तेर्वाच्यत्वे गौः शुक्लश्रलो डित्थ इति सह प्रयोगानुपपत्तिर्भवेदिति ।

किञ्च यत्र हस्तिपके हस्तिनः पालकत्वसम्बन्धो न गृहीतस्तस्यापि हस्तिपकान्तरविशेष्यकमम्बन्धः हाद्वोधापत्तिरिति तद्धारणाय तद्रव्यविशेष्यकशाब्दबोधेन तद्गव्यविशेष्यकसम्बन्धप्रहस्य हेतुता वाच्या । तथा सति व्यक्तीनां मानात्वात्कालान्तरीयदेशान्तरीयव्यक्तिविषयकशाब्दबोधोधानुपपत्तिरतो गवादिपदानाद्गोत्वादिविशिष्टे शक्तिरित्येवोपेयम् । एतद्रूपकं सरूपसूत्रभाष्ये—“न ह्याहृतिपदार्थस्य द्रव्यन्त पदार्थो द्रव्यपदार्थकवादिमते आकृतितने पदार्थे इत्युभयोरेभ्यम्पदार्थं” इति यद्यप्येतद्भाष्याद्विशकलितशक्तिवाद इति प्रतीयते, तथापि कस्यचित्कच्चिद्गुणभूतद्विखिल प्रधानभूतमित्युत्तरभाष्यपर्यालोचनया विशिष्टशक्तिवाद एव तात्पर्यमवधार्यते ।

किञ्च जातिरेव पदार्थ इति मते सर्वलक्ष्याव्यापने जातिवाच्यत्ववादस्य शिथिलत्वापत्तिः । उद्देश्यतावच्छेदकावच्छेदेन शास्त्रप्रवृत्तेस्तत्पक्षे लाभादित्यपि बोध्यम् ।

उक्तार्थे मानमाह—*अत एवेति* । जातिवादस्य सकलव्यक्तिसंप्रदायमेव । *अनवयवेन । अस्मैव व्याख्या साकल्येनेति व्यक्तिविशेषा एवावयवा इत्युच्यन्ते । *असम्भवादिति* । देशकालभेदेन व्यक्तीनामान्त्यादिति भावः । *वैगुण्यमुक्तमिति* । तस्य फलानवासौ तात्पर्यम् । तर्हि द्रव्यमेववाच्यमित्यस्तिवत्यत आह—*द्रव्येति* । *चस्त्वर्थे* । *एकः शास्त्रोक्त

किञ्च न हि भाष्योक्तवृत्तादिदृष्टान्तस्य व्यक्तिपक्ष एव सर्वविषयत्वं न जा-
तिपक्ष इत्यत्र मानमस्ति । अपि च व्यक्तिपक्षेऽप्यन्यव्यक्तिरूपविषयलाभेन
चरितार्थयोरियं व्यक्तिविरोधात् स्वविषयकत्वं न कल्पयतीति चकतुं श-
क्यम् । जातिपक्षेऽपि तज्जात्याश्रयतद्दृष्ट्यक्तिविषयकत्वमेव नैतद्दृष्ट्यक्तिविषय-
कत्वमित्यत्र विनिगमकाभावः । तत्र लक्ष्यानुसारात् क्वचिच्छास्त्रीयदृष्टां-
न्ताश्रयणं क्वचिल्लौकिकदृष्टान्ताश्रयणमिति भाष्यसम्मतमार्ग एव युक्त इति
बोध्यम् । द्वयोः कार्ययोर्योगपद्येनासम्भव एव विप्रतिषेधशास्त्रोपयोगी ।
इदम् "एको गुण" इति (१-१-३) सूत्रे कैयटे स्पष्टम् । यथा शिष्टादित्यादौ
तातङ्शाभावयोर्युगपत्प्रवृत्तौ स्वस्वनिमित्तानन्तर्यासम्भवः ।

यद्यपि तातङ्गादेः स्थानिवस्त्वेनास्त्येव तत्, तथाप्यादेशप्रवृत्त्युत्तरमेव
स, न तु तत्प्रवृत्तिकाले । एवं नुमत्त्वस्वयोः प्रियकोष्टनीत्यादौ युगपदस-
म्भवो यदागमाः । (प० ११) इत्यस्य नुमत्प्रवृत्त्युत्तरं प्रवृत्तेः । एवं भि-

मैवी ।

इति । द्रव्यस्य वाच्यत्वात् प्रत्ययं तद्वन्निरेतस्योक्तत्वात्तौनुबन्ध इतिशास्त्रघटकैः शब्द-
प्रागोच्यस्यभिधायकः स्यात् तथायैकेन पुरुषेण तच्छास्त्रजन्मोत्तरमेकगोरनुबन्धे कृतंऽपि
शास्त्रस्य कृतार्थत्वात्परः पुरुषो यदि तथा कृत्यांस्तदाशास्त्रोक्तद्वयादित्यर्थः । व्यक्त्योच्यत्व-
तमपर्येन प्रकारेण विप्रतिषेधसूत्रस्य निधामस्त्वमुक्तं न प्रकारान्निस्त्यति—*अपिचेति* ।
विनिगमकाभाव इति । तथा च—जातिपक्षेऽपिमर्यव्यक्तिविषयकत्वसम्भवेन पर्यायप्राप्तौ
विप्रतिषेधसूत्र निषमार्थं स्यादिति भावः ।

एतच्चैवशास्त्रसम्मतमार्गं नुमत्त्वमित्या स्यविद्वान्तमाह—*तथेति* । "विप्रतिषेधे परद्रव्यं
म्" इत्यस्य सूत्रस्य यत्र प्रवृत्तिस्तद्दर्शनंति—*द्वयोरित्यादिना* । द्वयोरित्यस्य परस्परविष-
यपरिहारं लक्ष्यावकाशयोरित्यादि । एतच्च यत्रान्यतरस्य निरवकाशत्वन्तत्र निरवकाशस्य
परिहारंवाधरनाया दर्शनादर्थमिदम् । *शास्त्रोपयोगी* । शास्त्रप्रवृत्त्युपयोगी । योगपद्येना-
सम्भव इत्यनेन एकस्मिन् प्रयोगे योगपद्येनासम्भवे दक्षितो नत्वेकस्य कार्यद्वयसम्भव
प्रेति दर्शितम् । अतएव भाष्ये नावश्यन्दिद्विकार्ययोग एव विप्रतिषेधः किन्तुसम्भवोऽपीति
प्रतिपादितम् । द्विकार्ययोगेत्वस्य द्वाभ्यामुक्त्याभ्यां योगो यस्यैकस्य स न विप्रतिषेधविषय
इत्यर्थः । *इदं इति । तेन हि तत्र द्विकार्ययोगपरत्वाभावे केवलोऽप्यसम्भवो विप्रतिषेध
इत्युक्तम् । फलसम्भवमेवदर्शनंति—*यथेति* । *स्वत्वनिमित्तंति । तत्र शाभावे शानन्त-
र्यनिमित्तमिति स्पष्टमेव । तातङ्गादेः "तुला" इति सूत्रस्याङ्गाधिकारे पाठेनाङ्गानन्तर्प-
त्रिमिषमिति बोध्यम् । नचाङ्गस्येति नानन्तरपदावधारणं तन्निरूपितसम्बन्धाधिका पद्ये
दिर्नाह निमित्तमितिर्भाव इति वाच्यम्, अङ्गत्वेना यस्मादा विहितस्तस्मिन् तदादेभ-
कनोति तत्रस्यरहास्य तत्र निमित्तवन्तत्वादेः सति स्थानियत्वात् विना न सम्भवतीति
भावः । *नानन्तरिति* । अत्रादिना शाभावरिषः । *तत्* । शानन्तर्यम् । *तत्* ।
स्थानिवद्भावः । एवं स्वत्वनिमित्तसम्भव एव यथा पूर्वप्रदत्तं तद्वत् प्रत्यक्ष्याङ्गानन्तर्प-
त्रभवत्प्रतिषेधनङ्गत्वात् तत्प्रवृत्तिमाप्तेति भावः । *यदागमा इति* । स्थानियत्वावस्था-
तत्त्वप्रधानिका ।

कार्यद्वयसम्भव इति । शास्त्रेण शास्त्रादीनामगापुत्वाय स्वविषयपरिती साधु तदि-
तरस्यापु इत्येवर्ध बोधनाये, तुलासिधनेन शास्त्रादिस्थस्य साधुत्वं शास्त्रावस्थासाधुत्वमे-

धीत्यत्र तातद्धिभावयोर्युगपदेकस्थानिसम्बन्धस्याङ्गरूपनिमित्तानन्तर्य-
स्य चासम्भयो धोष्यः । "नुमुनुटोः" अपि नुटघञादिचिभक्त्यानन्तर्यथा-
धो नुमि ह्रस्वान्ताङ्गयाद्य इत्यसम्भवाद्भिप्रतिषेधः । क्वचिदिष्टानुरोधेन
पूर्वशास्त्रे स्वरितत्वप्रतिज्ञायत्वात् स्वरितेनाधिकं कार्थ्यमित्यर्थात्पूर्वमेव
भवति । तेन सर्वे पूर्वविप्रतिषेधाः संगृहीता इति "स्वरितेन" (१-३-११)
इति सूत्रे भाष्ये । विप्रतिषेधसूत्रस्य परशब्दस्येष्टवाचित्वात् तत्संग्रह इति
विप्रतिषेधसूत्रे भाष्ये ॥ ४० ॥

नन्वेवमेधते, इत्यादौ परत्वाद्विकरणे "अनुदात्तङितः" (१-३-१२)
इत्यादिनियमानुपपत्तिस्तेन व्यवधानादत् आह—

विकरणेभ्यो नियमो बलीयान् ॥ ४१ ॥

अत्र "वृद्धभ्यः स्यसन्तोः" (१-३-१२) इति सूत्रेण स्ये विभाषातद्धि-
धानं ज्ञापकम् । अन्यथा स्यस्यवधाने नियमाप्रवृत्तौ सामान्यशास्त्रेणोभय-
भैरवी ।

प्युपलक्षणम् । एवम् पूर्वतो विभेपोऽप्यस्तीत्याह—युगपदेकेति । नादेशस्यान्यतरस्य तत्र
प्रसक्तिस्तत्रैव विप्रतिषेधविचारः शास्त्रे प्रवृत्त्युपयोगा किन्तुर्नागमविषयेऽपीत्याह—नुमुनु-
टोरपीति* । पूर्वोक्तसङ्ग्राहकभावस्य पूर्वोपक्षया परस्य यदुल्लवन्तद्वोधकत्वमेव लभ्यते,
न तु परापेक्षया पूर्वस्य बलवत्त्वबोधकत्वन्तथाप्येतस्योपलक्षणत्वन्न त्वेतदुक्तस्थल एव बल-
वत्त्वमित्याशयेनाह—क्वचिदित्यादि ॥ ४० ॥

पूर्वविप्रतिषेधस्य भाष्योक्तस्थल एव प्रवृत्तिरित्याशयेन शङ्कते—नन्वेवमिति* । *ए-
वम्* । पूर्वविप्रतिषेधादन्यत्र परस्य पूर्वोपक्षयः । *एधते इत्यादाविति* । आदिना पवत्-
इत्यस्य संग्रहः । "अनुदात्तङितः" इत्यादिपदेन "स्वरितमितः" इत्यस्य संग्रहः । सामान्यशा-
स्त्रेण स्यादित्यभ्यः परत्वात् प्रथमतो जातानामादेशानामयन्त्रियम इत्यादायेन शङ्क्यम् । *अग्र* ।
अस्यां परिभाषायाम् । *स्ये इति* । सतीतिशेषः । *विभाषातद्धिधानमिति* । अतदिति-
शब्द इदं सूत्रं परस्मैपदवाधकात्मनेपदस्य बाधकमित्याशयेनैवमुक्तिः । *अन्यथा* । एतत्प-
रिभाषाभावे । *सामान्यशास्त्रेण* । "तिसृङ्गि" इत्यनेन ।

तत्त्वप्रकाशिका ।

वं शाहादित्यनेन शाहीत्यस्य साधुत्वमितरस्यासाधुत्वं बोध्यत इति परस्परं विरोधोऽपि
स्पष्ट एव । एवमन्यत्रापि विरोधोऽनुसन्धेयः ॥ ४० ॥

परम्बलवदित्यस्यापवादभूतां, परिभाषामवतारयति—पूर्वविप्रतिषेधेति* । *परत्वादि-
ति* । विकरणस्य खश्चानशादौ, आत्मनेपदस्य तु लिङादौ चारितार्थ्यम्; प्रकृते उभयोः
प्राप्तौ परत्वाद्विकरणमिति भावः । इदमत्र तत्त्वम्—"तिसृङ्गि" इत्यनेन विहितः तिवाद्यः
"अनुदात्तङितः" इत्यादिभिर्नियम्यन्ते, एवञ्च तिवादिषु सत्सु नियमविकरणयोः प्राप्तौ परत्वा-
द्विकरणे विकरणेन व्यवधानात्प्रियमाप्राप्तिः । न च विकरणे कृताकृतप्रसङ्गित्वाद्बुल्यबलवि-
रोधत्वम्, परत्वादित्यस्य नित्यत्वादित्यत्रोपलक्षणत्वात् । "परान्नित्यम्" इत्यस्यानन्तरम-
बुल्लेखस्तु वैविध्यार्थः ।

नच नियमस्याप्राप्तियोग्ये विकरणस्य चारितार्थ्याभावेन नियमबाध इति वाच्य-
म् । कृते नियमे चरितार्थत्वात् । नचैवं तत्त्वकौण्डिन्यायायेन बाधः, "अविष्यति गम्यादयः"
इति निर्देशेन तस्योपलक्ष्यत्वेनात्राप्रवृत्तेः । अत्र कल्पे विषयसत्त्वाद्यप्ये विप्रतिषेधशास्त्र-

सिद्धौ विकल्पविधानं व्यर्थं स्यात् । अत्रार्थे ज्ञापिते तु स्य इति तत्र विषय-
सप्तमी बोधेति "अनुदात्तङित" (१-३-१२) इत्यत्र भाष्यकैयटयोः स्पष्ट-
म् । विकरणव्यवधानेऽपि नियमप्रवृत्तेरिदं ज्ञापकमिति "शदेः शितः"
(१-३-६०) इत्यत्र भाष्ये ध्वनितम् ।

वस्तुतोऽस्माज्ज्ञापकात् "अनुदात्तङित" (१-३-१२) इत्यादि प्रकरणं ति-
घाद्विध्वेकवाक्यतया विधायकम् । तत्र "धातोः" (३-१-२१) इति विहि-
तपञ्चमी, तत्समानाधिकरणम् "अनुदात्तङित" (१-३-१२) इत्यादि विहित-
विशेषणमेव । एवं च लावस्थायी स्येऽपि तद्व्यवधाने तद्धिसिद्धिः । शवादि-
भैरवी ।

नन्येवमपि तस्मिन् काले स्याभावेन स्ये सति विहितस्य विकल्पस्य न प्राप्तिरिति स्व-
विषयेन चारितार्थ्यमतो ज्ञापकत्वासम्भव इत्यत आह—*अत्रार्थे इति* । परिभाषाबोधा-
र्थ । *तत्र* । "वृद्ध्य" इति सूत्रे । पक्षान्तरमाह—*विकरणव्यवधान इति* । *इदम्* । "वृ-
द्ध्य" इति सूत्रम् । *ध्वनितमिति* । तत्र हि न्यविशत इत्यत्र "नेर्विश" इत्यनेनात्मनेप-
दमेव भवति स च नियमो न प्राप्नोतीत्याशयेनोपसर्गनियमेऽइव्ययाये उपसङ्ख्यानमिति हि
वार्त्तिककृतोक्तम् । तच्चार्त्तिकं यदि विकरणात् प्राह नियमः स्यात् तदा नियमे नित्यत्वाङ्गि-
करणेऽङ्गम इति व्यर्थं स्यात् । यदि तु "वृद्ध्य" इति सूत्रं विकरणव्यवधाने नियमानां प्रवृत्तौ
ज्ञापकमिति पक्षस्तदा नित्यत्वात् "नेर्विश" इत्यस्मात् प्राग्विकरणे तस्य नित्यत्वादेव निय-
मात् प्रागङ्गमेष्टो विकरणान्तमकतया धातोर्नैः परत्वाभाषाभियमानुपपत्तिरिति वार्त्तिक-
मावश्यकमिति रीत्या ध्वनितमित्यर्थः । इदञ्च भाष्यं लावस्थायामङ्गम इत्यनाश्रित्य धा
वृत्तमिति बोध्यम् ।

पूर्वोक्तप्रकारद्वयेऽपि गौरवमतः सिद्धान्तमाह—*वस्तुन.इति* । *अस्माज्ज्ञापकात् "वृद्ध्य"
इति सूत्ररूपाज्ज्ञापकात् । *एकवाक्यतया* । वाक्यैकवाक्यतया । काव्यकालपक्षमा-
श्रित्वेऽस्माभ्यं प्रवृत्तमत एव तत्र भाष्ये लस्य तिवाद्दो भवन्तीत्युपस्थितमिदं भवति "अ-
नुदात्तङित" इत्यादीत्युक्तम् । *तत्र* । तिवादिविधौ लावस्थायाम् । *स्येऽपीति* । अनुदा-
त्तङित्वादिविधौ पाणिनामिदानीं सामान्यशास्त्रप्रवृत्तावप्यपेक्षा, "स्यतासौ" इत्येतत्प्रवृत्तौ तु ने-
ति रीत्यान्तरङ्गत्वात् स्येपीत्यर्थः, अप्रापिताद्दोऽपि बोधनाय ।

यन्तुतो न लादेशात् प्राक्स्यादयः, लादेशानां स्यादिभ्यः परत्वाश्रित्यत्वाच्च । स्यादी-
नान्तु न नित्यस्यम्, शब्दान्तरे प्राप्नुवतो लक्षणान्तरेण प्राप्नुवतश्चानित्यत्वाभ्युपगमात् ।
न च लादेशानामपि शब्दान्तरात् प्राप्तेरनित्यत्वमिति धाच्यम्, एवमपि परत्वानपायात् ।
नापि स्यादीनामपरास्त्वम्, अन्तरादासत्वाभावात् । नाप्युक्तीत्यान्तरङ्गत्वम्, वाचिका-
पेक्षस्य बहिरङ्गत्वमित्यर्थस्य यद्यमाणरीत्याऽनाश्रयणात् ।

अनु यदि "अनुदात्तङित्" इत्यादि प्रकरणस्य तिवादिविधायकशास्त्रैकवाक्यतया विधा-
यक्यन्तः नियमप्रमर्शनाभावात् "अनुदात्तङित" इत्यादिसूत्रे परिभाषात्वव्यवहारानुप-
पत्तिरिति चेत्, शस्त्रिन् पक्षे परिभाषापदस्य परिभाषाव्यवहारत्वात् ।

अनु विहितविशेषणत्वेन व्यागयामस्येधिन्यत् इत्यादौ स्यव्यवधाने तद्विदियच्छा-
दिस्वरचानेऽपि तद्विशदेः पञ्चवस्तुतो भोक्त.मत आह—*तवादिभ्य इति* । कर्त्तरी मार्य-
तस्वप्रकाशिका ।

भाष्ये च गौरवमत आह—*यशान्तरमिति* । *गौरवमिति* । नियमत्वाकारे प्राप्तवाच्यः अ-
पाम इत्यने जातनिवृत्तिरिति गौरवम् । *निवादिविधौ* । अत्र एव चिद्वस्तुतायोऽप्यादौ न ति-
वत्त्वाद्दत्तः ॥ ५१ ॥

प्यस्तु पूर्वमेव नियमः ।

यद्वाःलमात्रापेक्षत्वाद्न्तरङ्गा आदेशा लकारविशेषापेक्षत्वात्स्यादयो
हरिङ्गा इति दिग्योगलक्षणपञ्चम्यामपि न दोषः । अत्र पक्षे "वृद्धयः स्य"
(१-३-६२) इति सूत्रं स्यविषय इति व्याख्येयम् । आत्मनेपदशब्दादौ
भाविसंज्ञाश्रयणीयेति तत्त्वम् । भिन्नवाक्यतया सामान्यशास्त्रविहितानां निय-
मे तु लुगादिनेषु नियमेन जातनिवृत्तिरङ्गीकार्या । भुक्तवन्तं प्रति मा
मुङ्क्था इति श्रूयात् किं तेन कृतं स्यादिति न्यायस्तु नात्र शास्त्र आश्रयितुं
युक्तो नियमादिशास्त्राणां वैयर्थ्यापत्तेः । अन्वितं चेदं "स्थानेऽन्तरतम"
(१-१-५०) इति सूत्रे भाष्ये । शास्त्रानर्थक्यं तु वृद्धिसंज्ञासूत्रे भाष्ये ति-
स्कृतम् । सामान्यशास्त्रेणोत्पत्तिस्तु सरूपसूत्रस्थकैयट्परीत्या प्रधानानु-
भैरवी ।

गतके तेषां विधानादिति शेषः । *नियमः* । एकवाक्यतया विधानम् । इदञ्च व्याख्यानं
'स्यतासील्लुटोः' इति सूत्रे "आर्द्धधातुक" इत्यस्यानुवृत्ति लादेशानामन्तरङ्गत्वज्ञानपे-
क्षत्वे कृतम् । तदननुवृत्तौ पूर्वोक्तरीत्या लादेशानामन्तरङ्गत्वे च धातोरिति परशब्दापेक्षया दि-
योगलक्षणा पञ्चम्येवास्त्वित्वाशयेनाह—*यद्वेति* । *लमाग्रेत्यादि* । इदमन्तरङ्गत्वोपपा-
दनं कैयटरीत्या । वस्तुतस्तु अपरनिमित्तकत्वेन लादेशानामन्तरङ्गत्वमत्र धोष्यम् । *न दो-
षः* । शब्दादिभ्योऽपि पूर्वमेव लादेशानां प्रवृत्तेर्न दोषः । *अत्र पक्षे* । एकवाक्यतया आ-
त्मनेपदविधायकत्वम् "अनुदात्तञ्चित" इत्यादेरिति पक्षे ।

नन्वेकवाक्यतैव, अनुपपन्ना पूर्वन्तिशब्दादीनां परस्मैपदत्वेनात्मनेपदत्वेन च ज्ञानस्य लक्ष्यानि-
कृतत्वज्ञानसापेक्षत्वाद्दृष्टान्तिकत्वज्ञाने च परस्मैपदत्वज्ञानस्य कारणत्वादित्यन्योन्याश्रयत्वा-
दित्यत आह—*आत्मनेपदशब्दादाविति* । *भावि संज्ञेति* । एकवाक्यतैत्वं कार्या
अनुदात्तञ्चितो धातोर्लस्य स्थाने नैतादृशास्तिवादयो भवन्ति तेषां जातानामात्मनेपदसंज्ञा
भविष्यतीति ।

आत्मनेपदसंज्ञाविधायके लक्षणानुवृत्तेः फलन्तु चानशक्तत्संज्ञावारगमेव । वस्तुत इ-
त्याद्युक्तपक्षापेक्षया पूर्वोक्तपक्षयोर्दोषानाह—*मिद्रेत्यादिना, गौरवमित्यन्तेन* । *नियमे* ।
पूर्वोक्तरीत्या नियमाश्रयणे । *जातनिवृत्तिः* । सामान्यशास्त्रेण जातानान्तिशब्दानामनुदात्त-
हिंदादिभ्यो निवृत्तिः ।

ननु नियमेन निवृत्तेरसम्भवो भुक्तवन्तमिति न्यायविरोधादत आह—*भुक्तवन्तमिति* ।
नियमादिशास्त्राणामित्यादिना निषेधशास्त्रपरिग्रहः । भुक्तवन्तमिति न्यायानाश्रयणस्य भाष्या-
रूढत्वमपि सूचयन्नाह—*अन्वितञ्चेदमिति* । *इदम्* । उक्तन्यायानाश्रयणम् । तत्र हि—तस्य
सूत्रस्य शास्त्रान्तरेण जातानामन्तरतमानामादेशानां निवर्तकत्वं कथितम् । नियमादिशा-
स्त्रवैयर्थ्ये इष्टापत्तिं परिहरति—*शास्त्रेत्यादिना* । प्रमाणभूत आचार्य्यो दर्भपाणिः शुचावव-
ज्ञाने प्राडमुख उपविश्य सूत्राणि प्रणयति स्म । तत्र नैकेनापि वर्णनानर्थकेन भवितव्यमिति
ग्रन्थेन तिरस्कृतम् ।

ननु सामान्यशास्त्रेण जातानां निवृत्तिरित्यस्य कथमुपपत्तिः, नहि एकस्माद्भातोर्जातस्यैकस्य
लक्ष्यानेकादेशानां सम्भवः, समुदायस्य स्थान्यर्थाभिधानसमर्थत्वाभावाद् अत आह—*सामा-
न्येति* । *सरूपसूत्रस्थकैयटरीत्येति* । तत्र हि—एकस्माद्गार्गाशब्दात् बहूनां यज्ञप्रत्ययाना-
मसम्भवं प्रतिपाद्यैकस्यापत्यस्य प्रवृत्त्यर्थेन योगात् प्रधानभेदे च गुणावृत्त्या गार्ग्यशब्दाना-
मेवैकरोप इति हि तेनोक्तम् । *प्रधानानुरोधेनेति* । गार्ग्या इत्यत्र पञ्चप्रत्ययस्य प्रधान्य-

रोधेन गुणभेदकल्पना तावत् प्रकृतिकल्पनया कार्या, प्रत्ययनिवृत्तौ च तत्कल्पितप्रकृतेरपि निवृत्तिः कल्प्येति गौरवमित्यन्यत्र विस्तरः ॥ ४१ ॥

परान्नित्यं बलवत् ॥ ४२ ॥

कृताकृतप्रसङ्गित्वात् । तत्राकृतस्य भावकस्याभावकल्पनापेक्षया कृतस्य भावकस्यैव तत्कल्पनमुचितमिति नित्यस्य बलवत्त्वे योजम् । तदाह—कृताकृतप्रसङ्गि नित्यं तद्विपरितमनित्यम् । अत एव तुदतीत्यादौ परादपि गुणान्नित्यत्वात् शप्रत्ययादिर्भवति ॥ ४२ ॥

भैरवी ।

ननु प्रधानीभूताथं प्रतिपादकतया स्पष्टमेव । तियादिप्रत्ययानान्तु “भावप्रधानमाख्याते सत्त्वप्रधानानि नामानि” इति यास्कोकरीत्या यद्यपि न सम्भवत्सत्योपपद्यते तथापि सिद्धात्त्वात्तुवादेन तेषां विधानेनापूर्वाणां विधानात् प्राधान्यं द्रष्टव्यम् । *गुणभेदः* । प्रकृतिभेदः । *प्रत्ययनिवृत्तौ चेति* । चकारः प्रकृतेरपि निवृत्तिश्चेत्यनन्तरं द्रष्टव्यः । *विस्तरा इति* । एतेन लुगादिभ्यो यथा प्रत्ययानामनुत्पत्तौरेवान्वाख्यानमिति सिद्धान्तस्तथेहापि नियमादिना सामान्यशास्त्रविहितानुत्पत्तौरेवान्वाख्यानमित्याश्रियते तत्राप्यशयोरपि दोषाभाव इत्यस्य विस्तर इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

*परादित्यादि । परस्यापि बलवतो नित्यस्याधिक्यमित्यर्थः । *तत्र* । परानित्ययोर्मध्ये । *योजमिति* । लाघवमेव नित्यस्य बलवत्त्वे योजे नत्वैदं वाचनिकमिति भावः । *तदाह*—पञ्चित्यस्य शब्दस्य योजमुक्तं तदेवाह—*अतएव* । नित्यस्य बलवत्त्वादेव ।

ननु तुदतीत्यत्र सत्यपि सम्भवे बाधने भवतीति न्यायेन शप्रत्ययस्य पूर्वं प्रवृत्तिर्भवति, ननु नित्यत्वेन गुणस्यापि, कृते शप्रत्ययप्रसक्तः, बाधकेन “कञ्चित् च” इत्यनेन बाध इति त्वन्यदिति साम्यमुभयोरत आह—*आदौति* । तेन रुगद्धि रन्वपति अस्मै इत्यस्य स्पष्टः । आद्ये गुणे बाधित्वा इत्यर्थः द्वितीये तु उपधावृद्धि बाधित्वा “रधिजमोरपि” इति नुम् । तृतीये नित्यत्वात् अस्मै भवति । कृताकृतप्रसङ्गि नित्यम्, तद्विपरितमनित्यमिति समुदिता परिभाषा ॥ ४२ ॥

तत्त्वप्रकाशिका ।

पराधित्यमिति । नित्यपरादलभ्यदिति प्रतिज्ञावाक्यम् । तत्र हेतुमाह—*कृताकृतप्रसङ्गित्वात् इति* । आद्यशक्ये श्राद्धभोजनादौ दौहित्रादिवदिति दृष्टान्तः । परत्यग्रनित्यस्योपपन्नत्वम् । तच्छापवादात्तद्वैतस्योपपन्नम् । तेन तदादाय न व्यभिचारः । विप्रतिषेधनाश्राव्यस्य प्रायश्चित्तोपपत्तेन बाधस्तु नादानुधीय, नित्यस्य कृताकृतप्रसङ्गित्येन तुल्यशक्तिरौषामावात् । हेतुदले श्रेयादिकमिदस्ये सतीति विशेषणीयम् । तेन सापदिक्कानित्यस्य बलवत्त्वेऽपि न क्षतिः । अत्रयोज्यशब्दवादात्तथाय तर्कमाह—*कृतसामायेति* ।

ननु तुदतीत्यत्रोभयप्रवृत्तौ नियमेन कथं परताश्रय इति चेत्, तमयोर्व्यपगतसम्भवेनाऽन्यतरताश्रय प्रवृत्तेरावपदत्तेनाश्रयस्योपपन्नस्य नित्यस्यैव प्रवृत्तेर्द्विविधत्वात् । तथाहि—यदि परताश्रयस्य पूर्वप्रवृत्तिस्तदा एतत्कालिकापक्षेऽनेन प्रवृत्तेर्द्वयतावच्छेदकत्वमिति प्रातिरिक्तत्वेन नित्यताश्रयस्यैव, यदि नित्येन परस्य संज्ञोपपत्त्या एतदुद्देश्यतावच्छेदकत्वमिति प्रातिरिक्तत्वे परस्येति हेतुत्वस्यावश्यकम् । *तत्रस्यवादिरिति* । नच तस्य नित्यतास्यमात्रेण गुणमात्र इति वाच्यम् । किञ्चिन्नुदतीत्यादौ सत्यपराताश्रयत्वेना तस्य वातिताश्रयत्वं नच प्रतिरुद्धं, तुदा प्रतिरुद्धत्वेवादिताश्रयतास्यमात्रेण ॥ ४२ ॥

यद्व्यक्तिसम्बन्धितया पूर्वं प्रवृत्तिस्तद्व्यक्तिसम्बन्धितयैव पुनः प्रवृत्तीं कृताकृतप्रसङ्गित्यमित्याशयेनाह—

शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन्निवाधिरानित्यो भवति ॥ ४३ ॥

इदं “शब्देः शितः” (१-३-६०) इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । तत्र हि न्यवि-
शतेत्यत्र विकरणे कृते तदन्तस्याङ्कृते धातुमाश्रयेत्यङनित्य इत्युक्तम् ॥४३॥
एतत्तुल्यन्यायेन आह—

शब्दान्तरात् प्राप्नुवतः शब्दान्तरे प्राप्नुवतश्च
अनित्यत्वम् ॥ ४४ ॥

एतन्मूलकमेवाह—

लक्षणान्तरेण प्राप्नुवन्निवाधिरानित्यः ॥ ४५ ॥

अतिदेशविषय इयमस्तिद्धवत्सूत्रे कैयटेनोक्ता ॥ ४५ ॥

भैरवी

तत्र प्रथमांशस्योदाहरणं प्रद्वयं द्वितीयांशस्यानेकविधत्वं यथा सम्भवति तद्वर्णयति—*य
द्व्यक्तीत्यादिना* । अयमर्थोऽवश्यमेपिपतीत्यर्थे स्वीकार्यः । अत्र हीपधातोः सनि द्विर्वच-
नेऽगमयोः प्राप्तीं शब्दान्तरप्राप्तिकानित्याद्द्विर्वचनात् प्रागिडागमे कृते पिपताद्स्य द्विर्व-
चने भवति, इदम् व्यक्तिविशेषसम्बन्धस्य चिन्तनेनानित्यत्वम् । व्यक्तिविशेषचिन्तायामपि
नित्यस्य उदाहरणान्तु, च्यवन्ते प्लवन्त इति । अत्र हि च्युअअन्त इतिस्थिते शप्रत्ययनि-
मित्तकगुणस्य “अतो गुणः” इति परस्परैकादेशस्य च प्राप्तीं चक्ष्यमाणरीत्या नित्यैकादेशात्
प्राग्गुणस्य सिद्धिः ॥ ४३ ॥

इयञ्च यद्व्यक्तीत्यादिनोक्ता परिभाषा न्यायभूता, न तु वाचनीकी, तत्र व्यक्तियपेदोद्दे-
श्यव्यक्तिवन्निमित्तव्यक्तेरुदाहरणवहितोच्चारितशब्दव्यक्तेश्च ग्रहणमपि सम्भावयत इत्याशयेन
आह—*एतत्तुल्येति । आषोदाहरणममाभंवानुजिहदिति । अत्र ह्युर्ध्वेणिचि लुङि शब्दान्तरात्
प्राप्नुवतोऽनित्याद्द्वित्वात् पूर्वं परत्वेन “गौ चडि” इत्युपधाहस्त्वस्य प्रवृत्तिर्भवति, यदि तु
“गौ चडि” इति सूत्रभाष्योक्त्या यद्व्यमोणिमृदितङ्कुरोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो द्विर्वचनात्
ह्रस्वत्वं बलीय इति रीत्या कृताकृतप्रसङ्गित्वेन द्वित्वस्य नित्यत्वेऽपि ह्रस्वत्वस्य पूर्वं प्रवृत्तिरि-
त्युच्यते तदापूर्वाक्तमेव च्यवन्ते प्लवन्त इत्युदाहरणं बोध्यम् ।

अत्र हि गुणे कृते शब्दान्तरात् प्राप्नुवत एकादेशस्यानित्यत्वात् पूर्वं गुणो भवति ।
अन्यथैकादेशे ङिति निषेधः स्यात् । अत्रापि “अचः परस्मिन्” इति स्थानिवद्भाष्यस्य निषेधे
कर्त्तव्ये प्रवृत्तिरिति, चेदुच्यते तदा “नेर्विदाः” इति सूत्रस्यस्य न्यविशतेत्यत्र विकरणात्स्यादि
कृते विशेषः । परत्वाभावाच्चिपत्तापपत्तापसर्गेनियमेऽङ्कुराव उपसङ्ख्यानमिति यद्वातिकं
शस्योक्तिसम्भव पूर्वैतस्याः प्रयोजनम् । द्वितीयोदाहरणान्तु करिष्यते हरिष्यते इत्यादि ।
अत्र हि शब्दान्तरे प्राप्नुवतो विकरणस्यानित्यत्वात् लादेशे “स्वरितमित्त” इत्यनेन
कृतेऽस्य प्रवृत्तिरन्यथा कृते विकरणे ङितः परत्वाभावाच्चिपत्तापसर्गेनियमेऽङ्कुराव उपसङ्ख्यानमिति यद्वातिकं
कृतेऽस्य प्रवृत्तिरन्यथा कृते विकरणे ङितः परत्वाभावाच्चिपत्तापसर्गेनियमेऽङ्कुराव उपसङ्ख्यानमिति यद्वातिकं

यदि तु यद्व्यक्तीत्यत्र व्यक्तिपदे शास्त्रव्यक्तिपरमिति गृह्यते तदाह—एतन्मूलकेति* । उक्त-
युक्तिमूलकेत्यर्थः । *लक्षणान्तरेण* । उपदेशातिरिक्तेन । *असिद्धवत्सूत्र इति* । तत्र हि
कुर्वं इत्यत्र कुरउवसितिस्थिते लघूपधगुणोकारलोपयोः प्राप्तीं उलोपो नित्यो गुणस्तु उलोपो
कृते प्रत्ययलक्षणेन प्राप्त इत्यनेन न्यायेनानित्य इत्युक्तम् । एतदुदाहरणमजरांसि कुळानीति,

यदा तु शास्त्रव्यतिरेकेण तद्धिषेयकार्ययोरेव नित्यत्वादिविचारो यदा-
पि व्यक्तिविशेषाश्रयणाभावस्तदाह—

कचित्तुकृताकृतप्रसङ्गमात्रेणापि नित्यता ॥ ४६ ॥

कृते द्वितीये नित्यत्वेनाभिमतस्य पुनः प्रसंगमात्रं नित्यत्वव्यवहारे प्रयो-
जकं न तु बाधकाबाधितफलोपहितप्रसङ्गोऽपि तथेति भावः ॥ ४६ ॥

तदाह—

यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदनित्यम् ॥ ४७ ॥

कचित्तु बाधकाबाधितफलोपहितप्रसंग एव गृह्यते । तदाह—

यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते तदप्यनित्यम् ॥ ४८ ॥

सप्तमे कैयटेनैतदुपष्टम्भकं लोकव्यवहारद्वयमुदाहृतम् । वालिसुग्रीव-

भैरवी ।

अत्र हि सुम् जससादेशयोः प्राप्तयोरेतदभावे कृताकृतप्रसङ्गित्त्वेन नित्यत्वानुम् स्यात्, त-
स्मिन् सति सुमाव्यवधानाजससादेशो न स्यात्, एतत्परिभाषास्वीकारे तु पूर्वमजन्तत्वाज्ज
रसादेशे तु झलन्तत्वात् प्राप्तिरिति लक्षणान्तरप्राप्तिकत्वेन नुमप्यनित्य इति परत्वाज्जरसि
कृते झलन्तलक्षणो नुम्भवति ॥ ४६ ॥

नन्वेवं सुदतीत्यत्र गुणे कृते शप्रत्ययस्य शब्दान्तरात् प्राप्तयेन स्यानिवृत्त्यातिदेशेन च
प्राप्तत्वेनानित्यत्वात् परत्वाद्गुणे कृते प्राप्ती रूगामिदिरत आह—*यथा तु शास्त्र इति* ।
एवञ्च लक्ष्यानुरोधेन एषा एव परिभाषा सत्र स्वोक्तियत इति भावः । कृताकृतप्रसङ्गि नित्य-
मिति प्रथमांशघटकप्रसङ्गांशो बाधकाबाधितत्वरूपविशेषणमात्रासत्त्वद्वैविध्येनोक्त इति परि-
भाषापि द्विविधेत्याशयेन आह—*कृते द्वितीय इति । कार्यस्येति । अभिमतस्येत्यस्य वि-
शेष्यमध्याहाट्यम् । *प्रसङ्गमात्रमिति* । एतस्य मात्रवदस्य व्यत्रच्छेद्यं दर्शयति—*नत्विति* ४६

लक्षणान्तरेण । शास्त्रान्तरेण । एतेन तस्य विशेषणस्यासत्त्वं दर्शितम् ॥ ४७ ॥

तद्विशेषणविदिष्टां परिभाषामाह—कचित्त्विति* । सप्तमे इति* । तत्र “स्वमोर्ननुमकारात्”
इति सूत्रभाष्ये “स्वमोर्लुरु”त्यदादिभ्यश्च”इति वक्तव्यमिति वार्तिककृतोक्तम् । इदञ्च वार्ति-
कमन्तरङ्गानपि विधीन इत्यत्रापिशब्दः परस्यैव संवाहक इत्याशयेन प्रयुक्तम् । इहापि यथा
स्यात्, तत् प्राक्कण्डुमिति । किमुनः कारणं न मिष्यति । कृते कृते न लुगभवेत् । अस्यै
कृते लुङ् न प्राप्नोति । इदमिह सम्प्रधात्पर्यम् । अस्वङ्क्रियतां लुगिति । किमत्र कर्त्तव्यं,
परत्वादात्मम् । नित्योलुक्, कृतेऽप्यस्यै प्राप्नोत्यकृतेऽपि । अनित्यो लुक्, नहि कृतेऽप्ये प्रा-
प्नोति । “अतोऽम्”इत्यस्यभाष्येन भवितव्यम् । तस्मात् “त्यदादिभ्यश्च”इति वक्तव्यमिति भाष्ये-
ऽभिहितम् । अत्र कैयटः—नित्यो लुगिति । अत्यन्तु लुकि कृते प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधान्न प्राप्नो-
त्तत्त्वप्रकाशिका ।

यस्यो लक्षणान्तरेणेति* । अस्योदाहरणे एवापयति भाषयतीति । अत्र मय्यन्तस्य स्वमो
परस्वारस्यै नित्यत्वाद्द्विलोपः सृष्टिः पुरु । अत्र परस्ये मति “प्रहृष्येकाप्”इति प्रहृतिभाष्येन
यद्यपि निमित्तं विहन्यते, तथाप्यनया नित्यत्वम् टिणोरस्य । मचात्तरङ्गत्वात्परस्यै प्रहृति-
भाषे एवापयतीतीहम्, “जाजान्नयं” इति निषेधात् । तदप्यस्यैऽन्तरङ्गपरिभाषाया नित्य-
त्वाच्च । मच वार्त्तिकपरिभाषया टिणोरः, भावकार्यं एष धर्मिवाहकमानेन सप्त्याः प्रहृतेः ।
एतन्मते तदस्यभाष्ये ॥ ४७ ॥

अनित्यमिति* । अस्योदाहरणम् स्यात्, अत्र गुणात्पर्यं नित्यत्वाद्दृष्टं गुणमन्दि यथा

योर्युध्यमानयोर्भगवता घालिनि हनेऽपि सुग्रीवस्य घालितः प्राबाल्यं न
व्यवहरन्ति । भगवत्सहायैः पाण्डवैर्जये लय्येऽपि पाण्डवानां प्राबाल्यं
व्यवहरन्ति चेति । सर्वं चेदं लक्ष्यानुरोधाद्भवस्थितम् ॥ ४८ ॥

“लुटःप्रथमस्य” (२-४-८५) इति सूत्रे भाष्ये—

स्वरभिन्नस्य प्राप्नुवान्विधिरनित्यो भवति ॥ ४२ ॥

इति पठ्यते ।

यत्र त्वेकस्यैव कार्प्यस्य परत्वं नित्यत्वं च तत्रेच्छुयान्यतरत् तदुभयं
या तस्य बलवत्त्वे नियामकमुल्लेख्यम् । अत एव तत्र तत्र परत्वात्नित्यत्वा-
त्त्वेति भाष्ये उच्यते । वस्तुतस्तत्र परत्वादित्युक्तिरेकदेशिनः । स्पष्टं चेदं
विप्रतिषेधसूत्रे कैयटे । “णौ चङि” (७-४-१) इति ह्रस्वापेक्षया नित्यत्वा-
न्तरङ्गत्वप्रयुक्तद्वित्वस्य प्रथमतः प्रवृत्तौ नित्यत्वादित्येव भाष्य उक्तम् ।

भैरवी ।

तीत्यनित्यम् । अनित्यो लुगिति । अल्पे कृते लुग्वाधकस्यामादेशस्य प्राप्त्या लक्षणा-
न्तरोपपादिप्रवृत्तिविधानं दुर्बलमेव धार्तराष्ट्रानिरेति । एतेन बाधकाबाधितेतिविशेषणविशिष्टे
कृताकृतप्रसङ्गित्वं नित्यत्वव्यवहारे निमित्ते दर्शितम् ॥ ४८ ॥

शब्दान्तरस्येति प्रागुक्तपरिभाषायाः प्रपञ्चभूतामन्यामपि परिभाषामाह—*लुट इत्या-
दिना* । *स्वरभिन्नस्येति* । स्वरेण भिन्नस्येत्यर्थः । स्वरोऽपि शब्दान्तरत्वसम्पादक इति
भावः । *पठ्यते इति* । तत्र भाष्ये स्वः कर्त्तव्यादौ तस्य “अनुदात्ते” इति स्वरापत्ति-
मुपपाद्य तस्य ङादिभिर्विप्रतिषेधविचारे कृताकृतप्रसङ्गित्वेन द्वयोरपि नित्यत्वमुक्त्वा लक्ष-
णान्तरेणेति प्रागुक्तरीत्या निघातस्यानित्यत्वं प्रतिपाद्य ङादीनामनित्यत्वमेवमुक्तम् । स्वर-
स्यापि शब्दान्तरस्वरकारकत्वमिति तत्रावः । एतत्परिभाषोदाहरणं दध्युक्तमिति । अत्र दधि
उदकमितिस्थिते नड्विषयस्येत्याद्युदात्तत्वेनेकारस्यानुदात्तस्य कृताकृतप्रसङ्गितया प्राप्तनि-
त्यत्वेको यणादेशः पूर्वञ्च भवति किन्तु “उदके केवल” इति पूर्वपदान्तोदात्तस्वरेण भिन्नस्य
स्थाने प्राप्तत्ववदनित्य इति परत्वादुदके केवल इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वे कृते प्रवर्त्तते । तत
“उदात्तस्वरितयोर्यण” इति स्वरितत्वमुक्तारस्य सिध्यति ।

सर्वसाधारणविशेषमाह—*यत्रेति* । *अन्यतरन्* । परत्वनित्यत्वान्यतरत् । एकस्य
कार्प्यस्य बलवत्त्वमुपपादनीयं तच्चोभयथापि सम्भवति । *अत एव* । बलवत्त्वप्रतिपादनता-
स्पर्थ्यत्वादेव । *तत्र तत्रेति* । अस्य भाष्य इत्यत्रान्वयः । *तत्र* । भाष्ये । *एकदेशिन
इति* । नित्यानित्ययोरनुल्लेखवत्त्वेन विप्रतिषेधशाब्दाप्राप्तेः । *स्पष्टञ्चेदमिति* । तत्र हि-
“विप्रतिषेधे परं कार्प्यम्” इत्यत्र यः कार्प्यशब्दस्तत्राहायि कृत्यः । कारणयोर्ये कार्प्यस्तुल्यव-
त्त्वं तथेति नित्यानित्योत्सगांपवादान्तरङ्गबहिरङ्गेष्वस्य सूत्रस्याव्यापार इति तेनोक्तम् । एवञ्च
तत्र नित्यत्वादित्याद्येकदेशिवाक्यम् । उक्तार्थे भाष्यमुपपद्यमभक्तमित्याह—*णौ चङीति* ।

तत्त्वप्रकाशिका ।

बाधितत्वादनित्य इति ध्येयम् । एवमस्मै इत्यत्रानादेशात्पूर्वं नित्यत्वात्स्मायादेशस्ततो
इल्लोपेन बाधादनित्य अन्यादेश इति ॥ ४८ ॥

ङादीनामनित्यत्वमिति । जनया ङादीनामनित्यत्वात्परत्वात्स्वरे अन्तोदात्तसिद्धि-
का । एतद्भावे लक्षणात्तरेणेतिपरिभाषया निघातस्यानित्यत्वेन नित्यत्वाद्ङादेशे ङिलोपे
तत्स्वरे उदात्तनिवृत्तिस्वरेणात्तोदात्तत्वानापत्तिरिति भावः । *सिध्यतीति* । इदं पूर्वोत्तर-

एवं नित्यान्तरङ्गयोर्बलवत्त्वमपि यौगपद्यासम्भव एवेति बोध्यम् ॥ ४९ ॥
नित्यादप्यन्तरङ्गं बलीयोऽन्तरङ्गे बहिरङ्गस्यासिद्धत्वात् । तदाह—

असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥ ५० ॥

अन्तर्मध्ये बहिरङ्गशास्त्रीयनिमित्तसमुदायमध्येऽन्तर्भूतान्यङ्गानि निमि-

भैस्वी ।

यद्यप्युभयं बलवत्त्वप्रयोजकं भवति तथापि प्रथमोपस्थितत्यागो नोचित इत्याशयेन नित्य-
त्वादिभ्योक्तमिति भावः । विशेषान्तरम्पद्याह—*पञ्चमिति* । परत्वस्य बलवत्त्वप्रयोजक-
त्वस्य बलवदित्यर्थः ॥ ४९ ॥

यत्तु सौरदेवादयः नित्यादपि अन्तरङ्गम् बलीय इति परिभाषान्तरम् । यत्र नित्यस्य
बहिरङ्गत्वमनित्यस्य तु अन्तरङ्गत्वं तत्रास्य प्रवृत्तिः, तेन बहिरङ्गान्तरङ्गयोरन्तरङ्गं ब-
लीय इति सिद्धज्ञानान्तरव्यपरीभाषया च अस्य न निषेध इति । तत्र तन्मतं दूषयितुमुप-
क्रमते—*नित्यादपि अन्तरङ्गमित्यादिना* । *असिद्धमित्यादि* । एतत्परिभाषास्वीका-
रात् पदस्य त्रिभङ्गान्वाख्यानमिति पक्षे प्रामाण्यो इत्यादौ कृताकृतप्रसङ्गिनित्यादपि नुम-
प्राक् इत्यत्रस्य सिद्धिरन्यथा नुम्यनजन्तत्वात् स्यात् । उक्तपरिभाषायाः कर्तव्य इति
शेषः । परिभाषां पूरणेन ध्यायते—*अन्तरित्यादिना* । अन्तः शब्दार्थमाह—*मध्ये इति*
मध्यम्यस्य साधयित्वात्पञ्चपाकाङ्गान्वाख्यानमाह—*बहिरित्यादि* । उपस्थितत्वाद्बहिरङ्ग-
शास्त्रीयनिमित्तसमुदाय एव गृह्यते इति भावः । अन्तर्भूतानीति शेषपूरणम् । अङ्गद्वन्द्वो वि-
मित्तप्राची । *निमित्तसमुदायादिति* । अत एवातिष्ठित्यत्र गिनिमित्तके गुणे कर्तव्ये ब-
हिरङ्गस्य "तिष्ठतेति" इतीत्यस्यासिद्धत्वात् गुणाभावस्य सिद्धिः ।

तत्त्वप्रकाशिका ।

पदकार्यान्तरङ्गोऽप्येकादेना इत्यत्रैकादेनापदे सन्धिरकार्यस्योपलक्षणमित्यर्थाज्ञानेन ॥ ४९ ॥

नन्विदमन्तरगमयुक्तपरिभाषातुल्यपदार्थतात्पर्येणाकिञ्चित्करत्वात्ततो नित्यापेक्षयाऽन्त-
रङ्गस्य बलवत्त्वे योजमाहेत्येवाप्रतरणं वस्तु युक्तमित्यभिप्रेत्य प्रन्यासपमाह—*यत्तुसौरदेवा-
दय इति* । *नित्यादपि* । अपिना परस्य संप्रहः । अन्तरङ्गत्वादिति हेतुः, हेतोः पक्षमा-
श्रयस्तिनेनाप्रयोक्तव्यं शब्दावारणायानुच्छेद तर्कमाह—*अन्तरङ्गे बहिरङ्गस्येति* । साध्यव्येऽ-
पनादभिन्नत्वमितिविधेयं देयम् । "तानापवादेनान्तरङ्गमाधेऽपि न धातिः । *न ह्यादिति* ।
इदमित्यादन्तरङ्गस्योदाहरणं, परादन्तरङ्गस्य तु विवर्ति असुसुवदित्यादि । अत्र परमपि
सुवपुत्रगुणं चाधित्वा पूर्वोपस्थितनिमित्तप्रत्येनान्तरङ्गत्वादियद्वचो ।

ननु परापेक्षयाऽन्तरङ्गस्य बलवत्त्वे किं योजमिति चेन्नान्तरङ्गत्वात् परस्यासिद्धत्वेन युग-
पदमन्तररूपविप्रतिषेधाभावात् विप्रतिषेधनाद्याप्रवृत्तेः । अत एव "ओमाहोश्च" इत्याद्यवह-
णं धरितार्थम् । एवै नित्यादन्तरङ्गस्य बलवत्त्वेऽपि बोध्यम् । अत एव "अथः परस्मिन्" इ-
तिमुपे पदस्या गृह्या इत्यादौ "अथः परस्मिन्" इत्यस्य सङ्गनावसरे जिन्यस्यापि परयगा-
देनाभ्यानवाधित्वात्पूर्वपदादेनाभ्याधितो भाव्ये । *अन्तः शब्दार्थमाह इति । अन्तर्भूता-
नीर्हन्तद्वदन्तः शब्दार्थमित्यर्थः । परिभाषाघटकान्तः शब्दार्थमाह—*अन्तर्भूतानीति* ।
तु मध्यार्थः, समानाधिकरानामय शब्दोद्दिग्नुनामनात् । *येषूप्रणमिति । अन्तर्भूतानी-
त्यस्य इति शेषः । बहिरङ्गप्राचीयनिमित्तसमुदायस्यैव प्रवृत्तमिति भावः । बहिरङ्गप्राची-
येतिप्रतिज्ञार्थेऽप्यने ननु तात्वेन निवेदोऽतो नाम्योन्याधयः । लक्षणं तु बहिरङ्गरेण जिपृक्षि-
तनाधीयोद्देश्यताव्येऽद्वयेनाधीयमाणतादिसमुदायपदकनिमित्तत्वम् । बहिरङ्गत्वेन जि-
पृक्षितमित्यस्य बहिरङ्गत्वप्रकारज्ञानविषयकं प्रविपचीभूतत्वम् । तथा च बहिरङ्गं वि-

त्तानि यस्य तदन्तरङ्गम् । एवं तदीयनिमित्तसमुदायाद्बहिर्भूताङ्गकं बहिरङ्गम् ।
एतच्च "खरवसानयोः" (८-३-१६) इति सूत्रेऽसिद्धत्वसूत्रे च भाष्यकैय-
टयोः स्पष्टम् । अप्राङ्गशब्देन शब्दरूपं निमित्तमेव गृह्यते शब्दशास्त्रे तस्यैव
प्रधानत्वात् । तेनार्थनिमित्तकस्य न बहिरङ्गत्वम् । अत एव "न तिसृचतस्र्"
(६-४-४) इति निषेधश्चरितार्थः । अन्यथा स्त्रीत्वरूपार्थनिमित्तकतिस्रपे-
क्ष्यान्तरङ्गत्वात्प्रयादेशे तदसङ्गतिः स्पष्टैव । अत एव प्रयादेशे "अन्तस्य
भैरवी ।

अत्र प्राङ्गः—अन्तः शब्दस्याधिकरणशक्तिप्रधानतया क्रियायामेदास्यान्वय इति स्थि-
तानीत्यस्याक्षेपः । अन्तः स्थितनिमित्तकत्वञ्च पारिभाषिकम् पूर्वस्थापितत्वात्परिमित्तक-
त्वपूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वपरनिमित्तकत्वाभावान्यतमरूपम् द्वितीयं घटकत्वेन सङ्गृह्यया वा
वृत्तयन्तु प्रक्रियाक्रमेण प्रयोगे प्रागुच्चारणेन वा यथावथ पाठ्यम् । एतेषामुदाहरणानि तत्र तत्र
स्फुटानि । कार्पियणो, निमित्तत्वेनानाभयणस्यान्यत्र दर्शनादिहापि कार्प्यो निमित्तपदेन यद्यपि
न गृह्यते तथापि कार्यो विशेषणस्य निमित्तस्य निमित्ततावच्छेदकस्य चेह निमित्तपदे
न गृह्यते । एतेषु वृत्तयस्य यत्रान्तरङ्गबहिरङ्गयोर्गुणपदप्रवृत्तिस्तत्राश्रयणम् । अप्रान्तरङ्गशा-
स्त्रीय बहिरङ्गशास्त्रात् प्राक्प्रवृत्तिरेतावतैव बहिरङ्गस्यासिद्धत्वव्यवहारः । एतादृशस्यान्तरङ्ग-
त्वस्य लोकदृष्टन्यायतो लाभः चतुर्थान्तरङ्गत्वमादाय तु जातस्य बहिरङ्गस्यासिद्धत्वं
भवति । द्वितीयेनापि क्वचिन्नातस्यासिद्धत्वम् । यथाऽतिष्ठिपदिस्थादावित्याहुः ।

भाष्यानुमारीणस्तुक्तेषु नानाविधान्तरङ्गभावेषु यत्र भाष्याद्यनुग्रहः स एव सहेतुकत्वेना-
श्रयणीय इत्याहुः । निमित्तानीति षट्पञ्चनमुदाहरणानामानात्वाभिप्रायेण । *तदीयेति* ।
अन्तरङ्गशास्त्रीयेत्यर्थः । बहिर्भूतत्वमप्युक्तवैपरीत्येन बोध्यम् । उक्तार्थे प्रमाशमाह—*एत-
चेति* । *खोरेति* । अन्तरङ्गं बहिरङ्गमिति प्रतिद्वन्द्वभाविनावेतावर्थावित्यादिना तत्र स्पष्ट-
मित्यर्थः । स्वसिद्धान्तमाह—*अत्रेति* । *शब्दरूपमेवेति* । अत्र शब्दपदं सप्तम्याद्यन्त-
शब्दोपात्तप्रयोगस्थशब्दरूपपरम् । एवकारव्यवच्छेदं स्पष्टयति—*तेनेति* । अत एवाति-
ष्ठिणे इत्यत्र "इकोऽवि" इतिनुमागमस्याधिकङ्कावार्थसापेक्षस्य खिया इतीयञपेक्षया न बहि-
रङ्गत्वम् । उक्तार्थे पाणिनिसम्मतिं दर्शयति—*अत एवेति* । अर्थनिमित्तकस्य बहिरङ्गत्व-
स्यानङ्गीकारादेव । *प्रयादेश इति* । इदमुपलक्षणं दीर्घत्वस्यापि । यद्यन्तरङ्गत्वमिति दी-
र्घत्वं पूर्वं स्यात्, तदा कृतदीर्घस्य तिच्चादेशो विकारकृतलक्ष्यमेवाभावान्न लक्ष्ये लक्षणं सहदेव
प्रवर्तते" इति न्यायेन पुनर्दीर्घांप्राप्तौ निषेधवैयर्थ्यं स्पष्टमेव । एतेन बहिरङ्गत्वेन तिच्चादेशस्य
पूर्वमप्रवृत्तावप्यन्तङ्गे प्रयादेशे कृते तस्य स्थानिवद्भावेन त्रिसाब्दत्वात् पुनस्तिच्चादेशो दीर्घांप्र-
वृत्त्यर्थं "न तिसृचतस्र्" इति सूत्रमस्त्वितिशाङ्गापि निरस्ता ।

तत्त्वप्रकाशिका—

नाऽपि ह्रस्वाया अप्रतिबन्धत्वेन तद्विषयकेच्छाभक्तिमर्हति अतो नोक्तदोषः । एवं बहिर-
ङ्गत्वलक्षणेऽप्युक्तम् ।

यत्तु स्वप्रवृत्तावित्यादि तत्र स्वशब्दस्याननुगतत्वात् ।

शङ्कापि निरस्तेति । न च विशिष्टरूपोपादानेनार्थवत्त्वपरिभाषया "त्रेक्षय" इत्यत्रोद्दे-
श्यनिमित्तयोर्लक्ष्यस्थितार्थद्वयेन साम्यमिति वाच्यम् ? तिच्चादेशोऽपि, उपस्थितार्थद्वयेन
स्वात्वरूपार्थेन चाधिक्यत्वात् ।

यत्तु तिच्चादेशेन शब्दान्तरत्वेन विकारभावान्न लक्ष्ये लक्षणन्यायप्रवृत्तिः । अत एव भा-
ष्ये, विकाररामादिभिः शब्दानित्यत्वमारशक्यादेशेन शब्दान्तरत्वकथनं सङ्गच्छतेऽतः प्राप्तदी-

प्रतिपद्य" इति स्थानिवत्सूत्रस्य भाष्यवाचित्त्वादि सङ्गच्छते । एतेन गौधेयः पचेरदित्यादावेयादीनामङ्गसंज्ञासापेक्षत्वेन बहिरङ्गत्वया असिद्धत्वाद्बल्लिलोपो न स्यादिति परास्तम् । एवादेशादेरपरनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गत्वाच्च ।

भैरवी ।

किञ्च "नामि" इति दीर्घदृष्ट्याऽर्थनिमित्तकबहिरङ्गत्वित्त्वादेशस्यासिद्धत्वान्निषेधवैयर्थ्यमित्यपि बोध्यम् । *अत एव* । अर्थनिमित्तकबहिरङ्गत्वानाश्रयणादेव ।

यद्यर्थनिमित्तकस्य बहिरङ्गत्वं तदाऽन्तरङ्गे प्रयादेशे तस्य स्थानिवद्भावेन तित्त्वादेशे कृते "लक्ष्ये लक्षणस्य" इति न्यायेन पुनर्लक्ष्यादेशाप्रतिषेधकस्य सङ्गतिन्यायेन समाधानपरभाष्यस्य चासंगतिः स्पष्टैव । वाचिकादीत्यादिपदेन तत्प्रत्याख्यानपरभाष्यस्य संग्रहः । *एतेन* । अर्थवृत्तबहिरङ्गत्वस्यानाश्रयणे प्रयोजकस्य उक्तशब्दरूपनिमित्तत्वैवाश्रयणेन । एवादीनामित्यादिपदेन सीयुदागमपरिग्रहः ।

न च सीयुदोऽङ्गाधिकारे पाठभावेनाङ्गसंज्ञासापेक्षत्वेन, बहिरङ्गत्वं वक्तुमशक्यमिति वाच्यम् ? अङ्गसंज्ञेत्यङ्गाङ्गस्य संज्ञाऽङ्गसंज्ञेत्यर्थाश्रयणेनाङ्गसम्बन्धिधातुसंज्ञाया विवक्षितत्वात् । पचेरदित्यादावित्यादिपदेन भवेदित्यादिसंग्रहे तु एवादीनामित्यादिपदेनैवादेशपरिग्रहः । यत्तु "वर्णां वर्णान्" इति सूत्रभाष्ये 'समानाधिकरणसमासाद्बहुव्रीहिर्भवति विप्रतिपेधेन' इति वाचिकरङ्गदनावसरे स्वपदार्थे विधीयमानः कर्मधारयोऽन्तरङ्गः अन्यपदार्थे बहुव्रीहिर्यहिरङ्ग इत्यभिहितं तदेतदर्थनिमित्तकबहिरङ्गत्वाश्रयणे विरुध्यतेति । तत्र । उक्तान्तरङ्गबहिरङ्गभावप्रदर्शनेन विप्रतिपेधस्य खण्डनेऽपीष्टस्य बहुव्रीहेश्रयणेन तस्य भाष्यस्यैकदेशयुक्तित्वात् । किञ्च विप्रतिपेधोपपादनावसरे बहुव्रीहेः कण्ठे काल इत्यत्राप्यकारणं प्रदर्शयता "शेषो बहुव्रीहिः" इतिसूत्रस्य समानाधिकरणानां बहुव्रीहिरितिवाचित्कृत्योक्तिः परित्यजेतेति तस्यैकदेशयुक्तित्वम् ।

किञ्चित्खण्डनावसरे कर्मधारयबहुव्रीहोरन्तरङ्गबहिरङ्गभावोपपादनमप्युक्तम् । बहुव्रीहेः समानाधिकरणपदसम्बन्धिनश्चारिताध्यर्थाभावात् । एतदग्रे च इष्टिरियं पठिता समानाधिकरणममासाद्बहुव्रीहिरिष्ट इति वदतापि बहुव्रीहेश्रयिताध्यर्थाग्रप्रेशितमिति समानाधिकरणेत्यारभ्येष्टिरित्यन्तभाष्यस्यैकदेशयुक्तित्वमावश्यकमेव ।

तत्त्वप्रकारिका ।

घञारणाय निषेधश्रितार्थे इत्यरुच्येराह—किञ्चेति* । *इत्यपि बोध्यमिति* । अयमाशयः—अन्तरङ्गत्वान् प्रयादेशे दीर्घं च कृते ततस्तिष्ठादेशे पुनरेव दीर्घस्य प्राप्तिः, बहिरङ्गत्वेन तित्त्वादेशस्यासिद्धत्वात् ।

ननु दीर्घेऽज्ञानन्तर्यमस्येन "नाज्ञानन्तर्यं" परिभाषया कैयटमते तिसृणामित्यत्राविद्धत्वाभावात् "न तिष्ठतश्च" इति निषेधस्य न वैयर्थ्यमत आह—अत एव प्रयोदेशे घञत्वेति । न च तिसृणामित्यत्र स्थानिवत्त्वेन प्राप्तस्य "पदेप्रियवृत्तयो हलादिः" इति स्वरस्य निवृत्तिस्तत्कम् । प्रयादेशे एव स्थानिवत्त्वस्य प्रतिपिद्धत्वेन स्वरे तस्येष्टत्वात् ।

ननु एवादेशप्रत्ययवर्तमानेऽश्रयणशक्तत्वेन, श्लोपस्य विषेधत्वेऽपि संज्ञाया अविषेधत्वेन निमित्तत्वे बाधकाभावात् श्लोपविषयत्वस्य श्लोपवर्तमानेऽश्रयणनिमित्तकत्वेन साम्यम् अङ्गसंज्ञाया अनिमित्तस्यैव परत्वेराह—पचेरदिति* । अत्र ईयादेशः अदङ्गयामावंपातुकर्त्तव्येतिष्ठाद्यनुष्ठानेन बहिरङ्गः ।

ननु समुदायमादेशेऽप्येव श्लोपस्य घञ्प्रयापेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वमत्र आह—अत्रानिमित्तकत्वेनेति* ।

ननु "येन विधिस्तदन्तस्य" (१-१-७२) इति सूत्रे भाष्ये "इको यण-
चि" (६-१-७७) इत्याद्यावपि तदन्तविधौ स्योन इत्यन्तरङ्गत्वाद्यणो
गुणवाधकत्वमिष्यते तत्र सिद्ध्येत्, ऊनशब्दमाश्रित्य यणादेशो नशब्दमा-
श्रित्य गुण इत्यन्तरङ्गत्वाद्गुण एव स्यादित्युक्तम् ।

अत्र कैयटः-सिधेर्वाहुलकादौणादिके नप्रत्यये गुणवलोपोठां प्रसङ्गे ऊड-
पवादत्वाद्दलोपं वाधते गुणं त्वन्तरङ्गत्वाद्वाधते । गुणो ह्यङ्गसम्यग्धिनीमि-
ग्लक्षणां लक्ष्यीमुपधामादूर्ध्वधातुकं चाश्रयति । उड् तु यकारान्तमङ्गमनुना-
सिकादिञ्च प्रत्ययमित्यलपापेत्त्वाद्दन्तरङ्गः, तत्र कृते यणगुणौ प्राप्नुत इति ।
भैरवी ।

यत्तु कैयटेन "येन विधिः" इति सूत्रस्थभाष्यस्य योजनाय तादृशाशब्दरूपनिमित्तानि-
रिक्तस्याश्रयणं कृतं तत्खण्डयितुं शक्नुते—।—*नन्विति* । *अचीत्यादावपीति* । अत्रापि-
तत्त्वप्रकाशिका ।

न चोभयविधान्तरङ्गत्वस्योभयत्र सत्त्वात्कथमसिद्धत्वमिति वाच्यम् ? "उपदेशग्रहणं
कर्तव्यमिति "आयनेयी" इति खेखरसिद्धान्तादेशविधायकशास्त्रीयनिमित्तसमुदायवृत्तकनिमि-
त्तत्वाभावेन पचेदित्यत्र लोपस्वेयादेशव्यवहारनिमित्तकत्वादिपदेशशास्त्रीयनिमित्तसमु-
दायवृत्तत्वाभावेन च लोपविधायकत्वान्तरङ्गत्वाभावात् ।

केचित्तु चेलेः क्नोपेरितिनिर्देशेन वलि लोपेऽन्तरङ्गपरिभाषा न प्रवर्तत इति कल्पनेन प्रा-
त्ताम्रते न दोषः । एवञ्च चिन्त्यमिदं सर्वमिति वदन्ति । अपरनिमित्तान्तरङ्गत्वस्वीकारे की-
जन्तु "उकाल" इति निर्देश एव । अन्यथा समाहारद्वन्द्वे उऊऊ इति स्थिते परत्वात्सव-
र्णदीर्घे ततो ह्रस्वे उकाल इति स्यात् । अपरनिमित्तकत्वेनेत्यस्य उपप्लेपातिरिक्तनिमित्तक-
त्वमर्थः । एवञ्च पञ्चम्यन्तसम्यन्तान्यतरनिमित्तकं चहिरङ्गमिति फलितम् । अत एव 'यस्स'
इत्यादौ "त्यदादीनाम" इत्यतः प्राग्यन्तरङ्गत्वात् "हलङ्ययादि" लोपो न । अत एव जरांसी-
त्यत्र पुम् जरादेशात्पूर्वविप्रतिपेधेनेति स्वप्न्यविरोधो न । अन्यथाऽपरनिमित्तकत्वेनान्तर-
ङ्गत्वादेव जरसः पूर्व शीभाये तद्गन्थासङ्गतिः स्यात् । अत एव "नामि" इति सूत्रे आमीति
न्यासे नित्यत्वादीर्घे प्रापादितो भाष्ये । सप्तम्यन्तमात्रनिमित्तकत्वेन तत्त्वे तु तदसङ्गतं स्यात् ।
"अतो भारद्वाजस्य" इति सूत्रेपदेशानपकये जह्यंत्यत्र परतशाङ्गुणेऽनन्तत्वाच्चिपेया
न प्रोप्नोतीत्युक्तं, भाष्ये, तत्त्वे तु गुगात्पूर्वमेवेदितिपेये तदपङ्ग तिः स्पष्टव ।

केचित्तु जातबहिरङ्गस्थले एव उक्तान्तरङ्गत्वस्वीकारेणोक्तभाष्यद्वयस्याविरोधं वदन्ति ।
तत्र युक्तम् । तादृशस्थले एवैतादृशान्तरङ्गत्वस्वीकारे मानाभावात्कलाभावाच्च । यदित्तु हतरे-
त्तद्वन्द्वेन "उकाल" इति निर्देशस्योपपत्तिरिति सूत्रे तदा अतोऽम्" इत्यत्र तपरकरणमात्राणे
बीजमित्यपेहि । तद्धि आ इत्यत्राभावव्यापृत्पर्यम् । अन्यथा अत्र आश्रेति समाहारद्वन्द्वे
परत्वात्सवर्णदीर्घे ततो ह्रस्वे आ इति रूपाभावे सर्वत्र ह्रस्वत्वेव सम्भवेन तद्यथं स्यात् । त-
न्त्रे तु अन्तरङ्गत्वात्पूर्वं ह्रस्वे ततो दीर्घे लक्ष्येलक्षणन्यायेन न पुनर्ह्रस्वः । न च परत्वाद्बृहदौ सत्यां
टिलोप इति मने तितउशब्दादावक्षगण्यन्तात्कनुक्तिपि तिता इत्यत्र चारितापर्यम् । नच ह्रस्वः
टिलोपस्य स्थानित्रत्वादिति वाच्यम् ? वृद्धेलोपो बळीयानिति सिद्धान्तपत्रे तितमित्यस्येपे,
स्वात् । नचात्रापि ह्रस्वे टिलोपस्य स्थानित्रत्वमिति वाच्यम् ? अनादिष्टाद्वयः पूर्वत्वाभावात्

नचैवं द्रुघूपतात्पर्यं दिवस इति स्थिते उडं चाधित्वा परनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गत्वात्पूर्वं
द्वित्वेऽभ्यासे उकारश्रवणानापत्तिरिति वाच्यम्, घट्टकनिमित्तकत्वरूपान्तरङ्गत्वस्योप-
सत्त्वेनोभयोः साम्ये परत्वात्पूर्वमूद्रप्रवृत्तेः सुपपादत्वात् ।

एवं च संज्ञापेक्षस्यापि बहिरङ्गत्वं स्पष्टमेवोक्तमिति चेत्, न, तदन्तविधाय-
पि बहुपदार्थापेक्षत्वरूपबहिरङ्गत्वस्य गुणे सत्त्वेन तत्र दोषकथनपरभाष्या-
सङ्गतेः । बहिरङ्गान्तरङ्गशब्दाभ्यां बह्वपेक्षत्वाल्लपापेक्षयोः शब्दमर्त्यादयाऽ
लाभाय । तथा सत्यसिद्धं बह्वपेक्षमल्लपापेक्ष इत्येव वदेत् । अत एव "विप्र-
तिपेध" सूत्रे भाष्ये गुणाद्यणदेशोऽन्तरङ्गत्वादित्यस्य स्थान इत्युदाहरणं न
तु गुणाद्बुद्धन्तरङ्गत्वादित्युक्तम् । त्वद्रीत्यातदपि धक्तुमुचितम् । प्राथम्यात्त-
देव वा धक्तुमुचितम् । मम त्वन्तरङ्गपरिभाषया तद्व्याख्यासम्भवात्तदोक्तम् ।
किं च सिद्धान्ते नित्यत्वात् गुणात्पूर्वमूढं, गुणस्तु ऊढि यणा वाधितत्वा-
मैत्वी ।

शब्देन यत्र विशेष्यं प्रकान्तं तत्र तु भवत्येव, यत्र तु न प्रकान्तं तत्रापि शब्दस्वरूपस्य वि-
शेष्यत्वात् तदन्तविधिस्वीकार इति दर्शितम् । इगन्तस्य शब्दस्याजादौ शब्दे परे यणादि-
रित्येवमर्थस्तदा स्यादिति बोध्यम् । *संज्ञापेक्षस्येति* । गुणस्येति शेषः । *तदन्तविधाय-
पीति* । अत्रापिशब्दोपादानाद्विशेष्यसन्निधानाभावेन न तदन्तविधिरिति ध्वनितम् । तदुक्तं
वार्तिकरुक्ता प्रकृते तदन्तविधिरिति । *बहुपदार्थेति* । उक्तरीत्या पदार्थपञ्चकापेक्षेत्यर्थः
यणादेशान्तु इगन्ताजादिज्ञापेक्षत्वादनतरङ्ग इति भावः । तदन्तविधौ यादृशस्यान्तरङ्गबहि-
रङ्गशब्दार्थस्याध्रयणे न दोष उक्तः स एव तु नास्तीत्याह—*बहिरङ्गान्तरङ्गेति* ।

ननु शब्दत्वा तेन शब्देन तस्यालाभेऽपि सत्तात्पर्येण प्रयोगाल्लक्षणाया तथास्तु इत्यत
आह—*तथासत्त्वेति* । *इत्येवेति* । निर्दोषलक्षणापेक्षया स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमित्येव वदेदित्यर्थः ।
अतएव । भवदुक्तस्य तदर्थस्याभावादेव । *इत्युदाहरणमिति* । दत्तमिति शेषः । *इत्यु-
क्तमिति* । अन्तरङ्गम्यलीय इत्यस्य फलनिरूपणावसर इति शेषः । *त्वद्रीत्या* । कैयटो-
क्तरीत्या । *उचितमिति* । उद्युगधोरपि तयोः सत्त्वादिति भावः । *ममत्विति* । मत्
इति शेषः । *तद्व्यापेति* । ऊढा गुणारणेत्यर्थः ।

ननु भाष्यान्यथानुपपत्त्या कैयटोक्तमावश्यकमिति वदाम इति चेत् तत्राह—*किञ्च सि-
द्धान्त इति* । अत्र सिद्धान्तपदोपादानेन तस्मिन् काले तदसिद्धिरपि दोष इति ध्वनितम् ।
तत्त्वप्रकारिका ।

यस्तु तन्तु कृत्यन्तात्सुमनायशब्दात्कृत्किपि अल्लोपयलोपयोः सुमना इत्यत्र तपकर-
णस्य चारितार्थ्येन ज्ञापकत्वात्सम्भवात्फलाभावाच्चापरनिमित्तकत्वमन्तरङ्गत्वमिति न युक्तम् ।
न च इत्यः, अल्लोपयलोपस्य स्थानिवत्त्वात्, "को लुप्तं न स्थानिवत्" इति तु न, कौ विधि
प्रत्येवतत्प्रकृतेः । अत एव दुपुवर्तात्वपि साधु सङ्गच्छते । *उद्युगधोर्त्वादिति* । ननु देवमाषटे
पुरित्यत्र ङिलोपणिलोपयोः स्थानिनस्येन यलोपाप्राप्त्योऽपि कौविधिप्रतिनिपेधात्तदप्राप्त्या त-
त्राद्व्यारितार्थ्यमिति चेन्न, अनुनासिकनिमित्तस्योटाऽपवादत्वमित्यभिप्रायात् । *अन्तरङ्गत्वा-
दिति* । गुणे निमित्तानि पञ्च उढि चत्वारोति भावः । *मसङ्गतेरिति* । कैयटमते ऊढो व-
प्यरीगन्ताजादिशब्दप्रथमाप्रापेक्षत्वेन गुणज्ञापकत्वात्तदप्राप्त्या विमान्तर्भावाद्गुणापेक्षयाऽन्त-
रङ्गत्वस्य गुणत्वेन भाष्यामङ्गतिरिति भावः । न च गुणेऽपि पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वस्या-
न्तरङ्गत्वस्य वस्तु शब्दपर्ययोभयोरन्तरङ्गयोः परत्वाद्गुणस्येत्यादिति न भाष्यामङ्गतिरिति
यात्तम् ? सिद्धान्तेऽपि त्वदुक्तान्तरङ्गत्वस्य गुणे सत्त्वेन यणोऽन्तरङ्गत्वेन गुणापेक्ष्यप्र-
तिपत्तद्वारभाष्यामङ्गतेः ।

ननु शब्दत्वात्तद्वहिरङ्गत्वस्य प्राधान्यं, शब्दशाब्दे तस्य प्राधान्यात्, अर्थतत्त्व-
तु गौणत्वम् । एवञ्च प्रधानान्तरङ्गगुणत्वेन यणोऽभिप्रायात् स्यात्तद्वहिरङ्गत्वाध्रयणेऽपि

दनीत्यः । ऊर्नशब्दमाधित्येत्यादिभाष्येण च परिभाषायामङ्गशब्देन सप्तम्या-
द्यन्ततयोपात्तं शब्दरूपं निमित्तमेव गृह्यत इति स्पष्टमेवोक्तम् ।

यत्तु कैयटेन तदन्वविधिपक्षे परत्वाद्गुणः प्राप्नोतीत्युक्तं तत्तूनशब्द-
माधित्येत्यादिभाष्यासङ्गत्या चिन्त्यम् । वलि लोपेऽन्तरङ्गपरिभाषा न
प्रवर्तन इति तु न युक्तम् । तत्सूत्रे भाष्ये एव वृश्चादिषु लोपानिप्रसङ्गमाश-
भैरवी ।

यथा बाधितत्वादिति । बाधकाबाधितप्रसङ्गस्य नित्यत्वसाधकत्वादिति भावः । कैयटो-
क्तार्थे भाष्यविरोधमप्याह—*ऊनेत्यादि । संस्रम्याद्यनेति* । अत्रादिना पञ्च्यन्तशब्दोपा-
त्ततिरिक्तस्य ग्रहणं, न तु पञ्च्यन्तशब्दोपात्तस्य, कार्यिणो निमित्तत्वेन अनाश्रयणात् । पद-
त्वाश्रयणमुदायस्यापि ग्रहणं, तेन परिभाषाज्ञापकपरिभाष्यस्यापि सङ्गतिः । *परत्वाद्गुण इति ।
सदां ह्योस्तीव्यादिति भावः । *भाष्येति* । अन्तरङ्गत्ववहिरङ्गत्वयोर्धकभाष्येत्यर्थः । गौधेरः
पचेरन्नित्यप्रोक्तशङ्कायामन्यकृतसमाधानं दूषयति । *वलिलोप इत्यादिना* । *तत्सूत्रे-
तत्त्वप्रकाशिका ।

भाष्यामङ्गतिरित्याह—*तदन्तविधौ यादृशस्येति* । *लक्षणया तथास्त्विति* । अन्तर्भूत-
संख्या अङ्गानि यस्येति विग्रहे षड्भयार्थायाऽपि लाभसम्भवः ।

ननु मुख्यगौणवहिरङ्गान्तरङ्गभावस्य तथा सति लाभामममवादाप्यममङ्गते स्यात्
अतस्तथानोपात्तमत आह—*अन एवेति* ।

ननु रीतिद्वयस्य सम्भवाद्द्विविधोपात्तोक्तमत आह—*प्रायम्यादिति* । *गुणात्पूर्वमूडि-
ति* । ननु तदन्तविधिपक्षे यणो वहिरङ्गत्वेन कृताकृतप्रसङ्गित्वाद्गुणस्यापि नित्यत्वेन ऊर्-
गुणयोः प्राप्तौ परत्वाद्गुण एव तत्र ऊठि इकोऽभावाद्यणः प्राप्तिरेव नास्ति इति ऊर्नशब्दमा-
धित्येति भाष्यमसङ्गतं स्यात्, मम तु संज्ञाकृतवहिरङ्गत्वेन कृताकृतप्रसङ्गित्वाभावाच्च गुण-
स्य नित्यत्वमितिभाष्यं सम्प्रयोगेति चेन्न, ऊठि ऊकारे अन्यथा षकारे परतः विधानेन गुण-
स्यानित्यत्वात्, शब्दान्तरे प्राप्नुवन् विधिरनित्यो भवतीति परिभाषणात् । नच गुणे शब्दा-
न्तरात् प्राप्नुवत ऊठोऽप्यनित्यत्वमितिवाच्यम्, लघ्यानुसारेण तस्येहानाश्रयणात् ।

ननु तत्र मते 'सिऊ न' इति समुदायस्योभयप्राधयणाद्दृढत्ववदितत्वाभावेन भाष्यम-
सङ्गतं स्यादत आह—*ऊर्नशब्दमाधित्येति* । *सप्तम्याद्यनेतयेति* । वहिरङ्गत्वेन जिपृ-
क्षितशास्त्रवदकथित्वात्पदेनाधीयमाणशब्दसमुदायवदकथयार्थोपस्थितोयप्रकारतासमानाधि-
करणविषयताप्रयोऽङ्गमसम्पन्तपञ्चम्यन्तान्यतरपदवदितशास्त्रमन्तरङ्गत्वम् । वहिरङ्गत्वे-
नाभिमते शास्त्रम् "इको यणचि" इति तेनाधीयमाणशब्दसमुदाय ऊर्न इति तद्दृढकः 'न'
इत्येतत्पयोऽप्योपस्थितोयप्रकारतासमानाधिकरणविषयताप्रयोऽङ्गमसम्पन्तरदमाधिधातुक इति
सत्पदवदितत्वम् "पुनन्तल्लघूपधस्य च" इतीत्यस्य । एवमन्यप्रापि योऽप्यम् ।

पश्चाद्दहिरङ्गत्वेन जिपृक्षितशास्त्रविशिष्टशास्त्रभिन्नत्वमन्तरङ्गत्वम् । नास्यै वै० स्तोयोर्दृढव-
ताप्येत्दृढत्वेनाधीयमाणशब्दसमुदायवदकनिमित्तकत्वाभाववत्त्व स्वयदकौपर्येपिकाधिक-
रणयोर्धकत्वमसम्पन्तपञ्चम्यन्तान्यतरपदप्रयोऽप्योपस्थितोयप्रिययतापर्याप्यधिकरणोभूतममुदा-
यवदकवर्थातोपस्थितोयप्रकारतासमानाधिकरणविषयताप्रयोऽङ्गमसम्पन्तपञ्चम्यन्तान्यतरप-
दवदितत्वाभावात्स्वेतदुभयसम्पन्नेन । एवञ्च प्रवृत्ते "ऊकाल" "वाह ऊर्" इत्यादौ च न काप्य-
नुपपत्तिः । * न प्रवर्तते इति * । एतत्कालन्तु लोपयति, पातिः, पचेदित्यादि । अत्र गिरिन-
मित्तपस्य पुः कः किञ्चिमिच्छत्वातो लोपस्य प्रवृत्तिप्रत्ययमपानेऽन्तेन वहिरङ्गम्येगादेशस्य
षान्तर्भूतनिमित्तकत्वेनान्तरेण वलि लोपे नामिद्वयम् । एवमन्यप्रवृत्तिभाष्योदाहृतं
ऊठोऽगिद्वत्यादौ लोपो न । 'नाजानन्तर्य' इत्यप्यनन्तर्येण इत्येवमेव मानामारो

द्वयोपदेशसामर्थ्यात् । न च वृश्चतीत्यादौ चारितार्थ्यम्, वहिरङ्गतया संप्रसारणस्यासिद्धत्वेन पूर्वमेव तत्प्राप्तेरिति भाष्योक्तः ।

यत्तु नलोपस्य षट्संज्ञायामसिद्धत्वात्पञ्चेत्यत्र "न षट्" (४-१-१०) इति निषेध इति तच्चिन्त्यम् । नलोपस्य हि षट्संज्ञासापेक्षत्वेन वहिरङ्गत्वं वाच्यम्, तच्च न । संज्ञाकृतवहिरङ्गत्वस्यानाश्रयणात् । पञ्चेत्यत्र निषेधस्तु ख्रियां यत् प्राप्नोति तन्नेति व्याख्यानसामर्थ्येन भूतपूर्वषट्त्वमादायेति घो-
भैरवी ।

ति* । "लोपोव्यो" इति सूत्रेत्यर्थः । *तत्प्राप्तेः* । षलोपप्राप्तेः उक्तकैयटोक्तिवत् "नलोपः सुप्स्वर" इति सूत्रस्यैकैयटोक्तिमपि खण्डयति । *यत्त्विति* । *तच्चिन्त्यमिति* । नलोपस्य वहिरङ्गत्वसाधकभावादिति शेषः । तमेवाह—*नलोपस्येत्यादिना* । नन्वेवं पञ्चेत्यत्र टायाप-
तत्त्वप्रकाशिका ।

गौरवञ्च । अत्र मानन्तु घेलेः कनोपेरिति निर्देशः, स्वरदीर्घयलोपेऽपि चित्यत्र षलोपग्रहणञ्च । तद्धि वाच्योऽस्ति यत्र षलि लोपे स्थानिवत्त्वात्, षलि लोपऽन्तरङ्गपरिभाषाप्रवृत्तौ तथैव सिद्धेः तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । * न्युक्तमिति * । न च "स्वरदीर्घ" इति वार्तिके षलोपग्रहणं व्य-
र्थमिति वाच्यम्, धर्मिप्राहकमानेन परिभाषायामागमादेशातिरिक्तस्यैव निमित्तस्याङ्गपदेन ग्रहणेन प्रवृत्ते षलि लोपस्यान्तरङ्गत्वाभावात् । "भविष्यति गम्यादयश्च" इति निर्देशेन प्रवृत्तिप्रत्ययनिमित्तकस्यान्तरङ्गे कर्तव्येऽसिद्धत्वं नेति कल्पनेनादोषाच्च । अतएव मथ्नाती-
त्यादौ "अनिदिताम्" इति नलोपसिद्धिः । अन्यथा शनाप्रत्ययस्यासिद्धत्वात्तत्र स्यात् । यस्तु-
त इदमेव युक्तं षलि लोपे उक्तधर्मिप्राहकमानेन जातवहिरङ्गासिद्धत्वाभावस्यैव कल्पनान्नेत-
त्सुग्रन्थभाष्यविरोधः । "लापो व्योः" इत्यत्र वकारग्रहणस्य भाष्ये प्रत्याख्यानवचनकार-
विषये न प्रयतते इति कल्पनाद्वा । न च सम्प्रसारणाविषये वप्रश्चेत्यत्र लोपो दुवार इति वाच्यम् ? षट्संस्कारपक्षेऽपि वृश्चतीत्यत्र विकरणात्प्राग्बलोपप्राप्त्या, वकारोच्चारणसाम-
र्थ्याद्प्रद्वयं धात्ववयववकारातिरिक्तस्य "लोपो व्योः" इत्यत्र वकारस्य ग्रहणेनादोषात् । अत एव पक्षेऽपि सिध्यति । अन्यथा धात्वानिकेवादेशस्यासिद्धत्वेन यलोपो न स्यात् ।

केचित्तु षलि लोप इत्यत्र "न षट्" सूत्रस्य षलोपग्रहणम् ज्ञापकम्, अन्यथा यायायति इति समुदायमापेक्षत्वेन वहिरङ्गतयाऽसिद्धत्वाद्न्तरङ्गवलि लोपस्याप्राप्त्या तदमङ्गतिः स्पष्टयेति वदन्ति । तत्र, ष्यन्तादुष्घातोः क्विपि णिलोपे यलोपे च आ इति सिध्यति, तत्र षलि लोपे णिलोपस्य स्थानिवत्त्वप्रतिषेधाय तच्चारिताऽर्थात् । णिलोपवलि लोपयोऽभ्युक्ष्यनि-
मित्तकत्वेन षलि लोपस्यान्तरङ्गत्वाभावात् ।

अन्ये तु घरेषु ज्ञापकम्, न च ज्ञापिते यायायवर इत्यत्र प्रहृतिप्रत्ययवापेक्षतयाऽलोप-
स्यापि द्वायेनालोपाभावेन वरेषु ग्रहणे व्यर्थमेवेति वाच्यम् "आतो लोप" इत्यस्य तदादिपदो-
पस्थिरया समनिमित्तकत्वात् ।

अनु धर्मार्थकप्रत्ययान्तपरिवर्तनद्वयान्तेन समाप्ते तत आदेशात्पन्ताद्वापि णिलोपे गुणे देस्वर इति सिध्यन्तवर्तिताऽर्थम्, अन्यथा णिलोपस्य स्थानिवत्त्वाद्गुणे न स्यादिति पक्षे, वरे इत्यस्य वरे एषि न स्थानिवत्त्वार्थेन निषेधात्प्रवृत्त्या पिष्यर इत्यस्यैवेष्टत्वात् । * षट्संज्ञायामसिद्धत्वादि* । यथाऽदोषे क्विपटादिमते षट्संज्ञायाम्प्राप्तिरते कार्यकापे विहृतावयवविकरणात्तथापि एतेषु शब्दाद्यप्यप्रवृत्त्या मान्तरव्यसम्भवेन षट्संज्ञाप्राप्त्याऽप्याऽसि-
द्धत्वे तैः स्वीष्टम्, षट्संज्ञायाम्प्राप्त्यापेक्षयाऽपि षट्संज्ञानिरदिक्ते शब्दाद्यप्यापेक्षत्वेन यलोपस्य वहिरङ्गत्वमिति भावः । * व्याख्यानसामर्थ्येनेति * । इदं कार्यकालपक्षे । यथो-

ध्यम् । अत एव कृति तुग्ग्रहणं चरितार्थम् । वृत्रहभ्यामित्यादौ पदत्वनिमित्तकत्वेऽपि नलोपस्य बहिरङ्गत्वाभावात् । भ्यामः पदसंज्ञानिमित्तत्वेऽपि नलोपस्य तन्निमित्तकत्वाभावात् । परम्परया निमित्तत्वमादाय बहिरङ्ग-
भैरवी ।

तिः । न च “नलोपः सुप्स्वरः” इति निर्गन्धः, पदसंज्ञायां नलोपासिद्धत्वस्य तत्रांफलत्वस्य भाष्ये कथनात् आह—*पञ्चेत्यत्रेति* । *अतः* *एवम्* । अर्थकृतबहिरङ्गत्वस्यानाश्रयणादेव । *अभावादिति* । संज्ञाकृतबहिरङ्गत्वानाश्रयणस्य प्रागुक्तत्वादिति ।

ननु पदसंज्ञाद्वारा पदत्वस्य भ्यामिमित्तकत्वमस्तिवत्यत आह—*परम्परयेति* । नलोपे भ्याम इति शेषः । यदि परम्परया निमित्तस्याश्रयण स्यात् तदा कृतितुग्ग्रहणं व्यर्थमेव स्यादिति भावः ।

ननु परम्परया निमित्तत्वमप्रसिद्धमनुमतमितिन्यायेन भाष्यकारमम्ममतमेव, एवञ्च कृतितुग्ग्रहणं न कार्यमिति लाघवं भवति, अतएव भसंज्ञायाः परनिमित्तकत्वमभिप्रेत्यैव वक्ष्यमाण-
तत्त्वप्रकाशिका ।

द्वेष्टे तु लुगर्थं जातं पदत्वमादायैवानुमानिकस्यानिवद्भावेन सिद्धम् ।

ननु प्रियपञ्चा द्वौपदीत्यत्र ङीष्ङाब्जिनपेयेन व्याख्यानं चरितार्थमिति चेत्सत्यम्, “अजाद्यतष्टाप्” ऋचि पादः, अन्यतरस्यां ङीष् पाद इति वर्तते ऋचोति निवृत्ततत “ऋद्धेभ्य” इति न्यासेन सिद्धे ङीष्प्रकरणमध्ये पुनष्टाप्करणेन टापो निषेध इति बोधनेन भूतपूर्वपदत्वमादाय तत्प्रवृत्तेस्सुषुपादत्वात् ।

किञ्च स्यानिवद्भावेन यथोद्देशस्यैवाश्रयणाभिपेधोपपत्तेः सङ्केतमन्वयेन पदत्वपदत्वत्वस्य पदत्वस्यालवृत्तिधर्माभावात् । अत एव पदसंज्ञा नलोपासिद्धत्वस्य न फलमिति पदसंज्ञासूत्रे भाष्योक्तं सङ्गच्छते ।

किञ्च “न पद्” इति सूत्रे “छात्रुभाभ्याम्”त्यत्रानुवर्त्य वाच्यमेदेन व्याख्यानानाद पाद्य । *नलोपासिद्धत्वस्य तत्रांफलत्वस्य भाष्ये कथनादिति* । तत्रहि “संज्ञाविधौ किमुदाहरणम् ? दण्डिदत्तौ दत्तदण्डिनौ, नात्र चित्वाहण्डिन एव पूर्वनिपातः, ननु च यदा चित्वा तदा पूर्वनिपातः, यदा पूर्वनिपातस्तदा नलोपे चित्वाविर्तादमयुक्तम्, संज्ञाग्रहणसामर्थ्येन चत्य पूर्वपदत्वे चित्वा भावि तस्य पूर्वनिपात इत्युक्तम् । यदि पदसंज्ञायां फलं स्यात्तदा सामर्थ्यापपादनमसङ्गतं स्यात् । तस्माद्विसंज्ञायामेव तत्प्रवर्तत इति भावः । फलं त्वस्य घुक्ताभाविति । नचैतावन्मात्रार्थत्वे “द्वन्द्वे चि” इत्यनन्तरं “दिव” इति पठित्वा शब्दस्वरूपविशेषकसदन्तविधिना परमयुक्तमावित्यादिसिद्धेः संज्ञाग्रहणं न कार्यमितियाच्यम् प्राग्निपुत्रावित्यत्र पूर्वनिपाताय संज्ञाग्रहणस्यावश्यकत्वात् ।

किञ्च गुरुच्छत्रमित्यत्र पूर्वनिपाते तुकि चित्वासम्भवादनियमः सिध्यति, उक्तायांनाश्रयणे नियमापत्तिः । अत एवाञ्जुग्रहणेन “नलुमता” इत्यस्यानित्यत्वज्ञापनपरं भाष्यं सङ्गच्छते । अन्यथाऽलुकि धारिपुशय इत्यत्र सम्बोधने तुमोऽसिद्धत्वेन गुरुपञ्चायां “गुरोरवृत्त” इति प्लुतः स्यात् । तद्वारणायाञ्जुग्रहणस्यावश्यकत्वेन भाष्यमसङ्गतं स्यात् । *भूतपूर्वपदत्वमादायेति* । पूर्वं भूतं स्थितं पदत्वं स्यानिवद्भागेनादायेत्यर्थः । *चरितार्थमिति* । न च वृत्रहणमित्यत्रापरनिमित्तकत्वेन पदत्वस्यान्तरङ्गत्वं शङ्कं बहिर्भूतमुपनिमित्तकरत्वापेक्षानलोपापेक्षया किञ्चिन्मित्तकतुकोऽन्तरङ्गत्वादानेः । *वृत्रहभ्यामिति* । वृत्रेति वृष्यपदम् । तेन न समुदायापेक्षबहिरङ्गत्वादाहृत् । इभ्यामित्यत्र वर्तमाने क्रिप् । तेन भ्रूणेति नियमाप्राप्तिः ।

न च त्रिपायां बहिरङ्गपरिभाषायाऽग्रवृत्त्या कथमेतदिति याच्यम् ? कृतितुग्ग्रहणाभावे

त्वाश्रयणे तु न मानम् । ध्वनितं चेदं “नलोपः सुप्” (८-२-२) इति सूत्रे भाष्य इति तत्रय भाष्यप्रदीपोद्योते निरूपितम् ।

अन्तरङ्गे कर्त्तव्ये जातं तत्कालप्राप्तिकं च बहिरङ्गमसिद्धमित्यर्थः ।
भैरवी ।

परिभाषाज्ञापनस्यापि सङ्गतिर्भवतीत्यत आह—*ध्वनितमिति* । तत्र हि “वृत्रहभ्याम्” इत्यत्र कृतितुगग्रहणस्य प्रयोजनमुक्त्वा, तुग्विधौ चोक्तम्, किमुक्तम् “सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्य” इति, ग्रामणिकुलमित्यादौ तुगभावोदाहरणस्य प्रयोजनं परिभाषया वृत्रहभ्यामित्यस्यापि सिद्धौ कृतितुगग्रहणं न कार्यम् । ग्रामणिकुलमित्यत्रातन्तत्वं इत्स्वत्वस्य निमित्तं यदि तस्मिन् कृते तुक् स्यादवयववाचयवत् नमुदायावयवो नेतिरक्षस्तदा तादृशसन्निपातविघातः स्वष्ट एवेत्याशयः । अत्र भाष्यकृता सन्निपातपरिभाषया वृत्रहभ्यामित्यस्य सिद्धिमुक्त्वा कृतितुगग्रहणस्याकर्त्तव्यतोक्ता, न तु बहिरङ्गसिद्धत्वेन, विभक्तैः संज्ञां प्रति निमित्तत्वेऽपि नलोपं प्रत्यनिमित्तत्वं, परम्परया निमित्तत्वज्ञानाश्रितं, तेनेदं ध्वनितमित्यर्थः । तत एकदेश्याह इदं तर्हि प्रयोजनम् । कृतीति वक्ष्यामि । इह माभूत् । वृत्रहच्छत्रम् । तुगभावो माभूदित्यर्थः स एव आह—नियमार्थमेतन्नविष्णुति । कुलक्षण एव तुष्टमाभूत्, छलक्षणो यथा स्यात्, अत्रापि प्रत्ययलक्षणेन विभक्तिपरिपातनिमित्तं यत्पदं तस्य नलोपे निमित्तत्वे यादृशसन्निपातः पदसंज्ञायां निमित्तं तस्य विघातस्तुकि सति स्यादिति परम्परामाश्रित्य यादृशसंनिपातः पदसंज्ञायां निमित्तं तस्य विघातस्तुकि सति स्यादिति परम्परामाश्रित्य सन्निपातपरिभाषयैव कृते स्यादित्याशङ्क्योत्तरमुक्तं नलोपः सन्निपातलक्षणः, प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तस्य यत्पदत्वं तन्निमित्तकत्वाभावात् । एवञ्च वृत्रहभ्यामित्यत्र नियमानुपयोग इति भावः ।

ननु बहिरङ्गपरिभाषया वृत्रहच्छत्रमित्यत्र तुगभावः सिद्ध इति नियम आवश्यक इति चेत् अत्र कैयटः—पदत्वमात्रनिमित्तकत्वात् नात्र बहिरङ्गो नलोपः नहि एष इत्यनेन परम्परया निमित्तत्वे मानाऽभाव इति स्पष्टमेव प्रतीयते इति । परिभाषाज्ञापनावसरे तु ज्ञापकारभाष्यग्रामाण्यासंज्ञाद्वारा तत्र विभक्तनिमित्तकत्वमाश्रीयत इति भावः ।

वस्तुतस्तु न मामान्यतोऽर्थनिमित्तकबहिरङ्गत्वैरुक्तानाश्रयणम् “स्वार्थेद्रव्यलिङ्गसंज्ञाकारकाणां श्रमिकत्वात् “येन क्रमेण ज्ञानन्तेन क्रमेण तद्वोधकसदप्रदानुभोगस्यान्तरङ्गबहिरङ्गभावेन स्वाकारान् तथा बहिर्भूतमाद्यनार्थकप्रत्ययनिमित्तकद्विवापेक्षयाऽन्तरङ्गार्थनिमित्तकः सुभादौ भवतीति प्रत्यस्तथा “निपात एकाजनाह” इति सूत्रे प्रकृतजिति कर्मपरयो न यदुधोर्द्विर्बन्धित्यर्थप्रधानत्वेनान्तरङ्गत्वादिति प्रत्यक्षोक्तोक्ति भवति । तथा “वर्गो धर्मोऽयं” इति मूलस्योक्तभाष्यमप्यामन्त्येनोपरपठते किन्तु अन्तरङ्गे बहिरङ्गश्चेति प्रतिद्वन्द्वभाविनापेतापेक्षोक्ति “स्वरवमानयोः” इति सूत्रस्य भाष्यप्रमाण्येनोभयोः शब्दयोस्तुल्यतरस्य न्यायमिदतया यत्र बहिरङ्गशास्त्रेनाभिप्रेतमर्थनिमित्तकमन्तरङ्गशास्त्रं न तथा किन्तु शब्दनिमित्तकमेव तथैतस्याः परिभाषाया अप्रवृत्तियर्थं तुमधोरूपार्थनिमित्तकत्वेन तत्त्वन्तत्र तु प्रयत्नं पुनैति कल्प्यते । अत एव मनुष्योऽथप्रतत्त्वापेक्षयाऽपिरोत्तया सावित्राया बहिरङ्गात्तरङ्गोत्तरङ्गं पत्न्या इति परिभाषाया अस्यामेवान्तर्भावोऽनुपपद्यत इति दिक् ।

एतावता प्रवृत्तेषु पदार्थं निरूप्य वाक्यार्थं यजेयति—*अन्तरङ्ग इति* । ननु जाततरङ्गात्प्राप्तिसंबन्धित्वमित्यत्रानेन योरोच्यते तदा “ल्योरोच्योः” इति मूलस्य प्रागुक्तभाष्यविशेषः । अत्र ह्युपदेशोक्तं यद्येष्व्य प्रातिपत्तानोश्च सम्प्रमाणस्य जातत्वेनतरङ्गात्प्राप्तितत्त्वप्रकारिका ।

शुक्ति ल्योरोच्योऽपिद्विवाभावेनाप्रवृत्तिरोत्तमाभावात् । *जातमिति* । ननु मास्तु जातमिदत्वं

तत्त्वप्रकाशिका ।

फलाभावात् "वाह ऊह" सूत्रस्योद्ग्रहणस्य ज्ञापकत्वप्रतिपादनपरं भाष्यन्त्यैरुद्देश्युक्तिः । न च पचापेद्मिति फलम्, अन्यथा एत ऐह्यैत्वं स्यादिति वाच्यम् । 'इत ऐ' इति न्यासेनादोषात् । भवानोत्पन्न तु नास्य प्रवृत्तिः, "मेर्नि" इतीकारोच्चारणसामर्थ्यात्, गौरवाद् मेर्नि इति न कृन्मिति चेत्तर्हि सामर्थ्यादित्यस्य तक्रन्यायेनैतदपवादत्वादित्यर्थात् ।

यत्तु "मोन" इति कर्तव्ये "मेर्नि" इतीकारोच्चारणसामर्थ्याद्वाच्य इति, भवाम इत्यत्र तु न दोषः, "सेर्हपिच्च" इति साहचर्येणैकवचनसम्बन्धिन एव ग्रहणादिति तन्न "आदेः परस्य" इत्यस्याप्रवृत्त्या मकारस्य नकारादेशासम्भवात् ।

न च पचापेद्मिदमित्यत्र "आमेत" इत्यस्य दुर्बारत्वम् तथाऽऽचारकिवन्ताद्गद्गदालुटि कर्मण्यतिहारे उत्तमपुरुषे इटि निष्पन्नेन एशब्देन पचापेत्यस्य "आख्यातमाख्यातेन" इति समासे पुनः सुशब्देन समासे नपुंसकस्य सुवचावि इत्यत्रैत्वापत्या तथाभ्यासस्य दुष्टत्वमिति वाच्यम् ? प्रतिपदोच्चारणग्रहणेनादोषात् । न च पचाव भवाव एव कर्मसु तेभ्यः पचावमत्रायेभ्य इत्यत्र प्रतिपदोच्चारणस्य सत्प्रेमेत्वापत्तिरिति वाच्यम्, "दित आत्मनेपदानां टेरे" इत्यत आत्मनेपदानामित्यनुवर्त्यात्मनेपदघटितशास्त्रमन्वन्धिन एवैत्वविधानात् । न च व्यवधानात्कथमनुवृत्तिरिति वाच्यम्, "ध्रुवः पञ्चानामादित आहो ध्रुवः" "दित आत्मनेपदानां टेरे," "धासः से," "लिटस्तन्नयोरेशिरेच" "लोट आमेतः" "मत्राभ्यां वामौ," "उत्तमस्य एन ऐ, पिच्च अत्रोत्तमस्य सम्बन्धयते ततः एतुन, लश्चत्, एषः," "सेर्हपिच्च" "वा छन्दसि," "मेर्नि," "लोडोडादौ," इति सूत्रव्यत्यासेन मण्डुकप्लुत्या वा अनुवृत्तेर्दुर्बारत्वात् । नचादिपदित्यत्र "णौचद्" इति ह्रस्वे "अत उपधाया" वृद्धिर्नेति फलम्, न च तपरकरणसामर्थ्याद्पचाह्रस्वे वृद्धिर्नेतिरूपनेनादोषः, इक्षाश्रैतिममाहारे यम्, यम्पालयतीति यपालः, तस्यापत्यं स्त्री ऐयपाली, सा भार्या यस्य स ऐयपालभार्य इत्यत्र तपरस्य सकलत्वात्, अन्यथाऽपि पाषट्काकारस्य वृद्धौ "वृद्धिर्नित्यस्य" इति निषेधाद्भ्रुवद्रावो न स्यात्, यदि चात्राल्लोपजिलोपयोः स्था निवत्त्वाच्च वृद्धिरित्युच्यते तर्हि यदासत्यापत्यमैयदासी, सा भार्या यस्य स ऐयदासभार्य इत्यत्र चरितार्थत्वमपेहि इति वाच्यम् अदुपधाद्विहिते षिणीत्यर्थेनादोषात् । अत एव युवानमाचष्टे कनयतीति भाष्यप्रयोगः सङ्गच्छते । नचैवं मारयतीति न स्याद्, इदुदुपधेभ्यो णिवोऽनभिधानात् । नच जहारेत्यत्र "ऋच्छत्यृताम्" इति गुणे, अभाजि, राग इत्यत्र नलोपे वृद्धिर्नस्यादिति वाच्यम् "ऋच्छत्यृतां," "भजेश्च" षिणि, घञि च भावकरणयोरित्यादौ विषयसम्प्राश्रयणेनादोषात् ।

यत्तु "नारलोभि" इति सूत्रे शाम्ग्रहणं ज्ञापकमुपधाइस्वनिष्पन्ने वृद्धिर्नेति, अन्यथा "णौचडि" इति ह्रस्वेऽपि वृद्धावशाशासदिति स्यादेवेति तन्न क्विबन्तशाम्ग्रहस्य एशब्देन समासे तत आचष्टे णिचि टिलोपे लुडि चडि "क्लिगुपधात्वचइपरनिहांसिपु" इति स्थानिवत्त्वप्रतिपेधाद्भ्रुव्ये टिलोपस्य स्थानिवत्त्वाद्बृद्धेरपान्तेरशाशासदिति प्राप्ते तद्धारणाय शासप्रहणस्य चरितार्थत्वात् । नाप्यसुसुदित्यत्र "णौ चडि" इति इस्वरूपामिद्धत्वात्तुधूपगुणाभावः फलम् ऋः स्त्रियेन प्रत्ययोपदेशकालिकलक्षूपस्य गुणविधानात् पुगन्तमार्वाधौतुकमाहचार्थार्धधास्तुके परतः स्वोत्तरप्रत्ययानिमित्तकस्यैरेको गुणविधानाच्च ।

न चैवं तोतोर्ति दोषोर्ति इत्यादी गुणो न स्यात्, यल्लुकरान्दमःशात्, न च तुर्नीधातोः षनिपि तोर्वेति न स्यात्, उपदेशसामर्थ्याद्दलोपो नेतिवकारप्रत्याख्यानपरभाष्यप्रामाण्यात्स्थानविधानात् । एतं जागृत् इत्यत्र सम्प्रसारणस्यासिद्धत्वाद् रुगादयो नेत्यपि फलञ्च ऋद्दुपधो योऽभ्यासस्तस्य स्यादप्य इत्यर्थेन तदप्राप्तेः । जगदभ्येत्यत्र इस्वस्यासिद्धत्वात् टावित्यपि न फलं सन्निशतपरिभाषया टापोऽप्रवृत्तेः । नच जगदभ्यासेत्यत्र सवरोदीर्वस्यासिद्ध-

वृश्चत्यादिषु पदसंस्कारपक्षे समानकालत्वमेव द्वयोरिति बोध्यम् ।

एतेनान्तरङ्गं बहिरङ्गाद्वलीय इति परिभाषान्तरमित्यथास्तम् । एनामा-
धित्य विप्रतिपेधसूत्रे भाष्ये तस्याः प्रत्याख्यानान्तरम् । अन्तरङ्गशास्त्रत्वमस्या
लिङ्गम् ।

भैरवी ।

कस्वरहितेनासिद्धत्वासम्भावादत् आह—*वृश्चत्यादिष्विति* । आदिना पठ्या मृद्येत्यस्य
सप्रहः । *पदसंस्कारपक्ष इति* । एतेन पदसंस्कारपक्षाभिप्रायकमेव तत्राप्यमतो न तद्विरो-
धः । *एतेन* । अस्याः परिभाषाया उक्तार्थकरणेन । ननु वक्ष्यमाणज्ञापकसाजात्याजातस्यैव
बहिरङ्गस्यानेन असिद्धत्वविधानं युक्तमत आह—*एनामिति* । एवञ्च विप्रतिपेधसूत्रोपब-
हिरङ्गादन्तरङ्गं बलीय इति परिभाषालङ्घनपरभाष्यप्रामाण्येन तत्कालात्मिकमित्येवोऽपि
सप्रमाण एव जात इत्यत्रास्तु ज्ञापकसाजात्यात्कल्प्यत इति बोधयितुं ज्ञापकं द्वनीगिन्यति ।
परिभाषाया लिङ्गवचनियमाल्लिङ्गं तावदाह—*अन्तरङ्गशास्त्रत्वमिति* । कैयटादिममता-

तत्त्वप्रकाशिका ।

त्यास्य पुनर्दस्य इति फलमितिवाच्यम् लक्ष्ये लक्षणन्यायेनपुनर्दत्त्वाप्रवृत्तेः । नच दीर्घस्य तन्मा-
प्रोद्देश्यकविकारामावेन तल्लक्ष्यत्वाभाव इति वाच्यम् । विभक्तिस्थानिकैकादेशस्थले एव
तथा स्वीकोत्तात् । अत एव उक्ततुरितिप्रयोगः सद्यच्छते, इति चेन्न, किञ्चन्तभृशब्दात्सुपि
भुवावित्यप्रोवडोऽसिद्धत्वादूटाऽभावेन सफलत्वात्, न च सत्यप्युठि यणोऽमिद्धि, अन्तरङ्ग-
त्वादपवादत्वाच्च पूर्वं सजर्णार्थे ततो यणि भ्यावित्थापत्तेः, नचाङ्गत्वात् "ओः सुपि" इति यणि
तसिद्धिः, "नभृसुधियोः इति निपेधस्तु साहचर्याद्वलपूर्वं एवेति वाच्यम् ? चक्रमापतेद्वेद्वर-
त्वात् । तथाहि पूर्वं पूर्वोकारे "इको यगचि" इति प्रामोति तं सवर्णार्थः बाधते तमाङ्गत्वाद्दोःसुपि-
ति तमन्तरङ्गत्वादिक्वो यगचीति । स्वापन्भावमित्यप्रोत्पत्वाङ्गत्वाद्गुणं बाधित्वायलि गुणे स्वा-
पन्मोऽभिरथापत्तेः । "च्छ्वोः" इत्यत्र एसाहचर्यात्प्रत्ययानिमित्तत्वस्य चस्य ग्रहणेन न दोष
इति तु न वस्तुं शक्यते कियन्तेप्रातोरशब्देन ममासे तत आचारकिपि शतरि शपा सहैका-
देशे इपदित्यत्र छत्वे कियः प्रत्ययलक्षणेन शब्दे इशदित्यत्र प्रत्ययनिमित्तकस्य छत्यस्य स-
त्त्वात्, परस्यस्य स्थानिवदावस्तु न "नपदान्त" इति निपेधात् । धप्रथकप्रत्ययान्तादियत्त-

*दादाचारिष्यन्ताण्यौ द्वियथोत्तस्यस्य च फलत्वात् । अन्यथा क्विपमादाय बलोपः स्यात् ।

यन्तुतस्तु अस्युददिरथवि फलम्बोधयम् त्तोः स्तिकरणेन प्रत्ययाययप्रवृत्त्यवयवैतदुभया-
रव्यर्थेपोगनिमित्तकगुरदस्य लघुसंज्ञां न बाधत इत्येव कल्प्यते । ननु प्रत्ययोपदेशकाल्लिङ्गे यो
लघुत्व इति, अनुसुवदित्यत्र प्रत्ययोपदेशकाल्लकल्लव्यवत्त्वाभावेन गुणाप्राप्त्या, लघुत्वगु-
णादन्तरङ्गत्वाद्युद्यति भाष्यामङ्गत्वापत्तेः । एवं सुगावित्यप्रोवडोऽसिद्धत्वाद् नेति यो-
पयम् । *अन्तरङ्गशास्त्रत्वमस्यां लिङ्गमिति* । "सामर्थ्यं सजर्णशब्दानां लिङ्गमित्यभिधोपते"
इत्यभिधुक्तेः । सध्रसामर्थ्यं लिङ्गम्, तदेव परिभाषाया अङ्गभावे निमित्तम् । तच्छापरङ्ग-
शास्त्रे एव इति तत्रैव श्रुतिरूपनया प्रयत्ने, ननु बहिरङ्गशास्त्रं नाप्यन्तरङ्गस्ये । अत एवा-
गच्छत्त एवोऽप्योऽ इत्यादावुत्पद्यता यन्तुत्प्यामिद्धरते भाष्योक्तं सङ्गच्छते । अन्यथा
बहिरङ्गस्य प्लुतस्य त्रिसर्गात्प्लुतत्वा परिभाषाया अप्रवृत्त्या परत्यात्प्लुत एव स्यादुत्पद्यता
प्लुतत्वावधारणेन सिद्धत्वात् । अत एव पूर्वप्रापिद्धमित्यनेन श्रुतिरङ्गशास्त्रस्य शास्त्रेण
रूपेणासिद्धत्वात् न तत्र परिभाषाप्राप्त्याप्यथाशास्त्रेणासिद्धत्वापि तत्रश्रुतिर्दुर्वाता स्यात् ।

प्राप्त्यस्तु अन्तरङ्गत्वमेवास्याः प्रवृत्तौ निमित्तम् त्रिसर्गादिप्रयत्ने एव । अत एव
शास्त्रेः श्रुतिः स्युत्पत्त्याः नामेन इत्यादीनां सिद्धार्थम् "त्रिसर्गादीनां स्युत्पत्तेः" निवृत्त्यस्य-

५ इयं च त्रिपाद्यां न प्रवर्तने त्रिपाद्या अभिदत्त्वात् । अस्याञ्च "वाह ऊद्" सूत्रस्थमूठ्प्रहणं ज्ञापकमित्येषा सपादमसाध्यायीस्था । अन्यथा संप्रसारणमात्रविधानेन लघूपधगुणे "वृद्धिरेचि" (६-१-८८) इति वृद्धौ विश्वौह इत्यादिसिद्धयेस्तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । सत्यां ह्येतस्यां वहिरङ्गसम्प्रसारणस्याभैवी ।

मवांचीनोक्तिं खण्डयितुं सिद्धान्तं तावदाह—*इयञ्चेति* ।

नन्वस्याः सपादमसाध्यायीस्थत्वे एतदूहृष्ट्या त्रिपाद्या असिद्धत्वं सम्भवति तदेव तु कथमत आह—*अस्याञ्चेति* । एवञ्च सपादमसाध्यायीस्थज्ञापकज्ञाप्यत्वात्सपादसहाध्यायीस्थत्वमत्र सिध्यति । *अन्यथा* । एतत्परिभाषाभावे । *सम्प्रसारणेति* । "वसोः सम्प्रसारणम्" इतिसूत्रात् सम्प्रसारणपदानुवृत्त्येत्यादिः । *लघूपधगुण इति* । पूर्वस्पोत्तरं व्याश्रये लघूपधगुणे । *तद्वैयर्थ्यम्* । ऊद्प्रहणवैयर्थ्यम् । ननुइविधानाभावे प्रष्टौः प्रष्टौ हेत्यत्रा "उडिद्म्" इतिस्वरो न स्यादिति चेदत्राहुः, "उडिद्म्" इति सूत्रे वृद्धिमिति पठित्वा च उरितिपद्योसमासे बुध ऊद् चेति द्वन्द्वेन स्वरस्य सिद्धेः । वकारपाठफले तु पृथातोः क्विपि पुरः पुरेत्यत्र तस्याप्रवृत्तिः । न चैवमपि वध्यातोः क्विपि उपेत्यत्र प्राप्नोतीति वाच्यम् । ऊद्साहचर्येणनताङ्गोद्देश्यरूपत्वेव बोधहणात् । उद्युपधाप्रहणमिति शक्तिर्केऽपि बुद् इति पाठ्यम् । तेन पश्य विभज्यान्वाहयानमितिशे ह्रैः क्विपि ह्यो हुतेत्यत्र न तस्य प्रवृत्तिः । सम्प्रसारणपूर्वत्वस्य नित्यत्वात् पूर्वमेव प्रवृत्त्यानुपधात्वात् स्वराप्रवृत्तेः । न चैवमपि वध्यातोः क्विपि सम्प्रसारणे ऊह ऊहेत्यत्र स्वरः प्राप्नोतीति वाच्यम् । उकारसाहचर्येणैव यत्र वकारस्योकारविधायकज्ञाखे उद्देश्यतावच्छेदकधर्मस्य साक्षादुपादानं तत्र स्वरप्रवृत्तेरङ्गीकारात् । "वचिस्व" इति सूत्रे यजादिपदेन वध्यातोः सद्भ्रष्टेऽपि साक्षादुपादानाभावेनोह इत्यादी तस्याऽप्रवृत्तिः । एवञ्च 'वृद्ध्युपधाऽहणम्' इति वार्तिकस्याशङ्क्येति व्यावर्त्यमस्तु । प्राचीनरीत्योद्ग्रहणस्य ज्ञापकत्वं विघटयति ।

तत्त्वप्रकाशिका ।

श्रद्धेः" "यणःप्रतिषेधो वाच्यः" नृमतीवत्वप्रतिषेधः" इति वार्तिकचतुष्टयमारम्भान्तररूपपरिभाषया प्रत्याह्वयार्तं भाष्ये ।

नवीनास्तु वार्तिकचतुष्टयं कर्तव्यमेवेति वदन्ति निरूपयिष्यन्ते चेतत्पुरस्तात् ।

व्यावर्त्यमस्त्विति । दिवन्नाथमष्टस्तु वाहृष्टिन् वाहृष्ट इति वा न्यासेन सिद्धे "ऊद्-रदम्" इत्यत्र डिदिदमितिऊद्युपधाप्रहणमित्यत्र इत्युपधाप्रहणमिति च न्यस्य डिद्विधानारम्भसामर्थ्याच्चित्रञ्च इव सम्प्रसारणनिशिष्टस्य इत्वात्स्वरसिद्धेरुद्विधानं स्वधर्मेत्याहुः ।

शियपयाकारास्तु एकमात्रालापनेन स्वरविधायके उदेरपि पाठेन ज्ञापकपरिभाष्यप्रामायेन वदेः क्तिनोऽनभिधानेन वैयर्थ्यमुद्घाटयन्ति ।

यसु तेनैव यद्वा इत्य उद् विधेयः, स्वरविधायके च दिदिति पाठ्यम् तस्माद्द्विविधानमव्याप्यमिति ज्ञापकत्वं सम्बन्धेति तत्र पदगौरवेणायुक्तत्वादिति हेमोकारः ।

यस्तुनस्तु मात्रालापयस्य यत्त्वत्वात् युःमेवात् एतेनातीरिकाकारात् प्रत्यासृपातोपगतता भाष्यकृता । अक्षगुणेत्यत्र तु इत्युपधाप्रहणमितिकरणेनादोषः ।

क्वेषु ऊडिदमित्यत्र उडिदमिति न्यस्य "पूर्व्येधत्पूद्गु" "ज्वरत्वं" इत्यादी इम्य एव उड विधेय इति न क्वाप्यनुपगतिरिति वदन्ति तत्र आपयनेः क्त्व्युटि घागेरभिभाषया सज्जन्तियं याधित्वा गुण्टद्गोरवाक्किरुपापरोः, इप्यन्ते तु औरिति विद्वन्नाथमष्टः ।

यसु यत्र याञ्चेतिविधौ क्वि वलोपेन यौ, उञ्च ऊञ्चेति द्वन्द्वे ततः पद्योत्पूरणे यो इति, इदमि एवादेने यविदमिति स्वरविधायनेः न्यस्य यवाम्याने यौ दीर्घस्यौ उकारौ ताभ्यां

सिद्धत्वाद्वाच्यपदगुणो न स्यात् । न च "पुगन्त" (७-३-८६) इति सूत्रे निमित्तमिका विशेषमत एव भिनत्तीत्यादौ न गुणः । एवं च "नाजानन्तये" (प० ५१) इति निषेधात्कथं परिभाषाप्रवृत्तिरिति वाच्यम् । प्रत्ययस्याः क्लृप्ता उत्थिताकाङ्क्षत्वेन तत्रैवान्वयात् । पुगन्तेत्यादौ कर्मधारयाश्रयणेन प्रत्ययपराङ्माद्यव्ययलघूपधरूपेको गुण इति "इको गुणवृद्धी" (१-१-३) इति

भैरवी ।

नवेति । *अतएव* । निमित्तस्येतिविशेषणत्वादेव । *न गुण इति* । येन नाव्यवधानस्यायेनेकवर्णव्यवधान एव प्रवृत्तेरङ्गीकारात् । *एवञ्च* । निमित्तस्येतिविशेषणत्वे च । *तद्यंवे* । अङ्गे एव । एवञ्चाऽन्यानन्तर्याश्रयणाभावः स्फुट एव । *प्रत्ययेति* । सार्वधातुकार्द्धधातुकेत्यर्थः ।

ननु सम्प्रसारणमात्रविधाने प्रौढः दध्युह इत्यादि न सिद्ध्यति । अचि पररूपप्रसङ्गत्वे तत्त्वप्रकाशिका ।

परायाऽसर्वनामस्थानविभक्तंरदात्तविधानेनेष्टसिद्धिरिति तत्र । "हलोपो व्योः" इति सूत्रस्य-
वकारप्रत्याख्यानपरभाष्यविरोधादित्युत्तरावलिकारः ।

सिद्धान्तविदस्तु भाष्यप्रामाण्यात् विश्वौह इत्यत्रोड्दिमित्यस्याप्रवृत्तिरेवेति वदन्ति । चन्द्रिकाकारस्तु ऊड्दिमित्यत्र सवर्णदीर्घणोकारः प्रदिल्लभ्यते, सच साहचर्याद्दकारस्या-
निक उपधाभूतो धातुस्थश्च गृह्यते, तेन तस्थुप इत्यादौ नातिप्रसङ्गः । विश्वौह इत्यादौ चाभीष्टस्वरामिद्धिरित्याह—यद्विरङ्गसम्प्रसारणस्येति* । अस्य यद्विरङ्गत्वं भत्वस्य पदद्वया-
धितत्वेन बोध्यम् ।

नच म्नाहृतयद्विरङ्गत्वस्य परम्परया वा यद्विरङ्गत्वस्यानाश्रयणरक्षेद् युक्तमिति वाच्यम् ?
अत्येन निमित्तस्याधेपात् । नच परनिमित्तत्वेन गुणस्यापि यद्विरङ्गत्वमिति वाच्यम् ।
अङ्गपदस्य प्रत्ययपरतः विधानेऽव्ययादिमति शक्तिर्योऽकारेणोभयोः परनिमित्तत्वाविशेषात् ।
लघूपधगुणो न स्यादिति । नच सम्प्रसारणस्यासिद्धत्वेऽपि पूर्वरूपस्यासिद्धत्वाभावाद्
गुणेनेष्टसिद्धिरिति वाच्यम् "हल" इति ज्ञापकेन सम्प्रसारणवृत्तिधर्मस्य "सम्प्रसारणाच्च"
इति पूर्वरूपेऽप्यारोपेण तत्र यद्विरङ्गत्वस्य सुरपत्वात् । अत एव हृत इत्यादौ पूर्वरूपेऽपि
सम्प्रसारणत्वाद्दोषसिद्धिः । अत एव जागृह इत्यादौ सम्प्रसारणस्यासिद्धित्ववत्तत्वात्पसि-
द्धत्वाद्गुमादिर्न । नच "अचः परस्मिन्" इति स्थानियद्भाषेन ऋदुपपत्त्वान्नेर्दं फलमिति
वाच्यम् ? भन्त्यामहायं । तदुत्तररज्जुदोशस्य तद्व्याप्यप्रतिबन्धकीभूते स्थानियत्वं नेति
कल्पनेन तन्निषेधात् । अत एव यमुयसम्प्रसारणमन्वियौ मिर्द्धं घञ्ज्यमिति वासिके मङ्ग-
च्छणे । अन्यथा सम्प्रसारणस्याभीयतेनाविद्धरेऽपि पूर्वरूपस्याद्विस्त्रामागेन लोपमिद्धया
तदमङ्गते स्यात् । *उत्थिताकाङ्क्षेति* । अङ्गनश्च प्रत्ययपरतो विधानाव्ययादौ श-
क्तिस्तत्र प्रत्ययस्योत्थिताकाङ्क्षत्वमिति रूपविशेष्यम् । यथाश्रुते तु न युक्तम् अङ्गपदा-
र्थस्यत्रिभिरादिदाधेःरमनिरूपश्चाभावात् मष्टेनसम्प्रसारणात्परस्मैवाङ्गपदार्थत्वात् ।
आङ्गपदस्यार्थे पूर्वत्वस्य पतितमङ्गनाङ्गस्ये निरूप्यमाकाङ्क्षमिति प्रत्ययान्ते उथिताकाङ्क्ष-
वेतिगारत्वंमिति वाच्यम् ? म्नाहृतपदद्विरङ्गत्वस्य च निरूप्येतामिच्छितो हेतुत्वात्तथा-
श्रवणत्वोभयमन्वयेन प्रत्ययविशिष्टत्वात्काङ्क्षत्वस्य देवदत्तस्य पुत्र इत्यादाश्रयाकाङ्-
क्षयागत्वा निरूपयाकाङ्क्षत्वाभावात् । प्रत्ययस्यापि स्व स्वप्रवृत्त्यन्वयत्वात्प्रत्ययव्य-
कृतयोऽपिवाकाङ्क्षत्वाभावात् । याकाङ्क्षेऽपि त्रिभिरः पुत्र इवाङ्गस्यैव प्रत्यये विरोध-
रत्वेनाङ्गस्यैवप्रत्ययपरत्वं इत्यर्थे परिभाषाप्रवृत्तेर्दुर्वात्तत्वात् ।

सूत्रभाष्यसम्भतेऽर्थे भिनत्तीत्यादावदोषाच्च । अकारान्तोपसर्गेऽनकारान्ते चोपपदे बहेर्वाहेर्वा णिवविचावनभिधानान्न स्त एव । चाय्युहेत्यादि तूहतेः क्विपि बोध्यम् । घातूनामनेकार्थत्वात्तार्थासङ्कतिः । 'प्रौह' इत्याद्यसाध्वेव वृद्धेरप्राप्तेः । अस्योहस्यानर्थक्यात् न "प्रादूहोढो" (६-१-८९-३ वा०) इत्यस्यापि प्रवृत्तिः ।

न च कार्प्यकालपक्षे त्रिपाद्यामेतत्प्रवृत्तिर्दुर्वारैति वाच्यम् ? पूर्वं प्रति परस्यासिद्धत्वाद्न्तरङ्गाभावेन पूर्वस्य तन्निरूपितवहिरंगत्वाभावात्तया तस्यासिद्धत्वप्रतिपादनासम्भवात् ।

भैरवी

उकारस्य च गुणाप्राप्तेरिति कथमुद्ग्रहणस्य ज्ञापकतेत्यत आह—*अकारान्तोपेतिक* । बाहेर्वे-
त्यत्र वाशब्दः समुच्चये "वा स्याद्विकल्पोपमयोः" इति कोशात् ।

नन्वत्र बाहेर्विजित्यनुचितम्, णिलोपस्य स्थानिवद्भावेन भसङ्गाक्षिसप्रत्ययपरत्वाभावेन सम्प्र-
सारणाप्राप्ते भसङ्गा प्रत्ययविशेषाक्षेपश्च आवश्यकोऽन्यथा बाहवाद्दशब्दादप्यत्राहशब्दस्य
सम्प्रसारणापत्तिः स्यात्, न च विद्ग्रहणं क्वि उपलक्षणमिति 'कौ लुप्तमिति' स्थानिवत्त्व-
स्य निषेधो भविष्यतीति वाच्यम् ? तस्य असार्धत्रिकत्वादिति चेन्न, 'बाह, प्रयत्ने' इत्यस्मा-
द्विजित्यभिप्रायात् । अस्य दन्त्योष्ठ्यादित्वमपरमते प्रसिद्धम् येहवत् ।

वस्तुतस्तु प्रौह आगतं प्रष्टवाड् रूप्यमिति "विभाषा पूर्वाङ्" इतिसूत्रे भाष्ये प्रयोगा-
दौक्तिकविषये प्रौह इत्यस्य दर्शनेन "बहश्च" इति छन्दसीत्यस्योत्सम्बन्धेन लोपेऽपि णिवप्र-
त्ययस्य स्वीकारात्तानुपपत्तिरिति ।

ननु यद्यनकारान्तोपपदे तस्यानभिधानं तदा वाय्युह इति न स्यादत आह—*वाय्युह-
इत्यादीतिक* ।

नन्वेवं प्रौह इत्यपि तथा स्यादत आह—*प्रौह इति । *अप्राप्तेरिति* । ऊओऽभावा-
दिति भावः ।

नन्वेवमपि "प्रादूहोढ" इत्यनेन वृद्धिः स्यादत आह—*अस्योहेति* । आशसन्तैकदेशस्वेत्यर्थः ।

ऊहेत्यकारान्तस्य शसैकदेशाकारेण निन्पाद्यस्य कथञ्चिदप्यर्थवत्त्वं नास्तीति भावः । यदुक्तं
पूर्वत्रेयं त्रिपाद्यान्न प्रवर्त्तत इति, तत्र कैयटोक्तरीतिमाश्रित्य प्राचासुक्तिं खण्डयितुमुपक्रमते ।

न चेत्यादिना । *तया* । बहिरङ्गपरिभाषया तत्रोपस्थिततया । *तस्य* । पूर्वस्थबहिर-

तत्त्वप्रकाशिका ।

वस्तुतस्तु "युगन्त" इत्यस्यैकग्रन्थवधाने प्रवृत्तावपि "नाजानन्तर्यं" परिभाषायां
तत्सङ्घे मानाभाव इति नप्राप्तिरितिदिक् । *नानुपपत्तिरिति* । केचित्तु प्रौह इति रूपं
बाह्याधोरोरपि सम्भवेन भाष्योपपत्तौ लोकेऽपि णिवप्रत्ययस्य स्वीकारे मानाभाव इत्याहः ।

परस्यासिद्धत्वादिति । नच पूर्वत्र कर्त्तव्ये परस्य "पूर्वत्रासिद्धम्" इत्यनेनासिद्धत्वेऽ-
पि ह्ये परस्यासिद्धत्वे मानाभावेन कार्तिरित्यादौ वृद्धौ नत्वविधायकस्यापिद्धत्वाभावात्

परिभाषाप्रवृत्त्या वृद्धेर्बहिरङ्गासिद्धत्वेन तस्याप्रवृत्तिः । अत एवाष्टानामिति प्रतीकध्वजे-
स्तोऽपि सङ्गच्छते । अत एव बहिरङ्गासिद्धत्वेन नृमती बह्वप्रतिषेध इत्यादिनिर्गम-
प्रत्याख्यानमपि सम्यगेतिवाच्यम् "नभकुर्त्तुराम्" इत्यत्र कुर्त्तुर्हणेन कृते पूर्वस्मिन् परस्या-
सिद्धत्वस्य फलपत्तात् । अन्यथा कुर्त्तुदित्यत्र "अत उत्सार्धधातुके" इत्यत्र तत्राकारेण
गुणाभाववद्दीर्घस्यापि धारणसम्भवात्तदर्थः स्यात् । मम तु ह्येऽप्युन्ने दीर्घस्यासिद्धत्वेन
तद्ग्रहणं युक्तमेव । अत एव चक्षयते इत्यत्र "उत्पारस्यात्" इत्युक्तिं दीर्घः सिद्ध्यति ।

न चानया पूर्वस्यासिद्धत्वात्तद्भावेन तं प्रति परासिद्धत्वं “पूर्वत्र”
(८-२-१) इत्यनेन वक्तुमशक्यमिति वाच्यम् ? एवं हि विनिगमनाविर-
हादुभयोरप्यप्रवृत्त्यापत्तेः ।

किंच पूर्वत्रत्यस्य प्रत्यक्षत्वेन तेनानुमानिकया अस्या बाध एवो-
चितः । अतः कार्यकालपक्षेऽपि त्रिपाद्यामस्या अनुपस्थितिरेव ।

एव कार्यकालपक्षमेवोपक्रम्योक्तयुक्तीरुक्तातो “अयुक्तोऽयं परिहारो न वा
बहिरङ्गलक्षणत्वात्” इतीत्युक्तं “विसर्जनीय” सूत्रे भाष्ये सिद्धान्तिना त्रि-
पादीस्थेऽन्तरंगे कर्तव्येऽयं परिहारो न युक्त इति तदर्थः । किं तु वचनमेवा-
भैवी ।

द्रुस्य । *अनया* । असिद्धं बहिरङ्गेत्यनया । *एवंहि* । ‘पूर्वत्रासिद्धम्’, ‘असिद्धं बहिर-
ङ्गम्’ इत्याभ्यां मिथः प्रवृत्तिप्रतिषेधे हीत्यर्थः । *भाष्येतिरिति* । अन्यतरा प्रवृत्तिरिष्टा
न तु उभयोरिति भावः । एवमभ्युपगम्यवादेनोक्तम् ।

वस्तुतो विनिगमरूपत्वोत्पाद- *किञ्चेति* । *अस्याः* । बहिरङ्गपरिभाषायाः । *अतः*
उक्तदेतुभ्याम् । अपिशब्दस्तद्भिमत यथोद्देशपक्षसमुच्चायकः । स्वोक्ताथं भाष्यसम्मति-
माह— *अत एवेति* । उभयत्रैतदनुपस्थितेरिष्टत्वादेव । *विसर्जनीयसूत्रइति* । विसर्जनी-
यविधायके “खरवमानयोः” इति सूत्र इत्यर्थः । *न युक्तः* । संयोगान्तस्य “रदाभ्याम्” इत्यादी
यत्र यत्रोक्तः स सर्वो न युक्त इत्यर्थः । *वचनमिति* । पचनातीत्यर्थः । एकवचने प्रकृताभिप्रा-
येण । यत्र यत्र शेषस्य प्रसक्तितत्र तत्र वचनमारब्धस्यमित्यर्थो वा । यथा “संयोगान्तस्य
लोप” इति सूत्रे दध्यत्रेत्यत्र यकारस्य लोपवारणाय “संयोगान्तस्य लोपे यणः प्रतिषेध”
इति वचनमारब्धन्तस्य “न वा झलो लोपात्” इत्यनेन प्रत्याख्यानं कृतम् । तत्र याशब्दोपा-
दानेन वचनात्मनः कर्तव्यो “झलो लोप” इति वा स्वीकार्यमित्यर्थः । यथा “मादुपधाया”
इति सूत्रे नामन्ते पत्वस्य प्रतिषेध इत्यस्य ‘न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात्’, इत्यनेन यत् प्रत्या-
ख्यानं तत् न युक्तं किन्तु प्रतिषेधवचनमेव युक्तम् । अत्र नृमतोऽपत्यमिति विग्रहे जातस्यापो
रेफनिमित्तत्वेन बहिरङ्गत्वेऽपि तत्प्रत्याख्यानमुक्तयुक्त्या न युक्तमिति भावः । तथा
“रदाभ्याम्” इति सूत्रे निष्ठानत्वमूढेः” इतिग्रथनं कारितिरित्वाद्यर्थं कर्तव्यम् । तथा “खर-
तत्त्वप्रकाशिका-

त्रिपाद्यामप्रवृत्तौ फलन्तु तद्वाहित्यञ्च वत्यस्यासिद्धत्वाभावेनानुनामिको न, कदरः अत्र
कदादेशस्यासिद्धत्वाभावाज्जडत्वभापो न, पारिणा सर्वेषां करिष्यतीत्यत्र प्रवृत्तिप्रत्ययनि-
मित्तत्वेन बहिरङ्गस्य सूत्रः स्वस्य नाभावस्य चासिद्धत्वाभारान् पत्यजत्वाभावी न, विर-
क्षति पदममीभिरप्राप्तयोः शलादिनिमित्तकत्वेन “अथ” इति पत्यस्य “नदो ध” इति
अन्त्यस्य चासिद्धत्वाभावात्पत्यजत्वाभावौ न, अन्त्ये भिन्ननिमित्तकत्वेन बहिरङ्गत्वेऽप्यत्र
पत्यजत्वेन इत्याभागे नेति बोध्यम् । *अलो लोप इति वेति* । एतेन त्वन्मो इव मन्म-
तोऽपि एतद्वर्तिताप्रारम्भ इति सूचितम् । *न युक्तमिति भाव इति* । नृमनः क्रमच्छब्द-
स्याप्युपश्रवणेन मन्मात् वयजस्तात्त्वञ्चि “आमस्यत्” इत्यत्राट्टवेति वृद्धेर्बहिरङ्गत्वार्थं,
वयज्यारणावावद्वत्त्वात् ।

पञ्च “मादुपधायाः” इति विदितविशेषणाध्वजात्, यत्रादेशप्रतिगणत्वाच्च दोषभावे
मन्मोऽपि कारितेनाप्रारम्भ एव । *कारितिरित्वाद्यर्थमिति* । भाष्यवक्तव्येति, पत्यगणो-
क्तो भाष्यादिति कारितेदिपक्षे वृद्धेर्बहिरङ्गत्वाभावेन नस्याभावात् । तथा मन्पुण्याद्यर्थमिदु-
पधस्येति एते वृद्धेरितिद्वयं पक्षमिति वचनमारब्धवत् ; पञ्च गतपंचद्वारात्प्रत्ययवेद

रब्धव्यमिति तदाशयः । अत एव 'निगालयत' इत्यादौ लत्वार्थं "तस्य दोष" इति वचनमेवारब्धम् । अन्यथान्तरङ्गत्वाणि लोपात्पूर्वं वैकल्पिकलत्वे तद्वै-
यर्थ्यं स्पष्टमेव । येऽपि लक्ष्यानुरोधादानुमानिक्याप्यन्तरङ्गपरिभाषया
भैरवी ।

वैसानयोः" इति सूत्रे नाकुटो नार्पत्य इत्यत्र विमर्गधारणाय विसर्जनीयोऽनुत्तरपदे इति वचनं
कृतम् । अस्योत्तरपदे सति न विसर्ग इति नार्थः यशः समूह इत्यत्र विसर्गानापत्तेः । किन्तु उत्त-
रपदे सति यो रेफ उत्तरपदनिमित्तक इति यावत् । न चोत्तरपदस्य न रेफनिमित्तत्वं किन्त्व-
ण इति वाच्यम् । तस्याग्निमित्तकत्वेऽपि उत्तरपदे सत्युकारस्यादित्वव्यपदेशेनोत्तरपदस्य
निमित्तत्वात् । आदेशव्यपदेशाद्वारकं निमित्तत्वमिहविवक्षितं मित्याशयात् ।

न चैवमपि नार्वल्लिपरित्ययोत्तरपदस्य निमित्तत्वाभावाद्विसर्गो दुर्जर इति वाच्यम् ।
"अनुत्तरपद" इत्यस्योत्तरं यत्पदमर्थवत् तन्निमित्तकमिहामित्यर्थात् । एवमेव "रदाम्याम्"
इति सूत्रे रदाब्दस्योत्तरं यदर्थवत् तन्निमित्तकमिन्नेरेफे लक्षणया "माद्रुपधाया" इति सूत्रेऽ-
कारस्यापि तादृशस्य प्राद्यतया सामञ्जस्यान्नानावचनारम्भकृन्तुगौरवन्तु फलमुखत्वात्
दोषावहमिति बोध्यम् ।

कार्प्यकालपक्षे लक्ष्यदर्शनवशादानुमानिक्या परिभाषया प्रत्यक्षसिद्धस्य पूर्वत्रामिदंमि-
त्यस्य बाधकयत्ने लक्षणैकचक्षुषां वक्तुमुचितं किन्तु वचनारम्भ एव स्वीकर्तुमुचितं इत्यत्र
सिद्धान्तसम्भतिमाह—*अत एवेति* । त्रिपाद्यामेतत्परिभाषाया अप्रवृत्तैरेव ।

तत्त्वप्रकाशिका ।

द्विनोत्पत्त्या न दोषावकाशः । *अर्थवत् तन्निमित्तेत्यादि* । स्वाव्यवहितपूर्वत्व स्त्रोत्तर-
प्रत्ययनिमित्तकत्वोभयसम्बन्धो नार्थवद्विशिष्टस्य रेफस्य विसर्गो न इत्यर्थः । नचैतद्वचनारम्भ
एव गौरवम्, रामाणां प्रियापटनः राज इत्यादौ नुडलोपयोःसिद्धत्वेन णत्वश्चुत्त्वानापत्तेः ।
नच "भविष्यति गम्याद्यः" इति निर्देशेनान्तरङ्गपरिभाषायाः प्रत्ययव्यवहारार्थेऽप्रवृत्तिरिति
ज्ञाप्यतेऽन्यथा स्यस्यासिद्धत्वादिणं स्यादिति वाच्यम् ? कार्त्तिर्नामत् इत्याद्यर्थं तथापि
वार्तिकारम्भापत्तेः ।

घन्तुत्तस्तु "उभयार्थं" इति निर्देशेन स्याव्यवहितपूर्वत्व अचस्थानिकत्व स्वाघटितपदा-
घटकनिमित्तकदेशावयवत्वत्रितयसम्बन्धेन खर्विशिष्टस्य रेफस्य विसर्जनीयो न भवतीति
कल्पने । नर्कलिपरित्यत्र रेफे ककाराव्यवहितपूर्वत्वस्य ककारादिघटित पदघटकेऽप्रत्यय-
निमित्तकारावेदावयवत्वस्य च सत्येन न विसर्जनीयः । एवं प्राछंतीत्यत्रापि बोध्यम् । एवञ्च
वार्तिकमकरणोयमेव ।

यत्तु स्वाघटितपदाघटकत्वसम्बन्धेन खर्विशिष्टस्येति तत्र नाकुट इत्यत्र ककाराघटितं पदं
न इति तद्वदकस्य ककारस्थानिकरेफस्य सत्येनाघटत्वाभावाद्विसर्गानापत्तेः । यदपि स्वाघ-
टितपदाघटकान्निमित्तको रेफ इति व्याख्यानं तदपि विन्त्यम् । सम्बन्धे निमित्तपदा-

पदेनात् ।

केचित्तु स्वाव्यवहितपूर्वोच्स्थानिकत्व स्वनिमित्तकत्वोभयसम्बन्धेन स्वविशिष्टरेफस्य
निमित्तको विसर्जनीयो न भवतीति कल्पने इति उपाछंतीत्यादौ न दोषः । अत्र निमि-
त्तता तद्भाषाभावितमात्रेण । प्रथमसम्बन्धेन दास्याः पुत्र इत्यादौ न दोषः । अव्यवहित-
पूर्वत्पुत्रया वा होतुः पुत्र इत्यादौ न दोषः । अचरदोषादादानेन शार्ङ्गशिलन्वीत्यत्र न । द्विती-
यसम्बन्धेन घातः पश्येत्यादौ न क्षतिरिति वदन्ति । *वैयर्थ्यमिति* । न च क्लापने अप्रा-
न्तरङ्गत्वादीर्घं लत्वायं, तथा तक्षिरक्षिभ्यां ष्यन्ताभ्यां षिचि त्कृ रगित्यत्र संयोगादिलो-
पायं, प्रदिषोतीत्यन्तरङ्गगुणापेक्षया णत्वस्यासिद्धतया णत्वायं वचनभावस्यकमिति कथं

प्रत्यक्षसिद्धस्य पूर्वत्रत्यस्य वाचं वदन्ति तेऽपि लक्षणेकचक्षुर्मिनादत्तव्या इति दिक् ।

अथ एव "त्रोमाडोश्च" (६-१-२५) इत्याङ्ग्रहणं चरितार्थम् । तद्वि-
भैरवी ।

यदुक्तमन्तरंगे कर्तव्ये जातं तत्कालप्राप्तिरुच्यते यद्विभगमसिद्धमिति
ज्ञापकसिद्धत्वं प्रदर्श्य द्वितीयांशस्यापि सूत्रकारसम्मतत्वं दर्शयति—*अत एवेति* ।
द्वितीयांशनिवेशादेव । *तदधीत्यादि* । वाक्यसंस्कारपक्षे इदं, तस्य विभङ्गान्वाहयान
तत्त्वप्रकाशिका ।

व्यर्थमिति वाच्यम् ? लत्वे निगालयते इति भाष्यीयप्रयोगार्थं तस्य, वैयर्थ्यमित्याशयात् ।
नादरणीयेति । केचित्तु कार्यकालेऽस्याः सर्वथाऽप्रयुक्तौ न मानम्, पूर्वम्प्रति परस्यासि-
द्धत्वादित्युक्तयुक्तिर्न मूलम् कृते पूर्वस्मिन् परस्यासिद्धत्वे मानाभावात् । अत एव तत्र सूत्र
शब्देन्दुशेखरे शब्दरत्ने च तथाप्रतिपादितस्सङ्गच्छते । "कर्तरि चर्पी" इत्यादिनिर्देशः कार्य-
कालेऽस्याः क्वचिन्निपाद्यामप्रयुक्तौ गमनाः ।

किञ्च सर्वथा त्रिपाद्यामप्रयुक्तौ द्रव्यत्र कर्तिः नामतः भेदकृतिरित्याद्यर्थमनेकवचनारम्भे
तत्रैव गौरवम् । आरम्भप्रत्याख्यानयोः फलैक्याय फलान्तराभिनिवेशस्य निष्प्रमागत्वाद्भ-
भिधानाच्च । विसर्जनीयसूत्रस्थमतो "अयुक्तोऽयं परिहारो भवत यद्विरङ्गलक्षणत्वात्" इति
भाष्यस्तु "तस्य दोष" इत्यत्र लत्वग्रहणं कुर्वता वार्तिककृता पूर्वत्र कृतेऽपि परस्यासिद्धत्वा-
ङ्गीकारात्तद्वीत्या तम्प्रति तत्परिहारस्यायुक्तताभिप्रायकमिति न तद्विरोधः । अत एव प्रत्या-
हारान्हिके वृत्तमनस्यापत्वं नानेकानिरित्यत्र लत्वं प्रति वृद्धिरसिद्धेत्युक्तम् ।

किञ्च धातिके लत्वग्रहणं ज्ञायत इत्यत्र लत्वे स्थानिवद्भावार्थम् । अत्रैकादेशापेक्षया
विशिष्टसमुदायनिमित्तकलत्वमेव यद्विरङ्गमिति न यद्विरङ्गपरिभाषया सिद्धिः । विसर्जनीय-
सूत्रस्थं स्वयमेवा परिभाषा सिद्धा भवतीत्यन्तमेव भाष्यं सिद्धान्त्युक्तिः । कुतो नुबल्लि-
स्यादित्येकदेशिनः पूर्वत्र कृते परस्यासिद्धत्वे मानाभावात् । "नभकुट्टैराम्" इति सूत्रे कुप-
हणं तु परिभाषायां यथोद्देशपक्षे तात्पर्यग्राहकमित्याहुः ।

अयमत्र निष्कर्षः—प्राद्यस्तु त्रिपाद्यामन्तरङ्गपरिभाषा प्रवर्तते नेति संशये कार्यकाले
प्रयतंतेऽन्यत्र नेत्याहुः । एवञ्च नाकुटाद्यर्थं तत्तद्वचनारम्भो न कर्तव्यो भवति तद्वान् रामा-
णामित्यादि तु यथोद्देशपक्षान्ध्रपणेन सिद्धम्, व्यवस्थितपक्षद्वय इति न्यायात् विपरीत-
शब्दोद्भावमिति तेषामाशयः । युक्तवृत्तम्, अनेकप्रायेकद्विकल्पनपाऽस्य लघुभूतत्वात् ।

तस्यास्तु न यथोद्देशः नापि कार्यकालः किन्तु "पूर्वप्रासिद्धम्" इतिसूत्रमेव त्रिपाद्यां
प्रवृत्तिनिवृत्त्यर्थमूलम् इति त्रिपाद्या असिद्धत्वादेयां न त्रिपाद्यां प्रवृत्तिरित्याहुः । निरूपि-
तवृत्तम् यथोद्देशपक्षनिरूपणारम्भे । पूर्वत्र कृते परस्यासिद्धत्वाभावेनानेकवार्तिककारम्भकृत-
गौरवेण केतस्युक्तमित्य प्रतिभातीति विरोधयन्तु कृतधियः । *द्वितीयांशनिवेशादेव* । फलमप्य
विपत्ति, शङ्कितुयत्न, प्रामाणिको भयने इन्द्रम्, रूपति केदा इत्यादि, आशयोः लघुपक्षगुणा-
दन्तरङ्गत्वादियद्वयद्वी, गुनीयचतुर्थयोः सुन्दरीयान्यामन्तरङ्गत्वात् । इत्यगुनी, पञ्चमेऽङ्कद्वय-
मन्तरङ्गत्वाद्यामुद, भन्त्ये गुणादन्तरङ्गत्वात्सर्वगदीये, इति केचित् ।

अन्येषु सारपि गुणे जातयद्विरङ्गासिद्धत्वेनाद्यथोरिवद्वयद्वी निष्प्रत्युहावित्पाहुस्तत्र
गुणस्यासिद्धत्वेऽपि पूर्वपञ्चाशदनामम्भयान् । अत एव "पूर्वप्रासिद्धम्" इत्यत्र शाब्दमि-
दत्वं सिद्धमित्तं सर्वैः ।

यत् कोः द्विरङ्गनात्पुनस्तमाहवर्षात्पच इत्यन्तद्वयपक्षे एव गुणप्रवृत्तेर्नैतत्प्रसमिति
कप्रामाण्यविवृतपक्षेऽप्यत्रमिषयातोः कर्तृविरन्वययोपपत्तौस्तत्र भाषाविवचि भवतीति

खट्वा आ ऊदेत्यत्र परमपि सवर्णदीर्घं वाधित्वा अन्तरङ्गत्वाद्गुणे कृने
 वृद्धिप्राप्तौ पररूपार्थम् । साधनबोधकप्रत्ययोत्पत्त्यनन्तरं पूर्वं धातोर्हपसर्गयोगे
 पश्चात् खट्वाशब्दस्य समुदायेन योगाद्गुणस्यान्तरङ्गत्वमिति "सम्प्रसार-
 णाच्च" (६-१-१०८) इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । एहीत्यनुकरणस्य शिवा-
 दिशब्दसम्बन्धे तु नास्य प्रवृत्तिर्ज्ञापकपर 'सम्प्रसारणाच्च' इति सूत्र-
 भैरवी ।

एव समकालप्राप्तिसम्भव इत्याशयेन । तथैव दर्शयति—*खट्वेति* । ननु गुणस्य मज्जन्दीर्घो-
 दत्रान्तरङ्गत्वं न सम्भवत्युभयापेक्षयोभयत्र सत्त्वात् प्रत्युत पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वरूपमन्त-
 रङ्गत्वं सवर्णदीर्घं पवेत्यत आह—*साधनेत्यादि समुदायेन* । उपसर्गद्योत्यार्थसहितधात्वर्थेन
 कारकस्य क्रियाकाङ्क्षानियमाद्, एवञ्च प्रक्रियाक्रमेण पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वरूपमन्तरङ्गत्व-
 माद्गुणस्यैवेति भावः । अत्र साधनबोधकप्रत्ययोत्पत्त्यनन्तरमिति कथनं वक्ष्यमाणो यः 'पूर्वं
 धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गो' इति सिद्धान्तस्तदभिप्रायेण । न च प्रयोगे प्रागुच्चारणरूपं
 पूर्वोपस्थितत्वं दीर्घनिमित्तस्येति तस्याप्यन्तरङ्गत्वसम्भवेनोभयोः समत्वात्परत्वाद्दीर्घं एव
 स्यादिति वाच्यम् । धातुपसर्गकार्थत्वेन गुणस्यान्तरङ्गत्वात् । आङ्ग्रहणस्य ज्ञापकतापर-
 भाप्यप्रामाण्येनैकपद एव पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वरूपान्तरङ्गत्वस्य यत्वंत्वंप्रयोजकत्वरूप-
 नाच्च । न चाङ्ग सहैकादेशस्याप्येकपदावयवरूपे यत्पूर्वोपस्थितनिमित्तं तत्प्रयोज्यत्वव्या-
 स्तीति कथमाद्गुणस्यान्तरङ्गत्वमिति वाच्यम्, एकपद परेत्यस्यैकार्थबोधकं यत्पदं तदवयव-
 निमित्तकमित्यर्थात् । उपसर्गाणां द्योतकतया आङ्ग सहितस्य समासरूपपदस्यैकार्थस्यापि
 बोधकता स्फुटैव । खट्वा सहितस्य तु वाक्यार्थबोधकतया नैकपदावयवनिमित्तकत्वमेव ।

ननु स्वतन्त्रं यदेहीतिपदं तदवयवैकारस्य पूर्वान्तपदान्नेनाइत्वात् तदनुकरणेनेहीत्यनेन
 पृष्ठयन्तशिवशब्दस्य समासे प्रकृतिवदनुकरणमितिन्यायेनाइत्त्वबुध्या तत्र वृद्धिवोरणाव आ-
 ङ्ग्रहणस्य चरितार्थत्वात् । कथमाङ्ग्रहणस्य ज्ञापकत्वमत आह—*एहीत्यनुकरणस्येति* ।
 अप्य । "ओमाडोश्च" इत्यस्य । इदञ्च समुदायानुकरणे समुदायघटकरणं यो व्यवहारः
 सोऽनुकरणावयवेऽपीतिवदतां प्राचामनुरोधेन ।

वस्तुतस्तथा न युक्तम् 'अस्य वामीयं सूक्तम्' इत्येतदवयवस्य सुरो लुगापत्तेः 'प्रकृतिवद्'
 इत्यस्यानित्यत्वेन तद्धारणन्तु क्लिष्टम् ।

किञ्चेदमनुकरणं समुदायस्य नत्वेकदेशस्येति समुदायनिष्ठप्रमंल्यैवातिदेशो युक्तो
 तत्त्वप्रकाशिका ।

स्नानापत्तेः अल्लोपस्य स्थानियत्त्वेन व्ययायात् ।
 मम तु इत्यनेतिनियमभावेनालोपः । अथने इन्द्रमित्यत्र दीर्घंवाधित्वा नित्यत्वात्
 गुण इत्यपि न, सवर्णदीर्घस्यापवादात्त्वात् । अन्तरङ्गत्वे त्वपवादो यद्यन्यत्रेतिन्यायात्त द्योपः ।
 अत एवाङ्ग्रहणस्य ज्ञापनपरस्वप्नयोऽपि सङ्गच्छने । पदव्या मृद्येतिभाष्योदाहरणमपि
 युक्तमेव । पूर्वं परवणादेशः ततः पूर्वस्येति तु न युक्तम् अनलिबधाधितितत्रिषेधात् । परवणा-
 ६ ईरुस्य बलवत्याच्च ।

अपरे तु हृच्छति, अभवत् इति फलमाद्येऽन्तरङ्गत्वात्तुकि गुणोऽन, अन्त्ये नित्यादप्य-
 कचोऽन्तरङ्गत्वात् "इतश्च" इति लोपः । अन्यथा पृच्छति, अभवत् इति स्यादित्याहुः ।

ननु वृद्धिसुप्रत्ययभाष्यप्रामाण्यत्पदानां स्वातन्त्र्येमेव व्युत्पाद्यत्प्रतीत्या खट्वा
 ओदेति सिद्धयोः सम्बन्धे वृद्धिपश्चात्परार्थमाङ्ग्रहणं चरितार्थमत आह—*तदतीति* । "युष्म-
 ट्पपरदे" इत्यादिसुप्रत्ययस्येन वाक्यरूपकारपक्षस्यापि शाब्धे आधयगन्तप्राङ्ग्रहणं व्यपेक्षितं
 भासः । *परमपि सर्जन्दीर्घमिति* । न च क्ताकृतप्रमदित्येन नित्यत्वात्तत्राग पठेति ।

प्रत्यक्षसिद्धस्य पूर्वत्रेत्यस्य बाधं यदन्ति तेषुपि लक्षणेकचक्षुर्भिर्नार्दतव्या इति दिक् ।

अत एव “श्रोमाडोक्ष” (६-१-१५) इत्याङ्ग्रहणं चरितार्थम् । तद्धि मैत्री ।

यदुक्तमन्तरगे कर्तव्ये जाते तत्कालप्राप्तिकञ्च बहिर्गममिदृशमिति तत्रार्थस्यैव श्रापकसिद्धत्वं प्रदर्श्य द्वितीयांशस्यापि सूत्रकारसम्मतत्वे दर्शयति—*अत एवेति* । द्वितीयांशनिवेशादेव । *तदधीत्यादि* । वाक्यसेत्कारपक्षे इदं, तस्य विभज्यानाख्यायान् तत्त्वप्रकाशिका ।

व्यर्थमिति वाच्यम् ? लये निगालयते इति भाष्यीयप्रयोगार्थं तस्य, वैयर्थ्यमित्याशयात् । *नादरणीयेति* । केचित्तु कार्यकालेऽस्याः सर्वथाऽप्रवृत्तौ न मानम्, पूर्वम्प्रति परस्यासिद्धत्वादित्युक्तयुक्तिर्न मूलम् कृते पूर्वस्मिन् परस्यासिद्धत्वे मानाभावात् । अत एव तत्र तत्र शब्देन्दुशेखरे शब्दरत्ने च तथाप्रतिपादितससङ्गच्छते । “कर्तरि यथा” इत्यादिनिर्देशाः कार्यकालेऽस्याः क्वचिन्निपाद्यामप्रवृत्तौ गमकाः ।

किञ्च सर्वथा त्रिशाघामप्रवृत्तौ दृश्यते कार्तिः नार्ततः नेष्कृतिरित्याद्यर्थमनेकवचनासम्भे तवैव गौरवम् । आरम्भप्रत्याख्यानयोः फलैक्याय फलान्तराभिनिवेशस्य निष्प्रमाणत्वादनभिधानाच्च । विसर्जनीयसूत्रस्थमतो “अयुक्तोऽर्थं परिहारो नवा बहिरङ्गलक्षणत्वात्” इति भाष्यन्तु “तस्य दोषा” इत्यत्र लत्वग्रहणं कुर्यात् कार्तिककृता पूर्वत्र कृतेऽपि परस्यासिद्धत्वाङ्गीकाराच्छ्रीत्या तम्प्रति तत्परिहारस्यापुक्तताभिप्रायकमिति न तद्विरोधः । अत एव प्रत्याख्यानान्दिके नृनमनस्यापत्य नार्नमनिरित्यत्र णत्वं प्रति वृद्धिरसिद्धेत्युक्तम् ।

किञ्च कार्तिके लत्वग्रहणं ज्ञायत इत्यत्र लत्वे स्थानिवद्भावार्थम् अग्रंकादेशापेक्षया विशिष्टसमुराधनिमित्तकलत्वमेव बहिरङ्गमिति न बहिरङ्गपरिभाषया सिद्धिः । विसर्जनीयसूत्रस्थं त्वेवमेवा परिभाषा सिद्धा भवतीत्यन्तमेव भाष्यं सिद्धान्त्युक्तिः । कुतो नुबल्लिखत्यादित्वेकरेतिनः पूर्वत्र कृते परस्यासिद्धत्वे मानाभावात् । “नमकुरुंराम” इति मूत्रे कुप्यं हर्णं तु परिभाषायां ययोद्देशपक्षे तात्पर्यप्राप्तकमित्याहुः ।

अथमत्र निष्कर्षः—प्राज्ञस्तु त्रिशाघामप्रवृत्तपरिभाषा प्रयन्ते नरेति संशये कार्यकाले प्रयत्नेऽन्यत्र नेत्याहुः । एवञ्च नाहुंटाद्यर्थं तत्तद्वचनासम्भो न कर्तव्यो भवति तद्वान् रामाणामित्यादि तु ययोद्देशपक्षाश्रयणेन सिद्धम्, व्यवस्थितपक्षद्वय इति न्यायात् विरतितशब्दोद्भावनमिति तेषामाशयः । युक्त्येतत्, अनेकप्रानेकद्विष्टकल्पनयाऽस्य लघुभूतत्वात् ।

नप्यास्तु न ययोद्देशः नापि कार्यकालः किन्तु “पूर्वप्रासिद्धम्” इति सूत्रमेव त्रिशाघां प्रवृत्तिनिरूप्योर्मूलम् इति त्रिशाघां अमिदृशत्वादेयां न त्रिशाघां प्रवृत्तिरित्याहुः । निरूपितशीतम् ययोद्देशपक्षनिरूपणावसरं । एवं कृते परस्यासिद्धत्वाभावेनानेकार्तिकारम्भकृतमौरेयेन धेत्युक्तमिव प्रतिभातीति विरोधयन्तु कृतधियः । *द्वितीयांशनिवेशादेव* । फलमप्यपि प्रति, अङ्गीकृतं, प्राप्तिगती अपने इन्द्रम्, स्थिति केना इत्यादि, आशयोः लघुपथगुणादन्तरङ्गत्वादिवद्भूयती, कृतीयचतुर्थयोः सुप्ताप्यामन्तरङ्गत्वात् इत्यगुणी, पञ्चमेऽहदम्पामन्तरङ्गत्वाद्यादु, अन्ये गुणादन्तरङ्गत्वात्समर्थादीर्थः, इति केचित् ।

अप्येव मत्पयि गुणे जातबहिरङ्गमित्येनाद्यपोरिवद्भूयती निष्प्रत्युदाचित्वाद्भूस्तत्र, गुणस्यासिद्धत्वेऽपि पूज्याग्रदानसम्भवात् । अत एव “पूर्वप्रासिद्धम्” इत्यत्र तात्पर्यसिद्धत्वं सिद्धान्तितं सर्वैः ।

यत्तु शोः द्विरङ्गास्त्युगन्तगादृषयांश्च इत्यन्तलत्वपक्षे एव गुणप्रवृत्तेर्नतत्त्वमित्यि तत्रापादाद्विचलपमर्षशक्तमित्यथातोः कर्तृद्विषयलक्षणपक्षोपपन्नत भाषाविविधे भयतीति

युक्तत्वमुक्तं साधनं हि क्रियां निर्वर्त्तयतीत्यादिना भाष्ये । उपसर्गद्योत्यार्थान्तर्भावेण धातुनैवार्थाभिधानादुक्तेषु कर्मणि लक्षणादिसिद्धिः । पश्चाच्छ्रुतुर्विधाय द्योतकोपसर्गसम्बन्धः । एवं च अन्तरङ्गतरार्थकोपसर्गनिमित्तः सुद् संकृतीत्यवस्थायां द्वित्वादितः पूर्वं प्रवर्त्तते ततो द्वित्वादि । अत एव प्रणिदापयतीत्यादौ णत्वं “यद्वागमाः” (प० ११) इति न्यायेन समाहितं भाष्ये । अत एव प्रत्येति प्रत्यय इत्यादिसिद्धिः । अन्यथान्तरङ्गत्वात् सवर्णदीर्घं रूपांसिद्धिः । यद्दुपसर्गनिमित्तकं कार्य्यमुपसर्गार्थाश्रितं विशिष्टोप-

भैरवी

उपसर्गद्योत्येति । *धातुनैवद्योत्यः* । अनुभवादिः । एवकार उपसर्गसंज्ञकशब्दसम्बन्धाभावबोधनाय धातुनामनेकार्थत्वादिति भावः । *उक्तेषु* । अनुभूयते सुखमित्यादिषु ।

ननु धातोरनेकार्थत्वेनोपसर्गद्योत्यार्थान्तर्भावेन पूर्वमेव चेद्द्योतयित्वास्तदोपसर्गोच्चारणं व्यर्थमित्यत आह—*पश्चादिति* । *योग इति* । उपसर्गसंज्ञकशब्दस्य सम्बन्धं करोति । अन्यथा प्रयोगान्तरे तत्समभिन्वाहाराभावे तादृशार्थस्थाप्रतीततया वस्तुद्योत्यार्थविशिष्टार्थवृत्तिरथे धातुरिति ज्ञानसत्वेऽपि तादृशार्थवृत्तित्वनिमित्तकस्य प्रत्ययस्य प्रयोगेऽपि ध्रुतस्तत्तादृशार्थबोधो न स्यादत उपसर्गसंज्ञकशब्दसम्बन्धव्यापनयक इति भावः । एवञ्चैवं क्रमः सिद्धः । पूर्वमुपसर्गयोगो नामोपसर्गद्योत्यार्थं वृत्तित्ततस्तत्संज्ञाशब्दसम्बन्धात् प्राक् साधनप्रयुक्तः कार्य्यस्य प्रत्ययस्य योगस्तत उपसर्गसंज्ञकस्य शब्दस्य सम्बन्ध इति । एवं क्रमरूपेण द्वयोरपि वचनयोरैक्यावयवैव भवति न तु विरोधः । एतेन दीक्षितादिफलितो वचनार्थो निरस्तो द्रष्टव्यः । तैर्हि द्वयोर्वचनयोर्व्याधुतार्थकता स्वीकृता । एवञ्च यत्र “पूर्वं धातुरुपसर्गो” इतिपक्षस्तदोपसर्गसम्बन्धेऽपि तत्प्रयुक्तं कार्य्यं प्रत्यय इत्यादिनिर्देशेन न प्रवर्त्तते, किन्तु साधनबोधकप्रत्यये कृते तत्प्रयुक्तकार्य्यं च कृते प्रवर्त्तत इति, ज्ञापकेन निर्गह इत्येवं लक्ष्याणां सिद्धिरित्युक्तम् ।

परन्तु एवं द्वयोर्विरोधरूपेणा ततो ज्ञापकेन निर्गहस्य कल्पनेति गौरवं तत्परिहारार्थैक्यावयवैवोपपादितरीत्या स्वीकर्त्तव्यमित्याशयेनाह—*एवञ्चेति* । *संज्ञोत्पत्त्यवस्थायामिति* । अत्र त्रिशब्दोच्चारणं साधनबोधकत्वं वस्तुतः प्रयुज्यमानस्यादेशस्यैव, लक्षारस्य तु तत्स्थानित्वेन कल्पितस्य प्रक्रियानिर्वाहाय तदर्थत्वकल्पनेत्यभिप्रायेण । उपसर्गार्थस्यान्तरङ्गत्वं धातोः पूर्वं तस्मिन्नर्थवृत्त्या । अत एव साधनरूपार्थविक्षया तस्य प्रकर्षः । अतस्तादृशार्थं निमित्तकत्वात्सुज्ञादेशस्यन्तरङ्गत्वं शास्त्रसाधनप्रयुक्तं यत्कार्य्यं प्रत्ययस्तन्निमित्तकत्वात् द्वित्वादेशादिरङ्गत्वम्, एवं रीत्या सिद्धौ ‘सुद्कतपूर्वं’ इति न वाच्यमिति भावः । उपसर्गसंज्ञकशब्दसम्बन्धात् प्राक् साधनयोग इत्यर्थे भाष्यकारसम्मतिमाह—*अत एवेति* । पूर्वं साधनयोगादेयेत्यर्थः । *णत्वमिति* । यदि पूर्वमुपसर्गसम्बन्धः स्यात् तदान्तरङ्गत्वात् णत्वं तदुत्तरं पुकि न्योयानुपयोगः स्पष्ट एव ।

ननु धैरादिकेऽन्तरङ्गे बहिरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्तेर्गत्वात् प्राक् पुगामम एवेति न्यायात् *पुगामे युक्तमेवेति चेन्न । बहिरङ्गपरिभाषाप्रवृत्तिमभ्युपेत्य णत्वमिति न, किन्तु प्रागुक्तीत्या पुः प्राङ्गालिङ्गत्वात्न्यायानुसरणे विनापि णत्वञ्च स्यादिति भाष्यकारोपायानुसरणेन पूर्वं साधनसम्बन्धो भवतीति वदाम इत्याशयात् । *अत एव* । साधनबोधकप्रत्यययोगस्य पूर्वं स्वीकारादेव । प्रत्यय इत्यादिपदेन “नेत्रभ्ययने वृत्तम्” इति निर्देशस्य संप्रहः । एवञ्चोक्तार्थं सुन्दारस्यापि सम्मतिरिति भावः । *अन्वयाः* । उक्तार्थानुद्गीकारे । *अन्तरङ्गत्वात्* । पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गत्वात् । “न धातुलोप आर्द्धधातुके” इति सुप्रस्यभाष्यविशेषपरिहारापाह—*यद्दुपसर्गेति* । त्रिशब्दोपसर्गनिमित्तकत्वात् । धात्वर्थगतविश्लेषार्थ-

स्थभाष्यप्रामाण्येनानित्यं प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशमादाय लब्धाङ्गत्वे
एतदप्रवृत्तेः ।

यत्तु पूर्वं धातुरूपसर्गेण युज्यते पश्चात्साधनेन च । उपसर्गेण तत्संशक-
शब्देन साधनेन कारकेण तत्प्रयुक्तकार्येण च । अतएवानुभूयत इत्यादौ सक-
र्मकत्वात् कर्मणि लकारसिद्धिरिति तत्र । क्रियायाः साध्यत्वेन बोधात्सा-
ध्यस्य च साधनाकाङ्क्षतया तत्सम्बन्धोत्तरमेव निश्चितक्रियाबोधेन साधन-
कार्यप्रवृत्त्युत्तमेव क्रियायोगनिमित्तोपसर्गसंशकस्य सम्बन्धौचित्यात् ।
अत एव "सुदृकात् पूर्वः" (६-१-१३५) इति सूत्रे पूर्वं धातुरूपसर्गेणेत्युक्त्वा
नैतत् सारं पूर्वंधातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेणेत्युक्तोक्तयुक्त्या अस्वैव
भैरवी ।

नत्वेकदेशनिष्ठस्येति बोध्यम् ।

अथ प्राज्ञः पूर्वोक्तरीत्या आह्वयहणस्य ज्ञापकतापरभाष्ये धातुपसर्गयोः कार्यमन्तरङ्ग-
मित्येतन्न्यायविरुद्धमिति वदन्ति, तन्मरं खण्डयितुमुपक्रमते—*पत्त्विति* । कैवटसम्मतं
पूर्वं धातुरूपसर्गेण युज्यत इति वचनस्वार्थमनुवदति—*उपेत्यादिना* । साधनरूपार्थसम्ब-
न्धेन नेष्टसिद्धिरत आह—*तत्प्रयुक्तेति* । *अत एव* । पूर्वमुपसर्गसम्बन्धस्वीकारादेव ।
इत्यादावित्यादिपदेनोपास्यते गुरुरित्यादेः संप्रहः । क्रियाया इति* । अस्य धातुत इत्यादि ।
साध्यस्य । साध्यत्वेन प्रतीयमानस्य । साधनस्येत्यादौ नियमत इति शेषः । साध्यत्वसा-
धनत्वयोर्निरूप्यनिरूपकरभावादिति भावः । *तत्सम्बन्धोत्तरम्* । साधनप्रयुक्तकार्यसम्ब-
न्धोत्तरमेव । *निश्चितक्रियाबोधेन* । निश्चितं यतिक्रियात्वं तस्य बोधेन, क्रियात्वस्य साध्य-
त्वेन प्रतीयमानव्यापारकत्वस्वरूपात् । *क्रियायोगेति । क्रियाविशेषणीभूतार्थद्योतकेत्यर्थः ।
क्रियागतविशेषार्थद्योतनाय हि प्रादेरुपसर्गस्य योगः स्वीक्रियते, क्रियात्वनिश्चयश्च तदैव
भारतीतिभावः । *अत एव* । उक्तोत्तरेव ।

अनु यदि पूर्वशेषसर्गस्ययोगस्तदा पूर्वोक्तत्वले कर्मणि लकारसिद्धिः कथमत आह—

तत्त्वप्रकाशिका—

पारुषम् ? दीर्घेस्वापवाइत्यात् । ज्ञापिते तु अपवादो यद्यन्यथेति न्यायेनान्तरङ्गत्वाद्गुण
पूरेति भावः । *नत्वेकदेशनिष्ठस्येति* । इदं बालम्भद्वयचतुरोधेन । *गुणस्यान्तरङ्गत्वमिति* ।
न य देव वा उष्णमित्यत्र धातुपसर्गाकार्याभावेन गुणस्यान्तरङ्गत्वसम्भवात्परतयादीर्घे प्राप्ते
नित्याश्रित्ये यस्मिन् इत्यत्रैवाह्वयहणस्य ज्ञापकत्वं युक्तं, एद्वा वा उड इत्यत्रापि नित्य-
स्यद् गुणे वृद्धिवाचक्यत्वेनैतत्प्रतिपत्तिरिति वाच्यम् । अत्रान्तरङ्गत्वसर्गदीर्घे तत्र गुणे इष्टरूप-
निर्देशत्वस्य व्यर्थत्वम् । ज्ञापिते तु "अपवादो यद्यन्यत्र" इति न्यायेनान्तरङ्गत्वान् गुणे
वृद्धिवाचनार्थत्वं चरितार्थम् । *इति बोध्यमिति* । यन्तुतन्तु अतिदेशस्यानित्यत्वेन प्राप्तः
गुणोऽहं वारितो भाष्ये । अत एव जडिजोड इत्यादौ जोडं जडंतिमनुदावानुकरणेः पदस्य
गुणवाक्योपस्थित्यति । *तत्सम्बन्धोत्तरमिति* । न च साधनप्रत्ययान्तपूर्वं क्रियाबोधक-
त्वाभावात्तदर्थे धातुरूपमिति वाच्यम्, यथा भाषिमाधनमन्वन्वाधपणेन क्रियावाक्यप्रमा-
श्रित्य धातुसंज्ञा कार्ये यथाच भाषिर्मन्वमाधिरयोऽक्रम एव कर्मत्वं तथा भाष्युपसर्गस-
म्बन्धानुक्रम एव विहितप्रियावाचितं दृश्यतामिन्वर्थकः—

धातोः ज्ञापनयोगस्य भाविनः प्रकृमाध्या ।

धातुर्वै कर्मभावश्च तपान्यदपि दृश्यताम् ॥

इति इतिवाक्यसमाहित्यात् ।

युक्तत्वमुक्तं साधनं हि क्रियां निर्वर्त्तयतीत्यादिना भाष्ये । उपसर्गद्योत्यार्थान्तर्भाषिण धातुनैवार्थभिधानादुक्तेषु कर्मणि लकारादिसिद्धिः । पश्चाच्छ्रुतुर्थोऽधाय द्योतकोपसर्गसम्बन्धः । एवं च अन्तरङ्गतरार्थकोपसर्गनिमित्तः सुद् संकृतोत्यवस्थायां द्वित्वादितः पूर्वं प्रवर्त्तते ततो द्वित्वादि । अत एव प्रणिदापयतीत्यादौ णत्वं "यदागमाः" (प० ११) इति न्यायेन समाहितं भाष्ये । अत एव प्रत्येति प्रत्यय इत्यादिसिद्धिः । अन्यधान्तरङ्गत्वात् सवर्णदीर्घ रूपासिद्धिः । यदुपसर्गनिमित्तकं कार्य्यमुपसर्गार्थाश्रितं विशिष्टोप-
भैरवी

उपसर्गद्योत्येति । *धातुनैवद्योत्यः* । अनुभावादिः । एवकार उपसर्गसंज्ञकशब्दसम्बन्धाभावबोधनाय धातुनामनेकार्थत्वादिति भावः । *उक्तेषु* । अनुभूयते सुखमित्यादिषु ।

ननु धातोरनेकार्थत्वेनोपसर्गद्योत्यार्थान्तर्भाषिण पूर्वमेव चेद्दातोवृत्तिस्तदोपसर्गोच्चारणं व्यर्थमित्यत आह—*पश्चादिति* । *योग इति* । उपसर्गसंज्ञकशब्दस्य सम्बन्धं करोति । अन्यथा प्रयोगान्तरे सत्समभिव्याहाराभावे तादृशार्थस्याप्रतीततया वक्तुर्द्योत्यार्थविशिष्टार्थवृत्तिये धातुरिति ज्ञानसत्वेऽपि तादृशार्थवृत्तित्वनिमित्तकस्य प्रत्ययस्य प्रयोगेऽपि श्रोतुस्वतन्नादृशार्थबोधो न स्यादत उपसर्गसंज्ञकशब्दसम्बन्ध आचरयक इति भावः । एवञ्चैवं क्रमः सिद्धः । पूर्वंमुपसर्गयोगो नामोपसर्गद्योत्यार्थं वृत्तिस्ततस्तत्संज्ञाशब्दसम्बन्धान् प्राक् साधनप्रयुक्तः कार्य्यस्य प्रत्ययस्य, योगस्तत उपसर्गसंज्ञकस्य शब्दस्य सम्बन्ध इति । पूर्वं क्रमकल्पनेन द्वयोरपि वचनयोरैकवाक्यत्वैव भवति न तु विरोधः । एतेन दीक्षितादिकल्पितो वचनार्थो निरस्तो द्रष्टव्यः । नैहि द्वयोर्वचनयोर्यथाश्रुतार्थकता स्वीकृता । एवञ्च यदा "पूर्वं धातुरुपसर्गण" इतिपक्षस्तदोपसर्गसम्बन्धेऽपि तत्प्रयुक्तं कार्य्यं प्रत्यय इत्यादिनिर्देशेन न प्रवर्त्तते, किन्तु साधनबोधकप्रत्यये कृते तत्प्रयुक्तकार्य्यं च कृते प्रवर्त्तते इति, ज्ञापकेन निर्वाह इत्येव लक्ष्याणां सिद्धिरित्युक्तम् ।

परन्तु पूर्वं द्वयोर्विरोधकल्पना ततो ज्ञापकेन निर्वाहस्य कल्पनेति गौरवं तत्परिहारायैकवाक्यत्वैवोपपादितरीत्या स्वीकर्त्तुमुचितेत्याशयेनाह—*एवञ्चेति* । *संकृतोत्यवस्थाया-मिति* । अत्र तिस्रश्चोच्चारणं साधनबोधकत्वं वस्तुतः प्रयुज्यमानस्यादेशस्यैव, लकारस्य तु तत्स्थानित्वेन कल्पितस्य प्रक्रियानिर्वाहाय तदर्थत्वकल्पनेत्यभिप्रायेण । उपसर्गार्थस्यान्तरङ्गत्वं धातोः पूर्वं तस्मिन्नर्थवृत्त्या । अत एव साधनरूपायापेक्षया तस्य प्रकर्षः । अतस्तादृशार्थं निमित्तकत्वात्सुडादेशपरन्तरङ्गत्वं बाह्यसाधनप्रयुक्तं यत्कार्य्यं प्रत्ययस्तन्निमित्तकत्वात् द्वित्वादेर्बाहिरङ्गत्वम्, एवं रीत्या सिद्धौ "सुद्कात्पूर्वं" इति न वाच्यमिति भावः । उपसर्गसंज्ञकशब्दसम्बन्धात् प्राक् साधनयोग इत्यर्थे भाष्यकारसम्मतिमाह—*अत एव-
नि* । पूर्वं साधनयोगादेवेत्यर्थः । *णत्वमिति* । यदि पूर्वंमुपसर्गसम्बन्धः स्यात् तदान्तरङ्गत्वात् णत्वं तदुच्चरं युक्ति न्यायानुपयोगः स्पष्ट एव ।

ननु त्रैपादिकेऽन्तरङ्गे बहिरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्तेर्णत्वात् प्राक् युगागम एवेति न्याया-
नुसरणं युक्तमेवेति चेन्न । बहिरङ्गपरिभाषाप्रवृत्तिमभ्युपेत्य णत्वमिति न, किन्तु प्रागुक्तरीत्या युक्तः प्राक्कालिकत्वान्नायानुसरणं विनापि णत्वन्न स्यादिति भाष्यकारीयानुसरणेन पूर्वं साध-
नसम्बन्धो भवतीति वदाम इत्याशयात् । *अत एव* । साधनबोधकप्रत्यययोगस्य पूर्वं स्वीकारादेव । प्रत्यय इत्यादिपदेन "णेरभ्ययने वृत्तम्" इति निर्देशस्य संप्रहः । एवञ्चोक्तार्थं सूत्रकारस्यापि सम्मतिरिति भावः । *अन्यथा* । उक्तायानङ्गीकारे । *अन्तरङ्गत्वात्* । पूर्वापस्थितनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गत्वात् । "न धातुलोप आर्द्धयातुके" इति सूत्रस्य भाष्यवि-
रोधपरिहारायाह—*यदुपसर्गोति* । विशिष्टोपसर्गनिमित्तत्वात् । धात्वर्थगतविलक्षणार्थ-

सर्गनिमित्तकत्वात्तदन्तरङ्गम् ।

यत्तु न तथा, तत्र पूर्वगतसाधननिमित्तकमेवान्तरङ्गम् । अत एव "न धातु" (१-१-४) इति सूत्रे प्रेक्ष इत्यत्र गुणो बहिरङ्ग इति भाष्ये उक्तम् ।

किञ्च पूर्वमुपसर्गयोगे धातूपसर्गयोः समास ऐकस्ववर्धाद्यापत्तिरिति "उपपदमतिङ्" इति (२-२-१९) सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । भावार्थप्रत्ययस्यापि पूर्वमेवोत्पत्तिः । अत एव "एरध्ययने" (७-२-२६) इति निर्देशः सङ्गच्छते । इति च सामान्यापेक्षं ज्ञापकं भावतिङोऽपि पूर्वमुत्पत्तेः । अन्यथा तत्र समासापत्तिः । तिङित्वतिङित्तिनिषेधान्न तत्र दोषो यदि भावतिङ्युपसर्गयोगोऽस्तीत्यलम् ।

यत्तु विशेषापेक्षारसामान्यापेक्षमन्तरङ्गं विशेषापेक्षे विशेषधर्मस्याधिकस्य निमित्तत्वात् । यथा "रुदादिभ्यः सार्वधातुके" (७-२-६६) इत्यत्र रुदादित्वं सार्वधातुकत्वं च । तत्र सार्वधातुकत्वज्ञानाय प्रकृतेर्धातुत्वज्ञानं प्रत्ययस्य प्रत्ययत्वज्ञानं चावश्यकमिति यासुडन्तरङ्गः ।

एतेन यत् "मनुदात्तङितः" (१-३-१२) इति सूत्रे कैयटेनोक्तं "लमाप्रापेक्षयाऽन्तरङ्गास्तियाद्यो, लकारविशेषापेक्षत्वाद्बहिरङ्गाः स्यादयः" इति तत्परास्तम् । विशेषापेक्षत्वेऽपि तस्य सामान्यधर्मनिमित्तकत्वाभावेन तत्त्व-
भीखी ।

घोतकृताविशिष्टोपसर्गनिमित्तकत्वात् । मञ्जुकारेत्यत्र सुडवया । *न तथा* । न तादृशा-
र्थनिमित्तकं, किन्तु उपसर्गसंज्ञकराश्चसम्बन्धनिमित्तकं तद्वहिरङ्गमिति स्वीकार्यम् ।
पूर्वांगतेति । पूर्वोत्तरवेत्यर्थः । *साधननिमित्तकम्* । साधनशोधकप्रत्ययनिमित्तकम् ।
पूर्वांगतेतिरुधनेन पश्चादागतं यत्पदान्तरे खद्वेत्यादि तत्प्रयुक्तं बहिरङ्गमिति पूर्वोक्तार्थः
सूचितः । *भाष्ये उक्तमिति* । यद्यपि प्रेक्ष इत्यत्र गुणस्य नोपसर्गनिमित्तकत्वं किन्तु तद-
वयवनिमित्तकत्वं तथाप्युपसर्गस्य तद्भावभावित्वेन निमित्तत्वम् विशिष्टपदोपादानेनोपसर्ग-
संज्ञकस्य मनुदास्यस्य निमित्तत्वे तद्विनेषणीभूतस्यार्थत्वापि निमित्तत्वमिति चरनिम् ।
"पूर्वं धातुस्यसंगेन युज्यते" इति मते दोषान्तरमप्यस्तीत्याह—*किञ्चेति* । *समासे* ।
"मह" इतिषोभविमागेन "कुगति" इति वा समासे । ऐकस्ववर्धाद्यादिपदेनैकपदपरिपहः ।

मनु यत्र प्रत्ययस्य साधनशोधकता तत्र तथा अस्तु, यत्र तु भावे प्रत्ययमन्तरोपसर्गनि-
मित्तकमेवादी स्यादन् आह—*भावार्थकति* । *पूर्वमिति* । उपसर्गसंज्ञकराश्चसम्बन्धात्
प्रगित्यर्थः । पृथञ्च तथाप्यन्तरङ्गत्वादादौ प्रत्ययनिमित्तमेव कार्यं भवतीति भावः । *अत-
एव* । भावार्थकप्रत्ययस्य पूर्वमुत्पत्तिस्वीकारादेव । *अन्यथा* । तिङः पूर्वमुत्पत्त्वमश्री-
कारे । *अत्र* । तिङ्विषये । धातुनोपसर्गस्योतिशेवः । *पदिभाष्येति* । यस्तुतोभावतिङन्-
मध्यमे उपसर्गयोगे पृथ्वास्तीति यद्विपदोपादानेन चरनिम् ।

प्राधान्यनिमित्तकत्वमिति—*यत्तिङिति* । *अधिकस्य* । सामान्यधर्माधिकस्य । *पार्श्व-
धातुस्येति* । निमित्तमिति शेषः । पृथञ्च सामान्यधर्मापेक्षणाकारेणैतयाधिको धर्मो
निमित्तकोऽती यत्र विशेषापेक्षोऽस्ति तद्वहिरङ्गमिति कर्तव्यम् । तथा चेद्वहिरङ्गे यासुड-
न्तरङ्गत्वशब्द—*प्राधान्यमिति* । एतेन पृथग्भाष्यकारेण । तं प्रकारमेव आह—*विशेषावि-
तरव्यवकानिष्ठा ।

विशेषेति । अथ लकारोत्पत्त्यावविषयधनकार्यं ज्ञातमेवेति समामो द्वयोरप्येतिशयम् ?

स्य दुरुपपादत्वात्, परनिमित्तकत्वेन स्याद्दीनां बहिरङ्गत्वाच्चेति तत्र । विशेषस्य व्याप्यत्वेन व्यापकस्यानुमानेनोपस्थितायपि तस्य निमित्तत्वे मानाभावेनाधिकधर्मनिमित्तकत्वानुपपादनात् । भाष्ये एवं विधान्तरङ्गबहिरङ्गभावस्य काव्यनुल्लेखाच्च ।

यत्तु मनुष्ये भाष्ये पञ्च गावो यस्य सन्ति स पञ्चगुरित्यत्र मनुष्मा-
सिमाशङ्क्य प्रत्येकमसामर्थ्यात् समुदायादप्रातिपदिकत्वात् समासात् समा-
सेनोक्तत्वादिति सिद्धान्तनोक्ते नैतत्सारमुक्तेऽपि हि प्रत्ययार्थ उत्पद्यते द्विगो-
स्तद्धितो यथा पाञ्चनापितिरिति पूर्वपद्व्युक्तिर्भाष्ये । "द्विगोर्लुगनपत्ये"
(४-१-८८) लुग्विधानात्तद्धितार्थद्विगोस्तद्धितो भवति पञ्चगुशब्दश्च द्विगुरिति
तदाशयं कैयटः। ततो द्वैमातुरः पाञ्चनापितिः पाञ्चसु कपालेषु संस्कृत इत्यादौ
सावकाशद्विगोर्वहुव्रीहिणा प्रकृते परत्याद्वाध इत्याशयेन नैव द्विगुःकस्तर्हि
यहुव्रीहिरिति सिद्धान्तनोक्ते तमवकाशमजानानोऽपचादत्वाद्द्विगुः प्राप्नो-
तीति पूर्वपत्नी । अन्यपदार्थैः सुवन्तमात्रस्य विधीयमानवहुव्रीहेः संख्यायाः
स्तद्धितार्थं विधीयमानो द्विगुर्विशेषचिहितत्याद्वाधकः प्राप्नोतीति कैयटः ।

भैरवी ।

क्षत्वेऽपीति* । *तस्य* । बहिरङ्गत्वेनाभिप्रेतस्य । सामान्यधर्मनिमित्तत्वाभावेनेत्येनेनोभयनि-
मित्तकत्वाभावो बोधितः । *तत्त्वस्य* । बहिरङ्गत्वस्य । विशेषादेशसाक्षात्सामान्यापेक्षताद्य-
न्तदान्तरङ्गमभेदो विशेषधर्मस्य (१) व्याप्यस्य ज्ञाने सति (२) व्यापकस्यानुमितिविषयस्य
सामान्यधर्मस्यापि विशेषापेक्षासम्प्रवृत्तावपेक्षा स्यात् तदेव तु नेत्याशयेन दूषयति—*त-
द्येत्यादिना* । *अनुमानेनेति* । अनुमानमनुमितिकरणं तेनोपस्थितिस्तत्प्रयोज्यानुमितिरि-
त्यर्थः । एतादृशे विषयेऽस्यैव सम्भवादिति भावः।*तस्य निमित्तत्वे* । व्यापकस्य निमित्तत्वे ।
मानाभावेनेति । शब्दानुपात्तत्वात् । तस्य निमित्तत्वस्वीकाराभावेऽप्यतिप्रसङ्गाभावादिति
भावः । एवं सति तत्र नित्यत्वाद्यामुद् । अडिडेस्तु यासुति न प्राप्तिरङ्गत्वाभावादिति
बोध्यम् । यदुक्तं भाष्ये 'एवंविधान्तरङ्गबहिरंगभावस्य कापि अनुल्लेखाद्' इति तत्र युक्तं
मनुष्यभाष्ये एव तयोक्तत्वादिति कश्चित् भ्राम्येदत्स्तादृशानुत्थानार्थं तद्व्याप्यमनुर-
दिति—*यत्त्विति* । *इत्यादाङ्क्य* । इत्यादाङ्काबोधकशब्दे श्रुत्वा । अस्य सिद्धान्तनोक्ते
इत्यप्रान्वयः । *मनुष्माप्नोतीति* । भवता कस्मादापाद्यते वाक्यावयवान् प्रत्येकादास्यादा
समासादिति कोटिश्रेणेन वितर्क्य क्रमेण खण्डयति—*प्रत्येकमित्यादिना* । *असामर्थ्यात्* ।
परस्परापेक्षत्वेनाऽसामर्थ्यात् । नैतत् सारमित्यारभ्य पूर्वपद्व्युक्तिरित्यन्त एको ग्रन्थः । यद्यपि
तद्धितार्थविषये द्विगुममासविधानात्तद्धितस्य योऽर्थस्तद्वाचकता समासस्य नास्तीत्यतस्तद्धि-
तोत्पत्तिः सुलभैरेति, तथापि न्यायसिद्ध्यर्थं लिङ्गदर्शनमप्यस्तीत्याशयेन तदभिप्रायं कैयट आह-
द्विगोरित्यादिना । *तत् इति* । अस्य सिद्धान्तनोक्ते इत्यप्रान्वयः । *पूर्वपत्नीति* ।
इत्य आहिति शेषः । तदाशयं प्रकटयति—*अन्यपदार्थमात्र इत्यादिना* । द्वैमातुरः पाञ्चना-
पितिरित्यत्र प्रत्ययस्य न लुक् "अनपत्य" इति पर्युदासान् द्विगुविषयेऽप्यन्यपदार्थमन्वयेन

(१) व्याप्यत्वमिति । स्वाभाववदशसित्वम्, व्याप्यत्वम् ।

(२) व्यापकत्वमिति । स्वाधिकरणश्रुति अत्यन्ताभावीयप्रतिभोगानवच्छेदकधर्मव-

त्वं व्यापकत्वम् ।

ततः सिद्धान्त्येकदेश्याह, अन्तरङ्गत्वाद्बहुव्रीहिः । कान्तरङ्गता, अन्यपदार्थे बहुव्रीहिर्विशिष्टेऽन्यपदार्थे द्विगुस्तस्मिन्श्चास्य तद्धितेऽस्तिग्रहणं कियत इति । अधिकास्त्यर्थापेक्षमत्वर्थनिमित्तो द्विगुबहिरङ्ग इति कैयट इति । नैवा सिद्धान्त्युक्तिरेतावतापि अपवादत्वाहानेः । अचूखामान्यापेक्षयणो विशिष्टस्य सवर्णाजपेक्षदीर्घेण बाधदर्शनात् ।

किञ्च उक्तरीत्या परत्वेनैव बाधसिद्धेः । किञ्च अप्राधिकापेक्षत्वेनैव बहिरङ्गत्वम् । न केवलविशेषापेक्षत्वेनेति नैतद्भाष्याखण्डं विशेषापेक्षस्य बहिरङ्गत्वम् । अतएव सुयन्तसामान्यापेक्षो बहुव्रीहिस्तद्विशेषापेक्षो द्विगुरिति नोक्तं भाष्ये । न चार्थकृतबहिरङ्गत्वस्य अनाश्रयणादिदमयुक्तम्, एकदेश्युक्तित्वेनादोपात् । अतएवास्तिग्रहणं नोपाध्यर्थं, किन्तु अस्तिशब्दान्मतुयर्थमितित्यदभिमतं बहिरङ्गत्वमपि द्विगोर्नास्तीति प्रतिपाद्य सिद्धान्तित्वात् "मत्वर्थे द्विगोः प्रतिपेधो वक्तव्यः" इति चचनेनेतत्सिद्धमित्युक्तम् । अतएव "तदोः सः सौ" (७-२-१०६) इति सूत्रेऽनन्त्ययोरिति चरितार्थम् ।

अन्यथा प्रत्ययसामान्यापेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वादन्यस्यात्वेऽनन्त्यस्यैव साधये सिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । "पादः पत्" (६-४-१३०) इति सूत्रे भाष्यकैयटयोर्भेदो ।

बहुव्रीहिः प्राप्तिरिति भावः । *सिद्धान्त्येकदेश्यादेति* । समाधानकर्मत्वेनाप्ये सिद्धान्तो, एकदेशित्वं चाख्याये नपेक्ष्यादिना स्वरम् । *अन्यपदार्थः* । अन्यपदार्थमाद्ये । *विशिष्टः* । अस्तीति विशेषविशिष्टे अन्यपदार्थे । *तस्मिन्निष्यादि* । अस्य द्विगोरर्थद्वारा निमित्तभूते तद्धिते तद्धितविधायके "तदस्यास्तस्मिन्" इति सूत्र इति योजना । *पृथावता* । अधिकापेक्षत्वेन बहिरङ्गत्वेऽपि । *अपवादत्वाहानेः* । पूर्वपक्षिणैव यदुक्तमपवादत्वं तस्याहानेः, तद्रीत्या अधिकापेक्षत्वेऽपि बाधकत्वात् । तत्र हेतुमाह—*भजिति* । *विशिष्टः* । अधिः । सवर्णत्वस्य मरणपदप्रवृत्तिनिमित्तं यत्सावर्ण्यं तत्परत्वमिह बोध्यम् । इदं दूषणं परोक्षमपवादत्वमभ्युपेत्य ।

यन्मुनोऽपवादत्वमेव नास्तीत्याह—*किञ्चेति* । सावकाशत्वस्य दर्शनादिति भावः ।

गन्वम्य एहदेश्युक्तिव्यमन्तु तथापि विशेषापेक्षारसामान्यापेक्षमन्तरङ्गमिति प्रकाशितमेतत्पद आह—*किञ्चात्रेति* । *अत्र* । द्विगौ । अधिकापेक्षत्वेन* । अधिकनिमित्तपत्वेन । *बहिरङ्गत्वमिति* । भवदभिमतमस्तीति शेषः । *अत एव* । भाष्यकाराऽनभिप्रेतत्वादेव । अन्यथा तद्व्ययुक्तम् स्यादिति भावः । *इदम्* । एवं रीत्या बहिरङ्गत्वोपपादनम् । *अत एव* । एवदेश्युक्तिर्यादेव । *अस्तिशब्दादिति* । अस्तिमानित्यादी । *त्वदभिमतम्* । सिद्धान्त्येकदेश्यमभिमतम् । *बहिरङ्गत्वमर्थिति* । अप्रापित्वाऽपवादत्वम्यममुच्यते । *सिद्धान्तित्वा* । सिद्धान्तित्वेनाभिमतम् । यन्मुनो अपि सिद्धान्तो, पूर्वोक्तरीत्या परत्वेनैव सिद्धो अपवादोकारस्य निष्पष्टम्य करणात् । तथा च पक्ष भाष्योऽस्य सन्ति य पचुरित्यत्र परत्वेनैव द्विगौ बाधित्या बहुव्रीहिर्भवतीति बोध्यम् । *अत एव* । विशेषापेक्षारसामान्यापेक्षमन्तरङ्गमित्यस्याभावादेव । एवञ्च साहचान्तरङ्गबहिरङ्गभावः सूत्रविच्छेदस्याभावात् । *अन्यथा* । तथाहोकारं । *प्रत्ययेति* । विभक्त्यर्थः । पूर्वोक्तार्थं द्रष्टव्यं—*पादः पत्तीति* । *भाष्यकैयटयोरिति* । तत्र निर्दिष्टममान्यपरिभाषायाः प्रयोजनस्य कथमात्रं शक्तिमित्यादिभिः प्राप्तायाः मन्त्रधारणायां परत्वादित्यमाहूयान्तरङ्गत्वं तामा-

रप्येतदन्तरङ्गत्वाभाव एव सूचित इति सुधियो विभावयन्तु ।

नन्वेवमसुषुवदित्यत्र लघूपथगुणादुबडोऽल्पनिमित्तत्वाभावादुबडु न स्यादिति चेत् । न । तत्रान्तःकार्यत्वरूपान्तरङ्गत्वसत्त्वात् । अन्तःकार्यत्वं च पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वमङ्गशब्दस्य निमित्तपरत्वात् । इदमन्तरङ्गत्वं लोकन्यायसिद्धमिति मनुष्योऽयं प्रातरुत्थाय स्वशरीरकार्यार्थिण करोति ततः सुहृदां ततः सम्बन्धिनामर्थानामपि जानिष्यक्तिलिङ्गसंख्याकारकाणां बोधक्रमः शास्त्रकृतकल्पितस्तत्कमेणैव च तद्वोधकशब्दप्रादुर्भावः कल्पित इति तत्कमेणैव तत्कार्यार्थिणिति षट्श्वेत्यादावन्तरङ्गत्वात् पूर्वं पूर्वयणादेशः परयणादेशस्य बहिरङ्गतया असिद्धत्वादित्यनेन "अचः परस्मिन्" (१-१-५७)

भैरवी ।

दीनामुक्तम्, कैयदेन च प्राग्लादेशेभ्यो धात्वधिकारात् तामादीनामन्तरङ्गत्वमुक्तम् ।

यदि विशेषापेक्षासामान्यापेक्षमन्तरङ्गमिति स्यात्तदा लदेशविषये धात्वधिकारसत्त्वेऽपि तामादीनां सामान्यापेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वं वक्तुं शक्यमिति प्राग्लादेशेभ्य इति कथनमनर्थकमापद्येतेति भावः ।

प्रागुक्तेषु पारिभाषिकान्तः स्थितनिमित्तकत्वेषु तृतीयस्याश्रयणं युक्तमेव लक्ष्यानुरोधाज्ञाप्यकारादिसम्मतत्वाच्चेति ध्वनयितुमाशङ्क्य समाधत्ते—*नन्वित्यादिना* । *एवम्* । उक्तसिद्धान्ते । *अल्पनिमित्तत्वाभावादिति । एतेन द्वितीयस्यान्तः स्थितनिमित्तकत्वस्याभाव उक्तः । उबडादेशे चङ्मात्रस्य गुणे तु सार्धधातुकमात्रस्यापेक्षास्ति । यद्यपि लघूपथस्याङ्गस्य तत्र ग्रहणे घटकत्वेन उबडोऽप्यपेक्षास्ति तथापि निमित्तत्वेन तस्य न ग्रहणम् असम्पन्तशब्दानुपात्तत्वादिति भावः ।

तृतीयमप्रकारमाश्रित्य समाधत्ते—*तत्रेति* । प्राचीनसम्मतस्यालपापेक्षमन्तरङ्गमित्यस्याभावेऽपि बहिरङ्गशास्त्रीयनिमित्तसमुदायघटकनिमित्तकत्वस्याभावेऽपि चान्तःकार्यत्वरूपस्यान्तरङ्गत्वेन प्रादुर्गुवदित्यादेः सिद्धिरिति भावः । एतादृशान्तरङ्गत्वं लोकेऽपि दृष्टमित्याह—*इदमिति* । उक्तान्तरङ्गत्वे भाष्यकारस्यापि सम्मतिं दर्शयितुमाह—*अर्थानामित्यादिना* । *अर्थानाम्* । शब्दवाच्यानाम् । *शास्त्रकृतं कल्पित इति* । शास्त्रकारीययुक्तिसिद्ध इत्यर्थः । विशिष्टबुद्धिं प्रति विभेदज्ञानस्य कारणतया विशिष्टबुद्धिरादौ न सम्भवति निष्प्रकारिका व्यक्तिप्रतीतिश्च निर्विकल्पकभिन्ना नास्त्येव निर्विकल्पके त्ववश्यं जातिभानमेतदर्थमेव निर्विकल्पकस्य स्वीकार इति रीत्या जातेरादौ प्रतीतिरिति व्यवहारः । ततो लिङ्गादीनाञ्जिराश्रितानाञ्च भानमिति व्यक्तप्रतीतिः, ततः सङ्ख्यापेक्षया लिङ्गस्य पदार्थान्तरापेक्षत्वात्प्रथमे प्रतीतिः, सङ्ख्यायास्तु द्वित्वादिकायाः पदार्थान्तरसापेक्षत्वं स्पष्टमेव । एकत्वमपि प्रसिद्धसङ्ख्यारूपं वस्तुमात्रसाधारणमतो न व्यावर्तकमिति समभिध्याद्वत्पदार्थसंसर्गित्वाय विशिष्टरूपपर्यन्तावच्छेदकावच्छिन्ननिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वमेकत्वमेकत्वमिति तदपि पदार्थान्तरसापेक्षमतो लिङ्गाद्यबहिरङ्गम् । पूर्वरीत्या लिङ्गस्यान्तरङ्गत्वात् सत्प्रयुक्तत्वादेस्तपत्तिः । ततः कारकत्वस्य विजातीयक्रियापेक्षत्वं सङ्ख्यायास्तु सजातीयापेक्षत्वमिति सङ्ख्याप्रतीतिस्ततो बहिर्भूतक्रियासापेक्षकारकत्वप्रतीतिरिति क्रमः शास्त्रकृतकल्पित इत्यर्थः ।

- ननु एतादृशैकत्वस्यैकवचनार्थत्वं पशुना यजेतेत्यादावनुपपत्तिः, समभिध्याद्वत् पदं यजेतेति तत्संसर्गित्वविशिष्टरूपपर्यन्तावच्छेदकं यागीयपशुत्वञ्च तु सत्तयागीयपशुत्वं तेन रूपेण पशुपातोत्पत्त्येवमावात्तद्वच्छिन्नघन्तरनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यापशुनिष्ठै-

इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । तदपि युगपत्प्राप्तौ पूर्वप्रवृत्तिनियामकमेव यथा पट्टव्येत्यत्र पदस्य विभज्यान्वाख्याने न तु जातस्य बहिरङ्गस्य तादृशोऽन्तरङ्गोऽसिद्धतानियामकं प्रागुक्तलोकन्यायेन तथैव लाभादिति "वाह ऊठ् (६-४-१३२)-सुत्रे कैयटे स्पष्टम् । अत एव वाच्योरित्यादौ बलि लोपो यणः स्थानिवत्त्वेन वारितो "अचः परस्मिन्" इत्यत्र भाष्यकृता । क्रमेणान्वाख्याने तु उक्तोदाहरणे पूर्वप्रवृत्तिकत्वमप्यन्तरङ्गत्वं बहिरङ्गस्यासिद्धत्वमपि निमित्ताभावादप्राप्तिरूपं बोध्यम् ।

यत् एवं रीत्या पूर्वस्थानिकमप्यन्तरङ्गमिति तच्चिन्त्यम् । अजिष्ठ इत्यादौ विन्मतोर्लुकि टिलोपस्यापवादविन्मतोर्लुक्प्रवृत्त्या जातिपदाश्रयणेन वारणप्रयासस्य "प्रकृत्यैकाच्" (६-४-१६३) इति सूत्रप्रयोजनत्वात्तदनावसरे भाष्यकृतकृतस्य नैष्कल्यापत्तेः । त्वदुक्तरीत्या विन्मतोर्लुको बहिरङ्गासि-

मैरवौ ।

कत्वे सन्वादिति चेत् । तादात्म्यस्वाश्रयपशुकरणकयागकरणपशुनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वोभयसम्बन्धेनेकत्वविशिष्टान्यैकत्वमेकवचनार्थ इत्यस्य स्वीकारात् । प्रतिवोगिप्रसिद्धिश्चानेकपशुकरणकयागस्थले दृष्टव्या । स्वमेकत्वम् । अत्र तादात्म्यानिवेशे सर्वेषामेवैकत्वानामेकत्वाऽऽश्रयपशुकरणकयागकरणपशुनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वे चालनीत्यायेन अस्तीति एकत्वविशिष्टान्येकत्वाऽप्रसिद्धिः । तादात्म्यमात्रस्य संसर्गत्वे तादात्म्यसम्बन्धेनेकत्ववत्त्वं सर्वस्मिन्नेकत्वेऽस्तीत्येकत्वविशिष्टान्यत्वस्याप्रसिद्धिरित्युभयसम्बन्धनिवेशः । अनेनैव क्रमेण पदस्या मृद्वेत्यत्र लिङ्गयोधकस्त्रीप्रत्ययस्य प्राक् प्रादुर्भावात् तत्प्रत्ययकयागदेनाः पूर्वप्रवर्तते, पूर्वपूर्वयणादेनाः परयणादेनापेक्षया पूर्वकालप्राप्तिकत्वेन भेदेन कल्पितत्वात् । *तदपीति* । *पूर्वोक्तमन्तः कार्यत्वमपीत्यर्थः* । *युगपत्प्राप्तौ* । *पूर्वोपस्थितनिमित्तकस्य परोपस्थितनिमित्तकस्य च युगपत्प्राप्तौ* । *पूर्वप्रवृत्तिनियामकमिति* । *पूर्वोपस्थितनिमित्तकस्यैत्यादिः* । *तादृगे* । *पूर्वोपस्थितनिमित्तके* । नन्वतिष्ठितित्यत्र गुणस्य पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वेनेतादृशान्तःकारित्वमाश्रयेव जातस्यैवत्वस्यासिद्धत्वमस्त्वित्यत आह—*प्रागुक्तेति* । लोकन्यायस्य युगपदुपस्थितविषयत्वात् । *अतएव* । *पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वरूपान्तरङ्गत्वस्य जातबहिरङ्गासिद्धत्वनिियामकत्वाभावादेव* । वाच्योरित्यत्र पलोपस्यनिमित्तभूतो यकारो यद्यपि पूर्वमुपस्थितस्तथाप्यस्य जातबहिरङ्गासिद्धत्वनियामकत्वाभावात्प्रकारणाय "अचः परस्मिन्" इतिस्थानियज्ञाद्यो भाष्यकृताशितः । अन्वयासिद्धत्वादेव वारणे भाष्यामङ्गति स्पष्टैव । न च पलोपविधिप्रति न स्थानियदिति निषेधः शक्यः । *स्वरदीर्घलोपेषु लोपाज्जदेन एव न स्थानियत् इति नियमात्* । *उक्तोदाहरणे* । *पदस्यैवादी अनुद्वयदुग्गुयदिरवत्र तु पूर्वोक्तोतिरेवाऽऽश्रयणीया* । *पूर्वप्रवृत्तिकम्* । *आमन्दिरपुर्वकालिकप्रवृत्तिकम्* । *अत्रान्तरङ्गत्वमपूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वमूर्ध्वप्रागुक्तपरिभाषिकपशुविषाऽन्तरङ्गत्वेपु प्रथमोक्तं निरूपयति—*यत्त्विति* । *तत्त्वित्यस्यमिति* । *प्राचोक्तं पितृवमिरपर्थः* । चिन्तावीजमाह—*अजिष्ठ इत्याश्रयिति* । शत्रुवियन्नाद्वादिहन् ।

अनु पूर्वनिमित्तकत्वस्य रीत्यनेन लोपस्य प्राप्तिविना लोपे रत्वनाच्छेदोतिविषयभेदान् कर्त्तुं "विन्मतोर्लुक्" इत्यस्यापवादस्यत आह—*जातीति* । *नाप्राप्ते रित्यावच्छिन्नस्य लोपे विन्मतोर्लुकास्येऽतो विन्मतोर्लुकवत्त्वे रित्यावच्छिन्नस्य लोपो न प्रवर्तते तद्वदानीदृश्याप

सिद्धत्वेन अनायासतस्तद्वारणात् । भाष्ये ईदृशरीत्या बहिरङ्गासिद्धत्वस्य काव्यनाश्रयणाच्च । परिभाषायामङ्गशब्दस्य निमित्तपरत्वाच्च ।

इयं चोत्तरपदाधिकारस्य बहिरङ्गस्य न असिद्धत्वबोधिकेतीच "एका-
नोऽम्" (६-३-६८) इति सूत्रे भाष्ये पूर्वपद्युक्तिरिति सा नादर्शव्या ।
परन्तप इत्यादावनुस्वारे नासिद्धत्वं मुमस्त्रिपाद्यामेतदप्रवृत्तेः ।

नभ्यमतेऽपि यथोद्देशपक्षाश्रयणेनान्यथासिद्धोदाहरणदानेन तस्य तदु-
क्तिवमावश्यकमित्याहुः । आभीयेऽन्तरङ्गे आभीयस्य बहिरङ्गस्य समाना-
भैरवी ।

दधिदानमिषेति भावः । *तद्वारणात्* । पुनः प्रासस्य टिलोपस्य वारणात् । किञ्च ङकान्तर-
इत्वं न भाष्यकारसम्मतमित्याह—*भाष्य इति* । *निमित्तपरत्वादिति* । स्थानिनो
निमित्तत्वाभावः सुप्रसिद्ध एवेति भावः ।

इयमिति । असिद्धमिति परिभाषेत्यर्थः । *पूर्वपद्युक्तिरिति* । एवंरूपाया उक्तिः सा
पूर्वपक्षिण इत्यतो नाऽऽदर्शयेत्यर्थः । तत्र हि—अथेह कथं भवितव्यं श्रियमात्मानं मन्यते घ्राह-
णकुले श्रियम्मन्यं श्रिमन्यमिति चेति श्रियम्मन्यमिति भवितव्यमिति सिद्धान्तनोक्तम् । ततः
पूर्वपक्षी आह, "स्वमोर्" इतिलुक्कुतो नेति । ततो बाध्यसामान्यचिन्तया सिद्धान्त्याह, नाप्राप्ते
लुक्पस्यारम्भात्सुपोधात्विति तत्र स्वमोरित्यस्याप्यनेन बाध इति । ततो बाध्यविशेषचिन्तया
पूर्वपक्षी, "येन नाप्राप्सिन्यायेन" "सुपोधातु" इति लुक् एवंविधानम्याधकम्, अथवा "मध्येऽप-
शादाः पूर्वांन्विधीन्वाधन्ते" इति न्यायेन "सुपोधातु" इत्यस्यैवायं बाधक इति । ततः सिद्धान्तो
आह—'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग' इति परिभाषया अमोऽसिद्धत्वाल्लुगभाव इति । एवंरीत्या स-
माधानेकृते न्या परिभाषा उत्तरपदाधिकारे शक्या विज्ञातुमिह हि दोषः स्यात् द्विपन्तपः
परन्तप इत्यत्र संयोगान्तलोपो न स्यात् तस्माच्छिद्धमन्यमित्येव भवितव्यमिति । एषा पूर्व-
पद्युक्तिरस्य उक्तोन्यथा सिद्धोदाहरणदानेन पूर्वपद्युक्तिर्त्वं स्पष्टयति—*परन्तप इत्या-
दाविति* । अनुस्वार इत्युपलक्षणम् । संयोगान्तस्य लोपेऽपीति बोध्यम् । *त्रिपाद्यामेतद-
प्रवृत्तेरिति* । त्रिपादिकेऽन्तरङ्गबहिरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्तेर्विमर्शनीयमत्र भाष्ये सिद्धान्तित-
त्वात् । *तत्रमतेऽपि* । दीक्षितमतेऽपि । पतन्मने त्रिपाद्यामपिद्वपरिभाषाया यथोद्देशपक्षे
अप्रवृत्त्या तथोक्तैर्दुदाहरणं तत्सिद्धमिति भावः । *तस्य* । उक्तभाष्यस्य । *तदुक्तिवम्*
पूर्वपद्युक्तिवम् । *आहुरिति* । भाष्यीयसिद्धान्तानुयायिन इति श्रेयः । पतत्परिभाषावृत्ति-
विषयेऽपि विनोपमाह—*आभीय इत्यादिना* । समानाश्रयस्येत्यनेनासिद्धत्वसूत्रस्य प्रवृ-

तत्त्वप्रकाशिका ।

मापनस्य सङ्ख्येयविशिष्टत्वनिवयेन सम्पूर्णतदाकाङ्क्षानिवर्तकतिष्ठामुत्पत्त्यैव तदाकाङ्क्षा-
विवृत्तिरिति पूर्वं तिष्ठानिदिनिषेधसम्भवात् ॥ ३३ ॥

पूर्वपद्युक्तिरिति । यस्तु तस्तु परन्तप इत्यत्र त्रिपाद्यामन्तरङ्गपरिभाषायाऽप्रवृत्त्या
संयोगानेऽपि महाप्राज्ञगः प्रयोविशतिः अष्टकपालम् इत्यादौ आत्वप्रयसादेशादेरसिद्धत्वेन
सामंशोर्वाचप्रवृत्त्या परस्मैर्य सर्वेषां पुत्र इत्यादावलुको बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वात्समाप्याद्यप्रवृ-
त्त्यापत्या आभीयबहिरङ्गस्यासिद्धत्वत्र भवतीतिवक्तव्यत्वेन अस्य भाष्यस्य सिद्धान्त्युक्ति-
स्यमितिषन्द्रिकाकारः । श्रियम्मन्यमित्यत्र बाध्यसामान्यचिन्ताश्रयणमन्विधिमामधर्षा-
दितिभावः ।

अनु पद्य इत्यादावनया परिभाषया सम्प्रसारणस्य बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वात्सलोपादीनि
न स्युरित्येन आह—*आभीयेऽन्तरङ्ग इति* ।

अयस्य नानेनासिद्धत्वमसिद्धत्वादित्यसिद्धवत् सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । एवं सिच्चिवृद्धेर्येन नाप्राप्तिन्यायेनान्तरङ्गयाधकत्वमूलकं न सिच्यन्तरङ्गमस्तीति “इको गुण” (१-१-३) इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥ ५० ॥

नन्वेधम्, अक्षयुरित्यादौ बहिरङ्गस्योऽसिद्धत्वावन्तरङ्गो यण् न स्यात् इति ब्राह्—

नाजानन्तर्ये बहिरङ्गप्रकल्पासिः ॥ ५१ ॥

अत्र “पत्वक्तुको” (३-१-८३) इति सूत्रस्थतुंग्रहणं ज्ञापकम् । अन्यथाधीत्य प्रेत्येत्यादौ समासोत्तरं रूपप्रवृत्त्या पूर्वं समासे जाते तत्र सिंह-
भैरवी ।

सिच्योग्यता उक्ता । *अनेन* । ‘असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गम्’ इतिवचनेन । *असिद्धत्वात्* । आभीयासिद्धत्वात् । *भाष्य इति* । तत्र हि—“वसुसम्प्रसारणमज्विधौ सिद्धं षकव्यम्” अन्यथा पुपुषः, तस्थुषः, चिच्युषः लुलुषुषः इत्यादावहोपयणुषामप्रवृत्त्यापत्तिरित्युक्त्वा अन्तरङ्गं बहिरङ्गमिति प्रतिद्वन्द्वभाविनाविति “असिद्धवत्” सूत्रेण बहिरङ्गदृष्ट्या अन्तरङ्गस्यासिद्धत्वात् “असिद्धं बहिरङ्गम्” इति परिभाषाया अप्रवृत्तिरित्युक्तम् ।

अयम्भावः—असिद्धपरिभाषाया ऊटग्रहणेन ज्ञापितत्वादाभीयतया यस्यासिद्धत्वं तन्निमित्तनिमित्तकत्वं परस्परया भाष्यप्रामाण्यादाभित्य समानाश्रयत्वादासिद्धवत्सूत्रस्य प्राप्त्या असिद्धमिति परिभाषाया अप्रवृत्तिरिति । अपरं विशेषमाह—*एवमिति* । *एवम्* । पूर्ववत् । “न सिच्यन्तरङ्गमस्ति” इति प्राचीना वदन्ति तन्नापूर्ववचने किन्त्वर्थान्तरिद्धमितिभावः । *अन्तरङ्गेति* । गुणेत्यर्थः । ज्ञापकमप्यस्मिन्नर्थे भाष्ये, उक्तम्—“अतो हलादेः” इति सूत्रेऽग्रहणम् । “हायन्त” इति सूत्रे णिषिपहणञ्च । अत्रपहणन्यावत्त्वमकोपोदित्यादि तद्वन्यथासिद्धमन्तरङ्गे गुणे कृतेऽलघुत्वात् । तथाचयोदित्यादौ गुणायादेशयोर्नान्तत्वात्तद्भावसिद्धौ णिषिपहणस्य वैषम्यं दुर्गारम् । “न सिच्यन्तरङ्गम्” इति स्वीकारकलन्तवनेनावीदित्वस्य सिद्धिरन्यथा गुणायादेशयोर्नान्तत्वात्तद्विनिर्स्यादिति ॥ ५० ॥

एतावता प्रवचनेन बहिरङ्गपरिभाषां निरूप्येत्तद्वाधकपरिभाषां निरूपयितुमाशङ्कते—*न-
स्यंयमिति* । *एवम्* । बहिरङ्गपरिभाषास्वीकारे । *अक्षयुरिति* । अक्षराद्ये उपपदे दिरेः
ङिप् । *बहिरङ्गरूप ऊट इति* । अन्तरङ्गपणादेशापेक्षयत्प्रादिः । यणादेशेऽन्मात्रं निमित्त-
मूढि गु बहिर्भूतः किञ्चित्पूद्वहिरङ्गः । अत्र परस्थितनिमित्तकत्वरूपमेव बहिरङ्गत्वं बोध्यम् ।
तत्त्वप्रकाशिका ।

अत्र अपिराधीत् अजितरायोदित्यत्रान्तरङ्गत्वात्तुगुणेऽयादेशे यान्तत्वात्तद्विधिनिषेधस्याद-
त्सत्प्राप्त्याय “हायन्त” इति सूत्रे नियमहणाच्च सिच्यन्तरङ्गमस्ति” इतिज्ञाप्यते तेनाथैपीदि-
त्यादौ न गुण इतिवदतामुक्तिं निराकृतुमाह—*एवमिति* । न चान्तैपीदित्यत्र वृद्धेः पत्वया-
त्त्वप्रवृत्तौ दुर्गारः, नाप्राप्त्यमन्भवेन वृद्ध्या वाधायोगादितिशाक्यम् वाच्यसामान्यधि-
स्ताध्यनेनादोषात् ॥ ५० ॥

अक्षयुरित्यादौ आदिना हरय हरयस्य सङ्गहः । *अत्र* । परिभाषायाम् । भाष्ये
परं “पत्वक्तुको” इत्यादेर्युक्तं तथापि षडयमागपुष्टेऽनुग्रहणे एव तत्रात्पर्यमित्याह—*गु-
रद्वहणमिति* । *अपीत्येति* । वरयान्तेनाधीत्यस्य योगे घादूरमर्गयोः सिद्धिताया नित्यत्वे-
नान्तरङ्गनिमित्तविनाशकत्वप्रयोगेन वरयमागपुष्टेऽनुग्रहणे घादूरमर्गयोः सिद्धिताया नित्यत्वे-
नान्तरङ्गत्वादीपं पूर्वान्तरङ्गादेशेन गतिस्त्वाद्यपदेनियन्तादेशेन कृदन्तरयाक्तस्वभागे षडयि तुक
एवमन्वन्वित्प्रवृत्तिप्रवचनमात्रापेक्षेनान्तरङ्गत्वादीप्येव्यादित्यमित्येतिभावः । नच दीर्घा-

ताया नित्यत्वाद्यद्युत्पत्तिपर्यन्तमप्यसंहितयावस्थानासम्भवेनैकादशे ल्यपि तुगपेक्षया पदद्वयसम्बन्धिवर्णद्वयापेक्षैकादेशस्य बहिरङ्गतया असिद्धत्वेन तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । पदद्वयसम्बन्धिवर्णद्वयापेक्षैकादेशस्य बहिरङ्गत्वमिति प्रेद्ध इत्यादौ गुणो बहिरङ्ग इति ग्रन्थेन "न धातुलोप" (१-१-४) इति सूत्रे "संयोगान्तस्य लोपः" (८-२-२९) इति सूत्रे च भाष्ये स्पष्टम् ।

यत्तु पत्वग्रहणमपि ज्ञापकम् । अन्यथा कोऽसिचदित्यादौ पदद्वयसम्बन्धिवर्णद्वयापेक्षत्वेन बहिरङ्गत्वस्यैकादेशस्यासिद्धत्वेन पत्वाप्रवृत्तौ किं तेनेति तत्र । इणः पूर्वपदसम्बन्धित्वेन पत्वस्यापि पदद्वयसम्बन्धिवर्णद्वयापेक्षत्वेन उभयोः समत्वात् एकादेशस्य परादिवत्वेनौसिचदित्यस्य पदत्वेन सस्य भैरवी ।

ननु पदद्वयसम्बन्धिवर्णद्वयापेक्षे बहिरङ्गमित्यस्य, पूर्वमकथनाद्भाष्यकारानुक्तत्वात् कथे बहिरङ्गत्वसाधकत्वमत आह—*पदद्वयेति* । प्रेद्ध इत्यादौ आदिपदेनोपेद्ध इत्यस्य संप्रहः । *न धातुलोप" इति सूत्रे* । तत्र धार्द्धधातुकनिमित्ते धात्वेशलोपे यत्किञ्चिन्निमित्ते गुगवृद्धौ न भवत इत्यर्थे उपेद्ध इत्यादावपि निषेधः स्यादित्युक्त्वा, इत्थं समाहितम्—पदद्वयसम्बन्धिवर्णद्वयापेक्षत्वेन बहिरङ्गत्वं वस्तुतस्तत्र सम्भाव्यते । परन्तु तत्र यदुपसर्गनिमित्तमित्याद्ये-वोक्तमत आह—*संयोगान्तस्येति* । तत्र हि—द्रव्यत्रेत्यत्र बहिरङ्गो यणादेश अन्तरङ्गो लोप इत्युक्तम् । पदद्वयसम्बन्धीत्यस्य त्रिषोपणस्य तत्राऽनुपादानेऽपि वस्तुतस्तथात्वमस्तीत्यत्रैव तात्पर्यम् । कैयटाद्युक्तिं खण्डयति—*यत्त्विति* । *एकादेशस्य* । पूर्वजातस्येति शेषः । *इ-णः* । ओकारस्य । अच् तु तदन्तर्गत इत्यत्र तात्पर्यम् । *यत्त्वस्यापीति* । अत्रापिनाए-कादेशसमुच्चयः । अत एवाह—*उभयोरिति* । ननु पत्वग्रहणं तत्र मास्तु कोऽसिचत्कोऽल्पे-त्यत्र तु न पत्वस्यापत्तिः, एकादेशेनाकारस्यापहारे कृते एकादेशविहृतन्यायेन सिचदित्यस्य स्येत्यस्य च पदत्वात् । "सात्पदाद्योः" इति निषेधः सिद्ध एवेत्यत आह—*एकादेशस्येति* ।

तत्त्वप्रकाशिका ।

एवं पित्परात्वाभावाद्बुक्तान्तु ह्रस्वाभावाद्दन्तरङ्गरकर्तव्यताया अभावेन कथमसिद्धत्वमिति-वाच्यम् । असिद्धत्वोत्तरे ह्रस्वबुद्धान्तरङ्गप्राप्तेस्तद्विषयत्वात् ।

केचित्तु समासे कृते संहिताया अविवक्षया तुकि ततो दीर्घं ज्ञापकज्ञानदौषिल्यमिति वदन्ति । तन्निरूपयति—*असंहितयेति ।

ननु दीर्घोऽयं सूच्छप्रमित्यादौ पदान्तपदाद्योरेकादेशस्य मत्वेन दीर्घस्यासिद्धत्वाग्रित्यनु-क्त्वात्पदानेन तुक्कारितार्थम् । अन्यथा "पदान्ताद्वा" इति विकल्पापत्तिः नात्र दीर्घस्य बहिर-ङ्गत्वं पदद्वयनिमित्तकत्वेनोभयोः समत्वादिति चेन्न पत्वसाहचर्याग्रित्यनुगियधारेवैकादेशस्या-सिद्धत्वविधानात् । अतएव ज्ञापकवरभाष्यमपि सङ्गच्छते । नचैवं पत्वे कर्तव्ये यत्पदमन्धि-रसस्य पत्वन्तत्पदसम्बन्धिवर्णने सहैकादेशस्यैव ग्रहणं सद्गुण्यप्यस्तु । एवञ्च नहि येः पक्षिणो-र्षो तस्य छत्रम् दीर्घोऽयमिति तत्पदसम्बन्धिवर्णनेकादेशोऽस्तीति वाच्यम् अह्णुत्प्रेरिः अह्णुतोः तस्य साङ्गोऽह्णुतोमङ्ग इत्यादौ पत्वेऽपि तथानियमाभावात् । *एकादेश इति* । धर्मिप्राहकमानाद्दन्तरङ्गानपि विधीय बहिरङ्गो ल्यस्यापत् इति तु अन्तरङ्गनिमित्तविनाशक-ल्यपर एव प्रायल्यबोधकमिति भावः । अत एव निरेष्यगत अभिवाचनगत इत्यादौ निरादि-पूर्वादिपिषोर्गिचि रूपूकधगुणे ल्यपि नेरयादेशाभावः सिध्यति ।

केचित्तु प्रत्येत्यत्र प्रद्वैरङ्गुदात्तत्वमिद्धिः, सन्वपाऽन्तरङ्गमपि "निनाता आणुदात्ता" इति स्वरे वापित्वाऽनया पूर्वं ल्यपि ततः पूर्वपदपट्टित्यत्र एव स्यादित्याहुस्त्वदप्य,

चस्थानिककार्यस्यैवस्यान्यानन्तर्यनिमित्तकत्वाभावात् । जातस्य वहि-
रङ्गस्येत्युक्त्यायजे इन्द्रं धियतीत्यादौ वहिरङ्गदीर्घगुणादेरसिद्धत्वं सि-
द्धम् । अत एव “इण्डिशोनामाद्गुणः सवर्णदीर्घत्वाच्छब्दन्तस्यान्तरङ्-
गलक्षणत्वात्” इत्यादिः संगच्छते । अत एव “ओमाडोश्च” (६-१-९५)
इत्याङ्ग्रहणं चरितार्थम् । तद्धि शिव आ इहोति स्थिते परमपि सवर्णदीर्घं
वाधितयो धातूपसर्गकार्यत्वेनान्तरङ्गत्वाद्गुणे वृद्धिवाधनार्थम् ।

न चाङ्गूरित्यत्र यणि कृते ऊडोऽसिद्धत्वाद्बलि लोपापत्तिरिति वाच्यम् ?
अचोऽन्यानन्तर्यनिमित्तकेऽन्तरङ्गे कर्त्तव्ये कृते च तस्मिन् यदन्तरङ्गं प्राप्नो-
ति तत्र च कर्त्तव्ये नासिद्धत्वमित्येदधात् । असिद्धपरिभाषायाः अनित्यत्वेन
तद्धारणे त्वस्या वैयर्थ्यं तेनैव सिद्धेः । अत एव “नलोपः सुप्” (८-२-२)
भैरवी ।

अन्यानन्तर्यनिमित्तक इत्युपादानेन । *अतएव* । जातस्येत्यस्य कल्पनादेव । आद्यम्
विप्रतिषेधसूत्रस्यम् । अतदुदाहरणमयजे इन्द्रम्, प्राप्ते इह, सर्वे इत्थम् । अन्त्यम् “हि-
तिच” इति सूत्रस्थम् । तदुदाहरणन्धियति, रियति, पियति, अदुदुवदित्यादि । इत्यादीत्या-
दिपदेन “अचः परस्मिन्” इति सूत्रस्थे पठ्या मृदुव्येत्येतत्साधनावसरे यदुक्तं वहिरङ्गेण
सिध्यतीति भाष्यं तस्य सङ्ग्रहः । अत्रार्थं सूत्रकारस्यापि सम्मतिमाह—*अत एवेति* ।
जातस्येत्यस्य निवेदादेव । *तद्धीति* । पदस्य विभज्यान्वाख्याने इदम् । *धातूपसर्गति* ।
यद्यपि सिद्धान्ते पूर्वं साधनयोगः स्वीकृतस्तथापि तद्व्योचकप्रत्ययोत्पत्त्यनन्तर स्वार्थमात्र-
घातकत्वेन साकाङ्क्षतया धातोरुपसर्गयोगे ततः समुदायार्थेन शिवज्ञानार्थस्य योग इति
गुणस्थान्तरङ्गत्वम् । अत्रार्थेऽक्षचूरित्यत्र वकारस्योडादेशे यणि “लोपो व्योः” इति यलोपे
कर्त्तव्य ऊडोऽसिद्धत्वं स्यादस्याश्च परिभाषाया असिद्धत्वाभावसम्पादिकाया न प्राप्तिरन्तर-
ङ्गस्य बलिलोपस्याचोऽन्यानन्तर्यनिमित्तकत्वाभावादित्याशयेन हरदत्तकैयटसम्मत्परिभा-
षार्थपत्रेऽप्यस्या न प्राप्तिरित्याशयेन च शङ्कते—*न चेति* । समाधत्ते—*अच इत्यादि* ।
तर्थात्* । प्रकृतपरिभाषार्थात् । एतादृशार्थस्वीकारे त्वचोऽन्यानन्तर्यनिमित्तकोऽन्तरङ्गो
यणादेशस्तस्मिन् कृतेऽन्तरङ्गे बलि लोपे कर्त्तव्येऽसिद्धत्वस्य निषेधो भवतीति भावः । वृह-
द्विवरणकारेणाचोऽन्यानन्तर्यनिमित्तकेऽन्तरङ्गे कर्त्तव्य इत्येव प्रकृतपरिभाषार्थः स्वीकृतो-
ऽक्षचूरित्यत्र बलिलोपस्यापत्तिस्त्वसिद्धमिति परिभाषाया अनित्यत्वात्प्रवृत्तिरित्युक्त्वा
चारिता । तथाकथनमनुचितमित्याशयेन आह—*असिद्धेत्यादि* । *तद्धारणेतिवति* । तुना-
ऽवधिविधिता । तद्वाजन्तु यदायं परिभाषा नृङ्गोक्रियते तदास्यां यज्ञापकं तदसिद्धपरिभा-
षाया अनित्यत्व एव ज्ञापकमिति वक्तव्यन्तथा च सति “इन्वस्य पिति” इति तुर्कि कर्त्तव्ये-
सिद्धपरिभाषा न प्रवर्तते इति कलितम् । एवं सति प्रामाण्युक्तो प्रामाण्यतिरित्यत्र “तुं प्रा-
प्नोति ।

पदि च सन्निपातपरिभाषया तत्र तुग्वाच्यंते, तदा सन्निपातपरिभाषयैव वक्ष्यमाणस्य
तत्त्वप्रकाशिका ।

काङ्क्षत्वात्प्रत्यासात्प्राप्तोऽजानन्तर्यनिरूपितमप्येव तस्य ग्रहणान्तरङ्ग इत्यस्य लाभ इति
सुप्तसूत्रप्रवामः । अभावादितिधातोर्ित्यनुवृत्तस्य विहितविशेषगन्धमित्याशयः ।
केचिषु पृथक्त्वेदमित्याशयमादेतापत्याऽन्यानन्तर्यमप्येव स्वीकार्यं स्यादन्तरङ्गपरि-
भाषाया एवानित्यत्वकल्पनेनेये व्यर्थेत्याहुः । तत्र सकारमाहचर्वाङ्कारात्परम्यानतिदिष्टा-
कारस्य ग्रहणेन दोषात् । *बलिलोपापत्तिरिति* । चिन्त्यमेतत् बलिःलोपःऽन्तरङ्गपरिभाषाया-

इति सूत्रे भाष्ये । प्रतिविधानं च परिभाषाविषयेऽनित्यत्वाश्रयणमेवेति ध्व-
नितमित्यलम् ॥ ५१ ॥

नन्वेवं गोमतिप्रय इत्यादौ पदद्वयनिमित्तकसमासाश्रितत्वेन बहिरङ्ग-
लुक् बाधित्वान्तरङ्गत्वाच्चलङ्घ्यादिलोपे नुमादयः स्युरत आह —

अन्तरङ्गानपि विधिन्यबहिरङ्गो लुग्बाधते ॥ ५२ ॥

अत्र च "प्रत्ययोत्तरपदयोश्च" (७-२-२९) इति सूत्रं ज्ञापकम् । त्वत्क-
भैरवी ।

असिद्धपरिभाषाया अनित्यत्वादेव । *इति ध्वनितमिति* । एकवचनान्तप्रतिविधेयमिति-
शब्दोच्चारणेनानित्यत्वमेव ध्वनितम् । अन्यथा यत्र यत्र दोषप्रसक्तित्वत्र तत्र तद्भारकोपायान्
प्रदर्शयंतानि प्रतिविधानानातिवदेदिति भावः । *अलमिति* । अलमर्थस्तु पूर्वोक्तरीत्या
यद्यपि नाजानन्तर्यपरिभाषायाः सत्वमुचितमिति लभ्यते, तथापि ध्वनोद्गीकारे गौरवस्य
स्पष्टत्वात्, नाजानन्तर्यपरिभाषाया अभाव एवोचितः । विप्रतिषेध सूत्रस्थमेतत्परिभाषासत्व-
परं भाष्यमेवैकदेश्युक्तिः । "ह्रस्वस्यपिति" इति सूत्रस्य भाष्यस्य सम्प्रसारणाच्च" इति सूत्र
स्य भाष्यरीत्या सकलप्रयोजननिर्वाहेण सिद्धान्त्युक्तित्वमेवोचितमिति । अतएव प्रतिविधेयं
दोषपित्वत्यत्रैकवचनम् । यज्ञाजानन्तर्यपरिभाषायां ज्ञापकं तदसिद्धपरिभाषाया अनित्यत्व एव
ज्ञापकमिति बोध्यम् ।

यदि तु नाजानन्तर्यपरिभाषास्वीकारोऽपि भाष्यकृतः स्यात्तदा सापि तत्रोल्लिखितमु-
चिता, यत्र विप्रतिषेधसूत्रभाष्ये नाजानन्तर्यपरिभाषोल्लिखिता तस्यापि भाष्यस्यासिद्धपरि-
भाषाया अनित्यत्वतात्पर्यकत्वमेव । यतोऽनित्यत्वस्य स्वविषयतावच्छेदकसमागाधिकरणा-
भावप्रतियोगित्वरूपतया नाजानन्तर्यपरिभाषाया यो विषयस्तत्रापि स्वविषयतावच्छेदकस्य
सत्त्वेन तथा निषेधेऽपि सादृशानित्यत्वं लब्धमेवेति विप्रतिषेधसूत्रस्य भाष्यमपि चैकदेश्युक्ति-
रिति यदि विभाव्यते तदा तथास्त्विति दिक् ॥ ५१ ॥

एवम् । असिद्धपरिभाषायाः सिद्धादाविव प्रागुक्तज्ञापकत्वेनावोऽन्यानन्तर्यं यत्र
तत्रानित्यत्वात्प्रवृत्तिस्वीकारे । *अन्तरङ्गत्वात्* । बहिरङ्गशास्त्रोपनिमित्तसमुदायवदकृति-
मित्तकत्वेनान्तरङ्गत्वात् । *नुमादय इति* । प्रत्ययलक्षणेत्यादि, समासाश्रितत्वेनेत्यस्य
कथने समुदायस्यापेक्षासूचनाय परम्परयापि यनिमित्तं तस्य क्वचिद्गीकारात् । *अन्तरङ्गा-
नयीति* । अत्रापिना परस्य नित्यस्य च सङ्ग्रहः । *इति सूत्रमिति* । तत्रमादेशविधाय-
कमेतत्सूत्रमित्यर्थः । अस्य ज्ञापकत्वं विशदयति—*त्वत्कृतमित्यादिना* । आदिना स्वदीयो

तत्त्वप्रकाशिका ।

लोप इति । नच सतः परत्वाद्दोषेनुमादयः स्युरित्तिवाच्यम् ? अपरनिमित्तकत्वेन ह-
लङ्यादिलोपस्यान्तरङ्गत्वात् । नच तक्रन्यायेन दीर्घस्ते याधेत, हलङ्यादिविषयेऽन्यायाप्रवृत्तेः ।
क्वचिद्गीकारादिति । नचोपदाग्रहणसामर्थ्यान्नुमः पूर्वं दीर्घ इति वाच्यम् ? उपघाग्रहणस्य
प्रमात्रोपलक्षकत्वात् । *परस्य नित्यस्य च सङ्ग्रह इति* । तेन तत्कृतमित्यत्र परादप्यत्वा-
पूर्वं लुक्, ह्रस्व इत्यादौ परमपि हलङ्यादिलोपे बाधित्वा "अव्ययादानुनः" इति लुक् च
सिष्यति ।

वस्तुतस्तु-अपिघटितः पाठो न युक्तः भाष्ये क्वापि तथाऽभावात् । "स्वमोर्नेर्गुपकात्" ।
इत्यत्रापिघटितः पाठः कैयटेन मतान्तरतयोपन्यस्तः । अत एव राज्ञामुग्रस्यभाष्ये स्वरस
तस्मद्गच्छते । सामासिकलुको बहिरङ्गत्वेन तदात्रलुको याचकत्वात् । अत एव "त्यदादि
भ्यदच" इतिवार्तिकं सङ्गच्छते । अत्रतादित्यत्र परत्वात्तात्तिसङ्घटितिन्यायेन हेर्लुक् । त्वं

न्तेभ्य आचारक्रियभावाच्च । एवमेवैकार्थकाभ्यां प्रातिपदिकाभ्यां प्रातिपदि-
कण्चोऽपि अनभिधानं बोध्यम् । एतेन तत्रादेशार्थं प्रत्ययग्रहणं चरितार्थ-
मित्यपास्तम् ।

ननु मपर्यन्तानुवृत्तिरपि सर्वादेशत्ववारणाय चरितार्था । न च 'उत्सर्ग-
समानदेशा अपवादा, इतिन्यायेनासिद्धवस्तुत्रस्थभाष्यसम्भवेन मपर्यन्त-
स्यैवादेशे सिद्धे तदनुवृत्तिर्व्यर्थेति वाच्यम् ? तस्य शनम्वहुजकजादौ व्यभि-
चारादिति चेन्न, शनमि मित्त्वेन बहुचि पुरस्ताद्ग्रहणेनाकचि प्राकृटेर्ग्रहणेन
तस्य वाधेऽपि अत्रोत्सर्गस्यत्यागे मानाभावात् । अत एव "तस्मिन्नणि च"
(४-३-२) इत्यनेन युष्माकाद्यादेशविधानं चरितार्थम् । अन्यथा आकडा-
देशमेव विद्ध्यत् । आकडि तवकाद्यादेशयोरेतदपवादयोक्तन्यायेनात्या-
देशत्वापत्तिः, अतस्तद्विधानमिदमेव च तज्ज्ञापकम् ।

यद्यपि विरोधे वाधकत्वमिति वार्तिकमतेऽयं न्यायो भाष्यकारस्तु
विनापि विरोधं सत्यपि सम्भवे वाधकत्वमिच्छ्यतीत्यनभिहितसूत्रस्यकैयट-
रित्या नायं नियमस्तथापि युष्माकाद्यादेशविधानज्ञापित उत्सर्गःस्वीक्रियत
भैरवी ।

चिर्ज्ञापिकेति तत्र शङ्कते—*नन्विति* । *अनुवृत्तिरपीति* । अत्रापिशब्द 'सूत्रस्य समुचा-
यकः । *तस्य* । उत्सर्गंति न्यायस्य । *व्यभिचारादिति* । एतेन तस्या प्रामाणिकत्वं सूचि-
तम् । *उत्सर्गम्येति* । अत्रोत्सर्गपदोपादानेनोत्सर्गान्तरात्वं सूचितम् । उत्सर्गान्तरस्य
शय्ये स्वभावो यत् सामान्यतः प्रवृत्तिर्न तु बाधकस्य विषयता तत्राप्रवृत्तिरिति । प्रत्युत त-
स्य न्यायस्य स्वीकार एव मानमस्तीत्याशयेन आह—*अत एवेति* । तस्योत्सर्गस्य स्वी-
कारादेव । *आकृष्टमेवेति* । लाघवादिति शेषः । इत्वादल्यान्त्यादेशत्वेऽपि एतदपवादयो-
स्तवकममकादेशयोरेकालत्वात्सर्गादेशत्वं भविष्यतीति भावः । न्यायस्य स्वीकारे तु यु-
ष्माकास्माकेतिसमुदायादेशविधानं युक्तमेवेत्याह—*आकृष्टीति* । *इदमेव* । युष्माका-
स्माकेति समुदायादेशविधानमेव । उक्तमेव शङ्कासमापिभ्यां द्रढयति—*यद्यपौत्यादिना* ।
*पार्तिकमत इति । यद्युत्सर्गापवादयोः समानदेशत्वं तदा विरोध इति भावः । *नानयं नियम
इति* । एवञ्च तेनानिर्वाहानमपर्यन्तानुवृत्तिश्चरितार्थेति ज्ञापनत्वासम्भय इति भावः ।

तत्त्वप्रकाशिका—

प्रातिपदिकण्चोऽनभिधानमिति । प्रत्ययोत्तरपदयोः " इत्यनेनैव सिद्धेः श्यक् "एवमा
पेक्यचन" इति सूत्रकरणसामर्थ्यात् । "प्रत्ययोत्तर" इति सूत्रेऽपि विभक्तिपदानुवृत्त्यान
भिधाने मानं चिन्त्यम्

असिद्धवस्तुत्वेति । तत्रहि-एतदे लोपपवादादो विज्ञास्यते, नचकारस्य लोपः प्राप्नोती
युक्तम् । तद्वि सति न्याये पृथित्यप्रेत्यस्य लोपस्यान्कारस्थानिकत्वेन सङ्गच्छते । *ज्ञाप-
कमिति । ज्ञापनकाले त्वस्या ज्ञापकत्वोपपादनमेवेति बोध्यम्

ननुमाकृष्टकयुष्मकृष्टकदे कालभेदः, युष्माकारादेशान्त्य माकृष्ठापहारकत्वेन निर्दिश्यमा-
नस्याभावादेशेताप्राप्तेराकृष्टि माकृष्ठापहारकत्वेन निर्दिश्यमानत्वेनादेशप्राप्तेः । सिद्धान्ते
ऽपि युष्मकृष्टकस्य युष्माकादेशेन यौष्माकीण, आकृष्टपक्षेण यौष्माकीणइति कालभेद इति
चेन्न एतन्ताशमनशाऽपि धामि वा विषंशिते सुवन्तस्यैव देः प्रागकृष्टवृत्त्याऽरुणा रूप्य
धानादेशस्यैवाशान्तेः ।

एवेति प्रकृते न दोषः । एतद्भाष्यमपि तत्स्वीकारे मानम् । एवं च मपर्यन्तानुवृत्तिरश्वत्कृतमित्यादौ मपर्यन्तस्यादेशविधानार्थम् । तत्र चान्तरङ्गत्वात् "द्वमौ" (७-२-२७) इत्येव सिद्धे व्यर्थं सैतज्ज्ञापिका । ज्ञापिते त्वस्मिन्नेतद्विषये तद्यादीनामप्राप्त्या तदपवादत्वाभावेन मपर्यन्तस्यैवादेशार्थं सा चरितार्थेति तदाशयः ।

यत्तु हरदत्तेनान्तरङ्गप्रवृत्तौ प्रत्यय उत्तरपदे च मपर्यन्तासम्भवेन भैरवी ।

प्रकृते । त्वादिविषये ।

ननु प्रकृतेऽनियम एवास्तु नोत्सर्गस्वीकारोऽत आह—*एतदिति* । मपर्यन्तपहणस्य ज्ञापकता परोक्तभाष्यमपीत्यर्थः । एवञ्च युष्मकाद्यादेशविधानसहकृतोक्तभाष्येण प्रकृते तथैवाङ्गीक्रियत इति भावः । *एवञ्च* । तन्न्यायसिद्धौ च । *विधानार्थेति* । इति वक्तव्यमिति शेषः । *तत्र च* । त्वत्कृतमित्यादौ च । *अन्तरङ्गत्वादिति* । लुगपेक्षया अन्तरङ्गत्वादित्यर्थः । *अस्मिन्* । अन्तरङ्गानपीतिन्याये । *एतद्विषये* । "प्रत्ययोत्तरपदयोः" इतिमूत्रविषये । *तद्यादीनामप्राप्त्येति* । यावत्कस्य लुको विषयतासत्त्वेन तद्विषये पूर्यं तवममाविति न प्रवर्तते त्रिभक्त्युक्तिं तु विभक्तिपरत्वाभावादप्राप्तिरिति भावः । *तदपवादत्वाभावेन* । तदपवादत्वासम्भवेन । तथा "नोत्सर्गसमानदेशा अपवादो" इत्येतन्न्यायाविषयतयाधिकृत्यादेशावधारणायसा मपर्यन्तपहणानुवृत्तिश्चरितार्थेत्यर्थः । *तदाशयः* । भाष्याशयः ।

पचित्यति । अस्य इत्युक्तमित्यत्रान्वयः । *अन्तरङ्गप्रवृत्ताविति* । अस्यान्तरङ्गानपीति न्यायाभावे प्रागित्यादिः । *असम्भवेनेति* । क्वचित्त्वमयोः क्वचित्त्वादेर्जात-

तत्त्वप्रकाशिका-

नचौसि "ओकारसकार"इत्यादिना युष्मदादिष्टेः प्रागकचि तत्सम्भवे इति वाच्यम् । "अलुगुरार" इति सूत्रस्यभाष्यप्रामाण्यात्प्रमाणं विना द्वित्वादिभानस्य घृत्तावनन्युपगमेन द्विवचनान्तेन विषहायोगात् । अत एव कुमाद्व्यौरगारमिति प्रतिषेधः कैपटेन "कथं द्विवचनान्तेन सनास इत्यादादौ नैप दोषः यथा तावकीन इत्यादावादेशेन सद्दृश्याविशेषो व्यज्यते तथेद्वारि मत्वां प्रमुष्मसंज्ञायां प्रकृतिभावेन द्विवचं व्यज्यते इति दोषोपपन्नास" इत्युक्तमिति केचित्तत्रैकग्रन्थे तत्रकममकादेशप्रवृत्त्याऽन्यत्र सद्दृश्याविशेषस्याप्रतीत्या विषहस्यैवाभावेन युष्माकात्समाकविधानवैषम्यापत्तेः ।

अन्येषु अकच्चिनिष्टे निर्दिश्यमानत्वस्यानङ्गीकारेणाकच्चिष्येफलभेदाभावात् । अकच्चिष्यस्य निर्दिश्यमानत्वव्यवस्थामुपलक्षणमिति "अनाप्यक" इत्यादीनांसङ्गतिः । अत एवेव अ इत्येव षकृष्ये क इति करणादकच्चमदितस्य कादेशसाधने मनोरमोक्तं सङ्गच्छते ।

पदा मादक इत्येव सिद्धेः युष्माकाद्यादेशस्य ज्ञापकत्वात् । नचैवमपि अन्तरङ्गानपीति परिभाषाप्रयोज्ये युष्माकादेशविधानत्रैष्यस्य उत्तरप्रयोज्यस्य "उत्सर्गसमानदेशाः" इतिन्यायः उत्तरप्रयोज्ये च मपर्यन्तानुवृत्तिप्रयोज्ये उत्तरप्रयोज्या चान्तरङ्गानपीतिपरिभाषा उत्तरप्रयोज्ये च युष्माकारङ्गविधानत्रैष्येति वाच्यम् "यथाएतनेषु" इति ज्ञापकेन षकृद्विभक्तिसाध्यादेशेदप्युपलब्धेर्दके षकृत् तदपवादच्छिद्योद्देश्यत्वात् न चार्थे कर्तव्ये तत्तद्विभक्त्यस्यसम्भवात्तथा गुणमविषयमानरङ्गपत्त्ये षकृत्तेन गुणाद्यादेशाप्रतीक्ष्यकशामायात् ।

क्वचित्त्वरन् मगरन् इति न्यायेन शिवाकारणामप्यङ्गस्यदेशमिदया ज्ञापितेऽपि शारिणाध्याभाष्यस्यैवपारि तदरन् मगरन् इत्यत्रशित्करणमेव ज्ञापकं भविष्यतीति न दोष इत्याहुः ।

तदनुवृत्तिर्व्यर्था सती तज्ज्ञापिकेत्युक्तं तत्र । अन्तरङ्गाणामप्यपवादवाध्यत्वेन तद्विषये तदप्रवृत्तेः ।

वस्तुत इदं ज्ञापकं वार्तिकरीत्यैव भाष्यरिख्या तु वाचनिक एवायमर्थ इत्याहुः । इयं "सुपो धातु" (२-४-७१) इति लुग्विषयैवेति केचित् । "एङ्हस्वात्सम्बुद्धेः" (६-१-६९) "न यासयोः" (७-३-४५) इति सूत्रस्थाकरप्रामाण्येन लुङ्गात्रविषया । आद्ये हे ऋपु इत्यादावनेन न्यायेन लोपं वाधित्वा लुग्भवतांति भाष्ये उक्तम् । अन्त्ये-

भैरवी ।

त्वात् तदसम्भवेन । *तज्ज्ञापिका* । "अन्तरङ्गानपि" इति न्यायस्य ज्ञापिका । *अपवादवाध्यत्वेनेति* । अपवादस्य "प्रत्ययोत्तरपदयोः" इत्यस्य विषये तवादेरप्रवृत्तेर्मपत्यन्तस्य सम्भवेनाधिकव्यवच्छेदाय मपर्यन्तानुवृत्तिः काव्यंति तद्रीत्या ज्ञापकत्वासम्भव इति भावः ।

ननु यथा "उत्सर्गसमानदेशा अपवाद" इति न्यायो वार्तिककारमते तथा युष्माकाद्यादे शविधानमपि तद्रीत्यैवास्तु भाष्यकारमते तु- ज्ञापकत्वनिर्वाहः कथमत आह—*वस्तुत इति । इदम्* । मपर्यन्तग्रहणानुवर्तनम् ।

तथाच—यत्तर्हि मपर्यन्तग्रहणमनुवर्तयतीति भाष्यमपि वार्तिकरीत्यैव यद्यपीत्यादिना-सूचिताशयकमेतत् । *भाष्यरीत्यापि* । सत्यपि सम्भवे वाचनं भवतीति भाष्यरीत्येत्यर्थः । *आहु रिति* । एतेनारुचिर्बोधिता । यदि लुकोऽन्तरङ्गपरनित्यबाधकता सर्वमेप्यते तदास्त्वस्य वाचनिकत्वम् । अन्तरङ्गविषय एव चेदस्य न्यायस्य प्रवृत्तिस्तदा वचनाङ्गीकारो न्यर्थ एव । अन्तरङ्गपरिभाषाया अनित्यत्वेनेष्टसिद्धेरिति । *इयम्* । अन्तरङ्गानपीति परिभाषा । केचिदित्यनेन सूचितामरुचि प्रकटयति—एङित्यादिना* । *आ करेति* । कैयटादिमतसंप्रहायाकरपदम् । *आद्ये* । "एङ्हस्वात् सम्बुद्धेः" इति सूत्रे । *अनेन न्यायेनेति* । अत्रान्तरङ्गबहिरङ्गभाव इत्यमुपपादनीयः । प्रसक्तादर्शनमात्रस्य लोपसंज्ञा भवतीति लोपसंज्ञान्तरङ्गा लुक्संज्ञा तु प्रसक्तप्रत्ययादर्शनस्येति सा बहिरङ्गेति ।

परे तु तत्र भाष्येऽप्रकृतसम्बुद्धिलोपाभ्यां लुग्विप्रतिषेधेनेतिवार्तिकप्रत्याख्यानपरभाष्येऽप्यन्याय उपन्यस्तस्यायं भावः अन्तरङ्गानपि विधिम्व बाधते लुक् । अपिशब्दात् परनित्ययोरपि संप्रहः । एतेन लुकः सर्वबाधकतया तद्विषये विप्रतिषेधोयासो न युक्तोऽनुल्यबलत्वादि-त्यत्र तस्य भाष्यस्य अतात्पर्यमिति लभ्यते । एवञ्चलुग्लोपयोरन्तरङ्गबहिरङ्गभावचिन्तनमनुचितमित्याहुः । लुङ्मात्रेत्यत्र मात्रशब्दकास्तन्त्ये । *अन्त्ये* । "न यासयोः" इति सूत्रे ।

तत्त्वप्रकाशिका ।

अर्थयोः सेति । मपर्यन्तानुवृत्तिरित्यर्थः ।

ननु "प्रत्ययोत्तर" इत्यस्य "त्वमममौ ङसि" इतिनोत्सर्गः । किन्तु बाध्यसामान्यचिन्तया ऽस्त्वपत्वादयोऽपि तथाचानुवृत्त्यभावे कदाचिदन्त्यस्यापि त्वमौ स्यातां मपर्यन्तानुवृत्तौ तु नैति फलभेदः स्यादिति चेन्न मपर्यन्तानुवृत्तिज्ञापकपरभाष्यप्रामाण्येन "प्रत्ययोत्तरपदयोश्च" इति सूत्रविषये बाध्यविशेषचिन्ताया आश्रयणेन "प्रत्ययोत्तरपदयोः" इति त्वममावित्यस्यैवापवादकं नत्वात्वयत्वयोरित्यभ्युपगमात् तत्रोत्सर्गसमानेति न्यायेन सिद्धेऽनुवृत्तिर्व्यर्था सती ज्ञापिकेति बोध्यम् ।

वाचनिक एवेति । केचित्तु "तुभ्यमहौ ङसि" अवृत्ताविति सूत्रकणेन "त्वमममौ-ङसि" इत्यत्रावृत्तावित्यनुवृत्त्या सिद्धेः "प्रत्ययोत्तरपदयोश्च" इति सूत्रमेव ज्ञापकम् नचा-तिततेत्यत्र दोषः, अवृत्तिरितिन्यासेन वृत्त्यनवयने ङसादावित्यर्थेनादोपादित्याहुः ।

ऽन्तरङ्गाच्च विधीन् सचोऽपि लुगवाचते न तु सुबलुगेव । अत एव "सनी-
 स्स" इत्यादौ नलोपो न भवति । पञ्चभिः खट्वाभिः क्रीतः पञ्चखट्च
 इत्यादावेकादेशात् प्रागेव टापो लुक् । अन्यथा कृतैकादेशस्य लुक्प्रकार-
 श्रवणं न स्यादिति कैयट उक्तम् । एतद्विरोधाद्यत् "तद्राजस्य"
 (२-४-६२) इति सूत्रे कैयटेनोक्तमङ्गानतिक्रान्तो ऽत्यङ्ग इत्यत्र सुपो लुकि
 बहुवचनपरत्वाभावात् "तद्राजस्य" इति लुक् न स्यादिति शङ्कापरभाष्य-
 व्यख्यायसरेऽन्तरङ्गानपीति न्यायेनायं लुक् सुच्छुको वाचकः स्यादित्या-
 शङ्क्य सुबलुक पुंवानेन बलवत्त्वं बोध्यत इति तत् प्रौढयेति द्रष्टव्यम् ।
 लुगपेक्षया लुको बलवत्त्वस्य वक्तुंभशक्यत्वादिति तदाशङ्कासमाधानं वक्तुं
 भैरवी ।

मयोऽपीति । एतन् "योऽचिच" इत्यस्यापि संप्रहः । *टापो लुक् । "लुक्खितलुकि" इति
 टापो लुक् । *प्रकादेशस्य लुक्* । परादिवद्भावेनाकारस्य चोप्रत्ययत्वादि । *एतद्विरोधादिति*
 उक्तसुप्रद्वयत्वाकारविरोधादित्यर्थः । शंभं विरोध एव "तद्राजस्य" इति सूत्रस्थोपवादाने प्रौढ-
 येत्यत्र हेतुः । "तद्राजस्य" इति सूत्रभाष्ये बहुवचने परतो यः तद्राजस्तस्य लुगित्यर्थेऽबहुवचने
 लुग्वचनम् । अथहुत्वे लुगवचन्यः । अतिक्रान्तोऽङ्गानत्यङ्ग इत्यत्रान्यथा लुक् न स्यादिति
 दूषणमुक्त्वा ततो भाष्ये शङ्कितम् । न बुध्वचन इत्येव सिद्धम् । बहुवचन इत्युच्यते, न चात्र
 बहुवचनं पदयामः । प्रत्ययलक्षणेन भविष्यति । ननुमता तस्मिन्निति प्रत्ययलक्षणस्य प्रति-
 रोध इति । अत्र अङ्ग अम् इत्यस्यातिमु इत्यनेन समासे कृतेऽपि बहुवचन इत्येव सिद्ध-
 निति प्रतीकमुपादाय कैयटेन दासमेवाभित्यान्तरङ्गत्वात्पूर्वं तद्राजस्य लुक्प्रिष्यते
 न चात्रेति । अन्तरङ्गानपि विधीन् "सुपो धातुप्रातिपदिकयोः" इत्यर्थे लुक् "प्रत्ययोत्तरपद-
 बोध" इतिज्ञापकादस्येवात्र सम्भवाद्भाषत इति भाव इत्युक्तम् । *तदाशङ्केति ।
 सचासावशङ्केति समासः । यद्यपि भाष्यकैव्यश्रीत्याज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वं, तथापि ज्ञा-
 पकामाज्ञास्यात् लुकिभक्तकार्यनिमित्ताविनाशरुलुको लुकिभक्तकार्यपेक्षया बलवत्त्वबोधकोऽर्थ
 तत्त्वप्रकाशिका ।

"प्रत्ययोत्तर" इति सूत्रस्य भाष्यस्यायन्भावः— एतत्सुप्रलाघनाद्वाचकत्वाधनार्थं "त्यमौ"
 इतिचिहितपोरनुवादकं "पनोरच" इतिवत् इति तेनैव मयपन्तस्फादेने सिद्धे तदनुचित्त्वर्थी
 सनीं ज्ञापिकेति । न च मयपन्तामुचित्त्वानुवादत्वायाऽन्यथा सर्वोद्देशार्थतया विधायकत्वा-
 यत्तिरिति वाच्यम् ? "द्विगुटेकरचनम्" इत्यस्यापि तद्विधातुर्द्विगौ विधायकत्वापत्तेः ।

अन्येषु "प्रत्ययोः" इति सूत्रमेव ज्ञापकम् । नच त्वद्वितमित्यादौ तवादिधाधनपन्तदिति
 वाच्यम् सूचनपरं विभक्तमित्यर्थं कृतृपरिविन्यासेन सिद्धेः । नच सुप्स्यसुन्दरपुत्र इत्यत्र
 यथान्यासे प्रत्ययभाव उक्तन्यासे प्रुत्तिरिति फलभेद इति वाच्यम् इदानीमन्तरङ्गेतिन्याया-
 भावेनान्तरङ्गत्वात्प्रमाविरहस्य प्रवृत्तेरित्याहुः । *इत्युक्तमिति* । यन्तुनेऽपिपठितगटा-
 भावेनान्तरङ्गपेक्षया बहिरङ्गलुक् एव प्रायस्यबोधनेन कैयटोक्तं युक्तमेव । न च हे प्रु इत्यत्र
 लुक् परत्वाद्गुणः स्यात्, नित्यत्वेन लुक् पूर्वं प्रवृत्त्या क्षोपाभावात् ।

केपिषु अपिपठित एव पाठः स्यनिमित्तविनाशरुलुदमात्रस्य चानया प्राबल्यं बोध्यते,
 शान्त्यव मङ्गिष्ठः इति मित्यति, अन्वया लुक् वाजिरा परत्वाद्दिशोः तस्याभीपर्येनामिद-
 त्वात्पुनरित्योपप्राप्त्या तद्विमिदिः स्वर्ण । उपरतनिन्वमाण्वायेन पूर्वं लुकोऽप्राप्त्या-
 तत्त्वं "रयदादिभ्यश्च" इति धातुक्रमात्पद्यम् । "मङ्गिष्ठेः पुम्प्रद्वयमन्तौ" इत्युक्त्या श्वरकुल
 मित्यादौ शोचः । "सुपो" रितिदिरयत्तस्याभयनेन तेरेव तातदिति भयतादित्यादौन

युक्तम् । अनेन न्यायेनान्तरङ्गनिमित्तविनाशकलुकस्तत्प्रयोजकसमासादीनां च प्राबल्यं बोध्यत- इति अन्यत्र विस्तरः ॥ ५२ ॥

नन्वेवं सौमिद्रेऽन्तरङ्गत्वात् "आद्गुणेः" पूर्वपदात् परेन्द्रशब्दाभावेन "नेन्द्रस्यपरस्य (-७-३-२२) इति वृद्धिनिपेत्रो व्यर्थः, अन्तादिबद्धाव-
भैरवी ।

न्याय इति भावः । ज्ञापकसाजात्यमेव दर्शयति—*अनेनेति* । अनेन, अन्तरङ्गानपीत्यनेन । *लुकः* । लुङ्मात्रस्य । यथा पञ्चभिः खद्वाभिः क्रीतः पञ्चखद्ब इत्यत्रान्तरङ्गकादेशस्य यन्निमित्तं तद्विनाशः । अन्तरङ्गनिमित्तविनाशकेऽत्ययं प्रमाणन्तु भाष्यमेव । तथाहि—“इया-
प्रातिपदिकात्” इति सुत्रे प्रातिपदिकप्रहणं किमर्थमिति प्रयच्छेक “अनुदात्तादेर्व्यञ्चः” इत्यस्य प्रातिपदिकविशेषणत्वं यथा स्यात् समर्थविशेषणत्वं माभूत् “अनुदात्तादेरञ्” भवति इह प्रसज्येत “वाचो विकारस्त्वचो विकार” इति एतद्धि समर्थमनुदात्तादि । “सावेकाच्च” इति विभक्तेस्तत्त्वात् । इह न स्यात् सर्वेषां विकार इति ।

यद्यप्युच्छादिषु पाठान् सर्वशब्दोऽन्वोदात्तस्तथापि “सर्वस्य सुपि” इत्याद्युदात्तमेतत् पदम् । “नौञ्चबद्धन्” इहैव स्यात्-वाचा तरति त्वचा तरति इह न स्यात् घटेन तरति पटेन तरती-
ति । यद्यनेन न्यायेनान्तरङ्गनिमित्तविनाशकलुको बलवत्त्वं बोध्यते, तदा सार्व इत्यत्र सत्यपि लुकि सौबर्ध्यः समस्यस्तदन्तसमस्य इति सिद्धिर्नन्ताद्विशिष्टस्य कार्थ्यितया “न लुमता” इति निपेधाप्राप्त्या प्रत्ययलक्षणेन तस्य सौलभ्यादन्तरङ्गनिमित्तविधिव्यक्तत्वेनैतद्विषये लुको बलव-
त्त्वाभावेन लुक्प्रवृत्तेः प्रागन्तरङ्गत्वाद्युदात्तत्वं “सर्वस्य सुपि” इत्यनेन स्यात्तथा च सम-
र्थविशेषणत्वेऽनुदात्तादित्वं समर्थस्य नास्तीत्यञ् न स्यादिति सङ्गच्छते । यदि त्वन्तरङ्गनि-
मित्तविनाशकेति विशेषणमनुपादाय “सर्वविधिभ्यो लुग्विभेः बलवत्त्वं” तदा लुग्विषये पूर्वमा-
द्युदात्ताप्राप्त्या समर्थस्यानुदात्तादित्वाद्भाष्यासङ्गतिः स्पष्टैरेति ।

ननु एवमपि गोमत्प्रिय इत्यादी समासात् प्राङ्नुमादयः स्युर्न । हि तदा लुग् प्राप्तिरत आह—*तत्प्रयोजनेति* । तस्य लुकः प्रयोजकं यत्समासादि तेषामित्यर्थः । आदिना त-
द्धितपरिग्रहः । एवञ्च समासस्य बलवत्त्वात् समासविषये एवमपि नुमादिर्न भवति अस्मि-
न्नर्थेऽप्युक्तं यदन्तरङ्गानपीति न्याये ज्ञापकं तदेवं ज्ञापकमन्यथोक्तन्यायाङ्गीकारो व्यर्थ एव
स्यात् । नह्येकेनैकमेव ज्ञाप्यते किन्तु यावता विना अनुपपत्तिस्तस्य सर्वस्य ज्ञाप्यत्वमिति
स्योकारात् ॥ ५२ ॥

एव । पूर्वोक्तज्ञापकेन पूर्वोक्तस्थले दोषपरिहारेऽपि । *सोमेन्द्र इति* । इत्यादिलक्ष्ये
इत्यर्थः । *व्यर्थ इति* । बोध्यायामभावेन लक्ष्यासाधकत्वादिति शेषः । नन्वन्तादिज्ञानेन
तस्य ततः परत्वमस्त्वित्यत आह—*अन्तादीति । विरुद्धाभ्यां पूर्वपरशब्दाभ्यामन्तादि-
शब्दाभ्याञ्च विरोधस्य पुरःलुक्त्वात्किञ्चिद्विरुद्धातिदेशव्यस्य चैकत्रैकदातिदेशात्मन्वेन “उभय-
त्त आश्रयणेनान्तादिवच” इत्यस्य सिद्धिः । यथा लोके यस्तुल्यबलयोरेकः प्रेष्यस्तुभौ युग-
पत्प्रेषयतो गानादिभ्यु च कार्थ्ययोः प्रसक्तस्तदा स यद्यविरोधार्थी तदोभयोः कार्थ्यं न करो-
तत्त्वप्रकाशिका ।

दोष इत्याहुः । *स्पष्टैरेति* । एतत्कलम् अर्णुहि राजपुत्रोति । आद्ये “उत्तश्च प्रत्ययात्” इति-
लुकः गुणनिमित्तविनाशकत्वाभावेनान्तरङ्गत्वाद्गुणे संयोगपूर्वकत्वेन लुङ् न भवति, अन्त्ये
“ञिनस्यादेर्नित्यम्” इत्याद्युदात्तस्य हीनः निमित्तविनाशकत्वस्य लुङ्मभावेनान्तरङ्गत्वा-
न्वीन्याद्युदात्तोः पश्चात्समासस्वरान्तात्तोदात्तत्वं सिध्यतीति ॥ ५२ ॥

अन्तरङ्गत्वादिति । न च समर्थप्रहणेन कृतसन्धिकार्यात्प्रत्ययीत्यतयाऽन्तरङ्गकथनम-
युक्तम्, तस्यान्तरङ्गपरिभाषानुवादकत्वेनाशोपात् ।

स्तुभयत आश्रयणे निषिद्धः ।

किञ्च वृद्धिरप्यत्र न प्राप्नोत्यन्तादिवस्वोभयाभावेऽपि पूर्वान्तवत्त्वे-
नैकादेशविशिष्टं पूर्वपदत्वेन न्द्रशब्दस्यैकदेशविकृतन्यायेन उभयत आश्रयणे
नान्तादिवदित्यस्याभावेन तदाश्रयणे चोत्तरपदत्वेऽपि तस्यानञ्क्त्वादेक-
स्यैकादेशेन परस्य नित्येन "यस्य" (६-४-१४६) इति लोपेनापहारात् ।

न च पराद्बद्धाद्येनैकादेशशिष्टस्योत्तरपदत्वमेवास्त्विति तत्सम्भवं
इति वाच्यम् ? उत्तर पदाद्यञ्स्थानिकत्वात् वृद्धेस्तदभावेन अप्राप्तेस्ताद्-
प्यानतिदेशात् । अन्यथा खट्वाभिरित्यादावपि पूर्वान्तवत्त्वेनादन्तत्वे
भैरवी ।

तीति दृश्यते तद्वत् ।

ननु उभयत आश्रयणमिह नाङ्गीक्रियते किन्तु पूर्वान्तवद्भावेन कारविक्षिष्टे पूर्वपदत्वमस्तु
एकदेशविकृतमनन्यवदितिन्यायेनोत्तरपदत्वं न्द्रशब्दस्यास्त्विति "नेन्द्रस्य" इति निषेधप्र-
रितार्थं इत्यत आह—*किञ्चेति* । *अत्र* । सोमेन्द्र इत्यत्र । "देवताद्वन्द्वे च" इत्यनेन
यत्रोभयोर्देवतावाचकयोरेकलक्षित्तत्रैव निषेधस्य प्रयुक्तिः । *एकदेशविकृतन्यायेनेति* । अ-
स्योत्तरपदत्वेऽपीत्यप्रान्वयः । एवं च उभयत आश्रयणाभाव एवेति भावः । प्रकारान्तरमाह—
उभयत इत्यादि । अयं भावः—अयं निषेधो निर्मूलः वृत्तिवदित्यातिदेशस्याहापर्यारोपरु-
पत्वेन तस्य विरुद्धव्यविषयेऽपि सम्भवात् । न चैवमभीयादित्यत्र "एतेर्लिङि" इति द्वस्वत्वापरि-
रिति वाच्यम् ? उभयत आश्रयणेऽपि पौर्वापर्यरूपव्यपवर्गाभावेन द्वस्वत्वाप्राप्तेः । "उपस-
गंस्यायतौ" "अन्तादिवच" इत्यादिसूत्रभाष्ये तस्य निषेधस्योच्छेदस्तु एकदेशिन इति धो-
ध्यम् । *तदाश्रयणे वा* । अन्तादिवस्वोभयाश्रयणे वा । *तस्य* । न्द्रशब्दस्य । अनञ्-
क्त्वरूपमुपादयति—*एकस्येति* । इकारस्येत्यर्थः । *परस्य* । अकारस्य । *तत्सम्भवः* ।
वृद्धिप्राप्तिसम्भवः । *उत्तरपदाद्यजिति* । प्रत्यासत्याश्रयणादयमर्थो लभ्यते । "प्राघं प्रा-
मनगराणाम्" इत्यस्य प्राग्धामनगरवाचकाद्यावयवस्याचो वृद्धिरित्येवार्थः । एवं "देवता-
द्वन्द्वे च" इत्यस्यापि समासात् प्राग्वे देवतावाचकास्तेषां द्वन्द्वे पूर्वोत्तरपदाद्यावयवयो वृद्धि-
रित्यर्थे इति भावः । *तदभावेन* । आदित्वाभावेन । नन्वादित्यस्याप्यतिदेशोऽस्त्वित्यत
आह—*तादृप्येति* । *तादृप्यम्* । वर्गमात्रवृत्तिधर्मस्तस्यानतिदेशादित्यर्थः । पृथगाव-
स्थिताभ्यामाद्यन्तर्धित्वाभ्यां ये व्यपहराः प्रातिपदिकरूपप्रत्ययत्वसुबन्तत्वाद्यस्ते कृत्तैका-
देशस्यापि भवन्तीत्यर्थं मादस्य तात्पर्यात् । तदुक्तं भाष्ये—वर्गाधये विधावत्तादिवद्-
भावप्रतिषेधो यकथ्यः, न वा अतादृप्यातिदेशादिति । *अभ्यधा* । तादृप्यस्याप्यतिदेशे ।

तत्सम्भवानिहा ।

* अनतिदेशादिति* । नव क्षीरपेतेत्यत्र "पृष्ठात्तत्पदस्य्यातिदेशाय स्यवृत्तित्वात् स्ववृत्ति-
वर्गस्यप्यप्यस्य स्वस्थानिकादेशावृत्तित्वात् त्रितयसम्बन्धेनान्तादिर्गविशिष्टधर्मवदितधर्मान-
तिदेश इत्यर्थस्यावयवस्यैकदेशत्वेन सोमेन्द्रे उत्तरपदाद्यञ्क्त्वात्तस्यै स्वस्थानिकादेशावृत्ति-
वृत्तित्वात् सत्वात्तादृप्याभाव इति वाच्यम् स्वस्थानिकादेशावृत्तित्वात् स्वनिष्ठाभेदसम्बन्धाव-
च्छिन्नप्रकारतावच्छेदकत्वावच्छेदकत्वेतानुभयसम्बन्धावच्छिन्नप्रतिषेधो गिष्ठाकम्वाभायवत्त्वात् स्व-
वृत्तित्वात् स्ववृत्तिवर्गस्यप्यस्य त्रितयसम्बन्धेन स्वविशिष्ट धर्मवदितधर्मानतिदेशात् । क्षीर-
पेतेत्यत्र एवमप्यस्यै स्वस्थानिकादेशावृत्तित्वात् उत्तरपदनिष्ठविशेष्यमानिरूपितानिष्ठाभेद-
सम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकत्वावच्छेदकत्वस्य च सत्वात् तादृप्यम् । प्रत्ये यैकारे
स्वस्थानिकादेशावृत्तित्वात् तस्यैऽतिदेशोपमन्व्याभावेन एकदेशेऽपि द्वये नास्तौतिप्रतीत्या

भिस ऐस्त्वापत्तिरिति भाष्ये स्पष्टम् ।

अत एव पूर्वेषुकामशम इत्यादावतरङ्गत्वादाद्गुणे वृद्धिर्न स्यादित्याशङ्कितम् । तदैकदेशमात्रस्य विकाराभावाच्च । तदुक्तं भाष्ये इन्द्रे द्वावचावेको यस्येति लोपेनापहतोऽपर एकादेशेन ततोऽनञ्क इन्द्रशब्दः सम्पन्नस्तत्र कः प्रसङ्गो वृद्धेरिति । मरुदादिभिरिन्द्रस्य दृष्ट्वा इन्द्रस्यैव पूर्वनिपातोऽत आह—

पूर्वोत्तर पदानिमित्तकार्पात्पूर्वमन्तर-
ङ्गोऽप्येकादेशो न ॥ ५३ ॥

अत्र च “नेन्द्रस्य” (७-३-२२) इति निषेध एव ज्ञापक इति “अन्ताचञ्च” (६-१-८५) “विप्रतिषेधे परम्” (१-४-२) इति सूत्रयोर्भाष्ये स्पष्टम् ॥ ५३ ॥

भैरवी ।

भिस ऐस्त्वापत्तिरिति । विश्वामिरित्यादिव्यावृत्त्यर्थन्तु तपरत्वमिति भावः । अत्रार्थे भाष्यमपि मानमित्याह—*अतप्रेति* । *पूर्वेषुकामशम इत्यादाविति* । पूर्वा चासाविपुकामशमी च तस्यां भव इत्यर्थेऽपि पूर्वा इपुकामशमी अ इति लियेने उपुकाशमीशब्दस्य प्राग्ग्रामवाचित्वेन “प्राचां ग्रामनगराणाम्” इति योत्तरपदवृद्धिस्तस्यास्तद्धितनिमित्तकत्वेन बहिरङ्गतया अन्तरङ्गत्वादाद्गुणे वृद्धिर्न स्यादुत्तरपदाद्यचोऽभावादित्यर्थः । *आशङ्कितमिति* । आशङ्काभिप्रायस्तूक्त एव, समाधानन्तु वक्ष्यमाणपरिभाषायाः प्रवृत्त्या सूत्रस्य प्रवृत्तिरिति ।

ननु सौमेन्द्रे यथैकदेशविकृतन्यायेन मान्तस्य पूर्वपदत्वं तथैकादेशादिशिष्टस्योत्तरपदत्वमपि स्यात् आह—*तदैकदेशमात्रस्येति* । गुणरूपविकारस्योभयन्यानि कृत्वेनोत्तरपदैकदेशमात्रविकाराभावादित्यर्थः । अस्याः परिभाषाया लोकन्यायसिद्धतया लोके यस्यावयविन एवावयवो विभक्तो भवति यदा तदा तदवयवविवाचकशब्दस्य प्रवृत्तिर्द्वयने तथेह कल्पयामिति भावः । तदैकदेशेनेत्यत्रत्यतपदेनोत्तरपद परान्वृत्तये । एतन्न एकादेशविशिष्टे उत्तरपदत्वमेकदेशविकृतन्यायेनातिदेष्टुमशक्यमिति भावः । *तदुक्तमिति* । तदेतन् सर्वमभिप्रेत्योक्तमित्यर्थः । *भाष्ये* । “अन्तादिवच” इति सूत्रभाष्ये ।

ननु मरुच्छब्देन्द्रशब्दयोरेव समासस्तथैकादेशाभावेन तस्मात् तद्धिते उत्तरपदस्य वृद्धिनिषेधविधायकतया सूत्र सार्थकमत आह—*मरुदादिभिरिति* । *इन्द्रस्यैवेति* । न च सौमेन्द्रेऽप्यज्ञान्तत्वमितीन्द्रशब्दस्यैव पूर्वनिपातापत्तिरिति वाच्यम् । अत्र सौमशब्दस्य मद्देशरवाचकत्वेनाभ्यहितत्वात् । *भाष्ये इति* । इन्द्रे द्वावचावित्युक्त्वा एको यस्येति लोपेनापहतः पर एकादेशेनातोऽनञ्क इन्द्रशब्दः सम्पन्नस्तत्र कः प्रसङ्गो वृद्धेरित्यनन्तरं पश्यति त्वाचार्यः । पूर्वोत्तरपदयोः तावत्कार्यमभवति नैकादेश इति ततो “नेन्द्रस्य” इति निषेधे शास्त्रोक्तम् ॥ ५३ ॥

तत्त्वप्रकाशिका ।

उभयमभ्यन्धावच्छिन्नप्रतिपोगितकाम्बुमत्तशब्द दोषः ।

यदा स्ववृत्तित्व स्वरगुणित्वात्तद्व्योप्यत्र स्वत्रियकताशब्दयोर्धजनकनात्किज्ञानोपविनेत्य-
सावच्छेदकश्च यो धर्मस्तद्धितधर्मानतिदेश इत्यर्थेन “एकान्तत्तरपदं” एकापीभाचस्येनापु स-
धूपदवाच्य इतिशक्तिज्ञानस्याभ्यन्ध्यामिन्द्रेन शाब्दबोधजनकत्वाद्गुत्वे शाब्दबोधजनक-
शक्तिज्ञानोपविनेत्यतावच्छेदकत्वाभावात् । शब्दार्थबोधमन्तरा लक्ष्यार्थबोधामन्तरेन “म-

नन्वेवमपि प्रधाय प्रस्थायेरथादावन्तरङ्गत्वात् द्वित्वादिषु कृतेषु ल्यप्
स्यादत आह—

अन्तरङ्गानपिविधीन् बहिरङ्गो ल्यप् व्याधते ॥ ५४ ॥

“अदो जग्धिः” (२-४-३६) इति सूत्रे कितौत्येव सिद्धे ल्यप्ग्रहण-
मस्या ज्ञापकमिति “अदो जग्धिः” इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् ॥ ५४ ॥

नन्वेवमपीयायेत्यादौ द्वित्वे कृतेऽन्तरङ्गत्वात् सवर्णदीर्घत्वेन तदसिद्धि-
रत आह—

वाणांदाङ्गम्बलीयो भवति ॥ ५५ ॥

“तेनान्तरङ्गमपि सवर्णदीर्घं वाधित्वा वृद्धिरिति तत्सिद्धिः । “अभ्यास-
स्यासवर्णो” (६-४-७८) इतीयङ्गविधायकसूत्रस्यमसवर्णग्रहणमस्या ज्ञाप-
कम् । तद्धीपतुरित्यादावियङ्गादिन्यावृत्त्यर्थम् । एतत्परिभाषाभावे त्वोप-
तुरित्यादावन्तरङ्गेण सवर्णदीर्घेण वाधाच्छय्यर्थम् । इयङ्गवडो ह्यभ्याससम्ब-
न्धेत्सो-

पुत्रमपि । पूर्वोक्तस्यलक्षणे निराहोऽपि । *अन्तरङ्गत्वात्* । अनेकपदाश्रयसमासापे-
क्षल्यथादेशापेक्षान्तरङ्गत्वादित्यर्थः । द्वित्वं हि प्रतिप्रत्ययमग्निसापेक्षम् । आदिपदाभ्यां
प्रक्षाय प्रत्ययेत्यस्य “जनसनेखनाम्” इत्यात्वस्य च परिग्रहः ।

ननु “स्थानिकवादेशा” इति सूत्रे भाष्यकारेणैतस्यैव ल्यप्ग्रहणत्वालाश्रयकार्ये कर्तव्ये
स्थानिकवाभावे ज्ञापकतोषा सा विरुध्येत । एतन्नृणापकृतया तस्य धारिताध्यादिति चेत्
यावता विनानुपपत्तिस्तस्य सर्वस्य ज्ञाप्यत्वात् ॥ ५४ ॥

पुत्रमपि । ल्यप्ग्रहणस्ये निराहोऽपि । *अन्तरङ्गत्वात्* । पूर्वोपस्थितनिमित्तत्वेनान्तर-
ङ्गत्वात् । *तदसिद्धिः* । इयायेत्यस्यासिद्धिः । *वाणांदाङ्गं बलीय* । वर्णभ्याय वाणां
वर्णनिमित्तक इति यावत् । *आङ्गम्* । अङ्गाधिनारपठितपुत्रविधेयम् । *तेन* । वाणांदाङ्ग-
मिति वचनेन । द्विन्ना २ प्रागेव वृद्धिस्तु न “द्विर्वचनेऽपि” इतिनिषेधात् । ईपतुरित्यादावित्या-
दिनोऽप्युचित्वस्य इयङ्गदीर्घत्वादिपदेनोपट् परिग्रहः । *अभ्याससम्बन्धेति* । न च संज्ञाकृत्ये
तत्प्रवृत्तिसिद्धिः ।

सोमिणं पेशु” इत्यादौ ह्यस्याकारो वाच्य इतिशक्तिज्ञानस्य शाब्दबोधोपजनस्त्वेनाहो-
रूपरिपयस्तादृशबोधजनकशक्तिज्ञानीयविशेषतापृष्टद्वन्द्वमस्त्येवेति न ज्ञाप ।

जिञ्चि “अन्तादिबन्ध” इत्यनेन शास्त्रीयधर्मस्यैवातिदेशेनोचरपदस्य तथात्वाभावात् ।
अक्षररपताश्रीयधर्मपठित्येनोचरपदाद्यस्य शास्त्रीयत्वात् ॥ ५३ ॥

वाच्य इति । धर्मप्राद्वक्त्राणांन्तरङ्गनिमित्तविनाशक इति भावः । अत एवा-
भिसाधेत्यादौ जिञ्चिमित्तकृदौ ल्यप्पूर्वत्वाभावेन गेरयादेशो न ।

ननु ल्यप्ग्रहणस्येऽन्तरङ्गे नैतद्वैयर्थ्यात् “नन्यपि” इति न वार्थमितिचेत्स निरूप्यत्
इत्यत्र ल्यप्ग्रहणत्वात्पुत्रस्याश्यादेशापत्तेः, यन्मन्वन्तथाशयोत्तानावतोष । ल्यप्ग्रहणमिच्छ-
दंभेत्सर्वे जिञ्चिनाशक्तिः । अन्तरङ्गनिमित्तानिपतंश्रयविशय इत्यर्थे तु “न ल्यपि”
इत्यस्यावदपकृतया न जिञ्चिनाशक्तिः । *भाष्य इति* । यत् “न ल्यपि” इतिग्रन्थस्य
शब्दसम्बन्धात्तन्तरङ्गत्वादेशे तद्वैयर्थ्ये स्पष्टमेवेति ननु, उभयसंख्यापदाद्विषयपरिहारण
प्रत्यये पूर्वोपस्थाप्यते ॥ ५४ ॥

परिग्रह इति । ननु इयङ्गस्यप्र वगमनोदीर्घयोर्न साप्राश्रियार्थेन “दीर्घे इणः

न्धनिमित्तकत्वाद्बहिरङ्गौ ।

न चैयडादिरपवादी "येन नाप्राप्ति"न्यायेनेयतीत्यादिसकललक्ष्यप्राप्तय-
शपवाद्त्वस्यैव निर्णयादिति प्राञ्च ।

भैरवी ।

बहिरङ्गत्वानङ्गाकारादिदमयुक्तमिति वाच्यम् । अभ्याससज्ञाकृतबहिरङ्गत्वेऽप्य न तात्प-
र्यम्, किन्तु अभ्यासावयवस्वादेशविधानाद्भ्याससज्ञाप्रवृत्त्युत्तरमस्य प्रवृत्तिं सर्वं
दीर्घस्य तु पूर्वमेवेति पूर्वकालिकप्रवृत्तकत्वेऽस्य तात्पर्यात् । अत एवोक्तम्—*सम्बन्धेति* ।
अभ्यासपदमभ्याससंज्ञापरम् । सम्बन्ध प्रवृत्तिः ।

तत्त्वप्रकाशिका-

किति"इत्यनेनामवकाशत्वादीर्घं उत्तरखण्डे "इणो यण्" इति 'यणि स्यानिवत्त्वेन तत्रेयइधार
णार्थमसवर्णग्रहणेभावदधकमितिचेन्न "ओ पुपण्जि" इतिपुत्रारम्भसामर्थ्येनाभ्यासस्य कार्य
कृतये "अच परस्मिन्" इत्यस्याप्रवृत्तिरिति सामान्येन ज्ञापनात् ।

किञ्च ईश्वरुत्सिप्र स्थानिवद्भावेनेयइप्रवृत्तौ "दीर्घं इण किति" इत्यग्र युगिति-यासेना
भीटरूपसिद्ध्या दार्ढ्यग्रहणस्य वैयर्थ्येन इयडाऽप्रवृत्तिरितिकल्पनात् । न च "अत आदे" इ-
त्युत्तराय दीर्घग्रहणमिति वाच्यम् ? व्याख्यानादा आदेरितिछित्त्वाऽभ्याससंज्ञादेरत आकार
विधानेनोत्तरत्र प्रयोजनाभावात् । यद्वा अभ्यासइवर्णस्येयडचि नत्विण्यतातावित्यर्थकेनाभ्यास
स्यानिगातिम्यासेन पूर्वोक्तदोषनिवृत्तेरसवर्णग्रहणवैयर्थ्यस्य तादवस्थमित्याशयादिति दिक् ।

अस्य तात्पर्यादिति । केचित्तु अभ्यासकार्याणामभ्याससज्ञाप्रयोजकीभूतप्रत्ययनिमित्त
कत्वस्याङ्गीकारेणाशेषात् । अत एव "ह सम्प्रसारणम्" "अभ्यस्तस्य च" इति योगवि
भाग सार्थक । अन्यथा अजूहवदित्यादौ "अभ्यस्तस्य च" इत्येव सिद्धे "ह सम्प्रसार-
णम्" इतियोगविभागवैयर्थ्यं स्पष्टमेव । अत एव प्रजिह्वार्यकियिपतीत्यादौ "अभ्यस्तस्य
च" इति सम्प्रसारणञ्च ।

यद्य निरुक्तज्ञापनेनाभ्यस्तकार्याणामेव तत्संज्ञाप्रयोजकप्रत्ययनिमित्तकत्वमेवकल्पयत
इति पुनरपि प्रकृतप्रत्यासङ्गतिरितिवाच्यम् ? "असति धाधके प्रमाणानां सामान्ये पक्षपात "
इति म्यायेन पाठद्वित्वप्रकरणावसंज्ञाकार्याणां तत्संज्ञाप्रयोजकप्रत्ययनिमित्तकत्वकल्पनेना-
दोषात् । अत एव प्रदुद्योतकीयिपति प्रमुस्वापयिपति प्रजिह्वननायिपतीत्यादौ "द्युतिस्वा-
प्यो" इतिसम्प्रसारणम् "अभ्यासाच्च" इतिकुत्वञ्च न भवति स्पष्टे चेदम् "अभ्यासाच्च"
इति सूत्रे काशिकायामित्याहुः ।

अन्ये तु यद्यपि संज्ञाकृतस्य बहुपक्षत्वरूपस्य वा बहिरङ्गतत्त्वानाश्रयग्रन्थपापि अङ्ग
द्रस्य प्रत्यये परतो विधानावभ्यासित्वे शक्त्या प्रत्ययनिमित्तकत्वात्तत्र बोधः । अभ्यासे
स्त्युचि प्राचानवासनेर्षेति चर्दन्ति । *यणपवाद्त्वादिति* । ननु ऋक् तीतिदशायामित्येन
यण सवर्णदीर्घयोस्तन्म्यायेन बाधादित्वप्रवृत्त्युत्तरं न यणविपयनेति कथं यणपवाद्त्वमित्ति
चेन्न, कतीतिलिथिते शब्दगुणयो प्राप्ते नित्यत्वस्योभयोस्तुल्यत्वेन परत्वाद्गुणे पश्चाच्छ्रि
सूत्रे "भ्र" शब्दस्य द्वित्वे "अतिपित्याश्च" इतीत्ये ततो यण प्राप्तावित्वयगोर्गुणपत्रा
त्यभावेनोक्तन्यायाविषयत्वेनेयदो यणपवाद्त्वस्य धीव्यात् । एतेनाभ्यासविकारेयु बाध्याना
पूर्वंप्रवृत्त्या उरदत्ते पश्चादित्ये यणस्वरूपलक्ष्यप्राप्तत्वेऽपि चक्रज्ञापचेदुर्वात्त्वम् । तथाहि-
रुक् तातिदशाया यणसवर्णदीर्घत्वात्वाना प्राप्ते यणम्याधित्वाऽपवाद्त्वात्सवर्णदीर्घ प्राप्तेन
प्रतिपदविधित्वादित्वम्याधित्वा प्राप्ते तद्वाधित्वाऽभ्यासविकारेयु बाध्यस्य पूर्वंप्रवृत्त्याऽ
त्वम् प्राप्ते तद्वाधित्वा इत्य तम्याधित्वा पूर्वोपस्थितिनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गत्वात्सांगुणके-
तिगुण तै र्दुपधगुणस्तं चान्तरङ्गत्वाद्यणइत्यपास्ताम् ।

परे त्वेतरपरिभाषामावे "अभ्यासस्य" इति सूत्रमेव व्यर्थम् । न चेयेये-
यायेत्यादौ चरितार्थम् । तयोरपि पूर्वप्रवृत्तगुणस्य पूर्वप्रवृत्तवृद्धेश्च "द्विर्वच-
नेचि" (१-१-५६) इति रूपातिदेशेनापहारे द्वित्वे कृते पुनः प्राप्ते गुणवृद्धौ
याधित्वान्तरङ्गत्वात्सवर्णदीर्घापत्तेः । न चेयतीत्यादौ तच्चरितार्थम् । ताव-
न्मात्रप्रयोजनकत्वे उरित्येव ब्रूयात् । य्वोरित्यनुर्वचते । "इणो यण्" इति-
साहचर्याद्विधाख्यानाच्च ऋधातोरेव प्रहणम् । अर्त्तेरिवर्णस्येयङ्ङि-
भैरवौ ।

कैयटहरदत्ताष्टुक्ति खण्डयति—*परेत्वित्यादिना* । इयतीत्यादाविति* । अत्र हि ऋ-
कृतीतिस्थिते न प्राप्तिरकाराभावात् किन्तु "अतिपिपर्योश्च" इतीत्ये कृते सतीपङ्कः प्राप्ति-
स्तत्र न सवर्णदीर्घस्य प्राप्तिरित्यादायः । *उरित्येवेति* । ऋवर्णस्येयङित्यर्थः । नन्वेवमारे-
स्यत्रापि स्यादव आह—*य्वोरित्येवेति* ।

ननु एतावतापि ऋवर्णान्तं यदङ्गं तदवयवस्येवर्णस्येत्यर्थापत्तौ ऋ अकरोदित्यत्र च्यन्ते
रीडादेशे दोषापत्तिरत आह—*इणोयणीति* । सुप्रान्तरसाहचर्यं न व्यवस्थापकमत आह—
व्याख्यानादिति । धातावेवैतत्सुप्रवृत्तिसम्पादकशिष्टकृतव्याख्यानादित्यर्थः । *धातोरे-
वेति* । धातुप्रहणानुवृत्त्या धातारेवेत्यर्थः ।

अन्ये तु य्वोरित्यस्यानुवृत्तावपि ऋवर्णान्ते धातावित्येव किं न स्यात् । इष्टापत्तिरिति
चेद्भानुकृतीयित्वादाचारक्रियन्तास्तु भानुकृतीयित्वात्प्रतिप्रसङ्ग इत्यत आह—
*ऋधातोरेत्येवाहः । तथासति यादृशः स्यार्थस्तमाह—*अर्त्तेरिवर्णंति* । अन्योक्तं खण्ड-
तत्त्वप्रकाशिका।

ननु इयदेशे यणपवाद्येऽप्युवह सवर्णदीर्घस्यैवापवाद् "उपसंज्ञनिष्पन्मान्यायात्" न चो-
योरोत्पदावन्तरङ्गत्वात्सवर्णदीर्घेण लघूपधगुणस्य बाधाघोवचोऽनुवृत्तिरितिवाच्यम् "अचि-
दनु" इति सूत्रे प्रत्येकं स्वरितत्वप्रतिज्ञाया वैयर्थ्यापत्तेः । एवञ्चोखतुरित्याद्यर्धमसवर्णमप्याव-
श्यकमित्येव ज्ञापकत्वादिति चेन्न अनावितिन्यासेनोखतुरित्यादेः सिद्धाऽसवर्णप्रहणस्य
वैयर्थ्याधीव्यात् ।

किञ्च गव्यनये विनिष्टे एव स्वरितत्वस्वीकारेणोवोदित्यादावन्तरङ्गत्वेन लघूपधगुणस्य
सवर्णदीर्घेण बाधाद्युचोऽनुवृत्तेरुच्यते । प्राग्वहिति* । इयतीत्यादौ ङ्लुना प्रत्ययापहारेणा-
धेवासम्भवाद्भाष्यतोऽप्येतदुभयमेतानिमित्तकप्रत्यय इत्यर्थाभावेनेपतुरित्यादाद्युभयोस्तुल्य-
निमित्तत्वेन परस्परप्राप्तेयद्वारणायासवर्णप्रहणमावश्यकमिति न राज्ञापकमित्यस्वरसः ॥

ननु यामिचित्तैकल्यप्रयुक्तोपदेशाप्रवृत्तिस्तमिमित्तमप्यप्ये सर्वप्रातिदेशस्य स्वीकारेणात्र
पठे इत्यादाविव सत्स्यपि गुणादिषु द्वित्वनिमित्तैकाल्पवधिपाताभाषेनातिदेशाप्रवृत्तेरियादेवे-
पेत्यादौ सूत्रे चरितार्थमित्याह—*अधेयेवेति । रूपातिदेशेनेति* । धातुर्गन्थाया (१) अक्षपरिमा-
र्णनष्टतया गुणवृद्धोरनन्तरे धातुत्वातिदेशमन्तरा द्वित्याप्राप्त्याद्वित्वनिमित्तैकल्येन रूपा-
तिदेशस्यापि प्रवृत्तिरिति भावः । पुनः प्राप्त इति* । अतिद्विरूपस्य निवर्तक्यचनान्तरानु-
पलम्भेन तद्रूपस्य तादृश्यस्यात्युन्नः प्राप्तिरिति भावः । नच द्वित्वे कर्त्तव्ये इति कालावधारणं
व्यर्थमिति वाच्यम् । गुणादीनां पुनः प्रवृत्त्यन्यनुज्ञानार्थेनया तथा रितार्थात् । अन्यथा रूपाति-
देशे गुणादीनां वाप एव स्यात्, नच लक्ष्यभेदाभावात्कथं पुनः प्राप्तिः, द्विवचन इत्यस्यापृत्त्या
द्वित्वे कर्त्तव्ये इत्यर्थावयवगामर्थ्येनैतद्विषये तदप्रवृत्तेः । *धातुप्रहणानुवृत्तेति । "अचि

(१) अक्षपरिमाणस्येति । संज्ञायापरिमाणस्यन्यतरस्याप्यपरिकथित्वात्तिः

सादृशः अक्षप्रतिशेणोऽप्यस्येति । *सादृशः* अक्षप्रतिशेणोऽप्यस्येति । *सादृशः* अक्षप्रतिशेणोऽप्यस्येति ।

स्वर्थः । अभ्यासस्यात्तावित्यभ्यासस्यात्तरिति वा गुरुत्वात् यत्कम् । न च ए पे ओ औ शब्देभ्य आचारविषयन्नेभ्यो लिट्प्रियङ्गाद्यर्थं तत्सुत्रमावश्यक तथा ओणघातोर्बुलन्तादिच्छाक्यजन्तान्सन्धुवोणकीयिपतीत्याद्यर्थं मावश्य-
कामिति वाच्यम् । पाठप्रथमाह्निकान्तस्थभाष्यप्रामाण्येन तेषामनभि-
धानात् । अन्ये द्वितीयद्विवचनस्यैव सत्त्वेन त्वदुक्तप्रयोगस्यैव दुर्लभत्वात् ।
एव च सम्पूर्णसूत्रस्यैव ज्ञापकता युक्ता ।

यद्यपि भाष्ये "यद्यमभ्यासस्यासवर्ण इत्यसवर्णग्रहण करोति"
इति ग्रन्थेन असवर्णग्रहणस्यैव ज्ञापकता लभ्यते तथापि न ह्यन्तरेण
गुणवृद्धी असवर्णपराभ्यासो भवतीति तदुपपादनग्रन्थे न सम्पूर्णसूत्र
स्यैव ज्ञापकता लभ्यते । अत्रेऽपि नैतदस्ति ज्ञापकमर्थ्यमेतत् स्यादि-
त्यनेन सूत्रसार्थक्यमेव दर्शितमसवर्णग्रहणस्यैव ज्ञापकत्वे तु तद्व्यावर्त्यप्र-
भैरवी ।

यति—*अभ्यासस्येति* । "अभ्यासस्यासवर्ण" इति सम्पूर्णसूत्रस्य चरितार्थत्वात् न ज्ञाप-
कत्वं किन्तु असवर्णग्रहणमेवेत्यादाहुः निरावष्टे—*न चेत्यादिना* । अत्र मूल एकारादेरस-
न्दिग्धोपलब्धिपदप्रदर्शनाय सन्धिर्न इत् । *तथा* । उक्तस्थल इव आदिपदेन इयेजको
यिपतीत्यस्य सङ्ग्रह । *पाठेति* । दाषान्साहानिति सूत्रस्येत्यर्थः ।

अत्र द्वि—"द्विवचनाद्गुणवृद्धी भवतीति विप्रतिषेधेन" इत्येविरूपणावसरे द्विवचनावकाशो
*विभिन्नविभिन्नदुरिति। गुणवृद्धयोखकाश चेतागौ इहोभयं प्राप्नोति । इयाय इययित्येयुक्तम् ।
इतोऽन्यत्र द्विवचने परस्य गुणवृद्धी भविष्यति इति परेणशङ्कितेऽन्तरङ्गत्वात् सवर्णदीर्घं स्यात् ।
अस्याद्वाणादाहुः श्लोयो भवताति गुणवृद्धयो प्रवृत्तिरित्युक्त्वा तस्या परिभाषाया मूलोक्त-
स्याभ्यासस्येत्यस्य ज्ञापकत्वोपपादनावसरे अत्यंथमेतत् स्यादित्यनेन कथातामेव चारिताध्यमुक्तं
नस्ये शब्दाद्विषये तेन तेषामनभिधानमित्यथ । *अन्त्ये* । ओणघातोर्बुलान्तोक्ते ।
द्वितीयद्विवचनेति । न च यथेष्ट नामधातुषु इत्यनेन प्रथमैकाचोऽपि स्यादिति वाच्यम् ।
नामधातुपदस्य सुबन्तप्रकृतिकथातुसंज्ञाप्रयोजकप्रत्ययान्तधातुपरतया तस्याजादेरित्येवा
क्यतया प्रवृत्तिद्वितीयतृतीयैकाचो द्विविधायनतयोक्तप्रयोगस्य सत्त्वात् । *यद्यपि भाष्ये
ति* । दाषान् साहानिति सूत्रस्योक्तभाष्येत्यर्थः । लभ्यते इति । विशिष्योपादानादिति शेष
अत्यंथमेतदिति । अनेन प्रागुक्तानामनभिधानं लभ्यते ।

अनु कथातामेव तस्य सूत्रस्य चारिताध्यप्रदर्शनमयुक्तम् । इणघातोर्बुलान्तोक्त्यत्र वीगतो
स्यत्र वा प्रश्लिष्टादिकारात्मकधातोर्वा ये "ऋतो भारद्वाजस्य" इति सूत्रेणैविकल्प इय
यिथ इयेपेति रूपद्वयम्भवति तत्रेऽभावपक्षे द्विवचनात् परत्वाद्गुणे एकाचस्यैव द्विवचनं न तु
तत्त्वप्रकाशिका ।

इणघातो " इत्यत इतिशेष । तत्सुत्रमावश्यकमिति* । नच "इजादे" इत्याम् स्यात्,
इति च इति पर्युदासेनौपदेशियेजादिधातामेव तत्प्रवृत्ते । परत्वाद्गुणे इति* । नच

इणघावच्छिन्ना भाष्या । यथा—सह्यात्वस्याप्या जाति पद्यत्वत्वात् स्वाश्रयाश्रयत्वसम्बन्धन
तदधिकरण पराश्रयाश्रयक समुदायसन्धिप्राभावे जरात्वाभावाभावे नस्यादपिषु प्रतत्वाद्य
भाव तदीयप्रतियोगितावच्छेदक पदत्वत्वम्, अनवच्छेदकं जरात्वाभावरत्वात् प्रतत्त्वस्याप्य-
वत्त्व जरात्वाभावस्य तरप्रतियोगित्व जरात्वस्येति लक्षणसमन्वय एवे दिक् । ।

दर्शनेन तत्कार्यस्यमेव दर्शितं स्यात् ।

न चान्तर्व्युहपरिभाषयेयेपेत्यादौ सवर्णदीर्घाप्रतिर्यदि दीर्घा न स्यात्तद्धि गुणः स्यादिति सम्भावनायाः सत्त्वेन परिभाषाप्रवृत्तेः सुपपादत्वादिति कथं सम्पूर्णसूत्रस्य ज्ञापकतेति वाच्यम् । तस्या असत्त्वात् । सत्त्वे वैतन्नाप्यप्रामाण्येन यत्रान्तरङ्गकार्यप्रवृत्तियोग्यकालोत्तरमेव तन्निमित्तविनाशक्यहिरङ्गविधेः प्राप्तिस्तत्रैव तत्परिभाषाप्रवृत्तिस्वीकाराच्च ।

न चान्तरङ्गत्वाद्दीर्घोऽपीयायेत्यादौ पूर्वान्तवस्त्वेनाभ्यासत्वादिवर्णत्वाच्च खल्यसवर्णस्यद्विविधानेन सूत्रं चरितार्थम् । न च "अचि श्नु" (६-४-७७) इत्यनेन सिद्धिः, वृद्धिवाधनार्थत्वादिति वाच्यम् । प्रत्यासत्त्यासवर्णपदेनाः

भैरवी

तत्र "द्विवचनेऽचि" इत्यस्य प्राप्तिः द्विवचननिमित्ताच्चपरत्वाभावात्ततोऽभ्यासस्य द्वस्वत्वेऽसवर्णपराभ्याससम्भव इति कथं सम्पूर्णसूत्रस्य ज्ञापकत्वम् । एतेन उरितीण उपलक्षणमित्यपास्तम् ।

किञ्च उक्तोदाहरणान्तरस्यापि सम्भवात्तर्थात्मेतत् स्यादिति शङ्कोत्तरं नैकमुदाहरणं योगारम्भं प्रयोजयतीत्युत्तरितं तद्विरुध्यत इति चेत्, एतद्वाच्यप्रामाण्यादेव प्रागुक्तानामिव इयेषेत्यस्याप्यनभिधानं कल्पनीयमित्याशयात् । न च भारद्वाजनिघमब्रह्मलाघः पक्षे इहभावस्तस्य योग्यतासत्त्वासादृशी रूपे द्वावैरमिति वाच्यम्, एतद्वाच्यबलादेव भारद्वाजसूचितविकल्पस्य व्यवस्थितविभाषात्त्वरूपनेन प्रकृते इहभावस्याप्रवृत्तिकल्पनादित्वाहुः ।

कौस्तुभोक्तरीत्या शङ्कोत्तरं—*न चेति* । गुणेत्युपलक्षणम्, वृद्धेरपि प्राप्तेः । तेनादिपदाद्वयस्य इषायेत्यस्य संप्रहः । अहृतव्युहपरिभाषाप्रवृत्तिसुपपादयति—*यदीति* । *तस्याः* । अहृतव्युहपरिभाषायाः । एतत्सत्त्वे तन्निरूपणावसरे स्फुटीभविष्यति । अभ्युपेत्याह—*मत्वेयेति* । एतद्वाच्येति* । न हन्तरेणेत्येतद्वाच्ये इत्यर्थः । वाकारोऽनास्थायाम् । *कालोत्तरमेव* । इत्येवकारः प्रसिद्धत्वद्योतकः । *तन्निमित्तविनाशकेति* । अन्तरङ्गनिमित्तविनाशकेत्यर्थः । तथा सेतुष इत्यग्रान्तरङ्गेऽगमप्रवृत्त्युक्तं सम्प्रसारणस्यान्तरङ्गेऽगमनिमित्तत्वादित्यविनाशकस्य प्राप्तिः । न चेपापेत्यग्रान्तरङ्गदीर्घोत्तरमप्यन्तरङ्गनिमित्तविनाशकस्य "अचोञ्जिति" इत्यस्य प्राप्तिरस्तीति वाच्यम् । अत्राप्यन्तरङ्गे मङ्गलदीर्घं कृते नान्तरङ्गनिमित्तविनाशकत्वं वृद्धेः । सवर्णदीर्घे हि सवर्णात्परकत्वावच्छिद्यं निमित्तं तद्य सदा नास्त्येयेत्याशयात् । *न चान्तरङ्गत्वादिति* । अग्रान्तरङ्गत्वं पूर्वापस्थितनिमित्तकत्वरूपम् । *सिद्धिरिति* । इत्यत्र इति शेषः । वृद्धिवाधनार्थत्वात् "अचि श्नु" इतीवद्व्याचरुद्विविधाधनार्थम्

सत्त्वप्रकाशिका ।

"इ लिट्" इत्यवस्थायां मिषादेशात्परत्वाद्द्विव्येऽन्तरङ्गत्वात्मङ्गलदीर्घो द्वावैर एव, नच तत्रापरि परत्वात्गुणः, "असंयोगात्" इति कित्येन तद्प्राप्तेः, अपिदितिनिषेधस्तु स्यान्निषेधेन प्राप्तकित्यस्य निषेधेन परितापे इति वाच्यम् । अपिदिति पर्युदागेन पित्ययोग्यादेशमुक्तस्यैव लिटो वदनेन सावस्थ्यायां तद्प्राप्तेः । अन्यथावापेत्यादौ सम्प्रसारणं द्वावैरम् । अनभिधानमिति* । इत्यापेक्षयाऽन्तरङ्गत्वादादेशे इयेयेत्यस्य दुर्लभत्वात् । दीर्घो न स्यादिति* । नच परि गुणो न स्यात्तद्धि दीर्घः स्यादिति सम्भावनाया गुणस्याप्यप्रवृत्त्या न दीर्घ इति वाच्यम् । गुणस्यान्तरङ्गत्वात्मानेन तत्रैतदप्युक्तं । अनयाऽन्तरङ्गकार्यस्य प्रतिषेध्यमानतायाः अन्तरङ्गपृष्ठेः अनयाऽन्तरङ्गकार्यस्य प्रतिषेध्यमानतायाऽन्तरङ्गपृष्ठेः प्रागुक्ताङ्गनिमित्तस्य चहिरङ्गेन यत्र विनाशात्सम्भावना तत्रैतत्प्रवृत्तेः ।

भ्यासोत्तरखण्डसम्बन्धसवर्णाच्च एव प्रहृणाच्छ्राववाधकल्पनापेक्षया
परिभाषाज्ञापकत्वस्यैवौचित्याच्चेत्याहुः ॥

सा चेयं धर्मिग्राहकमानादाङ्गवार्णयोः समानकार्यित्व एव ।

भैरवी ।

अभ्यासस्यासवर्णः इत्यस्य सत्त्वादिति भावः । *अभ्यासोत्तरखण्डेति । न च शङ्कोकरीत्या
दीर्घस्याभ्यासत्वात् णलस्यदुत्तरत्वादेवमपि दोषतादवस्थयमिति वाच्यम् । यदपेक्षया पूर्व-
स्वमादायाभ्याससंज्ञा प्रवर्तते तत्सम्बन्धी योऽञ्च तस्मिन्चित्यर्थान् ।

ननु न "अभ्यासस्य" इतिशाख्येण परिभाषा ज्ञाप्यत इति वदामः । किन्तु बहिरङ्गुणादि-
मान्तरङ्गस्य सवर्णदीर्घस्य बाधं कल्पयाम इति चेन्न । साक्षाच्छ्रावस्य बाधकल्पनापेक्षया
बहुलक्ष्यसंस्कारानुरोधेन परिभाषाज्ञापनस्यौचित्यात् ।

ननु प्रत्यासत्त्या "अभ्यासस्य" इति सूत्रस्य 'विलक्षणार्थकत्वमाश्रित्य परिभाषाज्ञा-
पकतया चारितार्थकत्वनापेक्षया "अचिन्नु" इति सूत्रबाधक "अचोऽञ्णिति" इति सूत्रबाध-
कतया सार्थकत्वमस्तिवत्यतआह—*शाखेति* । वृद्धिशाखेत्यर्थः ।

किञ्चप्रत्यासत्तिन्यायापेक्षया न्यापिन्यायस्य प्राबलयात् परिभाषाज्ञापनमेवोचितमि-
ति भावः ।

किञ्चोपायेत्यादिकतिपयलक्ष्यलाभेऽपीयेपेक्षयादिलक्ष्यासंग्रहः परिभाषां विना त्यादित्यपि
शोध्यम् । *सा चेयमिति* । या सम्पूर्णसूत्रज्ञाप्यत्वेनोक्ता सेयं परिभाषेत्यर्थः । *धर्मिग्रा-
हकमानेति* । धर्मः वार्णकाद्यर्थापेक्षयाङ्गस्य बलवत्त्वबोधकत्वम् तदाध्यग्राहकं ज्ञापकं
धर्ममानम् "अभ्यासस्य" इति सूत्रं तस्मादित्यर्थः । *समानकार्यित्वे प्रेति* । वार्णकाद्यर्थस्य
यत्काराप्य तत्काराप्यकत्वं यद्वाङ्गस्य तत्रैवेयं प्रवर्तते इत्यर्थः । अत एव च्यवन्ते प्लवन्ते इत्यादौ
नित्यत्वाद्गणमात्रापेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वाच्च "अतो गुणे" इत्येकादेशे कृते पिदपितोरेकादेशस्य परा-
दिवद्भावेनापित्वाद्गुणाभावापादनपरं भाष्यं सङ्गच्छते । अत्र हि समानकार्यित्वाभावः
स्फुट एव । यदि एतादृशानियमो न स्यात् तदाङ्गत्वात्पररूपात् पूर्वं गुणस्य प्रवृत्त्या रूपस्य
सिद्धौ निर्वाधायां "साबंधात्कमपित्" इति सूत्रे पथ्युदासपक्षे यद्गुणाभावापादने तद्विरु-
ध्यते । "अचः परस्मिन्" इत्यनेन तस्य सिद्धिरिति त्वन्यत् ।

ननु समानकार्यित्वं प्रेति नियमस्य भाष्यसङ्गमनरूपफलमत्वेऽपि लक्ष्यसिद्धिरूपं
फलं किमिति चेत्, गाते गाये गाताम् गायामिति गृहाण । एष हि गा अ आतामित्यादि-
स्थितौ सवर्णदीर्घस्य "आतो ङित" इतीयादेशस्य च प्राप्तवन्तरङ्गो दीर्घ एव भरति न त्व-
न्तरङ्ग इयादेशः । सामान्यत एतत्परिभाषाप्रवृत्तौ तु आङ्गत्वादियादेशस्य प्रवृत्तौ रूपसिद्धिः
तत्त्वप्रकाशिका ।

यत्कार्यि* । यः स्थानी । तत्रैव* । ननु समाननिमित्तकत्वे समानोद्देश्यकत्वे वेति भावः ।

तत्त्वञ्च वार्णशास्त्रीयस्थानितावच्छेदकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नानुयोगिताक-
पर्याप्तिकस्थानिताकत्वम् । वार्णशास्त्रीयस्थानितावच्छेदकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदको यो
धर्मस्स एवाङ्गशास्त्रीयस्थानितावच्छेदकः इति भावः । यथा—इयायेत्यादौ वार्णशास्त्रम् "अकल्पवर्णः"
इति तच्छ्रास्त्रीयस्थानितावच्छेदकः पूर्वत्वे परत्वञ्च तत्र परत्वस्य पर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदको
धर्मः उत्तरकारवृत्ति तच्छचित्त्वरूपो धर्मस्स एवाङ्गशास्त्रस्य "अचोऽञ्णिति" इत्य-
स्येति समन्वयः । अत एव चच्छ्रावित्यादावन्तरङ्गत्वात्किं अजन्तत्वाभावात् इत्सो न
स्यादित्यादाङ्गं धैयधिकरणान्वयेन समाधानपरभाष्यं सङ्गच्छते । अन्यथा समानोद्देश्य-
कत्वेनाङ्गत्वात्पूर्वं इत्ये तदसङ्गतं स्यात् । निरुक्तानुगमे तु मुक्त आगमत्वेन वार्णशास्त्रीयस्था-
नितैव नास्तीति न दोषः । अत एव युच्छतीत्यादौ गुणे न । *स्थामिद्धिः स्फुटैव* । अत एव

यत्तु समाननिमित्तकत्वरूपसमानाश्रयत्वं एवैवेति तन्न । ह्यापितेऽपीया-
येयेपेत्याद्यसिद्धेः सूत्रवैयर्थ्यस्य तद्व्यस्यत्वाच्च । स्योन इत्यत्र तु वक्ष्यमाणरी-
त्यास्या अनित्यत्वात्प्रवृत्तौ गुणादन्तरङ्गत्वाद्यणादेशः ।

न चैवमपीयायेत्यादावियङ् दुर्लभस्तत्र कर्त्तव्ये वृद्ध्यादेः स्थानिवत्त्वेन अ-
भैरवी

स्फुटैव । नियमव्यवच्छेद्यं प्राचीनमते निरसितुमाह—*यत्त्विति* । *समाननिमित्तकत्वे* ।
आङ्गवार्णयोरेकनिमित्तकत्वे, एतदुदाहरणमिषाय कुम्भकार इत्यादि । अत्रान्तरङ्गोऽपि यणादे-
शो बहिरङ्गाङ्गुदेः पूर्वं न प्रवर्तते । समवायिकारणातिरिक्तस्य निमित्तकारणत्वेन प्रसिद्धत्वात्
यत्र तादृशं समानं तत्रैवंतत्प्रवृत्तौ भवत्सम्मतस्य इयायेत्यस्यैवासिद्धिरितिरीत्या दूषयति—
तद्येत्यादिना । अत्र वार्णसवर्णदीर्घस्याङ्गुद्विगुणयोः समाननिमित्तकत्वाभावः स्पष्ट एव ।

किञ्च समाननिमित्तकत्व इति नियमस्वीकारे ऊपतुरुचे इत्याद्यसिद्धिः । अत्र हि ह्रस्व-
त्वस्यभ्यासोद्देशकत्वेनोरदत्ववत्प्रत्ययो निमित्तम् । सवर्णदीर्घस्य तु न तथेति समाननिमि-
त्तकत्वाभावाद्वाणपरिभाषाया अप्रवृत्तौ सवर्णदीर्घं ह्रस्वत्वापत्तेः । समानकार्यित्व एवेति
नियमस्वीकारे तु आङ्गुभुमयत्र कार्य्यीति पूर्वं ह्रस्वत्वे आङ्गे कृते ततः सवर्णदीर्घं विकारकृत-
भेदाभावेन “लक्ष्ये लक्षणे सहृदेव” इतिन्यायेन ह्रस्वत्वात्प्रवृत्तौ रूपसिद्धिः ।

न च सि ऊ न इति स्थितेऽन्तरङ्गस्य यणादेशस्य प्रवृत्तिरिष्यते सा च समानकार्यित्व-
वदाङ्गुगुणेन वाधाद्य प्राप्नोतीति वाच्यम् । वक्ष्यमाणज्ञापकेनास्या अनित्यत्वात् । न चैतन्मत
एवानित्यत्वात्प्रणमिति भ्रमितव्यम् । एषा समाननिमित्तकत्वे प्रवर्तते इति धादिमतेऽपि
गात इत्यादिरूपाणां शपमादाप दीर्घंवादेशयोः समाननिमित्तकत्वसत्त्वादासिद्ध्यापत्तेरन्यथानु-
पपत्त्यानित्यत्वात्प्रणस्यावश्यकत्वात् ।

इयांस्तु विरोधः—समाननिमित्तकत्वे प्रवर्तत इति धादिमतेऽनित्यस्यापि यदुपु अप्रवृत्ति-
कल्पना, समानकार्यित्वत्वादमिते तु कश्चिदेति ल्यावमिति । *एवमपि* । वार्णपरिभाषया
एकादेशात् प्राग्गुणवृद्धिप्रवृत्तावपि । *तत्र* । इयपि । *स्थानिवत्त्वेनेति* । “अवः परस्मि-
त्त्वप्रकाशिका ।

गान इत्यादौ “गानेमुक्” इतिमुग्म । अन्यथा गा अ गान इतिस्थिते आङ्गत्वात्सुकि
गामान इति स्यात् । अत एवादादिकोऽयमितिहरदाद्यः । फरेतु न भेद इति प्रत्यय
सङ्गच्छते ।

ह्रस्वत्वात्प्रवृत्तौरूपसिद्धिरिति* । केचित्तु वार्णशास्त्रपदकस्यस्यन्तपञ्चम्यन्तान्यतरपदप्रयो-
ज्यविषयतापर्यायव्युत्पन्नानुवितावच्छेदकामृतौ यो धर्मस्तद्वर्मांश्चिद्विज्ञानानुयोगिताकृपयांसि काङ्ग
पदविनिष्टविशेष्यताश्च समाननिमित्तकत्वम् ये० स्वप्रयोज्यत्व स्वप्रयोज्यविशेष्यतानिरु-
क्तिप्रकारत्वासामानाधिकरणयोःभयमव्ययेन । इयायेत्यादौ वार्णम् “अकः सवर्ण” इतिज्ञाते
तदुपपत्तं सप्तम्यन्तमधीतिरप्रयोज्यविषयतापर्यायानुयोगितावच्छेदकामृतौ धर्म उक्तरकारे,
तद्विनिष्टत्वम् तद्वर्मांश्चिद्विज्ञानानुयोगिताकृपयांसि काङ्गपदविनिष्टविशेष्यता निर्दिश्यमानत्वाच्च,
चिद्विज्ञान विशेष्यताशब्दत्वम् “अधोऽपि” इत्यस्येति न दोषः । विनोप्यतायामाङ्गुपदवैदिक-
एतानेन गाने गान इत्यादौ न दोषः । शान्यथा “भातो दितः” इतिज्ञाप्यत्वात्प्रयोज्य-
विषयतायाम् “गाने मुक्” इत्येतदुपपत्तकारप्रयोज्यविषयतायाश्च “अकः सवर्ण”
इत्येतदुपपत्तकारप्रयोज्यविषयतापर्यायानुयोगितावच्छेदकधर्मांश्चिद्विज्ञानानुयोगिताकृपयांसि-
कत्व सत्त्वात्तयोर्दुर्वारम्भ्यात् । एवं चण्ठी मुक्छतीत्यत्राप्युक्तम् । अत एव “स्योन”
इत्यादावन्तरङ्गत्वात्प्रणमितिभाष्ये सङ्गच्छते । अत्रयथाऽऽङ्गत्वात्प्रयोज्योर्दुर्वारम्भ्यादिति यद्विहितं ।
तच्च कारक इत्यादौ निरुपसमाननिमित्तकत्वाभावेनान्तरङ्गत्वात्प्रणमितिभाष्ये ।

सवर्ण इति प्रतिषेधादिति वाच्यम् । सूत्रारम्भसामर्थ्यादेव स्थानिवत्त्वाप्रवृत्तेः) भैरवी ।

न्" इत्यनेनेत्यादिः । *सूत्रारम्भेति* । "अभ्यासस्यासवर्णः" इति सूत्रारम्भेत्यर्थः । अभ्यासस्येयद्बुवडादेशे कर्चव्ये तदुत्तरखण्डादेशस्य स्थानिवत्त्वं न इत्येतत्परित्यज्याधिरुल्लक्ष्याणां

तत्त्वप्रकाशिका-

इतिलाघवमिति* । केचित्तु-अनित्यत्वज्ञापनं न युक्तमननुगामान् । "पुगन्त" इत्यत्र पुगन्तसाहचर्येण लघूपधांशे हलन्ताङ्गे एव प्रवृत्तिस्वीकारेण "स्योन" इत्यत्र गुणाप्राप्तेः । भाष्ये यणगुणयोरन्तरङ्गत्वादिविचारस्त्येकदेशिनः उणादिष्वव्युत्पत्तिपक्षस्यैवाङ्गीकारात् । नच वारिणीत्यादावन्तरङ्गत्वात्नुमम्याधित्वा सवर्णादीर्घापत्तिः, "इकोऽचि" इत्यस्यानवकाशत्वेन सन्धिकार्यापवादत्वात् । चञ्छम्यत इत्यन्तरेङ्गत्वात्सुभ्यपि यद्भागमपरिभाषयाऽच्छब्दस्य "नुगत" इत्यत्रत्यात्पदेन प्रहणान्नुक्तसिद्धिः । एवञ्च नव्यमतोऽनित्यत्वाकल्पनमिति महल्लाघवमिति वदन्ति ।

असवर्ण इति प्रतिषेधादिति* । नच आच् इत्यत्र सवर्णाञ्चत्वबुद्धावपि तद्घटकाकारे असवर्णाञ्चत्वस्य सत्येन इयञ्चः सुलभत्त्वम् । नच स्थानिनि सति यन्न भवति तद्देशेऽपि न भवति स्थानिनि सति यद्भवति तद्देशेऽपि भवतीत्यर्थकरणेन इयच् दुर्लभं पुरेतिवाच्यम् । देवयतेः क्षिपि दयूरित्यादौ अयादेशानापत्तेः । स्थानिनि णौ सत्यभवतो यादेशस्य आदेशेऽपि दुर्लभत्वात् । तस्माद्देशे स्थानिप्रतिषेधसम्भावनायां यद्भवति तद्भवति यन्न भवति तन्न भवतीत्यर्थस्यावश्यकत्वेन इयापेत्यादौ सवर्णाञ्चत्वसम्भावनायामपि तद्वटकाकारमादायेयच् भवत्येव । अतएव "अचः परस्मिन्" इति भाष्यस्थे परस्मिन्निति किं पुत्रजानिः नैतद्भिस्तप्रयोजनं स्थानिवद्भावेऽपि आदेशघटकरकारमादाय लोपो भविष्यतीति संगच्छत इति वाच्यम् । स्थानी न निवृत्तः आदेशो न जातः इति सम्भावनायां यद्भवति तद्भवति यन्न भवति तन्न भवतीत्यर्थकरणेन शङ्कायाः सङ्गतेः । अतएव पपो गमयतीत्यादौ "एतत्तदो" इति सुलोपो न ।

सूत्रारम्भसामर्थ्यादिति । नन्वियेयेत्यत्र पूर्वं गुणे सतो द्वित्वे इत्ये च तस्य स्थानिभूतादचः पूर्वत्वेन दृष्टत्वाभावात्स्थानिबुद्धावाप्राप्तेः चारितार्थ्यमिति चेन्नाभ्यासस्यानगोत्येव सिद्धे असवर्णप्रहणस्य वैयर्थ्यात् । ज्ञापिते त्वियतीत्यत्रोत्तरखण्डस्य स्थानिवद्भावाप्राप्त्याऽकारोऽनगोतिनिषेधपक्षेस्तथाप्यासो दुष्टः । न चेयापेत्यत्र "इ ऐ अ" इत्यत्र स्थानिवद्भावेनासवर्ण इति प्रतिषेधादियदोऽप्राप्तावपि पूर्वमायादेशे तस्मिन्निर्कारनिष्ठसर्गन्त्यातिदेशेऽपि तदवयवाकारोऽसवर्णत्वस्य सत्त्वादनगोतिन्यासेऽपि न सिद्धिरिति वाच्यम् । "युन्" इति "रित्" इति वान्यासेन इयातोऽर्धधातोः प्रावयवीभूतो य इकारस्तस्येयद्दृष्टित्यर्थकनोक्तफलसिद्ध्या सूत्रवैयर्थ्यं प्रीत्यात् ।

नच सूत्रवैयर्थ्यादित्यस्य "ओः पुण्यजि" इति सूत्रवैयर्थ्यादित्यर्थः । अन्यथा अयोभ्रदित्यादौ णावच आदेशो न स्यादृदित्येकर्त्तव्ये इति भूतादस्य द्वित्वे वृद्धौ आवादेशे इत्ये स्थानिवद्भावेन अवर्णपरकपरगांधमावेन तद्वैयर्थ्यस्य स्पष्टत्वादिति वाच्यम् ? प्रतिषेधविधित्वात्पूर्वं "णौ चरि" इति इत्ये पश्चाद् "इम्य" इत्यनेन इत्ये स्थानिभूतादचः पूर्वत्वेन दृष्टत्वस्याभावेन स्थानिवद्भावस्याप्रवृत्त्या सूत्रवैयर्थ्यस्याभावात् ।

अचम्यानिबुद्धावेन लघुपरकाभ्यासाभावेन सन्वद्भावाप्राप्त्या सूत्रवैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति वाच्यम् । भूधातोः क्षिपि भूयच्छब्दे तस्माग्निचि चरि द्वित्वे वृद्ध्यादिपु तेषां स्थानिवद्भावात्सुलघुपरकाभ्यासत्वेन सन्वद्भावे "दीर्घोल्लयोः" इति दीर्घे तत्रम्यानिभूतादचः पूर्वत्वाभावेन

तच्च सामान्यापेक्षमभ्यासकार्यं तदुत्तरखण्डादेशस्य . तत्कार्यप्रतिबन्धकी-
भूतं स्थानिवत्त्वं नेति । अत्र एवारतीत्यादौ यणादेशस्य स्थानिवत्त्वादभ्या-
सस्य "द्वलोप" इति दीर्घोऽदुर्लभ इत्यपास्तम् । दीर्घविधौ तन्निपेधाच्च ।
अरिष्टियादित्यत्र स्थानिवत्त्वेनेयञ् भवत्येव । तस्य स्थानिवत्त्वस्याभ्यास-
भैरवी ।

संप्रदायाह—*तद्येति । *तच्च* । "अभ्यासस्य" इति सूत्रञ्च । *सामान्यापेक्षमिति* ।
अस्य शापकमिति शेषः । एवं सति यथा वचनस्य निष्पत्तिस्तथाह—*अभ्यासेत्यादिना* ।
एवं वचननिष्पत्तौ प्रकृते अभ्यासस्य कार्यमित्यदुवहारेतत्सूत्रविधेयौ तत्र कर्तव्ये "अचः
परस्मिन्" इत्यस्याप्रवृत्त्या असवर्णपरत्वसत्त्वाद्भवति सूत्रस्य प्रवृत्तिः । *तदुत्तरखण्डेति* ।
अभ्यासोत्तरखण्डेत्यर्थः । *तत्कार्येति* । अभ्यासकार्येत्यर्थः । *अत एव* । सामान्यापेक्ष-
शापकाश्रयणादेव । *भारतीति* । यद्दुर्लभान्तस्येदं रूपम् । अत्र हि—कथातोः "सूची"
इत्यादिना यञि तस्यानैमित्तिके लुकि लटि उरदादेशे प्रत्ययलक्षणेन यञन्तत्वात् द्विवचने-
ऽभ्यासस्योरदस्ये रगागम उत्तरखण्डस्य यणादेशे "रोरि" इतिलोपे "द्वलोप" इति दीर्घ
इति बोध्यम् । अत्र दीर्घं कर्तव्ये स्थानिवत्त्वं न भवति । क्वचिदत्र दीर्घविधौ तन्निपेधादिति
पाठस्य तु न युक्तः, लोपरूपाजादेशस्य सिद्धान्ते स्थानिवत्त्वनिपेधस्य एषु कर्तव्येषु स्वीकारात्
यथाश्रुतसूत्रातीत्या घोषपादनीयः ॥

प्रतिबन्धकीभूतेति विशेषणस्य फलमाह—*अरिष्टियादिति* । तस्यैव लिटि रिगागमे
फ इत्यस्योत्तरखण्डस्य रिटादेशेऽपि तस्य स्थानिवत्त्वादिब्रह्मादेशः लिख्यति । संस्य स्थानि-
वत्त्वावभ्यासकार्यमाधत्वात् । इदमत्र बोध्यम् । यदि त्वत्रान्तरङ्गत्वादिब्रह्मादेशोऽपि पूर्व-
मेवेयदित्युच्यते तदा प्रतिबन्धकीभूतेति विशेषणस्य वैयर्थ्यम् ।

किञ्चेत्त्रिषेणदानेऽपि "काण्यादीनांवा" इति ह्रस्वत्वाभावे अधकाणदित्यत्रोत्तरखण्डस्य
स्थानिवत्त्वात् सन्वद्वाये इत्स्वापचिरत अभ्यासस्य कार्यत्वंत्राभ्यासपदमभ्यासत्वपदार्थाप्य-
धिकरणपरम् उत्तरखण्डपदञ्च उत्तरखण्डावयवात्परम् । एवञ्चाभ्यासत्वपदार्थाप्यधिकरणोद्-
देश्यकत्वायै तदुद्देश्यद्वितोत्तरखण्डादेशस्य स्थानिवत्त्वधेति फलितम् । एवञ्च सन्वद्वायस्याभ्या-
सत्वपदार्थाप्यधिकरणोद्देश्यकत्वात्, तत्र कर्तव्ये स्थानिवत्त्वनिपेधो भवत्येव । पदार्थाप्य-
धिकरणत्वनिपेदादेवारिष्टि उरिष्टियादित्यत्र यलोपे कर्तव्ये यष्टिरलोः स्थानिवत्त्वं भवत्येव ।
यलोपात्तमस्वाभ्यासस्याभ्यासत्वपदार्थाप्यधिकरणोद्देश्यकत्वाभावात् । एवञ्च प्रतिबन्धकी-
भूतेति विशेषणस्य वैयर्थ्यमेव । अरिष्टियादित्यत्रेयदादेशस्याभ्यासत्वपदार्थाप्यधिकरणोद्दे-
शपदत्राभावेन तस्मिन् कर्तव्ये स्थानिवत्त्वनिपेधाप्रवृत्तेः ।

सत्त्वप्रकाशिका ।

स्थानिवत्त्वात्प्राप्त्या सूत्रमाधेयस्य स्पष्टत्वादितिदिक् । अभ्यासकार्येति* । तेन निव्यवृत्ति-
त्यादौ नलोपे कर्तव्ये "अचः परस्मिन्" इतिस्थानिवत्त्वावनिपेधो न, "अनिदिताम्" इतिश्लोपस्या-
भ्यासमाहापस्याभावात् । उत्तरखण्डादेशस्येति* । तेन यवश्रेत्यादौ "न सम्प्रसारणे" इति निपेधे
कर्तव्ये उरदत्वस्य स्थानिवत्त्वप्रतिपेधो न तस्योत्तरखण्डादेशस्याभावात् । *विशेषणस्य/
धैवत्त्वमिति । तस्मिन्नेव ईयगुरित्यादौ यगापत्तिः । स्थानिवत्त्वस्य यगस्माधत्त्वेन प्रतिबन्ध-
कत्वाभावात् । नच "अकस्मत्पर्यं" इत्यनेन "इको यगबि" इत्यत्र सवर्णाश्रित्यनेन यष्टि-
पाठः प्रातिरेक नेतिवाच्यम् । स्वप्रवृत्तिधोऽर्थस्योद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नातिरिक्तत्वेन
सर्वधेन प्रकृते सवर्णादीर्घप्रवृत्तियोग्यत्वाभावेन यगो दुर्वात्वात् । पूर्वव्यंथ विधौ स्थानिवत्त्वायेन
सर्वेदापे कर्तव्ये स्थानिवत्त्वस्याभावात् । तथाभ्यासकार्ये इत्यस्य अभ्यासत्वावच्छिन्नो-
द्देश्यतावच्छेद इत्यर्थः । अत एव उदाहरितादौ "अत उपधाया" इति पूर्ववत्, नच यन अ-

कार्थ्यप्रतिबन्धकत्वाभावात् । इयं चाङ्गसम्यन्विन्याङ्ग एवेति "स्वरितो वा" (८-२-६) इति सूत्रे भाष्ये ।

भैरवी ।

एतेन "नपदान्त" सूत्रव्याख्यानावसरे मनोरमायां यातिरित्यत्र यञ्चयवाकारलोपस्य स्थानिवद्भावात्पुनरालोपो न शङ्क्यः चिणोलुङ् (१)न्यायेनाल्लोपस्यासिद्धत्वात् स्थानिवद्भावाच्चेत्युक्तन्तत्र युज्यते । तत्राल्लोपस्य यः स्थानिवद्भावस्तस्याभ्यासकाल्यप्रतिबन्धसम्पादकतयानेन वचनेन निषेधो भविष्यतीति स्थानिवद्भावादित्यसङ्गतमित्यथास्तम् । प्रतिबन्धकीभूतेतिविशेषणं परित्यज्य पर्याप्त्यधिकरणत्वस्य निवेशेनाल्लोपात्मककार्थ्यस्य अभ्यासत्वपर्याप्त्यधिकरणोद्देश्यकत्वाभावेन अनेन वचनेन स्थानिवद्भावाविषेधाप्रसक्तेः ।

अत्र केचित्--समाननिमित्तकत्व एवैषा प्रवर्तत इति न नियमः नञो डित्त्वाज्जापकारत्वं तद्धि विद्म इत्यत्र गुणाभावार्थम् । यदि समाननिमित्तकत्व एवेति नियमस्तदा तुकि लकारो गुणे तु प्रत्ययो निमित्तमिति व्याश्रयत्यादस्याः परिभाषाया अप्रसक्तयान्तरङ्गे तुकि कृते गुणाप्रसक्तेः, नञो डित्त्वं व्यर्थं स्यात् । व्याश्रये असमाननिमित्तकत्वेऽपि परिभाषा प्रवृत्ता तु वाणंतुकः पूर्वमाहो गुणः स्यादिति तच्चारतार्थम् । व्याश्रये प्रवृत्तिफलञ्च च्यवन्ते प्लवन्त इति । अत्र शबेकादेशमन्तरङ्ग बाधित्वा पूर्वं गुणस्य सिद्धिः । न च यदीयं व्याश्रयेऽपि तदा प्रश्न इत्यत्र टुयागमम्बाधित्वा सम्प्रसारणापत्तिरितिवाच्यम् । "प्रश्ने चासन्नकाल" इति निपातनेन सम्प्रसारणाभावस्य कल्पनादित्याहुः ।

यस्तुतस्तु "स्वरितो वा" इतिसूत्रस्यभाष्यप्रमाणेन यत्र प्रवर्तते तदाह--इयञ्च अङ्ग-
त्यादिना* । तत्र ह्युदात्तानुदात्तयोरेकादेश आन्तरतभ्यात् स्वरितस्य स्थाने "एकादेश उ-
दात्तेनोदात्त" इत्यनेनोदात्त आदेशः क्रियते इति मते एकादेशस्वरोऽन्तरङ्गः । एकादेशस्व-
रोऽन्तरङ्गः सिद्धो वक्तव्यः, किं प्रयोजनम् अप्यत्रायायेकादेशशतस्वरैकानुदात्तसंवांनुदात्तार्थ-
मित्येतन्निरूपणावसरे आय्,कुमार्यां इदम् किशोर्यां इदम् । अत्र कुमारी ए इति स्थिते आडा-
गमे कृते उदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तकुमारीशब्दस्य यणादेशो "उदात्तयो हलपूर्वात्" इत्याट
उदात्तत्वे कृते आडिकारयोरुदात्तानुदात्तयोर्द्विरेकादेश उदात्तस्तस्योदात्त आयादेशो यथा
स्यादित्युक्तम् । यद्येकादेशस्वरोऽसिद्धः स्यात्तदा "उदात्तयण" इत्युदात्तस्याट सुप्त्वेनानु-
दात्तस्यैकारस्यान्तरतभ्यात् स्वरित आय् स्यादिति तद्भावः । "नैतदस्ति प्रयोजनम् ।
एकादेशे कृते "उदात्तयो हलपूर्वात्" इत्युदात्तो भविष्यति । आडिकारयोरनुदात्तयो प्रागे-
कादेशः पश्चाद्विभक्त्युदात्तत्वमिति । इदमिह सम्प्रयाच्यम् । उदात्तत्वं क्रियतामेकादेश इति
किमत्र कर्तव्यम् । परत्वाद्युदात्तत्वम् । नित्य एकादेशः कृते उदात्तत्वे प्राप्नोत्यङ्गुनेऽपि ।
अनित्य एकादेशः, अप्यथा स्वरस्यकृते उदात्तत्वे प्राप्नोत्यन्यथा स्वरस्याङ्गुने, "स्वराभ-
न्नस्य प्राप्नुवन् विधिरनित्यो भवति" । अन्तरङ्गस्तस्यैकादेशः । कान्तरङ्गता । यणांवाधित्यै-
कादेशः पदस्थोदात्तत्वम् । विभक्त्येदात्तविधानादिति कैयटः ।

तत्त्वप्रकाशिका ।

स्थासत्त्वावच्छिन्नोद्देश्यकत्वाभावेन प्रतिबन्धकाभूतेतिनिवेशाभावेऽपि ईयन्तुरित्यादी यण्
दुवोर एवेतिवाच्यम् । सन्निपातपरिभाषयेव वृद्धिवारणेनाभ्यासत्वावच्छिन्नैतिनिवेशे फला-
भावात् । आदन्तमङ्ग निमिजीकृत्य जातस्यीकारादेशस्य तद्विधातकत्वात् । *आङ् एवेति* ।

(१) चिणोलुङ् न्यायेनेति । यथाऽराचितरामित्यत्र चिण. परस्य तशब्दस्य
लुकि पुनस्तपस्तस्य लुङ् न भवति प्रयमल्लोऽसिद्धत्वेन व्ययधानादित्यर्थः । १ ;

तत्र हि-कुमार्यै इत्यादौ यणुत्तरमाहुक्तः । इयं चानित्या “च्छ्रुवोः”
(६-४-१९) इति सतुगुनिर्देशात् । अन्यथाङ्गत्वात् पूर्वं तुकः शादेशे
तुकोऽप्राप्त्या तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेत्यन्यत्र विस्तरः ॥ ५५ ॥

नग्वेवं सेदुप इत्यादौ कसोरन्तरङ्गत्वादिटि ततः सम्प्रसारणेऽपीटः श्वच्
णापत्तिरिति चेत् । अत्र केचित्—

अकृतव्यूहाः पाणिनीयाः ॥ ५६ ॥

भैरवी ।

पदत्वसम्पादकबहिर्भूतविभक्तिसम्बन्धित्वेन बहिरङ्गत्वमिति भावः । इदमिह सम्प्रसार्य-
माद् क्रियतामुक्तत्वमिति । परत्वादाडागमः नित्यमुदात्तत्वम् । कृतेऽथदि प्राप्नोति अङ्-
तेऽपि, अनित्य आद् अन्यथा स्वरस्य कृते उदात्तरे प्राप्नोत्वमथवा स्वरस्याहृते “स्वर-
मिन्नस्य प्राप्नुवन् विधिरनित्यः” । “शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन्विधिरनित्यः” इति उदात्तत्वमपि
अनित्यम् आदिङ्तेऽन्तरङ्ग एकादेशः पूर्ववत् । तस्मात् नार्थः सिद्धत्ववचनेन । एतेन प्रथ-
द्वकेन यणुत्तरमाटः प्रवृत्तिरिति वक्तव्यम् । सा च वार्णपरिभाषाया आग्राहायेव सम्भवति ।
मामान्यतः परिभाषाप्रवृत्तौ तु द्वयोरपि समुन्वायपदसिन्धत्वेन परिभाषाप्रवृत्तिः स्यादिति
यगादेशस्य परिभाषायाः पूर्वमप्रवृत्तिः स्यादेति । तदेवोक्तम्—*इयञ्चेति* । *आहुक्त इति* ।
“उदात्तयण” इत्युदात्तेन सह सम्प्रसारणे कृत्वा परत्वादाहुक्त इत्यर्थः । एवं कथं पूर्वं यगा-
देशे सत्येव सा न भवतीति भावः । एवञ्च धर्मिप्रादकमानाहापराद्गुणसम्बन्धिन्याङ्ग एव-
पा प्रवर्तते इत्येव कल्प्यते न तु समानकार्यित्य एतेति समाननिमित्तकत्व एतेति वा अनिट्-
स्थले प्रवृत्तिस्त्वनित्यत्वादेव सम्पाद्या इत्याशयेनाह—*इयञ्च अनित्येति* । *पूर्वन्तुकः* ।
छनिमित्तकतुकः पूर्वम् । यत् तु सतुकनिर्देशेन ज्ञापकेन सगानाश्रयत्वे एवैषा प्रवर्तते इति
कल्प्यते न त्वस्याऽनित्यत्वमिति तत्र । ‘स्वोः’ इत्यत्र गुणपणादेशयोः समानाश्रयत्वस-
त्यादुत्पत्त्यात् पूर्वमन्तरङ्गस्य यगादेशस्य प्रवृत्त्यभावापत्तेः ।

क्रिय समानाश्रयत्वसत्य एतेति नियमस्वीकारे कथयन्ते प्लयन्त इत्यत्र गुणस्य दक्षेका-
देशान्य च समानाश्रयत्वविरहादस्याः परिभाषाया अप्रवृत्त्यान्तरङ्गदेशः पूर्व-प्रवर्तते ततश्च
गुणो न स्यात् अङ्गसम्बन्धिन्याङ्ग इति स्वीकारे तु गुणस्याङ्गसम्बन्धित्वाद् भवति प्रवृत्ति-
रिति शिक् ।

मन्त्रमपि अर्चयेयातामिष्यस्यापिद्विर्लांयम्पायामडागम इति पशस्य भगवता
कथनेन सदानोमडागमे इषदो निमित्ताभावाद्प्रत्यथा वार्णपरिभाषायास्त्वाङ्गवार्णयो-
युंणपरत्वात्प्रयभाषेनाप्रत्यथा पृष्ठपापत्तेरिति चेन्न । लायस्यायामडागमप्रवृत्तिस्त्रीकार-
परमाप्यप्रामाण्येन “अन्तरङ्गानि विधेत् बहिरङ्गो युग्ं यापते” इति परिभाषा-
घटकानुरपदस्य ह्युत्प्रयोऽङ्गस्यापि नोपाहृत्ययत्पृष्ठेऽप्याङ्गपदमाङ्गप्रवृत्तिप्रयोजकादेश-
स्यापि बाधकम् । एवञ्च लायस्यायामडागमेऽपि वृद्धिस्तदानीं न प्रवृत्तिः । किन्तु
लादेशस्य वृद्धेः प्राक् प्रवृत्तिस्ततोऽङ्गसम्बन्धिन आङ्गत्वेवादेशस्य प्रवृत्तिस्ततो वृद्धेरिति
स्वीकारात् ॥ ५६ ॥

मन्त्रेमिति । अङ्गस्यपरेवाङ्गान्तरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्तिस्वीकारे । *अन्तरङ्गत्वात्* ।
पूर्वोपस्थितनिमित्तकप्रयत्नाङ्गान्तरङ्गत्वात् । सम्प्रसारणस्य तु विभक्त्युत्पत्त्यवगन्तरी प्राप्तिरित्या-
पयः । *मत्र* । अङ्गपूर्वपक्षे । *केचित्* । दक्षिणप्रभृतयः । आङ्गुरिति परेणान्यथा । *म-
त्तवप्रकाशिका ।

बिन्दवमिदम् । ज्ञाने इत्यस्यामिष्यापत्तेः । यगादेशस्याङ्गगणबन्धिरवाभावेनाङ्गत्वाद्गृह्य-
ततः इयादेशे संशयमिदं ॥ ५६ ॥

न कृतो विशिष्ट ऊहो निश्चयः शास्त्रप्रवृत्तिविषयो यैरित्यर्थः । भाविनि-
मित्तविनाश इत्यध्याहारः । बहिरङ्गेणान्तरङ्गस्य निमित्तविनाशे पश्चात्स-
म्भावितेऽन्तरङ्गं नेति यावत् । अत्र च ज्ञापकं "समर्थानां प्रथमात्" (४-
१-८२) इति सूत्रे समर्थानामिति । तद्धि स्थित्यादिभ्यः कृतदीर्घभ्यः प्रत्ययो-
त्पत्यर्थम् ।

अन्यथान्तरङ्गत्वादीर्घं कृत एव प्रत्ययप्राप्त्या तदुच्यते स्पष्टैव । तत्र हि
भाविन्यादिवृद्ध्या सवर्णाच्चत्वविनाशः स्पष्ट एव । न चात्रैकादेशप्रवृत्तिस-
मये वृद्धयप्राप्त्यैकादेशे कृते आदेशे वृद्धेः प्राप्तावर्षा तन्निमित्तविनाशाभाव
इति वाच्यम् । तद्द्वारैव तन्निमित्तविनाशसत्त्वेनाक्षतेः । न च सौत्थितौ
बहिरङ्गतया वृद्धेरसिद्धत्वात् तन्निमित्तविनाश इति वाच्यम् । समर्थग्रहणे-
नैतद्विषये तस्या अप्रवृत्तेरपि ज्ञापनात् ।

यत्तु समर्थग्रहणेन अन्तरङ्गपरिभाषायां अनित्यत्वमेव ज्ञाप्यत इति तत्र ।
असिद्धपरिभाषया समकालप्राप्तबहिरङ्गस्य पूर्वजातबहिरङ्गस्य च अन्तरङ्गे
कर्त्तव्येऽसिद्धत्वं बोध्यते न तु जातेऽन्तरङ्गे तस्य तत्त्वं बोध्यते मानाभावात्
भैरवी ।

तव्यूहा इति । ऊहपदार्थं व्याचष्टे—*निश्चय इति* । *विशिष्टः* । अन्तरङ्गशास्त्रस्य पूर्व-
कालिकप्रवृत्तिनिरूपितविषयिताविशिष्टः । एतदेवाह—*शास्त्रप्रवृत्तिविषय इति । यैः* ।
पाणिनिप्रोक्तशास्त्राध्येतृभिः । निमित्तं विनाशोन्मुखे दृष्टा इत्यस्य लाभायाह—*भाविनी-
त्यादि* । *अग्र* । उक्तपरिभाषायाम् । ज्ञापिते चारितार्थ्यमाह—*तत्र हीति* । अस्या
ज्ञापित्वेहीत्यर्थः । *सवर्णाच्चत्वविनाशः* । सवर्णाच्चत्व एको विनाशः । स्वविषये चारिता-
र्थ्यं विघटयति—*न चेति* । *अग्र* । स्थित्यादिशब्दे । *वृद्धयप्राप्त्येति* । निमित्ताभावा-
दित्यादिः । *आदेशो* । दीर्घं कृते सतीति शेषः । *तन्निमित्तेति* । दीर्घनिमित्तभूतस्य इस्व-
सवर्णांचो, विनाशाभाव इत्यर्थः । *तद्द्वारा* । आदेशविनाशद्वारा पुनरपि समर्थग्रहणस्य परि-
भाषाज्ञापकत्वविधानशङ्कयामाह—*नचेति* । पदस्य विभज्यान्वाख्यामिति पक्षे नु उरिथत
इति स्थितेऽकृतव्यूहपरिभाषाया यदन्तरङ्गस्य सवर्णदीर्घस्य निमित्तं तदेव निमित्तमित्येतद्
दृष्ट्या बहिरङ्गवृद्धेरसिद्धत्वात्तन्निमित्तस्य विनाशोन्मुखत्वं बुद्धयभावात् स्वविषये प्रवृत्त्यभावेन
अचारितार्थ्यात् समर्थग्रहणस्य ज्ञापकत्वासम्भवं इति भावः । *एतद्विषये* । अकृतव्यूहपरि-
भाषाविषये । *तस्या* । अन्तरङ्गपरिभाषायाः । अविना अकृतव्यूहपरिभाषायाः समुच्च-
यस्तथा च यावत्ता विनेतिन्यायेन उभयं ज्ञाप्यत इति सिद्धम् ।

समर्थग्रहणमन्तरङ्गपरिभाषाया अनित्यत्व एव ज्ञापकं न स्वकृतव्यूहपरिभाषायामिति
मते निरस्यति—*यत्त्विति* । *तस्य* । बहिरङ्गस्य । *तत्त्वम्* । असिद्धत्वम् । *माना-
भावादिति* । असिद्धपरिभाषायां यज्ञापकं प्रागुक्तद्वयं तेन मनेन तथैव कल्प्यते न तु

तत्त्वप्रकाशिका ।

विनाशाभाव इत्यर्थः । सवर्णदीर्घजैव तस्य कृतत्वादिति भावः । *आदेशविनाशद्वारेति* ।
तथाचार्यं परिभाषार्थः निष्पन्नः बहिरङ्गेणान्तरङ्गनिमित्तविशिष्टविनाशो सम्भाविते पूर्वमन्त-
रङ्गे न भवतीति भावः । वै० स्वप्रतियोगिकस्य स्वस्थानिकादेशप्रतियोगिकस्य एतदन्वय
रसम्भवेन । सेदुप इत्यादौ निमित्तविनाशो स्वप्रति योगिकत्वे सौत्थितिरित्यादौ स्वस्थानि-
कादेश प्रतियोगिकत्वमिति विवेकः । *एतद्दृष्ट्या* । अकृतेतिपरिभाषाएदृष्ट्या । *स्वविष-

र्थानामिति । लोकन्यायसिद्धश्चायमर्थः । तथा द्वि-लोके निमित्तं द्विविधं दृष्टम् । कार्यस्थितौ नियामकं तदनियामकं च । आद्यं यथा न्यायनयेऽपेक्षानुद्धिस्तत्राशे द्वित्वनाशाभ्युपगमात् । वेदान्तिनये प्रारब्धस्य विक्षेप-स्थितिनियामकत्वं च प्रसिद्धमेव । द्वितीयं यथा दण्डादि, तत्राशेऽपि घटनाशादर्शनात् । शास्त्रे लक्ष्यानुरोधाद्व्यवस्था । भाविनिमित्तविनाशे पूर्वमनुत्पत्तौ तु न कश्चिन्न्यायो नापि सप्रतिपन्नो दृष्टान्तः । समर्थानामित्यस्यापि लोकसिद्धार्थज्ञापनेन चारितार्थ्यसम्भवे लोकासिद्धापूर्वतादृशा-र्थज्ञापकत्वे मानाभाव इति तदाशय इति बोध्यम् ।

परे तु सेदुप इत्यादौ पदावधिकेऽन्वारयाने सेद्वस् अस् इति स्थिते इदम्प्रसारणयोः प्राप्तयोः प्रतिपदविधित्वात्पूर्वं संप्रसारणे वलादित्याभा-भैरवी ।

या तन्निमित्तविनाशत्वेनेतत्प्रवृत्तौ एकादेशो न स्यादत आह—*साविति* । न च "समर्थानाम्" इत्यस्योपादानेऽपि पूर्वोक्तरीत्या कैयटसम्मतार्थकपरिभाषाया, प्रवृत्तौ कथं सौत्थितोति रूपस्य सिद्धिरिति वाच्यम् ? समर्थवचनसामर्थ्यादेतद्विषये जातस्थानिभूत्यङ्गोकारादिति भावः । कैयटसम्मतरिभाषार्थस्य ज्ञापनापेक्षत्वेन लाघवमपीत्याह—*लोकन्यायेति । अपेक्षाबुद्धिरिति* । नानैकत्वावगाहिनी बुद्धिरपेक्षाबुद्धिः सा द्वित्वादिसंख्यां प्रति हेतुः सा यावदस्ति तावद्द्वित्वादिरितिः अपेक्षाबुद्धिविनाशे द्वित्वादिविनाश इति हि नैयायिकस-न्नयः । *वेदान्तेति* । तथेत्यादिः । *विक्षेपः* । सवारः ।

ननु लोकेऽस्तु तथात्र शास्त्रे वैपरीत्यं कुतो नेत्यत आह—*शास्त्र इति* । तथा च-ल-क्ष्यानुरोधात् क्वचित्कारणनिवृत्तौ कार्यनिवृत्तिः क्वचित्कार्यानिवृत्तिश्च । क्वचित्कारणनिवृत्तौ कार्यनिवृत्तिश्च सेदुप इत्यादौ प्रसिद्धैव । कारणनिवृत्तावपि कार्यनिवृत्तिश्च पदव्याभ्यु-त्पादौ द्रष्टव्या । *न कश्चित् न्याय इति* । न च प्रक्षालनादिपदस्य दूरोदत्पन्नं घटम् इति न्यायो लोके दृश्यत इति वाच्यम् । अनेन न्यायेन निमित्तविनाशे भाविनि कार्यकारण-स्यालाभात् । किन्तु अनेन न्यायेन कार्यं कृत्वा पश्चात्तस्य निवर्तनापेक्षया कार्याकरणे लाघवमित्येव प्रतिपाद्यते । *सम्प्रतिपन्न इति* । युक्त इत्यर्थः । ननु ज्ञापकवशात्, सोऽर्थ-वल्प्यते इत्यत आह—*समर्थानामिति* । *तदाशयः* । कैयटाशयः । स्वसिद्धान्तमाह—*परे त्वित्यादिना* । *पदावधिकेति* । तथा च लक्ष्यानुरोधात् परिभाषाविषये पदावधिक मन्वाख्यानमेव वल्प्यते न तु ब्रमेणेति भावः । पदावधिकेत्यस्य पदस्य विभागपूर्वकं स्थापनं कृत्वेत्यर्थः । *प्रतिपदविधित्वादिति । एकाजाद्यपिपक्षत्वेन "वल्वेक" इति सूत्रार्थोपस्थितत्त्वप्रकाशिका ।

तेनेति* । दानुशान्भ्यां क्विपि तु न चारितार्थ्यम्, अर्थविक्षेपे सनो विधानेनार्थान्तरं नित्य-प्यन्तत्वेन तत्र णिलोपस्य स्थानिवत्त्वेनाललोपाप्राप्तेः । *इत्येव प्रतिपाद्यत इति* । यस्तुतस्तु इमामान्येन निमित्तविनाशस्य कार्यं नानियामकत्वे मानाभावाद्दृष्टान्तासिद्धेः । दीक्षितोक्त-मेतदपेक्षया सम्यगितिभावः ।

ननु विधिमूलेन नियमशास्त्राणाम्प्रवृत्तिरितिकल्पे "वल्वेकाजात्" इत्यस्यैव विषयाक-त्वेन प्रतिपदविधित्वमुभयत्र तुल्यमत आह—*एकाजाद्यपिपक्षत्वेनेति* ।

अयमभावः—"वल्वेकाच्" इत्यत्र कृतद्विवचनैकाचोऽपेक्षितत्वेन द्वित्वादित पृथं नास्य प्रवृत्तिरिति विलम्बोपस्थितिकरत्वम्, सम्प्रसारणस्य तु द्वित्वादिनित्येपक्षत्वेन शीघ्रोपस्थि-तिकरत्वम् ।

वादिदः प्राप्तिरेव नेति तस्मिन्निति "समर्थानाम्" इति सूत्रे कैयटे "असि-
द्धवत्" सूत्रे च कैयटे स्पष्टमेतत् ।

यद्यपि प्रतिपदविधित्वमनवकाशत्वे सत्येव बाधकत्वे बीजम्, तथापि
पूर्वप्रवृत्तौ सावकाशत्वेऽपि नियामकं भवत्येवेति तदाशयः । निरूपितं चैत-
द्दृशः शब्देन्दुशेखरे । "समर्थानाम्" इति सूत्रस्थसमर्थग्रहणं तु विपुण-
इत्यादावकृतसन्धेः प्रत्ययदर्शनेन सर्वत्र तथा भ्रमवारणाय न्यायसिद्धार्था-
नुवादा पद्य । ध्वनितं चेदं "विप्रतिषेध" सूत्रे भाष्ये । तत्र हि-वैज्ञमाणिरि-
भैरवी ।

त्यपेक्षया "वसोः सम्प्रसारणाम्" इत्यस्यार्थस्य शीघ्रोपस्थितिकत्वादित्यर्थः । न च प्रतिपदि-
धित्वस्य बलवत्त्वप्रयोजकत्वे इयायेत्यत्र वृद्धेः प्राक् "इणो यण्" इति स्यादिति वाच्यम् । प्रति-
पदित्वस्य पदशब्दोच्चारणेन पदसंज्ञाप्रयोजकमुपप्रकृतिसंबोधकशब्दविशेषमुच्चार्य्यं तदुद्देशेन
विहितत्वरूपस्य प्रतिपदविधित्वस्य विवक्षितत्वात् । अस्ति ह्येतादृशं प्रतिपदविधित्वं "वसोः
सम्प्रसारण" इत्यस्य वसुपदस्य तदन्तपरतया भाधिकारेण च तादृशस्य तत्र सम्भवात् ।
पदसंज्ञा च तच्च द्विधिलक्ष्याधिकारिका प्राद्या । एवञ्च "इणो यण्" इत्यस्य अतथात्वादोष-
इत्याशयः ।

न च पपुपस्तस्युप इत्यादौ सम्प्रसारणविधिलक्ष्याधिकरणकपदसंज्ञाया भसंज्ञया बाधात्
प्रवृत्तिसिद्धिरिति वाच्यम् । पदसंज्ञाप्रयोजकत्वयोग्यताया विवक्षितत्वात् । न च पूर्वं सम्प्र-
सारणेऽपि अन्तरङ्गपरिभाषया जातसम्प्रसारणस्यासिद्धत्वादिद् स्यादिति वाच्यम् । तस्या-
अनित्यत्वात् । प्रतिपदविधित्वस्यापवादसमकक्षत्वेनान्तरङ्गादपि प्रायस्यकल्पनाच्च । अत-
एव "प्रत्ययोत्तरपदयोः" इति सूत्रस्थैयटप्रत्यये परानित्यान्तरङ्गप्रतिपदविधयोर्विरोधिसिद्धि-
पाते तेषां मियः प्रसङ्गे परमलीयस्त्वमिति पाठो हृदयते ।

अपवादस्य समकक्षत्वं ध्वनयति—यद्यपीत्यादिना* । सत्येयेति* "शेषादिभाषा"
इति सूत्रभाष्यसम्वादात् । *तदाशयः* । कैयटाशयः । यदि तु प्रतिपदविधित्वं शीघ्रोपस्थि-
तिकत्वमेव यथाधृतमस्तु । इयायेत्यत्र "इणो यण्" इत्यस्य तु न प्राप्तिः, अस्य सूत्रस्य "इको
यण्" इत्येतद्बाधकस्य बाधनापारम्भान् । यथा यन्तीत्यत्र "इको यण्" इत्येतद्बाधकस्येयटा-
देशस्य तेन बाधः । एवञ्च उत्सर्गसमकक्षत्वेनेयायेत्यत्र "इको यण्" इत्येतद्बाधकेयटादेशाया-
धकस्य "पुरनेकाच" इत्यस्य बाधकं यद् "अचोऽप्यिति" इति सूत्रे तदेव "पूर्वं ह्यपवादो अ-
भिनिविशन्ति" इति प्रकल्प्येति या न्यायेन भवतीत्यनेकाञ्चिपदकत्वस्य तस्य "इणो यण्"
इत्यस्य, किन्त्वेकाञ्चिपदकत्वमेवेति विभाव्यते तदा इयायेत्यत्र नाम्य प्राप्तिरिति स्पष्टमेव ।
इयगुरित्यत्रेणुधातो एतारसङ्गस्यानेकाच इति यण् इयायेति रूपसिद्धित्तु पूर्वोक्तरीत्या "इको
यण्" इत्येतद्बाधकेयटादेशबाधक्यगादेशेनाप्यङ्गुदिसारास्यैव प्रवृत्तिस्ततो "अभ्यासस्या-
मयगं" इतीपदादेश इति रीत्या ।

मन्वेठं ममपंघनानर्पश्वापुत्तित्त आह—ममयोनामिति* । अमृतसन्धेः प्रत्ययदर्शनेने-
त्यनेन सूत्रकारस्य स्वैक्यमुत्पत्तौ ध्वनितम् । तथा भ्रमवारणाय* । अमृतसन्धेरपि प्रत्ययः
इत्येतद्भ्रमवारणाय । अत एव पदस्य विभक्त्यान्वाप्तवाने वृत्तमन्धेरपि प्रत्ययः स्यादिति
कैयटः ।

यानु यदि विभक्त्यान्वाप्तवाने स्वोक्तिपते तदा "मौत्थितिः" इत्यत्र अन्तरङ्गपरिभाषा-
विषयवस्तुकात् तद्वनित्यने ज्ञापकमेव ममपंघनमस्तु न तु सम्बन्धानुवाद इत्यत आह
ध्वनितमिति । इदम् । ममपंघनस्य प्रत्याप्तवानम् । अत एवोक्तम्—मिद्वार्थानुवाद्

ति अन्तरङ्गपरिभाषोदाहरणमुक्तम् ।

किञ्च विभज्यान्वाख्याने सु उल्लिख्यते अस् इ इति स्थिते "वार्णादाङ्गं व-
लीय" इति प्राप्तवृद्धिवारणाय समर्थग्रहणमित्यथैव सूत्रे कैयटे स्पष्टम् ।
अत एव असिद्धवत्सूत्रे- 'वसोः सम्प्रसारणमञ्जिषौ सिद्धं वक्तव्यं यपुप-
इत्यादौ वसोः सम्प्रसारणे कृते आतो लोपो यथा स्यात्' इति भाष्ये
उक्तम् । पदस्य विभज्यान्वाख्याने पूर्वोक्तकैयटरीत्या पूर्वं सम्प्रसारणे इटो-
ऽप्राप्त्या उस्निमित्तक एव अतो लोप इति तदाशयः । अन्यथा अन्तरङ्गत्वा-
दिष्टि तन्निमित्तक एव अतो लोप इति तदसङ्गतिः । अत एव चौ प्रत्यङ्गस्य
प्रतिषेध इति वचनं वार्त्तिककृतारब्धं भाष्यकृता च न प्रत्याख्यातम् ।
प्रत्यङ्गमन्तरङ्गम् । अस्यां परिभाषायां सस्यां तु तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । अत एव
"च्छोः" (६-४-१९) इति सूत्रेऽवश्यमत्र तुगभावार्थो यत्नः काव्योऽन्तर-
भैरवी

इति* । 'बहिरङ्गान्तरङ्गयोरन्तरङ्गं बलीय' इत्येतत्सिद्धानुवाद इत्यर्थः । तथाच-समर्थग्रहणस्य
प्रत्याख्यान एव विप्रतिषेधसुप्रस्थभाष्यतात्पर्यम् । तदेतदाह- *तत्र हीति* । *वैश्वमागिरिति* -
अत्र हि वि ईक्षमाण इति स्थितेऽन्तरङ्गसवर्णदीर्घत्वन्तावद्भवति । वार्णपरिभाषात्वमित्य-
त्वात् प्रवर्तते इति तद्भाष्याशयः । समर्थग्रहणप्रत्याख्याने तद्भाष्यतात्पर्यस्य यदि कृत-
सन्धेरैव प्रत्ययोत्पत्तिस्तदा दीर्घप्रवृत्तिसमये वृद्ध्याप्राप्तेश्चकृतिः स्पष्टैव ।

वार्णपरिभाषाप्रावृत्तिमभ्युपेत्याप्याह- *किञ्चेति । अत्रैव* । "समर्थानाम्" इति सूत्र एव ।
एवञ्च वार्णपरिभाषाया अनित्यत्वाद्प्रवृत्तौ समर्थग्रहणस्य प्रत्याख्यानं यदि तु तत्प्रवृत्तिस्तदा
वृद्धेवारणाय समर्थग्रहणमस्तु न तु अट्टव्यूहपरिभाषाज्ञापनायेति भावः । *अत्र एव* ।
अट्टव्यूहपरिभाषाया असत्त्वादेव । *पूर्वोक्तेति* । प्रतिषेधविधेयत्वत्वादिदि कैयटरीत्ये-
त्यर्थः । *उस्निमित्तक प्रोति* । एवञ्च समानाधयत्वमस्तीत्यसिद्धवत्सुप्रस्य विषयतास्तीति
सुचितम् । *अन्यथा* । पूर्वोक्तकैयटरीत्यनङ्गीकारे । *तन्निमित्तक इति* । इडनिमित्तक
इत्यर्थः । एवञ्च उस्निमित्तकत्वमाकारलोपस्य नास्तीति "वसोः सम्प्रसारणमञ्जिषौ" इति
वार्त्तिकस्य तद्भाष्यस्य चासङ्गतिः स्यादिति भावः ।

अत्र केचित्-पुपुपः तस्युप इत्यादाविडनिमित्तकोपधाकारलोपः स्यात्तदा जातोकार-
लोपो वसोः सम्प्रसारणे वलो निवृत्तेरियोनिवृत्तौ निमित्तविधाशान्निवृत्तौ । पुनराकारलोपस्तु-
लक्ष्ये लक्षणमितिन्यायेन अनुपपन्न इतोष्टरूपासिध्या इडनिमित्तकाकारलोपोऽङ्गीकारे नोचित
इति तन्न । अस्य ग्रन्थस्य इडनिमित्तकलोपप्रवृत्त्या रूपसिद्धिर्भविष्यतीत्येतत्तात्पर्य-
कत्वामावात् ।

किन्तु इडनिमित्तको लोपो यदि स्यात्तदा भवदुक्तरीत्या रूपासिद्धिः स्यादेवेति यदिष्टरू-
पसाधकस्य वसोः सम्प्रसारणनिमित्तकस्य लोपस्य सिध्यति "वसोः सम्प्रसारणमञ्जिषौ सिद्धं
वक्तव्यम्" इति वार्त्तिके तदसङ्गतमेव स्यादित्यत्र तात्पर्यम् । *अत्र एव* । अट्टव्यूह-
परिभाषाया असत्त्वादेव । *चौप्रत्यङ्गस्येति* । चौलुप्ताकारनकारेऽञ्चती प्रत्यङ्गस्य ।
अन्तरङ्गस्य । यथा प्रतीच प्रतीचेत्यत्र प्राहस्यापि अन्तरङ्गयणादेशस्य भाविसम्प्रसारण-
विषये प्रतिषेधमाहुरिति वचनेन बोधितः । *न प्रत्याख्यातमिति* । एनामाधित्य न प्रत्या-
ख्यातमित्यर्थः । नैप दोषः एतदेव शापयत्याघाव्यो न चौप्रत्यङ्गं भवतीति । यद्वं चौदीर्घत्व-
शास्तीति युक्त्या यत्प्रत्याख्याने तत्त्वन्वयः । *तद्वैयर्थ्यमिति* । अन्यथा परिभाषया तत्प्रा-
प्तैरेव अभावादिति भावः । अत एव उक्तोऽर्थः । *यत्नः* । सतुष्यनिर्देशरूपः । अट्टव्यूहपरि-

इत्यादि तुक् प्राप्नोतीति भाष्ये उक्तम् । एतत्सत्त्वे तु तुकोऽप्राप्त्या यत्ता-
वश्यकत्वकथनमसङ्गनमिति स्पष्टमेव । न चैतदनित्यत्वज्ञापनार्थमेव तदिति
तदाशयः, अत्रश्यमत्रेत्यन्तरस्वारस्य भङ्गापत्तेः ।

किञ्च अनयैव "प्रत्ययान्तरपदयोश्च" (७-२-२८) "अदो जग्धिर्ल्यसि
किति" (२-४-३६) इत्यनयश्चारितार्थेन तज्ज्ञापकवशाल्लुप्तपोरन्तर-
ङ्गाधकता भाष्योक्ता भज्येत ।

किञ्चैषा भाष्ये न दृश्यते । तदुक्तमसिद्धवत्सूत्रे कैयटेन । "निमित्ता-
पाये नैमित्तिकस्याप्यपाय" इति परिभाषाया भाष्यकृतानाश्रयणादिति ।
पदसंस्कारपक्षे हरिरित्यादौ विसर्गे कृते ततो गच्छन्तीत्यादिसम्बन्धे हरिः
गच्छतीत्याद्येव साधु । तद्विषये पदसंस्कारपक्षानाश्रयणं वेति दिक् ॥ ५६ ॥
भैरवी ।

भाषासत्त्वे दोषान्तरमप्यस्तीत्याह—*किञ्चेति । अनयैव* । अहनेत्यनयैव । यद्यपि तयो-
रग्रैव श्रान्तर्भावसम्भवः सम्भवति । तथापि विशिष्यज्ञापकप्रदर्शनपूर्वकं तयोर्व्युत्पादनवैषम्यं
दुर्वारमित्यत्र तात्पर्यम् ।

ननु अहृतव्यूहपरिभाषाया अभावे तस्यावित्यादौ पूर्वप्रवृत्तेः पृष्ठत्वस्यानिवृत्तौ स्यासिद्धिः ।
न चैतदर्थमहृतेत्यस्याः स्त्रीकारे प्राप्तजोविक इत्यादिबहुमीहो "गोस्त्रियोः" इति इत्यत्र
इत्यस्य श्रवणानापत्तिरिति वाच्यम् । "अचः परस्मिन्" इति सूत्रभाष्ये पेनेय इत्यत्र एतौश-
ब्दाद्विकि "यस्य" इत्यनेनेकारलोपे सन्नियोगादिष्टस्यायेन नकारस्यापि निवृत्तिमाशङ्क्य वि-
धिनाशब्दस्य भावसाधनत्वमाधित्य पूर्वस्य विधौ भाव इत्यर्थाश्रयणात् स्थानिवद्भावाश्रयणेन
सन्नियोगमत्यागकारादिप्रवृत्तिसूत्रकभाष्येणोभयोरनित्यत्वस्यैव ध्वननात् । एवञ्च प्राप्तजोविक
इत्यादाविकारस्य ध्वनं सुलभमेवेति चेन्न । "स्तौति स्तोभति" इतिनिर्देशेन सप्तसप्तधाया-
योस्यकार्यप्रवृत्तियोग्ये विषये त्रैपादिकस्य पूर्वमप्रवृत्तेः सूचनेन अदोपात् ।

दोषान्तरमाह—*किञ्चेति* । न दृश्यते* । फलतोऽपि न दृश्यते । तदाह—*तदुक्तमिति*
ननु परिभाषाया अन्वयोकारे पपुप इत्यर्थासिद्धिः पदसंस्कारपक्षमाधित्योक्तरीत्या माप्यते
येदनित्यत्वाप्यावृत्तिरत आह—*पदसंस्कारेति* । तथा प्रयोगादर्शनात् पक्षान्तरमाह—
तद्विषय इति । अत्र वाक्यसंस्कारपक्षस्यैव आश्रयणमिति भावः ।

यन्मुनः पपुपः इत्यादौ जानन्वापीटः सम्प्रसारणोक्तौ यणि सम्प्रसारणस्य षद्विरहृत्प्रेना-
सिद्धत्वाद्बलि लोपे इष्टरूपस्य सिद्धिरित्यपि बोध्यम् । *दिगिति* । दिगर्थन्नु "कश्योः"
तत्त्वप्रकारिणः ।

केचिन् यत्तादेरित्यनुसृत्य तस्मात्पदादिदोऽप्रवृत्तिरित्याहुः ।
अन्येणु निषमतास्त्राणां निषमधुमेन प्रवृत्तिमभ्युपेत्येदम् । विधिमुनेन प्रवृत्तौ तु सत्यपि
इति ततः सम्प्रसारणे यणि सम्प्रसारणस्यामिद्धत्वाद्बलीति यलोपे रूपसिद्धिः । किञ्च सम्प्र-
सारणस्य इत्यहृतविधिनेन त्रिष्यस्त्रात्पूर्वं प्रवृत्तौ सतो यत्तादिः सभावादिद्वेनेत्याहुः ।

तथाप्रयोगादर्शनादिति । "विमर्शनोपस्य स" इतिमूलस्यमाप्यवितोषाच्छेषेऽपि बो-
ध्यम् । तत्रहि भाष्ये—*सतीति" नानुवर्तते फलभावात् सधोभयत्र तत्त्वप्रसङ्गः विमर्शविषे-
द्वैतत्वेः । सथावगतने एव सत्त्वावृत्तिः "सर्वे विमर्शनोपः" इति श्रापकेन श्रव्यं तस्य
प्रवृत्तौरित्युक्तम् । स्वगमने इतिः गच्छन्तीत्यत्र त्रिष्टाम्कोपशरणाद्य बुद्धोरित्यत्र सत्त्वाप्यनुवृत्ते-
रावृत्त्यनेन तदवृत्तं स्यात् । *पक्षस्यैवाश्रयणमिति* । अदिरहिषुंत्वमेवप्यदौ "पूर्वा-
निहोपमदि" इत्यप्यनिष्पत्त्यात्पूर्वं इत्येव यथाहृत्प्रेनेष्टमिति । स्याता स्यातेप्यदौ तु

अन्तरङ्गादप्यपवादो बलीयान् ॥ ५७ ॥

तत्रापवादपदार्थमाह—

येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्य बाधको भवति ॥५८॥

प्राप्त इति भावे कः । येन नाप्राप्त इत्यस्य यत्कर्तृकावश्यप्राप्तावित्यर्थो नञ्प्रत्ययस्य प्रकृतार्थदाढ्यबोधकत्वात् । एवं च विशेषशास्त्रोद्देश्यविशेषधर्मावच्छिन्नवृत्तिसामान्यधर्मावच्छिन्नोद्देश्यकशास्त्रस्य विशेषशास्त्रेण बाधः । भैरवी ।

इति सूत्रे न हीदं वचने नापि न्याय इति हरदत्तोक्तस्य संपहः । एव स्थिते एनां परिभाषां स्वीकृत्य अस्या अनिष्टविषये प्रवृत्त्यर्थेन नित्यत्वे स्वीकुर्वन्तो गौरवपराहता इति ॥ ५६ ॥

अन्तरङ्गादपीति । अत्र अपि ना परादिसमुच्चयः । तत्र* । पूर्वोक्तसंप्राहकवाक्ये । घटकत्वं सम्भवर्थः । परिभाषाघटकप्राप्तपदे कर्माद्यर्थस्य अनुपयोगादाह—*प्राप्त इतीति । येनेति कर्तरि तृतीया । सतीत्यस्य अध्याहारः । प्राप्तिरित्येव वा ध्वचित्पाठः । अवश्येत्यस्य लाभायाह—*नञ्प्रत्ययस्येति* । अत एव येन प्राप्त इत्येव बोधम् । येनेत्यत्र यच्छब्दार्थश्चोत्सर्ग एव । तत्कर्तृकप्राप्तोरावश्यकत्वञ्च—अपवादविषये उत्सर्गप्राप्तेरपि सम्बन्धित्वम्, लोकव्येव दृश्यते, सर्वेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां तर्कं कौण्डिन्यायेत्यत्रापवादतत्त्वदानविषयेऽपि दधिदानस्य प्रसक्तः । *एवञ्च* । तादृशस्य शब्दार्थस्य व्यवस्थितौ च । विशेषेत्यादिकलितात्तर्कनम्, विशेषशास्त्रोद्देश्यभूतं यद्विशेषधर्मावच्छिन्नं तद्वृत्तिर्यः सामान्यधर्मस्तदवच्छिन्नोद्देश्य-

तत्त्वप्रकाशिका ।

“स्याद्विष्वभ्यासेन” इत्यादिनिर्देशेन त्रैपादिककार्यप्रतिबन्धकसपादसप्ताध्यायीत्यकार्यप्रवृत्त्यायोग्यतायाम् त्रैपादिकस्याप्रवृत्त्या न त्वर्गादिश्रवणम् ।

वस्तुतस्तु “अहृत” इति परिभाषाश्रयणमेव लघु, अनेकवचनबलपनापेक्षयाऽनुगतैकवचनकल्पनाया लाघवात् । अत एव वैभाजिग्रन्थे इति सिध्यति । अन्यथाऽन्तरङ्गत्वाद्यादेशे पश्चाद्विभाजयितुरिति णिलोपेऽपि अन्त्यस्य यकारस्य लोपे तदसिद्धिः स्पष्टैव । नच विभाजयितुर्यलोपे इति वक्तव्ये णिलोपकरणं सर्वलोपार्थमिति वाच्यम् । एवमपि घटसेदुपोरित्यसिद्ध्यापत्तेः । पदावधिरेऽन्वाख्यानं प्रथमान्ताद् द्वन्द्व इति सिद्धान्तेन घटसु सदवस्तु ओसितिस्थितेऽन्तरङ्गत्वात्समासात्प्रागेव पुत्राभ्यासलोपयोरिति च तस्य श्रवणं दुर्गारमेव । अत एव “वमुसम्प्रसारणमज्विधौ सिद्धं वक्तव्यम्” इति वार्तिकं सङ्गच्छते । एतत्परिभाषाया अभावे अन्तरङ्गत्वादिदि तन्निमित्तक एव पपुप इत्यादावालोपसिद्धेस्तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । नच “अहृत” इतिपरिभाषास्वीकारे “च्छवो” इति सूत्रे सतुक्कनिर्देशस्यानित्यत्वज्ञापकत्वेन धारितार्थं वाच्यं तच्चावश्यमत्र तुगभावायः यत्नः कर्त्तव्य इति भाष्याद्विरुद्धमिति वाच्यम् । भवन्मतेऽपि धाणपरिभाषास्वीकारेऽवश्यमित्यक्षरस्वारस्य भङ्गस्य तुष्टयत्वात् । अहृतसन्धेरित्युक्त्या विपुण इत्यप्राकृतमन्थेः प्रत्ययोत्पत्तावपि अन्यत्र तथोत्पत्तौ प्रमाणाभावेन समर्थप्राहणस्य वैयर्थ्यापत्तेश्च ॥ ५६ ॥

बलीयानिति । अपरादत्त्वादिति शेषः । *नाप्राप्त इति* । नशब्दस्याप्राप्त इत्यनेन “सुप्सुपा” इति समासः । *अवश्यप्राप्ताविति* । मान्तसमानार्थकावश्यपराह्दनात् समासः । अत एव “अवश्यकायमण्येवो” इति निर्देशः सङ्गच्छते । अन्यथा मान्तस्य योपयत्वाभावाद्ब्रह्मोप्राप्त्या निर्देशासङ्गतिः स्यात् ।

एतेन “सुम्पदवश्यम्” इत्यस्याप्राप्त्या अवश्यप्राप्ताविति चिन्त्यमित्यप्राप्तम् । *विशेषशास्त्रेण बाध इत्यर्थः इति* । ननु सामान्यधर्मे विशेषशास्त्रोद्देश्यविशेषधर्मावच्छिन्नविशेषध-

भैरवी

कस्य इत्यर्थः । अत्र सामान्यपदस्य व्यापकत्वार्थकतया विशेषशास्त्रोद्देश्यतावच्छेदकव्याप-
कधर्मावच्छिन्नोद्देश्यकस्येत्येव सिद्धेऽधिकोपादाने रूपधार्यम् । अत्र विशेषसामान्येत्युपादानेन
तयोरेव परस्परपक्षत्वेन बाधप्रयोजकभावविचारो न त्वेतादृशयोरन्यापक्षेतेत्यर्थादेवोक्तम् ।
एतदुदाहरणं यथा—“होद” इति शास्त्रस्य “दादेर्धातोर्घः” इति । अत्र विशेषशास्त्रोद्देश्यता-
वच्छेदकं साहचर्यवत्त्वान्तत्वादन्यतरविशिष्टादिधातव्यवयवत्वविशिष्टतत्वं तदवच्छिन्नवृत्तियः
सामान्यधर्मस्तादृशत्वं तदवच्छिन्नोद्देश्यकस्य “होद” इत्यस्य “दादेर्धातोः” इत्यनेन बाध-

तत्त्वप्रकाशिका ।

विफलम्, सामान्यधर्मो विशेषशास्त्रोद्देश्यविशेषधर्मावच्छिन्नवृत्तत्वमन्तरा व्याप्यव्या-
पकभावरूपसामान्यविशेषभावस्यैवानुपपत्तेरिति चेन्मैवम् । उद्देश्यतावच्छेदकतावच्छेदकस्त-
म्बन्ध एव व्याप्यतावच्छेदको व्यापकतावच्छेदकश्च इति अत्रो मा भूदित्येतदर्थं तद्विशेषण-
सार्थक्यात् ।

अन्यथा प्रथमैकात्त्वद्वितीयैकात्त्वयोः उद्देश्यतावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धेन समाना-
धिकरण्यमेव नास्तीतिव्याप्यव्यापकभावकथा दूरे, इति द्वितीयद्विवचनेन प्रथमद्विवचनबाधो
न स्यात् । तथा च—उद्देश्यतावच्छेदकतानवच्छेदकेन स्वावच्छिन्नान्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन
प्रथमैकात्त्वं द्वितीयैकात्त्वं वर्तते इति तेन सम्बन्धेन प्रथमैकात्त्वे व्यापकत्वं, स्वरूपसम्ब-
न्धेन द्वितीयैकात्त्वे व्याप्यत्वं च सङ्गच्छते । स्यादेतत्, उद्देश्यतावच्छेदकधर्मयोर्धर्माप-
व्यापकभावो बाधप्रयोजको वा उद्देश्यद्वयप्रविष्टधर्मयोर्वा, नाथः, “नेमौ रहौ कार्थिणौ किं
तद्दि निमित्तं द्विवचनस्य” इति भाष्यविरोधात् । यत्त्वंस्योद्देश्यतावच्छेदकत्वेऽपि रत्वस्यो-
द्देश्यतावच्छेदकत्वेनोद्देश्यतावच्छेदकत्वविरहात्, भाष्यन्त्यः, “अनुगतिकारिषु पुष्करसं-
च्छब्दपाठमाम्बन्नादिशुद्धिरन्त्योपधावृद्धौ बाधत” इति भाष्यविरोधात् उद्देश्यद्वयप्रवि-
ष्टयोः तद्विस्तृत्वात्प्रत्ययत्वयोः व्याप्यव्यापकभावापसरेण न्यापेनैव बाधोपपत्तौ ज्ञापका-
भयणस्यासङ्गत्यापत्तेरिति चेन्मैवम्, विशेष्यविशेषणभावापसरेण लोपनिबद्धयावत्पदार्थमङ्ग-
यितोद्देश्यद्वयप्रविष्टयोर्धर्माप्यव्यापकभावो बाधप्रयोजक इतिस्वीकारेणादीपात् । अजन्मव-
हितोत्तरत्वविशिष्टत्वस्यैव व्यापकत्वस्याजन्मवहितोत्तरत्वविशिष्टे यरव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टे च
यद्गत्वं तत्र व्याप्यत्वस्य च सत्त्वेन “नेमौ रहौ” इतिभाष्यविरोधाभावात्, अदुपधाङ्गाभ्य-
वहितोत्तरत्वविशिष्टत्वप्रत्ययत्वस्य अजन्ताङ्गाभ्यवहितोत्तरत्वविशिष्टत्वप्रत्ययत्वस्य
सुशुभोपस्ये सौशुभ इत्यादावभावेन यत्किञ्चिद्द्रव्यवहितोत्तरत्वविशिष्टत्वविशिष्टत्वस्य
च तत्र सत्त्वेन तयोर्धर्माप्यव्यापकभावाभावेन अनुगतिकारिषु पुष्करसंच्छब्दपाठमाम्बन्नादि-
र्यादिभाष्यविरोधाभावात् ।

न च संशुचितयोः प्रथमैकात्त्वद्वितीयैकात्त्वयोः व्याप्यव्यापकभावाभावेन द्वितीयद्विवचनेन
प्रथमद्विवचनस्य बाधो न स्यादिति वाच्यम् द्वितीयैकात्त्वव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टादित्वविशिष्टा-
त्त्वव्याप्यतायाः प्रथमाज्यपदकात्त्वे व्यापकतायाश्च सत्त्वेन दोषाभावात् । अथवा शाब्दबो-
धोपविषयतयोरेव व्याप्यव्यापकभावो बाधप्रयोजक इति न कोऽपि दोषः । व्याप्यतावच्छेदके-
व्यापकतावच्छेदकश्च विषयतात्वमेव, व्यापकतावच्छेदके व्याप्यतावच्छेदकश्च सम्बन्धः स्वै-
रूपमेवेति पूर्ववत्त्वादेश्वा महात्वापिपम् । विषयता च विशेषणेन विशेष्येण इतरवापादिना च
स्यत एव संशुचिता भवतीति न पूर्वोक्तमपि विरोधः । तथा च बाधकत्वेन ज्ञिपृक्षितशास्त्रो-
पोद्देश्यद्वयधर्मोपपत्तरनिरूपितव्यापकज्ञापिपपताप्रयोजकत्वद्वयस्यैव बाधस्ये योजम् ।
प्रथमद्विवचनद्वितीयद्विवचनस्येन च अत्रादेरित्येनदृष्टकाचद्वयप्रयोजकविषयताव्यापकत्वम्
परावृत्तेनदृष्टकाचद्वयप्रयोजकविषयताव्यापकत्वमिति तद्व्यङ्ग्यमवयवः । स्यादेतत् “अकः सपत्ने

भैरवी ।

दीर्घं" इत्येतन्निरूपितं बाध्यत्वम् "इको यणचि" "आद्गुण" इत्येतयोर्न स्यात् अक्षुपदप्रयो-
ज्यविषयताव्यापकत्वस्य "आद्गुण" इत्येतद्घटकात्पदप्रयोज्यविषयतायाम् "इको यणचि"
इत्येतद्घटकेक्षुपदप्रयोज्यविषयतायाच्चा(१)भावात् । न चेक्षुपदप्रयोज्यविषयतायामात्पदप्रयो-
ज्यविषयतायां चान्यतरत्वेन अक्षुपदप्रयोज्यविषयताव्यापकत्वस्य सत्वाच्च दोष इति वाच्यम्
"आमिसर्वनाम्नः सुद्" इत्येतद्बाध्यत्वस्य "ह्रस्वनद्यापो जुद्" "बहुवचनेऽश्लयेत्" इत्यनयो-

तत्त्वप्रकाशिका ।

रण्यापत्तेः "ह्रस्वनद्यापो जुद्" इत्येतद्घटकह्रस्वपदप्रयोज्यविषयतायां "बहुवचनेऽश्लयेत्" इ-
इत्येतद्घटकात्पदप्रयोज्यविषयतायां च अन्यतरत्वेन "आमि सर्वनाम्नः" इत्येतद्घटकात्पदप्र-
योज्यविषयताव्यापकत्वस्य सत्वात् इति चेम्मैवम् बाधकत्वेन जिघृक्षितशास्त्रोयोद्देश्यदली-
यविषयताविशिष्टान्यतमत्ववद्विषयताप्रयोजकपदघटितत्वं बाध्यत्वे बीजमितिल्पिकारेणादो-
षात् । वैशिष्टयञ्च स्वनिष्ठव्याप्यतानिरूपितव्यापकतावच्छेदकत्व स्वनिष्ठव्याप्यतानिरूपित-
व्यापकतावच्छेदकविशिष्टाभावत्व एतदुभयसम्बन्धेन । व्यापकतावच्छेदकवैशिष्टयञ्च स्वाभाव-
चद्रुत्तित्वस्वाधिकरणवृत्त्यन्यताभावाप्रतियोगित्व एतदुभयसम्बन्धेन "ह्रस्वनद्यापो" इति ह्र-
स्वपदप्रयोज्य "बहुवचनेऽश्लयेत्" इत्येतद्घटकात्पदप्रयोज्यविषयताद्वयवृत्त्यन्यतमत्वे "आमि-
सर्वनाम्नः सुद्" इत्येतद्घटकात्पदप्रयोज्यविषयताव्यापकतावच्छेदकत्वस्य सत्वेऽपि आत्पदप्रयो-
ज्यविषयताव्यापकतावच्छेदकं यत् ह्रस्वपदप्रयोज्यविषयतामात्रवृत्त्यन्यतमत्वं निरुक्तोभयस-
म्बन्धेन तद्वैशिष्टयैव सत्वाच्च दोषः, ह्रस्वपदप्रयोज्यविषयतामात्रवृत्त्यन्यतमत्वाभाववति
विषयतयोः ह्रस्वपदप्रयोज्ययोः यदन्यतमत्वं तत्रास्यासत्वात् ह्रस्वपदप्रयोज्यविषयतामात्र-
वृत्त्यन्यतमत्वाधिकरणवृत्त्यन्यताभावाप्रतियोगिकत्वाच्च निरुक्तविषयताद्वयवृत्त्यन्यतमत्व-
स्य । अत एव येन नाप्राप्तिन्यायेन "विसर्जनीयस्य सः" इत्यस्यापवादोऽयम् नतु "शर्परे नि-
सर्जनीयः" इत्यस्येति कौमुदीप्रन्थः सङ्गच्छते । "कुप्पोऽऽकऽऽपौच" इतिशास्त्रघटककुपुपदप्रयो-
ज्यविषयताव्यापकतावच्छेदक "विसर्जनीयस्य सः" इत्येतद्घटकखर्षदप्रयोज्यविषयतामात्रवृ-
त्त्यन्यतमत्वस्य निरुक्तोभयसम्बन्धेन "शर्परे विसर्जनीयः" इत्येतद्घटकखर्षदप्रयोज्य "विसर्ज-
नीयस्य" इत्येतद्घटकखर्षदप्रयो ज्यविषयताद्वयवृत्त्यन्यतमत्वे वैशिष्टयस्यैव सत्वेन तदभावस्या-
भावात् । नच "उर्ऋत्" इतरारामपवाद इति न सङ्गच्छते । "ऋतद्द्व्यतोः" इत्येतद्घटकऋत्पद-
प्रयोज्य "ऋजेर्द्वि" रित्येतद्घटकपदप्रयोज्य "पुगन्तल्लूपधस्यच" इत्यत्रत्यहृत्पदप्रयोज्यवि-
षयमात्रवृत्त्यन्यतमत्वे "ऋतद्द्व्यतोः" रित्यत्रत्यऋत्पदप्रयोज्यपुगन्तल्लूपधस्येत्यत्रत्य-
हृत्पदप्रयोज्यविषयताद्वयवृत्त्यन्यतमत्वस्य निरुक्तोभयसम्बन्धेन वैशिष्टयस्यैव सत्वादिति
वाच्यम्, व्यापकतावच्छेदकवैशिष्टये स्वाश्रयव्यधिकरणविषयतावृत्तित्वस्यापि सम्बन्धस्य
दानेनादोषात् । निरुक्तविषयताद्वयवृत्त्यन्यतमत्वाध्ययपुगन्तैत्यत्र ह्रस्वपदप्रयोज्यविषयतास-
मानाधिकरणविषयतावत्त्वस्यैव निरुक्तविषयतात्रितयवृत्त्यन्यतमत्वे सत्येन स्वाश्रयव्यधि-
रणविषयतावृत्तित्वस्याभावात् । नचैवं येन नाप्राप्तिन्यायेत्यादिकौमुदीविरोधः, "विसर्जनी-
यस्य" इत्येतद्घटकरूपदप्रयोज्यविषयतामात्रवाध्यविषयताव्यधिकरणविषयतावृत्तित्वस्य
"शर्परे" इत्येतद्घटकखर्षदप्रयोज्य "विसर्जनीयस्य सः" इत्येतद्घटकखर्षदप्रयोज्यविषयताद्वयवृ-

(१) स्वसमानाधिकरणात्यन्तभावाप्रतियोगित्वव्यापकत्वं सामानाधिकरण्यञ्च
विषयतासम्बन्धेन । एवमाकः विषयतयाऽधिकरणं यद्व्याप्येति, तत्र "इको यणचि" इति अप-
दीयविषयताया अभावात्प्रतियोगित्वमिच्छेदे इत्यव्यापकत्वम् "इको यणचि" इत्यस्य ।
एवं "आद्गुण" इत्यस्य धीदा इत्यादौ विषयता नास्तीति तत्त्वम् ।

अत एव "आयादयः" (३-१-३१) इति सूत्रे गोपायिष्यतीत्यादावायादीन् याधित्वा परत्वात् स्यादयः प्राप्नुवन्तीत्याशङ्क्यानवकाशा आयादयः । गोपायतीत्यादावपि शप्स्यादिः प्राप्नोति । न च सति शप्सति वा न विशेषः, अन्यदिदानोमिदमुच्यते नास्ति विशेष इति । यदुक्तमायादीनां स्यादिभिरव्याप्तोऽवकाश इति स नास्त्यवकाश इति भाष्ये उक्तम् । एवमत्र तत्प्रवृत्त्युत्तरं चारितार्थ्येऽपि तदव्याप्तोऽवकाशो नास्तीति सममेव ।

किञ्चानेन न्यायेन तत्प्रवृत्त्युत्तरमपि चारितार्थ्येऽपि तद्बाधयोधनम् । अन्यथानवकाशत्वेनैव बाधे सिद्धे एतत्कथनस्यैव वैयर्थ्यापत्तेस्तत्कौडिन्यभैरवी ।

एव बाध इति ध्वतितम् । *अत एव* । सामान्यशास्त्रप्राप्तियोग्ये विषये चारितार्थ्यस्य बाधकत्वयोक्तत्वादेव । *आयादय इतीति* । "तस्मिन्" सूत्रे आर्द्धधातुक इत्यस्य परसप्तमीत्वपक्षे कथमिदं विज्ञायते आयादिभ्यो यदार्द्धधातुकं तस्मिन्नवस्थिते वा आयादीनां निवृत्तिर्भवतीति आहोस्विदायादिप्रकृतेर्थादार्द्धधातुकं तस्मिन्नवस्थिते वा आयादीनामुत्पत्तिर्भवतीति विचारितम् । निवृत्तिशब्द उत्पत्तिशब्दो वा अध्याहृतव्यः "गुप्धूप" इत्यारभ्य यत्सुत्रत्रयं तस्य अयं योगः रोपस्तदा सर्वत्रानैमित्तिकत्वेन पूर्वमुत्पन्नस्यायादेः श्रवणम् । यत्र त्वादार्द्धधातुकस्य श्रवणं तत्र वा आयादीनां निवृत्तिरिति प्रथमः पक्षः ।

यदा त्वेकवाक्यता आर्द्धधातुक इत्यस्यायादय इत्यस्य च तदा द्वितीयः पक्षः । तत्र प्रथमपक्षे गुप्तिर्गोपेति न सिध्यति, पूर्ववाक्यप्रासाद्यप्रत्ययान्तादप्रत्ययादित्यकारेण क्तिनो बाधनात् । गोपा गोपायाच्चकारेति प्राप्नोति । द्वितीयपक्षे यद्यपि गुप्तिर्गोपेति सिध्यति तथापि गोपायाच्चकार गोपाया इत्येतत् न सिध्यति । पूर्वमायप्रत्ययाभावेन प्रत्ययान्तत्वविरहादस्य अकारप्रत्ययश्च न स्यादिति भावः । एवमप्रकारेण पक्षद्वयेऽपि दूषणमभिधाय अविशेषेणायादीनां वा विधिमुक्त्वा सार्द्धधातुके नित्यमिति वक्ष्यामि इत्युक्तम् । एतत्पक्षे स्यादिबलौपस्त्व विप्रतिषेधेन स्यादीनामवकाशः करिष्यति हरिष्यति, आयादीनामवकाशः गोपायति धूपायति । गोपायिष्यतीत्यत्र परत्वात् स्यादयः प्राप्नुवन्ति । न वैप दोषः आयादिविधानस्य अनवकाशत्वात् ।

ननु चेदानीमवकाशः प्रकल्पः गोपायति धूपायति, अत्रापि शप्स्यादिर्भवति नास्ति विशेषः सति वा शप्सति वा, अन्यदिदानोमुच्यते नास्ति विशेष इति ।

यत्तु तदुक्तमायादीनां स्यादिभिरव्याप्तोऽवकाशः स नास्त्यवकाशः । पत्रन्यवलक्षणं प्रवर्तते इति न्यायात् । एवं रीत्या आयादीनामपवादत्वाद्द्विप्रतिषेधात् स्यादीनां बलवत्त्वं प्राप्नोति दूषणं परिहृतम् अन्यदिदानोमित्यनेन बाध्यसामान्यचिन्तया बाध्यप्रवृत्त्युत्तरञ्चारितार्थ्येऽपि बाधकत्वमिति स्पष्टमेव लभ्यते । इदञ्च अपवादत्वं न्यायभेदेन विकरणवन्नित्यं विहितानामायादीनामुक्तम् । एतेन लिट्यायादीनां चारितार्थ्येन अनवकाशा आयादय इत्यसङ्गतमित्यपास्तम् । "आर्द्धधातुक" इत्यस्य विषयसप्तमोत्वेन सर्वदोषोद्धार इति त्वन्यत् ।

ननु विशेषशास्त्रस्य अचारितार्थ्यं इत्येव सिद्धे तदप्राप्तोत्पादिष्यममत् आह—*क्तिरेति* । अनेन न्यायेन इत्यादिना । *तेत्प्रवृत्त्युत्तरम्* । सामान्यशास्त्रप्रवृत्त्युत्तरम् । *चारितार्थ्येऽपि* । अपवादत्वाभिमतस्य चारितार्थ्येऽपि । अत्रापिभिन्नक्रमः । तेन तत्प्रवृत्त्युत्तरमपि चारितार्थ्यमित्यस्य लामः । एवञ्च सामान्यशास्त्रप्रवृत्त्युत्तरे पूर्वं वा यस्य स्वारमिक्त्वं प्राप्तिस्तस्यापवादत्वेन सामान्यशास्त्रबाधकत्वमित्युक्तं भवति । *अन्यथा* । उत्सर्गप्रवृत्त्युत्तरमपि चारितार्थ्याभावे । *एतत्कथनम्* । भाष्येऽपवादत्वेन बाधकत्वकथनम् ।

ननु अनेन सर्वथा अनवकाशत्वेनैव बाधः प्रकाशयत इत्येव किं न स्यादत आह—*तत्र-

व्यायप्रदर्शनस्यापि वैयर्थ्यापत्तेश्च । यथा प्रथमद्विर्वचनस्य तदुत्तरं साव-
काशेनापि द्वितीयद्विर्वचनेन बाधः । यथा चादेरपि प्रवृत्त्या चरितार्थेन “आदेः
परस्य” (१-१-५४) इत्यनेन “अलोऽन्त्यस्य” (१-१-५२) इत्यस्य बाधः ।
तदुक्तं “मिदचोऽन्त्यात्” (१-१-४७) इति सूत्रे भाष्ये-सत्यपि सम्भवे
बाधनं भवतीति । अन्यथा ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां । तत्र कौण्डिन्यायेत्यत्र
तददानेन दधिदानस्य बाधो न स्यात् । तद्दानोत्तरं तत्पूर्वं वा तद्दानस्य
चारितार्थ्यसम्भवात् ।

अत एव विषयभेदेऽप्यपवादात्वम् । अत एवाचिरादेशेन लुटोऽपि अप-
वादात्वाद्ब्रह्ममाशङ्क्य “न तिसृ” (६-४-४) इति ज्ञापकेन समाहितं वृज्व-
भैरवी ।

कौण्डिन्येति* । अथ यथा तददानस्य दधिदानोत्तरञ्चारितार्थ्येऽपि बाधकत्वम् दृश्यते । अ-
स्यैव अर्थस्य दृष्टान्तद्वयमाह—*यथाप्रथमेति च* । *आदेरपत्ति* । अत्रापिशब्दो भिन्न-
क्रमः । चरितार्थ्येनेत्यनन्तरं द्रष्टव्यः । उक्तार्थे भाष्यसम्भतिमाह—*तदुक्तमिति* । *अत-
एव* । सत्यपि सम्भवे बाधाङ्गीकारादेव ।

अत्रार्थं मानं दर्शयति—*अत एवेति* । विषयभेदेऽपि बाधाङ्गीकारादेव । एतच्च यथा
प्रथमेत्यादिना दृष्टान्तद्वयेन प्रदर्शितं यथा वा रूपातोर्विहितेन इनमा विषयभेदेऽपि शब्दप्र-
त्युत्तरे चरितार्थेन बाधो बाधनम् । *अत एव* । विषयभेदेऽप्यपवादात्वादेव । *बाधमाशङ्-
क्येति* । भाष्यसामान्यचिन्तयेत्यादि । अत्रेदं बोध्यम्—तिर्युणाञ्चतस्र्यामित्यत्र अचिरा-
देशस्य बाध्यसामान्यचिन्तया गुणद्विधौत्वबाधकत्ववत् नुदुवाधकत्वमपि स्यादिति वा शङ्का
स्ता तस्य निरयकाशास्येनापवादादत्वपक्षे, न तु येन नाश्रामन्यायेन नुदुप्रत्युत्तरे रादेशाप्रारम्भे ।
विषयभेदेऽपि अपवादात्वं भवतीत्यत्र तु दृष्टान्तता बोध्या । उक्तार्थसाधनेन विपरीतार्थेरूपनेन
तत्त्वप्रकाशिका—

रितार्थस्य लुकि कृते चारितार्थ्याभावस्य अमि कृते यदि लुक् स्यात्तदा “अतोऽम्” इत्यस्य
वैयर्थ्यस्य च सत्त्वेन “अतोऽम्” इत्येतत्प्रवृत्तियोरवातिरिक्तत्वेन “अतोऽम्” इत्येतद्विषय-
रित्वातिरिक्तत्वेन च “स्वमोर्ननुमकात्” इत्यत्र सङ्घेचेन सोः पूर्वं अमनन्तरञ्च न लुक् ।

यत्र पञ्चमर्षोजन्तत्र अपवादविषयातिरिक्तत्वेन सङ्घोचः । यथा—दृष्टतीत्यादी “शोऽन्त”
इत्येतत्प्रवृत्त्येवभावसम्भावनायां “अदभ्यस्ताद्” इत्येतत्प्रवृत्तिसम्भावनायाः सत्त्वेन “अद-
भ्यस्तात्” परत्वेन सम्भावितो यो यः तदतिरिक्तत्वेन “शोऽन्त” इत्यत्र सङ्घोचः । अत्रेदं बोध्यम्
प्रथमर्षोजन्त्य रमेत्यादी प्रतिपदोक्तत्वादेत्ये पञ्चाद्वल्लटादिलोप इति शेषरादिलान्नमन्त-
रेण नान्यत्रप्रयोजनम् । रमेत्यत्र पूर्वं ह्रस्वादिभ्योपे पञ्चादेरेऽपि क्षतिविरहादिति दिक् ।

आदेः परान्य” इत्यनेनेति—विन्त्यमिदम् । अप्रधानानुरोधेन प्रधानावृत्तेरन्याप्यत्वेन “उ-
दभ्यान्मभ्यो” रित्यादी “अलोऽन्त्यस्य” इत्येतत्प्रवृत्त्या आकाङ्क्षायाः शास्त्रत्वेन च “आदे
परस्य” इत्येतन्न निरवकाशास्येनेऽलोऽन्त्यस्येत्यस्य बाधनात् । *मत्यपि सम्भव इति* । कृते
चारितार्थ्यसम्भवेऽन्येऽर्थः । *अत एवेति* । तदप्रतिपद्योऽपि अपारितार्थ्यस्य बाधनीजन्यस्यो-
क्तार्थेऽप्येवः । परत्वारम्भादयः प्राप्नुवन्ति इदञ्च “आवाद्दो वा” “सावंधातुकेनिरयम्” इति
श्यामररत्नवा प्रवृत्तिसम्भवात् । नच सेऽन्तिकत्वात् गोपाविन्त्यति गोदिन्त्यति गोप्यतीति
रूपप्रथमवति, इदानीं तत्र श्याते सार्वधातुके निर्यमिति अपवादत्वात्प्रथमवा-
चादिः श्यादिनि वाच्यम् “आवाद्दो वा सावंधातुके” अत्रार्थधातुके इति विषयगतस्यो,
इदं च बाधव्यवधानार्थस्ततः सार्वधातुके निर्यमिति श्यामररत्नवा भाष्ययोजनेनाशेषात् ।

सूत्रे भाष्ये । तेन विषयभेदेऽप्यादत्वाभाव एव बोध्यत इति कश्चित् तन्न ।
विन्मतोलुका टिलोपमात्रस्य बाधानापत्तेः ।

यत्तु "दयतेर्दिग्" (७-४-६) इति सूत्रे द्वित्वोत्तरं दिग्यादेशस्य
चारितार्थ्यं कैयटेनोक्तं तत्प्रौढया । ध्वनितं च तेनापि तस्य तथात्वं तदुत्त-
रप्रत्येन । "असम्भव एव बाधकत्वं विरोधस्य तद्द्वीजत्वात्" इति वार्तिकमतं
तु भाष्यकृता दूषितत्वात् लक्ष्यसिद्ध्युपयोगि ।

तत्प्रकौण्डिन्यायोऽपि तदप्राप्तियोग्येऽचरितार्थविषयो विधेयविषय
भैरवी ।

कश्चित् खण्डितवांस्तन्मते निरसितुमाह—*तेनेति* । *टिलोपमात्रस्य* । "नस्तद्धित" इति
"टिः" इति वा सूत्रेण प्राप्तस्य टिलोपस्य । तेन स्रजयतीत्यग्रेभयोरपि अप्रवृत्तिः ।

स्वोक्तार्थं कैयटविरोधशङ्कानुत्थानायाह—*यत्त्विति* । *कैयटेनोक्तमिति* । एवं हि
तत्र सूत्रं भाष्यम् दिग्दिग्याते इत्यादौ दिग्यादेशे कृते द्विवचनं प्राप्नोति अतस्तत्र सा-
भ्यासस्येति वाच्यम् । ननु द्विवचने कृते साभ्यासस्य दिग्देशो भविष्यति । एवं च पूर्व
साभ्यासस्येति न वाच्यमिति भावः । न सिध्यति । किं कारणम् । दिग्देशस्य परत्वात् ।
तस्मात् साभ्यासस्येति वक्तव्यमेवेति । अत्र यत्परत्वादित्येतदुपपादनावसरे द्विवचनस्याव-
काशः पपाचेति । कृते द्विवचने दयतिसद्रूभावादिग्यादेशस्य ।

एवंच अनवकाशत्वाभावेन अकृते द्विवचने उभयप्रसङ्गे परत्वादिग्यादेशः । अत्र भाष्ये
परत्वादिग्यादेश इत्यस्य वक्ष्यमाणतोत्या सावकाशत्वेऽपि अपवादतया एकदेश्युक्तिरनेत-
दुक्तिभाववर्णनपरस्य कृते द्विवचने दिग्देशस्य चारितार्थ्यकथनस्य प्रौढिवादत्वमेव युक्तं
तदाह—*तत्प्रौढ्येति* । सत्यपि सम्भवे बाधनं भवतीति भाष्यविरोधादिति भावः । *ध्व-
नितमिति* । विप्रतिषेधस्यायुक्तस्वाभिप्रायेण, विप्रतिषेधश्च द्वयोः सावकाशयोर्भवति । इह
पुनरनवकाशो दिग्देशो द्विवचनं बाधिन्यते इति भाष्ये उक्तम् । पूर्वं सामान्यविशेषभाव-
मनाश्रित्योभयोः सावकाशत्वमुक्तम् । इदानीन्तु सामान्यविशेषाश्रयणेन नाप्राप्ते द्विवचने
व्यारभ्यमाणस्य दिग्देशस्य अपवादत्वमुच्यते इति ग्रन्थेन ध्वनितमित्यर्थः । पूर्वंभाष्यं
स्वेकदेश्युक्तिरिति तात्पर्यम् ।

नन्वेवं वार्तिकमते लक्ष्यासिद्धिरत आह—*असम्भव एवेति* । प्रागुक्तमेव ब्रूयितुमुप-
संहरति—*तत्प्रकौण्डिन्येति* । न्यायोऽपीत्यपिना येन नाप्राप्तन्यायसमुच्चयः । एतेन उभयो-
न्याययोरैकविषयत्वलाभः । *तदप्राप्तीति* । उत्सर्गप्राप्तियोग्ये विषये चारितार्थ्यमित्यर्थः ।
विधेयविषय इति । विधेयत्वाख्यालक्षणाजन्यशाब्दबोधोपया विषयता ययोः सामान्यविशे-

तत्त्वप्रकाशिका ।

तत्प्रौढ्येति वस्तुतस्तु लिङ्निमित्तादेशो तत्क्रन्यायस्यामित्यत्पेनेयं प्रौढ्युक्तिः, अत एव
पिन्धे शुशावेत्यादौ प्यादेशसंप्रसारणाद्युत्तरं द्वित्वं सिध्यतीति दिक् ।

विधेयविषयश्चेति । विभिन्नविभिन्नविधेयतानिरूपितोद्देश्यद्वलीयविषयतयोर्वैत्र व्या-
प्यव्यापकभावस्तद्विषय इत्यर्थः । अथवा विधेययोर्वैत्र व्यापकभावस्तद्विषय इत्यर्थः । अत एव
अपवादो नुक्तोर्ध्वस्वेत्यादिविषयहारस्सङ्गच्छते, अन्यथा नुक्शास्त्रीयविषयतापवाद इति वक्तव्यं
स्यात् । उद्देश्यस्य उद्देश्यतावच्छेदकस्य उद्देश्यतावच्छेदकतावच्छेदकत्वात् विधेयेन साकं यः
सम्बन्धः तत्तुल्यविनिर्देशो यः संबन्धः स एव व्याप्यतावच्छेदकव्यापकतावच्छेदकसंबन्धः यथा
सुदसुदस्थले सुटा हि आमः संबन्धः । एवं सुटापि तत्तुल्यविनिर्देशश्च सम्बन्धः स्वनिष्ठाचयव-
स्तानिरूपकत्वम् । तथाच यत्र यत्र स्वनिष्ठाचयवस्तानिरूपकत्वसम्बन्धेन सुट तत्र तत्र स्व-

न्यायप्रदर्शनस्यापि वैयर्थ्यापत्तेश्च । यथा प्रथमद्विवचनस्य तदुत्तरं साध-
काशेनापि द्वितीयद्विवचनेन बाधः । यथा चादेरपि प्रवृत्त्या चरितार्थेन "आदेः
परस्य" (१-१-५४) इत्यनेन "अलोऽन्त्यस्य" (१-१-५२) इत्यस्य बाधः ।
तदुक्तं "मिदचोऽन्त्यात्" (१-१-४७) इति सूत्रे भाष्ये-सत्यपि सम्भवे
बाधनं भवतीति । अन्यथा ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां । तत्र कौण्डिन्यायेत्यत्र
तत्रदानेन दधिदानस्य बाधो न स्यात् । तद्दानोत्तरं तत्पूर्वं वा तद्दानस्य
चारितार्थ्यसम्भवात् ।

अत एव विषयभेदेऽप्यपवादत्वम् । अत एवाचिरादेशेन लुटोऽपि अप-
वादत्वाद्वाधमाशङ्क्य "न तिसृ" (६-४-४) इति ज्ञापकेन समाहितं लृज्व-
भैरवी ।

कौण्डिन्येति* । अत्र यथा तत्रदानस्य दधिदानोत्तरञ्चारितार्थ्येऽपि बाधकत्वम् दृश्यते । अ-
स्यैव अर्थस्य दृष्टान्तद्वयमाह—*यथाप्रथमेति च* । *आदेरपीति* । अत्रापि सद्भो भिन्न-
क्रमः । चरितार्थ्येनेत्यनन्तरं द्रष्टव्यः । उक्तार्थे भाष्यसम्मतिमाह—*तदुक्तमिति* । *अत-
एव* । सत्यपि सम्भवे बाधाङ्गीकारादेव ।

अत्रार्थं सार्धं दर्शयति—*अत एवेति* । विषयभेदेऽपि बाधाङ्गीकारादेव । एतच्च यथा
प्रथमेत्यादिना दृष्टान्तद्वयेन प्रदर्शितं यथा वा रूपाधोर्विहितेन इतमा विषयभेदेऽपि शान्प्रवृ-
त्त्युत्तरं चरितार्थेन शोषो बाधनम् । *अत एव* । विषयभेदेऽप्यपवादत्वादेव । *बाधमाशङ्-
क्येति* । बाध्यसामान्यचिन्तयेत्यादि । अत्रेदं बोध्यम्—तिसृणाञ्चतसृणामित्यत्र अचिरा-
देशस्य बाध्यसामान्यचिन्तया गुणदोषोत्वबाधकत्ववत् नुद्बाधकत्वमपि स्यादिति वा शङ्का
सा तस्य निरवकाशत्वेनापवादत्वपरि, न तु येन नाप्राप्तन्यायेन नुद्प्रवृत्त्युत्तरं रादेशाप्राप्तेः ।
विषयभेदेऽपि अपवादत्वं भवतीत्यत्र तु दृष्टान्तता बोध्या । उक्तार्थसाधने विपरितार्थकल्पनेन
तत्त्वप्रकाशिका-

रितार्थस्य लुकि कृते चारितार्थ्यांभावस्य भनि कृते यदि लुक् स्यात्तदा "अतोऽम्" इत्यस्य
पिपर्थस्य च सत्त्वेन "अतोऽम्" इत्येतत्प्रवृत्तिधोवातिरिक्तत्वेन "अतोऽम्" इत्येतद्विषय-
रितातिरिक्तत्वेन च "स्यमोर्नर्पुसकात्" इत्यत्र सद्भोचेन सोः पूर्वं अमनन्तरञ्च न लुक् ।

यत्र पञ्चमसंज्ञान्तरं अपवादविषयतिरिक्तत्वेन मद्भोचः । यथा—दधतीत्यादौ "शोऽन्त"
इत्येतत्प्रवृत्त्यभावसम्भावनायां "अदभ्यस्तात्" इत्येतत्प्रवृत्तिसम्भावनायाः सत्त्वेन "अद-
भ्यस्तात्" परत्वेन सम्भावितो यो यः तदतिरिक्तत्वेन "शोऽन्त" इत्यत्र सद्भोचः । अत्रेदं बोध्यम्
प्रथमसंज्ञकस्य रमेत्यादौ प्रतिपदोक्तत्वात् इत्येव पञ्चादृष्टयादिलोप इति शेषादिलापनमन्त-
रेण नात्परप्रयोजनम् । रमेत्यत्र पूर्वं इदृष्टयादिलोपे पञ्चादृष्टेऽपि क्षतिविरहादिति दिक् ।

आदेः परस्य" इत्यनेनेति—पितृस्यमिदम् । अप्रधानानुरोधेन प्रधानानुचिन्त्याप्यत्वेन "उ-
द्व्यास्तम्भो" रित्यादौ "अलोन्त्यस्य" इत्येतत्प्रवृत्त्या आकाङ्क्षायाः शाश्वतत्वेन च "आदे
परस्य" इत्यनेन निरवकाशत्वेन शालोन्त्यस्यैत्यस्य बाधत्वात् । *सत्यपि सम्भव इति* । कृते
चारितार्थ्यसम्भवेऽप्यर्थः । *अत एवेति* । तदप्राप्तियोग्ये अचारितार्थ्यस्य बाधोऽप्यस्यो-
क्त्यादेशपरिः । पात्यास्त्यादयः प्राप्नुवन्ति इदञ्च "आवादयो वा" "सावंधानुकेनित्यम्" इति
न्यायपरतया प्रवृत्तसम्भावनाम् । नच सैदाग्निकन्यासं गोपापिन्यति गोपिन्यति गोप्यतीति
रूपप्रथमव्यति, इदानीं तत्र न्यासे सावंधानुके निष्कामिति अपवादत्वात्प्रियमेवा-
वादिः स्यादिति वाच्यम् "आवादयो वा सावंधानुके" अत्रार्थधानुके इति विषयगतत्वे,
इदं च बाधकत्वापनार्थगततः सावंधानुके निष्कामिति न्यायपरतया भाष्ययोजनेनादेशात् ।

सूत्रे भाष्ये । तेन विषयभेदेऽपवाद्त्वाभाव एव बोध्यत इति कश्चित् तत्र ।
चिन्मतोर्लुका टिलोपमात्रस्य बाधानापत्तेः ।

यत्तु "दयतेर्दिग्" (७-४-६) इति सूत्रे द्वित्वोत्तरं दिग्यादेशस्य
चारितार्थ्यं कैयटेनोक्तं तत्प्रौढया । धनितं च तेनापि तस्य तथात्वं तदुक्त-
प्रमन्येन । 'असम्भव एव बाधकत्वं विरोधस्य तद्वीजत्वात्' इति वार्तिकमतं
तु भाष्यकृता दूषितत्वात् लक्ष्यसिद्ध्युपयोगि ।

तत्प्रकाशिकोऽपि तद्प्राप्तियोग्येऽचरितार्थविषयो विधेयविषय
भैरवी ।

कश्चित् खण्डितवांस्तन्मतं निरसितुमाह—*तेनेति* । *टिलोपमात्रस्य* । "नस्तद्वित्त" इति
"पेः" इति वा सूत्रेण प्राप्तस्य टिलोपस्य । तेन अत्रयतीत्यत्रोभयोरपि अप्रवृत्तिः ।

स्वोक्तायं कैयटविरोधशङ्कानुत्थानावाह—*यत्त्विति* । *कैयटेनोक्तमिति* । एवं हि
सत्र सूत्रे भाष्यम् दिग्मे दिग्याते इत्यादौ दिग्यादेशे कृते द्विवचनं प्राप्नोति अतस्तत्र सा-
ध्यासास्येति वाच्यम् । ननु द्विवचने कृते साम्यासस्य दिग्यादेशो भविष्यति । एवञ्च पूर्वं
साम्यासस्येति न वाच्यमिति भावः । न सिध्यति । किं कारणम् । दिग्यादेशस्य परत्वात् ।
तस्मात् साम्यासस्येति वक्तव्यमेवेति । अत्र यत्परत्वादित्येतदुपपादनावसरे द्विवचनस्याव-
काशः पपाचेति । कृते द्विवचने दयतिसद्भावादिग्यादेशस्य ।

एवञ्च अनवकाशत्वाभावेन अकृते द्विवचने उभयप्रसङ्गे परत्वादिग्यादेशः । अत्र भाष्ये
परत्वादिग्यादेश इत्यस्य वक्ष्यमाणरोत्या सावकाशत्वेऽपि अपवाद्तया एकदेश्युक्तिरनेत-
दुक्तिभाववर्णनपरस्य कृते द्विवचने दिग्यादेशस्य चारितार्थ्यकथनस्य प्रौढिवादत्वमेव युक्तं
तदाह—*तत्प्रौढ्येति* । सत्यपि सम्भवे बाधनं भवतीति भाष्यविरोधादिति भावः । *ध्व-
नितमिति* । विप्रतिषेधस्यायुक्तत्वाभिप्रायेण, विप्रतिषेध इदयोः सावकाशयोर्भवति । इह
पुनरनवकाशो दिग्यादेशो द्विवचने बाधियते इति भाष्ये उक्तम् । पूर्वं सामान्यविशेषभाष्य-
मनाश्रित्योभयोः सावकाशत्वमुक्तम् । इदानीन्तु सामान्यविशेषाश्रयणेन नाप्राप्ते द्विवचने
आश्रयमाणस्य दिग्यादेशस्य अपवाद्त्वमुच्यते इति प्रन्येन ध्वनितमित्यर्थः । पूर्वंभाष्यं
स्यैकदेश्युक्तिरिति तात्पर्यम् ।

नन्वेवं वार्तिकमते लक्ष्यासिद्धिरत आह—*असम्भव एवेति* । प्रागुक्तमेव दृढयितुमुप-
संहरति—*तत्प्रकाशिकेति* । न्यायोऽपीत्यपिना येन नाप्राप्तन्यायसमुच्चयः । एतेन उभयो-
न्याययोरैकविषयत्वलाभः । *तद्प्राप्तीति* । उत्सर्गप्राप्तियोग्ये विषये चारितार्थ्यमित्यर्थः ।
विधेयविषय इति । विधेयत्वाख्यालक्षणजन्यशाब्दबोधोपेया विषयता ययोः सामान्यविशे-

तत्त्वप्रकाशिका ।

तत्प्रौढ्येति धस्तुतस्तु लिङ्निमित्तादेशो तत्क्रियायस्यामित्यत्वेनेयं प्रौढ्युक्तिः, अत एव
पिष्ये शुशावेत्यादौ प्यादेशसंप्रसारणाद्युत्तरं द्वित्वं सिध्यतीति दिग् ।

विधेयविषय इति । विभिन्नविभिन्नविधेयतानिरूपितोद्देश्यदलीयविषयतयोर्बन्धा-
प्यन्यापकभावस्तद्विषय इत्यर्थः । अथवा गविधेययोर्बन्धापकभावस्तद्विषय इत्यर्थः । अत एव
अपवादो नुक्तीयेत्वस्येत्यादिष्यवहारस्सङ्गच्छते, अन्यथा नुक्शास्त्रीयविषयतापवाद इति वक्तव्यं
स्यात् । उद्देश्यस्य उद्देश्यतावच्छेदकस्य उद्देश्यतावच्छेदकतावच्छेदकादेवा विधेयेन साकं यः
सम्बन्धः तत्तुल्यविनिधेयो यः संबन्धः स एव व्याप्यतावच्छेदकव्यापकतावच्छेदकसंबन्धः यथा
सुदुद्स्थले सुता द्वि आमः संबन्धः । एवं नुयपि तत्तुल्यविनिधेयश्च सम्बन्धः स्वनिष्ठावयव-
नानिरूपकत्वम् । तथाच यत्र यत्र स्वनिष्ठावयवतानिरूपकत्वसम्बन्धेन सुदु तत्र तत्र स्व-

तत्त्वप्रकाशिका ।

निष्ठाद्यवयवतानिरूपकत्वसम्बन्धेन नुडितिव्याप्यव्यापकभावः स्पष्ट एव । एवं "नेमौ र्हौ कार्पिणौ" इत्यत्रापि रेफस्य स्वाध्यवहितोत्तरकर्मकत्वं विधेयेन सम्बन्धः पूर्वम् "अनचि च" इत्यत्रापि स्वकर्मकत्वं यो विधेयेन साकं सम्बन्धः । तत्तुल्यविनिवेशौ च स्वनिरूपितकर्मता-वधरव्यवहितपूर्वत्व—स्वनिरूपितकर्मतावत्वसम्बन्धौ । तथाच यत्र यत्र स्वनिरूपितकर्मता-वधरव्यवहितपूर्वत्वसम्बन्धेन "अचोरहाम्याम्" इति द्वित्वम्, तत्र तत्र स्वनिरूपितकर्मता-वत्वसम्बन्धेन "अनचिच" इति द्वित्वमिति व्याप्तिः स्पष्टा । एवं प्रथमद्विवचनस्यलेऽपि अजादेः विधेयेन सहाध्यवहितोत्तरैकाचकर्मकत्वं सम्बन्धः, एकाच इत्यादेश स्वनिरूपितकर्म-तावत्वं सम्बन्धः, तत्तुल्यविनिवेशौ च स्वनिरूपितकर्मतावदेकाजव्यवहितपूर्वत्वस्वनिरूपित-कर्मतावत्वसम्बन्धौ । अजादेरित्यत्र यदुग्राहिः तथाच यत्र यत्र स्वनिरूपितकर्मतावदेकाजव्य-वहितपूर्वत्वसम्बन्धेन द्वितीयद्विवचनं तत्र तत्र स्वनिरूपितकर्मतावत्वसम्बन्धेन । प्रथमद्वि-वचनमिति व्याप्यव्यापकभावस्मुलभः । आदेशत्रिपये च सर्वत्र स्वनिरूपितकर्मतावत्त्वसम्बन्धेन-नितावत्वमेव व्याप्यतावच्छेदको व्यापकतावच्छेदकश्च सम्बन्ध इति दिक् ।

परंतु तदप्रामियोग्येऽच्चारिताभ्यंविशिष्टे कृते चारिताभ्यंरूपबाधबीजमपि न कल्प्यते तद्वा-जभूततत्त्वनायोऽपि न स्वीक्रियते । नच द्वितीयद्विवचनेन प्रथमद्विवचनबाधो न स्यात्, एवं राजपतीत्यादौ 'विन्मसोलुका' टिलोपमाश्रय्य बाधो न स्यादितिवाच्यम् । परत्वेन द्वितीयद्विव-चनद्विधादेशाभ्यां बाधे सकृद्गतिन्यायेन पुनः पूर्वशास्त्राप्रवृत्त्या, प्रतिपदोक्तत्वात् परत्वाद्यं पूर्वं टिलोपे परचाद्विन्मतोर्लौकिके असिद्धवद्वेत्तनेन पुनः टिलोपाप्राप्त्या शोषाभावात् । नचयमपि अजेत्यादौ टापा टापा बाधो न स्यादितिवाच्यम् अत इत्यस्यावृत्त्या अजादेरपि विशेषणत्वस्वीकारेण टापि शृते लिङ्गविशिष्टपरिभाषया अजादित्वेऽपि अदन्तत्वाभावेन न-निरवकाशत्वेनैव बाधाय ।

यसु "रहाभ्याम्" इति साक्षाच्छ्लेन निमित्तत्वेन कार्यत्वव्यापस्तकन्यायेनेति तदसत्, सन्न्यायेन व्याप्यविषयताश्रयातिरिक्तत्वेन व्यापकविषयताश्रये सद्रूपेण प्रकृते अजव्यवहि-तोत्तरवविशिष्टो परव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टश्च यो संरतस्यैव व्याप्यविषयताश्रयत्वमिति तदति-रिक्तत्वेन परपदायं सद्रूपेऽपि मद्रहद भद्रहद इत्यादौ द्वित्वस्य दुर्वारत्वेन भाष्यासङ्गतेः, मा-कृणाः भोज्यतां माडरकौण्डिन्यौ परित्येषिपातामिति २धर्ण्णायप्रदर्शनासङ्गतेश्च, तस्माद्यत्र विषयतयोर्व्याप्यव्यापकभावस्तत्र सन्न्यायः यत्र धर्मयोर्व्याप्यव्यापकभावस्तत्र माडरपरि-षेपणन्यायः । अत एव "इको षणचि" इत्यादौ "तस्मादित्युत्तरस्य" इतिनिर्देशेन माडरन्या-यस्यानिरव्यन्धेन न्यायित्वेन न निमित्तत्वव्याप इति वेषयोक्तं सङ्गच्छते ।

तथाच-पुरुकविनियोगोद्देशेन प्रयुक्तव्याक्यकृद्मध्यकृत्वापकप्रमावच्छिन्नबोधकप्रदार्थताव-च्छेदकावच्छिद्ये तद्वाक्यकृद्मध्यकृत्वापकप्रमावच्छिन्नबोधकप्रदार्थतावच्छेदकावच्छिद्यतिरि-क्तत्वेन मद्रूपः । प्रकृते च द्विरथं विनिमुजानि इत्युद्देशेन प्रयुक्ते "अनचि च" यगो मयो द्वे" "अचोरहाम्याम्" इति व्याक्यकृद्मध्यकृत्वापकप्रमावच्छिन्नबोधकप्रदार्थतावच्छेदकावच्छि-द्यतिरिक्तत्वेन मद्रूपे इति मद्रहद इत्यादौ रेफस्य "यगो मय" इति न द्वित्वम् तत्रैव रेफस्य, "अचोरहाम्याम्" इति न द्वित्वम्, इदंनुमय इत्यादौ रेफस्य "अनचि च" इति न द्वित्वमिति मरतेष्टमिति ।

मर्धवमपि मुडा मुडो बाधो न स्यादिति वाच्यम्, "आमि मर्धनाम्" इत्यत्र बाधर प्रदत्तेन आकारादेशेनामः मुडविधानेन बाधाधिकाराश्रयत्वेन तादृशस्यैवामो मुडविधानेन च मुः प्राक् मुः, मुः प्राक् मुडो वा अप्रभूयोः । अत एव स इत्यादौ सत्त्वेन त्यदाद्यत्वस्य अनन्दात् अनन्वत् इत्यादौ भामाप्याश्रयत्र मुमा च इत्यमित्यादौ वादिनामादेशाभ्याम्

एव चेति "तद्धितेष्वचामादेः" (७-२-११७) "धातोरेकाचः" (३-१-२२) इत्यादिसूत्रेषु भाष्ये स्पष्टम् । क्वचित्तु सर्वधानयकाशत्वादेव बाधकत्वं, यथा-डेरामो याडादियाधकत्वम् । न हि याडादिपुरुतेषु "डेराम्" प्राप्नोति निर्दिश्यमानस्य व्यवधानात् । तत्र स्वस्य पूर्वं प्रवृत्तिरित्येव तेषां बाधः । तत्र बाधके प्रवृत्ते यद्युत्सर्गप्राप्तिर्भवति तदा भवत्येव यथा तत्रैव याडादयः ।

भैरवी

पर्योरेव अनया परिभाषया बाध्यबाधकभावस्य कल्पना भवति न त्वनुवाद्ययोः । अत एव विशेषविहितेन सामान्यविहिते बाध्यत्वं इत्युद्गोपः । *तद्धितेष्वचामादेरिति* । 'क्रोष्टो जागत' इत्यादावान्त्योपधाद्युद्गोर्निर्पेधम् । कन्यायेन तयोरादिवृद्ध्या बाधमाशङ्क्य सौश्रुत इत्यादौ तयोरप्राप्त्या आदिवृद्धेर्नानवकाशत्वमित्यभिप्रायेण भाष्यकृता इह तदभाव इत्युक्तम् । सामान्यविशेषभावो बाधेहेतुः स चेह नास्ति इति कैयटः । अपवादत्वाभावे च पूर्वोक्तदोषनिरासायानुशक्तिकादिगणे पुष्करमच्छब्दपाठस्य तयोर्बाधे ज्ञापकत्वमुक्तम् । ***"धातोरेकाच"** इति* । यद्यपि एतत्सूत्रभाष्ये विशिष्य किञ्चिन्नोक्तं तथाप्यस्य सामान्यशास्त्रत्वात् सामान्यस्य च विशेषेण बाधदर्शनादस्यापि **"अजादेर्द्वितीयस्य"** इति सूत्रापवादसदृशत्वादेतदुक्तिः, अत एवादिपदम्, तेन **"नित्यं कौटिल्य"** इति सूत्रस्य लाभः । तत्र हि—**"अथैतेभ्यः क्रियासमभिहारे यडा भवितव्यमिति प्रश्न, उत्तरयोर्विप्रश्ने विशेषासम्प्रत्ययादित्यग्रहणानर्थक्यम् क्रियासमभिहारे च भैतेभ्यो यडा भवितव्यमिति"** भाष्यकृतोक्तम् द्वितीयवार्तिके चकारेण विशेषासम्प्रत्ययादित्यस्यानुकर्षणाय चकारः कृतः क्रियासमभिहारे

यत्र यद् तत्र तदन्ताद्विशेषस्य भृशं जयन्तीत्याद्यर्थविशेषस्य अप्रतीतिः स न भवति ।

यद्यनुवादेऽपि एतत्न्यायसञ्चारः स्यात्तदा न्यायेनैव प्रथमसूत्रस्य बाधे सिद्धे विशेषासम्प्रत्ययादित्यनुकर्षककारोपोदानेनैव यथापत्तिरिति प्रतिपत्तव्यम् । अत एव **"मिदचोऽन्तवात्परः"** इति सूत्रभाष्ये विधेयविषय एव विशेषस्य बाधकत्वप्रदर्शनाय सर्वेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतामित्युपन्यासः कृत इति द्रष्टव्यम् । विशेषविहितेन सामान्यविहितस्य बाधने न्यायद्वयम् ।

"येन नाप्राप्त" इत्यादि **"निरवकाशो विधिरपवाद"** इति च तत्राद्यस्य न्यायस्य यत्र प्रवृत्तिर्भवति तदर्थिते द्वितीयस्य तस्य विषयमाह—***क्वचित्त्रिति*** । अत्र तु शब्दः पूर्वोक्तन्यायाद्वैलक्षण्यसूचनाय सर्वथा तदप्राप्तियोग्ये विषये तत्प्रवृत्त्युत्तरमपि च । अत एव एवकार उक्तः । तत्र दृष्टान्तमाह—***यथेति*** । ***डेराम इति*** । डैःस्थाने विहितस्यामादेशस्य याडाद्यागमबाधकतया द्वितीय एव न्यायः । तदेतदुपपादयति—***न हीत्यादिना*** । ***निर्दिश्येति*** । हेरित्यर्थः व्यवधानादिनेति शेषः । द्वितीयन्यायस्थले पूर्वस्माद्विशेषमाह—***तत्रैति स्वस्य*** । आमादेः पूर्वम् । याडादिभ्य इत्यादिः । ***तत्र*** । द्वितीयन्यायसञ्चारस्थले । अत्रैव

तत्त्वप्रकाशिका-

"इल्लयादि" लोपस्य बाधो न भवति । नच **"इदमो मः"** इति ज्ञापकेन तत्कन्यायानित्यत्वकरूपनान्न दोष इति वाच्यम् । अननुगतानित्यत्वकरूपनापेक्षया फलाभावेन अस्मिन् शास्त्रे स न्यायो नाश्रीयत इति कल्पनाया एव न्याय्यत्वात् । अत एव पिप्ये शुशापेत्यादौ प्यादेशसम्प्रसारणभ्यां द्वित्वस्य बाधो नेति दिगित्याहुः ।

विरोधस्य तद्गीजत्वादििति । वस्तुतस्तु विरोधाभावे तत्कन्यायेनापि न बाधः, **'विरोधे हि बलीयसा दुर्बले बाध्यत'** इति न्यायात् । अत एव संज्ञानुपरत्परं न बाध्यबाधकभावः । अत एव **"आकडादाका संज्ञा"** इति सूत्रं सङ्गच्छते । ***भवत्येवेति*** । स्वप्रवृत्तियोग्ये यः

त्वमप्यस्य सुवचं, तस्य चरितार्थविषयताया उक्तत्वात् । “इको भूल्” (१-२-९) इत्यत्र भाष्येऽपि ध्वनितमेतत् । तत्र हि “अञ्जन” (६-४-१६) इति दीर्घेण गुणोत्तरं फलाभावेन अनवकाशत्वाद् गुणे बाधिते दीर्घोत्तरं गुणः स्याद्दीर्घविधानं तु भिनोतेदीर्घं कृते “सनि मीमा” (७-४-५४) इत्यत्र मीम्रहणेनग्रहणेऽर्थवत्तत्र पश्चात्प्राप्तगुणबाधनार्थम् “इको भूल्” इति किरत्वमित्युक्तम् । अन्यथापवादत्वेन बाधे तद्विषये उत्सर्गाप्रवृत्तेर्भाष्यस्य सूत्रस्य चासङ्गतिरिति स्पष्टमेव ।

यत्तु काञ्चनीत्यादावपवादमयद्विषययोऽप्यण् भवति क्वचिदपवादविषयेऽपीति न्यायादिति तत्र । “अण् कर्मणि च” (३-३-१२) इति सूत्रस्य भाष्यविरोधात् । तत्र ह्यणः पुनर्वचनमपवादविषयेऽनिवृत्तयर्थं गोदायो वज्रतोऽस्याद्युक्तम् । काञ्चनीत्यादौ काञ्चनेन निर्मितेत्यर्थे शैपिकोऽण् बोध्यः । भैरवी ।

अस्य । ईत्वस्य । *तस्य* । येन नाप्राप्तिन्यायस्य । *उक्तत्वादिति* । प्रकृते तु गणस्याभ्यासान्त्यस्य णस्येत्यर्थे हलादिः शेषे सति नेत्वस्य चरितार्थत्वमिति भावः । *एतदिति* उक्तन्यायस्य चरितार्थविषयकत्वमित्यर्थः । *तत्र* होति* । अस्य सूत्राभावे विचीपतोत्यादाविति शेषः । *अनवकाशत्वादिति* । यदि दीर्घोत्तरं गुणः स्यात्तर्हि दीर्घविधानमनर्थकं स्यादित्यतोऽनवकाशत्वमिति भावः । *गुणे बाधित इति* । पूर्वमप्रवृत्ते इत्यर्थः । एतस्य अग्रे उक्तमिति शेषः । एतेन निरवकाशत्वेन बाधके प्रवृत्ते बाध्यस्य सति सम्भवे प्रवृत्तिर्वनिता । *अन्यथा* । सर्वथा अनवकाशस्यलेऽपि येन नाप्राप्तन्यायस्वीकारे । *तद्विषय इति* । अपवादत्वेन बाधविषय इत्यर्थः । *उत्सर्गाप्रवृत्तेरिति* । सिद्धान्तित्वेनेति शेषः । प्राचीनोक्तं सङ्घटयति—*यत्त्विति* । काञ्चनीत्यादावित्यादिपदेन “प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली” इत्यस्य रामायणप्रयोगस्य उपसंग्रहः । *अपवादमयडिति* । “नित्य वृद्ध” इतिसूत्रविहित इत्यर्थः । यत्तु “अत इत्” इति सूत्रे विकल्पानुवृत्तेरिशोऽप्रवृत्तोऽपत्यार्थोऽणप्रत्यय इति तत्र, यत्रोत्सर्गापवादयोर्वैकल्पिकत्वं तत्रापवादभावे यत्नं विना उत्सर्गस्याप्रवृत्तेः सिद्धान्तिसम्मतत्वात् ।

यत्तु काञ्चनशब्दादनुदात्तादिश्रेष्ठप्रत्यय इति तत्र, काञ्चनशब्दस्य ऋणुडन्तरेण लिट्स्वरेण “नञिपयस्य” इति वा आद्युदात्तत्वात् । *अपवादविषये* । अपवादस्य “अतोऽनुवचनं” इति कप्रत्ययस्य विषये । तर्हि काञ्चनीत्यस्यासिद्धिरेत्यत आह—*काञ्चनीत्यादाविति* । *शैपिक इति* । “शेषे” इतिसूत्रस्य दार्पदाः सकृन् इत्यादिलिङ्ग्यर्थे विधित्वस्यापि स्वीकारात् । न च “शेष” इतिसूत्रं बाधित्वा “वृद्धत्वाच्छ” स्यादिति वाच्यम् । “राष्ट्रावार” इति यो विहितो घस्तदारभ्य ये प्रत्यया विशिष्य तेषु तेषु अर्थेषु विहितस्तेषां स्वस्वविषये प्रासानां शैपिकाण्यबाधकत्वात् । यथायां जाताघन्यो विशिष्यानुशरुन्तस्मिन्प्रथं “शेष” इतिसूत्रेण प्रासस्यागो बाधे मानामावात् । “वृद्धाच्छ” इति छप्रत्ययोऽपि घाघन्तर्गतः । अत एव नि-

तत्त्वप्रकाशिका ।

मोपहणेन ग्रहणेऽर्थवदिति । नच मोपहणेन ग्रहणभावेऽपि “भोनातिभिनोति” इत्यात्वे “सनिमीमा” इत्यत्र मोपहणेन ग्रहणमभिव्यज्यतीति पुनरपि भाष्यामङ्गतिरिति वाच्यम् । एजिनमि क्तत्वे निमित्तोऽस्य जायमानस्य आत्वेत्यस्य एजिनमित्यविधातक “हलन्ताद्य” इति क्लियमम्पादक इत्यादेशे प्रत्यनिमित्तत्वात् । *शैपिकोऽंगिति* । “शेषः” इति आवृत्तिविषयकताद्येनेत्यर्थः । अग्रेऽपि बोध्यम्—“येन नाप्राप्त” न्यायघटकत्वमेत्यस्य यदि स्वेतरस्येत्यर्थः,

अत्रेदं बोध्यम् "येन नाप्राप्त" इत्यत्र येनेत्यस्य यदि स्वेतरैरेत्यर्थस्तदा स्वविषये स्वेतरर्थात् प्राप्नोति तद्ध्याध्यविध्यन्तराप्राप्तविषयाभावात् । इयमेव धाध्यसामान्यचिन्तेति व्यचक्षियते । अनवकाशत्वेन धाधेऽप्येवा वक्तुं शक्या यद्युदाहरणमस्ति विनिगमनाविरहात् ।

यदि तु येनेत्यस्य येन लक्षणैनेत्यर्थो येन कार्यैरेत्यर्थो वा तदा धाध्यविशेषचिन्ता । अनवकाशत्वेन धाधेऽप्येतद्वाधेन सार्थक्यमुत तद्वाधेनेत्येवं विशेषचिन्ता सम्भवति यद्युदाहरणमस्तीति ॥ ५९ ॥

तत्र कार्यैरेत्यर्थे पररूपत्वावच्छिन्ने कार्ये आरभ्यमाणाया वृद्धेस्तद्वाध-
भैरवी ।

मित इत्यस्यार्थस्य विशिष्योपादानम् ।

यदा तु काश्चनस्यैवमित्यर्थविवक्षा तदा छप्रत्ययो भवत्येव । एवं दशरथायेत्यपि दशर-
थेन पुनः पुनः स्मृताय इत्यर्थे साधुः । यदि तु दशरथापत्यायेत्यर्थविवक्षा तदात्वार्षत्वादिति-
बोध्यम् । धाधकताद्ये विशेषे वक्तुमादौ उपरस्यामाह—अत्रेदमित्यादिना* । स्वमपवादा,
एवञ्च अपवादेतरस्यान्वयितावच्छेदरूढमावच्छिन्नकर्तृकावश्यकप्राप्तिलाभः । तद्वाध्यमित्यत्र
विहितस्य तच्छब्देन परामर्शविवक्षया तच्छब्दे घोषाभावः । *इयमेव* । स्वेतरसकलशा-
स्त्राधाररूपेण, *एषा* । धाध्यसामान्यचिन्ता, यदीत्यनेन तदलाभो ध्वनितः । *विनिगम-
नाविरहादिति* । "येन नाप्राप्तिन्यायेन" यत्र धाधकत्वं तत्रैव धाध्यसामान्यचिन्ता यत्र
एवमवकाशत्वेन तत्र विनिगमरूपक्यभावादित्यर्थः ।

अत एव शक्यत्वम् लक्षणैः शास्त्रविशेषेण कार्यस्य विधीयमानत्वेन प्राधान्यादाह-
कार्येणेति । *यद्युदाहरणेति* । अत्रापि यदिशब्दोपादानेन उदाहरणासम्भवो बोधितः ।
न च अनवकाशत्वेन धाधकत्वम् "अचिरं भूत" इत्यस्यास्ति तत्र धाध्यसामान्यचिन्ताप्य
स्तीति पूर्वोक्तं यदीत्यनुपपन्नमिति धाध्यम् । तत्र स्वेतरशास्त्रसामान्यस्य न प्रहणम् । नुर्वि-
धायकताद्यथाध्यादानेनात्, किन्तु भूत इत्युपादानमामर्षात् सर्वधाधकत्वमित्याशयात् ।
यदि तु "भूत" इत्युपादानेनानवकाशत्वेन धाधक्येऽपि धाध्यसामान्यचिन्तास्तीत्येवं कल्प्य-
ते तदा तत्रापि स्यात्सु । यदीत्येतदुपटितममन्द्रिधे सन्दिग्धप्रचनन्तु प्रतिपाद्यस्यार्थस्य दा-
ह्यांवा शास्त्राणि चेत् प्रमाणातीत्यन् अस्तीत्यत्रेतिशब्दस्तद्विषयकविचारसमाप्तिबोधकः ॥ ५९ ॥

तत्र । पूर्वोक्ताधेप्रथमस्ये । *पृथ्वेः* । "एत्येधयूट्" इतिपृथ्वेः । *तद्वाधकृते* । पररूप-
तत्त्वप्रकाशिका ।

तदा धाध्यसामान्यचिन्ता तत्रन्यायविषयेऽपि द्वयं वस्तुं युक्तम् । *यद्युदाहरणमस्ति* । इय-
मेव धाध्यसामान्यचिन्तेत्युक्तत्वे । यदि येननाप्राप्तप्राप्तव्यवच्छेदकत्वस्येत्यस्य लक्षणस्य कार्यस्ये-
ति धाधे, तदा धाधविशेषचिन्ता, तत्रन्यायविषयेऽपि वक्तुं युक्तं यद्युदाहरणमस्ति इयमे
वधाध्यविशेषचिन्तेत्युक्तत्वे । मूलोक्तं तु न युक्तम् धाधविशेषचिन्तात्रिये येनेत्यस्य लक्षणेन
कारेण वेत्तव्येः । "एत्येधयूट्" एतद्विषये "एति पररूपम्" इत्यस्य "ओमाहोत्र" इत्यस्य
वा नाप्राप्तेरभावेन पररूपधाधकत्वस्यैवानापरया धाध्यसामान्यचिन्तायां वा धाधविशेषचि-
न्तायां वा येनेत्यस्य स्वेतरेनेत्यर्थेऽप्यवश्यं वक्तव्यत्वात् । निरवकाशत्वेन धाधेऽप्येवा वक्तुं
शक्या यद्युदाहरणमस्तीत्यपि चिन्त्यमेव । तत्रन्यायस्योदाहरणस्यैव दुर्लभत्वेन विशेषसा-
मान्यचिन्तयोऽमुनशामुदाहरणस्य दुर्लभत्वात् ॥ ५९ ॥

तत्र लस्येधस्य लक्षणस्य धाधधार्थस्य वेत्तव्ये पररूपत्वावच्छिन्नविधायकताद्य-
त्वावच्छिन्ने पररूपत्वावच्छिन्ने कार्ये वा नाप्राप्ते आरभ्यमाणाया पृथ्वेस्तद्वाधकृते

कत्वे निर्णति किंशास्त्रविहितस्येत्येवं तद्विशेषचिन्तायामाह—

पुरस्तादपवादा अनन्तरान् विधीन् वाधन्ते नोत्तरान् ॥६०॥'

अवश्यं स्वपरस्मिन् वाधनीये प्रथमोपस्थितानन्तरवाधेन चारितार्थ्ये
पश्चादुपस्थितस्य ततः परस्य वाधे मानाभावः । आकाङ्क्षाया निवृत्तेर्विप्र-
तिपेधशास्त्रवाधे मानाभावाच्चेति तस्य योजम् ॥ ६० ॥

“नासिकोदरौष्ठजङ्घादन्त” (४-१-५५) इत्यस्यौष्ठाद्यंशे डीप्निपेध-
त्वावाच्छ्रद्वाधकत्वे निर्णति किंविहितस्येत्याकाङ्क्षायामाह—

मध्येऽपवादाः पूर्वान् विधीन् वाधन्ते नोत्तरान् ॥ ६१ ॥

तेनौष्ठादिषु पञ्चसु “असंयोगोपधात्” इति प्रतिपेध एव वाध्यते, न तु
“सहनञ्चिद्यमान” लक्षण इति “नासिकोदर” (४-१-५५) इत्यत्र भाष्ये
स्पष्टम् । पूर्वोपस्थितवाधेन नैराकाङ्क्षयमस्या योजम् ॥ ६१ ॥

ननु “वा छन्दसि” (३-४-८८) इत्यनेन “सेर्धोपिच्च” (३-४-८७)

भैरवी ।

त्वावच्छिन्नवाधकत्वे । *विहितस्येति* । पररूपस्येतिशेषः । अत्र चैषा एजाद्योरेत्येधत्वोर्ग्रह-
स्तस्याः पररूपत्वावच्छिन्नाप्राप्तियोग्ये विषये चरितार्थ्याभावो ऽस्ति यद्यपि, तथापि पररूपे
कृते चारितार्थ्यं नास्तीति न येन नाप्राप्तिन्यायमज्ञार इत्याशयेनाह—*वस्तुत इति* । “पु-
रस्तात्” इति न्यायो युक्तिसिद्ध इत्याशयेन आह—*अवश्यं स्वपरस्मिन्निति* । परशब्दोऽ
ऽग्रान्यवाची । प्रथमोपस्थितानन्तरेत्यत्रानन्तर्यमुपस्थितिः कृतमेव विवक्षितं न त्वाष्टाध्यायी
पाठेन । “एधिररूपम्” इत्यस्याष्टाध्यायीपाठकृततथात्वविरहात् । *ततः परस्य* । “ओमा
दोश्च” इत्यस्य । *अकाङ्क्षेति* । वाध्यस्येत्यादिः । किं वाध्यं किं न वाध्यमित्याकाङ्क्षाया
एकवाधकत्वज्ञानेनापि निवृत्तेरिति भावः । यदि व्यवहितस्यापि वाध्यत्वेनाकाङ्क्षा कल्प्यते
तदा विप्रतिपेधशास्त्रस्य वाधकत्वनाया आपत्तिरपि भवतीत्याह—*विप्रेति* । *तस्य* । एत-
स्य न्यायस्य ॥ ६० ॥

मध्येऽपवादान्यायं वक्तुमाह—*नासिकेति* । नासिकोदरयोःसंयोगोपधत्वं नास्तीत्यत
‘आह—*ओष्ठाद्यंश इति* । येन काव्येणेति प्रागुक्तार्थमादाय आह—*डीप्निपेधत्वावच्छि-
न्नेति* । *तेन* । मध्येऽपवादान्यायस्वीकारेण । अत्र न्याये साधकमाह—*पूर्वोपेति ॥ ६१ ॥

विकल्पः स्यादिति । “वाच्छन्दसि” इत्यनेन पक्षे भावो वाध्यते अभावज्ञाने च प्रति-
बोधितस्तत्रात्पत्तत्त्वात् सम्पूर्णत्वात् “सेर्धोपिच्च” इत्यास्त्रोपस्थितौ तेनेनप्राप्तत्वात्तदुभयोपेति

तत्त्वप्रकाशिका-

निर्णति कस्य शास्त्रस्य कस्य वा पररूपस्य इति विशेषजिज्ञासायामाह—*पुरस्तादपवादा
इति* । तत्र कार्येणेत्यर्थं इति चिन्तयामिदम् । उक्तयुक्तः ॥ ६० ॥

डीप्निपेधत्वावच्छिन्नवाधकत्व इति । नच “हुण्डोऽकःपौष” इत्यस्य सकललक्ष्य-
प्राप्त “विसर्जनीयस्य स” इत्येद्वाधकत्ववत्प्रकृते सकललक्ष्यप्राप्त “असंयोगपूर्वात्” इत्येद्वा-
धकत्वमेवोष्ठाद्यंशे स्यान्नतु “सहनञ्च” लक्षणस्येत्यस्येतिवाच्यम् । हुण्डको नाप्राप्तयोरार-
भ्यमाणस्य ऋच्यणः कस्य प्रत्ययस्य वाधकत्वमित्यवतरणस्य दातुं शक्यत्वात् । ननु “सहन-
ञ्चिद्यमान” लक्षण इति—इदमुपलक्षणम् । आश्रेय इत्यादौ परत्वाद्इदमेव ननु अपवादो ऋच्यणः
इत्यस्य ॥ ६१ ॥

इत्यनन्तरस्यापित्वस्येव हेरति विकल्पः स्यात् । तथा "नेटि" (७-२-४) इति निषेधोऽनन्तरहलन्तलक्षणया इव सिचिवृद्धिमृजिवृद्धयोरपि स्यात् । अत उक्तन्यायमूलकमेवाह ।

अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति ॥ ६२ ॥

अत एव "संख्याव्ययादेः" (४-१-२६) इति डोष्प्रहणं चरितार्थम् । तद्व्यनन्तरस्य डीपो विध्यभावाय । "नक्तिचि" (६-५-३७) इति सूत्रे दीर्घप्रहणञ्च चरितार्थम् । तद्व्यनन्तरस्य "अनुदात्तोपदेश" (६-४-३७) इत्यस्यैव निषेधाभावाय । मध्येऽपवादन्यायाद्यपेक्षयानन्तरस्येति न्यायः प्रयत्न इति "अष्टाभ्य" (७-१-२१) इति सूत्रे कैयटः । प्रत्यासत्तिमूलको भैखी ।

विकल्पः स्यादिति भावः । *तथा* । पूर्ववत् । *उक्तन्यायेति* । अनन्तरे प्रथमोपस्थितस्येति न्याये इत्यर्थः । तेन पश्चादुपस्थितस्य न निषेध इति फलितम् । व्यग्रहितस्य अनन्तरस्येति न्यायस्वीकारादेवेत्यर्थः । विध्यंशोदाहरणमाह—*संख्येति* । निषेधांशमाह—*नक्तिचोति* । *अनन्तरस्येति* । अनेनानुनासिकस्येत्यस्य प्रहणं न स्यादिति सूचितम् । तथा च "अनन्तरस्य" इति न्यायानङ्गीकारे अनन्तरस्य "अनुदात्तोपदेश" इत्यस्य निषेधव्यग्रहितस्य दीर्घस्यापि निषेधः सिद्धः । न्यायानङ्गीकारे स्वनुनासिकलोपस्यैव निषेधः स्यादिति दीर्घवहणे सफलमिति । एवञ्च तत्सूत्रस्य दीर्घवहणमेवास्यां परिभाषायां शापकमिति सिद्धम् । *अष्टाभ्य इतीति* । तत्र सूत्रे—"औशाद्याविति यक्वप्यम् । किमिदमद्याविति, अनुत्तरपद इति । किं प्रयोजनम् । इह भाभूत् । अष्टपुत्रः अष्टभाष्येः । एवं शङ्खापामस्तु लुक् तत्र । अस्त्यप्रौढत्वं लुग् भविष्यति । पद्भ्योऽप्येवं प्रसज्यते । इहापि तर्हि प्राप्नोति अष्टौ तिष्ठन्ति अष्टौ पश्येति । अपवादः । अपवादत्वाद् अत्र औत्सवं लुक् बाधियते । इहापि तर्हि बाधते, अष्टपुत्रः अष्टभाष्येः यत्न विषये । यस्य लुको विषये औत्सवं तत्त्वापवादः । यो वा तस्मादनन्तरः । अथ वा अनन्तरस्य लुको बाधकं भविष्यति । कुत एतत् । अनन्तरस्य विधिर्भवति प्रतिषेधो येति" भाष्ये उक्तम् । अथयं लुकि प्राप्ते औशादेशविधानाद्वाच्यमामान्यविन्तया औशादेशः "सुपो धातु" इति लुकमपि बाधितेत्यभिप्रायेण "औशादी" इति वार्तिकारम्भः । ततोऽस्य लुगित्यस्य प्राप्नोत्वप्रौढत्वम् लुग् भविष्यतीत्यस्य लुग्बाधको भविष्यतीत्यत्र तात्पर्यम् । पद्भ्य इति । यथा यत्र लुक् तथा "पद्भ्यम्" इति लुगप्यौशादेशं बाधितेत्यर्थः । पुनरपि बाध्यतामान्यविन्तयेर आह—अपवाद इति । बाध्यविशेषविन्तयाह—यस्य स्थित इति । एतेन येन काच्येणोत्तरं प्राप्त इति न्यायेन "पद्भ्यम्" इति लुक् एवापवादः । "सुपो धातु" इति लुक् तु न्यायेति भावः । यो वा तस्मादनन्तर इति । "अनन्तरस्य" इति न्यायेन "पद्भ्यो लुक्" इत्यस्यैव लुक् औशादेशो बाधक इत्युक्तम् । तत्र मध्ये अपवादबाधेन द्वितीयाध्यायविहितस्य लुको बाधा प्राप्नोतीत्यानङ्गत्वं नैव दोषः यत्र इत्यपि व्यतिरेको पूर्वोच्यते तत्र पूर्वानुभयादिततमस्कारोपजनितस्य लुगप्यौशादेशस्य पूर्वोत्सुक्तो बाधः । इह स्वनेकाध्यायव्यतिरेको द्वितीयाध्यायविहितो लुग् महता बन्नेन स्मृतः स्यः । अनन्तरस्येव अनुभवी इति न पुत्र बाधने । एतेन "अनन्तरस्य" इति न्यायस्य प्रा-

तत्त्वप्रवृत्तिसा ।

दोषो विध्यभावादेति । मथ दोषोऽनुवृत्तौ सूत्र्येवत्त्वात् न्यायव्यतिरेकान्तरं एवानुवृत्तिर्भाष्येति न्यायस्यैव परिभाष्ये नैर्भाष्येति न्यायम् । दोषोऽनुवृत्तायपि उच्यतेऽनन्तरस्येति ।

उच्यम् । लक्ष्यानुरोधोच्च व्यवस्थेत्यपि पज्ञान्तरम् । तत्र तत्र क्वचित् स्वरितत्वप्रतिज्ञासामर्थ्येन वाध्यतेऽयं न्यायः । यथा “दिङ्ढा” (२-१-१५) इति सूत्रेण डापा व्यवहितस्यापि ङीपो विधिः । “नपट्” (४-१-१०) इत्यादिना द्वयोरपि टावृङ्गीपोः प्रतिषेधः । इत्यञ्च “शि सर्वनामस्थानम्”

भैरवी

बल्यमर्थादुक्तम् । यस्तुत्तरस्तस्य स्मरणं न सम्भवति अनुभवाभावेन संस्काराभावादिति मध्येऽपवादन्यायलाभः । अत्र कैयटेन न्यायद्वयमध्ये “अनन्तरस्य” इति न्यायस्य प्रवृत्तौ युक्तिः प्रदर्शिता तेन प्राबल्यमनन्तरस्येति न्यायस्य तेनोक्तमित्याशयेन मध्येऽपवादन्यायापेक्षयानन्तरस्येति न्यायः प्रबल इति कैयट इत्युक्तम् ।

केचित्तु सामान्यतः प्राबल्यं तस्य न्यायस्य तदभिमतम् । मध्येऽपवादन्यायस्य युक्ति मूलकत्वादनन्तरस्येति न्यायस्य तु ज्ञापकताव्यत्वादित्येवं कैयटाशयं कल्पयित्वा कैयट इति कथनेनारुचिः सूचिता । द्वयोरपि न्याययोर्ज्ञापकसाध्यत्वेनार्द्धजरतीयस्यानौचित्यरूपा । मध्येऽपवादन्याये ज्ञापकं “परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः” इति सूत्रे सर्वग्रहणं तत्र हि परिमाणाख्यायामित्यंश एकस्तङ्गुलनिघाय इत्यत्र “ग्रहवृह” इत्यपो निघाय इत्यत्र “प्रच” इत्यवो बाधनार्थः । “ग्रहवृह” इति सूत्रम् “परिमाणाख्यायामेर्च्” इति तु निश्चय इत्यत्र चरिनार्थम् । तत्रादावकर्तरीत्यस्य प्रासिस्तयोरार्थां सूत्रार्थां बाधस्य प्रसक्तिस्तामपि परिमाणाख्यायामिति बाधत इति “परिमाणाख्यायाम्” इति सूत्रस्य स्वविषयप्राप्तसर्वबाधकत्वात्सर्वापवादत्वेनाकर्तरीत्येतदपवादत्वमपि ।

यद्यपि विधेयस्यैकत्वमस्ति तथापि “परिमाणाख्यायाम्” इति सूत्रविषये तत्प्रवृत्त्या तदपवादत्वव्यवहारः । तत्र सर्वग्रहणं तस्य सर्वधातुभ्यो घञ्विधायकत्वात्पर्य्यङ्गम् । तच्च “परिमाणाख्यायाम्” इत्यस्य सर्वबाधकत्वाभावशून्यायाम् “प्रच” इत्यस्यैव बाधो न किन्तु “ऋदोरप्” इत्यस्य “ग्रहवृहनिश्चि” इत्यस्यापोत्येवमर्थं कृते, तेन द्वौ कारो द्वौ पावाविति सिद्धम् । एतच्च मध्येऽपवादन्यायसद्भावे सति उपपद्यत इति वदन्ति । पक्षान्तरमाह—*प्रत्यासत्तोक्ति* । “यो वा अनन्तर” इति भाष्यस्य प्रत्यासत्तादेव तात्पर्य्यमिति भावः ।

नन्वेवमुभयोरपि न्याययोः समत्वेन व्यवस्था कथमत आह—*लक्ष्यानुरोधेनेति* । अत्रेदं बोध्यम्—यद्यपि कैयटस्य यो वेति भाष्यस्य द्विविधव्याख्यानमभिमतं तथापि प्रत्यासत्तिमूलक इति व्याख्यानेन निर्भरः । एतच्च लुक् समकक्षत्वमभ्युपगम्योक्तं भिन्नकक्षौ त्वेतां लुको एकस्य सर्वत्र प्राप्त्या परस्य सर्वत्र अप्राप्तयेति तेन कथनाव् । *एकस्य* । “पङ्भ्यः” इत्यस्य, अपरस्य “सुपो धातु” इत्यस्य, सर्वत्रेर्थाभिधानेन येन नाप्राप्तन्यायेन तदपवादत्वमेवोपादेशस्य, “सुपो धातु” इति यो लुक् स तु “अन्तरङ्गानपि” इति न्यायेनोपादेशस्य बाधक इत्यत्र तात्पर्य्यमिति । तत्र । तत्सुवस्थकैयटे । तत्र—पूर्वोक्तव्यवस्थानसिद्धौ । स्वरितत्वप्रतिज्ञानात्—स्वरितेनाधिकं कार्य्यमित्यर्थकाव स्वरितत्वात् । तत्र दृष्टान्तमाह—यथेति । यद्यपि ङीबितिपदे स्वरितत्वमुत्तरसूत्रेषु सम्बन्धार्थं तथाप्येतादृशस्यापि तत्सूत्रार्थस्य अन्यत्र दर्शनादिह तथा आधीयत इति भावः । सामर्थ्येनेत्यस्य उदाहरणमाह—*न पडित्यादिनेति* । पट्संज्ञकेभ्यः स्वस्त्रादिभ्यश्च यत्प्राप्तं तत्रेति व्याख्यानसामर्थ्यादित्यर्थः । *इयम्* । “अनन्तरस्य” इति परिभाषा । अत्रेदं तत्त्वम्—अनन्तरस्यानन्तरोपस्थितिविषयस्य इत्यर्थः । तत्र “सङ्ख्याव्यथादे” इति सूत्रयटकरीपपदसङ्ख्याव्यथापदमात्रनिष्ठमेवानन्तरोपस्थितिविषयत्वमभिप्रेतमिति न आहः, किन्तु पदसमुदापनिष्ठमपि

तत्त्वप्रकाशिका-

च्छेदकादेशेत्सङ्ख्यादेशेव असत्त्ववाचकादेशेर्निवृत्तनहुमाहेश्वेदव्यथादेशेति सूत्रस्य नियामकत्वेन

(१-१-४१) इत्यादौ भाष्ये स्पष्टेत्यन्यत्र विस्तरः ॥ ६२ ॥

ननु दधतीत्यादाघन्तरङ्गत्वाद्गन्तादेशोऽलिवधौ स्थानिवत्त्वाभावाद्दादेशो न स्यादिति तद्वैयर्थ्यापत्तिरत आह—

पूर्वं ह्यपवादा अभिनिविशन्ते पश्चादुत्-

सर्गाः ॥ ६३ ॥

लक्षणैकचक्षुष्को ह्यपवादविषयं पर्यालोच्य तद्विषयत्वाभावनिश्रये उत्सर्गेण तच्चलक्ष्यं संस्कारोति । अन्यथा विकल्पापत्तिरित्यर्थः । अभिनि-
मैत्वी ।

“भक्तिवि” इति सूत्रस्य शीघ्रग्रहणस्य “अनुदासोपदेश” इतिसम्पूर्णसूत्रस्यैव निषेधाभावज्ञा-
पकत्वात् । तेनापिदित्यस्य पदसमुदायस्याप्यनन्तरपदेन संग्रह इति “अनन्तरस्य” इति
न्यायापेक्षया “येन नाप्राप्त” इति न्यायः प्रबलः । “अनन्तरस्य” इति न्यायस्याष्टाध्यायी-
पाठलक्ष्यदर्शानोभयसापेक्षत्वात् । “येन न” इत्यस्य पाठापेक्षत्वादित्याशयेनाह—*अ-
न्यत्रेति* ॥ ६१ ॥

अपवादप्रसङ्गादाह—*मन्त्रिति* । *अन्तरङ्गत्वात्* । द्विवचनानपेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वात् ।
न चैतादृशान्तादायां “पूर्वं अपवादा” इत्यस्यावतारणमयुक्तम् । यद्यपि दधतीत्यत्र द्वित्वोत्तर-
महत्त्वस्य प्राप्तिस्तथापि जक्षतीत्यत्र द्वित्वानपेक्षत्वेन समत्वमेवेति अर्द्धभावस्य तत्र येन
नाप्राप्तन्यायेनान्तादेशापवादस्य चरितार्थतया अपवादोऽपि यद्यन्यत्र चरितार्थ इति न्यायेना-
न्तरङ्गान्तादेशायाच पुत्र स्यादिति वाच्यम् । अन्तरङ्गत्वादित्यस्य विकरणापेक्षयापरनिमित्त-
कत्वेन अन्तरङ्गत्वादित्यर्थात् । एवञ्च अपवादो यदीत्यस्याविषयोऽयमिति बोध्यम् । विक-
रणे तस्य श्लो द्विवचनेऽज्ञातस्य प्राप्तिरन्तादेशस्य तु पूर्वमेव प्राप्तिरित्याशयः । *तद्वैयर्थ्य-
ति* । “अदभ्यस्तात्” इति सूत्रस्य वैयर्थ्यमित्यर्थः । न च जक्षतीत्याद्यर्थम् “अदभ्यस्ता-
त्” इत्यावश्यकमिति वाच्यम् । तेष्वपि पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वेन पूर्वस्थितनिमित्तकत्वेन
शान्तरङ्गत्वाद्गन्तादेशः प्रथमतः स्यात्तथा च तत्र ह्यत्वाभावेनाज्ञायो न स्यादिति तस्य सूत्र-
स्य वैयर्थ्यमित्याशयात् । न चादृशमात्मनेपदेशु अतत इत्यर्थेमावश्यकमिति वाच्यम् ।
तावतापि सम्पूर्णसूत्रस्य वैयर्थ्यमेत्यर्थात् । “पूर्वं अपवादा” इत्यत्र हिदाब्दो निश्चितत्व-
मूच्यते । द्वौ न्यायो भाष्ये तत्र तत्रोपनिषद्दौ तत्र व्यवस्थामाह—*लक्षणैकत्वादिना* ।
अन्यथा । अपवादाज्ञातस्य यो विषयस्तद्विषयकत्वस्याप्युरसर्गाशाघे स्वीकारे । *विक-
तस्यप्रकाशिका ।

शाठकोप्ती भाषेवगोप्तीत्यादौ लीपभावाय सूत्रस्य सार्थतयात् ॥ ६२ ॥

सोऽर्थधर्मापत्तिरिति । नच जक्षतीत्यादौ अदादेशस्य चरितार्थमितियाच्यम् । आयप्रा-
दिपूषेदशिवद्वचनमिति सूत्रे उपदेशिवद्वचनेनाप्रापि पूर्वमेवान्तादेशप्रवृत्त्या तद्वैयर्थ्यस्य स्पष्ट-
त्वात् । नचैवमपि अप्रापि उपदेशिवद्वचनमस्तोतिसूत्र एव अन्तादेशं वाधित्वा अदादेशो
भरतीत्यवतारणात्प्रतिरितिवाच्यम् । आयप्रादिपूषेदशिवद्वचनं स्वरसिन्धुर्धर्मितियापिने-
स्वरमिदिसूत्रयोत्रोपस्थातेन अभ्यस्तत्रिपये अभ्यस्तानामांशदिरितिसूत्रप्रवृत्त्या आशु-
त्तस्ययोजनभावेन तद्वातिकारप्रवृत्तेः । *विकल्पापत्तिरिति* । अर्द्धभावः अस्ति वाधके
उद्देश्यतावच्छेदकावच्छेदेन विषयान्वय इतिगिदान्तः । अयच्छेदकावच्छेदेन विषयान्वय
इत्यस्य उद्देश्यतावच्छेदकत्वापत्त्यर्थं विषये विषयतावच्छेदकत्वंसर्गमरदिदशानिवमत्तो भासत
इतीत्यर्थः । तयाच—अपवादाज्ञातस्योद्देश्यतावच्छेदकावच्छेदप्रतिरित्यर्थेन इत्यसंज्ञाज्ञोपदेशे-
तावच्छेदकावच्छेदे श्लोकाभावे अपवादात्सर्गवोदभ्यप्रापि उद्देश्यतावच्छेदकत्वस्य विषये

विशन्त इत्यस्य बुद्ध्यारूढा भवन्तीत्यर्थः । “अपवादो यद्यन्यत्र चरितार्थः”
(प० ६६) इति न्यायस्य तु नात्र प्राप्तिरन्तादेशाप्राप्तिविषये चारिताश्या-
भावात् ॥ ६३ ॥

लक्ष्यैकचक्षुष्कस्तु तच्छास्त्रपर्यालोचनं विनापि अपवादविषयं परित्य-
ज्योत्सर्गेण लक्ष्यं संस्कारोति तस्यापि शास्त्रप्रक्रियास्मरणपूर्वकप्रयोग एव
धर्मोत्पत्तेः तदाह—

प्रकल्प्य चापवादविषयं तत उत्सर्गोऽभिनिविशते ॥ ६४ ॥

तत इत्यस्यापवादशास्त्रपर्यालोचनात् प्रागपीत्यर्थः । प्रकल्प्येत्यस्य
परित्यज्येत्यर्थः ।

अत एव प्रातिपदिकार्थसूत्रे भाष्ये इदं द्वयमप्युक्त्वा न कदाचित्तावदु-
त्सर्गो भवत्यपवादं तावत् प्रतीकृत इत्यर्थकमुक्तम् ।

एतन्मूलकमेव नवीनाः पठन्ति—

भैरवी ।

रूपापत्तिरिति* । अस्य तस्मिन् विषये इत्यादिः । शास्त्रे उद्देश्यतावच्छेदकव्यापकरूपप्रवृत्ति-
रित्यं न्याय्यमिति भावः । *बुद्ध्यारूढा इति* । एवञ्च अपवादस्य प्राथमिकबुद्धिविषयत्वेऽ-
प्युत्सर्गस्य विषयेऽपवादविषयमिन्नत्वनिश्चये सत्युत्सर्गशास्त्रोद्देश्यतावच्छेदकस्य विलक्षणस्य
व्यापिका एतत्प्रवृत्तिरिति न विकल्पापत्तिरिति । एवञ्चोत्सर्गप्रवृत्तौ अपवादज्ञानं कारणमिति
भावः । एवञ्च अपवादोऽपीति न्यायस्याविषयोऽयमित्याह—*अपवादोऽपीति । यथाकथ-
ञ्चिदपवादविषयत्वं ज्ञात्वा तत उत्सर्गबुद्धिर्निवर्तते अन्यत्र तु सा कर्तव्येऽपि फलति । *अ-
प्र* । दधतीत्यत्र न ॥ ६२ ॥

द्वितीयमवतारयति—*लक्ष्यैकैति* । *तच्छास्त्रेति* । अपवादशास्त्रेति* । ननु यदि लक्ष्यैक-
कचक्षुष्कस्य लक्षणापेक्षैव न, तदोत्सर्गेण संस्कारकरण किमयंमत आह—*तस्यापीति* । अपि
शब्देन लक्षणेऽवच्छुष्कसङ्ग्रहः । “एकः शब्दः सम्मग्नज्ञातः शास्त्रान्वितः स्वर्गं लोके च का-
मधुग् भवतीति शास्त्रान्वितत्वेन भाष्यहृता प्रतिपादनादिति भावः । उक्तरीत्या न्यायद्वयस्य
विषयभेदात् यत्कश्चिदपवादेनोत्सर्गस्य बाधाविशेषादेकेनैव सिद्धे पक्षद्रव्योपन्यासोऽनुचित
इत्याह—सिद्धिरस्तमिति बोध्यम् । “प्रकल्प्य” इति वचने स्वपदधारणेनैवानन्तर्यस्य लाभे तत
इत्यस्य वैयर्थ्यमत आह—*तत इत्यस्येति । तच्छब्दस्य प्रक्रान्तरामर्शकत्वादेतादृशाश्याभाः ॥
अभिनिविशते । प्रवर्तते । एवञ्च चैत्रादिः कर्त्ता अपवादविषयं स्वयमेव त्वस्त्वोत्सर्गेण
लक्ष्यं संस्कारोति । एवञ्च एतावानत्र विशेषः । लक्षणेऽवच्छुष्केण पूर्वन्यायविषये सर्वत्र प्राप्त-
स्योत्सर्गस्यापवादेन बुद्ध्यारूढेन विषयविशेषात् निवृत्तिः सम्पाद्यतेऽत्र तु प्रागेव तादृशी
बुद्धिरिति ॥ ६३ ॥

अतएव । न्यायद्वयम्योक्तरीत्या विशेषार्थबोधकत्वेऽपि फलतो विलक्षणार्थतात्पर्यक
रूपादेव । *तावत्* । आदौ । इत्यर्थकमिति* । वाक्यान्तरमिति शेषः यथा न तावदत्र ति-
कादेशो भवति अपवादी तावच्छब्दान्तौ प्रतीक्षेते इति । यदि द्वयोर्न्याययोर्भिन्नार्थत्वं स्या-
त्ततोपसंहारद्वयं कुट्यादिति भावः । *एतन्मूलकमेव* । फलितमूलकमेव । अप्यसम्मतत्वध्व-
ननाथ—*नवीना इति* । दीक्षितादय इत्यर्थः, दधतीत्यस्य साधनायेति शेषः । द्वितीयवचनस्य
तत्त्वप्रकाशिका ।

नियमनो भानेन अन्यतरत्वादिना व्यापकतावच्छेदितिविच्छेदोपपत्तिरिति । *चारिताश्या-
भावादिति* । *नापि दाहासमाधानादिकं पूर्ववदोच्यम् ॥ ६३ ॥

उपसंजनिष्यमाणनिमित्तोऽप्यववाद उपसंजातनिमि-
त्तमप्युत्सर्गं बाधत इति ॥ ६५ ॥

यत्तु अभ्यस्तसंज्ञासूत्रे कैयटेन प्रकल्प्य चेति प्रतीकमुपादाय यथा "न सम्प्रसारण" (६-१-३७) इति परस्य यणः पूर्वं सम्प्रसारणं पूर्वस्य तु तन्निमित्तः प्रतिषेध इत्युक्तं तत्तु तत उत्सर्ग इत्याद्यत्तराननुगुणम् ।

यत्तु अपवादवाक्यार्थं विना नोत्सर्गवाक्यार्थं इति तदर्थं इति तत्र । अभिनिविशतेऽपवादविषयमित्यादिपदस्वारस्य भङ्गापत्तेः । पदजन्यपदार्थो-
पस्थितौ वाक्यार्थयोर्भावे कारणाभावाच्च । यत्र त्वपवादो निषिद्धस्त-
त्रापवादविषयेऽप्युत्सर्गः प्रवर्तते एव । यथा वृद्धावित्यत्र "नादिवि" (९-१-१०४) इति पूर्वस्यर्णदीर्घनिषेधनात् प्रवर्तमानस्य वृद्धिबाधकत्वाभा-
वाद्बृद्धिः प्रवर्तते । अतएव "तौ सत् (३-२-१२७) इत्यादि सङ्गच्छते । अत एव निर्देशाद् भ्रष्टावसन्ध्यायस्यात्र शाब्देऽनाश्रयणम् । ध्वनितं चेदं-
"इको गुण" (१-१-३) इति सूत्रे भाष्ये इति भाष्यप्रदीपोद्घोते निरु-
पितम् । अत्र देवदत्तस्य हन्तरि हते देवदत्तस्य उन्मज्जनं नेति न्यायस्य
भैरवी ।

अन्यरूपितमर्थं निरस्यति-***यत्त्विति*** । एतन्मते प्रकल्प्येत्यस्याऽपवादविषयकल्पनां कृत्वा
सपोत्सर्गशाब्धे प्रवर्तते यथापवादस्य प्रवृत्तिः स्यादित्यर्थः । ***इतीति*** । इति बुद्धिरूपे सं-
सीत्यर्थः । ***सम्प्रसारणमिति*** । प्रवर्तते इति शेषः । एवञ्च विद् इत्यादावन्त्यस्य यणः पूर्वं
सम्प्रसारणं भवतीति सिद्धम् । ***तत्तु*** । कैयटोक्तन्तु । ***अननुगुणमिति*** । एतच्च स्पष्टमेव ।
आदिना येत्यस्य प्रकल्प्येत्यस्य च परिग्रहः । किञ्च भगवता "न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्"
इति ज्ञापकादन्त्यस्य यणः पूर्वं सम्प्रसारणं भवतीत्ययमर्थो बोधितो न तु न्यायेनेत्यस्य ता-
दृशार्थकत्वं न युक्तमिति भावः । द्वितीयवचनस्य अन्यकृतमर्थान्तरं निरस्यति-***यत्र स्वप-
पादेति*** । एतादृशास्वार्थस्य सम्भव एव नेत्याह-***पदजन्येत्यादिना*** । एवञ्च उपात्ताक्षरा-
र्थांसांर्षेण सप्तहास्वर्णांसांषि नेति फलितम् । उक्तश्लोपद्वयस्यैवपत्राद् विषयता फलोपदि-
ता विवक्षितेति यक्तुमाह-***यत्रेति*** । ***अतएव*** । कलोपदितापवादविषयताया आश्रयणा-
देव । ***अत एव निर्देशात्*** । "तौ सत्" इत्यादिनिर्देशात् । एतेन उक्तार्थे सूत्रकारस्य सम्म-
तिर्दिशिता । भाष्यकारस्यापि सम्मतिर्दर्शयति-***ध्वनितमिति*** । तत्र हि-वृद्धिप्रहणाभाव
अन्येत्सीदित्यत्र हलन्तलक्षणवृद्धेर्बाधकत्वेऽकोपीदित्यादौ प्रथमप्राप्तगुणस्य स्वबाधकवृद्धिवि-
षयेऽपि प्रवृत्तिः । "तौ सत्" इति निर्देशोपपादनेन हृत्वा वृद्धेस्तु बाध्यमामान्यचिन्तापथे
"मिषि वृद्धिः" इति सूत्रविहिताया बाधहलन्तलक्षणाया नेतीति प्रतिषेध इत्युक्तम् । देव-
दत्तस्य हन्तरि हते देवदत्तस्य न उन्मज्जनमित्यस्य तु विषय एव नास्तोत्याह-***अत्र देवदत्त-
स्येति*** । प्रतिशोक्तस्य बाल्यवत्त्वे सामान्येन कश्चिदाह तत्र युक्तं किन्तु स्थलविशेषे पृष्टेति
तत्त्वप्रकाशिका ।

उपसंजनिष्यमाणनिमित्त इति । उरमर्गशाब्दप्रवृत्त्यभावमभावनाप्रयोज्यापवादतां
सङ्गृहीतभावनाबाधकत्वे बोद्धम् । अनेन च भविष्यत्पत्राद् विषयतिरिक्तत्वेन सङ्गोषो
भवति । तथाच-अप्यन्त्यात्परत्वेन संभासितो षो षः तदतिरिक्तस्यैव साम्यं अन्त्यादेश
इति रूपनोपादौ न शेषः । ***अनाश्रयणमिति*** । तन्मुत्सर्ग भ्रष्टावसन्ध्यायस्य नाश्रयणम्
इति शेषनोपम् । शास्त्रस्याश्रयणं नाम तदोपारेदप्यगवच्छेदकाश्रयणितः । तथाच-वृद्धा शी

विषय एव नास्ति । हृते देवदत्त उन्मज्जनं न । देवदत्तहननोद्यतस्य तु हनने भवत्येवोन्मज्जनम् । प्रकृतेऽपि न पूर्वसवर्णदीर्घण वृद्धेर्हननं किन्तु हननोद्यमसजातीयं प्रसक्तिमात्रं प्रसक्तस्यैव निषेधात् । प्रतिपदोक्तत्वमपि निरवकाशत्वे सत्येव बाधप्रयोजकम् । स्पष्टं चेद् "शेषाद्विभाषा" (५-४-१९४) इति सूत्रे भाष्ये । तत्र हि-शेषग्रहणमनर्थकं ये प्रतिपदं विधीयन्ते ते बाधका भविष्यन्तीत्याशङ्क्यान्वकाशा हि विधयो बाधका भवन्ति समासान्ताश्च कैवभावे सावकाशा इत्युक्तम् । क्वचिदनवकाशत्वाभावेऽपि परनित्यादिसमवधाने शीघ्रोपस्थितिकत्वेन पूर्वप्रवृत्तिप्रयोजकं बलवत्त्वं प्रतिपदविधित्वेनापि । परनित्यान्तरङ्गप्रतिपदविधयो विरोधिसन्निपाते तेषां मिथ्याप्रसङ्गे परबलीयस्त्वमिति "प्रत्ययोत्तरपदयोश्च" (७-२-९८) इति सूत्रे कैवटेन भैरवी ।

सिद्धान्तस्ते दर्शयति-प्रतिपदोक्तत्वमपीति* । अत्र प्रतिपदोक्तत्वं पदविशेषमुच्चार्यं विहितत्वमात्रे न तु प्रागुक्तम् । यथा ऋग्भिन्ने रुद्रयर्थे चरितार्थस्य "पादोऽन्यतरस्याम्" इत्यस्य ऋच्यभिधेयायां प्राप्तस्य "टावृचि" इत्येतेन बाध इति । एवञ्च सूत्ररीत्या ऋग्भिन्ने रुद्रयर्थे द्विपदी द्विपादित्येन, भाष्यहस्ता तु "टावृचि" इत्यस्य प्रत्याख्यानं ध्वनितम् ।

तथाहि-शेषाग्रहणं किमर्थमिति प्रघट्टके ऋञ्जा देवविरोति षष्ठाग्रहणस्य प्रयोजनमुक्त्वा अत्रापि आकारान्तादेव टाप् तत्रापि पूर्वान्तवद्भावेन सिद्धमित्यनेन तत्त्वण्डने कृते "पादोऽन्यतरस्याम्" "टावृचि" इति प्रयोजनमुक्त्वा पादशब्दसमानार्थकाकारान्तपदशब्दभाषित्य तत्प्रत्याख्यातम् । न चैवं द्विपदेत्यस्य सिद्धावपि द्विपदी द्विपादित्यपि प्राप्नोतीति वाच्यम् । फलभेदे प्रत्याख्यानसम्भवेन "टावृचि" इत्यस्यारम्भेऽपि तत्र अन्यतरस्यामित्यनुवर्त्ये रूपप्रत्यय बोध्यमिति । स्पष्टञ्चेदिति* । निरवकाशत्वम् एव बाधकत्वप्रयोजकं तदिति स्फुटमित्यर्थः । एतेन प्रतिपदोक्तत्वस्य भवदुक्तीत्या बाधप्रयोजकत्वस्वोकारे प्रगुक्तेषु अस्या पाठान्मन्यतेति निरस्तम् । अपवाद पूर्वान्तर्भावात् । *शेषग्रहणमिति* । समासान्तापेक्षया शेषत्वस्य ग्रहणमित्यर्थकं शेषग्रहणमित्यर्थः । *सावकाशा इति* । ननु तत्र चारितार्थ्येऽपि येन नाप्राप्तन्यायस्य यद्गौणे तदप्राप्तियोग्ये विषये चारितार्थ्यं तत्त्वस्थेरेति भाष्यासङ्गतिरिति चेन्न । अल्पादेव भाष्यात् प्रतिपदोक्तत्वस्य येन नाप्राप्तन्यायमूलकापवादत्वे नान्तर्भावः, किन्तु निरवकाशत्व एवेति कल्पनात् ।

ननु प्रतिपदोक्तस्य नित्यस्य बाधकत्वमस्तु वैकल्पिकस्य तस्य तु बाधकत्वामात्र एव प्राप्नोति, स्वाभावे प्राप्तस्य कपस्तेनावारणादत आह-क्वचिदनपेति* । एवञ्च प्रतिपदविधित्वेन शीघ्रोपस्थितिकत्वं तेन तस्य पूर्वं प्रवृत्तिरित्येव कल्प्यते । अत्र मानमाह-परनित्येति । विरोधिसन्निपात इति* । विरोधिनीः शास्त्रयोः सन्निपात एकत्र लक्ष्ये युगपत्प्राप्तौ परादिक्रमेण ते भवन्तीति शेषः । *तेषाम्* । पदादीनाम् । संप्राद्वक्त्राक्ष्यपठितानामेव युगपत्प्राप्त्यावित्यर्थः । *परबलीयस्त्वमिति* । सङ्ग्राहकवाक्यपाठेन येषां परत्वं तेषां बलीयस्त्वमित्यर्थः ।

ननु कैवटेन तथा पाठेऽपि भाष्यात् प्रतिपदविधित्वस्य पूर्वप्रवृत्तिनिवामकत्वं न लक्ष्यतत्त्वप्रकाशिका ।

इत्यस्यां दशायां "वृद्धिरेचि" इत्येतदुद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तेः सत्त्वेन अवसर्गशेशाभावात् । *कैवटेन पाठादिति* । वस्तुतस्तु अपवादस्याने प्रतिपदविधिपाठेन बाध कैपदोऽर्थसाधकः ।

पाठात् । अत एव रमे इत्यादौ प्रतिपदोक्तत्वात् पूर्वमेव आकारप्रश्लेषाद्बल-
ख्यादिलोपो न प्राप्नोतीत्याशङ्क्य “एङ्ङस्वात्” (६-१-६९) इति लोपेन
समाहितम् ॥ ६५ ॥

नन्वयजे इन्द्रमित्यादावन्तरङ्गस्यापि गुणस्यापवादेन सर्वर्णदीर्घेण बाधः
स्यादत आह—

**अपवादो यद्यन्यत्र चरितार्थस्तर्ह्यन्तरङ्गेण
बाध्यते ॥ ६६ ॥**

निरवकाशत्वरूपस्य बाधकत्वबीजस्याभावात् । एवं च प्रकृतेऽन्तरङ्गेण
गुणेन सर्वर्णदीर्घः समानाश्रये चरितार्थो यणगुणयोरपवादोऽपि बाध्यते ।
पूर्वोपस्थितनिमित्ताकृत्वरूपान्तरङ्गत्वविषय इदम् ।

यत्तु आगमादेशयोर्न बाध्यबाधकभावो भिन्नफलत्वादत एव ब्राह्मणेभ्यो
दधि दीयतां कम्बलः कौण्डिन्यायेत्यादौ कम्बलेन न दधिदानबाध इति
“ङ्ङोः” (६-४-१९) इति सूत्रे कैयटस्तत्र । अपवादो नुगदीर्घत्वस्येति
भैरवी ।

मिति भाष्यानुपह पृथेत्यत आह—अतप्येति* । प्रतिपदोक्तत्वस्य पूर्वप्रवृत्तिनियामरूपा-
देव । *प्रतिपदोक्तत्वादिति* । सम्बुद्धिपदोपादानेन अस्य तत्त्वम् ॥ ६५ ॥

भन्तरङ्गस्य । पूर्वोपस्थितनिमित्ताकृत्वेनान्तरङ्गस्य । एतेन पूर्वसङ्गतिः लाभः । *अप-
वादेन* । बाध्यसामान्यघन्तवापवादेन अनवकाशत्वरूपापवादत्वविशिष्टेनेत्यर्थः । *समाना-
श्रये* । दण्डाप्रम्, दधीद्रमित्यादौ ।

अयं भावः—अत्र समाने स्थानिनिमित्तसि च सर्वथा अनवकाशत्वेन यणगुणो बाधितवा
सर्वर्णदीर्घे तपोरसायपि भिन्नस्थानिनिमित्तकेऽप्यत्र इ इन्द्रमित्यादौ कृतेऽपि यणादेशे स्थानि-
पत्वेन दीर्घस्य प्राप्त्या न सर्वथा अनवकाशत्वमिति तदप्राप्तियोग्ये विषयेऽपारिताध्यैरूपा-
पवादत्वमेव यस्य बीजे तस्य येन नाप्राप्तन्यायस्य यद्यपि सम्भवस्तथापि अन्तरङ्गेण बाध्यते
“विप्रतिषेध”सूत्रे भाष्यकृता तुल्यस्थानिनिमित्तकयोरेव परस्परबाध्यबाधकभावस्यादौ का-
रात् । *एवमत्र* । सादृशबोजामाये च । *प्रकृतेः* । अयत्र इ इन्द्रमित्यादौ । *पूर्वोपस्थिते-
ति* । एतेन यत्रान्तरङ्गत्वमपवादं तत्रापवादेनेत्र बाध इति भावः ।

कैयटमते निरसितुमाह—*पस्थिति* । *भिन्नप्रकृत्यादिति* । फलमत्र यद्येताच्छत्र-
सिन्धुय पाठे, तत्र मीतपोः आदेशो हि स्थानिनिरांकः, भागमस्तु नामनिवर्तकः ।
यथा दशान्ते दधिदानस्यौदनस्यकारः फले कम्बलदानस्य तु दधौतनियारगमिति भिन्नप्रकृत्यै
तत्त्वप्रकाशिका ।

पूर्वमेव इति । तदप्राप्तियोग्ये अचारितार्थ्यैरुपवाधयोग्यस्य “मम्बुद्धौ च” इत्यत्र सत्पूर्वा-
दितिभावः ॥ ६६ ॥

गुणस्यापवादेनेति । नवातिदित्यादौ यणि कृतंभ्ये भिन्नलोपस्यामिदृशेन यणोऽप्रा-
प्त्या तत्र सर्वर्णदीर्घे पारिताध्यैमितिवाच्यम् । “मिच्छोप एकादेश” इति वार्तिके एकादेशादौ
यणोऽप्युपस्थागमिग्याकारेणपराशरस्य सुस्यत्वान्, “इट ईति” इत्येव मित्ते “अकः मरुतौ”
इतिवामस्यापुवकलेन परगुणापवादत्वस्य निर्देशु प्राकृतत्वान् । *बाध्यत्वबोजस्याभावा-
दिति* । चिन्त्वमिदम्—विरकाशत्वरूपबाधबोजामाये स्वस्यैव गद्गापत्तेः । अत्रेदन्तात्वात्

“दीर्घोऽकितः” (७-४-८३) इति सूत्रस्थभाष्यविरोधात् ॥ ६६ ॥

ननु अजीगणदित्यादौ गणेरौत्वं निरवकाशत्वाद्धलादिः शेषं धाधते तत्राह—

अभ्यासविकारेषु बाध्यबाधकभावो नास्ति ॥ ६७ ॥

“दीर्घोऽकितः” (७-४-८३) इत्यकिदूग्रहणमस्या ज्ञापकम् । अन्यथा यंयम्यत इत्यत्र नुकि कृतेऽनजन्तत्वादीर्घाप्रप्तौ तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । इयं परान्तरङ्गादिबोधकानामप्यबाधकत्वबोधिका । तेन अचोकरत्, मीमांसत इत्यादिसिद्धम् । आद्ये सन्वद्भावस्य परत्वाद्दीर्घेण धाधः प्राप्नोति । अन्त्ये भैरवी ।

प्रसिद्धम् । आगमादेशयोः प्रयोगसिद्धिरूपैकफलमादाय समानफलकत्वञ्चेत् दृष्टान्तेऽपि शरीररक्षणरूपैकफलमादाय समानफलत्वोत्पद्यन्तासङ्गतिः स्यात् । * “च्छ्वोः” इति सूत्र इति* । तत्र हि—भाष्ये उद्विष्टत्वाभिप्रायेण अय ऊडादिः कस्मात् न भवति । आदिष्टिद्वयतीति प्राप्नोति कस्य पुनरादिविकारस्य, अस्तु वकारस्यादिः । का प्रतिपत्तिः “लोपोब्योवं-लि” इति लोपो भविष्यति । नैवं शङ्क्यम् । “ज्वरत्वर” इति द्वौ ऊडौ स्यातामित्युक्तम् । एतद्भाष्योक्तस्य वर्णनसमये यथादेशागमयोरपि बाध्यबाधकभावः स्यात्तदा नास्तीति बलो लोपे आरम्यमाण ऊडागमन्तत्वं बाधको भविष्यतीत्युक्तम् । यथागमस्योपवादात्तेन बलोपबाधकता स्यात्तदा बलोपो भविष्यतीति ग्रन्थस्यासङ्गतिः स्यादत आगमादेशयोर्न बाध्यबाधकभाव इति । आगमादेशयोरपि “दीर्घोऽकितः” इति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येन तत्त्वं स्वीकृत्यत एव । “च्छ्वोः” इति सूत्रस्थभाष्यन्तु पूर्वपक्ष्युक्तत्वात् न लक्ष्यसंस्कारकमिति सिद्धान्तो-शयेनाह—*तत्रैति* ॥ ६६ ॥

अपवादप्रसङ्गादाह—*ननु अजीगणदित्यादि* । *निरवकाशत्वादिति* । अलोऽन्त्यप-रिभाषैकवाक्यतया गणेरूपाम्बासान्त्यगणस्येत्वमित्यर्थकस्य च “गण” इति सूत्रस्य निरव-काशत्वादित्यर्थः । *अभ्यासविकार इत्यादि* । न च दीर्घस्य नुक्त्र युगपत्प्रवृत्तेः सम्भवो-ऽस्त्येतेत्यकिदूग्रहणञ्चरितार्थमिति वाच्यम् । एवमपि दीर्घाप्रप्तियोग्ये विषयेऽचारितार्थम-स्त्येति तस्य ज्ञापकत्वसम्भवात् । *अनजन्तत्वादिति* । “अचञ्च” इति परिभाषयाऽज-न्तस्यैव दीर्घविधानादिति भावः । अस्यां परिभाषयां बाध्यबाधकभावपदं न प्रकान्तापवा-दत्वप्रयुक्तबाध्यबाधकभावपरं किन्तु अन्यपरमपीत्याशयेन आह—*इयं चेति* । *परान्तर-ङ्गादीति* । अत एवाभ्यासविकारेषु अपवादा उत्सर्गान् न बाधन्त इति नोक्तम् । *भाष्ये* । अचोकरदित्यत्र । *सन्वद्भावेत्यादि* । सन्वद्भावावकाशः, अचिञ्चनत्वं सन्वद्भावरूपे विधीय-मानस्य दीर्घस्य तु अदीदयदित्वत्र चारितार्थ्यम् । *बाध इति* । यदि पूर्वं दीर्घं स्यात्तदा सङ्कृतिन्यायेन सन्वद्भावबाधेन निमित्ताभावादित्वं न स्यात् । न च पुनः प्रसङ्गविज्ञानेन सन्वद्भावो भविष्यतीति वाच्यम् । एवमपि “सन्वत” इति तपरत्वेनेत्वं न स्यादिति भावः ।

तत्त्वप्रकाशिका ।

अन्तरङ्गपरिभाषादिबाधकत्वत्वा केवलोत्सर्गबाधेन यत्रापवादाशास्त्रस्य चारितार्थ्ये सम्भवति तत्रान्तरङ्गपरिभाषाबाधे मानाभावोऽस्या बीजम् । अथवा तद्प्रप्तियोग्ये अचारितार्थ्य-कृते अचारितार्थ्यमितिबीजद्वयसत्त्वेन स्वप्रवृत्तियोग्यो यः स्वीयोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नः तदतिरिक्तत्वेन सङ्कोचे मिथमाणेऽपि यदुत्सर्गप्रसिद्धिस्तर्हि सम्भवत्येतेत्येतपरिभा-षायां बीजम् ॥ ६६ ॥

अकिदूग्रहणमस्यां ज्ञापकमिति* । न च यंयम्यत इत्यादौ अकिदूग्रहणाभावे दीर्घं बाधित्वा

“मान्यघ” (३-१-६) इति दीर्घेणान्तरङ्गत्वादित्वस्य बाधः प्राप्तः ।

यत्तु यत्रैकैकप्रवृत्त्युत्तरमपि सर्वेषां प्रवृत्तिस्तत्रैवैतत्प्रवृत्तिरिति “अत एक” (६-४-१२०) इति सूत्रे कैयटस्तत्र । नुकि कृते दीर्घाप्राप्त्या धर्मिग्राहकमानविशेषान्मान्यघादीनां दीर्घे कृते इत्वाप्राप्त्या “गुणो यद्भ्रुकोः” (७-४-८२) इति सूत्रस्यभाष्योक्तदुदाहरणासङ्गतेति अन्यत्र विस्तरः ॥६७॥
ननु तच्छ्रीलादितृन्विषये एवुलंपि स्यात् । न च तृत्तपवादोऽसरूपा-

मैखी ।

दीर्घेणान्तरङ्गत्वादिति । सन्प्रत्ययसन्निधौ च विधानादीर्घस्यान्तरङ्गत्वम् । न च एकमु-
श्रेण नभयोविधानेऽप्यभ्यासांभावेन दीर्घांप्राप्त्या कथमत्रान्तरङ्गत्वमिति वाच्यम् । अभ्या-
ससंज्ञाप्रवृत्तिपर्यन्तं तदप्राप्त्यापि दीर्घस्यापरनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गत्वम्, इत्वन्तु सनि परतो
विधानाद्यदिरुम् । *पूर्वैकेति* । उत्सर्गास्यापवादस्य वा । यथा ननतीत्यश्रोरदत्वरुगादी-
नाम् । रगादिषु चौरदत्वस्य । *एतत्प्रवृत्तिः* । अभ्यासविकार इति वचनस्य प्रवृत्तिः ।
शापकसिद्धत्वेनासावर्थिकत्वादेतत्परिभाषाया अप्रवृत्तौ परत्वादुरदत्तेनात्र रुकोऽबाध इति त्व-
न्यत् । *‘अत एक’ इति सूत्र इति* । तत्सूत्रभाष्ये णकारपकारादेशेत्वे लिटि वक्तव्यम् । नेमनुः
नेमुः । सेहे सेहाते । किं पुनः कारणं न सिध्यति । अनादेशादेरिति प्रतिषेधः प्राप्नोति त्व
सहि वक्तव्यम् । न यक्तव्यम् लिटा अत्र आदेशादि विशेषयिष्यामः । लिटि च आदेशादिः
तदादेशेति । अस्त्यन्यलिङ्ग्रहणस्य प्रयोजनं पक्ता पस्तुम् । नैतदस्ति । कृत्तीति वर्त्ते ।
एवमपि पक्ः पक्ववानित्यत्र प्राप्नोति । अभ्यासलोपसन्निधौ च एत्वमुच्यते, न चात्राभ्या-
सलोपं पश्यामः, एवमपि पापच्यतेऽत्र प्राप्नोति । दीर्घत्वमत्र बाधकं भविष्यति । नाप्राप्ते-
ऽभ्यासविकारे एत्वमारभ्यते । तथाचाभ्यासान्भ्यासविकारान् बाधते एवं दीर्घत्वमपि बाधते ।
अभ्यासविकारेषु अपि ज्येष्ठमध्यमकनीषांसः प्रकारा भवन्ति । इत्यहलादिः षोषानुसर्गा ।
सयोर्दीर्घत्वमपवाद एवमेत्याहुक्तम् । *दीर्घत्वमात्रेति* । ‘अभ्यासविकारेषु बाधका, न बा-
धन्ते’ इत्येतत्तु यत्र सर्वेषां प्रवृत्तिस्तत्राधीयत इति कैयटः । एवाम्भ्यासलोपयोः कृतयोर्दीर्घ-
त्वाप्रमद् इति विरुद्धत्वादबाधकत्वाभावात् इति । *धर्मिग्राहकगानेति* । वाच्यबाधकभावा-
भावबोधकत्वं धर्मः सोऽस्ति यस्मिन् वचने तद्ग्राहकम् यस्मान्, तद्विरोधादित्यर्थः । एवमे-
वान्यत्र व्याख्येयम् । ननु पूर्वोक्तभाष्यान्ययानुपपत्त्या तथापिः कल्प्यते इति चेत्, शापकसि-
द्धत्वासावर्थिकत्वाभिप्रायेण भाष्ये तथोक्तसम्भवादिदि ॥ ६७ ॥

अपवादप्रसङ्गादाह—ननु ताच्छ्रीलादीति* । *नृत्तपवाद इति* । अर्धविशेषे विधानेन

तत्प्रकारानिहा ।

नुक्यपि पत्रादीर्घाणावाकिरुपहणं चरितार्थमित्तिवाच्यम्, तदप्राप्तियोगेऽचारितार्थ्येविति-
एतन् चारितार्थ्येन नुकि मत्वेन तच्छ्रीगिह्यन्यायेन दीर्घबाधे पुनर्दीर्घांप्रवृत्त्या गकिरुपहण-
येष्यन् । न च दीर्घे कृते अत इति स्वरकरणेन मुक्तोऽप्यस्या कृते चारितार्थ्यं नास्तीतिवा-
च्यम्, अभ्यासो एवंत्र इत्ये स्वरकरणेनैवत्येन तस्य औपदेशिकदीर्घे च्यातृत्वेण चामाभ्यन
इत्वादी पश्येन नृते चारितार्थ्येन सत्यात् ।

यत्तु अनेनाकिरुपहणेन अभ्यासविकारेषु वैषधिकरण्यान्वयोऽपि ज्ञाप्यत इति, न च, परि-
भाषाज्ञापनेन चारितार्थ्येन वैषधिकरण्यान्वयज्ञापनामभ्यासात् । न च परिभाषाज्ञापने
वैषधिकरण्यान्वयो वेदत्र विनिगमनाशिरानुभवमपि ज्ञाप्यत इतिवाच्यम्, वैषधि-
करण्यान्वयज्ञापनेऽपि तच्छ्रयायेन मुदा दीर्घबाधेऽकिरुपहणनैवत्वं च तद्व्यप्यशयात् । न च

पवादस्य विकल्पेन बाधकत्वात् । अत आह—

ताच्छीलिकेषु वासरूपविधिर्नास्ति ॥ ६८ ॥

एतुलि सिद्धे "निन्दहिंसादि" सूत्रेषु काजुभ्यो बुद्धिप्रधानमत्र ज्ञापकं सत्र एतुत्तुप्रो स्वरे विशेषाभावात् । ताच्छीलिकेष्विति विषयसप्तमी । तेन ताच्छीलिकैरताच्छीलिकैश्च वासरूपविधिर्नैति बोध्यम् ॥

नन्वेव कम्प्रा कम्प्रेत्याद्यसिद्धि "नमिकम्पि" (२-१-६७) इति रेण "अनुदात्तेतश्च हलादे" (३-२-२४९) इति युचो बाधादिति चेत् न । "सूददोपदीप्तश्च" (३-२-१५३) इत्यनेन दीपेर्युजितपेधेनोकार्थस्यानि त्यत्वात् ॥ ६८ ॥

नन्वेव हसितं छात्रस्य हसनमित्यादौ घञिच्छ्रुति भोक्तुमित्यत्र लिङ्-लोटावीपत्पान सोमो भवतेत्यत्र खलू प्राप्नोतीत्यत आह—

कल्प्युद् तुमुन्खलर्थेषु वासरूपविधिर्नास्ति ॥ ६९ ॥

भैरवी ।

अस्य अपवादत्वं द्रष्टव्यम् । *एतुलि सिद्धे इति* । करणस्याधिकरणत्वविवक्षया सप्तमी । ननु ताच्छीलिकेषु इत्यधिकरणसप्तम्युपादानादुत्सर्गापवादयोर्दभयोस्ताच्छीलिकत्वे एतत्परिभाषाप्रवृत्तित्वात् अपवादस्यैव । आद्ये उक्तज्ञापकासङ्गति उत्सर्गस्य अताच्छीलिकत्वात् स्वविषये चारितार्थ्यासम्भवात् ।

किञ्च "पदेरनुदात्तेतश्च" इत्यनेन युचि सिद्धे "सुचङ्कम्य" इति सूत्रेण ताच्छीलिकेषु परस्परं वासरूपविध्यभावस्योक्तसाधनार्थं पदधातोर्विहितेन युचा ज्ञापनान्तनैव सिद्धावस्य वैयर्थ्यापत्तिश्च ।

किञ्चाऽलङ्कारिण्युरिति वदलङ्कारक इत्यपि स्यादन्त्ये "सुचङ्कम्य" इति सूत्रे पदिमहणवै यथापत्तिरुभयोस्ताच्छीलिकत्वादत आह—*ताच्छीलिक इत्यादिना* । ताच्छीलिकप्रत्ययविषयता च द्वयोर्न त्वेकस्यैव । एवञ्च प्रकृते उत्सर्गापवादयोरेवस्य कस्यचित्ताच्छीलिकत्वे वासरूपविध्यभाव इति सिद्धम् । *एवम्* । उभयोस्तत्वेऽपि वासरूपविध्यभावस्वीकारे । *इत्याद्यसिद्धिरिति* । एकस्य कम्प्रेत्यस्य सिद्धावपि उभयोरसिद्धिरित्यर्थे । आदिपदेन गन्ता गामुक इत्यस्य विकल्पी विकल्थन इत्यस्य च सङ्ग्रह । आद्य तुञ्जुकरौ । अन्त्ये धि तुण्युचौ न स्याताम् । *श्रेणेतिक* । सर्वथाऽनजकार्शेनेत्यादि ॥ ६८ ॥

एवम् । ताच्छीलिकेष्वेव अन्वित्यत्रासरूपविधिनिर्घोषाङ्गीकारे । *छात्रस्येति* । मध्यमणिन्यायेनोभयत्र अस्यानवय । हसितमित्यादौ "नपुसके भारे क" । "क्युद्च" अनयो प्रवृत्ति । *भोक्तुमिति* । समानकतुकेषु तुमुन् । *लिङिति* । इच्छार्थेषु इति विहितौ । *ईपत्पान इति* । "आतो युच्" इति युच् । *कल्प्युदित्यादि* । एतेषु घञादीनामपवाद

तत्त्वप्रकाशिका—

परिभाषाज्ञापनेऽप्यकिङ्कप्रहणं व्यर्थम् । मुक्तयजन्तत्वाभावाद्दोषां प्राप्तेरिति वाच्यम्, वैयधिकरणान्वयपरिभाषयोरसत्त्वेऽपि लुक् प्राक् दीर्घवाणायकिङ्कप्रहणसामर्थ्येन किञ्चाविभिन्नस्येत्यर्थस्यावश्यं स्वीकर्तव्यतया लुक् प्राग्दीर्घाप्रवृत्तये अकिङ्कप्रहणस्य साधकत्वात् । नच दीर्घो लुक् इत्येव सिद्धेऽकिङ्कप्रहणन वैयधिरन्यान्वयो ज्ञाप्यत इति वाच्यम्, वनी वच्यते समीक्ष्यत इत्यादौ नीक प्राग्दीर्घान्यावृत्तयेऽकिङ्कप्रहणसार्थक्यात् ।

परिभाषार्थस्तु—अभ्यासत्वावच्छिन्नोद्देश्यताककार्येषु बाध्य पूर्व प्रवर्तत इति अभ्यास-

इदं च वासरूपविधेरनित्यत्वात् सिद्धम् । तदनित्यत्वे ज्ञापकं च "अद्वै-
कृत्यतृचञ्च" (३-३-१६६) इति ।

तत्र हि चकारसमुच्चितलिङा कृत्यतृचोर्वाधा मा भूदिति कृत्यतृजग्रहणं
क्रियते इति अन्यत्र विस्तरः । वासरूपसूत्रे भाष्ये स्पष्टा ॥ ६९ ॥

ननु श्वः पञ्चतेत्यत्र वासरूपविधिना लृङपि प्राप्नोति कृने आदेशे
वैरूप्यादत आह—

लादेशेषु वासरूपविधिर्नास्ति ॥ ७० ॥

आदेशकृतवैरूप्यवत्सु लकारेषु स नास्तीत्यर्थः । अत्र च "ह्रश्वतोर्लङ्
च" (३-२-११६) इति लङ्विधानं ज्ञापकम् । अन्यथा "परोक्षेलिट्"
(३-२-१५) इति लिटा लङः समावेशोऽसारूप्यात्सिद्ध इति किं लङ्विधाने-
न शशादिभिस्तिङां समावेशार्थं शतृविधायके विभाषाप्रहणानुवृत्तिः "लिटः
कानज्वा" (३-२-१०६) इति वा ग्रहणं च कृतम् । सज्ज्ञापयति वासरूपसूत्रे-
ऽपवाद आदेशत्वानामान्तः प्रत्यय एव गृह्यत इति कैयटादौ ध्वनितम् ।

भैरवी ।

भूतेषु सत्सु तद्विषये वासरूपविधिर्नास्तीत्यर्थः । एवञ्चैतद्विषयेऽपरादस्योत्सर्गवाचकत्वेऽमेवा-
ङ्गीक्रीयत इति फलितम् । *इदम्* । केति वचनम् । *ज्ञापकमेति* । चत्सर्वथं । *तत्र हि* ।
तस्मिन् सूत्रे हि कृत्यतृजग्रहणमिति । एतेन लिङ्विधानार्थं सूत्रस्यावश्यकत्वं ध्वनितम् ।
यदि वामरूपविधेरनित्यत्वं न स्यात्तदा वासरूपविधिर्नैव पक्षे कृत्यतृचोः सिद्धौ तयोर्ग्रहणं न
दुष्यति । *अन्यत्र विस्तर इति* । एतदनित्यत्वेनैवोक्तं प्रथमाणञ्च सर्वं संगृहीतं भवतीति
तद्वचनं न काव्यम् ।

यदि तु "नाकि लिट् च" इति चकारेण कृत्यप्रहणानुवृत्त्यर्थं कृनेन वासरूपविधेरनित्य-
त्वं ज्ञाप्यते इति कल्प्यते तदा कृत्यतृजग्रहणं "प्रेषातिसर्गं" इति सूत्रं च न काव्यमिति
सूचितम् ॥ ६९ ॥

वामरूपविधिप्रमङ्गादाह—*नन्विति* । *वासरूपविधेनेति* । "ननु अनुबन्धकृतममा-
रूप्यं" गृह्यत इति कथमेतदत आह—*एत इति* । एवञ्च आदेशनिष्ठवैरूप्यस्य स्थानिन्या-
शेषादात्मरूपविधेः प्राप्तिरिति भावः । *लादेशेऽनित्यत्वादि* । लघ्वासावादेशेति कर्मधारयः ।
आदेशपक्षे च आदेशकृत्यैरूप्यवद्वाङ्मिडम्, विशेषणपोषकस्यापि आदेशपक्षस्य पूर्वनिर्गतप्र-
करणस्य अनित्यत्वात्कारादित्याव्या परनिर्गतः । एवञ्च यत्फलितं तदाह—*आदेशकृत्य
इति* । *लटः* । "अनपठने लट्" इतिविहितस्य लटः ।

ननु लघ्वादेशेऽनित्येति पठ्यतेतन्पुरुष पञ्चान्यु लक्षणायां बोद्धाभावात् फलाभावाच्च इत्यन-
नाह—*अत्रादिभिरिति* । आदिपदेन कानकः परिपद्यः । *सत्तृचिवाचके* । "लटः सत्तृचा-
नयो" इति विभक्त्यर्थः । *विभाषाप्रहणानुवृत्तिः* । "ननोर्विभाषा" इत्यतो विभाषाप्रह-
णानुवृत्तिः । *एतमिति* । भाष्येऽनेति शेषः । "सदादिभ्यो बहुलमिच्छातोः" इति वा-
सिष्ठप्रत्यासत्तानाथ हि भाष्येऽप्यत्र विभाषाप्रहणानुवृत्तिः कृता । अत्रार्थं सूत्रकारस्यापि म-
म्मतिमाह—*किट् इति* । *प्रत्यय एवेति* । आदेशत्वानामान्त एवेति । एषकारस्य वि-

तत्त्वप्रकाशिका ।

सन्धावच्छिन्नोद्देश्येऽनुकुरा ङगुस्तिर्यादौ इत्यत्रात्राष्ट म सप्तमं दीपं, अन्यथा चाप्यप्य
सप्तमं दीपं च "द्वं" प्रकृती वमादस्ये तदगिदिवा स्वरीय ।

तत्फलं तु सदादिभ्यो भूतसामान्ये लिटः कसुरेव न तु पक्षे तिङ् इति वोध्यम् ॥ ७० ॥

ननु “डमो ह्रस्वात्” (८-३-३२) इत्यादौ डमः परस्याचोऽचि परतो डमः इति वेति सन्देहः स्यादत आह—

उभयनिर्देशो पञ्चमीनिर्देशो बलीयान् ॥ ७१ ॥

अचीति सप्तमीनिर्देशस्य “मय उजः” (८-३-३३) इत्युत्तरत्र चारि-
भैरवी ।

सप्तमत्वकल्पनेन । *न तु पक्षे तिङ इति* । अन्यथा वासरूपविधिना पक्षे तेऽपि स्युरिति शेषः । एवंच अनेनैव प्रकारेण लादेशविषये वासरूपविध्यभावः सिद्ध इति पूर्वोक्तवचने पद्यो-
तत्पुरपाश्रयणमनर्थकमिति पूर्वोक्तकर्मधारयलभ्यार्थकमेव लादेशेषु इति वचनमिति भावः ।
कवसुरेवैत्येवकारेण कानचः परिग्रहः तस्याः स्वरितत्वेन तत्रासम्बन्धात् ॥ ७० ॥

अपदादस्य बलवत्त्वेन तत्प्रसङ्गादन्यस्यापि बलवतो निरूपणार्थमाक्षिपति—*ननु डम
इत्यादि* । उभयनिर्देश इत्यादि । *बलीयानिति* । तस्य बलवत्त्वंच स्वार्थपरत्वमेव । ए-
वंच उभयोः सप्तमीपञ्चम्योरप्यत्र निर्देशे पञ्चमी निर्दिश्यमाना सप्तम्याः पद्योक्तकल्पने समयां, न
तु सप्तमीनिर्देश एव पञ्चम्यन्तस्य पद्यन्तत्वकल्पकः, यथा “आमि सार्वनाम्नः सुट्” इत्यत्र ।
“आजसेः” इत्यत्रादिति पञ्चमी “त्रेख्य.” इत्यत्रामीति सप्तमी चरितार्था । एवमुभयोरचरिता-
र्थत्वात् “तस्मिन्” इति सूत्रात् “तस्मात्” इत्यस्य सूत्रस्य परत्वाद्भवत्या, यत्र तु उभ-
योरचारितार्थं तत्रापि पञ्चमीनिर्देशस्यैव बलवत्त्वम् । यथा “इसि धुट्” इत्यत्र ।

एवञ्च नैर्द वचनमपूर्वं, किन्तु परत्वानवकाशत्वप्रयुक्तबलवत्त्वानुवादकमेव । अनुवादाभा-
मर्थ्यादेव उभयोरचरितार्थेऽपि पञ्चम्याः बलवत्त्वम् । यत्र तु सप्तम्येवाचरितार्था तत्र सप्तमी-
निर्देशस्यैव बलवत्त्वम् “आने मुग्” इत्यत्र यथा, अत्र “अतो येय.” इत्यत्र अत इति पञ्चमी
चरितार्था, क्वचित्तु सप्तमीनिर्देशचरितार्थत्वेऽप्यचरितार्थपञ्चमीनिर्देशापेक्षया बलवत्त्वम् “दीर्घा-
त्पदान्ताद्वा” इत्यत्र यथा अत्र हि पञ्चम्या अचरितार्थत्वेऽपि “सेनासुराच्छाया” इति ज्ञा-
तत्त्वप्रकाशिका—

यत्तु अस्यात्तविकारेषु वाच्यवाचकयोर्यथा समानेशः स्यात्तथा कर्त्तव्यमिति परिभाषार्थ
इति तत्र, बोभूयते इत्यादौ पूर्वं ह्रस्वे पश्चाद्गुणप्रवृत्त्या पूर्वं गुणेऽपि पश्चाद्भ्रूस्त्वप्रवृत्त्या च
कदाचिद्गुणोत्तरं ह्रस्वप्रवृत्तेर्दुर्वारत्वाद् ॥ ६७ ॥

संदेहः स्यादिति* । नच “डमो ह्रस्वात्” इत्यादौ परिभाषाद्वयोपस्थितावपि अजादि
पदाव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टः ह्रस्वाव्यवहितोत्तरत्वविशिष्टो यो ड्म तदन्तं यत्पदै तदव्यवहि-
तोत्तरत्वविशिष्टो यः कश्चनोदासीनस्तस्य ह्यमुडितिसूत्रार्थः सम्पत्स्यत इतिसंदेह एव तावद्वा-
च्यतारतोतिवाच्यम्, “तस्मिन्” इति “तस्मात्” इति परिभाषाद्वयेऽपि अव्यवहितत्वं पूर्वत्वं
पद्यशः अव्यवहितत्त्वंमुत्तरत्वंपद्यशोऽतिप्रत्येकमशत्रयस्य सत्त्वेन तत्र योऽतः सिद्धो वा
न्यायितो वा भवति तदंशरहितयोरेवानयोर्लपस्थितिरितिसंदेहस्य सुस्थत्वात् । तथाहि यदि
“तस्मिन्” इति परिभाषा अशत्रयवती उपतिष्ठेत तदा पद्यशविकला तस्मादित्युपतिष्ठेत
पद्यशस्य सिद्धत्वात् । तथाच—“तस्मात्” इति परिभाषोपस्थापिताव्यवहितोत्तरत्वस्य
श्रुतानुमितपरिभाषया श्रुतेऽप्येवान्वयो नत्त्रनुमिताव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टे, एवञ्च ह्यव्य-
वहितोत्तरत्वविशिष्टो योक्त्वेदव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टस्य ह्यमुडिति डमो ह्यमुदप्राशः ।

यदितु “तस्मादित्युत्तरस्य” इति परिभाषाशत्रयवत्युपतिष्ठेत, तदा “तस्मिन्” इति परिभाषा
पद्यशविकला उपतिष्ठेत तदा पूर्वोक्तदिशा अजव्यवहितपूर्वो यो ड्म तदव्यवहितोत्तरस्य ह्यमु-

ताश्रयात् । पञ्चमीनिर्देशोऽनवकाश इति "तस्मादित्युत्तरस्य" (१-१-६७) इत्यस्यैव प्रवृत्तिः ।

यत्र तु "हः सि धुद्" (८-३-१०) इत्यादावुभयोरप्यचारितार्थ्यं तत्र "तस्मिन्" (१-१-६६) सूत्रापेक्षया "तस्मादित्युत्तरस्य" (१-१-६७) इत्यस्य परत्यात्तेनैव व्यवस्था । एवमुभयोश्चारितार्थ्येऽपि, यथा "आमि सर्वनाम्नः" (७-३-५२) इत्यादौ तत्रामीति सप्तमी "त्रेह्यय" इत्यत्र चरितार्था । आदिति पञ्चमी "आज्जेसरसुक्" (७-१-५१) इत्यत्र चरितार्थेति स्पष्टं "तस्मिन्" इति सूत्रे भाष्ये कैयटे च ॥ ७१ ॥

ननु "अतः कृकमि" (८-३-४६) इति सत्त्वमयस्कुम्भीत्यत्र न स्यात् कुम्भशब्दस्यैवोपादानादत आह—

प्रातिपदिकग्रहणं लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम् ॥ ७२ ॥

सामान्यरूपेण विशेषरूपेण वा प्रातिपदिकबोधकशब्दग्रहणे सति लिङ्गबोधकप्रत्ययविशिष्टस्यापि तेन ग्रहणं बोध्यम् । अपिना केवलस्यापीत्यर्थः । भैखी ।

परुषलाद् दुर्बलत्वम् । एवमुभयोश्चारितार्थ्येऽपि सप्तमीनिर्देशस्यैव कत्रचिद् बलत्वम् । यथा "बहुङितुम्प्रतिपेध" इत्यस्य प्रत्याखानाय "नपुंसकस्य श्लघः" इति सूत्रेऽच इत्यस्य प-प्रथम्यन्तत्वे कल्पयित्वा अचः परो यो शल् सद्गन्तव्येति व्याख्यानोऽच इति पञ्चम्याचरितार्थाया अपि "इकोऽचि" इति सूत्रे सर्वनामस्थाने इत्यस्य "उगिद्वाम्" इति सूत्रे चरितार्थेसप्तम्यपीकस्यानुपूर्व्या कुण्डानि धनानीत्याद्यर्थराक्यभेदेन व्याख्यानपक्षे पठ्यन्तत्वकल्पनम् ।

यद्यपि अत्रोभयोश्चारितार्थ्ये तयापि पञ्चम्या इक इति पठ्यन्तपाहचर्याद्दुर्बलत्वम् कल्पितमेव एतत्सर्वमेतस्य यचनस्यापूर्वत्याभाव एव सङ्गच्छते । न च भवदुक्तस्य सर्वस्यार्थस्य "तस्मिन्" इति सूत्रभाष्येऽनुक्तत्वात् स्पष्टं "तस्मिन्" इति सूत्रे भाष्ये इत्यमङ्गतमिति वाच्यम् । पञ्चमीनिर्देशस्य बलवत्त्वबोधकमेतद्बचनम् स्पष्टमित्यर्थात् । एवञ्च परत्वावयवकाशस्यप्रयुक्तवाच्यद्रव्यानुशादकमेतद्बचनमिति दिक् ॥ ७१ ॥

इति बाधबोजप्रकरणम् ।

उभयनिर्देशप्रसङ्गादाह—*गन्त इति* । प्रातिपदिकेत्यादि* । *सामान्यरूपेणेत्या-सत्त्वप्रकारिका ।

इति अचो ऋग् प्रास इति, नचानयोः परिभाषयोरेकांशविकल्पोर्न कुत्राप्युपस्थितिर्दं-तिवाच्यम्, प्रत्ययविकीर्णपदस्य बाधितत्वेन उत्तरत्वात्तस्य सिद्धत्वेन च केयलात्प्रयहितत्वात्तोपस्थितेः, "उदः स्यास्तम्भो" इत्यादौ पदस्य सिद्धत्वेनांशद्रव्योपस्थितेः, "इको-यगवि" इत्यादौ अंशद्रव्योपस्थितेः, एतु इत्यादौ सकलांशोपस्थितेश्च दृश्यते । *बलोवा-निमि* । यत्र पञ्चमीनिर्देशप्रसङ्गादाह इति नित्यज्ञातत्वे वा तत्र तस्मादिति अंशप्रयत्नो परत्यानुपस्थिते यत्र पञ्चमीनिर्देशः सावकानः सप्तमीनिर्देशश्च निरवकानः तत्र तस्मिन्नितिपरिभाषांशत्रयतो तस्मादिति पठनीयवित्या उपस्थिते । परिभाषावाच्यु पञ्चमीनिर्देश इतिमाद्यमादिपदभूयसा व्यपदेशः । "हः सि धुद्" "आमि सर्वनाम्नः सुद्" "ह-मो इत्याम्" "सि धुद्" इत्युदाहरणानि ॥ ७१ ॥ इति बाधबोजप्रकरणम् ।

अथ सत्त्वमयस्कुम्भीत्यत्र ॥ लिङ्गबोधकप्रत्ययविशिष्टत्वेति ॥ यैः स्वपठित्यस्य स्वनिष्ठ-

अस्याश्च ज्ञापकं सामानाधिकरणाधिकारस्यै "कुमारः धमणादिभिः" (२-१-७०) इति सूत्रे स्त्रीलिङ्गश्रमणादिशब्दपठः । स्त्रीप्रत्ययविशिष्टश्रमणादिभिश्च कुमारीशब्दस्यैव सामानाधिकरण्यं न तु कुमारशब्दस्येति तदेतज्ज्ञापकम् । इयं च "द्विपत्परयोः" (३-२-३९) इत्याद्युपपदविधौ समासान्तविधौ, महदात्वे, जितस्वरविधौ, राजस्वरे ब्राह्मणकुमारयोः, "बहोर्नञ्चदुत्तरपदभूमि" (६-२-१७५) इत्यादौ समाससङ्घातग्रहणेणु भैरवी ।

दि* । प्रातिपदिकत्वात्मकसामान्यधर्मप्रकारकोपस्थितिजनकशब्दोच्चारण इत्यर्थः । अत एव ङ्याप्पुत्रभाष्ये प्रातिपादकग्रहणेनैव सिद्धिमाधित्य ङ्याप्पहणत्रैप्यर्थमाशङ्कितम् । विशेषरूपेणेत्यस्य प्रातिपादिकत्वव्याप्यधर्मविशिष्टबोधकशब्दोच्चारण इत्यर्थः । अत एव वक्ष्यमाण-ज्ञापकसङ्कतिः । एवं च भाष्यप्रामाण्यादुभयत्र एतत्परिभाषाप्रावृत्तिः । एतेन ज्ञापकसाक्षात्प्राद्विशेषरूपेणेत्येव उचितमित्यपास्तम् ।

•• लिङ्गविशिष्टस्य इत्यत्र लिङ्गपदस्य वाचकयोः तादात्म्याह्निङ्ग बोधकत्वादिप्रत्ययपरत्वम् । तेन प्रातिपदिकत्वतद्याप्यान्यतरविशिष्टबोधकशब्देन ग्रहणं बोधनमित्यर्थः । *स्त्रीलिङ्गश्रमणादिशब्दपठः* । स्त्रीबोधकप्रत्ययविशिष्टस्य पठः । *सामानाधिकरण्यमिति* । एकार्यप्रतिपादादकत्वमित्यर्थः ।

यद्यपि भाष्ये "युवा खलति", इति सूत्रे जरतीग्रहणस्य एतत्परिभाषाज्ञापकतोक्ता तथापि परिभाषाज्ञापनेऽपि युवतीशब्दस्य जरतीशब्दसामानाधिकरण्यानुपपत्तिस्तद्वत्स्येति युवत्यां जरतीधर्मदर्शनमूलकजरतीत्वारोपस्य आवश्यकत्वेन परिभाषाभाषेऽपि यूनि जरतीत्वारोपेण सामानाधिकरण्योपपत्तिर्भवति प्रकृते तु परिभाषाज्ञापनेन आरोपस्य अपेक्षेति श्रमणाशब्दस्यैव ज्ञापकत्वमुक्तम् ।

न चात्रापि कुमारे श्रमणत्वारोपेण सामानाधिकरण्यात् समासस्य उपपत्तिः सम्भवतीति कथमेतज्ज्ञापकमिति वाच्यम् । भिन्नलिङ्गानामजहलिङ्गातिरिक्तानामौपचारिकमपि समानाधिकरण्यं न प्रतीयते शब्दशक्तिस्वभावादित्याशयात् । अतिप्रसङ्गभङ्गाय घटघटीग्रहणेन एतस्या अनित्यत्वं कल्पनीयं, तेन न सर्वत्र प्रवृत्तिरित्याह—*इयञ्चेति* । *द्विपत्परयोरिति* । तेन "द्विपत्परयोः" इत्यनेन द्विपन्तप इत्यत्रैव द्विपतीताप इत्यत्र ख च न । *समासान्तविधाविति* । तेन मद्रराज इत्यत्रैव मद्रराज्ञीत्यादौ "राजाह" इति ट् च न । *महदात्व इति* । तेन महाप्रिय इत्यत्रैव महतीप्रिय इत्यत्र "आनुमहत" इति न, एवं महती ब्राह्मणीति स्थिते परत्वात् पुंवद्भावे वाधित्वा स न । *जितस्वरविधाविति* । तेन दाक्षिरित्यत्रैव दाक्षीत्यत्राहिसुम्बकायनिरित्यत्रैवाहिसुम्बकायनी इत्यत्र च "जित्वादिनित्यम्" इति स्वरो न । *राजस्वरे ब्राह्मणकुमारयोरिति* । ब्राह्मणकुमारयोः परयोर् "राजा च" इति सूत्रेण विधीयमानः पूर्वपदप्रवृत्तिस्वरस्तस्मिन्नित्यर्थः । स स्वरो यथा राजब्राह्मणो राजकुमार इत्यत्र च भवति तथा राजब्राह्मणी राजकुमारीत्यत्र न भवति । *बहोर्नञ्चदुत्तरपदभूमिन्त्यादाविति* । "बहोर्नञ्चदुत्तरपदभूमि" इत्यनेनोत्तरपदार्थबहुत्वे वत्समानात् पूर्वपदभूतबहुशब्दात्पत्रं यदुत्तरपदैत्तदन्ते बहुव्रीहौ नञ्चत्वस्वरो भवतीत्यर्थेन योऽतिदेशः स यथा बहवो गोमन्तोऽस्मिन् बहुगोमानित्यत्र भवति नञ्चत्वस्वरश्च नञ्सूत्राभ्यामित्यन्तोदात्तत्वम् तथा बहवो गोमन्तोऽस्यां स्मा बहुगोमती इत्यत्र न भवति । *समाससङ्घातग्रहण इति* । इदं पूर्वान्वयि, न तु पृथक्,

तत्त्वप्रकाशिका-

विधेयतानिरूपितोद्देश्यताश्रयघटितस्व स्वविशिष्टाघटितस्व एतन्नित्यसम्बन्धेन, स्ववै० स्वघटकत्व स्वनिष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यताश्रयाघटकत्व एतदुभयसम्बन्धेन । *समास-

नन्वेवं युनः पश्येत्यत्रैव युवतीः पश्येत्यत्रापि "श्वयुव" (६-४-१३३) इति सम्प्रसारणं स्यादत आह—

विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणम् ॥ ७३ ॥

भैरवी ।

तस्य समुदायस्य प्रातिपदिकसञ्ज्ञाविधानादिति पूर्वोक्तार्थे शङ्कते—*नन्वेवमिति* । स्त्रीप्रत्ययसमभिव्याहारे विशिष्टे प्रातिपदिकत्वव्याप्यवर्मातिदेशे । प्रातिपदिकत्वव्याप्ययुव-
नशब्दत्वस्य विशिष्टेऽतिदेशः स्यादिति भावः ।

ननु मध्यरतेत्यत्र सम्प्रसारणवारणाय आदीनां सम्प्रसारणे नकारान्तग्रहणमन्कारान्तप्र-
तिपेधार्थमिति वार्तिकस्य "अवल्लोपोऽन" इत्यतोऽन इत्यस्यानुवृत्तिं प्रदर्श्य प्रत्याख्याने
कृतमित्यन्नन्त एव सम्प्रसारणयोग्यता । अद्यन्तत्वस्यापि स्त्रीप्रत्ययसमाभिव्याहारेऽतिदेशस्तु
वक्तुमशक्यः । अद्यन्तत्वस्य प्रातिपदिकत्वव्याप्यत्वादिति चेन्न । ब्रह्म्यमाणाया विभक्ता-
विति परिभाषाया गोमती यवमती नदीत्यत्र नुम्भारणायावदशकत्वंयतयैव युवतीः पश्येत्यत्र
सम्प्रसारणवारणे अन इत्यस्य "श्वयुव" इत्यत्र सम्बन्ध एतदर्थमनावश्यक इत्याशयात् । वि-
भक्तात्रित्यादिकाप्यं कर्त्तव्य इत्यस्य अध्याहारः । एवञ्च विभक्तिनिमित्तककार्त्तव्यं कर्त्तव्ये लि-
ङ्गवोधकप्रत्ययविशिष्टस्य ग्रहणं नेत्यर्थः ।

तत्त्वप्रकाशिका ।

तिघातारवपि सत्त्वेन कुमारत्वे प्रातिपदिकत्वव्याप्यत्वाभावेन ज्ञापकासङ्गतिः, नच समर्थकुमा-
रत्वं प्रातिपदिकत्वव्याप्यमिति न ज्ञापकासङ्गतिरिति वाच्यम्, अद्यन्तप्रातिपदिकत्वस्यापि
प्रातिपदिकत्वव्याप्यत्वेन रमाशब्दे तदतिदेशे इजापचेरिति चेन्मैवम्, प्रातिपदिकमग्रवृत्ति
विषयताप्रयोजकरूपदप्रतिपद्यतावच्छेदकरूपमार्गामतिदेशो भवति, विषयतायां प्रातिपदिक-
माग्रवृत्तित्वं च प्रातिपदिकवृत्तित्वे सति प्रातिपदिकेतराग्रवृत्तित्वम् तत्र प्रातिपदिकेतरवृत्ति
त्वाभावाच्च अमेदान्वयाऽप्रयोज्यो विवक्षित इति रमेत्यादौ अद्यन्तत्वस्य नातिदेशः । अल्प-
प्रयोज्यविषयतायां प्रातिपदिकेतरवृत्तित्वाभावस्य अमेदान्वयप्रयोज्यत्वात् कुमारपदं च
समर्थकुमारप्रकृतिके लाक्षणिकमिति निरुक्तप्रातिपदिकमाग्रवृत्तिविषयताप्रयोजकं जातमि-
त्यदोषात् ।

यद्वा, अनया परिभाषया पदप्रतिपाद्यानां प्रातिपदिकत्वव्याप्यवर्माणामतिदेशो भवति ।
एवञ्चाद्यन्तप्रातिपदिकं पदप्रतिपाद्यं न भवतीति रमे इत्यादौ न दोषः । कुमारपदं च सम-
र्थकुमारप्रकृतिके लाक्षणिकमिति समर्थकुमारत्वं पदप्रतिपाद्यं प्रातिपदिकत्वव्याप्यञ्च भवती-
ति नस्यातिदेशो भवतीति सर्वसामञ्जस्याच्च ।

केचित्तु इयं परिभाषा न कर्त्तव्या प्रातिपदिकविशेषग्रहणेपु सर्वत्र "गुमान् स्त्रिया" इत्ये-
कशेषेणावस्कन्धीत्यादौ दोषाभावात् । न च प्रातिपदिकसामान्य ग्रहणे दोष इति वाच्यम् ?
"अथैवद्यातुरस्य प्रातिपदि क्रुम्" इति सन्यासेनादोषात्, सवितिगुह्निञ्जिक्रुम्भ्यः सविति सशब्दा-
दारभ्य सुप् परकरेण प्रत्याहारः । एवञ्च "कृत्तद्धित" इतिसूत्रे तद्धितग्रहणं "लगाप सूत्रे" ह्याप्
ग्रहणं च न कर्त्तव्यं भवति । न च काशकृत्स्नेन प्रोक्तं मीमांसामध्येतेकाशकृत्स्ना ग्राह्यगोत्यादौ
प्रोक्ताद्येग्रथं जाते प्रोक्तप्रत्ययमाग्रवृत्तित्वादित्वाननयनाय परिभाषा आवश्यकी, एवं शैब्याः
अपत्यं शैबायनिरित्यादौ "अणोऽञ्च" इति किञ्चयं च आवश्यकीति वाच्यम् "लगाप" इतिसूत्रे
ह्यादाग्रहणञ्च क्रीयते तथा च प्रोक्तप्रत्ययान्तप्रकृतिरुत्पन्तावन्तात्प्रोक्तप्रत्ययान्तप्रातिपदिकाच्च
परस्याप्येवमेतद्विदुप्रत्ययस्य लुक् । एवमण्यन्तप्रकृतिकौ यौ लगापौ तदन्तादन्ताच्च प्रातिप-
दिकात् "अचो किन्" इति "प्रोक्ताल्लुक्" "अणोऽञ्च" इत्यादेरर्थकरणेनादोषादित्याहुः ॥७३॥

सम्प्रसारणं स्यादिति* । न चात्र तत्रे प्रातिपदिकत्वव्याप्यत्वस्य निरुक्तप्रातिपदिकमा-

स्पष्टा चेयं "युवोरनाकौ" (७-१-१) इत्यत्र भाष्ये । घटघटीप्रहणेन लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वात्तन्मूलैवेत्यन्ये ॥ ७३ ॥

ननु "तस्यापत्यम्" (४-१-२२) इत्येकवचननपुंसकाभ्यां निर्देशाद्भाग्यो गार्ग्यावित्याद्युक्तमत आह—

सूत्रे लिङ्गवचनमतन्त्रम् ॥ ७४ ॥

भैरवी ।

अस्यां परिभाषया मां मानमाह—*स्पष्टा चेयमिति* । एवञ्च भाष्यप्रामाण्यदेया कल्पते न त्वत्र शापकापेक्षा । मतान्तरमाह—*घटघटीप्रहणेनेति* । घटघटीत्यस्य घटीप्रहणेनेत्यर्थः । "ययुव" इतिसूत्रे मघयतेत्यत्र सम्प्रसारणवारणायांन इत्यस्य सम्बन्धो यद्ब्रह्मयते तत्रप्रधान-फलमन्यथा न सिध्यतीत्यभिप्रायेण । युवतीः पश्येति तु न प्रधानमन्यथासिद्धत्वादिति ध्व-नयितुम् । अन्य इत्यनेन अरुचिर्बोधिता । "युवोरनाकौ" इतिसूत्रभाष्येऽवश्यमेवा कर्त्तव्येति परिभाषास्येन व्यवहारादस्य अतिरिक्तत्वमेवोचितमिति । ह्याप्सूत्रस्यभाष्यं स्वेतल्लुभाधं क-थनपरमेव । अतएव विभक्तौ चोक्तं विभक्तम् विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाप्रहणादित्येव तत्रोक्तम् । *अत्र* । विभक्ताविति सप्तम्यप्यपदोपादानाद्विभक्तिनिमित्तकं यत्कार्यं तत्रैवास्याः प्रयुक्ति-रिति तु विभक्तावित्यस्य विषयसप्तमीत्वात् । तेन शुना शुने इत्यत्रैव शून्ये इत्यत्रापि गौरा-दिदोषन्तशुनीशब्दस्यान्तोदात्तस्य यणादेने "उदात्तयणो ह्यपूर्वात्" इति प्राप्तस्य स्वस्य "नगोद्यन्" इति प्रतिषेधे न भवति ।

न च यदि विभक्तिस्थानिकार्येऽपि चेत्परिभाषा प्रयुक्तिस्तदा विभक्तौणामित्यत्र कवर्ग-यद्ब्रह्मपदकसमासत्वस्य णीयन्तेऽभावात् गत्वं नस्यादिति याच्यम् ? "युवोरनाकौ" इति सूत्रस्यभाष्यप्रामाण्येन विभक्तेः प्राधान्येन यत्कार्यं तत्रापि प्रयुक्तिरित्यर्थस्यैव यक्षणात्, गत्वन्तु न प्राधान्येन विभक्तिस्थानिकम्, नकारस्यैव तत्र प्राधान्यात् । यदि त्वागमनामा-गमिधर्मैरितिष्यमपि "यदागमा" इति न्यायेनेति कल्प्यत इति पक्षस्य आश्रयणेन नकारस्य विभक्तिर्त्वे प्राधान्यं च अस्तीति गत्वस्य प्राधान्येन विभक्तिस्थानिकत्वमप्यस्तीति लिङ्गविशि-ष्टपरिभाषाया निषेधः स्यादित्युच्यते तदा विभक्तिस्थानिककार्यंविषये प्राधान्येन आश्रीय-माणस्य कार्त्विगो विभक्तिर्त्वेन यत्र आश्रयणं तत्रैव विभक्तावित्यस्य निषेधस्य प्रयुक्तिरिति स्वोक्तार्थम् । गत्ये तु प्रधानतया आश्रितस्य नस्य गत्येन कार्त्विगता न तु विभक्तिर्त्वेनेति क्षर्यभाव इति बोध्यम् ।

एवमभिप्रायः एवाप्युक्तस्यव्यवहारेण लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वं ज्ञाप्यते तेनेवा सिद्धेति तद्य । तत्रत्यव्यवहारेणस्य अन्वयार्थकतया अन्यत्रोक्तत्वात् ॥ ७३ ॥

तत्त्वप्रकाशिका ।

ब्रह्मविषयताप्रयोजकप्रतिपाद्यतावच्छेदकत्वस्य चाभावेन तस्यातिदेशो न भवतीत्य-वश्यागमनिरिति याच्यम् ? "ययुव" इतिसूत्रे चादेस्तदन्ते लक्षणिकतया तदेकदेशभूते "मन" इत्येकस्य विशेषणत्वात्सम्भवेन "गर्भोराषीं नद्यं घोष" इतिवत्त्वादिपदस्य अत्र-स्याप्यन्ते स्थगताया "अन" इत्यस्य तात्पर्यंवाहकत्वस्य च स्वीकृतव्यत्येनादोषात् ॥ ७३ ॥

इत्याद्युक्तमिति । अथ स्तोत्रं पद्यन्तव्यादीं पद्यवचनसमासार्थं "श्लोकयोः" इत्यस्य पद्यवचनस्यैवपद्यवचनार्थं विचिन्तायामेकवचनं, "स्वमोर्तु सकादन्तोमिष्यदेः" मधुमेनेतरलि-ङ्गेषुकोषविहितं सुगमादि भवतीत्यर्थंस्वापद्यवचनस्यैव तस्यापत्यमितिनिर्देशात् तस-द्रितिरितिष्यमपि, "तमरापारममैति" "वक्षितस्वपृगाहमित" इत्यपि यद्युक्तमिति-ङ्गारिनिर्देशेन "तमरापारममैति" गामराचिह्नः शृगो शृगो वा इति मार्गिक इत्याद्युक्तमिति अवगतनरात्मभवात् । *सूत्रे लिङ्गवचनमतन्त्रम्* । स्यादेतत् अतन्त्रमित्यस्य श्रवणक-

“अदूर्ध्वं नपुंसकम्” (२-२-३) इति नपुंसकरूपग्रहणमस्यां षापकम् नित्यनपुंसकत्वार्थं तु न तदित्यन्यत्र निरूपितम् । धान्यपलालन्यायेन नान्तरीयकतया तयोरुपादानमिति “तस्यापत्यं” इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् । अत एव “आकडार” सूत्रे एकेति चरितार्थमिति अन्यत्र विस्तरः ॥ ७४ ॥

भरवी

लिङ्गबोधप्रत्ययप्रसङ्गादाह—*नन्त्रिति* । *अस्यां षापकमिति* । यदि सूत्रानिर्दिष्ट-लिङ्गवचनयोर्विवक्षा स्यात्तदा अर्द्धमितिनिर्देशादेव नपुंसकत्वस्य लाभेन नपुंसकरूपग्रहणमनर्थकं स्यादिति भावः ।

ननु षण्डवाचकस्यार्द्धशब्दस्य नपुंसकत्वात् तद्व्यावृत्त्यर्थं नित्यनपुंसकस्य ग्रहणमिति वक्तव्यमिति तद्भाष्यं सूत्रे नपुंसकशब्दोऽस्त्वित्यत आह—*नित्यनपुंसकेति* । अन्यत्र निरूपितमिति* । “एओह” सूत्रभाष्ये एवो ह्रस्वशासनेऽर्द्धकारार्द्धकारयोर्विधानमाशङ्क्य नैव लोकेऽर्द्ध एकारोऽर्द्ध ओकारो वास्तीति समाधानपरभाष्येऽर्द्ध इति प्रयोगात् समांशवाचकस्यापि न नित्यनपुंसकतास्तीति निरूपितम् ।

वस्तुतस्तु एषा युक्तिरिद्वैवेत्याह—*धान्येत्यादि* । यथा कश्चिद्व्याप्यं शालिकलापं स-त्तुप सपलालमाहरति नान्तरीयकतया स ततो यावदादेयं तावदादाय तुपपलालान्युत्सृजति तथा नान्तरीयकतया लिङ्गवचनयोरुपादानमिति तत्स अत्रिवक्षा उचितैव । आदायेतस्यां परि-भाषायां नपुंसकरूपग्रहणस्य षापकत्वमुक्तं तत्र कश्चिदाह—उक्तषापकालिङ्गात्रिंशस्तु वचना-विवक्षायान्तु न प्रमाणमिति तन्मतं षण्डनाथ सिद्धावलोकनन्यायेन वचनाविवक्षायामपि मान-माह—*अत एवेति* । उपात्तस्यापि वचनस्याविवक्षास्यत्वादेवेत्यर्थः । यदि वचनस्यो-त्त्वप्रकाशिका ।

पदजन्यबोधविषयत्वेन तात्पर्यत्रिवयत्वभावो यद्यर्थं, तर्हि पूर्वोक्तप्रयोगेषु मत्वबहुवचनाद्यनुप-पत्तिः पुंसि बुबोधविषयिते एव “तस्माच्छत्रो न” इति शाब्देन नकारादेशस्य, बहुत्वे बुबो-धविषयिते बहुवचनमित्यनेन बहुवचनस्य च विधानादिति चेन्मैवम्, अतन्त्रेमित्यस्य शक्तौ अविवक्षितमित्यर्थस्वीकारेणादोषात् । शक्तौ अविवक्षितमित्यस्य बुद्धिविषयतावच्छेदकत्व-वतशक्तौ उपलक्षणं, न तु विशेषणमिति भावः ।

तथा च—आश्रयत्वसम्बन्धावच्छिन्नबोधविषयतात्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्य-ताश्रयविशेषणानाम् बोधविषयतायां धर्मिणारतन्त्रेण विशेषणत्वम्, तानि, विशेषणानीत्यु-च्यन्ते, येषां बोधविषयतात्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यताश्रयविशेषणता तेषां बोधवि-षयतायां धर्मिणारतन्त्रेण विशेषणत्वम् तानि विशेषणानीत्युच्यन्ते । यथा तत्पदशक्तौ बुद्धिविषयतावच्छेदकत्वं तथाच एकत्वविशिष्टनपुंसकत्वविशिष्टापत्यत्वावच्छिन्नं अणुदात्तप्रत्येतव्यमिति शक्तौ तव्यप्रत्ययार्थवि-षयतायां यथा अपत्यत्वस्य स्त्रनिष्ठस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नवच्छेदकतानिरूपितावच्छेद्यतासम्ब-न्धेन विशेषणत्वम्, न तथा नपुंसकत्वैकत्वयोरिति भविवक्षणे उपलक्षणे इत्याद्युच्येते । नच “त-स्यापत्यम्” इति शक्तिप्राहकशाब्देन एकत्वविशिष्टनपुंसकत्वविशिष्टापत्यत्वावच्छिन्नोऽणुपदवाच्य-इति शक्तिज्ञानस्य जातत्वेनपुंसत्वादिपुरस्कारेण अपत्यबोधो नरूपादिति वाच्यम् ? अपत्यत्वा-वच्छिन्नोऽणुपदवाच्य इति शक्तिज्ञानान्तर्गणे तदादिपदेन स्वरूपतो घटत्वादिप्रकारकबोधवत् नपुंसकैकत्वविषयकापत्यत्वविषयकबोधस्याप्युपपत्तेः । *नपुंसकरूपग्रहणमिति* । नच स्वरूपतो, घटत्वादिगतलिङ्गस्यैव वैयाकरणमते बोधेन “स्वरूपम्” इति परिभाषया “अर्द्धनपुंसकम्” इति सूत्रेऽर्द्धपदस्यैवोपात्तत्वेन तद्वनलिङ्गस्यैव भावेन, ननु समांसगतलिङ्गस्येति नपुंसकरूपग्रहणमाव-श्यकमिति वाच्यम् । “पूर्वापर” इति सूत्रे अर्द्धशब्दपाठेनैव सिद्धे अर्द्धमिति योगविभागसाम-र्थ्येन समांशयतलिङ्गभावेन नपुंसकरूपग्रहणवैयर्थ्यात् । *एकेतिचरितार्थमिति* । तत्र एकेत्यस्य

नित्यत्वे ज्ञापकमिति घदन्तः परास्ताः, अनित्यत्वे भाष्यसम्मतफलाभावात् । अत एव “अकर्त्तरि च” (३-३-१९) इति सूत्रे कारकप्रहणं भाष्ये प्रत्याख्यातमिति योध्यम् । स्पष्टा चेयं “भृशादिभ्यः” (३-१-१२) इति-सूत्रे भाष्ये । अत्र अन्यसदृशेत्युक्त्या सादृश्यं भेदाघटितमिति सूचयति । निरूपितं चैतन्मञ्जूपायाम् ॥ ७५ ॥

ननु व्याघ्रो कच्छपीत्यादौ सुप्रन्तेन समासात्ततोऽप्यन्तरङ्गवाद्याप्यदन्तत्वाभावाज्जातिलक्षणो ङीप् न स्यादत आह—

गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक्
सुवृत्पत्तेः ॥ ७६ ॥

“उपपदम्” (२-२-१९) इति सूत्रेऽतिद्वहणेन “कुगति” (२-२-१८) इत्यत्र तदपकरणेनातिङन्तश्च समास इत्यर्थात्तयोः सूत्रयोः “सुप्सुपा” भैरवी ।

ण्डयति—*पतेनेति* । एतेन वक्ष्यमाणेन हेतुना । त हेतुमेवाह—*अनित्यत्व इति* ।

ननु अनित्यत्वफलमसुप्सुपायानि मुलानीत्यादिसम्भवत्येतेत्यत आह—*भाष्यसम्मतेति* । शब्दशक्तिस्वभावात् सादृशस्ये सादृश्याप्रतीतिलोके प्रसिद्धा, न तु तत्र ज्ञापकापेक्षेति भावः ।

ननु अनित्यत्वसिद्धार्थानुवाद एव विभक्तिग्रहणादस्त्वित्यत आह—*अत एवेति* । भाष्यानभिमतत्वादेव । यदि तथा स्यात् तदा प्रत्याख्यानासङ्गतिः स्पष्टैव । *सादृश्यं* । सादृशादिपदशक्यतावच्छेदको धम्मंविशेष इति अन्यत्र निरूपितम् । अत एवाह—*भेदाघटितमिति* । एतेन तद्विधत्वे सति तद्गतधम्मंत्वं सादृश्यमिति वादिमतं न युक्तमिति सूचितम् ॥ ७६ ॥

अप्राहाण इत्यादिप्रवृत्तिप्रसङ्गादाह—*नन्विति* । आदिपदेनाश्वकीतीत्यस्य परिग्रहः । *ततोऽप्यन्तरङ्गत्वादिति* । स्वार्थद्वयादीनां प्रतीतेः पूर्वं क्रमिकत्वं निरूपितम् ; तत एव अन्तरङ्गत्वमिति भावः । *प्रागिति* । उत्तरपदे सुवृत्पत्तेः प्रागित्यर्थः । एतेन पूर्वपदे तु सुवृत्पत्तिरस्त्येवेत्युक्तम् । अत एव वसंक्तीतीत्यादौ नलोपस्य सिद्धिः । अत्र सुवृत्पत्तेरित्युपलक्षणं स्त्रीप्रत्ययोत्पत्तेरित्यस्यापि । तेन पूर्वोक्तप्रयोजनोपपत्तिः । एतस्यां परिभाषायां बीजः माह—*उपपदमिति* । *कुगतीत्यत्रेति* । “गतिश्च” इति पृथक् सूत्रे इत्यर्थः । *इत्यर्थादिति* । “अतिङ्” इत्यस्य प्रथमान्तत्वात् समासपदस्यापि तत्त्वात्सामानाधिकरण्यास्य न्याय्यत्वाद्यमेवार्थ उचितः । अत्र समासस्य तिङन्तत्वासम्भवेन, विशेषणसार्थक्याय तिङ्पदस्य तिङन्तघटिते लक्षणा द्रष्टव्या । तस्य च नञा तत्पुरुषेण तिङन्ताघटिते इत्यर्थः । अथवा तिङ्पदशक्यार्थपरमेव नञा तु बहुवीहिः । *सुप्सुपेत्यस्य निवृत्तेति* । समुदायनिवृत्तावस्य तात्पर्यम् । तृतीयान्तनिवृत्तिरेव तु विवक्षितेति प्राञ्जः ।

तत्त्वप्रकाशिका ।

एकेति व्यर्थमिति भावः ॥ ७४ ॥

भाष्यसंमतफलाभावादिति । एतेन “अनचि” इति पयुंदासेऽपि वागित्यादौ एतन्न्यायस्यानित्यत्वस्य द्वित्वसिद्धिः फलमित्यपास्तम् । भाष्ये प्रसज्यप्रतिषेधस्यैव स्वीकारेण भाष्यासंमतत्वात् । *भेदाघटितमिति* । अत एव, स्वस्य स्वेनापि सर्वगंसंज्ञा भवतीति दिङ् ॥ ७५ ॥

सो, यथा सा हि तस्य धनक्रीतेति ।

अन्ये तु अनित्यत्वे न मानं तत्र अजादिस्वाट्टायित्याहुः । अत एव-
कुम्भकार इत्यादौ षष्ठीसमासोऽपि सुबुत्पत्तेः पूर्वमेव । षष्ठीसमासाभावे
उच उपपदसमासकृकार्थीभावः, इति न तत्र वाक्यमिति "उपपदम्"
(२-२-११) इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ।

तत्र हि—'षष्ठीसमासादुपपदसमासो विप्रतिषेधेन' इति वार्तिकम् । अथ-
वा विभाषा षष्ठीसमासो यदा न षष्ठीसमासस्तदोपपदसमास इति तत्
प्रत्याख्यानं च ।

यद्यपि उपपदसमासस्यान्तरङ्गत्वाभिप्रायकं न वा षष्ठीसमासाभावाद्-
भैरवी ।

तन्मध्येयं स्पष्टमेव । तस्मिन् सूत्रे स्य इति प्रतिपदोक्तपरिभाषया "सुस्थि" इति सूत्रवि-
हितकप्रत्ययान्तानुकरणं षष्ठ्यर्थे प्रथमा ।

न मानमिति । अयम्भावः—दधितेवात्रित्यादौ प्राक् सुबुत्पत्तेः समासे "सात्पदा-
द्यो." इतिसूत्रस्य प्रवृत्तिर्नस्यादतस्तेषु परत्वाभावसिद्धयर्थं पदादादिरितिषष्ठ्यसमासस्वा-
वश्यकत्वेन गवादिप्रहणस्य आवश्यकतयानित्यत्वे ज्ञापकत्वं न सम्भवतीति, धनक्रीतेत्यादौ
तु बहुलप्रहणात् सुबुत्पत्त्यनन्तरमेव समास इति ।

अन्ये त्वित्युपादानमरुचिवोधनाय, तद्बीजन्तु "न पदान्त" सूत्रे वेतस्वानित्यस्य सिद्धये
'पदान्तशब्दस्य पदेऽन्त इत्यर्थकत्वं स्वीकृते, तत्पक्षे "गोचा" इत्यादौ प्राक् सुबुत्पत्तेः समासे
पदपरत्वाभावेन निषेधाप्राप्तौ स्थानिवद्भावोऽहोपत्य स्यादिति रूपासिद्धिः स्पष्टैव । एतदपि
धनक्रीतेत्येतत्तुल्यमेवेति चेद् बहुषु स्थलेषु बहुलप्रहणेन परिभाषाया अप्रवृत्तिकल्पनापेक्षया
अनित्यत्वकल्पनमेव धरमिति, यदि तु "सात्पदाद्यो." इति सूत्रस्यपदशब्दस्य पदत्वयोग्यार्थ-
कत्वं कल्प्यते तदा तत्र गवादिप्रहणस्य आवश्यकत्वेन ज्ञापकत्वं न सम्भवतीत्युच्यते तदा
बहुलप्रहणादेव 'क्वचिदन्यदेव' इत्यर्थकालपरिभाषाया अनित्यत्वमिति । अत एव गतेरपि
सुबुत्पत्त्यनन्तरं निर्गतः संवन्तेत्यादौ "हृत्पुत्रा" इत्यस्य निवृत्तावपि सुबुत्पत्त्यनन्तरमेव
समासो भवति । तेन क्त्वानुस्वारयोः सिद्धिः । प्राडितेत्यादौ पदान्तत्वात् पररूपं न भवति ।
अत एवेति । परिभाषार्थं कारकांशसत्त्वादेवेत्यर्थः । *षष्ठीसमास* । कारकाथंकारणन्तस्य
समासः । *तत्र हि* । "उपपदम्" इति सूत्रभाष्ये हि । *इति वार्तिकमिति* । एतेन विप्र-
तिषेधप्रदर्शकवार्तिकमपि कारकषष्ठ्यन्तस्य समासः सुबुत्पत्तेः प्राग्विद्यत्र मानमितिष्वनि-
तम् । वार्तिकलक्षणाय भाष्ये आह—*अथवेति* ।

ननुवार्तिकान्तरात् षष्ठीसमासस्य सुबुत्पत्त्यनन्तरमेव प्रवृत्तिरिति लभ्यत इत्याशयेन
आह—*यद्यप्युपपदेति* । "षष्ठी" इतिसूत्रे सुपेति तृतीयान्तस्य सम्बन्धः । अत एव मातु-
स्मरतीत्यादौ न समासः । इदञ्च वार्तिकं पूर्वविप्रतिषेधप्रदर्शकवार्तिकलक्षणाय प्रवृत्तम् । पू-
र्ववार्तिककालायस्तु कुम्भकार इत्यादौ सूत्रद्वयबोधसमाससंज्ञा तत्पुरुषसंज्ञावत् स्यात्यति
"उपपदम्" इति सूत्रस्यापि परत्वात् प्रवृत्तिः स्यादिति, न तु इदं वार्तिकं "विप्रतिषेधेपदं
काव्यम्" इति सूत्रप्रवृत्तिप्रदर्शनेपरम् विरोधाभावात् । यथा "उपपदम्" इतिसूत्रविहिता
तत्त्वप्रकाशिका ।

तथाहि—कुम्भकार इत्यादौ वाक्याभावाय नित्यकार्थीभावस्याद्वीकर्तव्यतया महाविभाषया
समाससंज्ञायाः विकल्पकत्वेन "यदा न षष्ठीसमासस्तदोपपदसमास" इत्युक्ते व्यहितत्वेन
एकदेशयुक्तिस्त्वस्य स्पष्टत्वम् ।

पपदसमासः इति वार्तिककृतोक्तं तथापि तदुभयप्रत्याख्यानपरमथवेत्यादि
 भाष्यं परिभाषायां सामान्यतः कारकोपादानेन कारकविभक्त्यन्तेन कृद्भिः
 समासमात्रस्य सुबुत्पत्तेः पूर्वमेव लाभात् । एतेन एषा कारकतद्विशेषयोरुपा-
 दान एवेति परास्तम् । अस्या विध्येकवाक्यत्वाभावेन विप्रतिषेधादिशास्त्रः ।
 घत्कार्यव्यवस्थापकमात्रत्वेनोपादान एवेत्यर्थालाभाच्च ॥ ७६ ॥

ननु उगिदचाम्" (७-१-७०) इत्यत्र धातोश्चेदुगित्कार्यं तद्धाञ्जतेरे-
 वेति नियमेनाधातोरेव नुमि सिद्धयेऽधातुग्रहणं व्यर्थमत आह—

साम्प्रतिकाभावे भूतपूर्वगतिः ॥ ७७ ॥

तत्तद्वचनसामर्थ्यन्यायसिद्धेयम् । तत्सामर्थ्याद्धातुभूतपूर्वस्यापीत्य-
 भैरवी ।

समाससंज्ञा विग्रहत्वेन नित्या तथा पठ्यति सूत्रविहिता तत्पुरुषसंज्ञापि, प्रकृतेषु धविग्रह-
 त्वाभित्यैव नृतीयान्तस्य तत्र असम्बन्ध इति । उपपदसमासस्थान्तरङ्गत्वं पूर्वस्थितनिमि-
 त्तत्वेन । *तदुभयेति* । पूर्वपक्षसिद्धान्तरूपवार्तिकरूपेत्यर्थः ।

ननु प्रत्याख्यानपरभाष्यस्य कथमिहोपपत्तिर्यावतोऽकरीत्योपपदसमासोऽन्तरङ्ग इत्यत
 आह—*परिभाषायामिति । कारकविभक्त्यन्तस्य* । कारकाधिकारीयसंज्ञाप्रयोज्यविभक्त्य-
 न्तस्य । एतेन यद्यपि "पठो" इतिसूत्रस्योभयोः सुबन्तत्वे राजपुरुष इत्यादौ प्रवृत्तिस्तथापि
 प्रतिश्लथं भेदकल्पनेन "कर्तृकर्मणोः" इतिसूत्रविहितपद्यन्तस्य समास एतत्परिभाषावला-
 दुरपरपदे सुबुत्पत्तेः प्रागेति न अत्रोपपदसमासस्यान्तरङ्गत्वमिति भावः ।

एतेन पठोसमासोऽपि सुबुत्पत्तेः प्रागिति यत्प्रतिज्ञातं तस्य सिद्धिः । न च समासयोर्भेदे
 स्वरभेदः । "गतिकारकोपपदात्" इत्यस्य उभययापि प्रवृत्तेः, "पठो" इति सूत्रस्य "कर्तृक-
 र्मणोः" इति सूत्रविहितपद्यन्तस्ये उत्तरपदे सुबुत्पत्तेः प्राक् प्रवृत्तौ फलमव्यतिष्ठति । तथाहि
 पतञ्जलिरित्यत्र, अज्जलेः पतित इति विपद्ये मयूरव्ययमकादित्वात् "पठो" इतिसूत्रेण वा समामे
 योदरादितनादस्य लोपे सान्तस्य जज्ञत्वधेति । "पठो" इतिसूत्रस्य प्रवृत्तिपत्रे पद्यन्तस्य-
 राजन्तादित्त्वं कल्प्यम् । "मयूर" इतिसूत्रस्य प्रवृत्तिरथे तु मयूरव्ययसकादित्त्वं कल्प्यमिति
 कल्पनायां न विरोधः । एतेन उक्तभाष्येण सादृशाप्यस्य लामोऽपि नेत्याह—*भस्या इति* ।
 निराकारत्वेनेति शेषः । एतेनैषा लक्ष्यग्रवृत्तिष्यलघापकत्वेन परम्परया विप्रतिषेधनाश्रय-
 एतवमापिकेति दर्शितम् ॥ ७६ ॥

गतिकारक्यज्ञाया धातुयोग एव सम्भव इति धातोः स्मृतत्वेन प्रसङ्गाह—*ननुगिदधा-
 मिति । साम्प्रतिवत्त्यादि* । साम्प्रतिवत्स्य अभिप्रेततत्तत्कालिकृत्क्षयप्रवृत्तियोरवस्य लभ्य-
 स्यामावे भूतपूर्वस्य पूर्वकालिकृत्तादनुदिविषयस्य ग्रहणमित्यर्थः । *तत्सामर्थ्यादिति* ।
 तस्यप्रकाशिका ।

किञ्च "पठो" इतिसूत्रेऽनुपपत्तं काहोस्विप्रया यद्यनुपपत्ते कुम्भकार इत्यादावपि सुष-
 न्ते समामापत्तिः । यदि मानुषत्वेन राजपुरुष इत्यादावपि सुबुत्पत्तेः प्राक् समामापत्तिः । अत
 एव पठोसमासादुपरदसमासो विप्रतिषेधेन, अथवा विभाषा पठोसमासः यद् न पठो समा-
 सन्तोरुपरदसमास इति वार्तिककृतं न वा पठोसमासाभावादुपरदसमास इति मिदागित्या
 प्रत्याख्यानमिति दिक् ॥ ७६ ॥

नुगिदित्ति । नुमिविषय एव भूतपूर्वगत्याप्यनम्, तेन गोमान् धीयत्र "उगि-
 त्वात्" इति ईत् न । अथाधातुग्रहणं धातोर्नुम् वारणाय, शचः पतो यो इत् तदन्तागु-

थेन गोमत्यतेः क्विपि गोमानित्यादौ नुम्सिद्धिः । “नामि” (६-४-३) इत्यादिसूत्रेषु भाष्ये स्पष्टा ॥ ७७ ॥

बहुव्रीहौ तद्गुणसंविज्ञानमपि ॥ ७८ ॥

अपिना ऽतद्गुणसंविज्ञानम् । तेषां गुणानामवयवपदार्थानां संविज्ञानं विशेष्यान्वयित्वमिति तदर्थः । यत्र समवायसम्बन्धेन सम्बन्धन्यपदार्थ-रतत्र प्रायस्तद्गुणसंविज्ञानम् । अन्यत्र प्रायोऽन्यत् । लम्बकर्णचित्रगू उदा-हरेण । “सर्वादीनि” (१-१-२७) “जित्तित्यादयः” (६-१-६) इति च उदाहरणे सर्वनामसंज्ञासूत्रे भाष्ये स्पष्टा ॥ ७८ ॥

ननु “वदः सुपि ष्यप् च” (३-१-१०६) इति चेनानुरुष्टस्य यतो “भुवो भाषे” (३-१-१०७) इत्यत्राप्यनुवृत्तिः स्यादत आह—

चानुकृष्टं नोत्तरत्र ॥ ७९ ॥

णमुल्यनुवर्त्तमाने “अव्ययेऽपथामिप्रेत” (३-४-५६) इति सूत्रे पुनर्ण-मुल्लग्रहणमस्या ज्ञापकम् । अन्यथा क्त्वा चेति वदेत् । तद्धि उत्तरत्र उभयोः सम्बन्धार्थम् । उदाहरणानि स्फुटानि । इदमनित्यम् । अत एव “तृतीया भैरवी ।

अवातुग्रहणसामर्थ्यादित्यर्थः । *गोमत्यतेः क्विपीति* । गोमन्तमिच्छतीत्यर्थे विहितस्यज-न्तादित्यर्थः । *भाष्ये स्पष्टेति* । तत्र हि—“नामि” इति सनकारस्य ग्रहणं मास्त्वितिश-ङ्कायां दीर्घं कृते नुद् न स्यादितिपरेणोके अग्नीनामित्यत्रापि सर्वान्तरङ्गत्वादीर्घं कृते साम्प्र-तिकाभावे भूतपूर्वहस्वान्तत्वमादाय नुद् भविष्यतीतिपरेणोके ऋणामित्यत्र दीर्घाभावपक्षे नुद् चरितार्थं इति शङ्कायां “नद्येकमुदाहरणम्” इतिरीत्या सनकारस्य ग्रहणं चरितार्थमित्य-मिहितम् ॥ ७७ ॥

“वगिद्वाम्” इति सूत्रस्य पूर्वोक्तत्वात्तस्य च बहुव्रीहिसम्बन्धत्वाद्बहुव्रीहिप्रसङ्गेनाह—*बहुव्रीहौ तद्गुणेति । तेषामित्यादिना चाक्यार्थं प्रदर्शयामयोर्विभक्तैर्विषये प्रवृत्तिमाह—*यप्रेत्यादिना* । यद्यप्यन्यत्र संयोगसमवायान्यतरसम्बन्धनिर्देशो दृश्यते, तथापि मञ्जूपायां पदार्थप्रयोजनमात्रस्यैव सम्बन्धत्वम्, संयोगस्तु स्वतोऽपि पदार्थं, इति न स सम्बन्ध इत्यु-क्तं, तदा येनात्र संयोगानुपादानेनाह—*समवायेति* । लम्बकर्णं भोजयेत्तत्र अन्यपदार्थस्य समवायेन विशेषणसम्बन्धित्वेऽपि व्यभिचारादाह—*प्राय इति* । लोहितोष्णीषा इत्यादौ । द्वितीयस्यापि व्यभिचारादाह—*प्राय इति* । लौकिकोदाहरणमुक्त्वा शास्त्रीयमाह—*सर्वा-दीनीति* ॥ ७८ ॥

समुच्चयार्थकापिशब्दोपादानप्रसङ्गादाह—*नन्विति । अनुवर्त्तमान इति* । “स्वादुमि” इत्यत इत्यादि । *अस्या* । चानुकृष्टमिति परिभाषायाः । “अव्यय” इति सूत्रस्थणमुल्लं ग्रहणस्य चारितार्थ्यमाह—*तद्धि उत्तरेति । उत्तरत्र* । तिर्य्यच्यपवर्गं इत्यादौ । स्फुटानोक्तिभ-“रङ्गोरमनुष्येऽण्व” “दिक्पूर्वपदादठञ्” “सर्वतसरामहायणीभ्यां ठञ्” “पितृयञ्” इत्यादि । आद्ये “कापिभ्याः फक्” इति फको “पुप्रागुपाक्” इत्यत्र, द्वितीये “अर्द्धाद्यद्” इति यतो तत्त्वप्रकाशिका ।

मित्यर्थस्य “क्षलच” इत्यनुवृत्त्याद्भेदेस्तदप्राप्तौ नलोपिनोऽन्वतेरिति नियमभावात् ॥ ७७ ॥ *चानुकृष्टमिति* । निवृत्त्यर्थकषकारानुकृष्टमित्यर्थः । अत एव “तृतीया चदोः” इत्यत्रा-

च होः" (२-३-३) इत्यत्र चानुकुष्टाया अपि द्वितीयाया अन्तरान्तरेण इत्यत्र सम्बन्धः । "लुटि च फलूपः" (१-३-९३) इति सूत्रस्थेनानुवृत्त्यर्थकसकलचकारप्रत्याख्यानानेन विरुद्धेषुम् । व्याख्यानादेवानुवृत्ति-निवृत्त्योर्निर्वाह इति तदाशयः । "कुलिजात्कुलौ च" (५-१-५५) इति सूत्रस्थमाप्यविरुद्धा च । तत्र हि-"द्विगोः ष्थ" (५-१-५४) इति सूत्रात् ष्ठनस्तत्र चेनाप्यनुकृष्टस्य "लोऽन्यतरस्याम्" इत्यस्य च अनुवृत्ति-स्वीकृत्य "लुक्लौ च" इति भाष्ये प्रत्याख्यातम् ॥ ७२ ॥

ननु अनुदात्तादेरन्तोदात्ताच्च यदुच्यते तद्व्यञ्जनादेर्व्यञ्जनान्ताच्च न प्राप्नोतीत्यत आह—

स्वरविधौ व्यञ्जनमविव्यमानवत् ॥ ८० ॥

स्वरादेशपके विधावित्यर्थः । "नोत्तरपदेऽनुदात्तादावपृथिवीरुद्रूपम-
न्धिषु" (६-२-१४२) इति सूत्रे पृथिव्यादिपर्युदासोऽस्यां ज्ञापकः । अ-
न्यथा पृथिव्यादीनामनुदात्तादिवाभावाद्प्राप्तौ तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । धर्मि-
भैस्त्वौ ।

"पामजनपद्" इत्यत्र, तृतीये "प्रोन्मावरसमे" इति युजो "व्यहरति" इत्यत्र, चतुर्थे "अत-
ष्टम्" इति षोः "गोप्राद्दुग्म्" इत्यत्रासम्बन्धः । एतत्परिभाषाया एव तत्र तत्र तस्य
तस्यासम्बन्धनियामकत्वे भवतीति । *इदमनित्यमिति* । "प्रागुत्तरपदेण" इति सूत्रे णप्रह-
णान्, तद्वि धापणानाम्बन्धाथम्, अस्या नित्यत्वे तु "प्रातिपदिकान्त" इति सूत्रे चकारे-
णानुवृष्टस्य पत्यम्यासम्बन्धे सिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । *अत एव* । अस्याः परिभाषाया
अनित्यत्वादेव । *द्वितीयाया इति* । द्वितीयापदमेव स्वरितत्वात् तत्र सम्बन्धते न तु तृती-
यापदसम्बन्धितत्वात् । *अनुवृत्त्यर्थेति* । एतेन समुच्चयार्थं चकाररुतश्चावृत्तिः । *विद-
द्वेति* । प्रात्याख्यानपक्षेऽनुवृत्त्यर्थेचकारस्य न कापि सत्यं किन्तु अदृष्टार्थत्वमेव । *व्याख्या-
नादिति* । "स्वरितेनाधिकः कार" इति भाष्यकारोपपत्त्यापानादित्यर्थः । *तदुदात्तः* ।
प्रत्याख्यानपरभाष्यानावात् । उक्तमेवार्थं द्रष्टव्यं—कुलिजादिति । तत्र* । "द्विगोः" इति
सूत्रे । *चेनाप्यनुकृष्टेति* । चेनानुकृष्टस्यापीत्यर्थः ॥ ७९ ॥

बहुधादिप्रमत्तादाह—ननु अनुदात्तादेरिति* । न प्राप्नोतीति* । स्वरास्याञ्चर्मन्त्येन
व्यञ्जनादेस्तथास्यासम्बन्धादिति भावः । *स्वरविधावित्यादि* । स्वरविधावित्यत्र षष्ठीस-
मासः । सा च न कम्मंणि "विद्यादिभ्योऽण्" इति सूत्रारम्भान् । तद्वि "अनुदात्तादेश" इत्य-
म् शापनाथम्, किन्तु नेपे षष्ठ्यर्थः सम्बन्धश्च स्वराणुवाङ्कनाप्रविहितत्वमेव । तत्फलिन-
नाह—*स्वरोदेशपक इति* । उद्देश्यत्वेन चतुर्नाङ्कनाप्रविहितत्वमेव, धर्मिप्राहकमा-
नात् । परिभाषायां ज्ञापकमाह—*नोत्तरेति* । अनेन सूत्रेण पृथिव्यादिर्विज्ञेऽनुदात्तादी
उत्तरपदे देवतादेशे पूर्वोत्तरपदयोः प्रकृति स्वरो निषिध्यते । *अन्यथा* । व्यञ्जनस्याविद्य-
मानत्वाभावे । *धर्मिप्राहक्रेति* । पूर्वोक्तस्यार्थस्यानुदात्तोऽप्यम् । एतेन पीनदरस्यं नानाङ्गो-
त्तरप्रकाशिका ।

पुनरुत्तरपदकारानुदात्ताया द्वितीयाया उत्तरानुदात्तापि न क्षतिः । अत एवानुवृत्त्यर्थेपदस्य
कारप्रत्याख्यानपर "लुटि च फलूपः" इति सूत्रस्थमाप्यविरोधो न । ये व्यवहितसूत्रस्या-
ख्यारान्ते निवृत्त्यर्थेऽः । अथवहितसूत्रस्यास्यविरुद्धत्वार्थेऽः । अत एव "लुक्लौ च" इत्ये-
तत्प्रत्याख्यानानेन न विरोधः । एतेनेवमनिरुद्धेत्वास्तम् ॥ ८१ ॥

ग्राहकमानादेव च स्वराद्देश्यकविधिविषयमिदम् । अत एव "शतुरनुमो न-
द्यजादी" (६-१-१७३) "अचः कर्तृयकि" (६-१-१९५) इत्यादाद्यजादी
अच इत्यादेश्चार्थितार्थम् । अत एव राजयतीत्यादौ नलोपस्यासिद्धत्याद्-
न्वतीशब्दत्वात् "अन्तोऽयत्याः" (६-१-२२०) इति स्वरो नोदशिवन्वानि-
त्यत्र "ह्रस्वनुद्भ्याम्" (६-१-१७६) इति मतुबुदात्तत्वन्तेत्याकरः । स्प-
ष्टं चेदं "समासस्य" (७-१-१३३) इति सूत्रे भाष्ये । "उच्चैः हृदात्तः"
(१-२-२९) इति सूत्रे कैयटस्तु इयमनाद्यश्यां समासस्याहृताजुगराणेण
हलोऽप्युदात्तादियद्वभासात्तदुपपत्तेरित्याह । तत्र भाष्येऽपि ध्वनितमेतत् ०॥

भैरवी ।

यम् । *अत एव* । स्वरोद्देश्यकेति विशिष्यकपनादेव । सामान्यतोऽविद्यमानवद्वा उदा-
त्तत्वयोग्यविभक्तेरजादित्वाद्यभिचारादजादीति व्ययं स्यादिति भावः । *अत एव* । उक्ता-
र्थत्वादेव । *उद्घित्वानिति* । इदम्* कृतुत्तरपदप्रकृतित्वेवोणान्तोदात्तम् । न च "ह्रस्वनुद्-
भ्याम्" इति सूत्रेऽप्यन्तोदात्तादित्यस्यानुगृह्येः स्वरोद्देश्यकत्वमस्त्येव तत्फलन्तु मात्वावि-
दित्पुमानित्यत्रेपूधातोर्धांये निदित्यधिकारोऽयं यद्विषेः "क्विप् च" इतिसूत्रविहितोऽप्रत्यया-
न्ताद्युदात्तेषु शब्दात्तरस्य मनुप उदात्तत्वाभाव इति वाच्यम् । स्वरोद्देश्यकेत्यादेस्तत्तद्विशेष-
णाविशिष्टस्वरनिष्ठावच्छेदकताकज्ञानमाप्रतिष्ठाकारणताकप्रवृत्तिप्रतिबन्धकं व्यञ्जनमित्यर्थं

त् । तच्च ज्ञानमयाद्यनुदात्तक इत्यादिद्रष्टव्यम् । प्रतिबन्धस्य प्रसिद्धिस्तु प्रतिबन्धकाभा-
वविशिष्टा, अर्जुन इत्यग्राज्प्रत्यये घटवान् पठवानित्यादौ मनुपि च द्रष्टव्या । आद्ये
ऽर्जुनस्य तृणाख्या चेदित्यन्तोदात्तस्य अर्जुनशब्दस्य ज्ञानमज्प्रत्ययप्रवृत्तौ कारणमित्यादि
स्वविशेषणविशिष्टानुदात्तत्वनिष्ठावच्छेदकताकज्ञाननिष्ठाकारणताकप्रवृत्तित्वमज्प्रत्ययप्रवृत्तौ
एव मनुपि घटयानित्यादावन्तत्वविशिष्टोदात्तत्वज्ञान "ह्रस्वनुद्भ्याम्" इत्यस्य प्रवृत्तौ का-
रणमिति तद्वृत्ते, कापोत मायूरमित्यादौ तु आदित्वविशिष्टानुदात्तत्वविषयकज्ञाननिष्ठाह-

शकारणताकप्रवृत्तित्वमज्प्रत्ययप्रवृत्तिनिष्ठमिति तत् प्रतिबन्धकत्वं ककारमकारयोः प्राप्तमि-
त्यविद्यमानवद्भावो भवति, उद्घित्वानित्यत्र तकारस्तु नैतादृशः अस्य ह्रस्वान्तत्वज्ञानप्रति-
बन्धकत्वस्यापि सत्त्वादिति तस्य अविद्यमानवद्भावो नैति बोध्यम् । एतन्न दधतोत्यत्र न-
द्याद्युदात्तत्ववर्णाणांन्तोदात्ताद्युत्तरपदादित्यत्यतोऽन्तोदात्तादित्यस्य "शतुरनुमो" इति
सूत्रे सम्बन्धादस्य स्वरोद्देश्यकविधित्वमस्त्येपेत्यजादीत्यस्य वैयर्थ्यं स्यादेवेति परास्तम्,
भ्यामादिनिष्ठह्रस्वत्वादित्वज्ञानस्य अजादित्वाज्ञानप्रतिबन्धकत्व सत्येऽपि निरुक्तस्वरोद्देश्य

कत्वस्य सत्प्राप्तमभावत् । आकर इत्युपादानं कैयटस्यापि संप्रहाय । *उच्चैः हृदात्त इतीति* ।
तत्र सूत्रे अथ प्रथमानिर्दिष्टमज्प्रहणमनुवर्तते उताहोनेति भाष्ये उक्तम् । अत्र कैयटः यत्र
स्वरो विधीयते तत्र व्यञ्जनस्याविद्यमानत्वाच्च एव भविष्यति, "अनुदात्तादेरच्" इत्यादा-
वनुवादेऽपि न दोषः, स्वत एव हलोऽनुदात्तत्वं भवतु, अनुपरागवशाद्वा इति, एवं तर्हि न्याय-
व्युत्पादनार्थं एवार्थं विचार इति अत्रानुपरागवशादित्यनेन अनुदात्तत्ववद्दुदात्तत्वस्य अपि
अनुपरागवशाद्ज्ञानमित्यपि सूचितम् । *ध्वनितमिति* । तदपि भाष्ये एवमुक्तम्— "किञ्च
अर्थोऽनुवृत्त्या वा अयमर्थः यद्येते व्यञ्जनस्यापि गुणा लक्ष्यन्ते" ।

ननु च प्रत्यक्षमुपलभ्यत "इपेत्योर्जत्वा" नैते व्यञ्जनस्य गुणाः किन्तु अच एव स, तस्मा-
भीप्यात्तु व्यञ्जनमपि तत्त्वगुणमुपलभ्यते सद्यथा द्वयोरक्तयोर्वर्णयोर्मध्ये शुक्लं वर्णं तद्गुणमुप

तत्त्वप्रकाशिका ।

तत्तद्विशेषणेति । स्वस्वत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नविषयता व्यञ्जनादौ व्यञ्जानन्ते चातिदि-

ननु एवमपि राजद्वेषदित्यादौ "समासस्य" (६-१-२६३) इति अन्तोदात्तत्वं प्रकाराकारस्य न स्यादत आह—

ह्रस्वस्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवत् ॥ ८१ ॥

अस्याश्च "यतोऽनावः" (६-१-२१३) इति सूत्रेऽनौप्रतिषेधो ज्ञापकः—
नाभ्यमित्यप्रादिर्नकारो न स्वस्योभ्यो यश्चाकारस्तद्योभ्यो नासावादिरिति स प्रतिषेधोऽनर्थकः । न चादिरेव नकार उदात्तगुणविशिष्टान्तरतमाजूरूपोऽस्त्विति याच्यम् । तथा सति निमित्तभूतद्वेषचकत्वस्य विनाशादुपजीव्यविरोधेनाद्युदात्तत्वाप्राप्तेरिति अन्यत्र विस्तरः । स्पष्टा चेयं "समासस्य" (६-१-२२) इति सूत्रे भाष्ये ॥ ८१ ॥

ननु "पूरणगुण" (२-२-१६) इति निषेधस्तद्व्यति-स्यात् । "दिव-
भैरवा ।

छभ्यत इति कुतो नु स्वस्येतेऽज एव गुणाः अन्तरेणापि व्यञ्जनमेते गुणा लक्ष्यन्ते न पुनर्व्यञ्जनस्य गुणाः स्फुस्ततसामीप्यादन्तेऽपि तद्गुण उपलभ्यत इति न पुनरन्तरेण अथ व्यञ्जनस्योच्चारणमपि भवति । एतेनैतत्परिभाषाया अभावेऽपि व्यञ्जनादेव्यञ्जनान्तस्य वा अनुप-
सागवशादानुदात्तादित्यादिव्यवहारोपपत्तिर्भविष्यतीति ध्वनितमित्यर्थः ॥ ८० ॥

स्वरप्रसङ्गादाह—*नन्वेवमित्यादि* । *एवम्* । स्वरोद्देश्यरूपिधायेव अविद्यमानव-
द्भावस्वीकारे । *न स्यादिति* । अपि तु दकारस्य स्थाने आन्तरतम्यात् उदात्तो लृकार-
स्यादिति शेषः । *ह्रस्वस्वरप्राप्ताविति* । ह्रस्वः स्थाने स्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवत् स्या-
दित्यर्थः । *मस्याश्रोति* । चकारस्त्वर्थे । *नाभ्यमित्यर्थः । अन्यथेत्यादि । *विशिष्टा-
न्तरतमाजूरूपः* । तादात्म्यकाररूपः । *अस्त्विति* । स्यादित्यर्थः । एवञ्च तस्याद्वेषार्थे नौ-
प्रतिषेधम्यावश्यकतया ज्ञापकत्वासम्भवं इति भावः । *निमित्तभूतेति* । आद्युदात्तस्वरस्ये-
त्यादि । *आद्युदात्तात्वाप्राप्तेरिति* । एवञ्च एतदर्थं प्रतिषेधोऽनर्थक एवेति । स ज्ञापक इति
भावः । *अन्यत्र विस्तर इति* । ननु ह्रस्वः स्थाने स्वरस्य प्राप्तरेवाभावादिव्यं परिभाषाऽ-
युक्ता । न च पूर्वोक्तरीत्या व्यञ्जनस्य स्थाने स्वरस्य प्रसङ्ग स्यादिति याच्यम् । "उच्चै-
दात्त" इति सूत्रे प्रथमान्तस्य "उक्तालोऽनु" इति सूत्रस्य स्वाजित्यस्य "अचध" इति सूत्रस्याऽप्य-
इत्यस्य चानुपूर्व्या उच्चैःश्लक्ष्मणानोऽनुदात्तः स्यात्तः स्थान इत्यर्थोऽव्यञ्जनस्याप्राप्तेरिति
शेषः । पठान्तेऽप्य इत्यत्र स्वरितत्वाभावात्तस्य स्वररूपपरत्वतात्पर्यैकत्वाच्च । एवञ्च व्य-
ञ्जनस्य स्थाने उदात्तादिनाम्नोद्देश्यस्यपत्तिः परिभाषायां विना स्पुटैव । *शेषमिति* ।
शोऽप्यर्थे । एवञ्चेवमपि स्पष्टा तथा च परिभाषाद्वयमपि भाष्यमन्तमेवेत्युक्तम् ॥ ८१ ॥

स्वरप्रसङ्गात्तदन्तकारस्य स्वस्यार्थस्यात् तस्य चानुबन्धत्वात् तत्प्रसङ्गे न आह—*ननु
प्राप्तेति* । *तद्व्यति-स्यादिति* । तद्व्यत्यपि स्यादित्यर्थः । अस्यपत्तिः स्वकर्तव्यमि-

तत्प्रसङ्गान्तिक्ता ।

वपन इत्यर्थे न ह्यस्यान्तवपुद्देशभावात् ॥ ८० ॥

*विनाशादिति । न च स्वोपजीव्यभूतो वरमन्त्रिपातः स्वातिरिक्तः, तद्विपाते प्रति स्वप-
मनिमित्तमित्यन्त्रिपातरिभाषार्थस्य वक्ष्यमाणस्य भोक्तृविशेष इति याच्यम् । स्वातिरिक्ते-
ति विशेषणस्य स्वस्यैवार्थमन्त्रिपातेन आभ्यमिस्वादी "वतोऽनाव" इत्यस्य चारितात्पर्याद्वैच-
भ्यांभावेन स्यै प्रवर्ति निमित्तं न भवतीत्यदोषात् ॥ ८१ ॥

औत्" (७-१-८४) इत्यौत्वं दिवेः क्त्विप्यपि स्यात् । तथा "यतोऽनायः" (६-१-२१३) इति स्वरोऽप्यस्यपि स्यात् । "ऋदृशोऽङि गुणः" (७-४-१६) इति चङ्यपि स्यात् । अत आह—

निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य ॥ ८२ ॥

तदनुबन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकस्य ॥ ८३ ॥

वामदेवाद्दृङ्यदृगौ" (४-२-९) इति सूत्रे ङ्यङ्यतोऽङित्वमनयोर्नाप-
कम् । तद्धि—"ययतोऽघातदर्थे" (६-२-१५६) इत्यत्र तयोरप्रहणार्थम् ।
नम्रः परस्य ययदन्तस्योत्तरपदस्यान्त उदात्त इति तदर्थः । एवं च अघा-
मदेऽङ्येऽङ्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वर एव भवति । तन्मात्रानुबन्धकग्रहणे स च
अन्यञ्चानुबन्धो यस्य तद्ग्रहणं नेत्यन्यार्थः । एते च प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणे
"दिव औत्" (७-१-८४) इत्यादौ सञ्चारितत्वात् । वर्णप्रहणे चानयो-

मैट्ठी ।

त्यादौ । *दिवेः क्त्विप्यपीति* । अक्षरुणित्यादौ । *अयत्यपीति* । काच्यमित्यादौ । *चङ्य-
पीति* । न चैतेभ्यः केवलेभ्यो न चङ् सम्भवति जिजन्तेभ्य एव चङ् वाच्यन्तप्र णिवा ष्यव-
धानाद्वाहपरत्वमिति वाच्यम् । "ऋदृशोऽङि" इत्यस्य ऋदृशो ङीत्यतोऽङीत्यनुवर्तमाने "द्व-
यतेर" इत्यत्वे चङ्यपि स्यादित्यर्थात् । *तद्धीति* । द्वित्वं हीत्यर्थः । अव्ययपूर्वपदप्रकृति-
स्वरः "तत्पुरुषे तुल्यार्थ" इति सूत्रेण विहितः स्वरः । *तन्मात्रेति* । स एवानुबन्धो यम्येति
नियमांशमन्तर्भाव्य समासादेवाहसार्थलाभस्तत्फलमाह—*स च अन्यदचेति* । एवमातद-
नुबन्धकस्येत्यत्रापि स एवानुबन्धो यत्प्य स तदनुबन्धकः, न तदनुबन्धकोऽतदनुबन्धकस्तस्य
नेत्यर्थे स्वीकार्यः । एवं च तद्विघ्नानुबन्धकस्य ग्रहणं नेति फलितम् । ज्ञापकत्वसञ्जातीया-
पेक्षत्वात्प्रत्ययमात्रस्य यत्र विचारस्तत्रैव परिभाषाद्वयप्रकृतिरिति अमनिवारणायाह—*एते
चेति* । *दिव औदित्यादाविति* । अत्रापपरिभाषायाः प्रवृत्त्या प्रत्ययाप्रत्ययसाधारण्यं
तस्य उचितमिति भावः । न चाद्यायां भाष्यप्रामाण्यात् प्रत्ययविषयत्वेऽपि द्वितीयपरिभा-
षाया उभयसाधारण्ये किं मानमिति वाच्यम् । ओहाकः ककारस्य इञ्च "मीहिकालयोः"
इति सूत्रे सामान्यग्रहणार्थस्य करणेन तथा कल्पनात् । यदि त्वन्त्यपरिभाषाया अन्यतरानु-
बन्धोच्चारणा एव प्रवृत्तेः बक्ष्यमाणत्वान्नेदं प्रयोजनमित्युच्यते, तदा "पूर्वपराभ्याङ्गः स्यकन्"
"प्रसृज्व" इति सूत्राभ्यां सगृह्यत्वात् "तन्मध्यपाठोच्चारणानुबन्धकस्यैव ग्रहणमिति शङ्कावार-
णाय ककारो बोध्यः । न चैवं द्वितीयपरिभाषाया प्रत्ययाप्रत्ययसाधारण्येन प्रवृत्तौ मानला-
भस्तदवश्य एवेति वाच्यम् । "वामदेवाद्दृङ्यदृगौ" इत्येकसुत्रस्यऽकारोच्चारणेन ज्ञाप्य-
त्वात् प्रथमपरिभाषासाहचर्याच्च द्वितीयाया अपि तयात्वकल्पनात् ।

अतिप्रसङ्गं निराचष्टे—*वर्णग्रहणे चेति* । तत्र हि भाष्ये—*कारः किमर्थं इति शङ्का
अत्र कैयटः—औङ् इति रूपं कापि न विज्ञातमिति तयोपादाने किं प्रयोजनमिति प्रश्नः । ततो
भाष्ये—सामान्यग्रहणार्थं इत्युच्यमाने प्रथमाद्विवचनस्यैव स्यात् निरनुबन्धकपरिभाषयेति
भावः । एवञ्च प्रथमाद्वितीयाद्विवचनयोर्ग्रहणार्थमत्र ङकार उच्चारितः । एवञ्चार्थं ङकारः स्व-
बोध्यस्यौकारस्योपकारकश्चिन्नङ् इव, तदनुबन्धकपरिभाषा त्वत्र न प्रवर्तते ङकारोच्चारण-

तत्त्वप्रकाशिका ।

चङ्यपि स्यादित्यर्थादिति । न च ष्यतेऽङोऽभावः, "विभाषापेदङ्यो." "जृत्तन्मुम्मु-
लु" इति सूत्राभ्यां चङ्योर्विधानात् ॥ ८२ ॥

रप्रवृत्तिरिति स्पष्टम् "श्रौङ् आपः" (७-२-३८) इत्यत्र भाष्ये । येनानु-
बन्धेन सानुबन्धकत्वं द्व्यनुबन्धकत्वादि वा तदनुकारणे एवैषा धर्मिप्राह-
कमानात् । तेन "जशसोः" (७-१-२०) इत्यत्र नैपेति निरनुबन्धकत्वा-
त् तद्वितशस एव अत्र प्रहणं स्यादिति न शङ्क्यम् । एवमन्त्यान्यतरानुब-
न्धोच्चारण एव । तेन "वनोरच" (४-१-७) इत्यादौ ड्वनिपूकनिपोर्ग्रहण-
सिद्धिः । एकानुबन्धकप्रहणे सम्भवतीति त्वर्थो न भाष्यादिस्मृत इत्यन्य-
त्र विस्तरः ॥ ८२ ॥ ८३ ॥

ननु कुटीर इत्यादौ स्वार्थिकत्वात् स्वार्थिकानां प्रकृतितो लिङ्गवचना-
भेदो ।

साम्प्रादिति तात्पर्यम् । अथवा वर्णप्रहणमिदं भवति न चैतद्वर्णप्रहणेण भवति अनुबन्ध-
कप्रहणेन सानुबन्धकस्येति । अत्र कैयटः-प्रत्ययस्यानुबन्धे भावाभावाभ्यां निरनुबन्धकपरि-
भाषा व्यवस्थां करोति न वर्णस्येति, अनेन औ इत्युच्यमाने प्रथमाद्विचनस्यैव प्रहणं स्या-
दिति दोष उद्धृतः, वर्णप्रहणे निरनुबन्धपरिभाषाया अप्रवृत्तेः फले त्वौपगव इत्यत्र "ओर्गु-
णस्य" वायव इत्यत्र "घेहिं" इतिगुणस्य च सिद्धिः । वर्णप्रहणेऽपि प्रत्यपरिभाषाप्रवृत्तौ नि-
रनुबन्धकोकारान्ते मानव इत्यत्र "ओर्गुणस्य" विकीर्षव इत्यत्र "घेहिं" इति गुणस्य च च-
रितार्थत्वाद्गोप्रत्ययान्तोपगुणशब्दावयवोकारस्य सानुबन्धकोऽणुप्रत्ययान्तवापुणशब्दावयवोकारे
"घेहिं" इत्यावयवस्य च प्रवृत्तिः स्यात् । एवम् "आवृगुण" इति सूत्रस्य दैत्येदवर इत्यत्र प्रवृ-
त्तिः स्यादस्यावयवस्य औपगवस्य इः औपगवेरित्यत्र प्रवृत्तिर्न स्यादिति बोध्यम् । यदुक्तं
वर्णप्रहणे वानवोरिति, तस्यानयोर्न प्रवृत्तिः । द्वितीयायास्तु प्रवृत्तिरित्यर्थः तेन "ऋदशोऽ-
दिगुण" इति षड्घर्षत्ववतरणेन न विरोधः । अथ परिभाषाप्रवृत्तिविषये विशेषान्तरमाह-
येनेति* । *तदनुकारणे* । तस्यानुबन्धम्यानुधारणे । तत्रापपरिभाषाविषये माह-येने-
ति* । द्वितीयपरिभाषाविषये द्व्यनुबन्धकत्वमित्यस्य नातदनुबन्धकत्वमित्यर्थः । *येनेति* ।
याम्यामित्यर्थेकम् । तथाच उभयानुधारण इति फलितम् । तेन "इत्वनुभ्याम्" इति सूत्रे
मनुष्यप्रहणेन मनुष्यो न प्रहणम् । अन्यथा तन्त्रेण मनुष्यप्रहणेनोभयोर्ग्रहणे टिलोपेऽपि कुमुदा-
निरपत्र भूतपूर्वद्वैत्वान्तत्वमादाय मनुष्य उदात्तत्वं स्यात्, धातुशब्दाप्ये । *धर्मिप्राहकमा-
नात्* । ट्यद्वयतोऽतिहरणात् । *तद्वितशस इति* । लौकिकमाहच्येपरिभाषापेक्षया ज्ञाप-
कस्यैतत्परिभाषाया प्राबल्यादिति भावः । षष्ठिषु तद्वितशसोऽपीति पाठः । तत्रापिना सा-
हचर्यात् सुवृत्तसः संघः । अविशेषाद्द्वयोरपि परिभाषयोः प्रवृत्तिः स्यादिति तद्भावः ।
प्रहणमिदिरिति । अन्यथा धनिषु एव प्रहणे स्यात् । न च विषेयविषये उच्चारणा-
र्थानामित्येवैव निवृत्तिस्वीकारान्नियोऽपि द्व्यनुबन्धकप्रवृत्तिरिति वाच्यम् । अनुबन्धपरस्य
निवृत्तवतिरिक्तफलकस्येकप्रवृत्त्यात् । अन्योक्तपरिभाषार्थे शब्दवृत्ति-एकेति* । एतादृशो
यदि परिभाषार्थः स्यात्तदा "मनुष्योः" इति सूत्रभाष्ये 'यन उपसद्वयानम्' इतिवार्तिकस्य
प्रातरित्या इत्युदाहरणमुक्तं तस्यासद्भूतिः स्यात् । तत्र द्वि-अन्वेष्योऽपीति क्विन्, आदिना
कैयटदिवरिषदः । कैयटेन द्वि "दिदृङ्" इति सूत्रे तन्मात्रानुबन्धकप्रहण इत्यर्थेऽप्येव वर्णनात्
"वनोरच" इत्यत्र दोषावच्छेद ॥ ८२ ॥ ८३ ॥

उच्चारणपरिभाषायास्तद्वितविषयस्युत्पत्त्यात् तद्वितशस्रेण माह-ननु कुटीर इत्या-
दाविति* । "कुटीरार्थो" इति सूत्रविदितस्येति शेषः । स्वार्थिकत्वादिनिर्दिष्टार्थोः प्रत्ययाः
स्वप्रवृत्तये भवन्तीति स्यादेन स्वार्थिकत्वात् । *प्रवृत्तिरिति* । प्रवृत्तिसंज्ञात्पठ्यता-

नुवृत्तेर्न्यायप्राप्तत्वात् पुंस्त्वानुपपत्तिरपकल्पमित्यत्र नपुंसकत्वैकवचनयोर-
नुपपत्तिश्चेत्यत आह—

कचित् स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्ते ॥८४॥

“एचः स्त्रियाम्” (५-४-१४) इति सूत्रे स्त्रियामित्युक्तिरस्या स्त्रिया-
का । अन्यथा “कर्मव्यतिहारे एच् स्त्रियाम्” (३-३-४३) इति स्त्रियामेव
विधानात् किं तेन । स्पष्टा चेयं बहुव्रीह्यायके भाष्ये ॥ ८४ ॥

ननु सुपथी नगरीति “युयोरनाकौ” (७-१-१) इति सूत्रभाष्योदा-
हृत “इतः स्त्रियाम्” (५-४-१५२) इतिकप् स्यादत आह—

समासान्तविधिरनित्यः ॥ ८५ ॥

“प्रतेरंश्वाद्यस्तत्पुरुषे” (६-२-१८३) इत्यन्तोदान्त्वायांश्वादिपु
राजन् शब्दपाठोऽस्या स्त्रियापकः । अन्यथा टच्चादान्तोदान्तत्रे मिदुधे किं तेन ।
“द्वित्रिभ्यां पाहन्मूद्घंस्तु (६-२-१९६) इति स्वरविधायके भाष्ये स्प-
ष्टेयम् ॥ ८५ ॥

ननु शतानीत्यादौ नुमि कृते पट् संज्ञा प्राप्र ति ततश्च लुक् स्यात्तथोपा-
दास्तेत्यत्रास्वे कृते “स्याध्वारिच्च” (१-२-१७) इतीत्वं प्राप्नोत्यत आह—

सन्निपातलक्षणो विधिरनित्यं तद्विधानस्य ॥ ८६ ॥

सन्निपातो द्वयोः सम्बन्धस्तद्विमित्तो विधित्तं सन्निपातं यो विहन्ति त-
मैरवी ।

दाद्यादित्वात्तसिः । *न्यायेति* । यः प्रत्ययो यादृशोऽयं भवति तदन्तस्य तद्विङ्गवचनकत्व-
मितिन्यायेन इत्यर्थः । *अपकल्पमिति* । ईपन्न्यूना आप इति विग्रहे ईपट्समासिविशिष्टे
स्वार्थे कल्पपप्रत्ययः । *क्वचिदित्यादि* । ‘प्रकृतित’ इत्यत्रापि पट्गन्तादेव पूर्ववत्तसिः ।
अन्यथा । परिभाषाया अभावे । एवञ्च लिङ्गान्ते स्त्रियापकत्वाद्दचनांशेऽपि एकदेशानुमत्या
प्रकृतिसन्धिवचनानिवर्तनस्य कल्पनमिति भावः ॥ ८४ ॥

तद्विगतप्रसङ्गादेवाह—*नन्विति* । *सुपधाति* । शोभनः पन्थाः यस्यामिति विग्रहः ।
प्रतेरिति । प्रतेः परं श्वाद्यन्तत्पुरुषेऽन्तोदात्ता इत्यर्थः । *सिद्धे इति* । प्रतिराजा इत्य-
त्रेत्यादिः । अत्र “राजाहः” इति टच् न ॥ ८५ ॥

समाससंज्ञाप्रसङ्गेन पट् संज्ञाया अपि स्मरणात्तत्राह—ननु शतानीति* । आदिना सह-
स्त्राणीत्यादिः परिग्रहः । *उपादास्नेति* ॥ दीङो रूपम् । *द्वयोः सम्बन्ध इति* । पूर्वपरयोर्वि-
तत्त्वप्रकाशिका ।

किन्तेनेति । ननु लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया समामान्तविधायप्रवृत्ते रार्थी प्रतिगतः
प्रतिराजिरित्यत्र स्वार्थसमासदिपु राजन्नाशब्दपाठ आवश्यकः । नच स्वरविधायवि लिङ्गविशि-
ष्टपरिभाषाया अप्रवृत्तिः, स्वरविधायी सङ्घातग्रहणे भाष्ये दोषदानेनावयवग्रहणेऽप्रवृत्तौ माना-
भावादत आह—*द्वित्रिभ्यामिति* ।

केचिच्च क्वचिद्वयवग्रहणेऽपि न प्रवर्तत इति वदन्ति ।
अन्तेन द्वित्रिभ्यामित्यनो प इत्यनुवर्तमाने “बहुव्रीही-सक्यश्लोः” इति पच्यग्रहणम्
निरुक्तार्थेऽपकमित्याहुः ॥ ८५ ॥

ननु शतानीत्यादौ पान्तसाहचर्यादौपदेशिकान्तस्त्वैव ग्रहणे न दोषोऽत आह—*उपादास्ते-

स्यानिमित्तम् । उपजीव्यविरोधस्यायुक्तत्वमिति न्यायमूलैषा । अत एवात्र सन्निपातशब्देन न पूर्वपरयोः सम्बन्ध एव, किन्तु विशेष्यविशेषसन्निपातोऽपि गृह्यते । अत एव ग्रामणि कुलमित्यादौ नपुंसकह्रस्वत्वेऽपि “ह्रस्वस्य पिति कृति” (६-१-७२) इति तुष्ट । प्रातिपदिकाजन्तत्वसन्निपातेन जातस्य ह्रस्वस्य तद्विघातकत्वात् । तुभ्यजन्तत्वविघातः स्पष्ट एव । न चार्थाश्रयत्वेन ह्रस्वस्य बहिरङ्गतयाऽसिद्धत्वम् । अर्थकृतबहिरङ्गत्वानाश्रयणस्योक्तत्वात् ।

किं च “पत्वतुकोरसिद्ध” इत्येतद्ब्रह्मलात्कृतिस्तुष्टग्रहणाच्च तुभिवधौ बहिरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्तेः । सर्वविधसन्निपातग्रहणादेवं वर्णाश्रयः प्रत्ययो वर्णविचालस्यानिमित्तं स्यादित्येतत्परिभाषादोषनिरूपणावसरे घासिककृतोक्तम् । नहि प्रत्ययः पूर्वपरसन्निपातनिमित्तकः स एव च सन्निपातशब्देन गृह्यत इति मत्वा न प्रत्ययः सन्निपातनिमित्तक इति, शङ्कायां तदभ्युपेत्यैवाङ्गसंज्ञा भैरवी ।

शेषणविशेष्ययोर्वा सम्बन्धः इत्यर्थः । *उपजीव्यविरोधस्येति* । कारणविरोधस्येत्यर्थः । उपजीव्यशब्दो हि उपजीव्यत आश्रीयते काव्याय यदिति व्युत्पत्त्या कारणपरः उपजीव्यव्युत्पत्तौ यदिति व्युत्पत्त्या उपजीव्यकशब्दः काव्यपरः । एवञ्च कारणविरोधो नोचित इति भावः । *अत एव* । सन्निपातपरिभाषाया न्यायमूलत्वादेव । परिभाषायां सन्निपातलक्षणशब्दो बहुव्रीहिसंज्ञकः विधिशब्दार्थोऽन्यपदार्थः स च कर्मकिप्रत्ययान्तः ताद्विघातस्येत्यत्र “कर्मणि” इत्यण ।

यत्तु कश्चिदाह—इयं परिभाषा “न तिसृचतस्र्” इति निषेधेन ज्ञाप्यते । एतद्धि दीर्घनिषेधाप्यन्तरमन्थने दीर्घस्य फकारस्थानिकरूपेण च प्राप्तिर्विभक्तिपरस्य एव, विभक्तिपरत्वञ्च विभक्ति सन्निपातनिमित्तकयोस्तिस्मृत्तस्य आदेशयोर्दीर्घभाव एव, दीवभावश्च सन्निपातपरिभाषासाध्य इति, एतच्च स्वप्रादिषु जनयोः पाठो नास्त्येतदभिप्रायेण तत्र । यदीयमुक्तज्ञापकमाध्या तदा पूर्वपरसन्निपातस्य तिसृचतस्रादेशे निमित्तत्वात् ज्ञापकमाज्ञात्वारपूर्वपरसन्निपातस्यैव परिभाषाप्रवृत्तौ निमित्तत्वं स्यात् । न तु विशेषणविशेष्यसन्निपातस्यापि, यथा न्यायमूलस्यैव बस्तुमुचितत्वात् । *अत एव* । विशेषणविशेष्यसन्निपातस्यापि परिभाषाघटकसन्निपातपदेन यद्गनादेव । रामगति मिष्टं पदम् । *कुलमिति* । ननु मद्यत्वारिभ्यक्तये । *तद्विघातकत्वादिति* । तद्विघातकृत् प्रत्ययनिमित्तत्वादित्यर्थः । कैपटोक्ति सृष्टवति—*न चेत्यादिना* । अयो ननु मद्यत्वरूपः । अयोपेक्षान्तरङ्गबहिरङ्गभावमभ्युपेत्याह—*किञ्चेति* । “पत्वतुकोरमित्य” इति मूलस्यनुसृष्टगम्य प्रयोजनमधीन्य प्रेत्येति, यदि तुभिवधौ बहिरङ्गपरिभाषा प्रवृत्तिः स्यात्तदात्तरङ्गे गुक्ति करार्थे पदद्वयमन्वन्धिप्रसंगद्वयनिमित्तकत्वेन बहिरङ्गस्य दीर्घस्यापि तद्व्यापकः मिदो तत्र मूले तुष्टग्रहणमगर्भकं स्यात् । एवं च त्विति तुग्विधायि षोऽप्यम् । विशेषणविशेष्यसन्निपातस्यापि आश्रयणे भाष्यमपि प्रमाणमित्याह—*मर्गविंशत्यादिना* । *मर्गनिषेति* । उभयपक्ष इत्यर्थः । दाक्षिः प्लाक्षित्स्तुष्टादरणम् । अत्र वर्णाश्रयः प्रथम इयं स्ववर्गविधाद्यस्य “यस्येति” लोपस्यानिमित्तं स्यादित्यर्थः । *वात्तिहृत्तोऽपिमिति* । वात्तिहृत्तेत्यस्य मिदान्तिनेत्यादि । एकदेशिमतमाह—*न हीति* । हिताश्रयार्थं । इति मत्वेति कथनेन अस्यैकदेश्युक्तिरकं व्यभिक्तम् । एतेनेतद्भाष्यविरोधात्पूर्वपरसिद्धावः सन्निपातपरिभाषायां न गृह्यत इत्युक्तिर्निस्त—*अङ्गमेवेति* । अकारान्त-

तर्ह्यनिमित्तं स्यादित्येकदेशिनोक्तमिति न तद्भाष्यविरोधः ।

किं चैवं शैवो गार्ग्यो वैनतैय इत्यादावपि अङ्गसंज्ञाया लोपनिमित्तत्वा-
नापत्या वर्णाश्रय इत्यस्य वैयर्थ्यम् । ग्रामणिकुलं ग्रामणिपुत्र इत्यादावुत्तर-
पदनिमित्तके ह्रस्वत्वे यथाकथञ्चिद्बहिरङ्गपरिभाषयापि चारणं सम्भवती-
ति "कृन्मेजन्तः" (१-१-३९) इत्यत्र "ह्रस्वस्य पिति" (६-१-७१)
इति सूत्रे चैकदेशिना तथा परिभाषया तुग्वारितो भाष्ये । अत एव परिभा-
षाफलत्वेनेदमुक्तं "कृन्मेजन्त" इति सूत्रे वार्तिककृतेति केचित् । सन्नि-
पातलक्षणविधित्वमस्या लिङ्गम् । स्वप्रवृत्तेः प्राक् स्वनिमित्तभूतो यः स-
न्निपातस्तद्विघातकस्य स्यातिरिक्तशास्त्रस्य स्वयमनिमित्तमिति फलति ।

ननु एवं रामायेत्यादौ "सुपि च" (७-३-१०३) इति दीर्घानापत्तिः ।

भैरवी ।

प्रकृतौ प्रत्ययसान्नपातनिमित्ताङ्गसंज्ञा पौर्वापर्यभावात्मकसम्बन्धनिमित्तौ च सा अलोपनिमि-
त्ता न स्यादित्यर्थः । एकदेशिनेतिकथनेनैतद्भाष्यश्लेन सन्निपातपरिभाषायाः सङ्कोचो न न्याप्यः ।
अस्यैकदेश्युक्तित्वं स्पष्टयति—*किञ्चेति* । शैव इत्यादि अकारान्तशिवशब्दाण्यप्रत्यय-
पयोः पौर्वापर्यभावात्संज्ञां प्रति निमित्तत्वमेवमुत्तरत्वात्प्रयुहनीयम् । *वैयर्थ्यमिति* । तथा
च 'वर्णांश्रय' इत्युपादानसामर्थ्याद्विशेषणविशेष्यसन्निपातोऽपि गृह्यत इति भावः ।

ननु एवं ग्रामणिकुलं ग्रामणिपुत्र इत्यत्र बहिरङ्गपरिभाषया तुको व्यावृत्ति कृता "कृन्मे-
जन्त" सूत्रभाष्ये न त्वनया परिभाषयेति पूर्वपरसन्निपात एवाश्रीयत इति चेत्तत्राह—*ग्राम-
णीत्यादि* । यथा कथेदिति* । नाजानन्तर्यपरिभाषाया बाधिकाया विषयेऽपि बाधप्र-
वृत्तिस्वीकारात् । *अत एव । विशेषणविशेष्यसन्निपातस्यापि निमित्तत्वादेव । *इदमुक्त-
मिति । ग्रामणिकुलमित्याद्युक्तम् । *केचिदिति* । भाष्यतत्त्वविद्ः । एवञ्च यं सन्निपातं
निमित्तं कृत्वा स्वस्य प्रवृत्तित्वस्य सर्वथा विघटकं यच्छास्त्रं तस्य स्वप्रयोज्या प्रवृत्तिर्नेति
फलितं तदा—*स्वप्रवृत्तेः प्रागित्यादि* । शङ्कते—*ननु इति* । *एवम्* । सन्निपातपरिभाषा-
द्वोगो । ननु सन्निपातलक्षणविधित्वस्यैतत्परिभाषालिङ्गत्ये सादृशविधिनिमित्तमेवैतत्प-
रिभाषायामपि निमित्तमिति हे सन्निपातनिमित्तक्यादेशस्यान्तरङ्गस्य दृष्ट्याधिकारपेक्षदीर्घ-

तत्त्वप्रकाशिका ।

ति* । *एकदेशिनोक्तमिति* । सर्वत्र स्वप्रवृत्त्युत्तरकालिकप्रवृत्तिमता शास्त्रेण यस्य
माधुत्व योष्यते तदपि साञ्चिति अभ्यनुज्ञावाक्ये स्वापजोष्यविघातकातिरिक्तेनेति सङ्कोचवता
साञ्चित्यसंज्ञासाक्षात् साधुत्वविधायकत्वाभावेनाभ्यनुज्ञावाक्याभावेनैतद्भाष्यस्यैकदेश्युक्तित्वं
स्पष्टमेव ।

इदमत्राहृतम्—एवमेव विधिशास्त्रे यत्किञ्चिदोपितसाधुत्वमुद्देश्यतावच्छेदकं स्वप्रवृत्त्यु-
त्तरकालिकप्रवृत्तिमता सन्निपातपरिभाषाप्रयोज्यत्वोपजोष्यविघातकातिरिक्तेनेति सङ्कोचवता
शास्त्रेण यस्य साधुत्वं योष्यते तदपि साञ्चित्यमभ्यनुज्ञावाक्ये च कल्पनीयम् । अत एव गगरी
आनयेत्यादौ यगादिर्न, गगरी इति प्राहृतस्यै यत्किञ्चिदोपितसाधुत्वमभावेन यत्कि-
ञ्चिदोपितसाधुत्ववृत्तकस्वैरेको यन्विधानात् । अत एव सुप्रदोषमुद्देश्यायेन एतन्मिमेव लभ्ये
वेनविघातकेण साधुत्वस्य पूर्वपूर्वप्रवृत्ततापेक्षापद्मोद्देश्यात् ।

सन्निपातलक्षणविधित्वमस्या लिङ्गमिति । विघातकताद्यन्वयमस्या लिङ्गमिति यत्-
कम् । पूर्वस्यैव अभ्यनुज्ञावाक्ये सङ्कोचे भाषितशास्त्रमेवमुत्तरपर्यन्तमिति न धर्मतापत्तिस्तु-

अदन्ताङ्गुडेसन्निपातेन जातस्य यादेशस्य तद्विघातकत्वात् । न च यत्रादित्यसापेक्षदीर्घस्य बहिरङ्गतया असिद्धत्वान्नात्र सन्निपातविघात इति वाच्यम् । आरोपितासिद्धत्वेऽपि यस्तुतस्तद्विघातस्य जायमानत्वेनैतत्प्रवृत्तेः । किञ्चान्तरङ्गे कर्त्तव्ये बहिरङ्गस्यासिद्धत्वेऽपि तत्र कृते तस्यासिद्धत्वे मानाभावः ।

भैरवी ।

स्यासिद्धत्वाच्च परिभाषाप्रवृत्तिरित्याशयेन शङ्कते—*न च यत्रादित्येति । बहिरङ्गपरिभाषायाः प्रवृत्तिमभ्युपेत्यापि समाधत्ते—*आरोपितेत्यादि* । *एतत्प्रवृत्तेरिति* । सन्निपातपरिभाषाप्रवृत्तेरित्यर्थः ।

वस्तुतस्तु बहिरङ्गपरिभाषाविषय एव नेत्याशयेन आह—*किञ्चेति । अत्रान्तरङ्गस्य यादेशस्य प्रवृत्त्युत्तरे भवद्गीत्याः बहिरङ्गस्य दीर्घस्य प्रवृत्तिर्वक्तव्या । तत्र बहिरङ्गपरिभाषाया वाच्यार्थसत्त्वात् प्रवृत्तिर्न सम्भवतीति भावः । यास्तद्विकसन्निपातविघातान्भावे एवैतत्परिभाषासत्त्वप्रकाशिका ।

पञ्जीव्यविरोधो न न्याय्य इति न्यायमूलकत्वस्य व्याघातापत्तेः । अत एवेदन्निपातां न प्रवृत्तैः, विघातनाश्रव्यप्रकारकज्ञानाभावात्, “न तिसृचतसृ” इतिनिषेधेन ज्ञापितेत्येषा सपादसमाख्ययोल्या, अन्यथा, तिसृणामित्यादौ छीपि दीर्घे तदभावे वा तदसङ्गतिः स्पष्टैव । स्वस्ताद्विपु तिसृचतसृपादोऽप्रमाणिक इति “कृन्मेजन्त” इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ।

यत् “वाचिह्रस्वश्च” इत्येव सिद्धे “यामि” “दिति ह्रस्वश्च” इति पृथग्योगकरणेनेवा परिभाषा ज्ञाप्यते । श्रीणामित्यादौ लुक्पञ्जादित्वविघातः स्पष्ट एवेति पृथग्योगकरणे साधकमित्यह—उच्यते—आक्षिप्तप्रत्ययस्य विशेषणान्मत्युमेत्यादौ न दोषः । एतेनात्रैव दोषादिज्ञापकमसङ्गतमित्यपास्तम् । मतिचिरे इत्यादौ चित्रज्ञो हित्येन तत्र दोषवारणाय सैधातिकन्यासेऽपि प्रत्ययाद्येपल्यावश्यकत्वादिति, तदस्य, “वाचिह्रस्वश्च” इत्येव सिद्धे पृथग्योगकरणेन यामीत्यत्र “प्रथमलिङ्गप्रहणे च” इतिपातिकमस्ति, “दिति ह्रस्वश्च” इत्यत्र नास्तीतिकल्पनाया आवश्यकतया एकयोगस्य कर्तुमशक्यत्वात् । स्पष्टं चेद् भाष्ये ।

अस्यापिपाठामप्रवृत्तिस्वीकारादेव जगधे करिष्यति सञ्च्यन्मुः राज उक्तमनमिस्यादौ धत्वपत्वपत्वध्रुत्वतत्त्वादीनि सिध्यन्ति । अन्यथा तादिनिमित्तकजगध्यादेशपत्वयोः स्वप्रत्ययनिमित्तकैः शकारनिमित्तकगुक् अनन्तत्वनिमित्तकाहोपस्य स्तन्भुनिमित्तकपूर्वत्वणस्य च तत्तन्निमित्तविघातपूर्वोक्तविधिप्रवृत्ति प्रत्यनिमित्तत्वापत्तेः । एवं यज्णामित्यत्र पदसंज्ञकनिमित्तको नुद् तद्विपातजरथे प्रतिनिमित्तं न स्यात् । *स्यातिरिक्तशास्त्रस्येति* । अस्मिन्मते विपातकशाब्धे एव सङ्कोचः, तथाच “बहुभ्यो लुक्” इत्यादौ स्यातिरिक्तस्वोपगमोव्यविघातकरवाभावविशिष्टो भयनारवापर्यः । दातानोत्यादौ लुकि स्यातिरिक्तस्वोपगमोव्यसर्जनामन्यान्विधातजरथवापनेव भरतीति न लुक्, कातः स्यातिरिक्तोतिपपनं स्वयंवर्यमूलकम् । अत एव “यत्र भावः” इतिज्ञापकोपपादन्तप्राप्त्यविरोधो न ।

एतु वस्तुतो विपातस्य जायमानत्वेऽपि “द्वेषः” इत्यस्य “सुपिच” इत्येतद्विशेष्यकस्योपगमोव्यविघातकरवप्रकारकज्ञानस्याभावेन “देषः” इतिशाब्धे “सुपिच” इत्यस्याभ्युत्पत्तां द्वाशयेव, इर ण्योत्यादौ वस्तुतो एज्ज्यवदितपूर्वत्वस्य मत्त्वेऽपि एज्ज्यवदितपूर्वत्वप्रकारकज्ञानाभावेन कृत्प्रवृत्तिरन्वयमिति शाब्धे ज्ञानत्वेव प्रवृत्तिनिवृत्त्युपयोगित्वेन वस्तुस्थितेरिति सिद्धत्वात् इत्येव तादृ—*किञ्चेति* ।

एतु यादेशस्य जातत्वेऽपि अम्यमुक्तादानममये “सुपिच” इतिशाब्धे मोदकोव्यविघातकमि-

किञ्च आतिदेशिकसन्निपातविघाताभावमादायैतदप्रवृत्तौ गौरीत्यादौ सम्बुद्धिलोपेऽपि स्थानिवत्त्वेन ह्रस्वनिमित्तसन्निपातविघाताभावोत्तत्रैतस्या-
तिव्याप्तिपर "कृन्मोञ्जतः" (१-१-३९) इति सूत्रस्थभाष्यासङ्गतः । सन्नि-
पातस्य अशास्त्रीयत्वान्नात्र स्थानिवत्त्वमिति चेत् तर्हि अत्रासिद्धत्वमपि
कथमिति विभावय । अशास्त्रीयेऽसिद्धत्वाप्रवृत्तेः "ईदूदेत्" (१-१-११) इति-
सूत्रे कैयटेन स्पष्टमुक्तत्वात् । एवं च पूर्वत्रासिद्धीयेऽपि काट्ये एतत्परिभा-
षाप्रवृत्तिर्भवत्येवेति चेत्, न । "कष्टाय" (३-१-१४) इति निर्देशेनैतस्या
अनित्यत्वात् ।

भैरवी ।

याया अप्रवृत्तिरित्याशयेन आह—*किञ्चातिदेशिकेति* । गौरीति सम्बोधनविभक्त्यन्तमे-
तत् । *स्थानिवत्त्वेनेति* । "प्रत्ययलोप" सूत्रन्तु नियमार्थमिति भावः । *भाष्येति* । नदी
ह्रस्वत्वं सम्बुद्धिलोपस्येति भाष्यमित्यर्थः । *कथमिति । पुक् ह्रस्वत्वस्येति भाष्यमन्येवं साध-
कमिति बोध्यम् । अत्र "अचः परस्मिन्" इति स्थानिवद्भावस्य प्राप्तिरिति विशेषः । एव-
ञ्चाशास्त्रीये काट्येऽसिद्धत्वाप्रवृत्तौ च । *कष्टायेति* । अत्र यादेशे यन्निमित्तमदन्तत्वं तस्य-
दीर्घेण विनाशात् ।

तत्त्वप्रकाशिका ।

विज्ञानस्य सत्त्वेनासमकालिकृत्वेन भवत्येवान्तरङ्गपरिभाषाप्रवृत्तिरित्येवैराह—*किञ्चेति* ।
वस्तुतः शब्दासमाधानादिकं प्राचीनरीत्या । *आतिदेशिकसन्निपातेति* । अत्रातिदेशप-
देन एकदेशविकृतपदागमा एतदतिरिक्तातिदेशस्येव ग्रहणम् । अत एव तेषां येषां शैवो गार्ग्य
इत्यादिभिर्दिः । अन्यथा विभक्त्यानन्तर्यनिमित्तीकृत्य जायमानन्त्यशब्दत्वं सुष्टे प्रति गर्गा-
दिप्रातिरदिकं निमित्तीकृत्य जायमानं यत्रादिकं तद्विघातकं "यस्य" इति लोपं प्रति निमित्तं
न स्यात् । अत एव "येषाञ्च विरोधं शास्त्रिकः" "आवक्ष्याच्च" इति निर्देशः सङ्गच्छते ।

वस्तुतस्तु अन्यातिदेशेषु अतिदेशानुसन्धानात्प्राक्क्षणद्वय सन्निपातविघातवृद्धेः सत्त्वेन
एतन्व्यायद्वयस्य लौकिकत्वेन क्षणमात्रमपि सन्निपातविघातवृद्धेरभावेन युक्तिमिदमिदम् ।
पूर्वत्रासिद्धीयेऽपीति । चिन्त्यमिदम् । त्रिपाद्यां सन्निपातपरिभाषाप्रवृत्तौ बहुना दूषणाना-
मुक्तत्वात् । *अनित्यत्वादिति* । अत्र केचित् सङ्कुचितसङ्कोचे गौरवात् सन्निपातपरिभाषा
प्रयोज्यः अन्वयनुशावाक्ये स्वोपजीव्यविघातकातिरिक्तेनेति सङ्कोच एव न भवति । अत एव
सन्निपातपरिभाषया अनित्यत्वात् प्रराणामितिभाषय इति कौमुदीग्रन्थे सङ्गच्छते । तथाहि—
"नामि" इत्यारम्भसामर्थ्यात्परिभाषाया अनित्यत्वमावश्यकम् । तथाच— "ह्रस्वनघापो नुद्"
इतिशास्त्रीयाभ्यनुशावाक्ये सन्निपातपरिभाषाप्रयोज्यसङ्कोचामात्रेण "नामि" इतिशब्दस्येव
"रायो हलि" इत्यस्याप्यभ्यनुशां दद्यात् । न च "सुपि च" इतिदीर्घो यधपोत्पादिकौमुदी-
ग्रन्थे विरोध इति वाच्यम् । इष्टापत्तेरित्याहुः ।

अन्ये तु सङ्कुचितसङ्कोचामात्रे सुलुनीत्यादौ नुमये सन्निपातपरिभाषा नित्यत्वं स्थावदवकृतेन
"ह्रस्वो नपुंसक" इति शास्त्रीयाभ्यनुशावाक्ये सन्निपातपरिभाषाप्रयोज्यसङ्कोचामात्रे नुम इव
नुमोऽभ्यभ्यनुशां दद्यादिति सुलु इत्यादौ नुमापति । सङ्कुचितसङ्कोचे तु "ह्रस्वोऽपि विभक्तौ"
इत्येतदतिरिक्तं परस्वोपजीव्यविघातकं तदतिरिक्तेनेत्येव "ह्रस्वो नपुंसक" इतिशास्त्रीयाभ्यनु-
शावाक्ये सङ्कोचो भवतीति शोक्तदोषः । "ह्रस्वनघापो नुद्" इत्यत्रारि"नामि" इत्येतदतिरिक्त-
परस्वोपजीव्यविघातकमितिशास्त्रीयाभ्यनुशावाक्ये सङ्कोचो भवतीति शोक्तदोषः । "ह्रस्वन-
घानो नुद्" इत्यत्रापि "नामि" इत्येतदतिरिक्तं परस्वोपजीव्यविघातकं तदतिरिक्तेनेत्येव

ययोः सन्निपातस्य विघातकं शास्त्रं तयोः सन्निपातनिमित्तकविधावु-
पादानप्रप्रेक्षितमिति तु नाग्रहः । अत एव दाक्षिण्यत्राकारान्तप्रकृतीन्स-
न्निपातनिमित्ताङ्गसंज्ञानया परिभाषयाहोपस्य निमित्तं न स्यादित्याशङ्क्या-
नित्यत्वेन समाहितं "कृन्मेजन्तः" (१-१-३९) इति सूत्रे भाष्ये । न हि
अङ्गसंज्ञायामदन्तस्याङ्गसंज्ञेत्युक्तमस्ति ।

न च कुम्भकारेभ्य आघय इत्यादावभ्ययसंज्ञाया अनया परिभाषया
धारणपरभाष्यासङ्गतिः । अनया परिभाषया लुङ्मा भूत्, अभ्ययत्वं तु
स्यादेव, लुङ्मा हि तदीयसन्निपातस्य विघातो नाभ्ययसंज्ञायाः, संज्ञाफलं
त्यक्च् स्यादिति वाच्यम् । एतदुदाहरणपरभाष्यप्रमाणेन साक्षात् पर-
म्परया वा स्वनिमित्तसन्निपातविघातकस्य स्वयमनिमित्तमित्यर्थेन अदो-
पात् । एतेनात्राकच्स्यादित्यपास्तम् । न च कार्यकालपक्षे लुगेकवा-
क्यतापक्षसंज्ञायाधेऽप्यकजेकवाक्यतापक्षा संज्ञा स्यादिति वाच्यम् । अन्त-
रङ्गायां तदेकवाक्यतापक्षसंज्ञायां यद्विरङ्गगुणादेरसिद्धत्वात्, लुगेकवाक्य-
भैरवी ।

अत्र कश्चित्-ययोः सन्निपातस्य विघातकं शास्त्रं तयोर्ध्वं सन्निपातनिमित्तकविधावु-
पादानं तत्रैवैतस्या परिभाषाया प्रवृत्तिः, यथा आघये विकीर्षव इत्याग्रानया लुगभावः ।
अस्ति च सन्निपातलक्षणविधौ "चेर्दिति" इत्यत्र तथेति रामायेत्यत्र न सन्निपातपरिभाषाया
प्राप्तिरिति तन्न । तत्रैव भाष्ये एनामाश्रित्य कुम्भकारेभ्य इत्यत्र दोषाभावप्रतिपादनविरो-
धात्तदाह—*ययोरित्यादि* । भाष्यान्तरविरोधमप्याह—*अत एवेति । पूर्वोक्तार्थानाश्रय-
णादेव । न च "कृन्मेजन्त" सूत्रभाष्ये आघय इत्यादौ अभ्ययमेजापादनमसङ्गतं "कृन्मेजन्त"
इत्यत्रान्ततद्गदस्य नित्ययोगे बहुव्रीहिकलत्वादिति वाच्यम् । अन्यार्थमावययकृतया सन्नि-
पातपरिभाषया दोषाभावे सिद्धे तत्रान्ततद्गदस्यानावययकृत्यात् ।

भाष्यविरोधे परिहृतं शङ्कते—*न चेति* । *एतदुदाहरणमेति* । अकञ्चहितोकोदाहरणेत्य-
र्थः । *परम्परयेति* । एवञ्च साक्षात्कुम्भकारेभ्य इत्यादौ क्षलादित्यहुवचनमग्निपातनिमित्तक-
स्वैरवस्य यत्कार्यमप्ययत्वं तस्य साक्षात्सन्निपातविघातकत्वाभावेऽपि स्वफललुङ्मास्यया पर-
म्परया वाच्यत्वस्य साक्षात्सन्निपातविघातकत्वात्स्येव सन्निपातपरिभाषाप्राप्तिरित्याशयः ।
इत्यर्थेन । उक्तपरिभाषाया इत्यर्थकरणेन । तेन उक्तार्थस्वीकारेणानापाप्यव्ययत्वज्ञरणेन ता-
दृशात्करणेनापि दोषाभावो नास्ति । संज्ञाकार्यभेदादिति तत्राप्यमेकदेशुक्तिरेवास्तु यथा
परिधम इत्याशयेन शङ्कते—*न चेति । अन्तरङ्गायामिति* । अर्धे मिति क्त्वेनान्तरङ्गत्वम् ।
तदेकवाक्यतेति । अकजेकवाक्यतेरर्थः । लुग्वारणपरभाष्यस्योपपत्तिमाह—*लुगे-
त्स्यप्रकाशिका ।

शङ्कोष इति प्रतीणामिरवादावात्वन । अत एव "मुचिष" इति दीर्घो यत्तोरवादिर्दीर्घोपपद्य-
ताङ्गपठन इत्याहुः ।

एते तु विघातकत्वात् एव शङ्कितवद्दोषः । तथाच "मुचिष" इत्यादौ "द्वैः" इत्येत-
दतिरिक्तं परस्वोरलोपं सन्निपातकत्वाभावविरतिष्ठो भवतीरवादिर्दीर्घमेणार्थे इत्याहुः ।

ययोरिति । यदुदाहरणयोरित्यर्थः । *ययोरिति* । तदुदाहरणयोरित्यर्थः । यथा
"द्वैः" "मुचिष" इत्युभयपारिभाष्येर्नोपादानम् । *मादह इति* । चित्तमिदम्
साक्षात्साक्षात्परभाष्यात् । *परम्परयेति* । परम्परया च साक्षात्परपत्तिर्न । अत एव उक्त-

तापन्ना तु न गुणादितोऽन्तरङ्गोभयोरपि शब्दतः सुवाश्रयत्वात् ।

“न यासयोः” (७-३-४५) इति निर्देशाच्चैवानित्या तेन नातिप्रसङ्गः । स्पष्टा चेत्यं “कृन्मेजन्तः” (१-१-३९) इति सूत्रे भाष्ये । अस्या अनित्यत्वे कलानि भाष्ये परिगणितानि । वर्णाश्रयः प्रत्ययो वर्णविचालस्थानिमित्तम्, दाक्षिः । आत्वं पुग्विधेः, क्रापयति । पुगूह्रस्वत्वस्य, अदीदपत् । त्यदाद्य-कारणव्युत्पत्तिः, या सेति । इड्विधिराकारलोपस्य, पपिवान् । “ह्रस्वनुङ्-भ्यां मतुप्” (६-१-१७६) “अन्तोदात्तादुत्तरपदात्” (६-१-६९) इति मतुप्यभिभक्त्युदात्तत्वं पूर्वनिघातस्य, अग्निमान्, परमवाचा । नदीह्रस्वत्वं सम्बुद्धिलोपस्य, नदि कुमारीत्यादि । यादेशो दीर्घत्वस्य, कष्टाय । इतोऽ-न्यत्र प्रवृत्तिरेव, दोषाः खल्वपि साकल्येन परिगणिता इति भाष्योक्तेरिति

भैरवी

केति । सुवाश्रयत्वादिति* । कार्यकालपक्षे लुग्विधायकस्य संज्ञाशास्त्रस्य च सुपि परे यदे-जन्तं तदन्वयं भवति तत्परस्य सुपो लुगित्यर्थश्रयणात् । अत्रार्थे भाष्यमेव मानम् । एवञ्च परनिमित्तकत्वमुभयोरितिनान्तरङ्गबहिरङ्गभावः ।

वस्तुतस्तु व्यवस्थितयोः कार्यकालयोर्देशपक्षयोर्मध्येऽत्र यथोद्देशपक्ष एव भाष्यप्रा-माण्यादाश्रयणीय इति न कश्चिदोषः ।

अन्ये तु-बहिरङ्गपरिभाषाया अनित्यत्वादिह लुगेकदाकप्रतापन्नसंज्ञायां विकीर्षितायां तस्या अप्रवृत्तिरेव भाष्यप्रामाण्यात्कल्पयत इत्याहुः ।

अनु कष्टयेतिनिर्देशात् सतुष्यैकञ्चन एवानित्यत्वेन अप्रवृत्तिरित्येत्यत आह-“न यासा-योः” इति* । निर्देशरूपात् कारणादित्यर्थं । *वर्णविचाल* । रुगान्तरापत्तिः । सा चात्र अमा-वप्रतियोगित्वसम्पत्तिरूपा । *आत्वं पुग्विधेरिति* । अनिमित्त स्यादिति शेषः । एवमुत्तर-प्रापि बोध्यम् । *क्रापयतीति* । अत्र क्रीड्प्रातोर्गिति वृद्धौ तस्यैव “क्रीड्गोनाम्” इति-गिच्सन्निपातनिमित्तकमात्वं तादृशसन्निपातविघातकपुङ्गुं प्रत्यनिमित्तं स्यात् । आकारस्य पु-गितिमतेऽवयवावयवः समुदायावयवो नेति च स्वीकृत्येदं दूषणम् । *अदीदपदिति* । आका-रस्य गिच्सन्निपातेन पुकि कृते “गौ चलि” इतिह्रस्वत्वमनया परिभाषया न स्यादित्यर्थः । *इड्विधीति* । “वस्येकाच्” इतिसूत्रस्य नियामकस्य विधिरूपेण प्रवृत्तिरितिमतेनेदम् । *मनुविवभक्त्युदात्तत्वमिति* । मनुपो विभक्तेश्चोदात्तत्वं ह्रस्वनुङ्-भ्यामिति विहितं शेषनि-घातस्थानिमित्तं स्यात् । अन्तोदात्तादित्यस्य तत्र सम्बन्धात् । *नदीह्रस्वत्वमिति* । “अ-म्वार्थनयोः” इतिह्रस्वत्वं सम्बुद्धिसन्निपातनिमित्तकमित्यर्थः । *सम्बुद्धिलोपस्येति* । “एङ्-ह्रस्वात्” इतिसूत्रविहितस्येति शेषः । *दोषा इति* । यद्यपि भाष्ये एते दोषाः समा भूयांसो

तत्त्वप्रकाशिका ।

अनित्यत्वाद्गौ सवर्णदीर्घं सिध्यति । अन्यथा स्वोपजीव्यलिङ्-गुरुपधत्वसम्पादनद्वारा आम इति लुक्सम्पादकसवर्णदीर्घं प्रति द्वित्वं निमित्तं न स्यात्, सवर्णदीर्घस्य परम्परया द्वित्वनि-मित्तलिङ्गविघातकत्वात् । *क्रापयतीति* । नच पुङ्गपि यदागमन्यायेन पुगन्ने क्रीड्स्वस्य सत्वेन नात्र सन्निपातविघातः नचातिदेशिकपन्निपातविघाताभावमादायनेतत्परिभाषाप्रावृत्ति-प्रतिषेध इत्युक्तत्वेन न दोष इति वाच्यम् ? “यदागमा” इतिन्यायातिरिक्तत्वेन सप्तोच-करणादिति वाच्यम् । आत-पुग्विधानेन क्रीड्स्वस्य यदागमन्यायेनातिदेशुमसङ्घटनेन अन्यसङ्घटेः । *इतोऽन्यत्रेति* । अनेन सन्धिकार्ये सन्निरातरिभाषाऽनित्येति सूचितम्,

भैरवी ।

रम्भसामर्थ्यात्सिद्धतत्त्वसूत्रात् ङीपोऽप्रवृत्तेः । न च प्रियतिसृणां ब्राह्मणानामित्यत्र निषेधचारि-
तार्थ्यमिति वाच्यम् । तत्राप्यवयवस्त्रीत्वात् ङीपः प्राप्तेः ।

किञ्च ज्ञापकादेव ङीप् "त्रिचतुरोः" इतिसूत्रविहितदेशविषये नेति कल्प्यते । इति स्व-
स्माद्विषु अनयोः पाठोऽपि न कर्त्तव्य इत्यपरमनुकूलम् । न च शतानि सहस्राणीत्यत्र सुमि कृते
षट्संज्ञा प्राप्नोतीति सा कर्त्तव्येति वाच्यम् "बहुराणम्" इति सूत्रात् संख्याप्रहणानुत्पत्त्या
उच्चारणाधोकारे ष्णा इत्यनेन विशेषणादन्तश्शब्दार्थलाभे सिद्धे पुनरन्तश्शब्दोपादानादौपदे-
शिकत्वप्रतिपत्तिरित्यदोषात् । न च शक्यौ पद्धतावित्यत्र "अच्छेः" इत्यत्रे टाप् स्यादिति
सा कर्त्तव्येति वाच्यम् । "अत उत्सार्धधातुके" इत्यत्रेवादिति तपरकरणेन टावभावस्य सुवच-
त्वात् । यदि तु त परकरणादेकादेशापि कृते मा भूत्, टाप् तु स्यादेव, लक्षणद्वयबाधे मानाभा-
वादिति मन्यते, तदा "सम्भुद्धौ शाकलयस्य" इत्यादिनिर्देशो "अच्छ घेः" इत्यनेनास्ये टाव-
भावकल्पक इति । न चेप्येव उवोकेत्यत्र गुणे कृते आमभावाय सा कर्त्तव्येति वाच्यम् ।
"इजादेः" इतिसूत्रेऽनुच्छ इतिपठ्युदात्तेन गुरुमत्वस्य लाभे सिद्धे गुरुमद्रहणं नित्यगुरुमतो
लाभार्थं तेनात्राप्राप्तेः । न चैवमनुच्छ इति पठ्युदासवैयर्थ्यमृच्छेत्सुक्ति कृत एव गुरुमत्वादिति
वाच्यम्, धातुसंज्ञाप्रवृत्तिकात्किञ्चगुरुमत्वस्याश्रयणात् । अत एवोम्भधातोराशीर्लिङ्गि गुरु-
मत्वाभावेऽप्येतादृशगुरुमत्वसत्त्वेनोभाञ्चकोऽस्यश्रामसिद्धिः । न च दोषे लोपोऽन्त्यलोप इति पक्षे
युयमित्यत्र "जसः शी" इत्यनेन शीभावः प्राप्नोति परिभाषासत्त्वे यस्मिन्निष्ठातेन लोपस्त
द्विधातान्न दोष इति वाच्यम्, "ङेः प्रथमयोरम्" "शसौ न" इति संहितापाठे मकारान्तर-
प्रसलेपेण सिद्धे ।

यद्यपि "जराया" इतिसूत्रेऽतिजरेणातिजरादित्यत्र सन्निपातपरिभाषया जरसादेशाभाव
आकरसम्मतः परिभाषाभावे तु जरसादेशः प्राप्नोतीति तत्स्वीकार आवश्यक इति तदपि "टा-
वसि" इतिसूत्रे इनातोरिकारदीर्घोच्चारणप्रत्योख्यानपरभाष्यप्रामाण्येन विभक्त्यादेशस्य पूर्व-
त्रिप्रतिषेधेन प्रवृत्तौ जरसादेशस्य सङ्गतिन्यायेनाप्रवृत्त्या सिद्धम् । यद्यपि "जराया जरसन्य
तरस्याम्" इतिसूत्रभाष्ये "अथेह लुक् कल्मास भवति ? अजरसं पश्येति पूर्वपक्षिणोक्ते, किं
पुनः कारणं, द्वितीयैकवचनमेवोदाह्रियते, न पुनः प्रथमैकवचनमपि अतिजरसमिति प्रतीति, अ-
स्त्यत्र विशेषः नात्राकृतेऽम्भारे जरम्भावः प्राप्नोति, किं कारणमचीत्युच्यते यदा च जरस-
भावः कृतस्तदा लुङ् न भविष्यति । "सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विधातस्य" इति ।
यद्येवमतिजरसमतिजरसैरित्यत्र न प्राप्नोति । अतिजरसमतिजरैरिति भवितव्यम्, गोमर्दीयस्तु
आह—इष्टमेतन्न संपृहीतमतिजरसमतिजरैरिति भवितव्यं सन्निपातपरिभाषामाश्रित्योक्तम् ।
तत्परिभाषाया असत्त्वेऽप्युपपत्तेः, तथाहि—अत्रैव सूत्रे भाष्येऽतिजरांसीत्यत्र जुमजरसयोः ।
प्राप्तयोर्विप्रतिषेधेन जरसित्युक्तम् । तच्च विभक्तिसम्बन्धिकाट्याणां पूजं प्रवृत्तौ सङ्गच्छते ।
अन्यथा शीभावात् पूर्वमेव जरसः प्रवृत्तौ तदपूर्वनामस्थानत्वाभावान्नुमाविप्रतिषेधवि-
चारसङ्गतिस्तस्य तदुपपत्तये "जराया" इतिसूत्रस्य जरसशब्दे स्वरितत्वं स्वीकृत्याधिकः का-
रोऽधिकार इत्यर्थाश्रयणादिष्टानुरोधेन जरसादेशस्य प्रवृत्त्यप्रवृत्तौ भविष्यतः इष्टपरिज्ञानञ्च
भाष्योपपन्नद्वारेण भविष्यति ।

न च परिभाषाया अभावे कुलं प्रामाण्येत्यत्र "इहो नपुंसक" इति इहत्वै तुक् स्यादि-
ति वाच्यम् । तत्रापि प्रातिपदिकत्वनपुंसत्वज्ञानं किञ्चिन्नुक्तज्ञानसापेक्षमिति विष्णुहृत्यनुम-
पसापेक्षइहत्वत्वापेक्षया षण्मात्रापिस्तुकोऽन्तरङ्गत्वेन तद्दृष्टया इहत्वत्वासापेक्षत्वं सम्भ-
वात् । न च "पत्वमुक्" इतिसूत्रे "मलोपः सुप्स्वर" इतिसूत्रे च इति सुरप्रहणकरणेन तुकि
कर्त्तव्ये बहिरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्तिरिति वाच्यम् । न यद्ये बहिरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्ति व-

ननु पञ्चेन्द्रायो देवता अस्य पञ्चेन्द्र इत्यादौ "द्विगोर्लुक्" (४-१-८८) इत्यणो लुकि "लुक्त्वद्धित" (१-२-४९) इति स्त्रीप्रत्ययलुक्प्रयानुकः श्रवणापत्तिरत आह—

भैरवी ।

दामोऽपि तु बहिरङ्गपरिभाषा अनित्येति श्रूमः । एवञ्च "नाजानन्तर्प्य" परिभाषापि गतार्थे-तिलाघवं भवति सन्निपातपरिभाषाप्येतदर्थं नारब्धञ्येति स्वीकारात् ।

यत्तु सन्निपातपरिभाषया प्रयोगमित्यत्रात्वञ्चेति, सन्निपातलक्षणविधित्वावच्छेदेन सन्निपातविधातकसामान्यानिमित्तत्वस्य नञ्समभिप्रायाद्वाराद्युत्पत्तिरिति तद्वदया अत्रैव नुटि दीर्घत्वं न स्यादिति कर्णेनामीति चाच्ये "नामि" इतिसामान्यसूत्रारम्भसामर्थ्येन विरोधपरिहाराय लक्षणया सन्निपातलक्षणविधिशब्दस्य नुड्भिन्नत्वविशिष्टसन्निपातलक्षणविधित्वावच्छिन्नपरत्वं यत्कथ्यम् । एवञ्च नुटि दीर्घत्वस्येवात्वस्यापि प्रवृत्तिर्भविष्यति । अतएव माघेन प्रयोगमित्येवोदाहृतम्, स्वीकृतञ्चैवमेव केचित्तु इत्यादिना शब्देन्दुशेखरे तच्च उक्तपरिभाषाभाषेऽनायासेन निबन्धति ।

यदपि धीरायेत्यत्र सन्निपातपरिभाषया "आतो धातोः" इति लोपो नेति तदपि 'लक्षणप्रतिपक्षे' परिभाषया गतार्थम् ।

यत्तु गठियत नाठियतेत्यादौ गोशब्दात् क्वचि "वान्त" इतिसूत्रेण वान्तादेना "अव्य-मेय" इतिनिपातितभ्रमशब्दादाधारविबन्ताभूचि लुटि वा "यस्य हलः" इतिलोपः प्राप्नो-तीति सा कर्त्तव्येति, तदपि न, "वान्त" इतिसूत्रे वकारस्य प्रलेपेणैवोक्तप्रयोजनान्यथासि-द्धिसूचनात् ।

तथाहि—गठयतीत्यादौ "लोपः शाकल्यस्य" इतिसूत्रेण वकारलोपाभावो न वकारप्र-दोषकल्ल "नः कथ" इतिनिषेधेन पदत्वाभावाल्लोपाप्राप्तेः, किं तु घ इत लुटविभक्तिकं भिन्न-पदम्, "वान्तो यि प्रत्यय" इति तत्र वर्तते । यि प्रत्यय इतिसप्तमीयज्ञादास्त इत्यस्यात्र प-ष्टयन्तत्वे कल्पयते । यादिप्रत्यये इति वा वर्तते, तथा च यादिप्रत्यये परो यो वान्तस्य वहा-रस्य यादिप्रत्ययोपदिष्ट एव भवति । न तु कश्चापि तयोपिल्लेप इति । एवं क्षय्यजप्यशब्द-स्याप्यवृत्तिं कृत्वानप्रापि पूर्ववत् "यस्य हलः" इत्यस्याप्रवृत्तिरूहनीयेत्याहुः । तन्न, लोक-प्रसिद्धोपशोभ्यविरोधस्य अन्यायत्वमूलकसन्निपातपरिभाषयैव सकरेष्टसिद्धौ बहुतर-कलेनो मोचित इत्याशयेन सन्निपातपरिभाषारम्भात् येत्यस्य वृथकारणेऽपि 'प्रत्यय' इत्यस्य 'क्षय्यजप्य' इत्यस्यावृत्तौ मानाभावाच्च, "वाधि हस्यजप्य" इतिन्यासेन मिदं "वामि" इति इत्यस्ये" इतिकरणमस्यालोकन्यायापत्तिदायाः शाब्देऽङ्गोकारे ज्ञापकमपि स्मभ्रमति, तद्वि-भ्रणामिषादावत्रादि प्रत्यये जातनदीर्घायास्तद्विधातकनुदागमे निमित्तत्वं न स्यादिति कथ्यते । परिभाषाया भ्रमापे तु रूपसिद्धिः स्फुटैवेति तयोव कुट्यान् । सा यौषा परिभाषा "न यागयोः" इत्यादिनिर्दिष्टान्तिरयेति भाष्योक्तदोषाणां परिहारो बोध्य इति दिरू ॥ ८६ ॥

सुत्रः प्राक् प्रकृमाकलुगागतरस्यापि स्मरणमिति प्रसङ्गसङ्गत्याह—नन्विति । पञ्चे-न्द्र इत्यादाविति । अत्रादिना पञ्चमीरेत्यस्य परिबन्धः । सन्निपातपरिभाषाया उपशोभ्यवि-रोधस्य अत्रादाव्यत्यमूलकत्वेन यत्स्य उपशोभ्यं लक्षणोपशोभ्यस्य माहापकमेवेति प.लि-तम् । तथा सन्निधोगतिपरिभाषाया अत्रि सन्निधोगनिमित्तत्वं तत्प्रसङ्गादाह-

तत्प्रसङ्गादिति ।

सन्नियोगशिष्टानामन्यतरापाये उभयोरप्यपायः ॥ ८७ ॥

अत्र च "विल्वकादिभ्यश्चस्य लुक्" (६-४-१५३) इति सूत्रस्थं छुप्र-
हणं ज्ञापकम् । तद्धि छुमात्रस्य लुग्वोधनद्वारा कुको निवृत्तिर्यथा स्यादि-
त्येतदर्थम् । कृतकुगागमा नडाद्यन्तर्गताविल्वाद्य एव तत्र निर्दिष्टा विल्व-
कादिशब्देन । न चैवमपि छुप्रहणं व्यर्थम्, कृतकुगागमानुवादसामर्थ्यादेव
तदनिवृत्तिसिद्धेः । अन्यथा "विल्वादिभ्यः" इत्येव वदेत्, 'लक्षणप्रतिपदो-
क्त' परिभाषया विल्वादिपुरस्कारेण विहितप्रत्ययस्यैवलुग्विधानाच्चातिप्र-
सङ्ग इति वाच्यम् । ततोऽपि प्रतिपदोक्तत्वेन "विल्वादिभ्योऽण्" (४-३-
१३६) इति विकाराद्यर्थस्य लुगापत्तिवारणार्थं कुगनुवादचारितार्थात् ।

भैरवी ।

सन्नियोगशिष्टानामित्यादिना । निर्धारणे पद्ये । *अन्यतरापाय इति* । शास्त्रतोऽन्यतर
निवृत्तिप्राप्तावित्यर्थः । *इत्यर्थम्* । इत्येतत्प्रयोजनकम् ।

ननु छुप्रहणभावे विल्वशब्दार्थात् स्वार्थे के, ततो "अदूरभवश्च" इत्यणन्ताद्गहादित्वाच्चे
हृतेऽणोऽपि लुक् स्यादत आह-***हृनेति*** । शीघ्रोपस्थितिकत्वाच्छब्दोऽत्र ग्रहणं भविष्य-
तीति भावः ।

ननु छुप्रहणभावे कप्रत्ययान्तविल्वकशब्दात्परस्य प्रत्ययान्तरस्यापि लुक्सम्भावना
स्यात्, किञ्च हृतेऽपि छुप्रहणे वैल्वकीयो वृक्ष इत्यत्र गहादिछान्ताच्छ्रैपिकेऽणि छस्यापि
लुक् स्यादिति चेन्न । लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया कृते छुप्रहणे कुगागमविल्वकशब्दपुरस्का-
रेण विहितप्रत्ययस्यैव अनेन लुग्विधानात् । प्रतिपदोक्तत्वं गणपाठेन कल्पयते, न तु सूत्रे
तथा पाठेनादिपदोच्चारणेन गणकल्पना गणपाठदर्शनेन आदिशब्दस्य प्रकारवाचित्वाभावा-
दिति कल्पनीयम् । विल्वकेति तु आगन्तुनाकारेण निर्देशः । *ततोऽपि । नडादिछादपि, प्रति-

तत्त्वप्रकाशिका ।

सन्नियोगशिष्टानामिति । सन्नियोगशिष्टौ च सन्नियोगशिष्टौ सन्नियोगशिष्टौ च म-
न्नियोगशिष्टाः । तेषां सन्नियोगशिष्टानां साहित्यावच्छिन्नविधेयताश्रयाणामित्यर्थः । *अन्य-
तरापाय इति* । सम्भावित इति शेषः । *उभयोरप्यपाय इति* । उभयोरप्यनुपसिद्धि-
त्यर्थः । अत एव पञ्चेन्द्रः पञ्चैत इत्यादौ तकाराकारयोः ध्रुवणमभवति । अन्यथा नकारानुकोर-
नेन न्यायेन निवृत्तावपि देवदत्तहन्तृहृतन्यायेन तच्छ्रवणं न स्यात् । एतेन अन्यतरापाये जाते
उभयोरभावेन उभयोरप्यपाय इत्यसङ्गतमित्यपास्तम् ।

अपरे तु अन्यतरापाये जाते उभयोरप्यपाय इत्यस्य आदेशे तत्कृतस्यानिवृत्त्योभयोर-
प्यपाय इत्यर्थः । तथाच पञ्चैतः पञ्चेन्द्र इत्यादौ नकारानुकोस्तत्कृतस्यानिवृत्त्या स्यानि-
स्थित्या अकारध्रुवणमित्याहुः ।

यसु लुग्विपयेयं परिभाषा, अत एव रोयं कौलिः तासांवीकः इति सिध्यन्ति । अन्यथा
गुणद्विभ्यामित्त्वोत्त्वसंप्रसारणानां निवृत्तौ तत्संनियोगशिष्टानां कथम् लुक्प्रैकानि निवृत्तिः प्र-
सज्येतेति, तत्र वातकिञ्चोऽपत्यं वात इत्यादौ इहोपाये तत्सन्नियोगशिष्टस्य "वातातोसारा-
भ्यां लुक्" इति लुको निवृत्त्वभावप्रसङ्गात् । रोयं कौलिः तासांवीक इत्यादौ न दोषः प्राया-
न्यादनुयोग्यपाये प्रतियोग्यपायो भवति ननु प्रतियोग्यपायेऽनुयोग्यपाय इति स्वीकारात्,
"इषत्तन" इत्यत्र प्रत्ययाधिकारात्प्रत्ययस्य प्राधान्यम्, उक्तयुक्तेरितिदिह । *कुगनु-
वादचारिताभ्यादिति । अथ "विल्वादिभ्यःश्चस्य लुक्" इत्येव वक्तव्ये "विल्वकादिभ्यो लु-

समुच्चयार्थकचशब्दयोगे तु विधेययोरेककालिकत्वैकदेशत्वनियमान्याय-
सिद्धापीयम् ।

यत्तु "शाविष्टवत्" इत्यनेन पुंवत्वविधानमेतदनित्यत्वज्ञापनार्थमन्य-
थैतयतीत्यादौ टिलोपेनैव ङीपि निवृत्ते सन्नियोगशिष्टपरिभाषया नस्यापि-
निवृत्त्येतयतीत्यादिसिद्धौ पुंवत्ववैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति "टैः" (५-४-१५६)
इति सूत्रे कैयटस्तत्र । इडविडमाचष्ट पेंडविडयतीत्यादौ पुंवत्वस्य आव-
श्यकत्वात् । ऐनेयः श्यैनेय इत्यादि तु स्थानिवत्त्वेन सिद्धमिति अन्यत्र
विस्तरः ॥ ८७ ॥

ननु चुरा शीलमस्याः सा चौरतीत्यादौ "शीलम्" (४-४-६१) "छ-
त्रादिभ्योऽणः" (४-४-६२) इति षो ङीप् न प्राप्नोतीत्यत आह—
भैरवी ।

पदोक्तत्वं, विशिष्योच्चारितत्वेन बोध्यम् । *समुच्चयार्थकचशब्दयोगे त्विति* । "वनोरच"
इत्यत्र यथा बहुभिर्धोवरीभिः श्लोत इत्यर्थे आहोयस्य टको "अध्वद्वे" इतिलुकि "लुक्त्वद्धि
तलुकि" इति श्लोप्रत्ययस्य निवृत्तौ रस्यापि निवृत्तिः, न च रेफस्य निवृत्तायपि नकारो ध्रुयेत
तद्देशेन नकारस्य पूर्वं निवर्तनादिति वाच्यम्, एतदत्रो विषये लुगादिविधानेनापूर्वस्य
नान्तस्य प्रयोग इत्येव बोध्यते । अतएव शब्दानां नित्यत्वस्योपपत्तिः । *एककालिकत्वे-
स्यादि* । युगपद्विहितानां कालिकप्रत्यासत्त्यापि समव्याप्तत्वमिति भावः ।

कैपटोक्तमनित्यत्वं दूषयितुं तदुक्तमनुवदति—*परिवृत्तिः* । "तूरिष्ठेयः सु" इतिसूत्रा-
दनन्तरं पट्टेरितिसूत्रे तत्रत्यं भाष्यं णाविष्टवत् प्रातिपदिकस्य णाविष्टवद्भावः प्रातिपदिकस्य
वक्तव्यः । किं प्रयोजनं पुंवद्भावभावटिलोपण्णादिवरलोपाधम् । पुंवद्भावार्थम्, पूर्णं श्यैनी
या आचष्ट, ष्टनयति, श्यैनेयतीति ।

अत्र कैपटः—तसिल्लादित्वादिष्टे पुंवद्भावो विहित इति णावपि भवति, टिलोपेनैव सन्नि-
योगशिष्टत्वात् नकारनिवृत्तौ सिद्धायां पुंवद्वर्त्तनं सन्नियोगशिष्टपरिभाषायाः अनित्यत्वस्य
ज्ञापनार्थम्, तेन श्यैनेय इति मिदं भवतीति एतद्दूषयति—*इडविडमित्यादिना* । इड
विडोऽपर्यमितिविधे "जनपदशब्दात्" इत्यमि "अतश्च" इति लुक् । आदिना दाटोऽपर्य-
मितिविधे "इयन्मगध" इत्यमि तस्य "अतश्च" इति लुक् स्यान्निरद्वेन "अथःपरस्मिन्" इति
विहितेन तस्य सुप्रत्यय तन्नादिना भावसाधनविधिशब्दाश्रयणेन पूर्वस्य विधिं प्रति मत्तां
प्रति स्थानिरचमित्यर्थाद्यज्जात् । न च 'सन्नियोगशिष्टानाम्' इति परिभाषया अनि-
त्यत्वभावे धीतमिति न सिद्धेति वाच्यम् । शायकसिद्धरेन जमावप्रिष्टवत् ॥ ८७ ॥

उक्तपरिभाषायास्तद्विदितस्य लुग्विधानशास्त्रत्वात्स्य तन्प्रसङ्गेन तद्विदितविषय एवाह
*ननु चुरेत्यादि । ङीप् न प्राप्नोतीति । अण्यन्तादि ङीपो विधानात् । इदम् ज्ञान्ते तद्वज-
सत्यप्रसक्तिका ।

३" इति कारणात्तदुक्तो निवृत्तिर्न भवतीति वाच्यम् । नृगोतमराद्भयोः महादौ उत्करादौ
महादौ च पाठेन विवादिनास्य लुगित्युच्यमाने शास्त्रप्रविहितस्यापि लुगापत्तेः । *इ-
त्ययत्र विस्ता इति* । पूर्वविधित्वाद्भयमेव पूर्वस्येन एष्टस्य विधौ स्थितौ च कर्त्तव्यायां
स्थानियदिति, ऐनेय इत्यप्यदौ न दोषः ।

बन्धुन्यन्तु तन्प्रत्यय भोरयोगः । न च ऐनेय इत्यादौ पूर्वस्येनाष्टस्य कोऽपि विधिना-
म्नोति वाच्यम् । एतदपरिभाषया ज्ञापकस्य कर्त्तव्यत्वेन तन्प्रतिबन्धार्थं स्थानियत्प्रसङ्गेः नृ-
परात्कारित्वे दिक् ॥ ८७ ॥

ताच्छीलिके णेऽण्कृतानि भवन्ति ॥ ८८ ॥

“अन्” (६-४-१६७) इत्यणि विहितप्रकृतिभाववाधनार्थं “कर्मस्ता-
ह्यौल्य” (६-४-१७२) इति निपातनमस्या ज्ञापकम् । ताच्छीलिकणा-
न्तात् “अणो द्वयचः” (४-१-१५६) इति किञ्जित्तिरिच्यस्याः प्रयोज-
नमिति नव्याः । ताच्छीलिक इत्युक्तेः “तदस्यां प्रहरणम्” (४-१-५७)
इति णे दाएङ्येत्येव । “कार्म्मः” (६-४-१७२) इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टा ॥ ८८ ॥
ननु कंसपरिमृडभ्यामित्यादौ “मृजेवृद्धिः” दुर्वारित्यतन्नाह—

घातोः कार्यमुच्यमानं तत्प्रत्यये भवति ॥ ८९ ॥

भ्रौणहत्ये तत्त्वनिपातनमस्या ज्ञापकम् । घातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये
कार्यविज्ञानम् इतिपाठस्तु प्रसृङ्भित्यादौ “अनुदात्तस्य चर्दुपध-
स्य” (६-१-५६) इत्यमापादनेन भाष्ये द्रुपितः । यत्कार्यं प्रत्ययनिमित्तकं
तत्रेयं व्यवस्थापिका । तेन पदान्तत्वनिवन्धनं “नशेषां” (८-२-६३) इति
भैरवी ।

न्तम् । *ताच्छीलिक इत्यादि । तच्छीलमित्यर्थे जातस्ताच्छीलिकः । न च “छत्रादिभ्यो णः”
इति सूत्रे शीलमित्येवाधिकारो ननु तच्छीलमिति वाच्यम् । प्रथमान्ताच्छीलमित्यर्थे विधा-
नेन अस्य ताच्छीलिकत्वात् । *अण्कृतानि । अण्निमित्तकानि । ननु लाघवात् “छत्रादिभ्यो
णः” इत्येव कुतो न सूत्रितमिति चेन्न । ‘ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्र’ इति एतत्परिभाषावि-
षयत्वसूचनाय तथोक्तत्वात् । तेन छात्रा इत्यपि सिद्धयति । *नव्याः* । दीक्षितादयः ।
वस्तुत इदमसङ्गतम् । तत्र अपत्यर्थस्याणो ग्रहणात् ‘सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेश’
इति न्यायात् ॥ ८८ ॥

प्रत्ययप्रसङ्गादाह—घातोः कार्यमिति* । तत्प्रत्यये* । घातुसंशब्दनेन विहितो यः प्रत्यय-
स्तस्मिन् । *अस्या ज्ञापकमिति* । परिभाषाया अभावे भ्रूणहन्शब्दाद् “द्रव्यभ्रूण” इति
द्विषन्तादाये प्यञि “नस्तद्धित” इति टिलोपे बाधित्वा परत्वात् “हन्स्त” इति तकारा
देशे सिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टम् । न चोपधावृद्धयभावार्थं निपातनम्, आदिवृद्ध्या बाधात् ।

यद्यपि वृत्ताभावार्थं निपातनमिति वक्तुं शक्यं, तथाप्युभयप्रयोजनसम्भवे एकस्यैव
कल्पनमनुचितम् । अत एव “मृजेवृद्धिः” इति सूत्रे भाष्ये आचाच्यप्रवृत्तिज्ञापयति भवति
एषा परिभाषा यदर्थं भ्रौणहत्येतितत्त्वं शास्तीत्युक्तम् । यद्यपि तद्धिते तकाराभावज्ञापक-
त्वेनापि धारिताध्यं सम्भवति तथाप्यसति बाधके सामान्य प्रमाणानां पक्षपात इति न्या-
येन अस्यार्थस्य कल्पनमेव “मृजेवृद्धिः” इति सूत्रभाष्ये क्वाक्यतया कल्प्यते ।

तत्र हि—“कंसपरिमृडभ्याम्” इत्यत्र वृद्धिवारणार्थेण उक्ता । प्राचीनोक्तं परिभाषा-
स्वरूपं खण्डयति—घातोरिति* । “अनुदात्तस्य” इति सूत्रे घातोः स्वरूपेणातुपूर्वी पुरस्का-
रेणोपादानभावेन अस्याः परिभाषाया अप्रवृत्तिरिति भावः । ज्ञापकसाजात्यात् यस्मिन्
कार्ये सप्तम्यन्तपदोपात्तस्य प्रत्ययस्य निमित्तत्वं तत्रैतस्याः परिभाषायाः प्रवृत्तिरित्याह—
यत्कार्यमिति । एवं च प्रत्यये परतो यत्कार्यं घातोः प्राप्ते तद्वातुसंशब्देऽनेन विहिते
प्रत्यये भवतीति परिभाषार्थः भवत्येति पक्ष इति शेषः ।

तत्त्वप्रकाशिका ।

घातोः कार्यमुच्यमानं तत्प्रत्यये भवति । घातुत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नोद्देश्यताकं
कार्यं घातुत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितविषेयताश्रये प्रत्यये भवतीत्यर्थः । अत

ननु "गातिस्थाधुपाभूम्यः" (२-४-७७) इति सिचो लुगपासीदित्यादौ पातेरपि स्यादत आह—

लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्य ॥ ९१ ॥ -

अस्याश्च ज्ञापकः "स्वरतिस्ति" (७-२-४४) इति सूत्रे सूङ्किति वक्तव्ये सूतिसूयहयोः पृथङ्निर्देश इति कैयटः । तत्र । साहचर्यादलुग्विकरणस्यैव ग्रहणे प्राप्ते पृथङ्निर्देशस्य तज्ज्ञापकत्वासम्भवात् । ध्वनिता चेयं परिभाषा "यस्य विभाषा" (७-२-१५) इत्यत्र भाष्ये । तत्र हि विदित इति प्रयोगे निषेधमाशङ्क्य यदुपाधेर्विभाषा तदुपाधेर्निषेधो "विभाषा गमहनविदविशाम्" (७-२-५८) इति सूत्रे शब्दविकरणस्य ग्रहणं लुग्विकरणश्रायमित्युक्तम् । तत्र चो हेतौ । यतोऽयं लुग्विकरणोऽतो विशिसाहचर्याच्छब्दविकरणस्य ग्रहणं न तु हनिसाहचर्यादस्याप्येतत्परिम.पाविरोधादिति तदाशयः ।

अत एव परिभाषायां लुग्विकरणस्यैवेति नोक्तम् । कण्ठतस्तु भाष्य एषा कापि न पठिता । "गातिस्था" (२-३-७७) इति सूत्रे पिबतेर्ग्रहणं कर्त्तव्यमिति वार्त्तिककृता सर्वत्रैव पाग्रहणे लुग्विकरणस्य ग्रहणमिति भाष्यकृता चोक्तम् । "स्वरति स्ति" (७-२-४४) इति सूत्रे कैयटेन च भैरवी ।

धातोः कार्यमितिपरिभाषायां धातुशब्दसत्वान्तप्रसङ्गेन आह—ननु गातिस्थेत्यादीति । पातेरपीति* । पञ्चम्यन्तमेतत् । अपिना पिबतेः समुच्चयः पारुषत्वादिति शेषः । लुग्विकरणेत्यादि* । अत्रालुग्विकरणस्येति सावधारणं । *कैयटः । "स्वरतिस्ति" इति* । सूत्रभाष्यस्थः पूठ इत्यत्र ङकारः पू प्रेरण इत्येतद्व्यावृत्त्यर्थः । ज्ञापकत्वं विधटयति—तन्नेत्यादिना । साहचर्यान्त* । पूर्वपरसाहचर्यान्त । ननु यदीयं न ज्ञापकसाध्या तर्हि निर्मूला स्यादत आह—ध्वनितेति । विदित इति* । येत्तेरिदं रूपं, दिनादितुदादित्यादिपठितानां तु अनुरासेत्वादेव निषेधो भवतीति भावः । *यदुपाधेरिति* । पञ्चम्यन्तमेतत् । अत्रोपाधिपदै विरोपणपरं च उपाधिर्नस्य तस्यादित्यर्थः ।

अयं भावः—यदि साहचर्यं व्यरस्थापकं स्यात्तदा हनिमाहचर्यंविनिमाहचर्याभ्यामुभयोर्ग्रहणं स्यादेतत्परिभाषामन्त्रे तु साहचर्यमात्रं न हेतुः । किन्तु एतत्परिभाषापीत्यलुग्विकरणस्य ग्रहणमित्येतद् ध्वनितमित्यर्थः । अयम्विदित इति प्रयोगघटङ्कः । *अत एव* । उक्तभाष्येण ध्वननादेव । *इति नोक्तमिति* । यदीयं परिभाषा सूतिसूयहयोः पृथङ्निर्देशरूपज्ञापकमाध्या स्यात्तदा प्राथम्यादलुग्विकरणस्यैव ग्रहणमित्येव ज्ञाप्यताम्, तत्रतत्रि उभयोः पृथङ्निर्देशस्य आवश्यकत्वं लभ्यते एतेष्वलुग्विकरणस्यैवेति कथमात्रं ज्ञापकमाध्यायेति भावः । *एषा* । एवमानुपूर्वीका । एवमानुपूर्वीका विनियम्य मान्ये न पठितेत्यत्रैव सापेक्षान्तरमाह—गातिस्थेतीति । सर्वत्रेति* । सर्वत्रैवेत्येवकारेण प्रकृतसूत्र एव । *कैयटेन चेति* ।

तत्त्वप्रकाशिता ।

कैयट इति । मय स्वरतिमाहचर्यादलुग्विकरणस्यैव ग्रहणं स्यादित्युभयोर्ग्रहणार्थं पृथगुदादानं सार्थकमिति वाच्यम् ? स्वरतिपुनरित्युदाहारेण निन्दे शब्दनिर्देशस्य ज्ञापकत्वमेव भाष्यम् । निषेधमपि 'लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्यैव' इत्येव कस्मात् कल्पन इति वाच्यम् ? "यस्यविभाषा" इति सूत्रमाप्यानुसारेण तथा कथयन्तत् । एतेन अत एव परिभा-

स्पष्टमुक्ता ॥ ६१ ॥

ननु प्रजिघायविपतीत्यादौ "हेरचङि" (७-३-५६) इति विधियमानं कुत्वं न स्यादत आह—

प्रकृतिग्रहणे ष्वधिकस्यापि ग्रहणम् ॥ ९२ ॥

अचङीतिप्रतिषेध एवास्या हापकः । इयं च कुत्वविपर्ययैव । "हेरचङि" इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टेयम् ॥ ९२ ॥

ननु युष्मभ्यमित्यादौ "भ्यसः" (७-१-३०) इत्यत्र भ्यमिति च्छेदे भ्यसो भ्यमि कृतेऽन्त्यलोप एत्वं स्यादत आह—

अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिः ॥ ९३ ॥

अङ्गेऽङ्गाधिकारे वृत्तं निष्पन्नं यत्कार्यं तस्मिन् सति पुनरन्यस्याङ्गकार्यस्य वृत्तौ प्रवृत्तावविधानं भवतीत्यर्थः । एषा च "ज्यादादीयसः" (६-४-१६०) इत्याद्विधानेन द्वायिता । अन्यथा इकारलोपेन "अङ्गत्सार्धे" (७-४-२५) इति दीर्घेण च सिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । अत एव भिन्नस्यानिकाङ्गकार्यविपर्यायेषा । इयं च अनित्या "द्वयोः" (१-२-५९ । ५-३-९२) इति निर्देशात् । अनित्यत्वबलभ्यांर्थादायैव "भ्यासोभ्यम्" (७-१-३०) इति सूत्रे भाष्ये निष्ठितस्येति पठितम् ।

भैरवी ।

ष्वन्त्यर्थे श्लेषः ॥ ९१ ॥

पातुप्रसङ्गादाह—ननु प्रेति । न स्यादिति* । "हेरचङि" इति सूत्रस्य अङ्गाधिकारस्थत्वेन प्रत्यासत्या द्वित्वनिमित्तप्रत्ययनिमित्तरूपस्याङ्गस्य द्विनोतेरभ्यासात्परस्य इकारस्थेत्स्येन कृत्याप्राप्तेरिति भावः । प्रकृतिग्रहणे ष्वधिकस्यापि ग्रहणे तु निजन्तमपि द्विनोतिग्रहणेन गृह्येत, ततश्च कृत्ये प्राप्तमतश्चि प्रतिषेधः सार्थकः । *कुत्वविपर्ययेति* । एषकारे चिकीर्षिते ष्वधिकस्य न ग्रहणमिति बोधितम् । तदुक्तं भाष्ये—"द्विश्चि प्रतिषेधानर्थकमङ्गान्पत्यान् ज्ञापकं स्वन्वत्र ष्वधिकस्यापि कुत्वभावस्य" इति ।

एतेन "नभामुष्मभ्यमित्यादि" इति सूत्रे "ष्वन्तानाद्यमादीनामुपसङ्ख्यानम्" इति शक्ति-कारम्भादिवमनिरथा तेनादपूर्वाङ्गन्तेर्ष्वन्तान् "भाषो यमहनः" इत्यात्मनेपदै नेति वदन्तोऽभिप्रायपतीत्यत्राभेर्ष्वन्तार्थविशेषकस्येऽपि पत्वे भवतीति वदन्तश्चापोस्ताः ॥ ९२ ॥

प्रत्ययस्योपसिद्धतया च तत्प्रसङ्गेनाह—ननु युष्मभ्यमिति । आदिना अस्माभ्यमित्यस्योपसङ्गग्रहः । परिभाषार्थमाह—अङ्ग इत्यादिना* । परिभाषास्वीकारे तु युष्मभ्यमित्यादावङ्गवृत्तं यत्कार्यं शेषे लोपस्तस्मिन् सति पुनरन्यस्याङ्गाधिकारीयस्यैवत्वस्याविधानं सिद्धं भवति । "अङ्गवृत्त" इति वदुर्मतेः सति यत्समी, यद्वा कर्तृकान्तवृत्तशब्दस्य सप्तम्यन्ताङ्गशब्दस्य "गुरुगुरा" इति यमासः । *अत एव* । अद्विधानस्य ज्ञापकत्वादेव । ज्यात्परस्वैयमो-लोपोऽप्यस्य तु दीर्घे इति भिन्नस्यानिरह्ये स्पष्टमेव । अपिना समानस्यानिरह्यस्य समुच्चयः । तेन युष्मभ्यमित्यादेः गिद्धिः । अभिधानमित्यभ्यानिन्वयतिरप्रवृत्तित्वर्थः । *द्वयो-रिति निर्देशादिति* । यदोपसिद्धतया न स्यात्तदा द्वयोस्त्वत्र "ज्यादादीनाम्" इत्यस्ये "भो-सि च" इत्योर्त्वं न स्यादिति भावः । *निष्ठितस्येति* । अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिर्निष्ठितस्येति तत्त्वप्रयोजिका ।

पातुग्विपर्ययस्येव शोच्यमिति भैरवगृहे न परात्परम् ॥ ९१ ॥

केचित्तु अनया परिभाषया न किञ्चिद्भयं साध्यते । अत एव "शाज-
नोर्जा" (७-३-७९) "न्यादादीयसः" (६-४-१६०) इति सूत्रयोरेतां ज्ञापयि-
त्वा किं प्रयोजनम् ? इति प्रश्ने पिबतेर्गुणप्रतिषेध उक्तः, स न वक्तव्य इत्येव
प्रयोजनमुक्तं न तु लक्ष्यसिद्धिरूपम् ।

तदुक्तम्—“भ्यसोभ्यम्” इत्यत्राभ्यमितिवृद्धेः “शेषे लोपश्च” अन्य-
लोप एव “अतो गुणे” (६-१-९७) इतिपररूपेण सिद्धे युष्मभ्यमित्य-
न्यत्र निरूपितम् । एवं च सूत्रद्वयस्यमेतज्ज्ञापनपरं भाष्यं “भ्यसोभ्यम्”
इतिसूत्रस्थं च भाष्यमेकदेशयुक्तिरित्याहुः ॥ ९३ ॥

यस्वोरोदितिवाच्ये “ओर्गुणः” (६-४-११६) इति गुणग्रहणात्—

संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वम् ॥ ९४ ॥

इयं च विधेयकोटी संज्ञापूर्वकत्व एव । तेन स्वापम्भुषमित्यादि
सिद्धम् ॥ ९४ ॥

मैरवी ।

पठितमित्यर्थः । एतदर्थस्तु अङ्गे अङ्गाधिकारे वृत्तं वर्त्तने यस्य तस्मिन् कृते सति निष्ठितस्य
प्रयोगोर्हस्य शब्दस्य पुनरङ्गाधिकारीयकार्यान्तरस्य अविधानमिति । *केचित्त्रिति* । भा-
ष्यानुसारिण इत्यर्थः । *अत एव* । अस्याः परिभाषायाः लक्ष्यासाधकत्वादेव । *पुनं प-
ठित्वेति* । तत्र जादेशविधानस्यैव ज्ञापकतोक्ता, अन्यथा जानातीत्यादीं “शाजनोः” इतिसू-
त्रेण जभाव एवास्तु तस्मिन् कृतेऽपि “अतो दीर्घो यमि” इति दीर्घेण रूपसिद्धिः लुक्कृतेऽपि स
न वक्तव्य इति, एतत्परिभाषया गुणाभावस्य सिद्धेरिति भावः । *इत्येवेति* । पिबतीत्यत्र
गुणाभावस्य पिबादेशस्य अदन्तत्वेन सिद्धिर्भवत्येवेतिपरिभाषायाः प्रयोजनं नास्तीति भावः ।

उदुक्तमिति । प्रयोजनमुक्तमित्यर्थः । प्रयोजनान्वयासिद्धिमाह—*भ्यसोभ्यमित्या-
दिना । अभ्यमिति छेद इति* । अत एव नवादेशो हलादिरस्तीतिभाष्य सङ्गच्छते । अन्त्य-
लोप एव* । अत एव “साम आकम्” इतिसूत्रे लिङ्गभावाद्दिलोपवचनानर्थक्यमितिभाष्यं
सङ्गच्छते । “शेषे लोप” इतिसूत्रे शेषग्रहणं तु प्रत्याख्यातमेव ।

ननु परिभाषाया अभावे द्वयसि स्वजनयतीत्यत्र वृद्धिलोपे लुकि च कृते प्राप्नोतीति चेन्न,
इष्टवदित्यनेन अभावातिदेशोऽपि स्वीक्रियत इतिवृद्धयभावस्य सिद्धेः । न चैवं सति प्रापय-
तीत्यत्र “अघो ङिति” इतिवृद्धिर्न स्वादितिवाच्यम्, परिभाषायाः सत्वेऽनित्यत्वात् तदप्र-
वृत्त्या प्रापयतीत्यत्र वृद्धिवचनभावे “ष्टे.” इतिसूत्रस्यभाष्यप्रामाण्येनोपधावृद्धयभावरूपैवा-
तिदेशात् । तय हि इष्टवद्भावस्य प्रयोजननिरूपणाखरे पदुमावधे पठयति दूरमावधे द्वयसि
प्रियमावधे प्रापयतीत्युक्तम् । *सूत्रद्वयस्यम्* । “शाजनोर्जा” “न्यादादीयसः” इतिसूत्रद्वय-
स्यम् । *सूत्रस्थं च भाष्यमिति* । भ्यमितिवृद्धेऽपि अनया एतद्व्यापृत्तिप्रदर्शनपरमा-
प्यमित्यर्थः ॥ ९३ ॥

केचित्तु इत्यारभ्याहुरित्यन्तेनाङ्गवृत्त इतिपरिभाषा खण्डिता, तथा खण्डनीयत्वमाधर्मा-
द्वयामपि प्रार्थनपठितां परिभाषां खण्डयति—*पत्त्वित्यादिना । विधेयकोटी* । विधेयान्ते-
ज्ञापकसाक्षात्पठितानि शेषः । तेन “ओरोर्” इतिसूत्रस्य भाषिकारीयत्वेऽपि गुणग्रहणमनि-
त्यत्वसापेक्षरितार्थम् । अत एव “नवदान्त” सूत्रं सार्धम् । अन्यथा “अघः परस्मिन्”
इति सूत्रस्याप्युक्त्यापूर्वकत्वेन अनित्यत्वेनेव इष्टसिद्धौ तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव ॥ ९४ ॥

तथानिलोडित्येव सिद्धे आनिग्रहणात्—

आगमशास्त्रमनित्यम् ॥ ९५ ॥

तेन सागरं तर्जुकामस्येत्यादि सिद्धम् ॥ ९५ ॥

तथा तनादिपाठादेव सिद्धे "तनादिकञ्चभ्यः" (३-१-७९) इतिसूत्रे—

कृञ्प्रहणात्—

गणकार्थमनित्यम् ॥ ९६ ॥

तेन न विश्वसेदविश्वस्तमित्यादि सिद्धम् ॥ ९६ ॥

तथा चत्तिडो डित्करणत्—

अनुदात्तेष्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यम् ॥ ९७ ॥

तेन 'स्फायन्निर्मोक' इत्यादि सिद्धम् ॥ ९७ ॥

तथा विनार्थनञ्जा समासेनानुदात्तं पदमनेकमित्येव सिद्धे वर्जप्रहणात्—

नञ्घटितमनित्यम् ॥ ९८ ॥

तेन "नेयङ्घवङ्" (१-४-४) इत्यस्यानित्यत्वाद्धे सुञ्च इति सिद्धमिति तत्र, भाष्येऽदर्शनात् । भाष्यानुक्तज्ञापितार्थस्य साधुताया नियामकत्वे मानाभावात् । भाष्याविचारितप्रयोजनानां सौत्राक्षराणां पारायणाद्वावहृष्ट-
भैरवी ।

आनिग्रहणादिति । आकारविशिष्टनिग्रहणादाकारोपादानादिति यावत् । *तेन* । आगमशास्त्रस्य अनित्यत्वेन । *तर्जुकामस्येति* । अत्रेष्टभाष्येऽपि नासाधुता । आदिना सुभ्यो राजा, शार्ङ्गं पचानस्य, इत्यनयोः संप्रहः । आद्ये इडभावस्य द्वितीये सुगागमस्याभा-
येऽपि साधुत्वम् ॥ ९५ ॥

एतदनीयत्वादेवाह—*तथेति* । *न विश्वसेदिति* । अत्र "आदिप्रमृतिभ्यः" इति नयो लुक् न, एतत्स्वीकारादेव "स चापि गदया दैत्यः, सर्वा एवाहनत् प्रथक्" इत्यस्य साधुत्वम् ॥ ९६ ॥

एतदनीयत्वादेवाह—*तथेति* । *डित्करणादिति* । न चैकारो नानुदात्त इति याच्यम्, आद्ययानमित्यत्र "अनुदात्तेष्वलक्षणे ह्लादेः" इति सुच् न स्यात् । अथ लकाराभावे "इदितो जुम् धातोः" इति जुम् स्यात्, ततस्तस्ये स्वन्तेदित्यविरहात् जुमितियाच्यम् । इकारस्य स्थानेऽकारस्य पठेमापि नुमभावस्य सिद्धेरित्याशयात् । *अनुदात्तेष्वलक्षणमात्मनेपदम्* । अनुदात्तलि-
त भारमनेपदम्" इतिगुणविहितमात्मनेपदम् । तत्र इत्यप्रयुक्तंमात्मनेपदं क्वचिद् । तेन "स-
त्यः दायमि तदाहं, न तु वेमि सुलायइम्" इत्यस्य साधुत्वोपरतिः । स्फायदित्यत्र एवमु-
दात्तेष्वलक्षणमात्मनेपदस्यैवाभावात्स्य सिद्धिः । दायमोत्यत्र तु गणकार्थस्य अनित्यत्वात्
इत्यप्रयुक्तमात्मनेपदस्य च तद्यत्वात् सिद्धिरिति विनोयः ॥ ९७ ॥

एतदनीयत्वादेवाह—*तथेति* । *नञ्घटितमिति* । नञ्घटितमत्रविषयमित्यर्थः । *इति सिद्धमिति* । तत्र अशोभनादिनेषाप्रवृत्त्या नदीऽज्ञायाम् "अनेषार्थनयोः" इत्यस्य प्रवृत्ति-
भेदार्थास्य सिद्धिरित्यर्थः । एतत् एतदवति—*तथेति* ।

अनु भाष्येऽदर्शने न भाषायत्पाठे, येषां सूत्राणि भाष्येऽविचारणे तेषामन्यत्रामासिक्-
रत्वात्तेषांसाह—*भाष्येति* । *मानाभावादिति* । तेन 'तिकापूर्वक' इत्यादिगणव्यवधानात्
न साधुतामित्यामन्त्रमित्युक्तम् ।

मात्रार्थकत्वकल्पनाया एवौचित्यात् ।

किञ्च ज्ञापितेऽप्यानीत्यस्य न सार्थक्यमाडागमशून्यप्रयोगस्य अप्रसिद्धेः । आड्प्रहणं तु लोड्प्रहणवदिति बोध्यम् । अत एव "घोर्लोपो लेटि वा" (७-३-८०) इति सूत्रे वेति प्रत्याख्यातम् । लोपेऽप्याट्पक्ष आटः श्रवणं भविष्यति दधादिति, अटि दधदिति आगमशास्त्रस्यानित्यत्वेत्याद्यसति दधादित्यसिद्धया घाप्रहणस्यावश्यकत्वेन तत्प्रत्याख्यानासङ्गतिः स्पष्टैव ।

एतेन यत्कैयटेन केचिदित्यादिनास्यैव घाप्रहणस्य तदनित्यत्वज्ञापकतोक्ता सापि चिन्त्या प्रत्याख्यानपरभाष्यविरोधात् । चत्तिडो ङकारस्यान्त इदित्वाभावसम्पादनेन चारिताध्याञ्च । "तनादि" सूत्रे कृज्प्रहणस्य भाष्ये प्रत्याख्यानाच्च ॥ ६८ ॥

भैरवी ।

ननु एवं तेषां ज्ञापकत्वेनान्योक्तसाफल्यकानां गुणादिशब्दानां वैधर्ष्यापत्तिरत आह—
भाष्याविचारितेति । एवं सर्वसाधारणदोषमुक्त्वा द्वितीयमसाधारणदोषेण खण्डयति—
किञ्चेति । *अप्रसिद्धेरिति* । तथा च ज्ञापकत्वासङ्गतिरिति भावः । *आड्प्रहणमिति* । आट् गृह्यते येन तदाड्प्रहणमानीतिसमुदायस्योच्चारणमित्यर्थः । *लोड्प्रहणवदिति* । यथा लोड्प्रहणमदृष्टार्थं तथेत्सेञ्जटकारोपलक्षितस्य अकारस्य उच्चारणमप्यदृष्टार्थमिति भावः । *अत एव* । आगमशास्त्रमनित्यमित्यस्याभावादेव । *वेति प्रत्याख्यातमिति* । येषु पादाने दधात् दधदित्युभयसिद्धयर्थम्, तच्च लोपस्य नित्यत्वेऽपि तिष्ठतीति भावः । *आट्यसतीति* । भवत्सम्मतपरिभाषया आट्प्रसतीत्यर्थः ।

ननु यदीयं परिभाषैव न तदास्या अनित्यतायाद् "घोर्लोप" इति सूत्रस्य घाप्रहणं ज्ञापकमिति । कैयटोक्तं विरुध्यत इति शङ्कानिरारणाय कैयटमतं दूषयति—*एतेनेति* । एतेन प्रत्याख्यानपरभाष्यप्रामाण्येन । एतेनेत्यस्यार्थं स्वयमेवाह—*प्रत्येति* । चतुर्थपरिभाषाविषय आह—*चक्षिञ् इति* । *अन्त इदित्वाभावेति* । "इदितो नुम् घातो" इति सूत्रे "गोः पादान्त" इति सूत्रान्त इत्यनुवर्त्तितम् "इर इत्सेजावाच्या" इति वातिकल्पेकारेणोपयोप्यमित्यस्य शमाश्रित्य प्रत्याख्यानं च कृतमतं पुत्रेरिद्धातोर्नुमागमो धारितस्तत्पक्षाभिप्रायेण दम् । न च चक्षिडित्यप्रेकारस्य स्थानेऽकारं पठित्वा नुमागमो वार्यताम्, एवं चेदित्वाभावोऽल्पेनेति ङकारोच्चारणे ज्ञापकं भविष्यतीति धार्यम् । पाणिनिप्रतिष्ठानुपूर्वोच्य त्वासकल्पनेन हस्य ज्ञापकत्वकल्पने ज्ञाप्यस्यार्थस्य अपाणिनीयत्वस्य दुर्वारत्वात् । इष्टा पक्षिस्तु कर्तुमशक्या तद्दहनसाध्यस्य प्रयोगस्य असाधुत्वापत्तेः । सिद्धावलोकरनन्यायेन द्वितीयपरिभाषाविषय आह—*तनादीति* ॥ ६८ ॥

तत्त्वप्रकाशिका ।

वेति प्रत्याख्यातमिति । न च "घोर्लोपोलेटि वा" इति सूत्रे घाप्रहणसत्त्वेऽपि दधात् दधत् आगमशास्त्रस्यानित्यत्वाद् इति रूपप्रथं घाप्रहणप्रत्याख्यानैऽपि रूपप्रथमिति कथं तदसङ्गविरतिवाच्यम् ।

घाप्रहणस्य दधात् इत्यन्तोदात्तमाद्युदात्तं च भवति प्रत्याख्यानैतु आद्युदात्तमिति कलभेदेन प्रत्याख्यानसङ्गते । तथाहि—घाप्रहणस्य आटोऽभावे लोपभाष्ये दधात् इति रूपसिद्ध्या "अनुदात्तेषु" इत्यस्य प्राप्त्यभाषेन अन्तोदात्तं लोपे आटि च "अनुदात्तेषु" इत्याद्युदात्तमिति, प्रत्याख्यानै तु आटि दधात् इति रूपसिद्ध्या आद्युदात्तं एतेति कलभेदः स्पष्ट एव ।

एवमेव—

आतिदेशिकमनित्यम् ॥ ९९ ॥

सर्वविधिभ्यो लोपविधिरिद्धविधिश्च बलवान् ॥ १०० ॥

इत्यादि भाष्यानुक्तं बोध्यम् ।

स्वायम्भुवमित्यादि लोकेऽसाध्वेवेति अन्यत्र विस्तरः ॥ १०० ॥

भैरवी ।

खण्डनीयत्वसाधर्म्याद्वाचीनपठिता अन्या अपि परिभाषाः खण्डयति—*एवमेवेति* ।
 अनित्यमिति । “स्थानिवद्वादेशा” इत्येव सिद्धे “प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्” इतिसूत्रमा-
 तिदेशिककार्प्यस्य अनित्यत्वे ज्ञापकमिति तद्भावः । एतत्फलमुभये इति । अत्र स्थानिवद्भाष्ये-
 न तत्प्रत्ययान्ततया विकल्पो नेति । *सर्वविधिभ्यो लोपविधिरिति* । अत्रापि “प्रत्ययलो-
 प” इतिसूत्रमेव यावता विनानुपपत्तिस्तस्य सर्वस्य ज्ञाप्यत्वादिति न्यायेन ज्ञापकम् । अन्यथा
 प्रत्ययलोपात् पूर्वमेव प्रत्ययनिमित्तकार्प्यस्य सिद्धौ तद्वैषम्यमस्त्येवेति तद्भावः । तेन कानि
 सन्तीत्यादिप्रयोगाणां सिद्धिः । *इद्विधिश्चेति* । अत्र ज्ञापकम्—“सनिप्रहगुहोश्च” इति सूत्रे
 चकारकरणम्, तद्धि शुभूपतिरूपतीत्यादाविडभाषाय, “श्रयुक्तः किति” इति सूत्रादुक्तोऽनुकर्ष-
 णार्थं कृतम्, यद्वाइद्विधेयंलवत्वं न स्यात् तदा तत्रेडागमात्पूर्वं सनोसलादित्वात् “इको शल्”
 इति क्तिरे ऋयुक्त इत्येयेणनिषेधे सिद्धे चकारवैषम्यं स्पष्टमेवेति । *इत्यादीति* । आदिप-
 देन प्राचीनोक्तस्य क्रियाविशेषणानां कर्मत्वम्, तेषाञ्च नुपसकत्वम् योगविभागसिद्धस्य बल-
 यत्वम् क्रियाविशेषणबोधकाप्रित्यैकवचनान्तत्वमिति वचनचूटस्य परिपहः । *भाष्यानुक्त-
 मिति* । तथा चैतानि वचनानि निर्मूलानि अप्रामाणिकानीति भावः ।

ननु “आतिदेशिकमनित्यम्” इति उपनस्य यत् फलमुभय इत्यत्र स्थानिवद्भाष्येन तत्प्र-
 त्ययान्ततया “प्रथमचरम” इति सर्वनामसंज्ञाया विकल्पो नेति तस्य का गतिरिति चेन्न,
 अन्तरङ्गत्वेनापचः प्रत्ययान्तरत्वेन वा तत्र नित्यसंज्ञाया एव प्रवृत्तेः । “प्रत्ययलोप” इतिसूत्र-
 निवामकताया एव भाष्यसम्मतत्वात् । यद्योक्तं “सनिप्रहगुहोश्च” इत्यत्र चकारकरणं ज्ञाप-
 कमिति तत्र, अनुपसक्यर्थरूपकाराणां भाष्ये प्रत्याख्यानत् ।

किञ्च तस्य चपहणस्य ज्ञापकत्वमपि न सम्भवति, “इको शल्” इत्यत्र शालपहणात्, त-
 दि यत्रेडागमात्सत्त्वात्पूर्वम् । यद्वाइडागमस्य खण्डयत्वं न स्यात्, तदा सर्वत्रेयेडागमात्पूर्वं
 शालादिरवस्येन तद्वैषम्यं स्पष्टमेवेति । क्रियाविशेषणानां कर्मत्वादेयुक्तिसिद्धत्वस्य अन्यत्र
 स्पष्टतया न तत्र वचनापेक्षा, योगविभागस्य बलयत्वञ्च योगविभागसामर्थ्यात् सिद्धम् ।

यदपि सर्वविधिभ्य इद्विधिर्विलयानित्यस्य फलमुक्तम्—“स्वपित्वा इति, अत्रेडागमा-
 त्पूर्वं वत्याप्रत्ययस्य क्रियात्सम्प्रसारणे रूपासिद्धिरिद्विधेयंलवत्ये तु पूर्वमितः प्रवृत्तौ “न
 कत्वातेट्” इति क्तिवप्रतिषेधेऽनेन न सम्प्रसारणमिति, तदपि न, स्वपित्वेत्यत्र नित्यत्वात्
 सम्प्रसारणस्य पूर्वमिडागमस्य प्रवृत्तौ क्तिवप्रतिषेधस्य सिद्धत्वात् । न च “नाश्नान्तत्वात् प्रा-
 नुपगतौ विपेरनित्यत्वस्य” भाष्युपगमेनेतोऽनित्यत्वात् पूर्व सम्प्रसारणे उगन्तत्वेनेणनिषेधः
 स्यादिति वाच्यम् । “अपचः” इति सूत्रे उपदेशवदसम्बन्धेनोपदेशो य उगन्तस्तत्रैवनिषेधात् । त-
 गुण इत्यत्र तु “कीदृशो निष्ठायाम्” इत्यनेन सिद्धः ।

ननु एवमुक्तवचनप्रयोजनानां स्वायम्भुवमित्यादीनां का गतिरित आह—*स्वायम्भुवमि-
 तस्यप्रकारिका ।

अप्येते भागवताद्यमनित्यमित्यस्य प्रवर्तन इति वेत्तवर्तत एव नेतिषेधेव नत्येकस्मि-
 ल्ये कदाचिन्प्रवर्तने न प्रवर्तने इत्यर्थे इति प्रत्याखण्डने रूपप्रपासिष्वा तद्वत्प्रतिः
 स्पष्टैरेत्याहः ॥१००॥

यदपि ननु हन्तेर्यङ्लुक्प्राप्तिं लिङ्गि वधादेशो न स्यादत आह—

प्रकृतिग्रहणे यङ्लुगन्तस्पापि ग्रहणम् ॥ १०१ ॥

पाष्ठद्वित्वस्य द्विः प्रयोगत्वसिद्धान्तेन प्रयोगद्वयरूपे समुदाये प्रकृतिरूप-

भैरवी ।

स्यादीति* । लोक इत्यनेन छान्दसानां तु बाहुल्यकृत्वात्सिद्धिरित्युक्तम् ॥ १९ ॥ १०० ॥

खण्डनीयत्वादेवाह—*यदपीति* । *न स्यादिति* । लिङ्प्रकृतेः समुदायस्य ह्यरूप-
त्वाभावात् । *प्रकृतिग्रहण इत्यादि* । गृह्यते यस्मिन् तत् ग्रहणं प्रकृतेर्ग्रहणमिति समासः ।
एकदेशे ग्रहणात्त्वयं षष्ठ्यर्थविषयत्वस्य अन्वयः । तथा च प्रकृतिबोधकशब्दो यङ्लुगन्तस्यापि
बोधक इति फलितोऽर्थः । इयं परिभाषा न्यायसिद्धेत्याह—*पाष्ठद्वित्वस्येति* । *सिद्धान्तेनेति* ।

अयं भावः—पाष्ठं द्वित्वं द्विवचनरूपमेव उच्चारणपदाध्याहारेण तन्निरूपितकर्मपद्योत्वस्यै-
काच इत्यत्रोचितत्वात् यस्य मते स्थाने द्विवचनं तेनापि “षष्ठोल्लयान” इति परिभाषाबलात्
स्थानपदाध्याहारेण तन्निरूपितसम्बन्धार्थकत्वं कल्पनीयमित्यध्याहारस्य उभयत्र तुल्यत्वात् ।

किञ्च स्थाने द्विवचने चिचोपति तुष्टूपतीत्यत्र सनः सकारेण विशिष्टस्य ‘नटभाष्यावद्य-
क्षनामि भवन्ति’ इति न्यायेन द्विवचने प्रकृतिप्रत्ययविभागसम्मोहेन प्रत्ययायवसकारस्य
पत्वं विधीयमानं न स्यात् ।

यदि च “पूर्वत्रासिद्धीयमद्विवचने” इति पत्रे कृते द्विवचनमिति विभाव्यते, तथापि सन्-
परत्वबुद्ध्यभावात् “अङ्गनामाम्” इति दीर्घत्वं न प्राप्नोति । न च कृते द्विवचने चिचोपति
दीर्घत्वस्याप्राप्त्या नित्य दीर्घत्वम्, द्विवचनमपि शब्दान्तरस्य प्राप्त्या अनित्यमिति परत्वा-
दीर्घत्वे सतो द्विवचनादेशे तस्य सिद्धिरिति वाच्यम्, एवमपि तुष्टूपतीत्यत्र सकारविशिष्ट-
स्यादेशे सम्मोहेन “हः सम्प्रसारणम्” इति सम्प्रसारणाप्राप्तेः । यदित्वम्यस्तीमविष्यत
इत्यर्थस्य द्वेजोऽभ्यस्तस्य इत्युच्यते न च ह्यतिमात्रमभ्यस्तमिति अभ्यस्तीमविष्यतो
ग्रहणं विज्ञास्यत इति भाष्यसम्मतरनेन पूर्वं सम्प्रसारणमित्याश्रीयते, तथापि पिपक्षतीत्यत्र
सनः सकारेण विशिष्टस्य आदेशे सन्परत्वबुद्ध्यभावात् “सन्वत” इतीत्वं न स्यात् । सूत्रं त्वने-
काब्धौ विहिते सनि सिद्धिरिति पतीत्यादीं चरितार्थम् ।

किञ्च पापचयत इत्यादौ पकारविशिष्टस्यादेशे यङ्परत्वबुद्ध्यभावात् “दीर्घोऽकित” इति-
स्ये यङ्ग्रहणानुवृत्तिसामर्थ्येन द्वित्वनिमित्तकाङ्गावयवाम्यासकाप्यं कृतेऽपि द्विवचने विधान-
कालिकतत्प्रत्ययरत्वं निमित्तोक्तस्य भवतीति कल्प्यते, तथापि सम्मोहेन एव जिघांसतीत्यत्र
कुप्यमादिशित्यत्र णिलोप. प्रतीपिपतीत्यत्र एकस्य सन्परत्वबुद्ध्यभावात् “सन्वत” इतीत्वं च
न स्यात् ।

न च “स्तौतिण्योः” इति सूत्रेऽभ्यासादित्युपादानेन अस्य द्वित्वोत्तरमेव प्रवृत्तेस्तत्र
सन्परत्वबुद्ध्यभाव इति द्विवचनात् प्राग् यस्यानिस्थान्यवयवान्यतरसम्बन्धिष्यवहारः स
द्विवचनान्तरमपि समुदायावयवे भवतीति ज्ञाप्यत इति न कोऽपि दोष इति वाच्यम् ।
शापकाश्रयणे महागौरवात् । तस्मान्द्विः प्रयोगरूपमेव द्विवचनमित्याश्रयणीयम् ।
एव अस्मिन् पक्षे वेभिश्चशब्दाद्यन्तात् एवि परभागादेकाचः परत्वादिन्निषेधमाशङ्कौ-
काचोऽङ्गादित्युक्तं भाष्ये, एवञ्च “अचः परस्मिन्” इति सूत्रे पूर्वविधावित्यत्र प्रत्य-
पिपक्षित्यत्र तुष्टुभावव्यावृत्तये पद्यमीलमासस्य भावद्वयकतया वेभिदिता वेभिदिशुमित्यत्र
यच्चयशालोपस्य स्थानिवद्भावादिन् निषेधाप्राप्तवपि विभित्सतीत्यत्रैकाच इतीन्निषेधो
न प्राप्नोतीति वाच्यम्, एकाचोऽङ्गादिति व्याख्यानेन समाधानम् ।

अयम्भावः—अङ्गत्वस्य विधानप्रतिबद्धतया एकाचो विहितादित्यर्थेन दोषाभाव इति
वेभिदितेत्यत्र हि न एकाचो विधाने विभित्सतीत्यत्र ऐकाच परत्याशयः । एतच्च भाष्यम्

त्वयोधनेनेद् न्यायसिद्धम् । अत एव जुहुधीत्यादौ द्वित्वे कृते धित्वसिद्धि-

भैरवी ।

“एकाच उपदेश” इति सूत्रे उपदेशपदमुदात्तस्यैव विशेषणमितिपक्षाभिप्रायेण, यदि च समुदाये वाक्यापरिसगामिरितिन्यायेन तदुत्तरभाष्योक्तरीत्या अङ्गत्वस्य प्रत्ययपरकसमुदाय एव विश्रान्तेर्बिभित्सतीत्यत्र दोष एवेति विभाव्यते तदोपदेशोऽनुदात्तादेकाचः श्रूयमाणो दित्यर्थेनोपदेशपदस्योभयविशेषणत्वेन वा तत्रेदृप्रतिषेधो बोध्यः ।

न चैवमपि तस्यैव वारद्वयं प्रयोगात्परभागस्य तत्त्वेन सिपेधेत्यत्र सेधेत्यस्य पदसंज्ञायां “सात्पदाद्योः” इतिपत्वनिषेधः स्यादिति वाच्यम् ? “सुसिद्धन्तपदम्” इति सूत्रे “यस्मात्प्रत्ययविधिः” इत्यस्यानुवृत्त्या दोषाभावात् । तथा हि “लिटि” इत्यस्य विषयसप्तमीत्वेन पूर्व द्विवचने ततः समुदायाह्निद्विविधानेन यस्मात्तद्विधानात् तदादितिद्धन्तत्वस्य प्रथमसिध्दशब्दाद्यवयवकसमुदाय एव स्वीकारात् ।

न चैवं समुदायस्य भ्वादिगणपठितत्वाभावेन क्रियावाचकत्वाभावेन च धातुत्वाभावात् ततो लिङ्ग सम्भवतीति वाच्यम् । लिट्तीत्यस्य परसप्तमीत्वेऽप्यदोषात् । सिपेधेत्यत्र पत्वप्रतिषेधमाशङ्क्य तारेवसुतिर्भौ यौ ततः परौ सैव प्रकृतिराद्या समुदायपदत्वमेतेनेति भाष्ये उक्तम् । “आगन्तूनामन्ते सन्निवेशः” इति न्यायेन द्वितीयोच्चारणस्यैव विधेयत्वम्, यतो विधाने, तत्त्वन्तु पूर्वभाग एव, उच्चारणक्रियाया एव भेदे, न तु उच्चार्यमाणस्येतिप्रथमस्यैव तत्त्वम् ।

न चैवं जटोतीत्यत्र दीर्घत्वं न स्यात्, हाधातोर्द्वित्वेऽभ्यासात्परत्वाभावात् कित्वात् “दीर्घोऽकितः” इत्यत्राकित्यदे लाघवात् फर्मधारत्य सत्त्वात्, स्थाने द्विवचनपक्षे तु क्विदृत्तुबन्धकाव्येऽपि “अनलिवधौ” इतिप्रतिषेधस्य इनादेशस्य नानाचः शिष्टेन ज्ञापकेन स्वीकारात्, समुदायस्य स्थानित्रयेनाकित्वादीर्घत्वं सिध्यतीति वाच्यम्, धनीवद्वीत्यस्य मिष्यर्थं नविद्यतेकिमस्येति बहुव्रीहेरेवाश्रयणात् । न च द्विःप्रयोगपक्षेऽभ्यासस्यैव प्रकृतिराद्येतिपूर्वोक्तरीत्या तत्स्वीकारात् स्थितस्यार्धस्य शब्दाधेत्य सम्यन्वस्य नित्यत्वात्तथागामायेन “नानर्थकेऽश्लोऽन्त्यविधिरनभ्यासविकारे” इति परिभाषायामनभ्यासविकार इत्युपादानमनर्थकमिति वाच्यम्, “दयतेर्दिगि लिटि” इति सूत्रे “आर्द्धधातुक” इत्यस्य परसप्तमीत्वपक्षे अस्तेर्लेटि द्वित्वे परस्य भूभावे पूर्वस्य श्रवणे प्राप्नोतीति भाष्ये उक्तं, सरप्रामाण्येन परस्यार्धत्वमवयव स्वीकर्तव्यं प्रत्ययप्राग्वृत्तित्वाच्च तथा स्वीकार्यम् । अर्धस्य भानञ्च वारद्वयं नास्ति “तस्य लोपः” इति सूत्रेऽभ्यासस्यानर्थकत्वाभिप्रायेण परिभाषायामनभ्यासविकार इत्युक्तमतः पूर्वभागेऽनर्थकत्वमप्यन्यथाऽप्यत्यरूपे न, किन्तु स्वप्रकृतिकप्रत्ययजन्यद्विवचनविपर्ययरभागप्रतिषेद्धार्थबोधकत्वशक्तिमत्त्वे परिभाषायार्थानर्थक्यं प्रतिषेधकाभासविशिष्टार्थबोधकत्वभावभाववत्यमेव निरूप्यते, स च विरिष्टाभावः क्वचिद्विशेषणाभावात् क्वचिद्विशेष्याभावाद्देश्यदोषात् ।

क्वचित्-परिभाषायामनभ्यासविकार इत्युपरया क्रियावाचित्वात् समुदाय एवेति तत्र उत्तरखण्डादित्वाभावेऽभ्यासमात्रार्थबोधो न बहुषु स्थानेषु इति तस्यानर्थक्यव्यवहारदुः उत्तरखण्डस्य तु प्रत्ययप्राग्वृत्तित्वः क्वचित्प्राग्वृत्तित्वेऽपि अर्थव्यथायाः पेषणुतिरवादी दृष्टेः तदुदाहरणं नानर्थोत्तरखण्डस्य कार्यवत्ताया उचितत्वात् ।

क्वचित् क्वचित् इत्यत्र क्वचित्पूर्वभागस्याप्यर्थव्यवहारे दृष्टम्, तथापि क्वचिद्विधानित्यत्र प्रत्ययमात्रस्य अर्थव्यवहारे दृष्टमिति न सर्वत्र प्रत्यय एव बोधकः प्रतिवृत्तिरनर्थकेति कल्प्यते। अनिष्टबोधोऽपि तथा, तथाप्यपि पूर्वभागमात्रस्यार्थबोधकत्वस्य दुर्ननेऽपि सर्वत्र मैत्रं कल्प्यते इति हि । * इत्यम् । परिभाषायां वचनम् । * अत एव । प्रयोगद्वयगुहाये प्रकृतिरूपस्यै-

रिति तदपि न, भाष्येऽदर्शनात् ।

किञ्च, तेन सिद्धान्तेन प्रत्येकं द्वयोस्तत्त्वबोधनेऽपि समुदायस्य तत्त्वबो-
धनेऽपि समुदायस्य तत्त्वबोधने मानाभावः । अत एव "दयतेर्दिग्" (७-
४-६) इति सूत्रेऽस्तेः परत्वाद् द्वित्वे कृते परस्यास्तेर्भूभावे कृते पुंषस्य
श्रवणं प्राप्नोतीत्याशङ्क्य विषयसप्तम्याश्रयणेन परिहृतं भाष्ये । अन्यथा त्वदु-
क्तरीत्यैकाङ्गद्विर्वचनन्यायेन समुदायस्यैव आदेशापत्तौ तदसङ्गतिः स्प-
ष्टैव । तस्मादुत्तरखण्डमादायैव यथायोगं तत्तत्कार्यप्रवृत्तिर्वोध्या । "भू-
सूवोः" (७-३-==) इत्यस्य तदन्ताङ्गस्येत्यर्थात् प्राप्तस्य गुणनिषेधस्य
बोभूत्विति नियम इति न तद्विरोधः । तस्माद्धन्तेर्यङ्लुकि घष्यादित्यादि
माधवाद्युदाहृतं चिन्त्यमेवेत्यन्यत्र विस्तरः ॥ १०१ ॥

यदपि ननु "वृद्धिर्यस्याचामादिः" (१-१-७३) इत्यत्रेकपरिभाषोप-
स्थितौ शालोयाद्यसिद्धिरत आह—

विधौ परिभाषोपतिष्ठते नानुवादे ॥ १०२ ॥

भैरवो ।

कारादेव । *अदर्शनात्* । प्रयोगद्वयस्य प्रकृतिरूपत्वेन कार्प्यस्यादर्शनात् ।

पूर्वोक्तसिद्धान्तदर्शनमात्रेण तादृशसमुदाये तत्त्वमित्यस्य लामोऽपि नेत्याह—*किञ्चेति* ।
तत्त्वम् । प्रकृतिरूपत्वम् । *अत एव* । प्रत्येकं प्रकृतिरूपत्वसत्त्वादेव । *अन्यथा* ।
समुदायस्य प्रकृतिरूपत्वस्वीकारे ।

ननु यथा समुदायस्य तत्त्वं तथा प्रत्येकमपि तत्त्वमिति कदाचित्तस्यापि स्यादिति विष-
यसप्तम्याश्रयणमावश्यकमेवेत्याह—*पुकारजिति* । *तदसङ्गतिः* । तादृशसमाधानस्यास-
ङ्गतिः । जुहुधीत्यादेशपक्षिमाह—*तस्मादिति* ।

ननु उत्तरखण्डादेरङ्गत्वाभावे "भूसूवोः" इति सूत्रबोध्यगुणामावस्य बोभूत्वित्यत्राप्रसौ-
"दापत्तौ" इति सूत्रे बोभूत्वितिनिपातने विषयार्थमेव भविष्यतीति लोकोपेत्येव नियमार्थं
निपातनमितिभाष्यकारोपकथनासङ्गतिरत आह—*भूसूवोरिति* । *तदन्ताङ्गस्य* । भूस्व-
न्ताङ्गस्य । अगुणस्य गुणनिषेधस्य । *तद्विरोधः* । नियमार्थं निरातनमित्येतत्कथनविरोधः ।
तस्मात् । समुदायस्य प्रकृतिरूपत्वाभावात्, परिभाषाया अभावाच्च ॥ १०१ ॥

अत्रोक्तसिद्धान्तदर्शनादेव—*यदपि ननु* । *परिभाषोपस्थितौ* । उपपत्तिश्चात्रो-
तत्त्वप्रकाशिका ।

समुदायस्यैवादेशापत्तिरिति । नच "आर्द्धधातुक" इत्यनेन तदाद्युपस्थित्या अस्त्ये-
नद्रूपः तदादितद्वचनो यो निर्दिश्यमान आर्द्धधातुकत्ववहितपूर्वश्च तस्य भू इत्यस्तेर्भूरित्य-
स्यार्थेन परस्त्वैव भूरादेशो न पूर्वस्य आर्द्धधातुकपरकत्वाभावादितिपरस्य भूभावे कृते पूर्वस्य
त्रयणम्प्राप्नोतीतिभाष्यं सङ्गतमित्तिपरस्त्वैवार्थत्वमित्येतद्रूपार्थं कथं गमकं "आर्द्धधातुक"
इत्यस्य परसप्तम्याश्रयणेन एतद्भाष्यप्रवृत्तेरिति वाच्यम् ? 'नानर्थक्य' इतिपरिभाषायां 'अन-
भ्यासविकार' इतिपुंदासस्यैवोत्तरखण्डस्यैवार्थत्वमित्यत्र गमकत्वात् । अन्यथा अभ्यास-
स्याप्यर्थपर्ययेन "अलोन्त्यस्य" इत्यनेनैत्र विभेतीत्यादिलक्ष्यमिदौ तदसङ्गतिः स्पष्टैव ॥ १०१ ॥

विधौ परिभाषोपतिष्ठते नानुवादे । परिभाषया प्रधानविषयसंस्कारे कर्तव्ये यावती
परम्परा नाप्राप्ता ततोऽधिकपरम्परा परिभाषाप्रवृत्ति न प्रयोजयति । तथा च—"पद्योम्यात्"
इति परिभाषया विधिसंस्कारे कर्तव्ये स्वोपस्थाप्यार्थस्य "इको यणचि" इत्यादौ पारिताप्यां

अनूद्यमानविशेषणेषु तन्नियामकपरिभाषा नोपतिष्ठते इति तदर्थः । विध्यङ्गमूतानां परिभाषाणां विधेयेन अलिङ्घतया सम्बन्धासम्भवेऽपि तद्विशेषणेषु व्यवस्थापकत्वेन चरितार्थानां तद्विशेषणव्यवस्थापकत्वे मानाभाव इति तर्कमूलेयम् ।

किञ्च "उदीचामातः स्थाने" (७-३-४६) इति सूत्रे स्थाने प्रहणमस्या लिङ्गम् । अन्यथा "पद्योस्थाने" (१-१-४६) इति परिभाषयैव तल्लभाभे तद्वैभैरवी ।

यत्रोच्चार्यते तत्रेक इति पदमुपतिष्ठत इत्यर्थेन तस्य पद्यन्तस्य तत्रोपस्थितौ "वृद्धिर्दस्य" इति सूत्रजन्यो महावाक्यार्थबाधो यस्याचामादिरिकः स्थाने वृद्धिस्तद्वृद्धमिति स्यात्तदा शाल्यायासिद्धिः स्यादिति भावः । 'विधौ परिभाषोपतिष्ठत' इत्यत्र, विधावित्यस्य नियामिकेति शेषः । विधिपदस्य विधेयविशेषणे लक्षणा, तथा च विधेयविशेषणनियामिका परिभाषा भवतीति फलितम् । ननु विधिपदे विधिसूत्रपरम्, सर्वासां परिभाषाणां विधिसूत्राद्गतायाः सिद्धत्वादेतत्परिभाषाया एव व्यर्थत्वापत्तेः । नानुवाद इत्यत्रानुवादपदमनूद्यमानविशेषणे खाक्षणिकं तदाह—*अनूद्यमान इत्यादि* । न च "इको यणचि" इत्यादिसूत्रेऽनूद्यमानमिक इति तस्य विशेषणमचीति तन्नियामिका तस्मिन् इतिपरिभाषा भवतीति कथमेतदिति वाच्यम्, अनूद्यमानविशेषणनियामिका परिभाषा न भवतीत्यस्यार्थः । "इको यणचि" इत्यादावचीत्याद्यनूद्यमानस्येक इत्यादेर्विशेषणं, न त्वनूद्यमानविशेषणमित्यनूद्यमानविशेषणनियामिका "तस्मिन्निति निर्दिष्ट" इतिपरिभाषा भवत्येवमारम्भसामर्थ्याच्चैवं कल्प्यते । वृद्धिर्दस्य इति सूत्रे इत्परिभाषोपस्थितौ तु इत्स्थानिकादिवृद्ध्यवयवकाचसमुदायावयवकसमुदायस्य वृद्धिमन्त्रेवर्षः स्यात् । तथा च वृद्धिपदार्थस्यौपगत्रोप इत्यादावनूद्यमानोपगत्रेति समुदायविशेषणत्वात् समुदायस्य यद्विशेषणं वृद्धिस्तन्नियामकत्वमिक्परिभाषाया इति तत्र नानुवाद इति निषेधो भवत्येवेति भावः । विधेयविशेषणनियामकत्वं तु "पद्योस्थान" इति परिभाषाया "इको यणचि" इत्यादौ प्रसिद्धमेव, तेन सूत्रेण विधेयस्य यण इत्स्थानिकस्यैव साधुत्वबोधनात् । पूर्वोक्तस्य परिभाषावत्कदलद्वयार्थस्य युक्तिसिद्धत्वमित्येतददर्शयति—*विध्यङ्गमूतेति* । अङ्गत्वमुपकारकत्वम् । "तस्मिन्" इत्यादिपरिभाषाविषय आह—*विधेयेनारिद्धतयेति* । यथा "इको यण" इति सूत्रविधेयो यण तद्विशेषणत्वमचीत्यस्य न सम्भवति यण असिद्धत्वात् । *तद्विशेषणेति* । विधेयविशेषणे अनूद्यमाने इक इत्यादौ तत्र व्यवस्थापकत्वे चारिस्ताप्यम् । तादृशविधेयविशेषणस्येक इत्यस्य यद्विशेषणमचीति तन्नियामकत्वे तद्विशेषणाव्यवस्थापकत्वमित्यस्य विधेयविशेषणानूद्यमानविशेषणनियामकत्वं भवत्येवेति फलितम् । *तद्विशेषणेत्यादि* । अनूद्यमानविशेषणव्यवस्थापकत्वमित्यर्थः । न च "वृद्धिर्दस्य" इत्यत्र वृद्धेर्मात्रमनूद्यमानसमुदायनिरूपितसाक्षात्तद्विशेषणत्वमिति कथमेतदिति वाच्यम्, विशेषणविशेषणत्वस्य साक्षात्परस्परतासाधारणस्य विपक्षितत्वात् परिभाषाया विध्यङ्गत्वमुपकारकत्वं तद्वानूद्यमानविशेषणविशेषणनियामकत्वेऽपि सम्भाव्येति भावः । *तर्कः । व्यापः ।

अस्या व्यापविरुद्धेऽपि ज्ञापकत्वाद्—*किञ्चेति* । न चात इत्यस्यानूद्यमानविशेषणत्वमेव न त्वनूद्यमानविशेषणत्वमिति ज्ञापकत्वामन्वय इति वाच्यम्, 'धृतानुमितयोः धृतमन्वयस्यो धर्तृत्वानु' इतिवाच्येनात इत्यस्य यकृत्याविशेषणत्वं तस्य वाच्यत्वात्पदार्थविशेषणत्वमन्वयेति ज्ञापकत्वामन्वयात्, आतः स्यान्निरवयविदिष्टपदार्थत्वविनिष्ठाभिधौ तत्त्वप्रकाशिता ।

"उदीचामात" इत्यादौ तद्विधेयपरस्परोपकारकत्वेऽप्रवृत्तौ स्थाने पद्यम् । "तस्मिन्" इतिपरिभाषोपस्थाप्यस्य विधिसंस्कारे कर्तव्ये उद्वेकमात्रपठिता परस्परता मात्रातेति "अतो-

यर्ष्यं स्पष्टमेवेति तत्र, "उदात्तस्वरितयोर्यणः" (८-२-४) इत्यादौ "प्यङ्ः सम्प्रसारणम्" (६-१-२३) इति सूत्रभाष्योक्तरीत्या "अङ्गोपोऽनः" (६-३-१३४) इत्यादौ चैतस्या व्यभिचरितत्वात्, भाष्यानुक्तत्वाच्च । स्थानसम्बन्धो न परिभाषालभ्य इत्यर्थस्य "पष्ठी स्थाने" (१-१-४६) इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टमुक्तत्वेन त्वदुक्तत्वापकासम्भवाच्च । तत्र स्थाने ग्रहणन्तु स्पष्टार्थमेव ।

किञ्च विधौ परिभाषेतिप्रवाद "इको गुणवृद्धी" (१-१-३) "अचश्च" (१-२-२८) इत्यनयोर्विधीयते इत्यध्याहारमूलकोऽन्यत्र तु नास्याः फल-
भैरवी ।

योऽत्तस्येत्वमित्यर्थः । स्थाने पदभाषेऽपि "पष्ठीस्थान" इतिपरिभाषोपस्थित्या स्यादित्यभिमानः । इमां परिभाषां खण्डयति—*तत्रेत्यादिना* । *उदात्तस्वरितयो-
रिति* । अत्रानूद्यमानो अनुदात्तस्तद्विशेषणं यण् तस्य विशेषणमुदात्तेति तन्नियामकत्वं "प
ष्ठीस्थान" इतिपरिभाषयाः स्फुटमेवेति भावः । *भाष्योक्तेति* । तत्र हि—प्यङ्स्तपूर्वप
दावयवस्य यणः सम्प्रसारणमित्यर्थे वाराहोपुत्रे आद्यवकारस्य सम्प्रसारणं प्राप्नोतीतिशङ्काया
अनन्त्यविकार इति परिभाषाया निराकरणं कृत्वा कान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानीति
प्रश्ने ? "अङ्गोपोऽनः" इत्यनेनाङ्गोपोऽनस्तत्क्षणेत्यत्राद्याकारस्य न भवतीत्युक्त्वा तत्प्रयोजना
न्यथासिद्धिरूपणावसरेऽङ्गमसंज्ञया यचोत्यस्यद्विषयस्यान्विशेषणत्वमुक्तम् । अत्र अनूद्य
मानावाकारविशेषणान्विशेषणत्वमचोत्यस्य स्पष्टमेव । एवम् "अचोरहान्याम्" इत्यत्रापि
व्यभिचारो द्रष्टव्यः । आदिपदमाह्वयमेतदस्तु ।

ननु "संख्याव्ययादे" इति सूत्रे आदिग्रहणादेया अनित्या, तद्धि "बहुवीहेरुधस" इति-
सूत्रादनुवर्तमानस्य बहुवीहेरित्यस्य विशेषणम् संख्याव्ययादित्युच्यमान ऊधसो विशेषणं
स्यात् "तस्मादित्युत्तरस्य" इतिपरिभाषया अव्यवहितात्संख्याव्ययात्परस्येवोधसो ग्रहणं
स्यात् । एवं च द्विपरमोऽनीत्यत्र न स्यादित्येवं क्रियते, यदि त्वयन्नित्य । तदा अनूद्यमानव-
हुवीहेरिविशेषणोऽस्यविशेषणस्य संख्याव्ययस्य नियामिका तस्मादितिपरिभाषा न भविष्यती-
तिदिश्याचरपरशब्दाध्याहारेण संख्यावाचकद्विशब्दाद्व्यवहितादपि परस्योऽधस्यशब्दस्य ग्रहणेन
द्विपरमोऽनीत्यस्य सिद्धत्वादिग्रहणं व्यर्थमेवेति "उदात्तस्वरितयोः" इत्यादौ न दोष इत्यत
आह—*भाष्यानुक्तेत्यादि* । *स्थानसम्बन्धः* । स्थानपदार्थनिरूपितसम्बन्धः । *न परि-
भाषालभ्यः* । न "पष्ठीस्थान" इतिपरिभाषालभ्यः । किन्तु अन्तरङ्गत्वादेव लभ्य इति हि
तत्र सूत्रे भाष्यकृता प्रत्याख्यानसमये उक्तम् ।

ननु यदीयं परिभाषा स्थानेग्रहणेन न ज्ञाप्यते तदा तस्य वैयर्थ्यं स्यादत आह—*तत्र
स्थान इति* । ननु यदि विधावितिपरिभाषा नाङ्गीक्रियते तदा "वृद्धिर्यस्य" इत्यादावुक्त-
दोष परेत्यत आह—*किञ्च विधाविति* । *अध्याहारमूलक इति* । तथा च गुणवृद्धि-
शब्दाभ्यां गुणवृद्धी यत्र विधीयते तत्रैक इत्युक्तिर्ग्रहण इति सूत्रस्यार्थं इति "वृद्धिर्यस्य" इत्यत्र
शब्देर्विधानाभावाच्चोऽगुणवृद्धीत्यस्योपस्थितिरिति अध्याहारेण तस्य अध्याख्यानमित्यत्र मूल-
च "मालादीनां च" इति सूत्रमित्यन्यत्र स्पष्टम् ।

किञ्च स्थानेग्रहणस्य ज्ञापकत्वमत्र न समञ्जसम्, गुणशब्दार्थस्य जातिशब्दार्थविशेषणत्र-
मन्यत्र क्लृप्तमित्यत्रापि यकपूर्वत्वमातो विशेषणे तत्रात इत्यस्य साक्षादनुद्यमानविशेषणत्र-

तत्त्वप्रकाशिका ।

पोऽन " इत्यादौ एतदुपस्थितौ उदेरयोर्देवतावच्छेदकोभयपठिता परम्परा प्रयोजिका भू-
ताति अनया परिभाषया तदनुपस्थितौ "प्यङ्ः सम्प्रसारम्" इति सूत्रस्यभाष्यविधि

एतेन क्रियान्वयित्वं कारकत्वमित्यपास्तम् । “यस्य च भावेन” इति सप्तम्या अपि क्रियान्वयित्वात् । ये तु प्रधानीभूतक्रियासम्बन्धनिमित्तकार्यभावेन कारकविभक्तीनां बलवत्त्वं वदन्ति, तेषामुभयोरपि क्रियासम्बन्धनिमित्तकत्वेन तदसङ्गतिः स्पष्टैव । एतेन “नमो वरिवः” (३-१-१९) इति सूत्रे नमस्यति देवानित्यादौ चतुर्थीवारणाय भाष्य उपन्यासस्यासङ्गतिश्च ।

एतेन क्रियाकारकसम्बन्धोऽन्तरङ्ग इति तन्निमित्ता विभक्तिरन्तरङ्गोपपदार्येन तु यत्किञ्चित्क्रियाकारकभावमूलकः सम्बन्ध इति तन्निमित्ता बहिरङ्गेऽप्यपास्तम् । नमस्यतीत्यत्र नमःपदार्येऽपि क्रियाकारकभावेनैवान्तर्यात् । अत्र च नमःपदार्यस्यापि क्रियात्वं मुण्डयतौ मुण्डस्येव । “सहयुक्ते” भैरवी ।

विसप्तम्याः कारकविभक्तित्वापत्तेः । गोपदायै यद्गुह्यात्वर्यफलश्रयत्वं तत्र क्रियान्तरान्वयित्वस्याप्रयोजकत्वात् नमस्करोति देवान्नमस्यति देवानित्यत्रानेन न्यायेन देवपदाद्यतुर्थीवारणपरभाष्यविरोधापत्तेश्च । अत्राप्ये नमः पदस्य शोतकृतया कृपोतोरेव स्वनिष्ठापट्टत्वप्रकारज्ञानानुसृष्टव्यापारोऽप्ये इति कृधात्वार्यन्वयित्वेनैव चतुर्थीप्राप्तिर्वाच्या, द्वितीये नमस्यधात्वर्थेऽन्वयविबन्धैव तत्प्राप्तिरित्युभयत्र क्रियान्तरान्वयप्रयोज्यक्रियान्वयित्वं न चतुर्थीप्राप्तिप्रयोजकमिति चतुर्थ्यां दुर्बलत्वस्य भवदुक्तम्याभावात् ।

प्राचामुक्तिं स्पृण्डयति—एतेनेति* । एतेन वक्ष्यमाणप्रकारेण । तं प्रकारमेवाद—यस्य भारेनेतीति* । प्राचीनान्तरोक्तं दृषयति—येत्विति* । *उभयोरपि* । गोपु दुष्टमानासु गत इत्यादौ सत्सप्तम्यधिकरणसप्तम्योः । *तदसङ्गतिः* । “तत्र च दीयत” इति सूत्रस्य भाष्यासङ्गतिः । *एतेन* । “नमोवरिव” इति सूत्रस्य भाष्यविरोधरूपरोपेण । दोषान्तरमाह—नम इत्यादिना* । *असङ्गतिश्चेति* । नमस्यपदार्ये देवपदार्यस्य क्रियाकारकभावसम्बन्धेनान्वयादेवोभयोः प्राप्तिरितिचतुर्थीद्वितीययोः समत्वात्स्य न्यायस्य ननुकरीत्या प्रवृत्तिर्न स्यादिति भाष्यासङ्गतिरिति भावः । एतेन यत्र एकस्या पूर्वोपपदविभक्तित्वं कारकविभक्तित्वञ्च सम्भवति तत्रास्य न्यायस्य प्रवृत्तिरिति यत् कस्यचित्कथनं तदपि निरस्तम् । “नमोवरिव” इति सूत्रस्योक्तभाष्यविरोधात् “सहयुक्तेऽप्रधाव” इति सूत्रस्याप्रधानग्रहणप्रत्याख्यानपरभाष्यविरोधापत्तेश्च । कैयटोक्तिं स्पृण्डयति—एतेनेति* । *अन्तरङ्ग इति* । एतादृशसम्बन्धे विना पदार्यान्तरस्यान्वययोधो न भवतीत्यतोऽन्तरङ्गत्वमिति भावः । *तन्निमित्तेति* । सः क्रियाकारकभावसम्बन्धो निमित्तं यस्या सा अन्तरङ्गा यत्किञ्चित् क्रियाकारकभावमूलकसम्बन्ध इत्यनेन पूर्वापेक्षया बलशून्यं ध्वनितम्, तत्र क्रियाकारकभाव एव सम्बन्धो न तु तन्मूलक इति यथा राज्ञः पुरुष इत्यत्र पुरुषनिष्ठस्य राजपदार्यनिरूपितस्वस्वामिभावात्सकसम्बन्धस्य क्रयणपोषणादिक्रियाकर्मभावो निमित्तं तद्वत् । *अन्वयादिति* । देवादेरित्यादिः ।

ननु नमः पदस्य नामत्वेन तदर्थस्याक्रियात्वात् तत्र क्रियाकारकभावसम्बन्धेन अन्वय इत्यनुपपन्नमत आह—*अत्रचेति* । नमस्यतीत्यत्रेत्यर्थः । *मुण्डस्येरेति* । यथा तत्र गिजन्तस्य धातुत्वात् तद्घटकमुण्डशब्दार्थस्य क्रियात्वं तथा नमस्यतीत्यत्र क्यजन्तस्य धातुत्वात् तद्घटकनमः पदार्यस्य क्रियात्वमिति भावः ।

यत्तु “नम स्वस्ति” इति सूत्रे स्वस्तिसाहचर्येण स्वरादिपठितनमः पदस्य योगे चतुर्थी नमस्यतीत्यत्र तु नमः शब्दस्य गतित्वमूर्धात्त्वादित्यस्य शोतकत्वमेव क्यप्रत्ययमात्रस्य कृष्णातार्थवृत्तित्वमिति कृत्र्पनिरूपितकर्मत्वादेव देवपदाद्द्वितीयायाः सिद्धौ नात्र “उपप-

(२-३-१६) इत्यादौ च प्रधाने प्रथमासाधनार्थमियं भाष्य उपन्यस्तेत्यन्यत्र विस्तरः ॥ १०३ ॥

नन्वदमुयङ्ङित्यादौ पूर्वस्यापि मुत्वापत्तिरत आह—

अनन्त्यविकारेऽन्त्यसदेशस्य ॥ १०४ ॥

अन्यसदेशानन्त्यसदेशयोरेकप्रयोगे युगपत् प्राप्तावन्यसदेशस्यैवेति तदर्थः । अन्यथा धात्वादेर्नत्व सत्ये नेता सोतेत्यादावेव स्यातां न तु नमत्ति सिञ्चतीत्यादौ । अनन्त्यविकार इति च लिङ्गम् । अन्त्येन समानो देशो भैरवी ।

दविभक्तेः" इतिन्याययोग इति तत्र, नमस्करोति देवानित्यत्र मुनिग्रथं नमस्कृत्येत्यत्र च तथा यद्यपि वक्तुं शक्यं तथापि नमस्यतीत्यत्र प्रत्ययमात्रस्य वाचकत्वं भाष्यकारासम्मतत्वाद्बहुवचनशरपमित्येतदर्थमुपपदविभक्तोरित्यस्यावश्यकत्वात् ।

यदि अत्र नमः पदस्य वाचकता न स्यात्तदा "नमोवरिव" इतिसूत्रभाष्ये चतुर्थीवारणायैतस्याः परिभाषायाः प्रवृत्त्युपपादनं विरुध्यतेति स्पष्टमेव । यत्र तु विष्णवे नमस्कृत्यादित्यादौ चतुर्थी ह्यगते तत्र "क्रियार्थोपपदस्य" इतिसूत्रेण तस्योपपत्तिः काप्येति दिक् ॥१०३॥

पूर्वपरिभाषायो धावनिकत्वमुक्तं तस्मात्प्राप्त्यादस्यामपि वाचनिर्णी परिभाषां वक्तुमुपक्रमते—*अन्वदमुयङ्ङित्यादाविति । अनन्त्यविकार इत्यादि* । अनन्त्यविकार इत्यस्यानन्त्यस्य विकारो येन शाब्देन सत्रेत्यर्थः । *अन्त्यसदेशस्य* । अन्त्येन समानो देशो यस्य तस्येत्यर्थः । सयं वाक्यममति धावके साधारणमिति न्यायेन लभ्यमर्थमाह—*अन्त्यसदेशस्यैत्यर्थं इति । तदर्थः* । यद्यन्यदस्यानन्त्यसदेशानन्त्यस्येत्यस्यार्थः । अन्यथा अनन्त्यसदेशानन्त्यसदेशयोर्युगपत् प्राप्तावित्यस्यानङ्गीकारे ।

ननु अनन्त्यसदेशस्येत्येवास्तु तावतीवोक्तार्थलाभात् अनन्त्यविकार इत्यस्यैव वैयर्थ्यमत्र आह—*अनन्त्यविकार इतीति । "अन्त्यसदेश" इत्यत्र भाष्यकारीपत्रचनप्रामाण्यात् समानत्वप्रकाशिका ।

अन्यत्र विन्तार इति । परे तु "उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्येनोपमा" इति समानानुपूर्वीकपरिभाषाद्वये, तत्र "तत्र च शीयत" इति कैपरोक्तपरिभाषाया कारकविभक्तित्वं लोकोक्तमेव, तत्र बोधन्तु "तन्मिन्" इतिपरिभाषोद्देश्यान्यथानुपपत्त्या यत्र कारकविभक्तयर्थे उपपदविभक्तयर्थे च सन्देशः सत्रामति प्रमाणान्तरे कारकविभक्तयर्थे एव तात्पर्यमवधारणीयमिति । तथाच—"ध्यायमानत" इति परिभाषाशेषम् । "सहयुक्त" इतिभाष्योक्तपरिभाषा तु प्रधानन्यायमूला, तत्रापि तत्र कारकविभक्तित्वं प्रधानोभूतार्थनिमित्तकविभक्तित्वम् ।

अत एव अप्रधानप्रत्ययाद्यानं "सहयुक्त" इतिसूत्रस्य सङ्गच्छते । अन्यथा सूत्रेण महागतस्य विभुर्धनमित्यादौ पठ्याः मूलोक्तकारकविभक्तिस्त्वामात्रेण विभुपदोत्तरं तृतीयावारणाप्यप्रधानप्रहणस्यावश्यकत्वेन तदसङ्गतिः स्पष्टैव ।

अत एव राज्ञः पुत्र इत्यादौ प्रतियोगिवाचकादेव पठ्ये नानुयोगिवाचकात् । अनेन न्याय्येन अनुयोगिवाचकादिभक्त्यन्तरस्य सिद्धत्वात् । नच नमस्यति देवान् नमस्करोतिदेवानित्यादौ धात्वर्धेऽत्र एवाव्ययविशेषायां द्वितीयावचनयोः प्राप्त्या भाष्योक्तमेतदपरिभाषायाव्यत्येगोऽस्य सत्रममङ्गति स्यादिति वाच्यम् । अतएव विनोषोऽप्यवमावकर इतिरूपेणैव कर्मणोऽर्थावर्तनं पदमस्येन द्वितीयायां कर्त्विहस्यापारम्भादि प्रयोगस्येन प्रधानोभूतार्थनिमित्तकविभक्तिरूपकारकविभक्तिरस्य द्वितीयायामेव सत्त्वात् इत्याहुः ॥ १०३ ॥

*अनन्त्यविकार इति च लिङ्गम् । अन्त्ये विकार इति च

यस्य सोऽन्त्यसदेशः । तत्त्वं च अन्त्यवर्णतद्दर्णयोरितराव्यवधानेन योध्यम् ।
अत एव विद्ध इत्याद्यर्थं "न सम्प्रसारणे" (६-४-२३४) इति चरिता-
भैरवी ।

शब्दस्य सादेशो बहुधीद्विश्च द्रष्टव्यः ।

ननु अत्रदेशपदेनाकाशस्य प्रयोगस्य कालस्य वा ग्रहणं कर्तव्यम् । सर्वथा पक्षद्वये स्थूल-
कालमादाय तृतीयेऽप्यनुपपत्तिश्च दोषस्तदवल्यप्येत्यत आह—*तत्त्वञ्चेति । अन्त्यसदेश-
त्वञ्चेत्यर्थः । *तद्दर्णः* । तत्तच्छास्त्रविधेयकार्यप्रवृत्तियोग्यवर्णः । इतरेण अव्यवधानमित्यत्र
इतरपदे तत्तच्छास्त्रविधेयकार्यप्रवृत्तिसिधोयताक्रान्तपरम् । एवञ्च अत्र अन्यपदध्वनेन यावता
कालेन उभयोरव्यवधानेनोच्चारणं सम्भवति तावान् कालो देशपदेन विवक्षितः इतरेण व्य-
वधानयोग्यकालव्यावृत्तये इतराव्यवधानेत्यस्य कथनम् । *अत एव* । इतराव्यवधानेत्यस्य
उपादानादेव तदनिवेशे सर्वत्रैवेतत्परिभाषाप्रावृत्तौ विद्ध इत्यादावनयैव परिभाषया आद्यवर्ण-
व्यावृत्तौ सिद्धार्थं "न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्" इतिसूत्रवैयर्थ्योपपत्तिः । तद्विवेके तु विद्ध
इत्यत्र अन्त्यवर्णो धकारस्तद्दर्णो यकारस्तयोः इतरेणाकारेणव्यवधानादल्पाः परिभाषाया
अप्रवृत्त्या प्रथमस्य धकारस्य सम्प्रसारणव्यावृत्तये "न सम्प्रसारणे" इतिसूत्रं सार्थकम् ।
एवञ्चेतराव्यवधाननिवेशे "न सम्प्रसारणम्" इतिसूत्रमेव ज्ञापकमित्योध्यम् ।

तथा च—अन्त्यवर्णतद्दर्णयोरितरेणाव्यवधानमनन्त्यविकारश्च यत्रास्ति तत्र अन्त्यसदेशस्ये
त्युपतिष्ठत इति सिद्धम् । न चाद्वि अव इति स्थितेऽन्त्यवर्णकारेफयोरितराव्यवधाने
ऽप्यन्त्येकारदकारयो रयेक व्यवधानाद्दृष्टव्येव स्यादिति वाच्यम्, इतत्पदार्थस्य न च्छा-
स्त्रविधेयकार्योद्देश्यत्वानाक्रान्तत्वरूपेण निदेशाद्वैकल्यापि तच्छास्त्रविधेयकार्योद्देश्यतया
तादृशोतराव्यवधानसत्त्वेनादोषात् । चलीकृत्यत इत्यत्र तु अन्त्यवर्णः पकारस्तद्दर्णोरेफो

तत्त्वप्रकारिका ।

तस्मिन् अनन्त्यविकारे अन्त्यवृत्तिविकाराप्रयोजके इत्यर्थः । यत्किञ्चित्समुदायविशिष्टे
शास्त्रे अन्त्यसदेशस्येत्युपतिष्ठत इति यावत् । वैः स्वानन्त्यवृत्तिविकाराप्रयोजकत्व-स्वान्त्य-
सदेशानन्त्यसदेशोमयवृत्तिविकारप्रयोजकत्व स्वनिरूपितावयवत्वावच्छिन्नोद्देश्यताकत्व-
स्वनिरूपितावयवत्वावच्छिन्नोद्देश्यताकत्व एतन्नितयसम्बन्धेन, अत्र प्रथमसम्बन्धदानेन
"सुपो धातु" इत्यादौ नास्या उपस्थितिः, द्वितीयसम्बन्धदानेन "णो न" इत्यादौ नास्या
व्यस्थितिः, तृतीयसम्बन्धदानेन नमनेनेता इत्येतद्दृक्कनमनेन इति समुदायमादाय "णोन"
इत्यादावेव नास्या उपस्थितिः, अद्विह्येत्यसमुदायमादाय "अदसोसे" इत्यत्र वैशिष्ट्यस्य
सत्त्वात् । तत्रानन्त्यसदेशस्येत्युपस्थित्या अदसुयञ्जित्यादौ नदोषः । नच पूर्वोक्तिं शालाकि अग
इत्येतसमुदायवैशिष्ट्यस्य निहक्तसम्बन्धप्रयेज "सुपो धातु" इत्यादौ सत्त्वेन तत्रानन्त्यसदेश-
स्येत्यस्योपस्थितौ अनन्त्यसुपो लुगनापत्तिरिति वाच्यम् । यत्किञ्चिदुपविशिष्टे शास्त्रे
अन्त्यसदेशस्येत्युपतिष्ठत इति स्वीकारेणादोषात् । वैः स्वावच्छिन्ननिरूपितानन्त्यवयववृत्ति-
विकाराप्रयोजकत्व स्वावच्छिन्नानन्त्यसदेशानन्त्यसदेशोमयवृत्तिविकारप्रयोजकत्व स्वाच्छि-
न्ननिरूपितावयवत्वानवच्छिन्नोद्देश्यताकत्व एतन्नितयसम्बन्धेन, रूपञ्च अदःशब्दत्वधा-
तुत्वप्रातिपदिकत्वादिर्कं भाष्यम्, तथाच—स्वावच्छिन्नं यद्वाजन् ऋस पुरुर सु इति तदन्तवृत्ति-
विकारप्रयोजकत्वमेव "सुपो धातु" इत्यस्येति न दोषः । नच अदःशब्दस्वावच्छिन्नं यद-
दावित्यादि तदन्तवृत्तिविकारप्रयोजकत्वमेव "अदसोसे" इत्यादेरिति अदसुयञ्जित्यस्या-
सिद्धिरिति वाच्यम्, दस्य म इतिशाब्दे अदः शब्दस्वरूपवैशिष्ट्यमत्वेन तत्रानन्त्यसदेशस्यो-
पस्थितौ अनन्त्यसदेशाकारस्य मत्वाप्रवृत्तौ सन्नियोगशिष्टस्यापेनोत्वस्याप्यप्रवृत्तेरिति दिक् ।

इतराव्यवधानेनेति । नच हंसिशरांसीत्यादावन्त्यवर्णयोर्नकारव्यवधानसत्त्वादिदम्-

र्थम् । “अहोपोऽनः” (६-४-१३४) इत्यादेरनस्तच्चेत्यादावाद्याकारादा-
 वप्रवृत्तिरप्यस्याः फलम्, यजादिस्वादिपराङ्मन्ताङ्गस्याकारस्य लोप
 इत्यर्थस्यैवाङ्गश्रे प्रत्ययस्योत्पिताकाङ्क्षतयौचिण्यादाङ्गावयवयजादस्वादिपर-
 स्यान् इत्यादिक्रमेणानेकत्रानेकक्लिष्टकल्पनापेक्षयास्य उचित्वात् । न चैषा
 “प्यङः सम्प्रसारणम्” (६-१-१३) इति सूत्रे भाष्ये प्रत्याख्यातेति
 तद्यम् । चातिकोक्तफलानामनेकक्लिष्टकल्पनाभिरन्यथासिद्धिं प्रदर्शयामि
 भैवी ।

श्रृकारावयवस्तयोर्मध्येऽङ्गभागस्य सत्त्वेनेतरेण व्यवधानस्य सत्त्वमित्यस्याः परिभाषया
 अप्रवृत्त्योभयो रेफयोर्लत्वस्य सिद्धिः ।

एवञ्च तत्तच्छास्त्रविषयं यद्यत्कार्यं तत्तन्निरूपितस्थानित्वपर्याप्तयधिकरणं यद्यत्तद्वि-
 तावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवत्त्ववहितं यद्यत्तद्विघ्नान्त्यसदेशस्य कार्यं भवतीत्यर्थस्य
 सत्त्वादमुपलब्धस्य चलोच्यते इत्यस्य च सिद्धिः ।

न घानस्तच्चेत्यग्राद्याकारस्य लोपनिवृत्तिः परिभाषाफलत्वेनोक्ता सा नोपपद्यते । अधि-
 कस्य उभयातिरिक्तस्य कालस्य व्यवधायकस्य सत्त्वादिति वाच्यम् । अर्द्धमात्राकालस्य
 सर्वत्रैव व्यवधायकतयाऽसम्भवापत्त्या अतिरिक्तस्य वर्णस्यैव प्रक्षोभमुचितत्वात् ।

न चैवमपि द्विसंशारांसीत्यग्राद्यकारस्य हकाराकारस्य दीर्घव्यावृत्तिरेतत्परिभाषायाः प्रयोजनं
 भाष्य उक्तम् । तत्र अन्त्यवर्णः सकारस्तद्वर्णो हकाराकारस्ताभ्यां भिन्नेन नकारेण व्यवधानात्
 परिभाषाप्रवृत्तिर्न स्वादिति वाच्यम्, तद्वर्णविशेषणभिन्नत्वस्यापि निवेदानोपत्त्वात् “सान्त-
 महत्” इति सूत्रस्य दीर्घविधायकतया “अचञ्च” इति परिभाषया “अच” इत्यस्योपस्थिते-
 उपधापदस्य पूर्वत्वावच्छिन्ने लाक्षणिकतया सान्तसंयोगावयवनकारपूर्वस्याचो दीर्घ इत्यर्थे
 नकारस्य तद्वर्णविशेषणत्वमस्त्येवेति दोषाभावात् ।

न चैवं सति “कृञ् उ रः ङः” इति व्याख्यानाने कृपेर्ङकारस्य रेफविशेषणतया अन्त्यवर्ण-
 तद्वर्णतद्विशेषमिन्नेन व्यवधानाभावेन परिभाषायाः प्रवृत्तावुभयोर्लत्वं न स्वादिति वाच्यम्,
 श्रृकारस्य विशेषणत्वेऽपि श्रृकारावयवाङ्गभागस्य विशेषणत्वाभावेनोक्तप्रितयभिन्नेन तेन
 व्यवधानस्य सरत्वात् ।

यस्मिन्म्यु “न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्” इति ज्ञापकादन्त्यवर्णतद्वर्णतरो योऽच्छवपर्याप्त्य-
 धिकरणविषयकप्रतीत्यविषयस्मन्तद्व्यवधानाभावो विवक्षितः । अस्ति च अच्छवपर्याप्त्यधिक-
 रणश्रृकाराविषयकप्रतीत्यविषयत्वमृकारावयवाङ्गभागेऽपीति तेन व्यवधानात् परिभाषाया
 अप्रवृत्तावुभयत्र लत्वस्य सिद्धिः । एवञ्चेत्तरपदार्थे तत्तच्छास्त्रविषयकार्योद्देश्यत्वानाक्रान्तत्वं
 न निवेदानोपमित्यपि लाघवम् ।

परिभाषाया प्रयोजनान्वाह—*“अहोपो न” इत्यादेरिति* । *अस्याः* । उक्तपरिभा-
 षायाः । *प्रत्याख्यातेति* । उक्तरीत्या प्रयोजनान्वयासिद्धिप्रदर्शनेनेत्यादिः । *शान्तिको-
 क्तेति* । “न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्” इति सूत्रे विद्वद् इत्याद्यर्थे न यत्कस्यमिति, तथा
 “सान्तमहत्” इति दीर्घस्य द्विसंशारांसीत्यग्राद्याकारस्य न भवतीति, तथा ज्ञानन्तयेत्यग्राद्यु-
 षकारस्य “अहोपोऽनः” इति श्लोको न, मृजेर्द्विस्वर्णमादौ इत्यग्रादो न, “वगोः सम्प्रसारणम्”
 इति द्विद्वय इत्यत्र विदेर्वकारस्य नेतरत्वात् । *अन्वयामितिमिति* । “न सम्प्रसारणे सम्प्र-
 सारणम्” इति सूत्रेण सिद्धम् ।

तस्यप्रकाशिका ।

सङ्गतमिति वाच्यम् । अन्त्यवर्णविशिष्टत्वमन्त्यवर्णस्यमिदं परिभाषायां शोभात् । उः स्यात्-
 धिकर्तृत्वस्यावधिद्वयानुपपन्नस्यपदानुस्यस्य चङ्गुमप्यन्यथापेक्षे ।

यस्मिन्म्युः सर्वमिदं किरत्यम्, “प्यङः दीर्घमात्रम्” इति सूत्रेण भाष्यवितोषान्, तत्र हि

धान्येनस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि तदर्थमेव कर्त्तव्या प्रतिविधेयं दोषे-

भैरवी ।

सारणम्" इतिसूत्रमुक्तरीत्याकार्यमेव । "सान्तमहत" इत्यत्रापि न दोषः सर्वनामस्थाने इत्यस्य सान्तसंयोगविशेषणत्वात् । अनस्तक्षणेत्यत्रापि न दोषः असर्वनामस्थानयजादिस्वादिप्रत्ययस्यानुविशेषणत्वात् न्यमाडित्यत्रादोऽपि वृद्धिर्भ्रंशेति । न भविष्यति "इको गुणवृद्धी" इति परिभाषयेक इत्यस्य तत्रोपस्थितिस्वीकारात् विदुष इत्यत्रापि निर्दिश्यमानपरिभाषया दोषाभावसम्भवात् । एवं प्रकारेण अन्यथासिद्धिप्रदर्शने क्लेशश्च प्रत्ययस्याङ्गाकाङ्क्षोत्थिता अनार्थो नु तस्य निराकाङ्क्षतयोपस्थाप्याकाङ्क्षया सम्बन्धकल्पनमेवेति । न च निमित्तत्वेन आश्रितस्य प्रत्यस्याङ्गविशेषणत्वञ्चेत् "सान्तमहत" इतिसूत्रस्य सर्वनामस्थानपरं यदङ्गं तस्यावयवो यः सान्तसंयोगावयवनकारात्पूर्वोऽच तस्य दीर्घ इत्यर्थः स्यात्तथा च ईस इत्यत्रापि दीर्घत्वं प्राप्नोतीति वाच्यम् । संयोगग्रहणस्यावृत्त्या प्रत्यासत्वाश्रयणेन च यत्सान्तसंयोगान्तमङ्गं तस्य संयोगस्यावयवो यो नकारस्ततः पूर्वस्याच इत्यर्थाश्रयणेनादोषात् । आवृत्तौ मानञ्च सर्वनामस्थानस्य सान्तसंयोगविशेषणत्वपक्षे यथा ईस इत्यत्र दीर्घा प्राप्तिस्तथास्मिन्नपि पक्षे दीर्घांप्राप्तेरकथनमेव यानोत्यत्र बहुवचनसुक्तस्यलानां बहुत्वात् । प्रदर्शनापीत्यपि न अन्यथासिद्धिप्रदर्शनमनास्थयेति सूचितम् । अत एव यानोत्याद्युक्ति सङ्गच्छते । *प्रयोजनानीति* । यथा अदमुयङ् मिमाजिपति प्रत्यञ्चेति त्यदादीनि उचित्यतकाङ्क्षतया सम्बन्धकल्पने तु "सान्तमहत" "अलोपोन" "विभाषा त्रिभयोः" इत्येतद्विषयेऽपि प्रयोजनम् । *दोषेष्विति* । दोषाश्च भाष्ये आदिविधित्यदादित्रिसंयोगादिलोपकुत्वमप्युपपत्तवणत्वेपु अतिप्रसङ्ग इत्यनेन दर्शिताः । एतेषु कुत्रचिदोपो यथाश्रुतार्थं भवति यथा आदिविधिः "धात्वादेः पः स" "जोन" इति इहैव स्यात् नेता सोता नमति सिद्धतीत्यत्र न स्यादिति एष दोषस्त्वन्त्यसदेशानन्त्यसदेशयोर्युगपत्प्रासादित्यनेन उद्धृत एव, त्यदादिविधिः "तदोः सः सौ" इतिसत्त्वम् । तच्च त्यदाद्यत्वे कृते स इत्यत्र स्यात् । स्य इत्यत्र न स्यादिति, अस्य दोपस्य चोक्तरीत्या अव्यवधानविवक्षयापि परिहारः, सम्भवत्येव, मयोगादिलोपो मङ्गा इत्यत्र स्यात् मङ्क्वुमित्यत्र न स्यादिति पदान्त्यसदेशत्वाभावात् कुत्रमिहैव स्यात् पक्ता पक्त्वमित्यत्र न स्यात्, पत्वमिहैव स्यात्कृष्टा ऋष्यमित्यत्र न स्यात्, णत्वमिहैव स्यात् मापवापेण मापवापीणामित्यत्र न स्यादिति, एतेषामपि यथाश्रुत एव सम्भवः यदि पूर्वोक्तयुगपत्प्राप्तिविषयस्त्वमस्याः परिभाषाया इति परीक्षा तदा नेति, न हि अस्याः परिभाषाया युगपत्प्राप्तिविषय एव प्रवृत्तिरित्येषा स्वकल्पनैव किन्तु भाष्यकृतेव प्रागुक्तदोषाणामुदात्तनिर्देशात् सिद्धमित्यनेन परिहारः कृत्वा स तर्हि उदात्तनिर्देशः कर्त्तव्यः न कर्त्तव्यः यत्रैवान्त्यसदेशाश्चानन्त्यसदेशाश्च युगपत्समवस्थितौ तत्रैवा परिभाषा भवतीत्युक्तं वाचिकोक्तमित्यनेनादमुयङ्कित्येतदर्थमस्या अवश्यकत्वं ध्वनितम् । स्पष्टप्रतिपत्तयेऽप्यत्रापि परिभाषाप्रयोजनमाह—

तत्त्वप्रकाशिका ।

इमां परिभाषामुक्त्वा किमेतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनमिति प्रश्ने "न संप्रसारणम्" इति सूत्रं न कर्त्तव्यं भवतीत्युक्तम् । भवदुक्तान्त्यसदेशत्वपरिष्कारे "न सम्प्र" इति सूत्रस्य कर्त्तव्यतया तद्विरोधः स्पष्ट एव ।

तस्मादन्त्यवर्णविशिष्टत्वम् अन्त्यसदेशत्वम् वै० स्वावधिकपूर्वत्ववत्वस्वावधिकपूर्वत्ववत्कार्यिकृत्वव्यवधानशून्यत्व एतदुभयसम्बन्धेन, कार्यित्वं साक्षात्स्यानिद्वारा वा बोध्यम् । तेन यून इत्यादौ परस्य सम्प्रसारणे न पुनः पूर्वस्य सम्प्रसारणं स्यानिद्वाराकार्यिकृत्वव्यवधानसत्त्वात्, तथा च नैतन्नाः परिभाषायाः प्रयोजनानीति भाष्ये क्लेशेन नैतान्येवंप्रा. परि-

पु प्रतिविधानं चोदात्तनिर्देशात्सिद्धमित्युपसंहारात्, मिमार्जिपतीत्याद्यर्थं च सा तत्र वृद्धेः पूर्वमन्तरङ्गत्वाद्द्वित्वे परत्वादभ्यासकार्यं ततोऽभ्यासे-
कारस्य वृद्धिवारणायवश्यकं । न च वृद्धौ पुनरभ्यासह्रस्वत्वेन सिद्धिः “ल-
द्ये लक्षणस्य” इतिन्यायेन पुनरप्रवृत्तेः ॥

यच्च “न सम्प्रसारण” इति सूत्रे भाष्ये नैतस्याः परिभाषायाः प्रयोजना-
नीत्युक्तं तस्यायमर्थः—एतत्सूत्रप्रयोजनान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि
न भवन्ति व्यधादावन्त्यसमानदेशयणोऽभाधादिति । नैतान्येतस्याः प्रयोज-
नानानीति पाठोऽपि क्वचिद् दृश्यते ॥ वाचनिकपेवैवा । स्पष्टा च “प्यङ्गः”
(६-१-१३) इति सूत्रे “श्वसोऽस्तेः” (८-२-८१) इति सूत्रे च केचद-
न्त्यसदेशस्येत्यनेन भाष्ये इति अन्यत्र विस्तरः ॥ १०४ ॥

भैरवी ।

मिमार्जिपतीति । अत्र चशब्दः पूर्वोक्तप्रयोजनसमुच्चायकः । *अन्तरङ्गत्वादृ* ।
द्वित्वे अपरनिमित्तत्वेन अस्यान्तरङ्गत्वम् । *परत्वात्* । वृद्धेः परत्वात् । अभ्यासकार्य-
सुरादत्वम् । “हलादिः शेषः” “सन्त्यतः” इतीत्वम् । परत्रैववलक्षणन्यायेन ह्रस्वत्वे कृते इति
शेषः भाष्येऽप्युदात्तनिर्देशात् सिद्धमित्युक्तम् । तस्यायमर्थः यथा “यथासंख्य” इति सूत्रे
“स्वरितेन” इत्यस्य सम्बन्धात् अत्र यथासदख्यमभिप्रेतं तत्र स्वरितत्वं प्रतिज्ञातमिति
कल्पना तथेहापि अनन्त्यविकारेऽन्त्यसदेशस्योदात्तनिर्देश इति पठनीयमिति अन-
न्त्यविकारयोधकताब्दश्च तत्र तत्रोदात्तगुणकः पठनीय इति भावः । परिभाषास्वाकारे “ने-
सम्प्रसारण” इति सूत्रस्य भाष्यविरोधनान्नानुत्यागायाह—*यत्त्विति* । *क्वचिद्दृश्यते
इति* । अस्योपपादित्वात् सा वायुक्त इति शेषः केचिदन्त्यसदेशस्येत्यनेनेति ध्वनिते-
ति शेषः ॥ १०४ ॥

तत्त्वप्रकाशिका ।

भाषाया इति पाठभेदेन च योजनं वृथैवेति सुत्रियो विभावयन्तु । *मिमार्जिपतीत्यर्थं च सेति* ।
चिन्त्यमिदम् । “द्विः प्रयोगो द्विवर्षेन पाठम्” इति सिद्धान्तेन प्रत्येकं गृह्यत्वसत्ये रामुदाये
सत्कार्यभावेन पूर्वोक्तपरिभाषालिङ्गाभावेन परिभाषाया अप्रवृत्तेः, गृह्यगृह्य इति स्थितेन
परमापि हलादिः शेषादिकं बाधयत्वा पूर्वोक्तश्लेषयोः “गृह्येद्वि” इति सूत्रे पश्चात् “हला-
दिः शेषः” इत्ये इत्ये च रूपमिदं, गृह्यपाठवन्तपदङ्गत्वं तद्वयवो निर्दिश्यमानस्तद्वयवस्य
इकोवृद्धिरिति गृह्येद्विरित्यस्याप्येनाभावात् वृद्धप्रामेय, पद्योपट्टितग्न्यशाब्दयोषोषयिपता-
धयत्ये सति पद्योपट्टितग्न्यशाब्दयोषोषयिपताधयसमभिव्याहृतवर्णाऽपटितस्य रूपनिर्दिश्य-
मानस्यस्याभावात् । अत एव अनन्त्यस्येत्यादी पूर्वोक्तोऽकारस्य लोपो न, अत एव “प्यङ्गः
संप्र” इति सूत्रे भाष्ये एनो परिभाषामुक्त्वा, किमेतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनमिति प्रश्ने ?
“न संप्रसारण” इति सूत्रं न कसंभ्यं भरतोत्पुक्तम् तु लक्ष्यमिद्विप्रयोजनमुक्तम्, एतद्विरोधेन
गृह्योपाधयसदेशस्ये तु चिन्त्यमेव । अत एव “न संप्रसारण” इति सूत्रस्यै नैतस्याः परिभा-
षायाः प्रयोजनानीति भाष्ये तद्गृह्यते । ईमदिसांशोरयादी तु न दोषः । सर्वनामस्थान इति
साप्तम्येनेन एव विशेषणम् । अद्यमुपट्टितिरूपमेव न भवति किं त्वदुपट्टित्येव नेत्येक इति
सुरायाधं कृत्वाऽद्यमुपट्टितिरूपमेव न भवति इति हेतुबोधकदिशाऽपट्टितत्वात् । पूर्वोदात्त-
ह्रस्वत्वे क्वचिदपट्टित्यनेन अरविप्रस्तवाद्ये नोत्तुर्हि वाच्यं प्रमाणं भवतीति “तस्य
कोन” इति सूत्रभाष्यात् । एवं नैव परिभाषा चिन्त्येति दिक् ॥ १०४ ॥

ननु "अव्यक्तानुकरणस्यातः" (६-१-६८) इति पररूपं पठत् इति पठित्तीत्यादौ "अलोऽन्त्यस्य" (१-१-५२) इत्यन्त्यस्य प्राप्नोतीत्यत आह—
नानर्थकेऽलोऽन्त्यविधिरनभ्यासविकारे ॥ १०५ ॥

अनभ्यासेत्युक्तेर्विभर्त्तीत्यादौ "भृशामित्" (७-४-७६) इत्याद्यन्त्य-
स्यैव । अभ्यासोऽनर्थकोऽर्थावृत्त्यभावात् किन्तु उत्तरखण्ड एवार्थवानिति
अन्यत्र निरूपितम् ॥ एषा "अलोऽन्त्यात्" सूत्रे भाष्ये स्पष्टा । फलानामन्य-
यासिद्धिकरणेन प्रत्याख्याता चेति तत एवावधार्यम् ॥ १०५ ॥

ननु ब्राह्मणवत्सा च ब्राह्मणीवत्सश्चेत्यादौ "पुमान् स्त्रिया" (१-२-६७)
इत्येकशेषपत्तिः स्त्रोत्वपुंस्त्वातिरिक्तकृताविशेषाभावात्त आह—

प्रधानाप्रधानयोः प्रधाने कार्यसंप्रत्ययः ॥ १०६ ॥

तेन प्रधानस्त्रीत्वपुंस्त्वातिरिक्ताप्रधानस्त्रीत्वपुंस्त्वकृतविशेषस्यापि स-
भैरवी ।

अनन्त्यविकार इत्यनेन शब्देनापस्थितौ प्रतियोगिताया अनन्त्यविकारस्य विशेषणत्वा-
दलोऽन्त्यपरिभाषाप्युपस्थिता तत्प्रसङ्गादाह—ननु अव्यक्तेति* । *प्राप्नोतीति* । तथा
च पठतीति स्यादिति भावः । *तत एवावधार्यमिति* । *वाञ्छेदितस्य, इत्येवसिद्धे "वाञ्छे-
दितस्यान्त्यस्य तु वा" इति ज्ञापकात् पठित्तीत्यस्य सिद्धिः, अनादेशे कृते हलि नकारस्य
पुं लोपेनाभ्यामित्यस्य सिद्धिः द्विसकारकनिर्देशेन "चसोः" इति लोपः सर्वादेशः "अत्र
लोपोऽभ्यासस्य" इति सूत्रेऽग्रप्रहणाद्यं लोपः सर्वादेशः अस्याः परिभाषाया अभावादेव
"तस्य लोप" इति सूत्रे तस्य ग्रहणे चरितार्थम् । तद्धि- "आदिर्ज्ञो" इति सूत्रेण जीत्यादेः समु-
दायस्य लोपार्थम् । अन्यथा "अलोऽन्त्यस्य" स्यात्, परिभाषासत्वे त्वन्त्यस्य नैव प्राप्नो-
तीति तदर्थं स्यात् । न च "इदोयुपुंसि" इति सूत्रे इद्रूपग्रहणमिदोऽयादेशो यथा स्यादिति एवमर्थ-
कृते कृतेऽपि तस्मिन् अलोऽन्त्यविधिश्चेद्व्येति सूत्राद् इत्यनुसूत्यैव सिद्धे इद्रूपग्रहणे व्यर्थमिति
तदस्यां परिभाषायां ज्ञापकम्, पिपत्तीति निर्देशश्च तस्य अग्रभ्यासविकार इत्यर्थे ज्ञापकोऽ-
स्त्विति गच्छम्, परिभाषायाः सत्ये इत्थं ज्ञापकत्वासम्भवात् तथाहि यदि द इत्यस्यानुसू-
तिः क्रियते तदा दकारस्यैव स्यादिद्रूपग्रहणे त्वादेशस्य अनेकाल्त्वात् सर्वस्येति विशेषस्य
स्पष्टत्वात् ।

किञ्च तस्यासत्येऽपि द इत्यस्यानुसूतिः क्रियते इद्रूपग्रहणञ्च न क्रियते चेदकारमाश्रयैव
स्यादिद्रूपग्रहणे तु तत्सामर्थ्यात् समुदायस्यादेश इतीद्रूपग्रहणस्य आवश्यकत्वमिति ॥ १०४ ॥

नानर्थक इति परिभाषयामर्थस्य प्रतियोगित्वेन आश्रयणाद्यसंज्ञानामन्यस्य उपस्थितात्वाद्—
गनु ब्राह्मणेति । *तेन* । प्रधानाप्रधानयोरितिन्यायस्वोकारेण । लौकिकी इयं न्याय-
यथा सैनिकानां जयेऽपि लोके राज एव जयव्यवहार इति बहुष्वपि सैन्येषु गच्छन्तु कोऽवमि-
तत्त्वप्रकाशिका ।

फलानामन्ययासिद्धिकरणेनेति । "हलि लोप" इत्यादौ अन्यद्रमनुवर्त्यं तदन्तलोपे
पररूपे दीर्घे च आभ्यामिति सिद्धमिति तदर्थं नैया । एवं तस्तु वत्येव सिद्धे अनन्त्यस्य
तु येति कणात् "अव्यक्तानुकरणस्य" इत्यप्रालोन्त्यपरिभाषा नोपतिष्ठत इति न दीप इत्यादि
भाष्ये स्पष्टम् ॥ १०५ ॥

प्रधानस्त्रीत्वेति । स्त्रीत्वावच्छिन्नमुक्त्यविशेषकपोषतात्पर्येणोचरितेन सहोक्तौ
पुंस्त्वावच्छिन्नमुक्त्यविशेषकपोषतात्पर्येणोचरिते शिष्यते सुखविशेषप्रतापच्छेदकजीपुस्त्य-

त्वेन न दोषः । स्पष्टा चेयं “पुमान् स्त्रिया” (१-२-६७) “नपुंसकमनपुंसकेन” (१-२-६९) इत्यनयोर्भाष्ये । अन्तरङ्गोपजीव्यादपि प्रधानं प्रयत्नमिति “हेतुमति च” (३-१-२६) इत्यत्र भाष्यकैयटयोः ॥ १०६ ॥

ननु स्वस्वादित्वप्रयुक्तो मातृशब्दस्य लोपनिषेधः परिच्छेत्तृवाचकमातृशब्दोऽपि स्यादत आह—

अचयवप्रसिद्धेः समुदायप्रसिद्धिर्बलीयसी ॥ १०७ ॥

तेन शुद्धरूढस्य जननीवाचकस्यैव ग्रहणं न परिच्छेत्तृवाचकस्य । योगजबोधे तदनालिङ्गितशुद्धरूढिजोपस्थितिः प्रतिबन्धकैति व्युत्पत्तिरेव तद्बोजम् । रथकाराधिकरणन्यायसिद्धोऽयमर्थः ।

भैरवी ।

तिप्रदाने ? राजेत्युच्यते इत्यते इति । *स्पष्टा चेयमित्यादि* । आद्योदाहरणं तु उक्तमेव द्वितीये अनर्थेव परिभाषया सूत्रप्रत्याख्यानं कृतम् । नपुंसकस्य प्राधान्यन्तु सन्दिग्धेऽप्यर्थे नपुंसकलिङ्गस्य प्रयोगदर्शनेन कल्पयत इति अन्यत्रापि विषयता परिभाषया भस्तीति दर्शयति— *अन्तरङ्गोपजीव्यादप्येति* । अन्तरङ्गादुपजीव्याच्चेत्यर्थः । *भाष्यकैयटयोरिति* । तत्र हि— “हेतुमति” इत्यस्य प्रकृत्यर्थविशेषणत्वं स्पष्टयित्वा प्रत्ययार्थविशेषणत्वपक्षे पाचयत्योदनं देवदत्तो यज्ञदत्तेन इत्यादौ प्रयोगस्य यज्ञदत्तस्य अन्तरङ्गत्वादुपजीव्यत्वाच्च स्वव्यापारप्रत्ययेन कर्तृत्वं प्राप्नोतीति “गतिबुद्धि” इति सूत्रं विषयार्थमस्तु इत्याशङ्क्य प्रयोजनव्यापारस्य प्राधान्यात् तदनुसंधेऽपि कार्यस्यैव बलवत्त्वमाश्रित्य गत्याद्यर्थक्यातुयोगे कर्मत्वस्य प्राप्ती “गतिबुद्धि” इति सूत्रं निवृत्तार्थमित्युक्तम् । सर्वथा प्रधानस्य लोके बलवत्त्वं दृश्यते इति लौकिकव्यवहारदर्शनेनैव एतद्बोजम् राजानया हि व्यवहारो यथेति ॥ १०६ ॥

प्रधानकार्यस्य प्राबल्यप्रतिपादनेन धन्यत्रापि तत्प्रसङ्गेन बलवतः स्वरूपमाह— *अवयवप्रसिद्धेरित्यादिना* । अवयवनाकिप्रदसदृशतसमुदायनाकिप्रहात् । *समुदायप्रसिद्धिः* । अवयवनाकिप्रदानेनैव समुदायनाकिप्रदः । *बलीयसीति* । एतस्या बलवत्त्वं चैतज्जन्मबोधस्य अवयवनाकिप्रदसदृशकारेण यस्यार्थस्योपस्थितिमन्मावना सा न भवतीति लौकिकव्यवहारादेव तथा च शुद्धरूढार्थबोधो यो जननीबोधको मातृशब्दस्तस्यैव च स्वरादिषु ग्रहणम्, परिच्छेत्तृवाचकस्तु प्रकृतप्रत्ययनाकिप्रदसदृशकारेणार्थबोधकोऽतो न गृह्यते । एवं च मातृनाः प्रतिबन्धप्रतिषेधकभावः फलितस्तमाह— *योगजबोध इत्यादिना* । योगः अवयवनाकिप्रदजन्मवयवनाकिप्रस्थितिस्तत्र प्रत्ये यो योपः दाब्दबोधस्तस्मिन् । *तदनालिङ्गितेति* । योगार्थानालिङ्गितेत्यर्थः । एतेन पञ्चजन्यात् पञ्चजनिकर्तृपदमिहाकारबोध्यादौकोऽपि न शक्तिः, तत्र रुडि ज्ञया वा स्वयंप्रतावच्छेदकप्रत्ययप्रकारकोपस्थितिः, तस्या अवयवनाकिप्रदजन्मवयवनाकिप्रस्थितिमदृशत्वात्, तदनालिङ्गितत्वं तदसदृशत्वमेव, एवञ्च प्रतिबन्धकस्य विशेषणभावप्रयोगोऽभाष्योऽस्तीति तादृशतात्पर्यबोधस्य उदरपतिः, प्रतिबन्धकस्य उदाहरणानु मन्वयः बुद्धयः प्रयोग इत्यादिः । एवञ्च यौगिकरूपस्यैऽपि प्रतिबन्धप्रतिबन्धकभाव इति सिद्धम् । न च मगिमन्प्रादिश्यापेन कल्पनीयोऽनुभवकत्वात् । *रथकाराधिकरणतत्प्रसक्तिका* ।

माप्रकृत्ययोः एतन्नो विशेषेदिति “पुमान् स्त्रिया” इत्यन्वयायां दिग्विपरम् । एते नुम्बान्ति प्रमुक्तविशेषकत्वात्पदेषु लोपिनाच्छयः तस्य बोधवतीति “तस्माच्छतो न” इत्यन्वयायेत्वेन राजबुद्ध्याः परपेत्पादौ न दोषः ॥ १०६ ॥

कश्चित् “दीधीवेवीटाम्” (१-१-६) इत्यत्र अनया परिभाषाया दी-
धीङ्घेवीडोरेव ग्रहणं न दीङ्घीङ्घेवीनामिति । तन्न । तथा सति दीवे-
धीवीटामित्येव वदेदित्यन्ये ॥ १०७ ॥

ननु वातायनार्थं गवाक्षेऽवलो वैकल्पिकत्वाद्गोक्त इत्याद्यपि स्या-
दत आह—

व्यवस्थितविभाषयापि कार्याणि क्रियन्ते ॥ १०८ ॥

लक्ष्यानुसाराद्भव्यवस्था बोध्या । “शाब्दोः” (७-४-४१) इति सूत्रे “ल-
भैरवी ।

णेति* । तत्र रथकारपदस्य ‘रथकारोऽग्नीनादधीत’ इत्यत्र सत्वात् सन्देहः रथं करोतीति व्यु-
त्पत्त्या रथकारः कश्चन प्राज्ञणो रथकारपदबोधयः प्रकृतवाक्यजन्यमहावाक्यार्थबोधविषयो
प्राज्ञः उत रुद्रः सङ्करजातीय इति अपूर्वा या अग्न्याधानोपयोगिनीविद्या तस्या अकल्पना-
नुरोधेन द्विज एव रथकारपदबोधय इति पूर्वः पक्षः । माहीप्योपौ प्रजायेते, विद्गूदाङ्गनयो-
र्भृषात् । शूद्रायाङ्गुणो वैश्याद्विभ्रास्वेप विधिः स्मृतः । माहिप्येण करणान्तु रथकारः प्रजा-
यत इति मनुना करणौ माहिप्येणोत्पन्नस्य रुदिरियं रथकार इति प्रदर्शितम् पूर्वोक्तप्रतिब-
ध्यप्रतिबन्धकभावेन तस्यैव ग्रहणं तदन्यथानुपपत्त्या अग्न्याधानोपयोगिविद्याया अध्ययन-
स्यापि कल्पनमिति सिद्धान्तितम् ।

पूर्वोक्तप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावानभिज्ञस्य यथाधुताग्रप्राहिण उक्तिं खण्डयति—कश्चि-
त्त्विति* । *तथा सति* । धातुचतुष्टयस्य ग्रहणेऽभिप्रेते सति । *इत्येव वदेदिति* । अस-
न्देहायेति शेषः । तथा च सिद्धान्ते दीधीवेवीग्रहणप्रत्याख्यानपरभाष्यप्रामाण्यादेव समुदा-
यस्य ग्रहणं न तु तत्रास्याः परिभाषाया उपयोग इति दर्शितम् ॥ १०७ ॥

रुद्रिप्रसङ्गादाह—*ननु वातायनेति* । *गवाक्षे* । *गवाक्षसङ्घे । सामानाधिकरण्येन
निर्देशस्तु वाच्यवाचकयोस्तादात्म्यात् । *व्यवस्थितविभाषयेति* । व्यवस्थिता व्यवस्था-
संज्ञाता अस्याः सा, सा च व्यवस्था क्वचिदर्थविशेषे भावकार्यमेव क्वचिदभाव एव क्वचित्तु
भावाभावोभयम् । एवञ्च एतादृशव्यवस्थानिश्चयो लक्ष्यैकवधुष्कसाध्य इति भाष्यकारीय
व्याख्यानतो निर्णयः कार्यः । एवञ्च व्यवस्थितविभाषया कार्याणि क्रियन्त इत्यस्य क्वचिदि-
ति शेषः । भाष्यहृता च—

देवप्रातो गलो प्राह, इति योगे च सद्बिधिः ।

मिथस्ते न विभाष्यन्ते, गवाक्षः संशितव्रतः” ॥

इति वाक्ये गवाक्ष इति पठितम्, तेन वातायनेऽवदादेश एव भवति न त्वन्यत् । यतो
व्यवस्थितविभाषानिश्चयो लक्ष्यैकवधुष्कसाध्योऽतएवाह—*लक्ष्यानुसारादिति* । *शा-
ब्दोः इत्यादि* । आद्ये देवप्रात इत्यादिनोष्ठाः । अन्त्ये कौर्वतः पाचतः प्रपचितरामि-

तत्त्वप्रकाशिका ।

व्यवस्थितविभाषयापीति । व्यवस्थितविभाषाशास्त्रोद्योद्देश्यतावच्छेदकत्वात् यन्-
पन्तदुपस्थापकभावाभावाव्यतरविधायकत्वम् । यथा विभाषाशास्त्रे “सर्वत्रविभाषागो,” इति-
तदीयोद्देश्यतावच्छेदकं अजस्यवहितपूर्वस्वविशिष्टेऽङ्गतगोशब्दत्वम्, तस्याप्यस्य वातायन-
बोधकवदकाजस्यवहितपूर्वत्वविशिष्टगोशब्दत्वत्तदुपस्थापकभावविधायकत्वे सर्वत्रविभाषेत्यत्र ।
एवं विभाषाशास्त्रम् “अधि विभाषा” इति तदीयोद्देश्यतावच्छेदकं अजस्यवहितपूर्वत्वयद्-
गृधात्वव्यवस्थितं तद्ग्याप्यं रूपविपत्तास्वयैणोच्यतितवदकाजस्यवहितपूर्वत्वाविशिष्टगृधातु-
सम्बन्धितत्वम् तद्ग्यापकभाषविधायकत्वम् “अधि विभाषा” इत्यस्य । पूर्वरीत्यामर्गं

ऋः शतृ" (३-२-१२४) इत्यादिसुत्रेषु च भाष्ये स्पष्टा ॥ १०८ ॥

विधिनिघमसम्भवे विधिरेव ज्यायान् ॥ १०९ ॥

नियमे ह्यश्रुताया अन्यनिवृत्तेः सामर्थ्यात्परिकल्पनमुक्तानुवाददोषश्चे-
ति लाघवाद्द्विविधेरेवेति धोष्यम् । "यस्य हलः" (६-४-४६) इत्यत्र "इजा-
देः सनुमः" इत्यादौ च भाष्ये स्पष्टेयम् ॥ १०९ ॥

ननु "आशंसायां भूतवच्च" (३-३-१३२) इत्यनेन लुङ् इव लुङ्लिटो-
रप्यतिदेशः स्यादत आह—

सामान्यातिदेशो विशेषानतिदेशः ॥ ११० ॥

सामान्योपस्थितकाले नियमेन विशेषेणस्यापकसामग्रयाभावोऽस्या धी-
मैरवी ।

त्यादेश्च शत्रादेशतदभावाभ्यां साधने कृतम् ॥ १०८ ॥

विकल्पविधिप्रसङ्गादाह—*विधीत्यादि* । विधिरपूर्वविधिः । सम्भव इत्यनेनोभयको-
टिवम्भावना यत्र तत्रैतस्याः परिभाषाया उपस्थितिः यत्रासम्भवस्तत्र तु तयोरन्यतरस्य एव
निर्णयः । ज्यायस्त्वे हेतुमाह—*नियमे हीति* । अश्रुतायाः शाब्दबोध्याया एतेन तत्र निय-
मस्य विधिरूपेण वाच्यपुरस्कारेण प्रवृत्तिरिति दर्शितम् । *उक्तानुवादः* । शास्त्रान्तरसिद्धा-
थानुवादः । न चैवं परिसङ्ख्यापेक्षयापि विधौ लाघवात् तस्य अनुक्तौ न्यूनतेति वाच्यम् ।
अत्र शाब्दे परिसङ्ख्यापि नियमपदेन उच्यते नियमे यथा गौरवं तथा परिसङ्ख्यायामपीत्यान-
यात् । *द्रोषधेति* । चकारेण प्राप्तवाचसमुच्चयः । एवञ्च दोषत्रयस्य नियमे परिसङ्ख्यायाश्च
सम्भवाद्द्विधौ तु तदभावाद्द्विधवमिति लाघवमूलिकेऽप्यम् । *"यस्य हलः" इति* । आद्ये "य-
स्य" इति सद्गातप्रहणमितिपक्षे अन्त्यलोपस्य "अतो लोप" इतिसूत्रेण सिद्धौ समुदापलो-
पार्थमुते हल एव यस्य लोपो न तु अन्यत्र लोलयितेत्यादावितिसंज्ञाये उक्तरीत्या विधिरमेव
युक्तम् । अन्ये "इजादेः" इतिसूत्रे "नेर्विभाषा" इत्यतो गिरहणप्रसङ्गान्नैव विक्रमे प्राप्ते ला-
घवाद्द्विधवार्थो विधिरिति पूर्वपक्षिगोक्तम् । ततः सिद्धान्तितना हलश्चेतिवत्यतो हलप्रहणानुवृ-
त्त्या नियमत्वमुक्तम् । तेन प्रेङ्गणीयमित्यादौ णत्वस्य सिद्धिः । प्रमहानमित्यादौ तु न भवति ।
तेन पद्यपि लाघवाद्द्विधवार्थवस्त्यं तथापि लक्ष्यानुमाद्योक्तव्याख्यानात् नियमत्वस्य कल्प-
नेति धोष्यम् ॥ १०९ ॥

विधिप्रसङ्गादाह—*ननु आशंसायामिति* । अतिदिदपत इत्यतिदेशः सामान्यस्याति-
देशः, सामान्यरदे सामान्यधर्मावच्छिन्नपरत्वं, तन्निमित्तकत्वे पश्यर्थः । एवञ्च सामान्यधर्मा-
वच्छिन्ननिमित्तकत्वात्संज्ञितिदिदपमाने सति विशेषधर्मावच्छिन्ननिमित्तकत्वात्संज्ञितिदेशो नेति
कथितम् । परिभाषायां शीघ्रमाह—*सामान्योपस्थितोति* । यथा लोके प्राह्यगवदन्मिन्
क्षत्रिये वर्तितव्यमित्युक्ते प्राह्यगवामागवस्य परकार्यमभ्युत्थानादिर्जनदितिदिदपने न तु सा-
दृशौगिद्व्यप्रपुञ्जकार्यत्वात्तिदेशो भवति लोके, तथैव नाद्येऽपि व्यवस्थेति लोकाभ्यापसि-
द्धवमिति कथितम् ।

तस्यप्रयानिका ।

लक्षणमन्वयः ॥ १०८ ॥

ननु "यस्य हलः" इत्यत्रात् इत्यनुवर्त्यं निवामह'रमु न इत्यनुवर्त्यं विद्यावहर्त्यं चेति
संज्ञाया आह—*विधिनिघमसंभव इति ॥ १०९ ॥

सामान्यातिदेशो विशेषानतिदेशः । ग्राह्यव्यतिथोगितावच्छेदकप्रसंगेऽप्यनुवर्त्यं श-
रिदेशो ननु ग्राह्यव्यतिथोगितावच्छेदकप्रसंगेऽप्यनुवर्त्यं । तथाच भूतवच्चवाचकप्रसंगेऽप्यनुवर्त्यं ।

ग्रहणं कर्त्तव्यमिति वार्तिककृतोक्तम् । उक्तसूत्रयोर्व्याख्यानात् प्रत्यययोरेव ग्रहणमित्याहुः ॥ १११ ॥

ननु "विपराभ्यां जेः" (१-३-१९) इत्यात्मनेपदं परा सेना जयतीत्यर्थके पराजयति सेनेत्यत्र प्राप्नोतीत्यत आह—

सहचरितासहचरितयोः सहचरितस्यैव ग्रहणम् ॥ ११२ ॥

तेन विशब्दसाहचर्यादुपसर्गस्यैव पराशब्दस्य ग्रहणमिति तत्रैव भाष्ये स्पष्टम् । सहचरणं सदृशयोरेवेति सहचरितशब्देन सादृश्यावानुच्यते रामलक्ष्मणावित्यादावपि दृष्टसादृश्यमेव नियामकम् । सदृशयोरेव सह विघ्नता तयोरेव सह प्रयोगे इत्युत्सर्गाच्च । ध्वनितं चेदं "कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया" (२-३-८) इति सूत्रे भाष्ये । तत्र हि—“पञ्चम्यपाङ्परिभिः”

भैरवी ।

परिभाषाया निरतं दुरुतमित्यादिसकललक्ष्यसाधकत्वाभावाच्च सैकदेश्युक्तिः । *अत एव* । उक्तपरिभाषाया अभावादेव । “अष्टक एकाल्प्रत्ययः” इति सूत्रे प्रत्ययपदोपादानेन सूत्रकृतापि तदभावो ध्वनितः ।

ननु उक्तसूत्रयोः सन्तुल्यग्रहणेन प्रत्ययस्यैव ग्रहणमित्यस्य कथं सिद्धिरत आह—*उक्तसूत्रयोरिति* । *अपाङ्गानादिति* । आद्ये मार्गादिषु विजिगीषुशब्दाऽमूलकात्, अन्त्ये “मतेो यद्गचोऽनजिरादीनाम्” इति एतत्साहचर्यमूलकात् “उपसर्गस्य घञ्यमनुष्य” इति सूत्राद्बहुलपदानुवृत्तिमूलकाद्वा व्याख्यानादित्यर्थः ॥ १११ ॥

प्रत्ययप्रसङ्गादेवाह—*ननु विपराभ्यामिति* । *सहचरितेत्यादि* । अत्र सहचरितशब्देन सादृश्यवानुच्यते, तस्य धाभिधानियामरूपम् “सयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता” इत्यत्र प्रसिद्धम् । *तेन* । “सहचरितासहचरितयोः” इति परिभाषास्वीकारेण । विघ्नशब्दाहचर्यादित्यनेन परस्परसाहचर्यस्याभिधानियामरूपे तत्रेति बोधितम् । यदुक्तं सदनयोरेव सह प्रयोग इति तत्र, सर्वत्र लादेनेन सह विकरणस्य सह प्रयोगोऽप्यर्थो बोधकत्वात् आह—*उत्सर्गाच्चेति* । *ध्वनितश्चेदिति* । सदनयोरेव सहप्रयोग इत्येतत् । एतेन रामलक्ष्मणावित्यत्रैव सहचरणमुपसर्गाणां न दृष्टम् । इत्यनया परिभाषया न निर्वाह इति बाह्यापि परास्ता, प्रादीनां सादृश्यस्य तत्संज्ञकत्वेन सत्त्वात् । लक्षणादयो “लक्षणेत्यमभूत”

तस्यप्रकाशिका ।

इत्याहुरिति* । यन्मुनन्तु इयं परिभाषातदन्तमावदयको । अन्यथा “नपदान्तादौः” इति सूत्रे नमतीति नाम इत्यस्य, “यमुष्मिणु” इति सूत्रे यमुष्मन्तमे इत्यस्य, यदे इत्यत्र मलधातोः, “यनो रय” इत्यत्र यनधातोः, “सयत” इत्यादौ सनधात्यादेशे ग्रहणस्य द्योःरत्वात् । नच “अङ्गस्य” इति सूत्रे एकदेशिनोक्तत्वेन इयं नास्त्वेति धार्यम् । यदौ एकदेश्युक्तिरूपम् तदर्थे तस्य सत्येऽपि एकदेश्युक्त्वमात्रेण तस्याः सत्त्वाभावात् । अन्यथा अन्तरङ्गपरिभाषाया अपि “नया बहिरङ्गलक्षणाद्वा” इत्याद्येकदेश्युक्तिस्त्वेन परिभाषाया अत्र एकदेश्युक्तिर्यापतेः । “वितित्प्रत्ययपहर्णं कर्त्तव्यम्” इति वार्तिकेण प्रत्ययपरिभाषामनुष्ठा प्रवृत्ता । ईकारागतं यद्द्विचर्चनं तदन्तमिति कल्पे “अन्तरङ्गानपि” इति न्यायमनुष्ठा अनुष्ङ्के शुद्धे सम्बन्धे शुद्धौ अन्तरङ्गान्तर प्रवृत्तमिच्छाया अभावात् प्रवृत्तमिच्छाकरणे भाष्ये निषेधत्वमिति दिक् ॥ १११ ॥

सहचरितस्यैवेति । अत्र च सूत्रे सहचरितस्य वार्त्तिकानाभोधोपस्थितिः सादृश्यज्ञाना-

(२-४-१०) इति सूत्रेण लक्षणादिद्योतकपरियोगे पञ्चमीमाशङ्क्य यद्यप्ययं परिर्दृष्टापचारो धर्जने चावर्जने चायं खल्यपशब्दोऽदृष्टापचारो धर्जनार्थ एव कर्मप्रवचनीयस्तस्य कोऽन्यः सहायो भवितुमर्हत्यन्यो धर्जनार्थाद्यथा पृथग् गोः सहायेनार्थ इति गौरैवानीयते नाश्वो न गर्दभ इत्युक्तम् ।

तेन हि-सदृशानामेव प्रयोगे सहायभावो बोधितः । “द्विस्त्रिंशत्तुः” (८-३-४३) इति सूत्रे साहचर्येणैव कृत्वोऽर्थस्य ग्रहणे सिद्धे कृत्वोऽर्थग्र-
णादप्य अनित्या । तेन “दीधीवेघोटां (१-१-६) इत्यत्र धातुसाहच-
र्येऽप्यागमस्येदो ग्रहणमिति अन्यत्र विस्तरः ॥ ११२ ॥

ननु “अस्थि” (७-१-७३) इत्याद्यनङ् प्रियसकृष्णा घ्राहणेनेत्यत्र न स्यादङ्गस्य नपुंसकत्वाभावात्त आह—

श्रुतानुमितयोः श्रुतसम्बन्धो बलवान् ॥ ११३ ॥

श्रुतेनैव सम्बन्धो नानुमितेन प्रकरणादिप्राप्तेनेत्यर्थः । प्रकरणादितः श्रुतेर्यलवश्चादिति भावः । एवं च तत्र लिङ्गमस्थ्यादीनामेव विशेषणं नाङ्ग-
भैरवी ।

इति सूत्रप्रसिद्धाः । *दृष्टापचारः* । दृष्टव्यमिचारः अनियतार्थक इति यावत् । तदेवाह—
वर्जने चेति । अवर्जन इत्यनेन अनर्थकस्यापि सग्रहः । कर्मप्रवचनीय इत्यत्रान्वयः । अद-
प्यप्रचार इत्यस्य व्याख्या वर्जनार्थे ऽप्येति । एवं च कर्मप्रवचनीयसंज्ञकत्वेन प्रकृते सादृश्यं
विवक्षितमिति भावः ।

अस्याः परिभाषाया अनित्यत्वे ज्ञापकमाह—*द्विस्त्रोत्यादिना । साहचर्येण* । सुजन्ता-
भ्यां साहचर्येण, कृत्वोऽर्थग्रहणे सिद्धे । कृत्वोऽर्थं जायमानमुजन्तस्य चतुःशब्दस्य
ग्रहणे सिद्धेः । *तेन* । अस्या अनित्यत्वेन । *आगमस्येति* । एवम् “आह्व-
महन” इति सूत्रे आदृग्ग्रहणसाहचर्येऽपि कृपग्रहणेन कदाचोत्प्रहणस्य सिद्धिः, यतः सहचरित
शब्दः सादृश्यबद्धोऽप्येव, “संयोगो विप्रयोगश्च” इति हरिकारिकाख्याख्यानावसरे हेला-
राजेन “पञ्चम्यपादपरिमि.” इत्युदाहृतम् । *अन्यत्र* । उद्योतादौ ॥ ११२ ॥

साहचर्यप्रसङ्गादाह—*ननु अस्मीति* । “श्रुतानुमितयोः” इत्यत्र श्रुतत्वं साक्षादुचरित-
त्वमन्यतराकाङ्क्षाजन्यसम्बन्धत्वं वा । श्रुतेनैवेत्येवकारव्यवच्छेदमाह—*नानुमितेति* । अत्र
बीजमाह—*प्रकरणादित इति* । बलवत्त्वञ्च तन्त्रान्तरेऽपि प्रसिद्धम् । यथा प्रत्यक्षस्य साम-
ग्रीसत्त्वेऽनुमितेश्च सामग्रीसत्त्वे समाने विषये आदौ प्रत्यक्षमेव उत्तरयते । ततोऽनुमितिसामग्री-
सत्त्वे सा भवति एतादृशानुभवसिद्धत्वेन प्रत्यक्षसामग्र्याः प्रथमोत्पन्नप्रमितिजनकत्वात्
सादृशसामग्रीजन्यप्रमितिकरणं प्रत्यक्षप्रमाणं, दुर्बलसामग्रीजन्यानुमानापेक्षया प्रबलमिति
व्यवहारः । तथा साक्षात् श्रुतस्थले शब्दसामग्रीसम्भवात् तत्रापि अनुमानपेक्षया शब्द-
प्रमितिकरणस्य प्राबल्यमिति । प्रकृतोपयोगमेवाह—*एवञ्चेति । तत्र* । “अस्थिदधि” इति
सूत्रे । तत्र, “नपुंसकस्य झलच.” इति सूत्रात् नपुंसकस्य इत्यनुवचने तस्य प्रातिपदिकसाकाङ्क्ष-
तत्त्वप्रकाशिका ।

धीनोपस्थितिदचेति उपस्थितिविद्वयम् । *अनित्येति* । वस्तुतस्तु चिन्त्यमिदम् । “दीधीवे-
घोटां” इत्यत्र हलनुबन्धकत्वेन साहचर्येण आगमस्यैव ग्रहणात्, नहि धातुत्वेनैव साहचर्य
ग्राह्यं ननु हलनुबन्धकत्वेनेत्यत्र राजाशास्त्रि, “द्विस्त्रिंशत्तुः” इति सूत्रे कृत्वोऽर्थग्रहणान्तु मुजन्त-
त्वेनैव साहचर्यं नत्वन्येनेत्यत्र बोधनद्वारा स्पष्टार्थमेव । नत्वेतस्या अनित्यत्वे गमकम् ॥ ११२ ॥

स्य । शिशीलुङ्नुम्विधिषु तु गृह्यमाणस्याभावात् प्रकरणप्राप्ताङ्गस्यैव विशेष-
पणम् । अत एव "वा नपुंसकस्य" (७-१-७२) इति सूत्रे वा शाविति न
कृतम् । तत्र नपुंसकग्रहणं हि गृह्यमाणस्य शत्रन्तस्यैव नपुंसकत्वे यथा
स्यात् । यद्यद्यो ददतो येषु तानि कुलानि बहुददतीत्यत्र मा भूद्बहूनि ददन्ति-
येषु ते बहुददन्त इत्यत्र यथा स्यादित्येवमर्थम् । स्पष्टं चेदं "स्वमोनपुंस-
कात्" (७-१-२३) इत्यत्र भाष्ये ।

केचित्तु "अचो रहाभ्यां द्वे" (८-४-४६) इत्यत्र ध्रुतेन रेफस्य निमि-
त्तत्वेन यरन्तर्भावाद्नुमितं कार्थ्यित्वं धाध्यत इत्येतदुदाहरणमाहुः । तत्र ।
तत्रकौण्डिन्यायेन सिद्धेरिति अन्यत्र विस्तरः ॥ ११३ ॥

ननु "तत्पुरुषे लुल्याथं" (६-२-२) इति स्वरः परमेण कारकेण पर-
मकारकेणेत्यादौ स्यात्तथा "गातिस्थाद्युपाभूभ्यः" (२-४-७७) इति लुक्
भैरवी ।

त्वात् द्वितीयं श्रुतत्वमत्र सम्भवति अल्पादीनाञ्च साक्षात् श्रुतत्वम् । *विशेषणमिति* ।
लिङ्गमिति शेषः । *प्रकरणप्राप्ताङ्गस्येति* । अङ्गस्य अनुमितित्यनुभयाकाङ्क्षारूपप्रकरणप्राप्त-
स्वरूपं बोध्यम् । श्रुतानुमितयो रित्यर्थो न केवलं युक्तिरिति एव किन्तु अत्र शापकमप्यस्ता-
त्याह—अत एवेति* । द्वितीयं गृह्यमाणत्वमत्र द्रष्टव्यम् । *स्पष्टोद्देशमिति* । तत्र हि शिशी-
लुङ्नुम्विधिषु नपुंसकग्रहणं शत्रुग्रहणं वा स्यादर्थस्य वेति विचारे, सिद्धन्तु प्रकृतार्थविशेष-
णत्वात्, सिद्धमेतत्, कथं ? प्रकृतस्यार्थो विशेष्यते, किञ्च प्रकृतमङ्गम्, अङ्गस्य शिशी-
लुङ्नुमो भवन्ति नपुंसके यत्तमानस्य, कथम् प्रियसंज्ञा प्राज्ञेण, अल्पादिषु शत्रुग्रह-
णम् । अल्पादिषु नपुंसकग्रहणं शत्रुग्रहणं द्रष्टव्यम् । एतदुक्तं युक्तं पुनरिदं विचारयितुमि-
तिशङ्का शर्थस्य नपुंसकत्वात् तद्विशेषणत्वमेव युक्तमिति भावः । किं तर्हि उच्यते अल्पादिषु
शत्रुग्रहणमिति हृद्योचितमिति भावः । अत्राप्यर्थग्रहणमेव इत्युक्तम् ।

अत्र कैयट-अर्थग्रहणत्वात् लिङ्गस्य नपुंसकार्थोभिधायित्वाद् अल्पाद्यो नपुंसकत्वादेन
अभिधीयन्ते गृह्यमाणसम्भवे तद्विशेषणमेव लिङ्गग्रहणं तदभावे प्रकृतस्य अङ्गस्येति निर्णयः ।
अत्र वाशाविति वक्तव्ये "वा नपुंसकस्य" इति सूत्रनिर्देश एव मानम् । गृह्यमाणशत्रन्तस्येति
अत्र गृह्यमाणत्वं द्वितीयं द्रष्टव्यम् ।

सौरदेवायुक्तं एण्डपितृमुपन्यस्यति—*केचिरिति* । साक्षात् ध्रुतेन साक्षाच्छत्रु-
योपितेन । *श्रुतमितमिति* । अत्रानुमितत्वं न प्रकरणप्राप्तस्य किन्तु सामान्यधर्मप्रकारकप्र-
तीतिविषयस्यम् । *तत्रकौण्डिन्येति* । ननु "मेननाप्राप्तन्याप"निरुपणावसरे तत्रकौण्डिन्य-
न्यायोऽन्यथाशावित्ययो विशेषविषयस्य इत्युक्तम् । अत्र तु तत्रकौण्डिन्यन्यायेन सिद्धेरित्यु-
च्यते । एतन् पूर्वोक्तविरुद्धम्, निमित्तत्वस्य अन्विषयत्वादिति चेत्, तत्रकौण्डिन्यन्यायस्यैवो-
क्तो यो न्यायः युक्तिरन्यथाशावित्यत्वात्वा तया सिद्धेरित्यर्थान् । यत्र यत्र रेफस्य निमित्तत्वं तत्र
नर्दंश वाश्यावसरेण कार्थ्यित्यस्य प्रसक्तया निमित्तत्वमन्यथाशावित्येन तत्र न्यायेन तद्वि-
द्वस्यतीति ॥ ११३ ॥

श्रीश्रीरश्मिचिह्नप्रमद्विदाह—ननु तत्पुरुष इति* । परमेणेत्यादि परिनिष्ठितविमतता
समाप्तस्य प्रदर्शनेन । इत्यादिपरिनिष्ठितेन परमे कारक इत्यस्य परिग्रहः । ननु लोके स्वतो
तत्त्वप्रदानिका ।

तत्रकौण्डिन्यन्यायेन सिद्धेरिति । यन्मुन्यु मादररिपणन्यायेन सिद्धेरिति वक्त-
व्यम् । अन्वयात् स्पष्टं इत्यादौ रेफस्य द्वित्वात्सावित्यर्थोऽन्यथाशावित्यत्वात् स्यात् ॥ ११३ ॥

पै शोषण इत्यतः कृतात्वात्परस्यापि स्वादत् आह—

लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम् ॥ ११४ ॥

लक्षणेनेत्यर्थः । लक्षणं लाक्षणिकमुपचारात् । तच्चद्विभक्तिविशेषाद्य-
नुवादेन विहितो हि समासादिः प्रतिपदोक्तस्तस्यैव ग्रहणं शोषोपस्थिति-
कत्वात् । द्वितीयो हि विलम्बोपस्थितिकः । पै इत्यस्य पा इति रूपं लक्ष-
णानुसन्धानपूर्वकं विलम्बोपस्थितिकं पियतेस्तु तच्छोषोपस्थितिकम् । इद-
मेव ह्येतत्परिभाषायोजम् । इयं च घर्षाग्रहणेऽपि “ओत्” सूत्रे भाष्ये सञ्जा-
रित्वात् ।

भैरवी ।

न नियतः छन्दसि तु छान्दसत्वेनैव शोपनिराकरणमत आह—*तथेति । उपचारादिति* ।
लक्षणशब्दादर्शभाष्यया, तथाच यस्य स्वरूपलक्षणानुसन्धानजन्यसाधुत्वप्रतिपत्तिविषय-
स्वहाक्षणिकम् । प्रतिपदोक्तत्वन्तु साक्षाद्गृहीतत्वे, यथा पा रक्षण इति धातौ, क्विव् तत्-
च्छाखानुवादेन विहितत्वरूपं सन्, यथा “विभाषादिक्ममास” इति सूत्रे “दिङ्नामान्यतराल”
इति सूत्रविहितसमाससंज्ञस्य तच्चद्विभक्तिरित्यादि, तथा “तृतीया तत् क्रतुर्थेन गुणवचनेन”
इति द्वितीयः, परिनिष्ठितविभक्त्या समासपक्षेऽपि “विशेषणं विशेषणेण” इति विहितः ।
इदमेव । शोषोपस्थितिकत्वमेव । एतेन लौकिकव्यवहारवमूलकत्वमस्यार्थोक्तम् । *इदं
वर्णग्रहणे ऽपीति । प्रवर्तत इति शेषः । “ओत्” सूत्र इति* । सत्र हि—अनदः अदः समभवद्-
प्रेऽभवदित्यत्र च्यवन्तत्वात् नियतसंज्ञायां प्राप्तग्रहणसंज्ञाया अनया चारणं कृतम् ।

तत्त्वप्रकाशिका ।

लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम् । अत्र लक्षणग्रहणमुपचारात्लाक्षणिकार्थकम् ।
प्रतिपदोक्तत्वं चात्र, स्वीयोद्देश्यतावच्छेदकसमर्पकज्ञानविषयीभूतानुपूर्वीसजातीयानुपूर्वी-
मत्पदघटितशास्त्रविधेयत्वम् । यथा स्वं “धुमास्य” इति तद्वीयोद्देश्यतावच्छेदकसमर्पकज्ञा-
नविषयीभूतानुपूर्वी पाशब्दत्वरूपा तादृशानुपूर्वीमत्पदघटितं शास्त्रं पा पाने इति तद्विधेयत्वं
पाशब्दादाविति लक्षणसमन्वयः ।

। मन्वेवं “गातिकारक” इति शास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकसमर्पकज्ञानविषयीभूता या गतित्वरूपा-
नुपूर्वी तादृशानुपूर्वीमत्पदघटितशास्त्रविधेयत्वे “कुगतिप्रादय” इति समासस्येति तस्यैव
प्रतिपदोक्तत्वाद्ग्रहणं ननु “अनेकमन्यपदार्थ” इति समासस्येति नेयवृत्तिभाष्योदाहृते
आच्ये प्रच्ये इति बहुव्रीहौ यण् न । अत्र हि—प्रकृष्टाधीर्घान्तं यस्येति बहुव्रीहिः, एवं “इको गुगवृ-
द्धी” इत्यत्र भाष्योक्तगुणवृद्धिपदानुपूर्वीयत्वं यत्वं च “त्यदादीनाम” इत्यादौ स्वीयोद्देश्यतावच्छेद-
कसमर्पकज्ञानविषयीभूता या गुणवृद्धत्वरूपा आनुपूर्वी तद्वृत्तघटितत्वरूपागात्वात्, एवं लक्षण-
प्रतिपदोक्तपरिभाषया तु नात्र निर्वोह इति “इको गुगवृद्धी” इति सूत्रोक्तविरोध इति चेन्मै-
वम्, लाक्षणिकत्वेनाभिमतं प्रतिपदोक्तत्वेन चाभिमतं यच्छास्त्रइयं तादृशशास्त्रार्थाविवेय-
वृत्तवच्छेदकरूपावच्छिन्नोद्देश्यताकत्वमेतत्परिभाषाप्राप्तौ लिङ्गमिति स्वीकारेणादोषात् ।
यथा “तत्पुरपे तुल्यार्थ” इत्यादौ लक्षणिकत्वेन प्रतिपदोक्तत्वेनाभिमतं यच्छास्त्रइयं “विशेषणं
विशेषणेण” “तृतीया सत्कृत” इत्यादि तद्वीयविधेयतावच्छेदकं यत्तत्पदस्यैवं तद्प्रावच्छिन्नोद्दे-
श्यताकत्वं वर्तते, यथा वा “गातिल्याधुगा” इतिशास्त्रे पा पान इत्यस्य विधेयतावच्छेदक-
मानुमानिकत्वाभ्यादेशभावकल्पनया “आदेच” इत्यस्य विधेयतावच्छेदकं च यदादेवं तद्प्रा-
वच्छिन्नोद्देश्यताकत्वं वर्तते । एवम् “इको गुगवृद्धी” इत्यत्र लाक्षणिकत्वेन प्रतिपदोक्तत्वेनाभि-
मतं “त्यदादीनाम” इत्यादि “मिदेगुग” इत्यादि शास्त्रइयं, तत्रैकविधेयतावच्छेदकस्यैवाभा-

यत्तु वर्णप्रहणे नैषा “आदेचः” (६-१-४५) इत्यत्रोपदेशप्रहणादिति, तत्तु तस्मिन्नेव सूत्रे शब्देन्दुशेखरे द्रुपितमिति तत एव द्रष्टव्यम् । अनित्या चैयं “भुवश्च महाव्याहृतेः” (८-२-७१) इति महाव्याहृतिप्रहणादिति अन्यत्र विस्तरः ॥ ११४ ॥

नन्वेवं देहो दोधातोश्च कृतास्त्वस्य पुंसञ्ज्ञा न स्यात्तथा मेड आत्वे प्रणिमातेस्यादौ “नेर्गदन्द्” (८-४-१७) इति णत्वं न स्यात्तथा न इत्यस्यात्त्वे “घुमास्या” (६-४-६६) इतीत्वं न स्यादत आह—

गामादाग्रहणेऽवविशेषः ॥ ११५ ॥

सैखी ।

प्राचीनोक्तं खण्डयति—*यत्त्विति* । *उपदेशप्रहणादिति* । तद्धि चेता स्तोता इत्यत्र माभूदित्येवमर्थं कृतम् । यदि वर्णप्रहणेऽपि परिभाषाप्रवृत्तिलतदा परिभाषयेव निर्वाहे तस्य वैयर्थ्यमेव स्यादिति । *द्रुपितमिति* । ओत्सूत्रस्य भाष्यविरोधेन उपदेशप्रहणस्य अन्यार्थ-स्वप्रदर्शनेन द्रुपितमित्यर्थः ।

ननु ह्ये वर्णप्रहणेऽपि प्रवर्तते चेद्यत्र “आदेच उपदेशा” इत्यादिसूत्रविहितमात्रं तत्र उ-च्यते न स्यादत आह—*अनित्येति* । भुवश्चेति* । “भुव” इत्यनेन महाव्याहृतेर्विकल्पेन दे-को विधीयते । तत्र महाव्याहृतेर्ग्रहणं भूशब्दस्य जसन्तस्य व्यावृत्त्यर्थम् । तस्य तु लाक्ष-णिकत्वादेव व्यावृत्तौ तदर्थे सत्तत्र शापकम् ॥ ११४ ॥

नन्वेवम् । लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषास्वीकारे । *न स्यादिति* । सर्वेषां त्वादिति शेषः । *अविशेष इति* । व्यवस्थापकपरिभाषया विशेषस्यैव प्रहणमिति नेत्याधेः । तत्त्वप्रकाशिका ।

येनाप्रवृत्तिः ।

नच “गतिकारकेतर” इत्यत्र प्रतिपदोक्तत्वेन लाक्षणिकत्वेन चाभिमतं यत् “कुगति” “अ-नेकमन्यपदार्थं” इति शाब्दार्थं तदोपविधेयतावच्छेदकसमासत्त्वावच्छिन्नोद्देश्यताकत्वस्य स-त्त्वात् तदवस्यमिति वाच्यम् । गतिकारकपूर्वस्यैवभाष्ये पठितत्वेन पूर्वपदाभावेन समासार्ध-पासम्भवात् । एतद्वातिकानियमलभ्यार्थानुवादकत्वात्प्रतिकारकेतरपूर्वपदत्वेति कौमुदीपाठस्य ।

अपवा यत्किञ्चिच्छास्त्रविशिष्टत्वे प्रतिपदोक्तत्वे वैशिष्ट्यस्य स्वीयोद्देश्यतावच्छेदकत्वा-वच्छिन्नविधेयताकत्व स्वोयोद्देश्यतावच्छेदकसमर्पकज्ञानविषयोभूतानुपूर्वीविशिष्टविधेयता-कत्व एतदुभयसम्बन्धेन, शानुद्देश्यविशिष्टत्वस्यावच्छिन्नत्व स्ववाच्यिष्ठप्रयोगोद्देश्यतानि-रूपितस्य एतदन्वयतरसम्बन्धेन । प्रथमसम्बन्धदानेन “गतिकारक” इत्यादौ न दोषः, द्विती-यसम्बन्धदानेन “विशेषण विशेष्येन बहुलम्” इत्यादिल्यास्यगिके न दोषः, द्वितीयसम्बन्धा-स्तर्गतावच्छिन्नत्वसम्बन्धदानेन वा पान इत्यादौ भाष्यासिः । एवं सन्तर्गतस्यावच्छिन्नप्रयो-ज्योद्देश्यतानिरूपितस्य सम्बन्धदानेन “शृतायात्पृता” इत्यादौ नाध्यासिरिति मुषियो विभावय-स्तु । *द्रुपितमिति* । वस्तुतस्तु एतदप्रवृत्तिरेव ज्यायसी पलाभावात् । नच शब्दोभवदित्यादौ घत्स्वविभाषया चाजपर “भोः” सूत्रस्य भाष्यविरोध इति वाच्यम् । तस्यैकदेश्युक्तिर्यनादौ-चात् । तस्य तु तदुक्तत्वे अगोभवदित्यादौ गौगमुपपन्नायेन व्यापकसमाधाने च दृष्टा भाष्यरथा प्यनिर्वामिति दिक् ॥ ११४ ॥

गामादाग्रहणेऽवविशेषः । दागशब्दस्य ग्रहणे यस्मिन्मूये, तदाग्रहणं गामादाग्रहणं दाग्रहणं च गामादाग्रहणमिति । तथाच—गावियये भावियये दापदपठिते मूये च तुग्विकरणपरिभाषया लक्ष-णवर्जितरोक्तपरिभाषा निरनुबन्धपरिभाषा अर्थव्युत्पन्नपरिभाषा च ओपतिष्ठन् इत्यर्थः ।

अत्र च ज्ञापकं दैवः पितृवम् । तद्व्यदाविति सामान्यग्रहणाद्यम् । अन्यथा
लाक्षणिकत्वादेव विधौ तद्ग्रहणे सिद्धे किं निषेधे सामान्यग्रहणार्थेन पि-
त्वेन । तेन चैकदेशानुमतिद्वारा सम्पूर्णपरिभाषा ज्ञाप्यते । इयं च लक्षण-
प्रतिपदोक्तपरिभाषानिरनुबन्धकपरिभाषा लुप्तिकरणपरिभाषाणां बाधिका
“दाघायु” (१-१-२०) इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टा । “गातिस्था” (२-४-७७)
इति सूत्रे इणादेशमाग्रहणमेवेष्यत इति न दोष इत्यन्यत्र विस्तरः ॥ ११५ ॥
ननु वृद्ध्यादिसंज्ञाः समुदाये स्युरत आह—

प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिः ॥ ११६ ॥

देवदत्तादयो भोजयन्तामित्यत्र भुजि(१)यत् ॥ ११६ ॥

भैरवी ।

अत एव वक्ष्यति इयं चेत्यादिना । *अत्र च* । उक्तपरिभाषायां च । *अदाविति* । अ-
त्रेति शेषः । *निषेध इति* । अदाविति निषेध इत्यर्थः ।

ननु दैवः पितृवं दाघायुविषय एव ज्ञापकमस्तिवत्यत आह—*तेन चेति* । दैवः पितृनेन
चेत्यर्थः । *परिभाषाणामिति* । तथा च—वाच्यसामान्यचिन्ता अत्राश्रयणीयेत्युक्तं भवति ।
कश्चित्तु विशेषस्य ग्रहणमित्याह—*गातिरूपेतीति* । *इष्यत इति* । अत्र मान तु गा-
पोर्ग्रहणे इणपिबन्धोर्ग्रहणमिति भाष्यमेव । अर्धवत्परिभाषायाः सहचरितासहचरितयोरिति
परिभाषायाश्च नेयं बाधिका । तेन दाघात्त्ववयवदाशब्दस्य “दाघामग्र” इति सूत्रे सानुबन्ध-
कदाघासाहचर्यान्माहमेडोरेव ग्रहणम् । न मा मान इत्यस्येति षष्ठ्यल्लभायाः सिद्धिः ॥ ११५ ॥

“गातिस्था” इति सूत्रे घुशब्दस्य संज्ञात्वात् तत्प्रसङ्गेन स्पृतवृद्धिसंज्ञाविषय आह—
प्रत्येकमित्यादि । अत्र वाक्यशब्देन वाक्यजन्यशब्दयोषीयोद्देश्यताविषयता उच्यते
तस्याः समासिश्च सम्यगाप्तिः सम्बन्धः पठ्योसिलक्षणः प्रत्येकवृत्तिधर्मस्तत्पठ्योप्यवच्छेदक
इति यावत् । एवञ्च “वृद्धिरादैच्” इति संपाहकवाक्याद् वृद्धिशब्दाभिन्ना आदैच् इति शब्द-
बोधे जातेऽपि समुदायस्य संज्ञायां फलाभावात् प्रत्येकवृत्तिधर्मस्य वाच्यतावच्छेदकत्वक-
ल्पनेन लक्ष्यस्य सिद्धिः कर्त्तव्या । तत्र दृष्टान्तमाह—*देवदत्तादय इति* । आदिना यत्तद-
त्तविष्णुमित्रयोः परिपहः । अत्र समुदायस्य क्रियाकर्तृत्वं प्रत्येकस्य क्रियाकर्तृत्वं विना
अनुपपन्नमेवेति भुजिक्रियायाः सम्बन्ध एकैकमात्रसम्बन्धी कल्प्यत इति ॥ ११६ ॥

तत्त्वप्रकाशिका ।

तत्र भेदोऽपि घुसंज्ञा सिध्यति ।

यत्तु गामादानां ग्रहणं यत्र तत्रैतत्परिभाषाचतुष्टयं नोपतिष्ठत इति तत्र, “घुमाल्या” इति
सूत्रे कृतात्वस्य वै इत्यस्य ग्रहणापत्तेः ॥ ११५ ॥

समुदाये स्युरिति । अयम्भावः संज्ञास्थले सर्वत्र उद्देश्यतावच्छेदकपर्याप्त्यनुयोगिता-
वच्छेदकीभूतो यो धर्मः स एव विशेषपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदको भवतीति नियमेनोद्देश्यता-
वच्छेदकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकार्यासंविधेयकत्वं संज्ञासु नियत-
मिति यावत् । तथा च “वृद्धिरादैच्” इत्यादौ द्वन्द्ववाच्यसाहित्यस्योद्देश्यतावच्छेदकत्वेन
तत्पर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकं त्रित्वमिति तदेव वृद्धिसंज्ञापर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकं भवतीति
प्रत्येकं संज्ञा न स्यादिति प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिः । “वृद्धिरादैच्” इत्यादौ साहित्यस्योपल-
क्षणत्वेन उद्देश्यतावच्छेदक आत्वं वैतृत्व औत्वं चेति तत्पर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकं ततश्च कि-
त्त्वमिति तदेव वृद्धिसंज्ञादेः पर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकमिति प्रत्येकं संज्ञासिद्धिरिति भावः ॥ ११६ ॥

(१) भुजिवादिति । अत्र षष्ठ्यन्ताद्वतिर्ज्ञेयः ।

नन्वेवं संयोगसंज्ञा समाससंज्ञाभ्यस्तसंज्ञा अपि प्रत्येकं स्युरत आह—

क्वचित्समुदायेऽपि ॥ ११७ ॥

गर्गाः शतं दण्डयन्तामर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्तीत्यादौ दण्डन-
वत् । लक्ष्यानुरोधेन च व्ययस्था ॥ ११७ ॥

ननु “यूष्ण्याख्यौ” (१-४-३) इत्यत्र व्यक्तिपक्षे दीर्घनिर्देशादन-
णत्वेन ग्राहकसूत्राप्राप्त्योदात्ताद्यन्यतमोच्चारणेऽन्यस्वर(१)कस्य संज्ञा न
स्यादत आह—

अभेदका गुणाः ॥ ११८ ॥

—भैरवी ।

नन्वेवम् । प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्त्यङ्गीकारे । *स्युरिति* । तथा च ह्यत्करोतीत्यत्र
संयोगान्तलोपस्य राजपुरुष इति समासपूर्वपदस्यापि समाससंज्ञायां समासस्येत्यन्तोदात्त-
त्वस्य पूर्वपदेऽभ्यस्तसंज्ञायाः प्रत्येकपरिसमाप्तौ जुह्वतीत्यत्र उत्तरभागस्य “स्वरभिन्नस्य
प्राप्नुवन् विधिरनित्य” इति अनित्यं यनादेशं परत्वाद्वाधित्वा “अभ्यस्तानामादिः” इत्यु-
दात्तत्वे “उदात्तस्वरितयोर्ण” इतिस्वरितत्वस्य चापत्तिः स्यादिति भावः । *क्वचिदिति* ।
तथा च—पूर्वप्रतिद्वन्द्वतया लक्ष्यानुरोधेनेयमपि परिभाषा आधीयते ।

तत्र दृष्टान्तमाह—*गर्गाः इत्यादिनाः* । अत्र समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिश्च वाक्यजन्यशा-
ब्दबोधोपविषयतायाः समुदायवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रयोगोक्तिव्यमित्यस्य कल्पनमिति । समु-
दाये वाक्यपरिसमाप्तौ हेतुमाह—*अर्थिनश्चेति* । इत्यादावित्यादिपदे तादृशवाक्ययोपपरम् ।
तेन च प्रत्येकं दण्डयन्ति दण्डनश्रेहं ग्रहणार्थं न तु निग्रहार्थं इति लक्ष्यम् । शतमिह प्रधाने
कर्म स्वोकारविशेषानुसूत्रव्यापारस्य धात्वर्थत्वात् अपादानलघानापत्ना गर्गा अप्रधानं कर्म
यदि अत्र प्रत्येकं गर्गोभ्यो ग्रहणं भजेत्तदा प्रधानस्य शतस्याप्रधानगर्गानुरोधेनावृत्तिः स्यात् ।
न हि प्रधानस्याप्रधानानुरोधित्वमुचितमिति ।

ननु उक्तयोर्न्याययोः कथं व्यवस्थेत्यत्र आह—*लक्ष्यानुरोधेनेति* । अत्र एव क्वचिदु-
क्तप्रकारद्रूपमपि न, यथा “अदृक्प्याह” इति सूत्रे हि व्यस्तैर्धयासम्भवे मिलितेश्चेति
व्याख्यातम् ॥ ११७ ॥

संज्ञाप्रसङ्गात् आह—*ननु “यूष्ण्याख्य” इति* । जातिपक्षेऽस्यानुपयोगो यद्यमान एतेत्याशयेन
व्यक्तिपक्षे इति । अभेदका इत्यस्य स्वरूपेणोपात्ता वापीत्यादिः । एतेन यत्फलितं तदाह-
तत्वप्रकाशिका ।

प्रत्येकं स्युरिति । “शृदितादेव” इत्यादाविव “उभे अभ्यस्तम्” इत्यादावपि द्वित्वा-
दिङ्गुपलक्षणे स्यादिति भावः । *समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिः* । “उभे अभ्यस्तम्” इत्यप्रो-
भे ग्रहणसामर्थ्यादुभयपक्षेऽप्युदात्तस्य द्वित्वं “सह गुणा” इत्यत्र सहग्रहणसामर्थ्यात्सहापेक्ष-
द्वित्वम् “इलोन्तरा” इत्यप्रानन्तरा इत्युक्तद्वय इत्यत्र एकत्रैवप्रयोगार्थमभूत् सादित्यं
च विवक्षितमिति न प्रत्येकं संज्ञेति । *आपनश्च राजान इति* । तथा च शतस्य विषयत्वेन
प्राधान्यात्तस्य अप्रधानगर्गानुरोधेन आवृत्तिर्न स्वाप्येति भावः ॥ ११६ ॥

संज्ञा न स्यादिति । अर्थ भावः—“स्वरूपम्” इति सूत्रे रूपत्वेन धावणप्रत्ययविषय-
तायुदात्तकर्मस्य ग्रहणादुपदिशतेति च उदात्तपरिनिष्पन्नानिष्पन्नदेशपि ग्रहणे “यूष्ण्या-
ख्यौ” इत्यादौ निरनुनासिकदेशादिपक्षे उदात्तपरिनिष्पन्नानिष्पन्नदेशपि ग्रहणे इत्याद्य-
वच्छिन्ने एव स्वरूपानुरोधेन तापे बोधितत्वेन अनुनासिकानुदात्तादेशोऽपि न स्यादिति ।

(१) अभ्यस्तवत्त्वमेति । अनुदात्तादेशात्तद्व्यतिरिक्तम् ॥

असति यत्ने स्वरूपेणोच्चारितो गुणो न भेदको न विवक्षित इत्यर्थः ।
अत्र च "अस्थिदधि" (७-१-१८) इत्यादावनडादेरुदात्तस्यैवोच्चारणेन
सिद्ध उदात्तग्रहणं ज्ञापकम् । स्वरूपेणोच्चारित इत्युक्तेरुदात्तादेरन्तोदा-
त्तादित्युदात्तादिशब्दोच्चारणे विवक्षैव । "उजः" (१-१-१७) "ऊँ"
(१-१-१८) इत्यत्र अननुनासिक एव उच्चारणीये यत्नाधिस्येनःनुनासि-
कोच्चारणाद्विवक्षा योष्या । "पथिमध्यभुक्षाम्" (७-१-२५) इत्यादौ
स्थान्यनुरूपतयानुनासिक एवोच्चारणीय निरनुनासिकोच्चारणात्तद्विव-
क्षा । एतदर्थमेवासति यत्ने इत्युक्तम् ।

न चैवमस्थ्यादीनां "नवृषिपयस्य" (फि० २-३) इत्याद्युदात्ततया
अन्यादेशस्यानङ्गः स्थान्यनुरूपेऽनुदात्त एवोच्चारणीय उदात्तोच्चारणं
विवक्षार्थं भविष्यतीति कथमस्य ज्ञापकत्वमिति वाच्यम् । परमास्थिशब्दा-
दावन्तोदात्त उदात्तगुणकस्यापि स्थानित्वेन विवक्षायां मानाभावात् ।
चतसर्याद्युदात्तनिपातं करिष्यते यथादेश आद्युदात्तनिपातनं करिष्यते,
भैरवी ।

असतीत्यादिना । अत्र च । अस्यां परिभाषायां च । आदिना "चतुरनुदात्त" इत्यस्य संप्रदाः
विशेषणस्य फलमाह—*स्वरूपेति* । शब्दोच्चारण इत्यनेन यत्र उदात्तादिशब्दस्य यः संज्ञी
तत्तद्गुणविशिष्टो यत्स्वस्यैव यत्रोच्चारणं संप्राविश्या अस्त्येव, यत्र तु यत्नस्तत्र विवक्षा भव-
त्येव । अत्र दृष्टान्तमाह—*उज ऊमिति* । उच्चारणीयमिति स्थान्यनुरूपत्वादित्यादि । *एत-
दर्थमेव* । उक्तोभयार्थमेव । इदं सम्प्रदायमतेन विशेषणविषये विशेषणस्य वक्ष्यमाणत्वात् ।

स्थान्यनुरूपोच्चारणस्थले विवक्षास्वीकारे "अस्थि" इतिसूत्रघटकोदात्तशब्दस्य ज्ञापकत्वं
न सम्भवतीत्याशङ्कते—*न चैवमिति । ज्ञापकत्वमिति* । स्वस्मिन्नच्चारिताभ्यांदिदि शेषः ।
अस्य । उदात्तशब्दोच्चारणस्य । *अन्तोदात्ते* । समासस्वरेण अन्तोदात्ते । अपिरसमा-
सस्थलीयानुदात्तस्य समुच्चारकः । एवं वा समासेऽनुदात्तगुणक एव स्यादितिसूत्र उदात्तश-
ब्दोच्चारणमावश्यकमिति भावः ।

ननु निपातनस्थले यत्र विशेषाभावाच्चतसरीत्यादिभाष्यासङ्गतितरत आह—*चतसर्या-
तत्त्वप्रकाशिका ।

गुणा अभेदका इति । अस्याः "स्वरूपम्" इतिपरिभाषाया अपवादभूतत्वेन तत्र रूपपदेन
अनुनासिकत्वनिरनुनासिकत्वोदात्तत्वानुदात्तत्वस्वरितत्वातिरिक्तश्रावणप्रत्यक्षविषयतावच्छे-
दकधर्मावच्छिन्ने एव शक्तिबोधनेन अनुनासिकानुदात्तादेरपि पिंसंज्ञासिध्यतीतिभावः । एत-
न्मूलकमेव—*असतियत्न इति* । अनुनासिकत्वनिरनुनासिकत्वोदात्तत्वानुदात्त-
त्वस्वरितत्वानि गुणाः "स्वरूपम्" इतिसूत्रे रूपपदेनाविवक्षिता इति परिभाषार्थः । अक्षरार्थ-
स्तु गुणा अभेदका अव्यावर्तकाः "स्वरूपम्" इतिसूत्रे रूपपदेनाग्रहणद्वारेति । *ज्ञापकमिति* ।
नच ज्ञापितेऽपि पुनरप्युदात्तग्रहणं व्यर्थम् । "भाष्यमानेन" इतिनिषेधेन "गुणा अभेदका" इ-
त्यस्याप्रवृत्तेरिति वाच्यम् । तस्यां परिभाषायां स्वरतिरिक्तत्वेन सङ्कोचेनादोषात् । अत एव
"यद्बुधने हलयेत्" इत्येकारः वृक्षेभ्य इत्यादौ उदात्तः, पूर्वैभ्य इत्यादौ अनुदात्तः, चैत्रेभ्य
इत्यादौ स्वरितश्च भवतीति दिक् । *अनुनासिके पञ्चोच्चारणीये इति* । नच पथीयतेः क्विपि
पथा इत्यादौ स्थानिनिरनुनासिकस्यापि सम्भवादिदमसङ्गतमिति वाच्यम् । तस्यानभिधाने-
नादोषात् । स्पष्टं चेद् "पथिमध्यभुक्षामात्" इतिसूत्रे शेखरे तद्यस्यशब्दरत्नेचेति बोध्य-
म् । *स्थान्यनुरूपेति* । नच इनयातोरैकाग्रत्वेनान्तोदात्त आद्युदात्तश्चेत्याद्युदात्तयथादेशो-

पदादयोऽन्तोदात्ता निपात्यन्ते सहस्य स उदात्तो निपात्यते इत्यादि-
भाष्यं त्वेकश्रुत्याष्टाध्यायीपाठे क्वचिदुदात्ताद्युच्चारणं विवक्षार्थमित्याश-
येन । त्रैस्वर्च्येण पाठे इति पक्षे तु ज्ञापकपरं भाष्यमिति कैयटादयः ।

परे तु निपातनं नामान्यादृशे प्रयोगे प्राप्तेऽन्यादृशप्रयोगकरणं तद्रूपात्
यत्तात्तत्र तत्रोदात्तादिविचक्षा । "तिसृचतसृ" इत्यत्र ह्रन्प्रयुक्तेऽन्तोदात्त
उच्चारणीय आद्युदात्तोच्चारणमन्यत्र स्थान्यनुरूपे स्वर उच्चारणीये तत्त-
दुच्चारणं विवक्षार्थम् । सम्पूर्णाष्टाध्याय्याचार्येणैकश्रुत्या पठितेत्यत्र न
मानम् ।

क्वचित्पदस्यैकश्रुत्यापि पाठो यथा "दाण्डिडनायनादि" सूत्रपेद्याकेति ।
यद्यप्यध्येतार एकश्रुत्यैवाङ्गानि पठन्ति ग्राहणवत्तथापि व्याख्यानतोऽनुना-
सिकत्वादिषु द्वात्तनिपातनादिज्ञानमित्याहुः । विधेयाणुविषये त्वप्रत्यय
इति निषेधात्त गुणाभेदकत्वेन सवर्णग्रहणम् । अत एव घटवदित्यादौ मतो-
भैरवी ।

पुदासेति* । नन्वेवम् "अस्थि" इति सूत्रघटकोदात्तशब्दोच्चारणस्य ज्ञापकत्वासम्भवोऽत्रापि
एकश्रुत्या पाठे कर्तव्य उदात्तगुणकस्यानञ उच्चारणेनैव अत्रिविश्रयाः सम्भवाद्दुदात्तशब्दो-
च्चारणं व्यर्थमेवेत्यत आह—त्रैस्वर्च्येणेत्यादि । पाठे इति* । अष्टाध्याय्यामिति शेषः । कैय-
टादय इत्यनेन सूचितामरश्चि प्रकृत्यग्राह—परे स्त्वित्यादिना* । सामान्येनोकमथं विशिष्टव
दर्शयति—तिसृ इति* । अत्रापिनाशब्दो अमात्पसितः । *अन्यत्र* । यथाश्री भस्व स्थानी
हन्धातुः स यथानुदात्तस्तथैवानुदात्ते वधशब्दे उच्चारणीये इति भावः । *तत्तदुच्चारणम्* ।
उदात्तोच्चारणमित्यर्थः । यथा हन्धातोर्नुदात्तत्वात्तदादेशोऽपि तेन तुल्योऽनुदात्त उच्चारयि-
तमर्थः । एवं "पादस्य पदाश्रयाति" इति सूत्रविहितदेशः "स्वाङ्गनिशाम्" इत्याद्युदात्तस्य
स्थानिन आद्युदात्त पूर्वोच्चारणयोग्यः । एवं पादेशाकृतितगणत्वान् निपातत्वेनाद्युदात्तः सह-
शब्दः तस्य स्थाने यः सादेशः स उदात्तानुदात्तोभयस्थानिकत्वेन स्वरितस्त्वयोग्यः । भाष्य-
विरोधपरिहारायाह—क्वचिदिति । एकश्रुत्यापोत्यपिना त्रैस्वर्च्यपरिग्रहः—ऐश्वर्यकेतीति* ।
अत्र हि इत्वाङ्गुवाङ्गुत् "जनपदाङ्गुत्" इत्ययुप्रत्यये तदन्त आङ्गुदात्तः एक ऐश्वर्यकशब्दः
अपर इत्वाङ्गु जात इत्यर्थे "कोपयाङ्गु" इति सूत्रविहितान्तोदात्त उभयोऽप्येतत् निपा-
तनम् । उच्चारणस्य लोपोऽत्र निपात्यते । यदि अत्रैकश्रुत्या पाठस्तदात्र निपातनमाद्युदात्तस्य
उत्तान्तोदात्तमेवेति संदेहे मरयेकमेपेयोभयोऽप्येतत् निपातनमिति समाधिपूर्वकम् ।

यद्यपि अत्र ह्रन्ने समानान्तोदात्तस्यै रोपनिपातं च शङ्का भयुक्तैव, तथापि तद्विषयिग्रह-
वाक्येऽप्ये त्रिपत्तौ बोध्यः । यद्यपि पाणिनेस्तत्र तत्र तस्यस्वरस्य पाठस्तथापि अध्येतृनामेक-
श्रुत्यैव पाठदर्शनेनोदात्तादिज्ञानाभावात् कथं स्वरनिर्णय इत्यत आह—यद्यपि इति* ।

मनु "यून्प्रपापयो" इत्यत्र दावपुत्रादे सर्वसंवाहार्थमियं परिभाषापत्रमारब्धव्या "अपु-
दिग्" सूत्रस्य तु मात्र व्यापारोऽभ्यन्तवान्, एवञ्च विषेपाणुविषयेऽप्य प्रकृत्यवापत्तावतिप्रसङ्ग
इत्यत्र आह—किंपेति । इति निषेधादिति* । *अप्रत्यय* इत्यनेनैहृदेषानुमतया बोधिता-
या 'भाष्यमार्तेन वयर्णानां ग्रहणं न' इति परिभाषा, तथा निषेजादिमर्थः । *अत एव* ।
भाष्यमार्तेनेति परिभाषास्योच्चारणदेव । *अत एव* । मनुषो मकारस्यानुनासिकवशा-
त्तस्यप्रकृतित्वात् ।

आत्मनवि संभङ्गानि अन्तोदात्ते उच्चारणीये आद्युदात्तोच्चारणविवक्षार्थमित्यवगमनमिति वा-
च्यम् "धातोः" इत्यनेनान्तोदात्ते एव दर्शने आद्युदात्तोच्चारणस्य विवक्षार्थवत्त्वात् । इत्युक्तो-

मस्य नानुनासिको घकारः । अत एव "तद्धानासाम्" (४-४-१२५) इति सूत्रनिर्देशः । अन्यथा "प्रत्यये भाषायाम्" इति नित्यमनुनासिकः स्यात् । जातिपक्षे तु नास्योपयोग इति बोध्यम् । यू इत्यादौ दीर्घमात्रवृत्तिजाति-
निर्देशाच्च क्षतिरिति अन्यत्र विस्तरः ॥ ११८ ॥

ननु "सर्वनामानि" (१-१-२७) इत्यत्र एत्याभावनिपातनेऽपि लोके सणत्वप्रयोगस्य साधुत्वं स्यादत आह—

बाधकान्येष निपातनानि ॥ ११९ ॥

तत्तत्कार्ये नान्पात्ते निपातनारम्भात् । "पुराणप्रोक्तेषु" (४-३-१०५) भैरवी ।

रामावादेव । यदस्याः परिभाषाया अवतरणे व्यक्तिपक्ष इत्युक्तं तस्य फलमाह—*जाति-
पक्ष इति । नास्योपयोग इति* । एतेन जातिपक्षस्य आवश्यकता तेनैव सकललक्ष्यसंग्रह
इति ध्वनितम् ।

ननु यदि जातिपक्षस्यैव स्वीकारस्तदा यू इत्यग्रातिप्रसङ्ग इत्यत आह—*यू इत्यादा-
विति* । एतेनाधीयमाणो गुणो भेदक इति परिभाषान्तरमिति कस्यचिदुक्तिरसङ्गतेति सू-
चितम् ॥ ११८ ॥

"यूल्याण्यौ" इति सूत्रे प्रसक्तस्य दोषस्य परिहारं कृत्वा तत्प्रसङ्गेन अन्यत्रापि सूत्रेऽ-
तिप्रसङ्गं पारहर्तुमाह—*नन्विति* । अत्र "पूर्वपदात्" इति गत्वं प्राप्तं तदभावस्य निपातनेऽ-
पि लौकिकप्रयोगे गत्वापत्तिरित्यर्थः । "अदकुञ्चाद्" इति सूत्रस्य तु न प्राप्तिः । समानपदवा-
भावात् । तद्धि निमित्तानधिकरणनिमित्तिप्रत्यदायदितत्वम् निमित्तानधिकरणत्वं निमित्तान-
वयवकत्वम् । निमित्तमत्वे नकारावयवकत्वम् । पदत्वञ्च न पदसंज्ञाकत्वम् गन्धर्वगानमित्या
दौ सुब्रुत्वत्तेः प्राक्कृदन्तस्य गानेत्यस्य समासेन पदसंज्ञाया अभावेन गत्वापत्तेः । किन्तु वि-
भक्तीतरानपेक्षया अर्थबोधकत्वेन दृष्टत्वम् । मात्रभोगीण इत्यत्र भोगित्यस्य प्रत्ययमात्रस्य
वा न तादृशपदत्वमिति गत्वस्य सिद्धिः ।

न चैवमपि सर्वनाथप्रभुणेत्यत्र गत्वं न स्यात् निमित्तानधिकरणेन निमित्तिमता पदेन
नापेत्यनेन धटितत्वादिति वाच्यम् । निमित्तानधिकरणत्वनिमित्तमत्वाभाववद्यत्पदे तदवयव-
मिन्नस्य नस्य गत्वमित्यस्मिन् समुदितायै तात्पर्यात् । पदत्वञ्च पूर्वोक्तमेव । एवञ्च सर्वना-
थप्रभुणेत्यस्य समुदायस्योभयवत्त्वेन तदवयवस्य नादेशावयवतस्य तद्विन्नत्वात् नत्वस्य
सिद्धिः । तद्व्युत्पन्नशब्दावयवस्य तु न, नापेत्यत्रैकसत्त्वेऽपि द्वयै नान्तीतिरीत्या तदुभया-
भावस्य सत्त्वेन तादृशोभयाभाववत्पदावयवत्वस्य सत्त्वात् । *तत्तत्कार्यं इति* । एवमभि-
धानेनास्याः परिभाषाया येन नाप्राप्त्यायमूलकत्वमिति ध्वनितम् ।

ननु बाधकान्येति नियमस्वीकारे "सार्धचिरम्" इति सूत्रेण पुराणशब्दाद्वयार्थे दृष्टप्रत्यये
तत्त्वप्रकाशिका ।

राष्टुदात्तेऽपि "धातोः" इत्यनेनान्तोदात्तसामर्थ्यादेव उपदेशत्वावच्छेदेन एवोच्चारणोपे आर्षु-
दात्तोच्चारणस्य विवक्षार्थत्वाद्धेति दिक् । *अत एव तद्धानासामिति* । न च "तसौ मत्वर्थ" इत्यत्र
दकारस्यापि प्रक्षेपेण तदो दान्तत्वेन भसंज्ञया अनुनासिकाप्राप्तिरिति न निर्देशास-
ङ्गतिरिति वाच्यम् । तद्धानिति अनुब्रुवत इति "प्रत्ययस्थात्कात्" इति सूत्रोदात्तत्वोपलक्षण-
त्वेनादोषात् ॥ ११८ ॥

गत्वाभावनिपातन इति । न च कृत्यत्वेन यत्र संज्ञावगमस्तत्रैव "पूर्वपदात्" इति
गत्वं भवति । अत एव रघुनायादिशब्दे गत्वं न, तथा च प्रकृते कृत्यत्वेन संज्ञावगमाभावा-

इति निपातितपुराणशब्देन पुरातनशब्दस्य बाधः प्राप्तोऽपि पृषोदरादित्वा-
न्नेति बोध्यम् । पुराणेति पृषोदरादिः पुरातनेति चेत्यन्ये । इयं सर्वादिसूत्रे
भाष्ये स्पष्टा । अबाधकान्यपि निपातनानोति तु भाष्यविरुद्धम् ॥ ११९ ॥

ननूखधातोर्द्वित्वे स्वत एव ह्रस्वत्वात् पूर्वमभ्यासह्रस्वत्वाप्रवृत्तौ हला-
दिःशेषे सवर्णदीर्घे ह्रस्वापत्तिरत आह—

पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्तिः ॥ १२० ॥

एवं च ह्रस्वस्यापि ह्रस्वत्वे कृते 'लक्ष्ये लक्षणस्य' इति न्यायेन न
पुनर्ह्रस्वः । तदुक्तम्—“इको ऋल्” (१-४-६) इति सूत्रे भाष्ये-कृतकारि
खल्वपि शास्त्रं पर्जन्यवदिति । सिद्धेऽपि ह्रस्वादिकारीत्यर्थः । न च लक्ष्ये
लक्षणस्य सकृदेव प्रवृत्तिरित्यत्र न मानमिति वाच्यम्, “समो वा लोपमे-
के” इति लोपेनैकसकारस्य, द्वित्वेन द्विसकारस्य, पुनर्द्वित्वेन च त्रिसका-
रस्य सिद्धौ “समः सुटि” (८-६-५) इति सूत्रस्यैव मानत्वात् । “सम्प्र-
सारणाश्च (६-१-१०८) सिचि वृद्धिः” (७-२-१) इत्यादौ भाष्ये स्पष्ट-
मुक्तत्वात् । अत्र 'विकारकृतो लक्ष्यभेदो न' इति “सिचि वृद्धिः” इति
भैरवी ।

तस्य तु शागमेऽवश्यं प्राप्ते तदभावनिपातनेन पुरातनशब्दस्य बाध एव प्राप्नोतीत्यत आह—
पुराणेति पृषोदरादित्वात्* । तस्मिन् गणे तुदसहितस्य पाठकल्पनात् ।

अन्ये तु पुरातनशब्दः “सार्धचिरम्” इति सूत्रसिद्ध एव । पुराणशब्द एव पृषोदरादिः क-
ल्पनीयः । एवं हि निपातनकल्पना नेति लाघवमित्याशयेन आह—पुराणेति* । कैय-
टाद्युक्तिः सङ्घटयति—अबाधकेति* । *भाष्यविरुद्धमिति* । बाधकान्येव हि निपातनानो-
ति तत्रोक्तेः ॥ ११९ ॥

संज्ञाशब्दे निपातनप्रसङ्गेन संज्ञान्तरस्य स्मृतौ अभ्याससंज्ञापि स्मृतेति तदुद्देश्यकहा
प्यंविषये आह—नन्विति* । *पर्जन्यवदिति* । यथा पर्जन्यस्य सिद्धेऽपि जलोपि प्रवृत्तिस्त-
थासिद्धेऽपि काव्ये स्वोद्देश्यतावच्छेदकधर्मसत्ये लक्षणस्य प्रवृत्तिर्भवेतीति तदर्थः । *एव-
ञ्च* । एतत्परिभाषास्वीकारे च । एवञ्च अथ न्यायो लौकिक इति ध्वनितम् । एतस्य बाध-
यगादेव “प्रवाहणस्य हे” इत्युत्तरपदवृद्धिविधानमपि चरितार्थम् । इयं परिभाषा भाष्यका-
रम्यमतीतीति आह—तदुक्तमिति* ।

गन्तव्यस्य न्यायस्य स्वीकारे लक्षणे प्रवृत्ते पुनस्तस्य लक्षणस्य प्रवृत्त्यभावमप्यादर्कं यत्
'लक्ष्ये लक्षणे सङ्घट्टेव प्रवर्तते' इति वचने तद्विमूलमेव भविष्यतीति आशङ्कानिराकरणद्वारा त-
मपि न्यायं दर्शयितुमाह—न चेति* । *समोपेति* । संस्कृतोत्पादान्त्रित्यादिः । भाष्ये स्पष्ट-
मुक्तत्वात्चेति । तत्र हि-उद्घोषामित्यत्र “सद्विषयोद्घोष” इति सूत्रात्परत्याम् “वदयत्र”
इति वृद्धौ वर्णरदमाभ्यन्तकारात्प्यौत्वं माधितम् । तत्र च पुनर्घोषस्यातिवृत्त्यात् ह्रस्व-
लक्षणा वृद्धिः प्राप्ता सा लक्ष्ये लक्षणमिति न्यायेन चारिता विकारकृतलक्ष्यभेदो नेत्यतः सम्प्र-

त्यवप्रस्यतिञ्च ।

एतद्वन्नातिरेव भेदोदमसङ्घट्टमिति वाच्यम्, “सर्वनामानि” इति आपुनिकगुणैकत्वेन, पा-
तिनिर्धेदि कृतत्वेन संज्ञादिषु तदि कृतगन्ते संज्ञावगमो भविष्यतीति एतन्नामानि निपातन-
स्य सङ्घट्टत्वात् ॥ ११९ ॥

भाष्यात् प्रतीयत इत्यन्यत्र विस्तरः ॥ १२० ॥

ननु स्पन्दुधातोः स्यन्त्स्यतीत्यादौ सकारादिविशेषापेक्षत्वाद्वात्मनेपद-
निमित्तत्वाभावनिमित्तत्वाच्च "न वृद्धयश्चतुर्भ्यः" (७-२-५६) इति निषे-
धस्ये बहिरङ्गत्वेन अन्तरङ्गत्वाद्दिल्लक्षणस्ये इविकल्पस्यापत्तिरत आह—

निषेधाश्च बलीयांसः ॥ १२१ ॥

अन्तरङ्गादुपजी(१)व्यादपि बलीयांस इत्यर्थः । 'चतुर्भ्यः' इति तु स्पष्टा-
र्थमेव । अत एव तत्प्रत्याख्यानं भाष्योक्तं सङ्गच्छते । अत एव सर्वसंज्ञादे-
निषेधविषये न विकल्पः । अन्यथा मीमांसकरीत्या विधेरुपजीव्यत्वेन प्राय-
ल्यात्तस्य सर्वथा बाधानुपपत्त्या दुर्वारः स इति मञ्जूपायां विस्तरः । अत
एव "द्वन्द्वे च" (१-१-३१) "विभाषा जसि" (१-१-३२) इति चरितार्थम् ।
भैरवी ।

सारणमित्याह—*अभ्यप्र* । *अभ्यत्रेति* । उद्योतादौ ॥ १२० ॥

धातुमन्बन्धकार्यविधानप्रसङ्गादाह—*नन्विति* । *धातोरिति* । तत्प्रकृतिकर्त्वं पठ्य
र्थः । ननु "न वृद्धयः" इत्यस्य सकारादित्ववद्दिल्लक्षणस्यापि बलादित्वापेक्षत्वेन समत्वमत
आह—*आत्मन इति* । एतच्च अल्पापेक्षमन्तरङ्गमिति प्राचीनरीत्या । *निषेधाश्चेति* ।
निषेधशास्त्रमित्यर्थः ।

ननु उक्तफलस्य चतुर्बहणसामर्थ्यादेव सिद्धौ न्यायानुपयोग इत्यन आह—*चतुर्भ्यं
इतीति* । उपजाव्यादपि निषेधशास्त्रस्य प्राबल्ये साधकमाह—*अत एवेति* । उपजाव्या-
दपि प्रायल्यादेव । *अत एव* । उक्तार्थत्वादेव । *मीमांसकरीत्येति* । यत्रतिपु ये यजामहं
करोति नानुयाजेषु इत्यादौ पर्युदास एव, न प्रमन्यप्रतिषेध इति तैरुक्तम् । एवञ्च उपजी-
व्याग्निषेधस्य प्रायल्यानङ्गीकारे "नाज्जालौ" इति सूत्रे "तुल्यास्य" इति सूत्रस्य उपजीव्य
त्वाद्विकल्पापत्तिरिति भावः । *अत एव । निषेधस्य प्राबल्येन विकल्पाभावादेव । अन्यथा
तत्त्वप्रकाशिका ।

इत्यन्यत्र विस्तर इति । तल्लक्ष्यत्वं च स्वीयप्राथमिकप्रवृत्तौ उद्देश्यतावच्छेदनात्
च्छिद्यत्वेन आधीयमाणो यावान् शब्दसमुदायः तद्व्यवहारे यस्तद्व्यवहारात्प्रोद्देश्यकविकारा
गमातिरिक्तस्तद्व्यवहित्ये सति स्वीयप्राथमिकप्रवृत्त्युत्तरकालिकप्राप्तिभिन्नप्राप्तिविषयावधि
तत्त्वम् । विकारे स्वव्यवहारात्प्रोद्देश्यरुविशेषणदानेन कण्ठे इत्यादौ पूर्वास्तत्वेन प्रातिपदि
कत्वमादाय पुनर्द्वैस्वशास्त्रपरम्भान् सङ्गच्छते । विकारातिरिक्तत्वविशेषणदानेन उद्बोधाभि-
त्यादौ पुनर्न वृद्धिः । आगमातिरिक्तत्वविशेषणदानेन सर्वेषामित्यादौ पुनर्नपुं । द्वितीयवि-
शेषणदानेन पृथेक भूयास्तामित्यादौ "लिङः सलोप" इति सलोपसिद्धिः । स्वीयप्राथमिकप्र
वृत्तिसमकालिकत्वं विशेषणविशेषणे स्वीयप्राथमिकप्रवृत्त्युत्तरकालिकप्राप्तिभिन्नत्वविशेषणदा-
नेन पदसु इत्यादौ पुनश्चर्त्सिद्धिः । अन्यथा "खरि च" इत्यत्र पदन्वैत्यधिकारात्स्वीयप्राथ-
मिकप्रवृत्तिसमकालिकप्राप्तिविषयावधितत्त्वस्य सत्त्वेन पुनश्चर्त्सं न स्यात् । निन्दकविशेषणदाने-
नेन स्वीयप्राथमिकप्रवृत्त्युत्तरकालिकप्राप्तिभिन्ना प्राप्तिः पुनः प्रवृत्ते प्राकालिकीप्राप्तिः तद्विष-
यव्यतिष्ठत्यनेति न दोषः ॥ १२० ॥

चरितार्थमिति । अन्यथा उत्सर्गनिषेधयोर्विकल्पेन 'सर्गनामानि' 'द्वन्द्वे च' इत्याभ्यामेव

(१) उपजीव्यादपि । विधिशास्त्रमात्रे निषेधरूपाभावस्य प्रतिषेधप्रविष्ट्या
अभावस्याप्रसिद्धिः स्यादिति भावः ।

विध्युन्मूलनाय प्रवृत्तिरस्या धीजम् । “न लुपता” (१-१-६३) “कमे-
णिङ्” (३-१-३०) इत्यनयोर्भाष्ये स्पष्टैया ॥ १२१ ॥

ननु अत्यन्तस्वार्थिकानामर्थप्रत्यायकत्वरूपप्रत्ययत्वानुपपत्तिरत आह—

अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे ॥ १२२ ॥

यस्यार्थः प्रकृत्या प्रणययते (१) सोऽपि प्रत्यय इत्यस्याप्यङ्गीकारात्तस्य
प्रत्ययत्वमिति न दोषः । स्वार्थ इत्यस्य स्वीयप्रकृत्यर्थ इत्यर्थः । महाशंखाव-
लादर्थिकाङ्गायामन्यानुपस्थितिरस्या धीजम् । “सुपि स्थः” (३-२-४)
इत्यादिसूत्रेषु भाष्ये स्पष्टैया ॥ १२२ ॥

भैरवी ।

“इन्द्रे च” इत्यनेनैव विकल्पलाभे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । न च “विभाषा जति” इतिसूत्रस्यैव
“विभाषा” इति नियमार्थमस्त्विति वाच्यम्, “विधिनियमसम्भवे” इति न्यायेन विध्यर्थकत्वकल्प-
नाया उचितत्वात् । इयं च परिभाषा लोकसिद्धन्यायमूलिका इत्याह—*विध्युन्मूलनायेति* ।
प्राप्तस्य विधेर्निवृत्ततायेत्यर्थः । एतेन येन नाप्राप्तन्यायेन विधिशास्त्रस्य निषेधशास्त्रेण वाच्य
इति दर्शितम् । लोकेऽपि यस्य उन्मूलनाय यस्य प्रसक्तिर्भवति ततस्तस्य बलस्यैव कस्य
कृष्णस्येव । *नलुपतेति* । आत्ते “उत्तरपदस्ये चापदादिविधौ” इति घञस्य प्रत्याख्यान-
समयेऽसर्वनामस्थान इति प्रतिषेधो ‘निषेधाच्च बलीयाम्’ इति न्यायेन प्राप्नोतीति, अन्त्येऽपि
गिद्योऽनुबन्धयोः “नेरनिटि” इत्यत्र गिमामान्यपहणार्थत्वेन सादकाशस्त्रेण प्रतिषेधबलीय-
स्त्वात् “इटिति च” इति प्रतिषेधः प्राप्नोतीति चोक्तम्, इक्षुप्रकाराददोष इति तदन्वयः ॥ १२१ ॥

“कमेणिङ्” इतिसूत्रस्योक्तत्वेन तस्य प्रत्ययस्य स्वार्थिकत्वस्य इत्यनेन तत्प्रसङ्गेन
आह—*ननु इति* । *अनिर्दिष्टा इत्यादि* । अनिर्दिष्टो विशेषतः । साद्विनेयेणाप्रतिपादि-
सोऽर्थो प्रेषामित्यर्थः ।

ननु अर्थेन सह सादस्य पाठ्यत्राघकभाषात्मकसम्बन्धनिर्णयोऽन्यथयतिरेकाभ्यां भवति
स च अन्वयव्यतिरेकोऽत्यन्तस्वार्थिकेषु न सम्भवतीत्यत आह—*यस्यार्थे इति* । यद्य-
त्वेनाभिमत इत्यर्थः । एतेन विकारागमयोर्न प्रत्ययसंज्ञेत्युक्तं भवति । प्रकृत्या प्रत्याख्यत
इत्यनेन यथा लोहितान्मगाविति कनोनुषारणेऽपि लोहितशब्देन सोऽर्थोभिधीयतेऽतः कनः
प्रत्ययत्वप्रथमप्रकारो विकारागमस्येऽस्ति विकारागमयोरभावे प्रकृतिप्रयोगाभावाश्चित् । मां-
या । अत एव महाशंखाकारेण स्वस्वप्रकृत्यन्यतरार्थप्रत्यायकस्य प्रत्ययसंज्ञेति अन्यत्र उक्तम् ।

ननु अत्यन्तस्वार्थिकस्यार्थे एव अप्रसिद्ध इति स्वार्थे इति अनुपपन्नमत आह—*स्वार्थे
इत्यप्येति* । एवञ्च आरम्भोपवाचकः स्वतन्त्रस्तत्र द्रष्टव्य इत्यर्थो दर्शितः । इयं च परिभाषा
न्यायवतिरेति आह—*मरेति । भाष्ये इति* । तत्र हि—आप्तस्यमित्यस्य योगविभागेन
साधनावसरे भाव एवाग्न कर्मोदावित्युक्तम् ॥ १२२ ॥

सत्यप्रकरिका ।

कसिसिद्धौ “विभाषा जति” इत्यस्यैव वैयर्थ्यं स्पष्टमेव ॥ १२१ ॥

प्रत्ययस्येति । अनिर्दिष्टा इत्यादि । अनिर्दिष्टो विशेषतः । साद्विनेयेणाप्रतिपादि-
सोऽर्थो प्रेषामित्यर्थः ।

(१) सोऽपीति । अनिर्दिष्टा इत्यादि । अनिर्दिष्टो विशेषतः । साद्विनेयेणाप्रतिपादि-
सोऽर्थो प्रेषामित्यर्थः ।

योगविभागादिष्टसिद्धिः ॥ १२३ ॥

इष्टसिद्धिरेव त्वनिष्ठापादनं कार्यमित्यर्थः । तत्तत्समानविधिकद्वितीययोगेन विभक्तस्थानित्यत्वज्ञापनमेतद्वोजम् ॥ १२३ ॥

पर्यायशब्दानां लाघवगौरवचर्चा नाद्रियते ॥ १२४ ॥

तत्र तत्रान्यतरस्यां विभाषा वेति सूत्रनिर्देशज्ञापितमिदम् ॥ १२४ ॥

ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्र ॥ १२५ ॥

स्पष्टमेव पठितव्येऽनुमानाद्बोधनमसार्वत्रिकत्वार्थमित्यर्थः । तेन ज्ञापकसिद्धपरिभाषानिष्ठं न आपादनीयमिति तात्पर्यम् । भाष्येऽपि ध्वनितमेतद्व्यापसूत्रादौ । ज्ञापकेति न्यायस्याप्युपलक्षणम् । न्यायज्ञापकसिद्धानामपि केषाञ्चित्कथनमन्येषामनित्यत्वबोधनायेति भावः । यथा तत्स्थानापन्ने तद्धर्मलाभे इति न्यायसिद्धस्थानिवःसूत्रं, ज्ञापकसिद्धं च तत्र अनल्लिघाविति ॥ १२५ ॥

ननु द्रोण्यां द्रोण्या द्रोढा द्रोढेत्यादौ घत्वादानामसिद्धत्वात् पूर्वं द्वित्वे एकत्र घत्वमपरत्र ढत्वमित्यस्याप्यापत्तिरत आह—

पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे ॥ १२६ ॥

भैरवी ।

“सुपित्थ” इति सूत्रे योगविभागकर्णात् तत्प्रसङ्गेन स्मृतामन्यामपि परिभाषां व्याचष्टे—*योगविभागेति* । सर्वस्यैव वाक्यस्य असति धाधिके सावधारणत्वमित्याशयेन आह—*इष्टसिद्धिरेवेति* । पुवकारव्यवच्छेदमाह—*न त्वनीति । सत्तदिति* । विभक्तयोगेनेत्यर्थः । *विभक्तस्येति* । एकस्येति शेषः ॥ १२३ ॥

योगविभागेन द्वयोः समानफलकत्वं कल्पयित्वान्यतरस्यानित्यत्वरूपने यथा गौरवस्य सत्येऽपि अङ्गीकारस्तथा अन्यत्रापि गौरवाङ्गीकार इत्याह—*पर्यायशब्दानामिति* । अत्र ज्ञापकमाह—*तत्रेत्यादिना* ॥ १२४ ॥

बहुपु परिभाषासु ज्ञापकोपवर्णनात् तत्प्रसङ्गेन आह—*ज्ञापकेति* । अस्य लाभप्रकारमाह—*स्पष्टमेवेति* । ज्ञापकशब्दार्थमाह—*अनुमानादिति । तेन* । तस्य असार्वत्रिकत्वेन । *भाष्येऽपीति* । व्यापसूत्रादौ भाष्येऽपीत्यन्वयः । एवं तत्परिभाषास्वीकारादेव छात्रा इत्यस्य सिद्धिः । अत्र हि—*काम्मन्स्ताच्छीलये* इत्यनेन ‘ताच्छीलिकेऽङ्गुलानि भ्रमन्ति’ इति ज्ञापितेऽपि ‘छिद्राणां’ इति शीघ्रं न मरति । *अन्तिलिमिति* । *स्यो लय इत्येकेन लिङ्गविशिष्टपरिभाषामुक्त्वा अनया परिभाषया द्विपतीताप इत्यत्र “द्विपत्परयो” इति नेति सूचितम् । नन्वेवं न्यायसिद्धानां सार्वत्रिकत्वापत्तिरत आह—*ज्ञापकेतीति* ।

ननु “तत्स्थानापन्नस्तद्धर्मं लभतः” इति न्यायेनादेशः स्थानिवदित्यस्य “अदो जग्धिः” इति सूत्रे तिकितौत्वेन सिद्धे स्वप्नहणेनाल्लविधौ स्थानिवत्त्वम् नेत्यस्य च लभे सिद्धे “स्था-निपत्” इति सूत्रं किमिति आरभ्यत इत्यत आह—*न्यायज्ञापकेति । अन्येपरामिति* । न्यायज्ञापकसिद्धानामिति शेषः । पूर्वोक्तमेव स्पष्टार्थं दर्शयति—*यथेति* ॥ १२५ ॥

विकल्पस्य प्रसङ्गादाह—*ननु द्रोण्येति । इत्यादाविति* । साधनीय इति शेषः । घत्वादीनामित्यादिना ढत्वस्य परिषदः । *द्वित्वे* । “नित्यवीप्सयो” इति द्वित्वे । *इत्य-स्याप्यापत्तिरिति* । अप्रापिताद् अमव्यत्वात्तेनापत्तिरानुदानन्तरे द्रष्टव्यः । तेन पाश्र्चिकी इत्यस्य सिद्धिः सूचिता । *पूर्वत्रासिद्धीयमित्यादि । यत् तत्रोपतिष्ठत इत्यस्य अप्याहारः ।

द्वित्वभिन्ने पूर्वत्र कर्त्तव्ये परमसिद्धमित्यर्थः । “पूर्वत्रासिद्धम्” (८-२-१) इत्यधिकारभवं शास्त्रमस्या लिङ्गम् । यत्र च सिद्धत्वासिद्धत्वयोः फले विशेषस्तत्रैवेयम् । कृष्णद्विरित्यादौ जशत्वात्पूर्वमनन्तरं वा द्वित्वे रूपे विशेषामावेन तास्याः प्रवृत्तिरिति अन्यत्र विस्तरः । “सर्वस्य द्वे” (८-१-१) इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टेयम् ॥ १२६ ॥

ननु गोषु अश्वेषु च स्वामीत्यादिवद्गोषु अश्वानां च स्वामीत्यपि स्यात् । “स्वामीश्वर” (२-३-१९) इति सूत्रेण पृथीसप्तम्योर्विधानाद्दत्त आह—

एकस्या आकृतेश्चरितः प्रयोगो द्वितीयस्याः तृतीयस्याश्च न भवित्यति ॥ १२७ ॥

यत्र अन्याकृतिकरणे भिन्नार्थत्वसम्भावना तद्विषयोऽयं न्याय इत्यन्यत्र विस्तरः । “कञ्जानुप्रयुज्यते” (३-१-४०) इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टेयम् ॥ १२७ ॥

ननु विव्याधेत्यादौ परत्वाद्दलादिः शेषे घस्यसम्प्रसारणं स्यादत्त आह—
सम्प्रसारणं तदाश्रयं च कार्यं बलवत् ॥ १२८ ॥

भैरवी ।

पूर्वत्रासिद्धीपदं तदधिकारभवशास्त्रपरम् । एवञ्च पूर्वत्रासिद्धमित्यनेनैकवाक्यतया तदधिकारभवं पच्छाद्यं तत्राद्वित्व इत्युपतिष्ठत् इत्यर्थस्तत्फलितमाह—*द्वित्वभिन्न इत्यादिना* । परिभाषाया उक्तार्थत्वं ध्वनयन् तस्य पदस्य सार्थक्यमाह—*पूर्वत्रासिद्धमिति* । पूर्वत्रासिद्धीपमित्यत्र गहादित्याच्छः ।

आभ्याः परिभाषायाः- फलमाह—*यत्रेति* । द्वित्वपदञ्च विनिगमनाविरहात्पदद्वित्ववर्णद्वित्वोभयपरम् । *फले विशेष इति* । ययोदाहृतस्ये । तत्रैरेत्येवकारव्यपच्छेदं स्पष्टयति—*कृष्णद्विरित्यादिना* । अनित्या चेपम् “उभौ साम्यास्य” इति लिङ्गात् । तेन प्रणिनायेत्यादिसिद्धिः । *अन्यत्र* । शेषादौ । वाक्वाक् इत्यस्य साधनायसरे इति शेषः । *स्पष्टेयमिति* । उक्तप्रयोगसिद्धार्थं तत्र वाक्सिकरूपेण पठिता । केषिणु “नमुने” इति सूत्रे नेति योगो विभज्यते तेनेषु सिध्यतीत्याहुः, तत्र, तस्य योगविभागस्य भाष्येऽदर्शनात् ॥ १२६ ॥

कार्यद्वयविधानप्रसङ्गादाह—*ननु गोषु इति । परस्य इत्यादि* । अस्य यत् इत्यादिः । आहूतिवर्द्ध स्वरूपपरम् । *चरितः* । कृत अत्त इति शेषः । एतस्य न्यायस्य विषयमाह—*यत्रेति । यथा अद्वयानां स्वामी, गोषु इति पश्येति, अद्वयानां, स्वामी, गोषु, त्रिप्रतीकवर्णान्तरमपि सम्भाव्यते इति पृथीसप्तम्योदमयोरेकताद्विषेयस्येऽपि भेदेनैकस्मिन् वाक्ये न प्रवृत्तिः । किन्तु उभयत्र पक्षेय सप्तम्येय वा प्रयोगोऽप्या । एतेन सार्थकानेकविषयकोऽर्थं न्याय इति सिद्धम् । तथा च—*शानते न्यायेनैव द्रोघा प्रोदेषस्य कारणं न युक्तम् । अर्थं च न्यायो लौकिकी वा इतिवि जायमाना प्रतिपत्तिस्त्वाम्बुक् इति बोधयम् । तदाह—*अन्यत्रेति* । उच्योतादौ । *आप्य इति* । तत्र दि आमन्तस्य अग्निरसमासार्थक्यपानुप्रयोगे निदं इत्यस्य चैक्यमित्याद्योर्ने किरिवाच्यैवानुप्रयोगोऽन्यपरस्य माभूदिति निषमार्थमेतत्सुप्रमित्येतत् आहवाय इत्यग्न्याप्यना ॥ १२७ ॥

पूर्वत्रासिद्धीपमद्विरव इत्यत्र द्विष्यस्य प्रतियोगित्वा निरेत्यात् तत्रमद्वेन द्वित्वसमासस्यचोरन्विषयित्वात् “लिटिधातोः” इत्यपि उच्यमित्यम्, तत्र द्विष्ये मति यथा “इत्यादिः शेषः” इत्यस्य प्रवृत्तिर्भवति तथा अन्यत्रापि शास्त्रप्रवृत्तिक्रममाह—*ननु इत्यादिना* ।

तदाश्रयं "सम्प्रसारणाच्च" (६-१-१०८) इति पूर्वरूपम् । वस्तुतो "लिङ्गभ्यासस्य" (६-१-१७) इति सूत्रे उभयेषां ग्रहणस्योभयेषां सम्प्रसारणेमेव यथा स्यादित्यर्थकत्वेनेदं सिद्धमित्येषा व्ययैति "लिङ्गभ्यासस्य" इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । फलान्तरान्यथासिद्धिरपि तत्रैव भाष्ये स्पष्टा । "णौ च संश्रद्धोः" (६-१-३१) इत्यादौ संश्रद्धोरित्यादि विषयसतमीति तत्रापि न दोष इति अन्यत्र विस्तरः ॥ १२८ ॥

यत्तु—

कचिद्विकृतिः प्रकृतिं गृह्णाति ॥ १२९ ॥

तेन "निसमुपविभ्यो ह्नः" (१-३-३०) इत्यत्र ह्यामणेन हेजो ग्रहणसिद्धिः १२९ औपदेशिकप्रायोगिकयोरौपदेशिकस्यैव ग्रहणम् ॥ १३० ॥

तेन "दादेशातोः" (८-२-३२) इत्यत्र औपदेशिकधातोरेव ग्रहणमिति । तत्र । तयोर्निर्मूलत्वाद्भाष्याभ्यवहनत्वाच्च । न च विकृतिः प्रकृतिं गृह्णातीति "ग्रहिज्या" (६-१-१६) इति सूत्रस्य भाष्येणाद्यायासित्तरस्काराच्च, "निसमुपविभ्यो ह्नः" इत्यादौ हेजोऽनुकरणे सौत्रः प्रयोगः । आत्वविषये एव आ-

भैरवी ।

परत्वादित्यस्य सम्प्रसारणपेक्षेत्यादिः । इदं वचनं नापूर्वमित्याह—वस्तुत इति । इदं सिद्धमिति* । विन्यायेतिरूपं सिद्धमित्यर्थः ।

ननु पतत्परिभाषानङ्गीकारे भृष्टः जुहुवतुः जुधुवुरित्यादौ रमाहोपेयइयगादीनां प्रवृत्त्यापत्तिः । यथादेशस्य तु जुधुवुरित्यत्रैव सम्प्रसारणे पूर्वरूपपेक्षया परत्वात् प्राप्तिरत आह—फलान्तरेति* । उक्तफलान्तरेत्यर्थः । *भाष्ये स्पष्टेति* । सम्प्रसारणस्य नित्यत्वेन एतेषां सिद्धिः । एव सम्प्रसारणपूर्वत्वस्यान्तरङ्गत्वात् प्रवृत्तिः ।

ननु शिवधातोर्गिजन्ताल्लुठि चङि द्वित्वे वृद्ध्यामान्तरङ्गत्वात् सम्प्रसारणात्पूर्वप्रवृत्तौ अयुशवदित्यस्यासिद्धिरत आह—णौ चेति* । एवं च द्वित्वात् प्राक् सम्प्रसारणे ततो गिञि चङि वृद्धावावादेशे "णौ चङि" इति द्वित्वस्य सिद्धिरिति भावः ।

वस्तुतस्तु अन्वयासविकारे चाद्यवाचकभावो नास्तीति परिभाषायाः सत्त्वेनेष्टानुसारेण काठ्यप्रवृत्त्या विवृणोतेत्यादौ न दोष इत्यपि बोध्यम् ॥ १२८ ॥

अन्यसम्भते धातुकारिके परिभाषे सङ्घटयति—*पत्त्रिति* । आद्यपरिभाषायाः प्रयोजनं निरूप्यते अत्र आत्मनेपदसिद्धिः । द्वितीयपरिभाषाप्रयोजनं तु मूल एव लुक्त्वम् । *निर्मूलत्वादिति* । ज्ञापकभ्यत्वादित्यर्थः ।

ननु प्रथमपरिभाषाया नञो लीङ्गित्ययोग एव ज्ञापकोऽस्तु, तथा द्वितीयायां "ववीदित" इति सूत्रे चिग्रहणं ज्ञापकम्, तदिदं शून्य इत्यत्र "ऋयुक् किति" इत्यप्याप्रवृत्तौ सार्धकन्तस्याप्रवृत्तिश्चेत्परिभाषा साध्या । न च लीङ्गमित्यस्य सिद्धयर्थं "ऋयुक्" इति सूत्रे उदरेण—इष्टानुवृत्तिः काठ्यां । एवञ्च शून्य इति न सेत्स्यतीति वाच्यम् । तदनुवृत्त्यभावेऽपि अनया परिभाषया सिद्धेरत आह—*भाष्याभ्यवहनत्वादिति* ।

ननु "अप्रतिविद्धमनुमते भवति" इति न्याय एव शानुवाहक इत्यत आह—*न च विकृतिरिति* । परिभाषाप्रयोजनान्यथासिद्धिमाह—*निसमुवेति* ।

वस्तुतस्तु तस्य ह्य इति निर्देशस्य सौत्रस्वरूपमनुवृत्तम् । "आदेव उपदेशेऽसिति" इति सूत्रेऽनित्यस्य प्रसङ्गप्रतिषेधस्त्वेवाद्यप्रणादा कृतात्प्रतिषेधकत्वं च विषयविशेषपरिषयार्थमिति आह—*भाष्यविषय एव* । एवञ्च "आदेशे" इति सूत्रेण वा कृतात्प्रतिषेधकत्वात्

न्ताः" (३-१-३२) इति "भूवादयः" (१-३-१) इति च धातुत्वं च भवत्येव "गुणो यद्भुक्तो." (७-४-८२) इत्यादिभिर्निषेधानित्यत्वकल्पनात् । तेन भवभावोऽप्यजर्वा इत्यादौ भवति । अत एव "श्वीदित" (७-२-१४) इति सूत्रे कैयटे यत्रैकाज्प्रहणं त्रिञ्चिदिति पाठः । "एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्" (७-२-१०) इति सूत्र एकाज्प्रहणेन एकदे(१)शानुमत्यैषा ज्ञाप्यते । अन्यथोपदेशेऽनेकाचामुदात्तत्वस्यैव सत्त्वेन तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति । तदपि न भाष्यानुक्तत्वात्, एकाज्प्रहणस्य वधिव्यावृत्त्यर्थमावश्यकत्वाच्च ।

भैरवी ।

यद्यपि ते न पठ्यन्ते प्रकृतयस्तु तेषामपि पठ्यन्ते तत्र स्थानिवद्भावात् सिद्धम् । इमे तर्हि यद्यपि न पठ्यन्ते येषां स्वयं आदिशयन्ते ते तत्र पठ्यन्ते । येषामिष्यादीनाम्, इमे सनादयो येषामयं आदिशयन्ते तेषां धातुपाठेन धातुत्वात् स्थानिवद्भावेन धातुसंज्ञा भविष्यति । पद्योनिर्दिष्टस्यादेशे स्थानिवद्भवति नचैतेपद्योनिर्दिष्टस्यादेशा, पद्योप्रहणे निर्वर्त्तिष्यन्ते, अपवादे उत्सर्गकृत प्राप्नोति, इयद्वादीनां शित्करणदिति ।

ननु स्थानिवत्सूत्र आदेशशब्दं क्रियावाचकश्चेत् स्योक्रियने तदा स्थानिवद्भावेन सनादिप्रत्ययानामेव धातुसंज्ञा प्राप्नोतीति चेन्न कर्मकृतुभिच्छ्रुति कणाङ्गे इष्ययं 'सर्वे सर्वपदादेशा' इति न्यायेन वर्त्तमानरूपेण प्रसङ्गे विकीर्षणशब्द सन्नन्त आदिशयत इति सिद्धं तदन्तस्य धातुत्वमिति कैयटेन समाधानात् । एव समभित्त्वाहारविशिष्टलवनक्रियावाचि लृशब्दपसङ्गे लवशब्द आदिशयते गुपप्रसङ्गे गोपायशब्द इति ।

एवम्प्रकारेण प्रत्याख्यानैऽपि आह-भूवादप इति* । वस्तुतस्तु तत्प्रत्याख्यानपरं भाष्यमेकदेश्युक्ति । स्थानिवत्सूत्रे आदेशप्रहणनाम्पर्यादानुमानिकादेशस्य य स्थानिवद्भाव एव यत्रादेशविधायकसूत्रे पठितयो स्थान्यादेशबोधकशब्दयोल्लेखगयार्थस्य विलक्षणशब्दरूपस्य बोधकत्वं तत्रैव, यथा "एः" इत्यादावुपात्तयारेक्षारत्यन्योल्लेखगया तदन्तपरत्वमिति, यत्र तु न कथमपि स्थान्यादेशबोधकशब्दोपादानं न तत्रादेशस्यानुमानिकत्वमिति न तत्र स्थानिवद्भावस्य प्रसक्तिरिति । *कल्पनादिति* । निषेधस्य नित्यत्वे यद्भुक्ति द्विवाभावेनाभ्यासाभावादभ्यासस्य गुणविधानमनुपपन्नमिति तज्ज्ञापकमिति भावः । *तेन* । निषेधस्यानित्यत्वेन । भवभावोऽपीत्यपिनोक्तफलसंग्रहः । *अत एव* । उक्तनिषेधस्यानित्यत्वादेव किञ्चिदित्यस्यैकाज्प्रहणं किञ्चिदेव न प्रवर्त्तत इत्यर्थः । अस्य कैयटोपवाक्यघटकस्य किञ्चिदित्यस्य सर्वत्रान्वयेन सामान्यतो निषेधवाक्यस्यानित्यत्वलाभः । किञ्चित्पदेन केवाञ्चिदेव कोऽप्योर्णा तत्राप्रवृत्तिर्न तु सर्वेषामिति चर्त्तनम्* । अनु मतिद्वारा । *अन्यथा* । अस्या अभावे । *तद्वैयर्थ्यम्* । एकाज्प्रहणवैयर्थ्यमित्यर्थः । *भाष्यानुक्तत्वादिति* । "रितपाशापा" तत्त्वप्रकाशिका ।

एकदेशानुमत्येति । अयं भावः - "अव" इत्येव सिद्धे एकप्रहण व्यर्थं सत्परिभाषायां शापकम् । नच सूत्रे "लिङ्गवचनम्" इति परिभाषया एकप्रहणाभावे "अच" इत्येकत्वविवक्षाया वस्तुमशक्यत्वेन एकप्रहणं न व्यर्थमिति कथं ज्ञापकम्, न च सिद्धान्तेऽपि अनुदात्तोपदेशानामेकाच्चेत्येन एकप्रहणं व्यर्थमेवेति वाच्यम्, उपदेशत्वावच्छेदेन य एकाजित्यर्थलाभायावश्यकत्वात् ।

अत एव तथादेशस्य हस्त्युपदेश एकाच्चेऽपि नेगिनिषेध इति वाच्यम्, अनच्छयातीरभावेन अच इत्यस्य वैयर्थ्येन एकत्वविवक्षया एकाच इत्यर्थलाभेन एकप्रहणस्य वैयर्थ्यात् । नचाजन्त इत्यर्थेऽत्राभावे 'अव' इतिसार्थकमिति वाच्यम्, हलन्तानामनुदात्तोपदेशस्यैव यथापत्तेः । *भावश्यकत्वाच्चेति* । वस्तुतस्तु 'अच' इत्येतत्सामर्थ्यादेव उपदेशत्वावच्छेदेनैकाच

(१) एकदेशानुमत्येति । स्थालिपुलाह्न्यायमूल कमेनदिभिः ।

तीत्यादावुत्तरखण्डस्य धातोरेकाच्चत्वमस्त्येवोत्तरखण्डेऽस्तित्यवत् । एतच्च
 "दयतेः" (७-४-६) इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । एवं च प्रकृतभाष्यासङ्गति-
 रिति वाच्यम् । आक्षेपे आक्षिप्तस्यान्वये च मानाभावात् । अङ्गत्वं तु विशिष्ट
 एवेति "एकाचो हे" (६-१-२) इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । निरूपितं च
 तनादिशेषे शब्देन्दुशेखरे । धातुत्वं तु उत्तरखण्ड एव । अत एव "एकाचो
 यशो भू भवन्तस्य स्वोः" (८-२-३७) इति सूत्रे धातोरधयवस्यैकाच
 इति वैयधिकरणेनान्वये गर्घाप्सिद्धिः प्रयोजनमुक्तं भाष्ये, न तु प्रसिद्धम-
 जर्घा इति । अजर्घा वेमिदीतीत्यादौ शनमृश्यनादयस्तु चर्करीतं चेत्यस्या-
 दादौ पाठेन यङ्लुगन्ते गणान्तरप्रयुक्तविकरणस्याप्राप्त्या न भवन्ति ।
 छान्दसत्वादेव कार्यान्तराणामपि छन्दसि द्रष्टृप्रयोगेषु अद्रष्टानामभावो धो-
 ष्यः । भाषायां तु तादृशानामभाव एव । श्रितापा श्रपादिनिर्देशास्तु "भयतेरः"
 (७-४-७३) इत्यादि सूत्रस्थ तन्निर्देशवन्नार्थसाधका इति अन्यत्र विस्तरः ॥ १३१ ॥
 ननु जभोऽचि रधेश्च नेत्यलिटोत्येव सूत्र्यतां किं द्वी रधिग्रहणेनेत्यत आह-

पदगौरवाद्योगाविभागो गरीयान् ॥ १३२ ॥

भैरवी ।

त्वादित्याशङ्क्य निराचष्टे—नचेत्यादिना* । *भाष्यासङ्गतिरिति* । एवञ्च तद्भाष्यस्यैक-
 देश्युक्तित्वेन प्रकृतार्थासाधकत्वमिति भावः । *आक्षेप इति* । अस्य मानाभावादित्यग्रा-
 न्वयः । यथा पीनत्वस्योपपादकं रात्रिभोजने तथा न प्रकृतेऽस्तीति भावः । अन्वयेत्यापि
 आह—*आक्षिप्तस्येति* । *मानाभावादिति* । पदवृत्त्युपस्थापिते एवाप्यं शाब्दबोधोप-
 कारताविशेष्यतास्वीकारात् । एकाचोऽङ्गादित्यर्थे प्रसक्तदोषे धारयति—*अङ्गत्वन्विति* ।
 अङ्गसंज्ञासूत्रे तदादिग्रहणाद् द्वि.प्रयोगपक्षस्यैव सिद्धान्तितत्वात् तत्र यो यच्छब्दस्तेन प्रथम
 स्यैव ग्रहणं द्वितीयस्यागन्तुकानामितिन्यायेन द्विर्वचननिष्पाद्यत्वमिति भावः ।

ननु यथा समुदायेऽङ्गत्वं तथा धातुत्वमपि प्रथमे समुदाये वा द्वि.प्रयोगसत्त्वात् कुतो
 नेति तदस्यशङ्कामाह—*धातुत्वमिति । उत्तरखण्ड एवेति* । प्रत्ययमसिद्धित्वादिति शेषः ।
 अतएवाभ्यासस्यानर्थकत्वव्यवहारः प्रपञ्चितं चैतत् प्राक् । अत्रार्थे भाष्यमपि प्रमाणमिति
 आह—*अत एवेति* । धातुत्वस्योत्तरखण्डोपत्त्वादेव । *भाष्य इति* । "दादेः" इति
 सूत्र इति शेषः । सामानाधिकरण्येन सम्यग्ये एकाचो भवन्तस्य धातोरधयवस्य एव इत्यर्थेऽज-
 र्घो इत्यत्र उत्तरखण्डस्य तथात्वमस्त्येवेति, नच दूषणमुपन्यस्तम् । किन्तु गर्घाप्सिद्धिर्गोचरम् ।

यदि सर्वत्र द्विर्वचनस्थले समुदायस्यैव धातुत्वं नत्तरभागस्य तदा अजर्घा इत्येतदिस-
 द्विरपि प्रयोजनं घरेदिति भावः । "वितपारावा" इतिवचनसाध्यप्रयोजनाभ्यासिद्धिमाह—
 अजर्घा इत्यादिना । चर्करीतस्येति चर्करीतमिति यदस्युक्तः संज्ञा तत्प्रमाणत्वात् तद-
 न्तस्यादादित्वम्, एवं पाठस्य "आदिप्रभृतिम्" इति सूत्रप्रभृतिरेव प्रयोजनमिति तत्र सर्वत्र
 "चर्करीत शप्" इति सूत्रमेव प्रसक्तं इति भावः । *कार्यान्तराणाम्* । "वितपारावा" इति
 वचनसाध्यानाम् । *अभाव इति* । 'छन्दमि सर्वविधीनां पैकल्पिकत्वात्' इति शेषः ।

ननु एवमपि भाषायां तादृशप्रयोगासिद्धिरेवेत्यत आह—*भाषायामिति* । विनशा-
 दिनिर्देशस्य परिभाषाया अभावे वैदिक्ये तर्हि स्यादत आह—*विनशादादीति* । "भयतेरः"
 इत्यत्र लिटो निमित्तत्वेन यदलुकि नैतस्य भूयस्य प्राप्तिरिति तादृशनिर्देशस्य साधुत्वबो-
 ध-
 न्शारा अदृष्टार्थत्वं यथा तथा भवन्त्यापि विनशादिनिर्देशोऽदृष्टार्थ एवेति भावः ॥ १३१ ॥

धातुप्रसङ्गादाह—*नन्विति* । *सूत्र्यतामिति* । प्रियुप्रोत्पितामित्यर्थः । *पशोर-

न च वधिः स्थान्युपदेश एकाजेवेति वाच्यम्, सांज्ञादुपदेशसम्भवेनैतद्विषये स्थान्युपदेशाग्रहणादुपदेशत्वावच्छेदेनैकाजित्यर्थाच्च ।

किञ्च उत्तरार्थमेकाजग्रहणम् । अत एव जागरितवानित्यादादुपदेश उ-
गन्तत्वमादाय "श्रुयकः किति" (७-२-११) इतीणनिषेधो न । तत्रोपदेश
इत्यनुवृत्तिश्च स्तीर्णमित्यादाविण्निषेधायेत्याकरे स्पष्टम् ।

न च भाष्ये यद्भूलोपे वेभिदितेत्यादाविट्प्रवृत्त्यर्थमुपदेशेऽनुदात्तादेकाजः
श्रूयमाणादङ्गादित्यर्थे सनीट्प्रतिषेधो वक्तव्यो विभित्सतीति दोषोपन्या-
सवद्यद्भूलुकि दोषानुपन्यासेन तत्रेडिष्टः । यद्भूलोपेत्यादि भाष्यं तूपक्रमोप-
संहारंयत्नेन न यद्भूलुग्विषयम् ।

किञ्च तस्य तद्विषयकत्वे यद्भूलोपे स्थानिवत्त्रस्येव यद्भूलुक्युपायाप्रदर्श-
नेन न्यूनतापत्तिरिति वाच्यम् । इड्विषये यद्भूलुको लोकेऽनभिधानेन छन्दसि
सर्वविधीनां वैकल्पिकत्वेन च तत्र दोषानुपन्यासेनादोषात् । अन्यथैका-
जग्रहणं किमर्थमिति प्रश्नस्य उत्तरत्र जागर्त्यर्थमिह च वध्यर्थमित्युत्तरस्य
च भाष्ये निरालम्बनतापत्तेः ।

न च आर्द्धधातुकात्तिसधातोरेकाच इति विशेषणम् । एवं च विभित्स-
भैरवी ।
इतिनिषेधवचनस्य भाष्यानुक्तत्वादित्यर्थः ।

ननु 'अप्रतिपिद्धमनुमते भवति' इतिन्यायेन आप्यकारस्येदं वचनमनुमतमेवेत्यत आह—
एकाजग्रहणस्येति । वभादेशस्यादन्तत्वादिति ज्ञापकगृह्यत्वेनेषं परिभाषा निर्मूत्रेति भा-
ष्यः । *न चेति । एकाजेवेति* । एतेनैतद्व्यावृत्त्यर्थमेकाजग्रहणमनर्थकमेवेति तज्ज्ञापकमेवेति
भावः । *साक्षादिति । मुखत्वादिति भावः । *उपेत्यादि* । उद्देश्यतावच्छेदकावच्छेदेन विषे-
यान्वयस्य औत्सर्गिकतया एवं व्याख्यानं योग्यमेवेति तस्य ज्ञापकत्वं न घटत्येवेति भावः ।
प्रकारान्तरेणैकाजग्रहणस्य ज्ञापकत्वं खण्डयति—*किञ्चेति* । *अत एव* । तत्रैका-
जग्रहणानुसारेण । तत्रानुवृत्तिकलमाह—*तत्रेति* । चस्त्वर्थे । *निषेधायेति* । अन्यथा
"अत इदातोः" इतीत्वे कृते उगन्तत्वाभावात् निषेधो न स्यादिति भावः ।

यद्यपि इयं परिभाषा भाष्यकृता कण्ठतो नाक्ता तथापि ध्वनितेत्याशयेन परिभाषासत्य-
मानुष्य निरापत्ते—*नघेत्यादिना* । प्रवृत्त्यर्थमित्यस्येत्यर्थं इत्यत्रान्वयः । कृते इति शेषः ।
विभित्सतीति । अत्र श्रूयमाणादेकाचः परत्वाभावाद्भवनाभावे निषेधो न स्यादिति
भावः । *दोषानुपन्यासेनेति* । यद्भूलुकोऽप्रतिषेधो वक्तव्य इति रीत्या दोषानुपन्यासेने-
त्यर्थः । *तत्र* । यद्भूलुकि । *इष्ट इति* । स च "द्वितपासपा" इति परिभाषासाध्य इति
शेषः । *घटेनेति* । सप्राप्तोपस्यस्थानिनदावेन निषेधाप्रवृत्तिसम्पादनमुपसंहारस्तदूलेनेत्यर्थः ।

ननु लोपस्यस्य स्यापकतया यद्भूलोप इति भाष्येणैव तत्रापि दोषोपन्यासः कृत एवेत्यत
आह—*इडिष्य तस्येति* । न्यूनतापत्तिरिति* । उभयप्राप्तद्वौत्तरयोः समत्वादिति भाष्यः ।
तत्र । यद्भूलुकि । *अप्यप्या* । उक्तप्रकारान्तीकारे । *उत्तरत्र* । "क्यूक" इत्यत्र । ननु
वधेकाजग्रहणमुत्तरार्थं तर्हि तत्रैव कर्त्तव्यमित्यत आह—*इह चेति । आपत्तेरिति* । यद्भूलु-
कस्यावच्छेदत्वेनोक्तरीत्या तस्य साकृत्ये प्रवृत्तौत्तरयोर्निरालम्बनत्वापत्तेरित्यर्थः ।

ननु पूर्वोक्तमेकाचः श्रूयमाणादिति भाष्यममप्युक्तमेकाचो धातोर्हित्येवमत्राप्यव्योक्ति-
इत्यप्युक्तमत्रेण एव घटने जायते ॥ १११ ॥
तरवप्रकाशिता ।

तीत्यादावुत्तरखण्डस्य धातोरेकाक्षत्वमस्येवोत्तरखण्डेऽस्तिस्त्ववत् । एतच्च
 "दयतेः" (७-४-६) इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । एवं च प्रकृतभाष्यासङ्गति-
 रिति वाच्यम् । आक्षेपे आक्षिप्तस्यान्वये च मानाभावात् । अङ्गत्वं तु विशिष्ट
 एवेति "एकाचो द्वे" (६-१-२) इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । निरूपितं च
 तनादिशेषे शब्देन्दुशेखरे । धातुत्वं तु उत्तरखण्ड एव । अत एव "एकाचो
 यशो भू भूयन्तस्य स्वोः" (८-२-३७) इति सूत्रे धातोरधयवस्यैकाच
 इति वैयधिकरण्येनान्वये गर्धपूसिद्धिः प्रयोजनमुक्तं भाष्ये, न तु प्रसिद्धम-
 जर्घा इति । अजर्घा वेभिदीतीत्यादौ श्नमृशयनादयस्तु चर्करीतं चेत्यस्या-
 दादौ पांठेन यङ्लुगन्ते गणान्तरप्रयुक्तधिकरणस्याप्राप्त्या न भवन्ति ।
 छान्दसन्वादेव कार्यान्तराणामपि छन्दसि दृष्टप्रयोगेषु अदृष्टानामभावो यो-
 प्यः । भाषायां तु तादृशानामभाव एव । श्रिता शपादिनिर्देशास्तु "भवतेरः"
 (७-४-७३) इत्यादि सूत्रस्य तन्निर्देशवन्नार्थसाधका इति अन्यत्र विस्तरः ॥ १३१ ॥

ननु जभोऽचि रधेश्च नेत्यलिटीत्येय सूत्र्यतां किं डी रधिग्रहणेनेत्यत आह-
 पदगौरवाद्योगविभागो गरीयान् ॥ १३२ ॥

भैरवी ।

त्वादित्यादाय निराक्षरे—*नचेत्यादिना* । *भाष्यासङ्गतिरिति* । एवञ्च तद्भाष्यस्यैक
 देव्युक्तित्वेन प्रकृतार्थसाधकत्वमिति भावः । *आक्षेप इति* । अस्य मानाभावादित्यत्रा-
 न्वयः । यथा पीनत्वस्योपपादकं रात्रिभोजने तथा न प्रकृतेऽस्तीति भावः । अभ्युपेत्यापि
 आह—*आक्षिप्तस्येति* । *मानाभावादिति* । पदवृत्त्युपस्थापिते एवार्थे शाब्दयोषीयप्र-
 कारताविशेष्यतास्वीकारात् । एकाचोऽङ्गादित्यर्थं प्रसक्तदोषं वारयति—*अङ्गत्वन्त्विति* ।
 अङ्गसंज्ञासूत्रे तदादिप्रहणाद् द्वि प्रयोगपक्षस्यैव सिद्धान्तितत्वात् तत्र यो यच्छब्दस्तेन प्रथम
 स्यैव प्रहर्णं द्वितीयस्यागन्तुकानामितिन्यायेन द्विवचननिष्पाद्यत्वमिति भावः ।

ननु यथा समुदायेऽङ्गत्वं तथा धातुत्वमपि प्रथमे समुदाये वा द्वि.प्रयोगसत्त्वात् कुतो
 नेति तदस्थसङ्गमाह—*धातुत्वमिति । उत्तरखण्डेऽप्येति* । प्रत्ययमग्निहितत्वादिति शेषः ।
 अतएवाभ्यासस्यानर्थकत्वव्यवहारः प्रपञ्चितं चैतन् प्राक् । अत्रार्थं भाष्यमपि प्रमाणमिति
 आह—*अत एवेति* । धातुत्वस्योत्तरखण्डोपपादादेव । *भाष्य इति* । "दादे" इति
 सूत्र इति शेषः । सामानाधिकरण्येन सम्बन्धे एकाचो ह्यपन्तस्य धातोरेवयस्य वश इत्यर्थेऽज-
 र्घा इत्यत्र उत्तरखण्डस्य तथात्वमस्येति, नच दृपणमुपन्यस्तम् । किन्तु गर्धविन्प्रीवोक्तम् ।

यदि सर्वत्र द्विवचनस्थले समुदायस्यैव धातुत्वं ननुत्तरभागस्य तदा अजर्घा इत्येतत्तिम-
 द्दिरपि प्रयोजने वदेदिति भावः । "दितपाराशा" इतिवचनमाध्यप्रयोजनान्यथासिद्धिमाह—
 अजर्घा इत्यादिना । चर्करीतस्येति चर्करीतमिति यद्गुरुः संज्ञा तन्मामर्ष्यान् तद-
 न्तस्नादादित्वम्, एवं पाठस्य "आदिप्रभृतिभ्यः" इति सूत्रप्रवृत्तिरेव प्रयोजनमिति तत्र सर्वत्र
 "कर्त्तरि शप्" इति सूत्रमेव प्रवर्तनं इति भावः । *कार्पोन्तराणाम्* । "दितपाराशा" इति
 वचनमाध्यायानाम् । *अभाव इति* । "छन्दसि सर्वविधोनां वैकल्पिकत्वात्" इति शेषः ।

ननु एवमपि भाषायां तादृशप्रयोगामिद्विरेनेत्यत आह—*भाषायामिति* । निनगा-
 दिनिर्देशस्य परिभाषाया अभावे वैयर्थ्यं तर्हि स्यादत आह—*दिनपाराशरीनिः* । "भवतेरः"
 इत्यत्र लिटो निमित्तत्वेन यद्गुरुकि नेनस्य मृपस्य प्राप्तिरिति तादृशनिर्देशस्य भाष्यव्यव-
 पदारा अदृष्टार्थत्वं यथा तथा अन्यत्रापि दिनवादिनिर्देशोऽदृष्टार्थ एवेति भावः ॥ १३१ ॥
 धातुप्रसङ्गादाह—*नन्विति* । *सूत्र्यतामिति* । प्रिप्योक्तियतामित्यर्थः । *पदगौर-

प्रतिवाक्यं मित्रवाद्यथार्थबोधकल्पनेन गौरवं स्पष्टमेव । परन्तु भाष्यास-
म्मतेयम् । “टाडसि” (७-१-१२) इति सूत्रस्थभाष्यविरुद्धा च । तत्र चेना-
देशे इकारप्रत्याख्यानं योगविभागेनैव कृतिमिति बहवः ॥ १३२ ॥

अर्द्धमात्रालाघवेन पुत्रोत्सवं मन्यन्ते वैयाकरणाः ॥१३३॥

“एओङ्” “ऐओच्” सूत्रयोर्ध्वनितैषा भाष्ये । तत्रानेकपदघटितसूत्रे प्रा-
येण पदलाघवविचार एव, न तु मात्रालाघवविचार, इति “ऊकालोऽच्”
(१-२-२७) “अपृक्त एकाल” (१-२-४१) इत्यादिसूत्रेषु भाष्ये ध्वनितम् ।

तत्र हि—सूत्रेऽल्लग्रहणहल्लग्रहणयोर्घिशेषविचारे संज्ञायां हल्लग्रहणं “एयत्त-
त्रिय” (३-४-४८) इति सूत्रेऽणिञोरिति वाच्यमिति त्रीणि पदान्यल्लग्रहणे-
तदेकं स्वादिलोपे हल्लग्रहणं रायेतिसूत्रेऽणिञोरिति न वाच्यमपृक्तस्येति वा-
च्यमिति त्रीण्येव पदानीति नास्ति लाघवकृतो विशेष इत्युक्तम् ।
मैरवी ।

वादिति* । अधिकोपादानप्रयुक्तपदगौरवादित्यर्थः । गौरवमुपपादयति—प्रतिवाक्यमिति* ।
योगविभागे सति वाक्यार्थबोधसिद्धयेऽधिकवाक्यसम्पादकतितन्तस्याप्यधिकस्य कल्पनायां
प्रतिपत्तिगौरवमिति । *भाष्यासम्मतेयमिति* । तदनुक्तत्वादिति शेषः ।

ननु अप्रतिपद्वैतिन्यायेन ह्यमस्त्विस्वरथ आह—*टाटसीति* । तत्र तेनादेशापनेका-
रस्य प्रत्याख्यानानां “आटि चापः” इत्यत्र योगविभागस्तत्र दर्शितः । एवं तत्र योगविभागोऽ-
प्रत्याख्यानानादेशस्याः परिभाषाया अग्रमाणिरत्वमिति भावः । द्विरन्विग्रहणान्तु एकयोग-
निर्दिष्टानां द्विदेवदेशोऽनुवर्तत इति परिभाषाया अनित्यत्वस्य सूचनाय ॥ १३२ ॥

भाष्ये बहुषु स्थलेषु लाघवोपन्यासेन मूर्त्तपकारकतया अन्त उपन्यासाहमाह—*अर्द्धमा-
त्रेति* । अर्द्धमात्रालाघवेनापि पुत्रोत्सवं मन्यन्ते किमुत ततोऽधिकानुपादानप्रयुक्तलाघवेनेति
तात्पर्यायः । *ध्वनितैपेति* ।

तत्र हि—“एचइल्” इत्यस्य प्रत्याख्यानानामरेऽर्द्धकारार्द्धकारौ यदि स्यातां तापेवा-
पमुपदिशेदित्युक्तम् । न चैवं त्वरकरणादृद्धिगुणमेश मात्रिकाणां न प्राप्नोतीति वाच्य-
म् । नच मात्रिकयोः स्वरूपेण निर्देशः कर्त्तव्य इत्याशयात् ।

एतेन अर्द्धमात्रा लाघवमभ्यर्त्तते ध्वनितमित्यर्थः । मात्रापदलाघवविषये व्यवस्थामाह—
तत्र मनेकेति । “अपृक्त एकाल” इत्यादिना “प्रत्ययस्य लुग्न्तुः” “ए ओङ्” “ऐओच्”
इति सूत्राविषयः । *एतद् द्वि* । तयोर्मध्ये । *सूत्रे* । “अपृक्त एकाल” इति सूत्रे । उक्तमित्य-
त्रान्वयः । *अल्लग्रहणेति* । मञ्जायामित्यादिः । *तदेकम्* । अल्लग्रहणमेकम् । *अपृक्तस्येति
वाच्यमिति* । न चात्रापि पदविभागस्याप्य लाघवमिति वाच्यम्, तस्य अल्लग्रहणस्य संज्ञा-
त्वात् । *इत्युक्तमिति* । अन्वया मात्रालाघवपटनविशेषस्य मत्वात् तत्सङ्गतिः स्पष्टेव । एव-
मन्यत्रापि लाघवे भाष्ये स्पृष्टमिति तत्र एवापवाच्यम् । यदुक्तं पूर्वत्र प्रायेणेति तस्य पठ-
तत्त्वप्रकाशिका ।

एवम् इति । यत्रि वर्णगौरवाद्योगविभागगौरवस्यस्य निरुक्तभाष्यत्रिदृश्यं
तथापि “पद्गौरवाद्योगविभागो गरीषान्” इति परिभाषाया लोकाभिद्वये न भाष्यवितोषः
इति केचित् ४ १३२ ॥

लाघवेनेति । “प्रत्ययादिभ्यः उपगमयानम्” इत्यनेन सुगोपेवा तत्रार्थमात्रालाघ-
वाभिधं पुत्रोत्सवं पुत्रजन्मने सुवजनं इत्यपारां मन्वन्ते वैयाकरणाः । हेतापेया नृगोपेति-

- १ व्याकरणमहाभाष्यम् । म. म. धीकैयटोपाध्याय-नामोजीभट्टाभ्यां प्रदीपोघोताद्य-
विवरणाम्यां समुल्लसितम् नवान्हिकपर्यन्तम् । प्रथमाध्याय द्वितीयपादादि
समाप्तिपर्यन्तं म. म. धीकैयटविरचित प्रदीप सहितम् । संपूर्णम् । २५-०
- २ व्याकरणमहाभाष्यम् । कैयटविवरण सहितम् । नवान्हिकपर्यन्तम् । ३-०
- ३ व्याकरणमहाभाष्यम् । अङ्गाधिकार प्रकरणम् । २-८-५
- ४ शब्दकौस्तुभः । सर्वतन्त्रस्वतन्त्र धीमद्भट्टोजिदोक्षितविरचितः । प्रथमाध्यायमारभ्य
तृतीयाध्यायद्वितीयपादपर्यन्तं चतुर्थोऽध्यायप्रथमपादमारभ्य चतुर्थोऽध्यायचतुर्थपाद
पर्यन्तम् । संपूर्णः । १८-०
- ५ शब्दकौस्तुभः । नवान्हिकपर्यन्तः । ६-०
- ६ व्याकरणसिद्धान्तमुधानिधिः । अयं व्याकरणशास्त्रस्यापूर्वो ग्रन्थः प्रथमाध्यायतः
तृतीयाध्यायान्तः सम्पूर्णः । अस्मिन् ग्रन्थेऽपूर्वां लेखनातुरी दृश्यते । यया ग्रन्थ-
कारस्य न्यायादिसकलशास्त्रपारीणत्वं परिदृश्यते । बहुषु स्थलेषु शब्दकौस्तु-
भादिग्रन्थानां महाभाष्याद्याशयानवबोधमूलकस्यै प्रख्याप्यतेऽनेन । रचयिता
चास्य ग्रन्थस्य विद्वेश्वराभिधः, यो हि तद्विषयाराधनेन प्रीयमाणो विद्वेश्वरः
अहमेव त्वत्पुत्रेऽयतरिप्यामीत्युक्त्वा साक्षात् ज्ञानकलयावतीर्णो विद्वेश्वर एव ।
अतोऽयं ग्रन्थः व्याकरणादिशास्त्रसिद्धैरवश्यं पर्वालोकनीयः । १५-०
- ७ वैयाकरणसिद्धान्तलघुमञ्जूषा । श्रीमद्भट्टबालाचार्यविरचित "कुञ्जिका", श्रीमद्वा-
लम्भट्ट विरचित "कला" इति टीका द्वयेन संवलितः । संपूर्णः । १५-०
- ८ पाणिनीयव्याकरणमिताक्षरा । श्रीमदन्नभट्टप्रणीता । संपूर्णः । १५-०
- ९ घृहद्वैपाकरणभूषणं पदार्थदोषिका सहितम् । धी कौण्डभट्टविरचितम् । संपूर्णम् ६-०
- १० वैयाकरणभूषणसारः । सपरिष्कृत दर्पण व्याख्या सहितः । ४-०
- ११ वैयाकरणभूषणसारः । सरलाव्याख्या सहितः । १-८
- १२ लघुशब्देन्दुशेखरः । म० म० परिष्कृत धीनित्यानन्दपन्तर्वर्तीपकृत शेखरदीपका-
ख्येन टिप्पणेन समुत्थलितः । अव्ययीभावान्तः । ५-८
- १३ लघुशब्देन्दुशेखरः । (भैरवि) चन्द्रकलाटीकासहितः । अव्ययीभावान्तः ।
प्रथमीभागः ६-०
द्वितीयो भागः ८-०
- १४ लघुशब्देन्दुशेखरः । (भैरवि) चन्द्रकला टीका सहितः । तत्पुस्तकादि ममासि पर्यन्तः
द्वितीयो भागः ८-०
- १५ परिभाषेन्दुशेखरः । श्रीमद्रामेनाभट्ट विरचितः । म० म० धी भैरविभिर-
विश्वभैरवविरचयितपरिभाषाविरचिता-नृत्तप्रकाशिकाटीका च सहितः । २-८
- १६ प्रौढमनोरमा । शब्दरत्नभरविजयाद्या सहिता । श्रीयुक्त ९० माधवनाथिभाष्यद्वारा-
विरचिता प्रमानामकटोपणो तथा अव्ययीभगवत्प्रकरणोपरि श्रीयुक्त ९० जग-
न्नाथनाथि विरचित शब्दरत्नप्रदीपनामक टिप्पणी सहितः । अव्ययीभावान्तः । ६-०
- १७ प्रौढमनोरमा । शब्दरत्नव्याख्यया सहितः सटीपण । संपूर्णः । १२-८
- १८ निदान्तद्वीमुनि । समाप्य निश्चाष्टाध्याययोगशाक्तिकथानुपरिभाषोणादिमूल-
किसूत्रलिङ्गानुत्तासनसूत्रादयः सहिता । अष्टाध्याय्यषट्काकाराद्यनुक्रमसूचिभिः
संरचिता । मूलमत्र गुटका । ३-०

प्राप्तिगानग-चौगण्या संस्कृत पुस्तकालय, बनारस मिठी ।